

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ

ХАЛҚАРО БОБУР ФОНДИ

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

БОБУРНОМА

„О‘QITUVCHI“ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ – 2008

*Узбекистон Республикаси мустақил-
лигининг 17 йиллиги ва Заҳириддин
Муҳаммад Бобур таваллудининг 525
йиллигига багишланади*

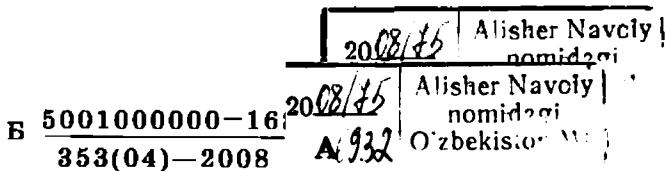
Таҳрир ҳайъати:

АЗИЗ ҚАЮМОВ, ХАЙРИДДИН СУЛТОНОВ, БОБУР АЛИМОВ,
ЗОКИРЖОН МАШРАБОВ, ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ,
ҲАСАН ҚУДРАТИЛЛАЕВ, РУСТАМ МИРЗАЕВ,
САИДБЕК ҲАСАНОВ, АБДУЛЛА ҲАСАНОВ

*Масъул муҳаррир: Маҳмуд САҖДИЙ
Махсус муҳаррир: Нажмиддин КОМИЛОВ*

---

*Порсо ШАМСИЕВ, Содик МИРЗАЕВ, Эйжи МАНО ва Сайдбек ҲАСАНОВ
нашрга тайёрлаган „Бобурнома“ асарини ҳозирги узбек тилига
Ваҳоб РАҲМОНОВ ва Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА табдил қилган.*

ISBN 978-9943-02-198-3

© „O'qituvchi“ НМИУ, 2008.

ШОҲ, АДИБ ВА ШОИР – ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

Ҳар бир ҳалқнинг тарихий, маданий-миллий қиёфасини аниқ белгиловчи улуг шоҳлари, буюк олимлари, йирик адид ва шоирлари бўлади. Чунончи, Искандари Мақдуний, Суқрот, Арасту, Буқрот, Еврипид, Ҳомер номларини эслаганимизда, буюк эллин маданияти улугворлиги ва нафосати билан куз унгимиизда намоён бўлади.

Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Шайбонийхон, Абулгози Баҳодирхон, Амир Умархон, Муҳаммад Раҳимхон Феруз сингари шоҳ, хон ва амирлар; Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Кошгари, Абу Мансур ас-Саолибий, Маҳмуд Замахшарий сингари дунёвий: ижтимоий-гуманитар ва аниқ фанлар алломалари; Имом Исмоил ал-Бухорий, Имом Мотуридий, Абу Зайд Дабусий, Ҳожа Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Бурҳониддин Маргиноний, Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор каби ҳадис, қалом, дин ва тасаввуф илми уламолари; Юсуф Хос Ҳожиб, Ҳофиз Хоразмий, Мавлоно Лутфий Шоший, Алишер Навоий, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Моҳларойим Ноҳира, Жаҳонотин Увайсий, Зокиржон Фурқат ва уларнинг сафдошлари бўлган сўз санъаткорлари эса Ватанимиз ўтмиши қиёфасини тасаввуримизда жонлантиради.

Президентимиз Ислом Каримов шунинг учун ҳам миллий-маънавий қадриятларимиз вакилларининг таваллуд тантаналарини нишонлаш хусусида шундай ёзган әдилар: „Ҳалқимиз республикамиз ҳукуматининг Навоий, Улугбек, Бобур, Машраб, Фурқат, Қодирий ва юртимизнинг бошқа буюк фарзандлари юбилейларини ўтказиш тўғрисидаги қарорини жуда руҳланиб кутиб олганлигини бежиз эмас, деб ўйлаймиз. Уларнинг мероси Ўзбекистон ҳалқлари умуминсоний қадриятларининг равнақи ва бойишига хизмат қилиб келган эди ва бундан бўён ҳам хизмат қиласи. Биз

уларнинг бебаҳо меросини ҳалққа, аввало, ёшларга етказиш учун барча ишларни қиласиз“¹.

Инсониятнинг абадиятга мансуб буюк фарзандлари сафида бу йил таваллудининг 525 йиллиги нишонланаётган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз ўрнига эга. Кишилик тарихида Бобурчалик шахсий имкон, иқтидор ва фазилатлари бекиёс кишилар жуда кам учрайди.

Бобур – буюк подшоҳ, мумтоз шоир, назариётчи адабиётшунос, фақиҳ, тиљшунос, санъатшунос, этнограф, ҳайвонот ва наборот оламиният биллимдони сифатида кўпқиррали фаолият ва ижод соҳиби эди. Биргина „Бобурнома“ унинг йигирмадан ортиқ соҳаларга қизиққанлигига яққол мисолдир.

Бобур, биринчи наебатда, шоҳ, бобурийлар сулоласининг асосчиси. Балки, бобурийлар жаҳон тарихида энг узоқ йиллар (332 йил) ҳукмронлик қилган сулола бўлиб чиқар...

У подшоҳ сифатида лашкар тортиб шоҳларга хос мағлубиятларнинг аччиқ аlamларию зафарларнинг улугвор нашидаларини суришни кўп маротаба ўз бошидан кечирди. Отаси сингари улуғ ҳимматли ва олий мақсадли шахс бўлганлигидан Фаргона вилоятини кичик жой деб ҳисоблаб, Самарқандга интилди. У ерда Шайбонийхондан енгилиб, Кобулга келди ва кейин Ҳиндистондек бепоён йирик мамлакат ҳукмдорига айланди.

Буюк шоҳ Бобур Ҳиндистонда темурийларга хос улуг бунёдкорлик анъаналарини давом эттириди: муҳташам қасрлар тиклаш, ариқ-каналлар қазиш, борроглар бунёд этиш, адабиёт, илм-фан ривожига ҳомийлик қилиш, элни адолат билан бошқариш сингари фазилатлар кейинчалик Ҳиндистоннинг буюк фарзандлари томонидан чинакам ижобий баҳоланди. Ҳиндистоннинг буюк донишманд фарзанди, давлат арбоби Жавоҳирлаъл Неҳру ўзининг „Ҳиндистоннинг очилиши“ ва „Жаҳон тарихига бир назар“ асарларида Заҳириддин Муҳаммад

¹ Ислом Каримов. Қайта қуришнинг бориши ва асосий йұналишлари. Ўзбекистоннинг суверенитетини ва иқтисодий мустақиллигини таъминлаш вазифалари. Тошкент, 1990, 70- бет.

Бобур ҳақида самимиятга тұлиқ ушбу фикрларни изҳор этган:

„Бобур — дилбар шахс. Үйгениш даври ҳукмдорининг ҳақиқий намунасиdir. У мард ва тадбиркор одам булган.

Бобур ўта маданиятли ва жозибали инсонлар орасыда энг етук инсонлардан бири әди. У мазҳабпарастлик каби чекланишдан ва мутаассиблиқдан йироқ әди... Бобур санъат ва, айниқса, адабиётни севарди“.

Бугун Ҳиндистоннинг Панипат шаҳрига борган киши Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Султон Иброҳим Лўдий билан бўлган тарихий музafferона жанги манзараларини шаҳарнинг очиқ осмони остидаги музейда кўраркан, улуг ҳинд ҳалқининг Бобурга нисбатан ҳурмат-эҳтироми кучлилигига амин бўлади. Ёки Бангладеш пойтахти Дакка шаҳрини кезган киши „Лаълбог-қалъа“ тарихий музейига кириб Бобур ва бобурийларга багишланган хоналарни кезаркан, Бобур ва унинг ворисларига тегишли кийимлар, уй-рўзгор буюмлари, ҳарбий қурол-аслаҳалар, Устод Алиқули қўйган тошотар тўплар, милтиқлар — туфаклар, совут, қилич-қалқонлар, дубулга, от кежимларини(ўқ ва қилич зарбасидан ҳимоя қилувчи ёпинчиқлар), ўша давр кишиларини ўз замонлари лиbosларида томоша қилган киши Ҳиндистон ва Бангладеш ҳалқларининг Бобур ва бобурийларга бўлган ҳурматларини ёрқин тасаввур эта олади.

Бу мозийгоҳда бўлган адаб Қамшибек Кенжя „Андижондан Даккагача“ номли сафарномасида ҳаяжонини яшира олмай ёзади:

„Ҳиндистон ва Покистон шаҳарларида кўп мозийгоҳларда, жумладан, Ҳайдарбоддаги машҳур Соларжанг, Лоҳурдаги миллий музейларда бўлган эдик. Лекин Шарқ оламининг олис бир четида фақат ва фақат бобурийлар ҳаёти, уларнинг подшолик фаолиятига оид ягона, маҳсус музейни кўрамиз, деб сира ўйламовдик“.

Ҳиндистон ва Бангладешда Бобур ва бобурийлар салтанати шунчалик қадрланишидан Бобур ва ворисларининг подшоликлари бу юртларда хайрли чуқур из қолдирганлиги маълум бўлади.

„Бобурнома“нинг котиби Бобурнинг улуг подшоҳларга хос саккиз шахсий фазилатини қайд этган:

„Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшиликларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужаммал буким, секкис сифати асил аниңг зотига муттассил әди: бириси буким, нажҳати баланд әди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд әди; учимчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиши, маъмурлуг; олтимчиси, рафоҳият нияти Тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кўнгли(ни) қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ“.

Матн табдили: „У қудратли подшоҳнинг яхшиликларини айтган билан ва ёзган билан тугатиш маҳолдир. Лекин қисқаси буки, саккиз асл сифат унинг зотига хос әди: бири буким — иқболи баланд әди; иккинчиси — ҳиммати юксак әди; учинчиси — вилоят олмоқ; тўртинчиси — вилоят сақламоқ; бепинчиси — маъмурлик; олтинчиси — Оллоҳ бандаларига фаровонлик нияти; еттинчиси — лашкар кўнглини қўлга олмоқ; саккизинчиси — адолат қилмоқ“.

Буюк тарихий сиймо сифатида Бобур шахси Европа ва АҚШ шарқшуносстарихчи олимлари диққат-эътиборини ўзига жалб этган. Инглиз тарихчиси Эдуард Холден, аввало, Бобурни машҳур Юлий Цезар билан қиёслашни лозим топади: „Бобур феъл-атворига кўра Цезарга қараганда севишга арзигулиқдир. Унинг манглайига юксак фазилатли инсон деб битиб қўйилган“.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг болалик ва ўсмирлик йиллари ҳақида роман ёзган „Бобурнома“нинг инглиз таржимони Уилям Эрскин Бобурни Осиё подшоҳларига қиёсан шундай баҳолайди:

„Саховати ва мардлиги, истеъододи, илм-фан, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шугулланиши жиҳатидан Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган бирорта подшоҳ топилмайди“.

Бобур — соҳибдеон, соҳир шоир. Бобур шуҳратда даҳо Алишер Навоийнинг ёнида турадиган мумтоз сўз санъаткори, шоир ва адидбир. Бадий маҳорат бобида бирор ўзбек шоҳ ва шоири Бобур билан беллаша олмайди. Шеъри-

ят учун хос булган бир неча заруратлар: нуктапардоэлик(янги фикрлар айта олиш маҳорати), жозибали бадий санъатлардан меъёрида усталик билан фойдаланиш сеҳргарлиги ва эҳтирос жўшиб турган рангин туйгулар талқини бобура на самимиш шеърият фазилатларири. Бунинг устига унинг мумтоз шеъриятга дадил киритган таржимаи ҳоллик хусусияти ҳам Бобур шеъриятини алоҳида нурлантириб турди. Ана шу кейинги хусусият шоирнинг ватанпарварлик туйгуларига жон багишлайди. У она шаҳри, Ватани согинчларини шеърда ифодалар экан, Ҳиндистон шаҳаншоҳи беихтиёр ўзининг андижонлик гариблигига китобхон эътиборини тортади:

*Не ерда бўлсанг, эй гул,
андадур чун жони Бобурнинг,
Гарибинга тараҳум айлагилким,
андижонийдур.*

Шоирона юртсеварлик, ватанфидойилик Бобур шахсида шунчалик тантана қиласиди, буюк император Бобур энди Андижондан йироқликни, гарчи бу марта Бинистон таҳти бўлса ҳам, қисматдаги юз қаролиг, деб ҳисоблайди:

*Толеъ йўқи жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Е Раб, нетайин, не юз қаролиг бўлди?!*

Шеър таъсирчанлигини таъминланган фикрий кашфиёт: толесизлик, жонга бало ортиришлик, хато қилишлик, юзи қаролик — буларнинг ҳаммаси ўз ютидан бош олиб кетишда, гарибликни буйинга олишдадир.

Кечагина Бобур ўзининг Кобулга ташрифи вақтинчалик экани, ҳамишалик (муқим) эмаслигига иқрор бўлган эди:

*Беқайдмену ҳароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йигиштирур лайм эрмасмен.
„Кобулда иқомат қилди Бобур“ дерсиз,
Андоқ демангизки, муқим эрмасмен.*

Хеч бир шоир Ватандан йироқлик фожиасини Бобурчалик кўптомонлама ва таъсирчан ифодалай олмаган бўлса керак.

Бобур ғазалларининг асосий мавзуси ошиқона эҳтирослар, муштоқликлар, ёлворишилар, изтироблару куйиб-ёнишлардир.

Ошиқнинг маҳбубага илтижоси талқинида тазод усулида йигит юзининг кузги япроқдек саргишу, сулувнинг лола юзи қирмизилигига диққат тортилгани таъсирчан:

*Хазон япроги янглиг
гул юзуиг ҳажрида саргардим,
Куруб раҳм айлагил, эй лоларух,
бу чекраи зардим!*

Ошиқона муносабатларнинг Бобур топган ажабтовур зиддиятига қойил қолмасликнинг иложи йўқ: ошиқнинг маҳбубаси айрилигига сабр қилиши жуда мушкул. Бироқ учрашувда — висолда ҳам уларнинг чиқишмоқликлари бунданда мушкулроқ:

*Агарчи сенсизин сабр айламак,
эй ёр, мушкуллур,
Сенинг бирла чиқишмоқлик доги
бисёр мушкуллур.*

Чунки:

*Мизожинг нозику сен — тунд,
меи — бир беадаб телба,
Сенга ҳолимни қилмоқ, эй пари,
издор мушкуллур!*

Шеърда нур ва соялар жилваси, яъни маъно жиҳатидан қарама-қарши сўзларни қўллаш таъсирчанликни таъминловчи омиллардан бўлиб, буни тазод(зидлов) санъати дейилади. Одатда, байтда бир-бира га зид маъноли икки сўз ушбу санъатнинг мисралардаги кўрсаткичи бўлади.

Бобур тазод санъатидан фойдаланишда маҳорат курсатиб, зид маъноли икки сўзни эмас, тўрт сўзни эмас, олти сўзни бир байтда қарама-қарши маъноларда тиза олади:

*Нетгаймен ул рафиқ билаким,
қилур басе,
Мехру вафа — рақибга,
жавру жафо — менга.*

Байтдаги ўзаро зид маъноли тазод кўрсаткичларини тизиб кўрайлик:

*рафиқ — рақиб;
мехр — жавр;
вафа — жафо.*

Ошиқка жафокор, рақибга лутф-марҳаматли оғатижон маҳбубанинг феълатори ана шундай зидлов усулида бир байтдаёт ойдинлашади.

Алишер Навоий бадий тасвир воситаларидан ийҳом санъатининг „хосса

маъно“ ифодаловчи унсурлигини қайд этган эди. Бобур шеърияти байтда бир ёки икки сўзни икки маънода қўллаш санъати булган ийҳомга жуда бойдир. Чунончи, унинг қуийидаги байтида „сўрорим бор“ бирикмаси сурамоқчиман ва сўрмоқчиман маъноларида қўлланган:

*Лабинг багримни қоя қилди,
кўзумдин ёш равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди,
мен ондин бир сўрорим бор.*

Бугина эмас, ҳатто таржимаиҳоллик хусусияти сингдирилган ушбу рубоининг тўртинчи мисрасини қуийидагидек тўрт хил талқин қилиш мумкинки, Бобурнинг ўзи қайси мисра маъносини на зарда тутгани китобхонга жумбоқлиги чаболади:

*Ҳижронда, сабо, етти фалакка оҳим,
Гар ул сори борсанг, будуур дилҳоҳим:
Ким, арзи дуо ниёз ила қилгойсан,*

1. Гар сўрса мен хастани гулрух моҳим.
2. Гар сўрса мен хастани гулрух Моҳим.
3. Гар сўрса мен хастани Гулрух моҳим.
4. Гар сўрса мен хастани Гулрух,

Моҳим.

Зеро, мумтоз адабиётнинг мумтозлиги ҳам сўз, бирикма ва мисраларнинг турфа маъно товланишлари ва кўпмачонилиги, ўқувчини фикр юритишга рагбатлантириши билан изоҳланади.

Маълумки, Бобур фарзандларининг оналари Гулрух бегим ва Моҳим бегим эдилар. Шунинг учун рубоий сўнгги мисрасининг қолган уч мазмунини юзага чиқаришга уриндик.

Ҳарфий бадиий тасвир воситаларидан жозибалиси ва мураккаброги истихрож санъатидир. Буни тасаввур этиш учун аввал оддий истихрожга Бобур ижодидан мисол келтирайлик:

*Қаддинг алифу, қошинг эрур ё,
Десам не ажаб ягар сени ой?*

Ошиқ севгилисининг қоматини алифга, қошини ё ҳарфига ўхшатиб, уни „ой“ деб даъво қилмоқда. Зотан, алиф, ё ҳарфларидан ой сўзи ҳосил бўлади...

Энди ҳарф айтилмайдиган мураккаб истихрож қатнашган байт намунасини кўрайлик:

*Оғизю иккя зулфу қади булмаса манга,
Райхону сарву гунча кўрадин малолдур.*

Адабий анъанага кўра оғиз „мим“ ҳарфига, зулф „лом“ ҳарфига ва қад – „алиф“ ҳарфига ўхшайди. Ана шуни на зарда тутган ҳолда ҳарфларни тизсак, эски ёзувода матндан „малол“ сўзи ҳосил бўлади.

Кўпинча мутахассислар ҳам истихрожнинг бу турини ҳадеганда илгайвермайдилар. Чунки ҳозирги байтда таҳлилчи диққатини аввало оғизни гунча, зулфни раён, қаднинг сарвга ўхшашлиги системаси ўзига тортади ва у беихтиёр байтдан лаф ва нашр санъатини кузатади.

Газалларининг асосий қисми ўта сода, мислсиз маҳорат билан битилган саҳли мумтанеъ маҳсулидир:

*Эй юзи насрин, қомати шамшод,
Неча қилурсен ялонима бедод?*

*Сен киби пуркор, шеваси бисёр,
Билмади, эй ёр, ҳеч киши ёд.*

*Жаврда нодир, зулмда моҳир,
Ишвада қодир, ғамзада устод.*

*Ер ғамидин, ҳажр аламидин,
Сабр камидин волаю фарёд!*

*Бобури бедил, эй бути қотил,
Жаврунга мойил, зулмунга мұътод.*

Саҳли мумтанеъ – кўринишидан осон, жўнгина туюладиган, аслида эса, бундай ёза олиш жуда мураккаб бўлган антиқа баён услубидир. Бу услубни биз Бобур ва Машраб ижодидагина кузатамиз, холос. Юқоридаги газал бичими киши эгнида таранг турадиган нафис устки кийимни эслатади. Анъанавий ташбеҳ бичим таранглиги туфайли ўзгача таъсир кучига эга бўлади. Қисқа мисраларнинг ички қофиялар билан таъминлангани, уларнинг ҳар бирини яна икки бўлакка бўлади. Натижада байт тингловчида тўртликдай таассурот қолдиради. Бу эса жарангдорликни янада кучайтиради:

*Жаврда нодир,
Зулмда моҳир,
Ишвада қодир,
Ғамзада устод.*

Шу биргина байтнинг поэтик фазилатларини бир дафтар қилиб шарҳласа арзиди. Иккитагина мисрада яратилган маъшуқа тимсоли феъл-авторининг купқирраллигига эътибор берайлик. Янгича поэтик шакл мӯъжиза содир

этиб, анъанавий фикрларга янгидан жон ато этган, залвор берган, оҳорли қилган. Улкан полотно миниатюрага нисбатан юз баравар таъсирчан эканлиги санъатшуносликда маълум. Аммо Бобур шу таъсирчанликни тескари амалиётда юзага чиқарган.

Улкан полотно — достонлардаги тасвирни жажжи байт — миниатюра ҳолатига келтириб мӯъжиза яратган.

Шу биргина байтда шоир ишвада қудратли, гамза қилиш(кўз сузиш)да устоз даражасидаги, жабрнинг кўз кўриб-қулоқ эшифтмаган хилларини ошиқ бопига сола оладиган, зулмни моҳирлик билан ўтказа оладиган маҳбуба сиймосини яратса олган.

Бобур жозибали мумтоз газаллар ижодкоригина эмас, у рубоий жанрида ҳам уз шахсий услубини намойиш эта олган улкан санъаткордир. Узбек мумтоз адабиётининг рубоий жанри ривожида Бобурнинг урни алоҳидадир.

Фалсафий ва тасаввуфий рубоийчиликда Умар Хайём форс адабиётида пешво бўлганидек, Бобур узбек адабиёти рубоийчилигида икки жиҳатдан: рубоийларининг кўплиги ва рубоийга таржимаи ҳолга доир деталларни сингдиргани билан бошқа мумтоз шоирларимиздан устун туради.

Бобур бу кичик лирик жанр намуналарида ўз исми, гоҳ вафодор хотинлари — Моҳимбегим ва Гулрухбегим, гоҳ ўғли Комрон, гоҳ хушовоз ҳофизи Руҳдамнинг исми шарифларини муҳраган. Шуниси эътиборлики, Бобур рубоийларининг мавзулари ғоят хилма-хил. Фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимиy, диний-тасаввуфий, севги-муҳаббат, дўстлик-тотувлик, ҳаётга муҳаббат, ёрудиёр, нифоқ ва ноиттифоқлик, жўмардлик ва тантилик, ҳаётдан тўйиб кетиш ва далли-девоналиқ сингари талқинлар маънавий теранлигию табиийлиги билан ўқувчини мутолаага мойил этади.

Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкини, „Вақоеъ“ („Бобурнома“) Бобур саргузаштларининг воқеий тарихий лавҳаларидан иборат бўлса, унинг рубоийлари ана шу қомусий асарга ўзига хос иловадир. Зотан, „Бобурнома“ воқеалар баёни бўлса, рубоийлар ўша воқеалар иштирокчиси Бобурнинг ҳис-туйгулари галаёни ифодасидир.

Таржимаи ҳолнинг рубоий ёки газалга дахли бадиий матнга ҳужжатлилик бахш этади; ҳужжатлилик эса умумийликдан кўра таъсирчанликда устунлик қиласиди. Чунки китобхон умуман лирик қаҳрамондан кўра, Бобурнинг ўзини юракка яқинроқ олади.

Шуниси диққатга сазоворки, муайян рубоийда, юзаки қараганда, таржимаи ҳолга доир ҳеч қандай белги куринмайди. Агар биз унга адабиётшуноснинг ўткир кўзи билан боқиб, тадқиқ эта бошлиласак, у рубоийнинг кимга аталгани ва унинг исботини ҳам манзур этишимиз мумкин. Чунончи, Бобурнинг:

*Ашъорингким, шеър оти то бўлгай,
Табъ аҳли аяга волау шайдо бўлгай.
Ҳар лафзи дуру баҳри маони анда
Ким кўрди дуреки анда дарё бўлгай?!*

рубоийсини ўқиганимизда гап ким ҳақида бораётганини аниқ билмаймиз. Хаёлан мазмунини тушуниб олишга ҳарарат қиласиз:

Дунёда шеър номи бор экан, сенинг шеърларингга истеъдодлилар мафтуну шайдо бўладилар. Шеърларингнинг ҳар бир сўзи — гавҳар, лекин у гавҳарда маънолар денгизи жойлаган. Денгизни ўзига сиғдира олган гавҳарни ким кўрипти?

Ўйлаймиз: у қандай буюк шоир эканки, дунёда то шеър оти бор экан истеъдодли шоиру адиллар унинг шеърларига мафтун ва шайдо бўладилар?

Бобур — қаттиқўл адабиётшунос. У кимни бундай улуғ мақтоллар билан сийламоқда?

„Бобурнома“даги қўйидаги сатрларни кўз олдимизга келтирамиз:

„Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўб ва хўб айтқон эмас...“;

„Бу иккинчи навбат Самарқандни олганда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим“.

Балки, Бобур ёзган мактуб варагининг „орқасида байт айтиб, битиб йибор“ гани шу рубоийдир?

Исботи шуки, оламдаги бирор шоир „Мен гавҳарга денгизни жойлаганман“ демаган. Алишер Навоий эса ана шу гапни айтган:

*Дур бўлур баҳр ичра пинҷон назмидин
шах мадҳида,
Баҳр ёшурмит Навоий ҳар дури
макиун яро.*

Бобур юқоридаги байтда даҳо устознинг ушбу байтига ишора қилиб, талмеҳ санъатининг риёзий намунасини қўллаган. Демак, рубоий Алишер Навоийга аталган бўлиши мумкин экан...

Бобур шоиргина әмас, йирик адабиёт назариётчиси ҳамдир. Шеършуносликда аruz вазни масаласи ҳамиша асосий ва долзарб бўлган. Нега шоҳ Бобур бу соҳага жуда қизиқади? Гап шундаки, шеъриятда кўп вазн қўллаш ҳодисаси муайян маънода шу адабиёт нуфузи ва савиясини белгилайди.

Хатто Ҳусайн Бойқаро девонидаги газаллар бир вазнда ёзилганини маҳсус қайд этар экан, бу ҳолни Бобур ижобий ҳодиса деб қарамаган.

Бобургача ўзбек тилида аruz илмига доир икки рисола ёзилган. Биринчиси — Шайх Аҳмад бин Худойод Тарозийнинг „Фунун ул-балога“ (1436/37) асари бўлиб, бундаги тўрт илмнинг бири арудир.

Иккинчиси — Алишер Навоийнинг „Мезон ул-авzon“ асаридир. Бу рисолада 140 вазн ҳақида илмий маълумот берилган.

Навоийнинг „Фунун ул-балога“ асаридан хабари бўлмаган кўринади. Бобур ўзбек тилидаги арушуносликнинг бу манзарасидан яхши хабардор бўлгани учун ундан қониқмаган ва бу соҳага ҳисса қўшишга шайланган.

„Бобурнома“ни кўчириган котиб Бобурнинг аruz рисоласи номини „Муфассал“ деб кўрсатади. Дарҳақиқат, Бобур бу рисолани шундай ёзганки, унда асл, фуруъ ва зиҳофлар юзасидан ишлаб чиқилган 537 вазн миқдорига аҳамият берилса, тадқиқотнинг бежиз „Муфассал“ деб аталмаганига амин бўламиз. Ушбу маълумот келгусида Бобурнинг аruz рисоласи номини турли нашрларда ва мактаб адабиёт дарслкларида „Муфассал“ тарзида эълон қилинишини тақозо этади...

Бобур — фиқҳ олими. Фиқҳ — мусулмончилик фарз ва суннатлари ҳақидаги амалий низом илмидир. Бобурнинг нега бу соҳага қизиққанини унинг

исми шарифи маъно-мазмунидан мушоҳада қилсанк мақсадга мувофиқ бўлади. Зотан, исм ва унинг маъноси инсоннинг феъл-атвори ёки умрбод фаолиятининг мазмунини белгилайдиган муҳрdir.

Биз „Заҳириддин Муҳаммад“ — унинг исми, „Бобур“ адабий тахаллуси деб мулоҳаза юритамиз. Аслида эса, Мирзо Олим Мушрифнинг „Ансоб ус-салотин фи таворихи хавоқин“ („Султонлар наслари ва хоқонлар тарихи“) номли тарихий асари ва Бобурнинг қўйидаги рубоийсига қараганда учала сўз ҳам шоҳ ва шоиримизнинг исми шарифидир:

*Туз оҳ Заҳири дини Муҳаммад Бобир,
Юз оҳ Заҳири дини Муҳаммад Бобир.
Сарриштаи айшдин кўнгулни зинҳор
Уз оҳ Заҳири дини Муҳаммад Бобир.*

Сабоҳат Азимжонова ва Азиз Қаюмов уч жилдлик Бобур „Асарлар“ининг I жилдидаги ушбу рубоийни шу тарзда манзур этгандар. Нашрга тайёрловчилар китобхон исм маъносига аҳамият берсин, дея шундай қилишган. Чунки рубоийнинг аслияти қўйидагича кўчирилмоги керак эди:

*Туз оҳ Заҳириддини Муҳаммад Бобур,
Юз оҳ Заҳириддини Муҳаммад Бобур...*

Мирзо Олим Мушрифнинг „Ансоб ус-салотин фи таворихи хавоқин“ номли тарихий асари маълумотларига қараганда, Умаршайх мирзонинг тўнгич ўғлига бу исмни Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор қўйган. Исм сўзларининг шарҳига келсанк: Заҳири дини Муҳаммад — Муҳаммад динининг таянчи, посбони, демакдир. Бобур — бабр(шер)сифат, шердек деган маънога моликдир.

Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур бир умр шариатпаноҳ ҳукмдор бўлиб яшади; шариатга амал қилди; шаръий ҳукмлар берди ва фиқҳга оид „Мубайин“ (баён этилган) номли асар ёзди. Ушбу китобда муаллиф фарзандлари билиши зарур бўлган фарз асосларини (имон, намоз, рўза, закот, ҳаж) ўташ масалаларини шеърий усулда бутун муфассаллиги билан баён этди.

Бобур ёзади:

*Билгасен, эй хужаста фарзанд,
Жигарим бирла жонима пайванд.*

*Масалаларки, ул зарур эрди,
Билмасанг дининга қусур эрди.*

*Етти кўнглумгаким, йигиштурсам,
Назм тартибида сиғиштурсам.*

*То ани забт қилгасен осон,
Ул масойилни билгасен яксон...*

*Дину донишда ҳар кун афзун бўл,
Давлату баҳт ила Ҳумоюн бўл...*

Матннинг охирги мисрасидаги ийҳом сўз ўйини(ҳумоюн, Ҳумоюн)да исм келтирилган бўлса, демак, „Мубайин“ валиаҳд фарзанди Ҳумоюн мирзога багишиланган бўлиб чиқади. Агар ундан кейинги байтдаги сўз ўйини (Комрон, комрон) да атоқли от инобатга олинса, балки бу рисола ўғли Комрон мирзога атаб ёзилгандир, деб тахмин қилиш ҳам мумкин:

*Комрон бўл жаҳонда, давлат кўр,
Юз тумая обрӯю иззат кўр.*

XX асрда „Мубайин“ таркибидаги „Китоб уз-закот“, „Китоб ул-ҳаж“, „Китоб ус-салот“ қисмлари алоҳида китоблар ҳолида бир неча маротаба нашр этилган эди. Ниҳоят, „Мубайин“ тўлалигича профессор Сайдбек Ҳасанов томонидан 2000 йили нашр этилди.

XVI асргача фиқҳга оид асарларнинг асосан араб ва форс тилларида битилганини инобатга олсан, эл устида турган Бобурнинг ўз миллатдошлари — ўзбеклар тушунадиган тилда бундай асарлар яратгани нақадар муҳим ва долзарблигини аниқроқ тасаввур этиш мумкин.

„Бобурнома“ котиби бу ҳақда: .... маснавий китоби ҳам борким, оти „Мубайин“ дур деб маълумот берар экан, ҳаяжонини яшира олмай мақтовга ўтади: „Тил билур доно ҳалқ орасида анингдек латойиф (ажойиб китоб) йўқтурс.“

Бобур — бадиий таржимон. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор ва уларнинг фарзанду невараларига ҳурмат-эътибори катта бўлган. Ҳожа невараларидан икки киши Бобур хизматида бўлган. Айниқса, Ҳожа Калоннинг Бобур билан қадрдонлиги бир умрлик хизмати билан изоҳланади.

Бобур Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг форс тилида насрда ёзилган „Волидия“ асарини шеърий усулда ўзбек тилига таржима қилган. Ҳожа Убайдуллоҳ бу асарни оталарининг тавсиялари билан ёзган:

*Отаси қилган учун тақлифе,
Қилди онинг отига таълифе.*

Бобур ота сифатида бу асардаги ота тилидан фарзандга айтилган диний-тасаввуфий ўгитларни ўз фарзандларига етказиши учун ушбу китобни назмда она тилига ўгирган.

Нега насрда эмас? Чунки назмни хотирада сақлаш имкони каттадир. Қолаверса, назмнинг ҳурмат ва эътибори насрга нисбатан жуда юқори ҳисобланган.

Таржимон таржимани бошлаш ва охирига етказиши сабабини „Вақоеъ“ да шундай баён этади (матн табдили): „Жума куни, ойнинг йигирма учинчисида баданимда иситма зоҳир бўлди. Шундай бўлдики, жума намозини масжидда қийналиб ўқидим. Эртасига пешин намозини эҳтиёт юзасидан китобхонада бироз муддатдан сўнг ўқидим. Индини, якшанба куни яна иситмам чиқди, озоқ титрадим.

Сешанба кечаси, сафар ойининг йигирма еттинчисида ҳазрат Ҳожа Убайдуллоҳнинг „Волидия“ рисоласини назм қилмоқ фикри кўнглумга келди. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумдан кечирдимки: агар бу манзума ҳазратга маъқул бўлса, худди „Қасидаи Бурда“ нинг қасидаси маъқул бўлиб, соҳиби фалаж касалидан ҳалос бўлгани сингари, мен ҳам бу хасталикдан фориг бўлсам, назмим қабул қилинганига шу далил бўларди. Ушбу ният билан... рисолани назм этишга киришдим. Ўша кечанинг ўзида ўн уч байт ёздим. Худди атайнин келишилгандек, ҳар куни ўн байтдан кам битилмас эди. Дарвоҷеъ, бир кунгина бу иш қилинмади. Ўтган йили ва балки ҳар гал бу хасталикка чалинганимда, ақалли бир ой, қирқ кун оғрирдим. Тангри инояти билан, ҳазратнинг ҳимматидан, пайшанба куни, ойнинг йигирма тўққизинчисида бирозги на иситмаладим, кейин мутлақо тузалиб кетдим. Шанба куни, раби ул-аввал ойининг саккизинчисида рисола сўзларини шеърга солиш ниҳоясига етди...“.

„Волидия“ рисоласи инсон ихтиёри ва фаолиятини Оллоҳ билан боғлаш, унигина зикр этиш, сўзи („Қуръон“)ни ёдлаш ва айтишни тавсия этувчи, инсоннинг ҳаётий фаолияти, еб-ичиш, майшатда ўртачаликка чорловчи панднома, насиҳатномадир. Шунинг учун ҳам гар-

чанд асар шеърга солинган булса-да, матнда асосий диққат шоирона сеҳрсозлик эмас, балки Хожа насиҳатларини китобхонга аниқ етказишга қаратилади.

Шундай бўлса да, шеър сеҳрига қизиқувчилар, бадиий унсурларга аҳамият берувчилар учун асар бошидаги бир байтдаги лафзий ва маънавий тасвир во-ситаларини кузатамиз. Оллоҳ ҳамиддан:

**Тил аниңг ҳамдида қосирдур, бил,
Бил, аниңг ҳамдида қосирдур тил.**

Ижодкор лафзий санъатлардан такрорнинг беш-олти хилидан фойдаланган. Чунки такрор санъатлари таъкид ва таъсирчанлик унсурларидан ҳисобланади. Аввало байт бошидаги ва охиридаги остин ва устин икки сўзга аҳамият берайлик.

Биринчи мисрада қатнашган „тил“ ва „бил“ сўзлари иккинчи мисрада урин алмашиб такрорлангани туфайли тарду акс санъати қўлланилган.

Байтни бошлаган сўз („тил“) байт охирида такрор келса („бил“) тасдир санъати бўлади.

Биринчи мисра охиридаги сўз („бил“) такрори билан иккинчи мисра бошланса тасбе санъатидан дарактир.

Байтнинг боши ва охиридаги сўзлар уртага олган сўзларга аҳамият берамиз: „аниңг ҳамдида қосирдур“ сўзлари ҳар икки мисрада қофия олдидан такрорланмоқда. Бу усул ҳожиб санъати намунасиdir.

„Тил“ ва „бил“ сўзларининг байт бошидаги оҳангдошлиги музораа санъати иштироки туфайлидир. Байтдаги фикрни „бил“ деб буюриш эса амр санъатидан дарактир.

Тилнинг Оллоҳ мақтовида(ҳамдида) восьита эканлиги ва айни пайтда қосирлиги — тегишлича мақтовга яроқсизлигига аҳамият берилса: тил, ҳамд ва қосир сўзларининг ўзаро дахлдорлиги туфайли таносиб санъати қўлланганига амин бўламиз.

Ниҳоят, биринчи ва иккинчи мисралардаги барча сўзларнинг остин ва устин ҳолатини назарда тутсак: улар оҳангдошлиқ вазиятидадирлар. Демак, байтдаги остин ва устин турган сўзларнинг ўзаро оҳангдошлиги (музорaa, такрор ва қофия) тарсеъ санъати иштирокини кўрсатмоқда.

Демак, Бобур бу байтда тарду акс, тасбе, тасдир, тарсеъ, музораа лафзий санъатларини, амр ва таносиб маънавий санъатларини қўллаган экан...

Бобур — янги ёзув кашфиётчиси. Маданият тарихида ёзувларнинг аҳамияти катта. Маънавий меросни, маданият ва санъатни кейинги авлодларга етказадиган муҳим восьита — ёзув (хат)-дир. Туркйлар ўз узоқ тарихларида кўплаб ёзувлардан, чунончи, турк-руний ёзувидан, араб ёзувидан, уйгур ёзувидан фойдаланганлар. Бобур араб ёзувида савод чиқарган ва умри бўйи шу ёзувда иккичуц тилда матн битган, бу ёзувнинг ифода имкониятлари, ўзлаштириш усулаrinи яхши билган. Шунинг учун у бу ёзувни янада мукаммалаштириш, осонлаштириш, сўзни ҳар хил ўқиш нуқсонларини бартараф этиш мақсадида янги ёзув — Бобурий хаттини кашф этди. Унинг бу жасорати, биринчидан, маънавият ва саводхонликка куюнчаклигидан бўлса, иккинчидан, ўқиш ва ёзиши осонлаштириш, қулайлаштиришга интилиши туфайли эди.

Бобур замонида ёзувни янгилаш ёки янги хатни жорий этишга уриниш осон эмасди. Чунки араб ёзуви — „Қуръон“ ёзуви эди. Шунинг учун Бобурий хаттини амалиётга жорий қилиш ниятида Бобур бу хатда, аввало, Қуръони каримдан икки нусха тайёрлаб, бирини Маккага, иккинчисини Төхронга жўнатади.

Бобурий хатти ҳақидаги маълумотларга Бобурнинг девонида бир маротаба ва „Бобурнома“да кўплаб маротаба дуч келамиз. Шоир бир газалида ёзади:

**Турклар хатти насибинг бўлмаса,
Бобур, не тояг,
Бобурий хатти эмасдур,
хатти сиғноқидурур.**

Мутахассисларнинг фикрларига қарангда, Бобурий хаттининг амалдаги араб ёзувидан фарқи (гарчанд шу ёзув асосида яратилган бўлса-да) ва афзалликлари имлода сўз аниқлиги(ҳар хил ўқилмаслиги), ёзиш ва ўқишининг қулайлиги билан изоҳланади. Буни „Бобурнома“да келтирилган қуйидаги парча мазмунидан ҳам билиб олиш мумкинки, Бобурий хатти алифбоси билан илк бор танишган киши шу ўрганиш жараёнидаёқ бирмунча сўзларни ёза олган(матн табдили):

„Мургобда мирзолар билан мулоқот қилганимда, Қози Ихтиёр Муҳаммад Мир Юсуф билан келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидан сўз чиқди, муфрадотни (ҳарфларини) сўради, ёзиб бердим. Ўша базмдаёқ муфрадотни ўқиб, қоидасига амал қилиб, бир нималар ёзди“.

Матндан икки нарсани: аввало, Қози Ихтиёрнинг ўта зийраклигини, сўнгра Бобурий хаттининг ўқиш ва ёзишга қулайлигини билиб оламиз.

Таассуфки, биз билмаган сабабларга кўра, бу ёзув ҳаётга жорий этилмасдан қолиб кетган.

„Бобурнома“нинг охирги варагидаги котиб иловаларига эътибор берилса, Бобурнинг яна бир неча китоблар ёзгани ҳақида маълумот олиш мумкин (матн табдили): „У подшоҳнинг мусиқа илмидан ҳам хабари бор эди“; „У подшоҳнинг аruz ва қофияга доир ҳам рисолалири бор“.

Мусиқага оид айрим китобларда Бобурнинг „Мусиқа сирлари“ номли рисоласи тилга олинади. Ағсуски, бу асарни излаш ҳозирча ижобий натижга бермаяпти.

Бобурнинг қофия илмига оид рисоласининг номи ҳам номаълум, ўзи ҳам ҳануз топилган эмас.

Бобурнинг ҳарбий саркарда сифатида бир умр катта-кичик жанг-жадалларда бўлгани маълум. Унинг ҳарбий санъат сирларига жуда қизиққанини „Бобурнома“ни ўқиган киши билиб олади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг „Ҳарб иши“ номли рисоласи ҳақида ҳам маълумотлар бор, аммо асарнинг ўзи ҳозирча топилмаган.

Бобур — „Бобурнома“ ижодкори. Биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мумтоз шоир сифатидаги шуҳратидан воқифмиз. Биз ўзбеклар учун Бобур бошқа барча мумтоз шоирларимиз каби азиз ва муҳтарам.

Бироқ Бобурга жаҳоний шуҳрат келтирган асар унинг „Девон“и, „Мубаййин“и ёки „Аруз рисоласи“ эмас, балки „Бобурнома“, янада аниқроги, унинг турли тилларга қилинган таржималариридир.

XV—XVI асрларда Ҳурсон ва Моварооннаҳр, Ҳиндистон ва Афғонистон, Эрон ва Туркияда форс тили ва адабиёти нуфузининг қай даражада юксак экан-

лигини „Бобурнома“ котиби ва таржимони сўзлари билан изоҳлаш мумкин: асарнинг форс тилига ўгирилиши Ҳиндистондан Туркиягача бўлган жуда улкан ҳудуд ҳалқларига, зиёлиларига етиб борди, деган ишонч эди: котиб „Бобурнома“ни назарда тутиб ёзмоқда: „Ушбу китобким, „Бобурия“дур, Байрамхонни ўғли Мирзоҳонга буюрдиларким, туркийдин форсийга келтургилким, туркий билмогон ҳалойиққа осон бўлгай“.

„Бобурнома“ни яна форс тилига ўгирган Рашид Ахтар Надвий Байрамхоннинг ўғли Абдураҳим Хони Хононнинг илк форсий таржимаси хусусида тўхталиб ёзади: „Шундан кейин жаҳон аҳли биринчи марта буюк тождор(Бобур)нинг сўз мулкининг ҳам шаҳаншоҳи әканидан ҳабар топди“.

Шоҳ, адиб, шоир, лашкарбоши Бобурнинг „Вақоеъ“ (Воқеалар), кейинчалик „Бобурнома“ номида шуҳрат қозонган асари Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг онгли ҳаёти ва фаолияти муҳим қисмийнинг кундаликсимон баёнидир. Шунинг учун шоир бу асар ва унинг ўз таржимаи ҳолига нечоғли даҳлдорлиги хусусида бир рубоийсида шундай ёзади:

*Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элизин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу „Вақоеъ“ни ўқур,
Билгайким:
Не ранжу, не меҳнату, не гамлар кўрдум.*

„Бобурнома“, аввало, етук бадиий асар. Бадиий тасвирга хос талқинлар, воқеа-ҳодисаларни бутун воқеийлиги билан китобхон кўз олдида гавдалантира олиш, сўз устида санъаткорона ишлаш, услугуб бақувватлиги — бу услубнинг бир хусусияти фикран сахийлиги ихчам баён бўлса, иккинчи хусусияти — ўзигагина хослиги ва, энг муҳими, таъсирчаник устуворлигидир.

Муаллиф гарчанд камтарлик билан кўпинча ўзини четроқ тортиб, „фармон бердим“ ўрнига „фармон берилди“ тарзida матнда ўз дахлини олдинга чиқаришдан тийилса-да, асардаги бош қаҳрамон — Бобурнинг ўзи бўлиб қолаверади. Фарғона, Кобул ва Ҳиндистондаги воқеа-ҳодисалар уммонида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўқтам шахсияти баралла кўзга ташланади.

Инглиз шарқшуноси Монстюарт Элфинстоннинг „Бобурнома“ ва унинг бош қаҳрамони ҳақида айтган қўйидаги фикрлари эътиборга моликдир:

„Бу хотираларда буюк туркий подшонинг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйгулари ҳар қандай муболага ва пардалашлардан холи. Унинг услуби оддий ва мардона, жонли ва образли. У ўз замондошларининг қиёфалари, урф-одатлари ва интилишларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди. Шу жиҳатдан бу асар Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир на мунасиdir. Бобур ҳарбий одамнинг ташқи кўриниши, кийими, табъи ва одатларини ифода этади, мамлакатларни, уларнинг иқлими, табиати, хўжалиги, санъат ва ҳунармандлик намуналарини тасвирлаб беради. Лекин муаллифнинг ёрқин характеристи асарга энг куп жозиба бағишлайди“.

Асаддаги воқеа-ҳодисалар муайян маънода унинг қисмат саргузаштларига чамбарчас туташиб кетган. Шунинг учун асарни бошдан охиригача ўқиган китобхон ўсмир Бобурни, йигит шаҳзода Бобурни, ошиқ Бобурни, умрбод жанговар лашкароши Бобурни, подшоҳ ва мутафаккир, меҳрибон ота Бобурни, барча зафару мағлубиятлари, фазилатларию нуқсонлари билан равшан тасаввур эта олади. Муаллиф „Вақоев“ („Бобурнома“)ни ёзгани қўлига қалам олган кунидан бошлаб воқеа-ҳодисалар талқини ва кишилар шахсиятига доир фикр-мулоҳаза ва маълумотларнинг фақат рости ни ёзишга аҳд қилган (матн табдили): „Бўлган воқеаларни рост ёзганман. Чунки бу асарда шу нарса лозим топилгани, ҳар сўзнинг рости битилади ва ҳар иш айнан қандай воқеъ бўлган бўлса, шундай айтилади“. Шу боис Бобур ҳар бир шахсга баҳо берганда унинг барча муҳим фазилатлари ва феъл-атворидаги нуқсонларини айтишга ҳаракат қиласи. Бунда у мустасноликка йўл қўймайди, ҳатто отаси бўлса ҳам ўша икки зарурий ўлчовга амал қиласи. Фақат отасига эмас, ўзига нисбатан ҳам.

Бобур, назаримизда, бир неча жиҳатдан камолот соҳибидир:

Биринчидан, ўз қариндош-уругларигина эмас, бегоналарга ҳам меҳр-му-

руват ва ҳадялар саховатидаги олийҳимматлилик;

иккинчидан, ким бўлмасин, дўст ёки душманни, унинг шахсини холис, тўлатуқис баҳолаш иқтидори;

учинчидан, шариатнинг толмас байроқдори, шариатпеноҳлилик;

ҳар бир ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ҳолатга баҳо ва ҳукмни шаръян бериш салоҳияти, зинҳор бундан чекинмаслик;

тўртинчидан, жисмоний етуклик (чунончи, Ҳаштияқ қишлоғида қирғоги музлаган чуқур тезоқар ариқда кўп маротаба чўмиб чиқади (матн табдили): „Менга гуслга эҳтиёж бор эди. Бир ариқ сувидаким қирғоқлари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги сабабли муз боғламаган эди, бу сувга кириб гусл қилдим. Ўн олти қатла сувга чўмдим. Сувнинг совуқлиги хийла таъсир қилди“);

бешинчидан, кечиримлиликда мусулмони комилга хос энг юксак даража соҳиби эди (Бобур Ҳиротга, Ҳусайн Бойқаро таъзиясига кетганида поччаси Мирзоҳон Кобул салтанатини эгаллаб олади. Бобур қайтиб келиб, ўз тахтига эга бўлиб, ҳеч бир жазо чорасини қўлламай, Мирзоҳонни Ҳуросонга жўнатади. Бир йил ўтар-ўтмас Мирзоҳон қайтиб келиб, Бобурнинг ишончли ва эътиборли кишилари сафига қабул қилинади);

олтинчидан, ҳар соҳада фикр етуклиги — мутафаккирлик унга хос эди. Ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, ахлоқий муаммолар, ҳатто адабиётшунослик соҳасида ҳам. Мутафаккирликнинг ilk белгиларидан бири — йўл қўйилган хатодан тегишли хуласа чиқарib, тажриба ҳосил қилишидир. Бобур иккинчи марта Андижонга эга бўлгач, ўз кишиларининг молҳолларини Жаҳонгир мирзо тарафдорларидан қайтариб олиш ҳақидаги ҳақли талабларига кўниб, бу ҳақда фармон бераб, хато қиласи ва Андижондан яна маҳрум бўлади (матн табдили):

„Жаҳонгир мирзодек ганим ёнимизда ўтирганда элни бундай ҳуркитмоқнинг ҳеч маъноси йўқ эди. Мамлакатларни эгаллаш ва юрт сақлашда бальзи ишлар юзаки қараганда маъқул ва асосли кўринади. Бироқ ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдир. Ушбу бир мулоҳазасиз ҳукм қилганимиздан қанчалик ғавро ва тўполонлар содир

бўлди. Ахир Андижондан иккинчи ма-
ротаба чиқиб кетишимизга ушбу пухта
ўйланмаган ҳукмимиз сабаб бўлди“.

Ушбу қўчирмадаги „ҳар ишнинг зим-
нида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозим-
дир“ жумласи мутафаккир Бобурнинг
ёмби фикридир.

„Бобурнома“нинг аҳамияти ва унинг
ижодкори фазилатлари ҳақида инглиз
бобуршуноси Лейн Пуулнинг мулоҳаза-
лари жуда қимматлидир: „Бобурнинг хоти-
ралари бир аскарнинг ҳарбий юриш ва
чекинишлари ҳақидаги оддий кунда-
лик дафтар эмас; бу хотираларда Шарқ
адабиётини жуда яхши билган, нозик ва
билимдон кузатувчи, одамларни синчил-
лаб ўрганадиган, улар ҳақида холис ва
одил фикр юрита оладиган мутаассир
қалб эгасининг дунё ҳақидаги шахсий та-
ассуротлари ва нозик фикрлари берил-
ган.“

Унинг ўз қиёфасини чизишдаги са-
мимиylligi, фазилат ва нуқсонларини
ҳам мардона тасвирлаши, очиқкўнгил-
лилиги, ҳаққонийлиги ва ажойиб ҳазил-
кашлик туйгулари бу гўзал хотиралар-
нинг қадри ва аҳамиятини янада оши-
ради“.

„Бобурнома“ бадиий асар бўлгани
учун унинг бош қаҳрамони Бобур тим-
соли таҳлили, бизнингча, жуда муҳим
ҳисобланади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур, авва-
ло, мард инсонdir. Бу хислат айниқса
Бобур каби қисматлари мураккаб ва
кўпқиррали кишиларни тез-тез турли си-
новларга солади. Чунки мардлик фақат
дўстлар билан эмас, балки душман билан
муносабатларда янада қаттиқроқ
синалади.

„Бобурнома“даги жуда кўп воқеа-
ҳодисалар Бобур шахсининг ана шу мар-
дона хислати тантанасини қайта-қайта
намойиш этади. Чунончи, хонлар Бобур
билан биргаликда Андижон ва Ахсини
эгаллаш ниятида ҳарбий юриш қилган-
ларида Ахси қўргонбеги Шайх Боязид
Бобурни чорлайди. Бу ҳақда Бобур тога-
си Султон Маҳмудхон ва кичик хон —
Олачахондан бир киши орқали маслаҳат
сўрайди: „Унинг (Шайх Боязиднинг) чор-
лаганини хонларга ишора қилдик. Хон-
лар дебдиларки: „Борсин. Ҳар нима
қилиб бўлса-да Шайх Боязидни тутсин“.

Бу макру фириб бизнинг одат ва усу-
лимиз эмас эди. Алалхусуским, орада
аҳд бор. Бундай аҳдни бузиш қандай
булади?!“.

Вазият янада оғирлашади. Хонлар
Шайбонийхон келишини эшитиб, Тош-
кент томонга жуфтакни росттайдилар.
Бобур, шартга мувофиқ, Ахсида. Таинбал-
нинг йирик лашкар билан келиши ку-
тилмоқда. Яна „Бобурнома“ воқеалари-
га қайтамиз (матн табдили): „Биз бу ҳо-
латда тараддуdda эдик: турмоққа хийла
ишонч йўқ эди. Сабабсиз-несиз Ахсини
ташлаб чиқмоқ ҳам хуш ёқмасди. Бир
куни эрталаб Маргинондан Жаҳонгир
мирзо келди. Кўришдим. Ушбу замон
Шайх Боязид ҳам изтироб билан келди.
Эсанкираб қолган. Жаҳонгир мирзо ва
Иброҳимбек дедиларки: „Шайх Боязид-
ни тутмоқ керак. Аркни қулга олмоқ ке-
рак“. Дарҳақиқат, тўғри ишнинг ҳисоби
шу эди. Мен дедимки: „Аҳд қилган. Биз
нега аҳдга хилоф қиласиз?!“.

Кўраётимизки, ҳар қандай оғир, таҳ-
ликали вазиятда ҳам Бобурнинг мард-
лиги, аҳдига содиқлиги яққол намоён
булади.

Мардлик ганимга нисбатан ҳам аҳд
ва шартга устуворликда билинганидек,
ӯта қийин жисмоний азобларни эл қато-
ри ўзига teng раво кўришда ҳам зуҳур
этади.

Бобур мардликда ҳиммати юксак дав-
лат арбоби эди. Ҳиротдан Қобулга бориша-
да қор отнинг қорнидан келадиган йўллар-
да ўзи олдинга тушиб қор тепиб, лаш-
карга йўл очади. Бошқалар горда қор
бўронидан жон сақласалар, Бобур қорда
ӯра қазиб, ўша ерда тонг оттиради (матн
табдили): „Бир ҳафтага яқин қор тепиб,
кунда бир шаръий — бир ярим шаръий-
дан ортиқ кўчилмас эди. Қор тепар киши
мен эдим, ўн-ўн беш ичкилар билан ва
Қосимбек эди, икки ўғли — Тангриберди
ва Қанбар Али билан, яна икки-уч нав-
кари ҳам бор эди. Ушбу зикр этилганлар
яёв юриб, қор тепар эдик. Ҳар киши етти-
саккиз-ўн қари илгари юриб қор тепар
эди. Ҳар қадам қўйганида белигача, кўк-
сигача бота-бота қор тепар эди.

Шу усулда қор тепиб... Ҳаволи Қу-
тий деган горга келдик. Ушбу кун даҳ-
шатли бўрон билан қор ёгар эди. Шунча-
ликки, барчага ўлим ваҳимаси бўлди...

Фор торроқ кўринди. Мен горнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзимга бир такя миқдори ер ясадим, қорни кўксимгача қаздим. Ҳануз оёғим ерга тегмасди. Бироз шамолдан паноҳ бўлди. Ўша ҳолатда ўтиридим. Ҳар неча дедиларки: „Форга боринг“. Бормадим. Кўнгилга кечдиким, барча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат билан; унда барча эл ташвиш билан машаққатда, мен бунда уйқу билан фарогатда. Муруватдан йироқ ва ҳамжиҳатликдан нари ишдир. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса — турайин. Бир форсий мақол бор: „Дўстлар билан ўлим — тўйдир“ деган...“

Бу мулоҳазалар улуг раҳбарга, мард сардорга хосдир, албатта.

Шунинг учун ҳам „Бобурнома“ни француз тилига таржима қилган Паве де Куртейл Бобурга қуидагича ҳаққоний баҳо беради: „Ҳар қандай синовга бардош бера оловчи, ирова ва матонатни мужассамлаштирган бу зот ўзида ҳарбий ҳийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашга ҳам, афв этишга ҳам қодир эди; у истеъододли ҳарбий арбоб ва ишнинг кўзини биладиган, қўшинларни моҳирлик билан бошқара оладиган, уларнинг ишончини қозона олган саркарда эди...“.

Бобур — шариатпеноҳ подшоҳ ва шариатга риоя қилувчи мусулмон. „Бобурнома“да ижтимоий жиноят содир этгандарга турли-туман жазолаш усуллари қўллангани ҳикоя қилинган. Чунончи, Бобур тинч аҳолининг ёғли хумини ўғирлаган бир навкарни таёқ тутган саф ўртасидан ўтказиб, таёқлатиб ўлдириради.

Айниқса, оиласи муносабатлардаги шаръий ва ношаръий ишларга Бобур катта аҳамият беради. Ҳисор беги Хисравшоҳ — йирик бек. Навкари 20—30 мингга етадики, бу жуда фавқулодда ҳодисадир. Бироқ у шариатдан бехабар бир нусха. „Ҳисор ҳалқи, — деб ёзади Бобур, — хусусан, Хисравшоҳга тааллуқли эл ҳамиша ичкилик ва зинога машғул эди. Шу даражадаки, Хисравшоҳнинг навкарларидан бири бир кишининг хотинини тортиб олиб кетади. Бу хотиннинг эри Хисравшоҳга келиб арз-дод

қилади. Хисравшоҳ жавоб берадики: „Бир неча йил сен билан бирга эди, бир неча кун бу билан бирга бўлсин“.

Бу воқеани эшитган ва ёзган шариатпеноҳ Бобур шу даражада газабланадики, „Бу воқеани эшишиб Хисравшоҳга лаънатлар ёғдирмаган кишига ҳам лаънатлар бўлсин!“ деб юборади.

Бобур Хисравшоҳ беклиқ қилган Ҳисордан ўтётганда ҳам шаръий бир даъво воқеаси берилади (матн табдили): „Хисравшоҳни кўриб қайтган оқшом Мирзохон менинг қошимга келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам амин эдилар, дарвоҷеъ, шариат ва урф билан ҳам муносаби шундай эдики, бундай кишилар жазосига етгай“.

Ҳусайн Бойқаронинг феъл-атворига баҳо берганда Бобур унинг эътиқоди юзасидан мулоҳазалар юритади (матн табдили): „Жами иш кучи суннат ва жамоат мазҳаби билан мувофиқ эди. Мифосил(ревматизм) хасталиги туфайли намоз ўқий олмас эди. Сўзамол ва хушхулқ киши эди. Ҳулқи бироз тезроқ эди. Баъзи муомалаларда шариатга кўп риоя қиларди. Бир марта бир ўғли бир кишини ўлдиргани учун хунталабларига топшириб, қозихонага юборди...“

Аввал таҳтни олган пайтлари олтиетти йил ичкилик ичмади. Ундан кейин ичишга тушди. Қирқ йилга яқинки, у Ҳурсонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдик, пешин намозидан сўнг ичмасин. Лекин ҳеч қачон „бош оғриғи“ қилиб эрталаб ичмас эди. Уғиллари, барча амалдорлари ва шаҳар аҳолисининг аҳволи ҳам шу эди. Ўта айш-ишрат ва ахлоқсизлик қилар эдилар“.

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг юқоридаги мулоҳазаларида икки нуқта алоҳида эътиборли: биринчиси, Ҳусайн Бойқаронинг шариатга амал қилиши; иккинчиси, шариатга хилоф иш қилиши.

Шариатпеноҳ Бобур Ҳусайн Бойқаронинг шариатга хилоф ишларини бирма-бир санагач, ниҳоят, шаръий ҳукм ҳам ижро қилинганини „Бобурнома“да шундай қайд этади: „Ўшбуларнинг ка-софатидан эдики, шундай хонадондан етти-саққиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодан ўзга ному нишон қолмади“.

Бобур — фидойи ота. „Бобурнома“ маълумотларидан биз Бобурни ўз укалири, опа-сингилларига гамхур, хола ва бўлаларининг, тогаларининг, хуллас, барча уругларининг қадрига етувчи андишали инсон сифатида таниймиз. Ҳар икки укасини ўзи билан Кобулга, сўнг Ҳиндистонга олиб кетди; уларни тарбиялади ва қадрлади. Поччаси Мирзохон Бобур тахтини олганда холаси туфайли, холаваччаларининг юзини қилиб, у ўлимга мустаҳиқ бўлса ҳам, кечирди.

Фарзанд тарбияси масаласида ҳам Бобур идрокли маърифатпарвар, талабчан устоз мақомидаги падардир.

Ҳумоюнга ёзган хатида унинг ёзувидағи нуқсонлар, услугидаги камчиликларни қайд этади; ҳукмдорга хос бўлмаган хилватпастликни танқид қиласди; кўп билан ишлаш, беклар билан шугулланиш, кенгашиш шартлигини уқтиради.

Ўзи ҳам оталик бахтидан сурур топади. Мақтовга хасис бўлган Бобур Ҳумоюннинг ахлоқ-одоби ва камолотига жуда юқори баҳо беради.

Ҳумоюн мирзо ота-онасини согиниб ўз вилояти Бадахшонни ташлаб Оргага келади.

У отаси Бобурни шу даражада қўмсанганки, йирик вилоят ҳукмдорлигидан ота дийдорини устун қўйиб, пойтахтда қолиш майли борлигини одоб доирасида билдиради (матн табдили): „Муҳаммад Ҳумоюн, бир йили эдики, Бадахшонда дийдорлардан айру тушиб эди. Сўнгра бизни согиниб, Бадахшонни куёви Мирзо Сулаймонга топшириб, бир кунда Кобулга келди. Мирзо Комрон ҳам Қандаҳордан Кобулга келган экан. Ийдоҳда мулоқот қилиб, ҳайрон бўлиб, қайтиш сабабини сўрабди. Муҳаммад Ҳумоюн биз-нинг иштиёқимизни айтиб, Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга юбориб, бизнинг тарафга юраберипти. Бир неча кунда пойтахт Оргага етиб, уша соатда, биз унинг онаси билан номини айтиб, сўзлашиб ўтириб эдик, етиб келди.

Қўнгуллар гул каби очилиб, қўзлар чирогдек ёришди. Муқаррар ҳар куни катта зиёфат эди. Бир-биримиз билан тўйиб-тўйиб суҳбат қиласдик. Чиндан ҳам суҳбатда мислсиз эди ва комил инсон ким, дер эдилар, шу эди.

... бизга шундай хабар еттиким, кошгариylар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Ҳожа Халифага буюрдикки, Бадахшонга бориб, ўз мулоҳазасича бу масалани ҳал қилиб келсин. Бироз тушунмовчилик бўлдимикан, у қабул қилмади. Муҳаммад Ҳумоюнга айтдикки: „Сен борсанг қандай бўларкан?“. У жавоб бердиди: „Фармонни бажармасликка иложим йўқ. Бироқ ўз ихтиёrim билан дийдорингиздан айрилгим келмайди“. Шунинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонга жўнатдик“.

Кейинроқ Бобур Ҳумоюнни Санбал вилоятига ҳоким қилиб жўнатади. Олти ойча туради-ю, негадир, об-ҳавоси ёқмайдими, доим иситмалай бошлайди. Ота буйруги билан Ҳумоюн мирзо пойтахтга келтирилиб, мумтоз табиблар қарамоғида бўлади. Бироқ ҳадеганда тузалавермайди. Фарзандининг куйиб-ёниб ётишини ҳар куни кўравериб, Бобурниг тоқати тоқ бўлади. Салтанатнинг улуг кишиси Мир Абдулқосим Бобурга арз қиласди, бундай дард дармони учун энг яхши нарсаларни садақа қилмоқ керак: токи Оллоҳ таоло сиҳат-саломатлик берсин. Боқеа давомини „Бобурнома“дан ўқийлик (матн табдили): „Менинг кўнглимга келдики, Муҳаммад Ҳумоюннинг мендан бошқа яхшироқ нарсаси йўқ. Мен ўзим садақа бўлайин, Худо қабул қилсин. Ҳожа Халифа ва бошқа яқинлар дедиларки: Муҳаммад Ҳумоюн сиҳат топар, сиз бу сўзни нечун тилингизга келтирасиз? Мақсад: дунё матоидан яхшисини садақа қилмоқдир. Иброҳим билан бўлган урушда қўлга тушган олмосни сиз Муҳаммад Ҳумоюнга ҳадя этган әдингиз. Ўшани садақа қилмоқ керак.

Тилимга келдики, дунё моли унинг эвазига ярамиди?! Мен ўзимни унга фидо қиласман. Чунки унинг аҳволи жуда оғир. Мен ортиқ унинг куйиб-ўртанишларига тоқат қилолмайман.

Ўша ҳолатда унинг ҳузурига кириб, уч маротаба бошидан айланиб-ургилиб, дедимки: „Ҳар қанча дардинг бўлса мен кўтардим.“

Ўша заҳоти мен оғир бўлдим, у енгил бўлди. У сиҳат бўлиб ўрнидан турди. Мен ноҳуш бўлиб йиқилдим...“.

Бобур эртаси куни тахту тожни Ҳумоюн миззога топширади ва кўп ўтмай вафот этади.

„Бобурнома“да бадиий санъатлар — тасвирий ва ифодалилик воситалари на-муналарини кўплаб кузатиш мумкин. Чунончи, юқоридаги ўгилнинг келиши туфайли ота-онанинг беҳад шодланганликлари талқинидаги матнда қўлланилган ташбиҳ (ўхшатиш) санъати ҳам табиийлиги, ҳам латофати билан ўқувчи-ни ром этади: „Кўнгуллар гул каби очилиб, кўзлар чироғдек ёришди“.

Насрда шоир Бобур шеъриятига хос қатма-қат тазодлар — қарама-қарши маъноли сўзларни қаторлаштириш ва ички қофиясимон — оҳангдошлик яратувчи сажъ усулини қўллаш ҳолатлари ҳам оз эмас: „Ҳар неча дедиларки: „Форга боринг“. Бормадим. Кўнгилга кечдиким: барча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат билан; унда барча эл ташвиш билан машаққатда, мен бунда уйқу билан фарогатда“. Матнда-ги „қор ва чопқун“ каби тушунчалар ёнида роҳат-фарогатни ифодаловчи „иссиқ уй ва истироҳат“ сўзлари зидлиги воқеа таъсирчанлигини китобхон кўнгли-га етказиша унумли тазод воситасидир. Муаллифнинг сеҳргарлиги шундаки, у қайд этилган ушбу тазод кўрсаткичлари билангина чекланмайди. Балки, уларни қалаштириб ташлайди: „ташвиш ва машаққат“ ҳамда „уйқу ва фарогат“ сўзла-ридаги маъно зидлиги ҳам ана шу бадиий санъатдан Бобурнинг унумли фойдаланганлигини кўрсатади. Бу усул нур ва соялар ўйини бўлиб, ҳам китобхон дик-қатини тортади, ҳам юракка кучлироқ таъсир этади.

Қуийидаги қисқа гапдаги хушоҳанглик сажъ санъати туфайли юзага келгандир:

„Бажавр эли чун **богий** эдилар, ислом эли била **ёғий** эдилар“.

Назмда мутойиба вазиятларини акс эттириш, сўз ўйини қилиб бир сўзни икки маънода қўллай олиш маҳорати айниқса қайд этгулиқдир. Бобур Самарқанд ҳокими Фўлод(Пулат) Султонга ўз шеърлари девонини юбориб, мактубга ушбу қитъасини ҳам илова қиласиди, тўртинчи мисрадаги „Фўлод“ сўзи ҳам ҳокимнинг исми, ҳам пўлат (қаттиқ) маъноларини ифодалагани туфайли ийҳом санъати кузатилади:

*Ул сарвнинг ҳаримига гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига.
Раҳм айлабон согинмади Бобурни,
бор умид
Солгай Худой раҳмни Фўлод кўнглига.*

Сўнгги мисрани ўқувчи қуийидагича икки хил мазмунда идрок эта олади:

Биринчиси: Худо Фўлод (султон) кўнглига раҳм солсин.

Иккинчиси: Худо унинг пўлат кўнглига раҳм солсин.

Ийҳомдек нозик бадиий санъатни даҳо Алишер Навоий „хосса (юксак) маънолар“ни ифодаловчи восита деб қайд этгани маълумдир.

Дарҳақиқат, юқоридаги қитъанинг тўртинчи мисрасидаги икки хил мазмунни сезган китобхон ижодкор салоҳиятига қойил қолади.

Шоҳ асар „Бобурнома“да илмий маълумотларнинг беҳад кўплиги ва улар ҳозирги тармоқлашган фанларнинг эллика яқин соҳаларига мансублигини инобатга олсак, „Вақоєъ“ — „Бобурнома“ни қомусий — энциклопедик асар дейишиш мумкин. Чунончи:

1. „Бобурнома“ — тарихий асар. Унда XV асрнинг охири — XVI асрнинг биринчи яримларигача Хурросон, Мовароунаҳр, Ҳиндистонда кечган муҳим тарихий воқеалар ўз аксини топганидек, асарда юзлаб тарихий шахсларнинг номлари бор. Уларнинг айримлари ҳақида-ги маълумотлар ҳар қандай тарихий асарда топилмайдиган ноёблиги, муҳимлиги билан олимларни ҳам лол қолди-ради.

Агар „Бобурнома“ ёзилмаса, бизнинг Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ҳаётлари, фаолиятлари ва ижодлари, хусусан, шахслари ҳақидағи тасаввурларимиз анчайин юзаки бўлиб қолган бўларди.

Айниқса, темурийлар салтанатининг таназзули йилларидаги тарихий жанг-жадаллар, инқироз сабаблари, Ҳусайн Бойқародек буюк подшоҳнинг, Бобур ибораси билан айтганда, „Темурбек ўнида бўлган“ Ҳусайн Бойқаронинг сусткашлиги, Шайбонийхонни қақшатқич ҳужум билан енгиш ўрнига мудофаа билан чекланганлиги, Ҳусайн Бойқаро фарзандларининг базму созда моҳири, жангу жадалда яроқсизлиги Бобур томонидан таҳлил этиб берилган.

„Бобурнома“да тарихий воқеа-ҳодисаларнинг юз бериши сабаб ва оқибатлари ўта пухталиқ, теранлик билан ўз талқинини топган.

„Бобурнома“ китобхон учун гўё кўпсерияли фильм. Бу улуг кўзгуда деярли 50 йиллик Мовароуннаҳр, Хурросон, Ҳиндистон ва уларга ёндош мамлакатларда кечган воқеа-ҳодисалар тизилишиб китобхон кўз ўнгидаги намойиш этилади. Шу маънода „Бобурнома“ни ажойиб воқеий тарихий роман дейиш мумкин. Чунки жанг-жадаллар тарихий асарлардагидек ҳисобот-ахборот тарзида эмас, балки бадиий асарга хос юз хил қиёфали, феълатворли кишилар фаолияти тасвири орқали кўрсатилади.

Тарихий шахсларнинг якка шахсият, давлат бошлиги, лашкарбоши сифатидаги фаолиятларининг кўпқирралиталқини ва таҳлили бу асар учун хослигини Ҳусайн Бойқаро шахси, тарихий қисмати, шахсий ва оиласавий фожиаси сабаблари хусусидаги маълумотлар билан исботлашга ҳаракат қиласиз.

Бобур Ҳусайн Бойқаро салтанати ва нуфузини Амур Темур билан қиёслаб улуглайди, уни чин юракдан темурийларнинг энг улуг подшоҳлари сафида қадрлайди.

Бобурнинг фикрича, Ҳусайн Бойқаро ва фарзандлари бир ёқадан бош чиқариб, Бобур ва унга ўхшаганларни ўз иттилоғчилигига чорлаб, шайбонийларга қарши курашилса, уни енгиг бўларди.

Лекин Ҳусайн Бойқаро худди Муҳаммад Хоразмшоҳ йўл қўйган хатони такрорлайди: ўз фарзандлари, Бобур, Хисравшоҳ, Зуннун аргун ва Шоҳбекларнинг ҳар бирига ўз қалъясини мустаҳкамлаб, ғанимга нисбатан мудофаани ташкил қилиш юзасидан мактублар йўллайди; бу хато тактикасини бир вақтлари қўл келган ўз тарихий тажрибаси билан асослашга уринади.

„Вақоёе“да Бобур бу ҳақда ёзади (матн табдили): „Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодан Едиузвазмон мирзога, менга, Хисравшоҳга ва Зуннунга бир мазмунда узундан-узоқ мактублар келди...

Мазмуни бу эдикни: „Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо ва Улугбек мирзо — уч ога-ини иттилоғ қилиб

юриш қилганларида мен Мургоб ёқасини беркитдим. Мирзолар яқин етиб ҳеч иш қила олмай қайтиб кетдилар. Ҳозир ҳам агар ўзбак (шайбонийлар) юриш қиласа, мен Мургоб ёқасини беркитай, Бадиузвазмон мирзо Балх, Шабургон ва Андхуд қўргонларига сақлай оладиган кишиларини қўйиб, ўзи Гурзавон ва Дарайи Зангда у тогликларни беркитсин“.

Менинг бу ерларга келганим хабари унга етган эди. Менга ҳам битиб эдикни: „Сен Коҳмард ва Ажарда у тог этакларини беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўргонларида ишончли кишиларни қўйиб, ўзи билан иниси Вали Бадаҳшон ва Хатлон тогларини беркитсинлар. Ўзбак ҳеч иш қила олмай қайтгусидир“, деб.

Султон Ҳусайн мирzonинг бу хатлари ноумидликка сабабчи бўлди. Не учунки, Темурбекнинг юртида ҳозирги пайтда ундан улугроқ подшоҳ ҳам ёш, ҳам вилоят ва ҳам лашкар билан йўқ эди...

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрнига ўтирган улуг подшоҳ ғанимнинг устига юришни демай, ер беркитмоқни деса, эл ва улусга не умидворлик қолгай?!“.

Энди Бобурнинг Ҳусайн Бойқаронинг замони ва ободончиликдаги фаолияти хусусидаги мулоҳазалари — ҳайратларининг гувоҳи бўлайлик (матн табдили): „Султон Ҳусайн мирzonинг замони ажаб бир замон эди: фазл аҳли ва мислсиз санъаткорлардан Ҳурросон, хусусан, Ҳирот шаҳри тўла эди. Ҳар кишинингки, бир ишга машгуллиги бор эди, ҳиммати ва мақсади шу эдикни, у ишни камолга етказгай“;

„Яна Ҳиротким, ернинг одамлар яшайдиган қисмида бундай шаҳар йўқдир; Султон Ҳусайн мирzonинг замонида мирzonинг саъй-гайрати ва такаллупидан Ҳиротнинг зеб-эйнати бирга ўн, балки йигирма баравар обод бўлиб эди“.

Бобур Ҳусайн мирzonинг шахсий фазилатларида янада бир нечасини намойиш қиласиди: „Шижоатли ва мардона киши эди. Кўп маротаба ғанимга ўзи қилич солган. Темурбек наслидан ҳеч ким маълум эмаски, Ҳусайн мирзодек қилич чопган бўлсин. Назмий истеъоди бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий ёзарди. Тахаллуси Ҳусайнин эди.

Баъзи байтлари ёмон эмас. Лекин мирзонинг девони батамом бир вазнадар“.

Худди ана шундай теран таҳлил, муҳим ҳаётий нуқталарни, ижод ва шахсни кўпқиррали таҳлил этишни биз Алишер Навоийга нисбатан ҳам кузатамиз.

Алишер Навоий ҳақидаги „Бобурнома“ маълумотлари шу даражада ўта муҳим, кенг қамровли ва муфассалки, ўрта асрларда Алишер Навоий ҳақида ёзилган маълумотлар, бағишловлар ва ҳатто улуг даҳога маҳсус бағишиланган Хондамирнинг „Макорим ул-ахлоқ“ асари ҳам илмий ва таржимаи ҳолга доир маълумотларнинг бойлиги, муҳимлиги, аниқлиги ва жозибалилиги жиҳатидан „Бобурнома“даги битиклар билан беллаша олмайди, десак муболага бўлмас.

„Алишер Навоий ва Бобурнинг шахсий муносабатлари 1500 йиллар — Бобурнинг Самарқандни иккинчи маротаба қўлга киритганидан бошланади“.

Бобурнинг Алишер Навоийга берган баҳоси: мислсиз туркийгўй шоир, жаҳон кам кўрган олийҳиммат мураббий ва ҳомий. Ана шу фикрда Бобур умрбод собит (матн табдили): „Алишербек мислсиз киши эди. Туркий тил билан шеър ёза бошлаганларидан буён ҳеч ким унчалик куп ва яхши шеър ёзган эмас“;

„Фозиллар ва ҳунармандларга Алишербекча мураббий ва ҳомий инсон бўлгани ёки ўтгани оламда маълум эмас“.

„Бобур ҳар бир тарихий шахс ва унинг фаолиятини пухта таҳлил этади. Унинг маълумотларида шахснинг кимлиги, феъл-атвори, кишиларга ва оиласига муносабати, қилиқлари, эл орасидаги обрӯэзтибори, фаолияти, унинг ижобий, салбий ёки мулоҳазаталаб хусусиятларигача фақат энг муҳим томонлари саралаб талқин этилади. Айни ана шу таҳлил усулида Бобур Навоий таржимаи ҳоли, шахси, фаолияти ва асаларига ёндашади.

„Бобурнома“да Ҳусайн Бойқаро беклари бирма-бир саналаётганида навбат Алишер Навоийга келади (матн табдили): „Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас, балки суҳбатдоши эди. Ёшлигиде Ҳусайн мирзо билан мактабдош экандирлар. Хислатлари куп экан.

Билмадим, нима сабабдандир, Султон Абусаид мирзо уни Ҳиротдан сургун қилди. У Самарқандга борди. Неча

йилки Самарқандда эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва ҳомийси эди. Алишербекнинг мизожи нозиклик билан машҳурдир. Эл унинг нозиктабиатлилигини давлатининг гуруридан деб тасаввур қиласиди. Ундаи эмас экан. Бу сифат унда тугма экан. Самарқандда эканида ҳам ушандай нозикмизож экан“.

„Бобурнома“да улуғ шоирнинг давлат амалдори сифатида Ҳусайн Бойқарога садоқати ва саҳовати, унинг бир байти мазмуни ҳалокатига сабаб булган хасталикка ишора эканлиги ўта ихчам талқин этилади (матн табдили): „Аввалилари муҳрдор эди. Фаолиятининг ўрталарида бек бўлиб, бир қанча вақт Астрободда ҳокимлик қиласиди. Охири амалдорликни тарқ этди. Мирзодан ҳеч нарса олмас, балки ҳар йили унга йирик-йирик маблаглар тортиқ қиласиди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод лашкаридан қайтганда истиқболига чиқди. Мирзо билан кўриша туриб, ҳолати ўзгарди, тик туролмади, кўтариб олиб кетдилар. Табиблар унга асло ташхис қўя олмадилар. Эртасига ёқ Тангри раҳматига борди. Бир байти ўз ҳолати ифодасига мувофиқ келган:

*Бу дард илаки ўлармен,
мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилгайлар“.*

„Бобурнома“ ундаги тарихий шахсларнинг кўплиги, сулолалар, салтанатлар тараққийиси ва таназзулини ёрқин намоён этувчи бадиий-илмий ҳужжат, урушлар тарихи, жанг қурол-яроглари, жангга саф тортиш ва жанг усуллари, давлатлараро ва шоҳлараро муносабатлар йилномаси сифатида қимматли тарихий манбадир.

Айниқса, жангларнинг бу асардаги талқини кишини ҳайратга солади. Жанг учун сабаб ва баҳоналар, жанггоҳ танлаш ва жой жуғрофиясига кўра, қуёш нури тушишига кўра ҳарбий сафларга жой танлаш, қўшин қисмларини ҳарбий амалиётда мувофиқлаштириш усуллари, ҳарбий асбоб-ускуна, жангчи ва от-уловлар учун совуту зирҳларнинг аҳамияти, шаҳарга кириш ва қалъани забт этиш чора-тадбирлари шунчалик мукаммал берилганки, гўё бу асар шоҳларга ўзига хос қўлланма вазифасини ҳам бажара оларди. „Бобурнома“ бизга Урта Осиё ва атрофдаги дав-

латларда ишлатилган ҳарбий қуроллар, мудофаа воситалари, қалъага чиқиш асбоб-ускуналарининг ўзига хос қомуси сифатида ҳам тарихий-маърифий аҳамиятга моликдир.

„Бобурнома“ Амир Темур, Шоҳрух мирзо, Абусайд мирзо, Улугбек, Ҳусайн Бойқаро, Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон, Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Умаршайх мирзо, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо, Султон Маҳмудхон, Аҳмад Танбал, Хисравшоҳ, Зуннун аргун, Исмоил Сафавий, Шоҳ Таҳмосп, Абулмакорим, Ҳожа Мавлонойи Қози, Бадиуззамон мирзо, Абдуллатиф мирзо, Раана Сангаа сингари шоҳ ва шаҳзодалар, амир ва беклар, пир-муршиидлар ҳақида муҳим тарихий маълумотларни ўзида акс эттиргани билан бағоят қимматлидир.

2. „Бобурнома“ни адабиётшунослик асари дейиш ҳам мумкин. Зотан, адабиёт намояндалари ҳақидаги маълумотлар, адаб ва шоирларнинг асарлари таҳлили, уларга баҳо бериш адабиётшунослик илми соҳасига мансуб.

„Бобурнома“да элликка яқин шоирнинг исми шарифи айтилиб, уларнинг асарлари таҳлил этилган ёки баҳо берилган. Кўплаб шоирлар номлари айтилмай(уларнинг асарлари шунчалик машҳурки, муаллифларини эслатиб ўтиришни Бобур лозим топмаган), асарларидан талай парчалар бирор воқеа муносабати билан келтирилган. Бу жиҳатдан, айниқса, Шарқда ахлоқ отаси сифатида шуҳрат қозонган Саъдий Шерозий ва унинг „Гулистон“ асари алоҳида қайд этгулил. Бобур бу асардан гоҳ эслатиб, гоҳ эслатмай ўнларча иқтибослар келтиради. Чунончи, шулардан иккитаси айниқса таъсирчан ва эсда қоларлидир:

бири — Оббурданда тошга ўйиб ёздирилган Жамшид ҳақидаги Саъдий шеъри(бу тош ҳозир Душанбе давлат музейида сақланади);

иккинчиси, Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг унинг икки ўгли — Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзонинг шериклик билан таҳтга ўтиришлари воқеаси айтилганда „Гулистон“дан қўйидагича ҳикмат келтирилади (табдили): „Шайх Саъдий сўзи мазмунининг хилофи юз берди. „Гулистон“да келтирганки: „Ўн

дарвиш бир гиламга сиғиб ётарлар-у, икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди“.

„Бобурнома“да бизга таниш ва таниш бўлмаган жуда кўплаб уша даврнинг форсийтгўй ва туркийтгўй шоир, адаб ва олимлари ҳақида маълумотлар ҳамда асарларидан парчалар, уларнинг таҳлиллари берилган. Асарда зикр этилганлардан Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бадриддин Ҳилолий, Камолиддин Биноий, Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий, Муҳаммад Солиҳ, Абдулло Ҳотифий, Осафий, Мир Муртоз, Муллозодайи Мулло Усмон, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнний, Амир Шайхим Суҳайлий, Ҳондамир, Абдураззоқ мирзо, Асириддин Ахсикатий, Байрамхон, Аҳмад Ҳожибек(Вафойи), Ҳусайн Али Жалойир, Сайфий Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Маҳмуд барлос, Султон Маҳмудхон, Оҳий, Шоҳ Ҳусайн Комий, Аҳлий, Мир Сарбараҳна, Қози Ихтиёр, Мулло Масъуд Ширвонийни эслатиш мумкин.

Захириддин Муҳаммад адабиётшунос сифатида ўта талабчан, ҳатто қаттиққўл. Сара бадиий ёки илмий асарларга улуглар берадиган баҳо муштарак бўлиб чиқади, албатта. Чунончи, Мир Атоуллоҳ Машҳадийнинг „Бадойи ус-санойиъ“ номли поэтикага доир асари хусусида Бобур ёзади: „Яна санойии шеърда „Бадойи ус-санойиъ“ номли рисола ёзган экан, хийла яхши ёзган“.

Энди шу асар ҳақида Алишер Навоий нима дегани билан қизиқайлик: „Саноеъда бир китоб ёзган: „Бадоеъи Атоий“ номида. Энди оққа кўчирилди. Маълум эмаски, бу илмда ҳеч ким унчалик мукаммал ва фойдали китоб ёзган бўлсин“.

Адабиётшунос Бобурнинг асар ҳақида „ёмон эмасдир“ деган баҳосини олиш ҳам катта ютуқ. У мақтовга нисбатан — хасис, танқид ва камчилик топишда мислиз моҳир. Унинг баҳолаш меъёри билан Алишер Навоийнини қиёсласак, Навоийда мақтов кўпроқ, танқид озроқ. Нега бунақа? Чунки Навоий ўқитувчи, алқаб истеъододларни улгайтирувчи устод. Бу жиҳатдан у Мавлоно Лутфий усулидан кўпроқ фойдаланади. Ҳар ҳолда, танқид қилиб тарбиялашдан кўра, алқаб, мақтаб истеъододларни ўстириш устозлар учун кўпроқ хосдир. Бобурга келсак, у

— подшоҳ. Ҳамма — унинг хизматида. Савияси ўртача асарларни у арзимас қоралама деб ҳисоблайди. Биз юқори савия талаб қиласиган Бобурга айб қўёлмаймиз, уни инсофсизликда айблаб бўлмайди. Аслида чинакам адабиётшунос ҳамиша ана шу даражада турмоги лозим.

Алишер Навоий ҳам, Бобур ҳам Бадридин Ҳилолийнинг куп матн ёд билиш қобилияти — мислсиз ҳофизасига бирдай аҳамият берганлар. Навоий „Мажолис уннафоис“да йигитча Ҳилолий ҳақида ёзди: „Мавлоно Ҳилолий — турк элидиндир. Ҳофизаси яхшидир. Истеъоди ҳам ҳофизасича бордир“.

Бобур „Вақоеъ“да орадан йигирма йиллар ўтгач ёзди: „Яна Ҳилолий эди. Ҳозирги вақтда ҳам бордир. Газаллари текис, ажойиб... Жуда кучли ҳофизаси бор эмиш: ўттиз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дейдиларки, „Хамса“нинг ақсар байтлари ёдида бор...“

Адабиётшунос Бобур Ҳилолий ҳақида ги ушбу маълумотлари давомида адабиёт назариясининг муҳим муаммолари — мазмун ва композиция амалиётига махсус эътибор беради; Ҳилолий достонининг композицияси бўшлигини уқтиради, образлар мантиқи масаласида ҳам шоирни қаттиқ танқид қиласи (матн табдили): „Бир достони бор, хафиғ баҳрида, „Шоҳ ва Дарвеш“ номли. Гарчи баъзи байтлари жуда ажойиб чиқсан бўлса-да, лекин достоннинг мазмуни ва устухонбандлиги (композицияси) жуда бўш ва ҳаробдир. Илгари ўтган шоирлар ишқ ва ошиқликка оид достон ёзганларида ошиқликни зрга ва маъшуқликни аёлга нисбат берганлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қилипти, шоҳни — маъшуқ.“

Алишер Навоийнинг азиз дўсти Амир Шайхим Суҳайлий (Шайхимбек) ҳақида ги „Бобурнома“ маълумоти икки жиҳатдан диққатга лойиқ: биринчидан, шоирнинг шеър ўқишидаги сунъийликка аҳамият берилган; иккинчидан, шеър санъатларидан муболага санъатида меъёр муҳимлигига эътибор қаратилган (матн табдили): „Яна Шайхимбек эди. „Суҳайлий“ таҳаллус қилгани учун Шайхим Суҳайлий дер эдилар. Шеърни алланечук оҳангда ўқирди. Қўрқинчли сўзлар ва маъноларни ифодалар эди. Унинг шеърларидан бир байти будир:

*Шаби гам гирдбоди оҳам аз жо
бурд гардуяро,
Фурӯ бурд аждаҳои селя ашкам
рубъи маскуяро.*

(Мазмуни:

Гам туни оҳим қуюни фалакни урнидан суреб юборди. Куз ёшим селининг аждаҳоси ер куррасини ютиб юборди.)

Шу воқеа машҳурдирки, бир маротаба шоир бу байтни Мавлоно Абдураҳмон Жомий хизматида ўқиби. Мавлоно айтибдики: „Мирзо, сиз шеър айтасизми ёки одам қўрқитасизми?“.

Адабий даҳонинг танбеҳли саволида икки хил эътиroz бор: бири — ифодали ўқишидаги нуқсонки, муаллиф байтни ўқишида расмий меъёрга амал қилмаган; иккинчиси, байт ижодкори муболаганинг чўққиси бўлган гулувни ҳам суистеъмол қилган. Зотан, ҳар қандай муболагада ҳам меъёрни сақлаш жоиздир.

Бундан Бобурнинг ҳам адабиёт назарияси, ҳам бадиият яратувчи омиллар — шеър санъатларидан моҳирона фойдаланиш кераклигига алоҳида аҳамият берганлиги маълум бўлади.

З. „Бобурнома“ни тилшунослик асари деб ҳам қараш мумкин. „Вақоеъ“ муаллифи тил илмининг энг қизиқарли соҳалари — этимология, фонетика хусусида ўта жозибали ва теран илмий кузатишларини баён қиласи.

„Бобурнома“ ёзилмаганида Қашқадарё вилоятининг маркази Қарши шаҳрининг нима муносабат билан бундай номланганини билмаган бўлардик. Чунки „қарши“ сўзи кўплаб туркий достонлар ва тарихий асарларда асосан *зид, рӯпара, сарой, қаср* сингари маъноларда учраг эди, холос.

Бобур шаҳар номи сифатида қўйилган „қарши“ сўзининг мўгулча экани, бу сўз „қабристон“ маъносини ифодалашини изоҳлаб, асослашга навбат келганида шаҳарнинг мўгул истилоси қурбони бўлганлиги билан далиллайди (матн табдили): „Яна Қарши вилоятидирки, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар. Қарши мўгулча отдир. Гўрхонани мўгул тили билан „қарши“ дерлар. Афтидан, бу от Чингизхон истилосидан сўнг бўлгандир“.

Шаҳар ва жой номларининг бундай фожеий номланиши Хўжанд ва Конибодом ўртасидаги Ҳодарвеш чўлидаги бир

воқеа билан яна бир карра далиллангани диққатга сазовордир (матн табдили): „Хўжанд билан Қандибодом орасида бир дашт бор. Номи — Ҳодарвешdir. Ҳамиша бу даштда шамол эсади. Марғинон унинг шарқидадир, ҳамиша бундан шамол боради. Хўжанд гарбидадир, доим ундан шамол келади. Қаттиқ шамоллари бор. Дерларки, бир неча дарвеш бу даштда қишида қаттиқ шамолга йўлиқиб, бир-бирларини тополмай, „Ҳо, дарвеш!“, „Ҳо, дарвеш!“, дея-дея ҳалок бўлибдилар. Ўшандан бери бу даштни Ҳодарвеш дерлар“.

Бобур биринчи маротаба „адабий тил“ тушунчасини „қалам“ сўзида ифодалаган тилшуносидир. У Андижон вилояти халқининг тили туркӣ (ўзбек) адабий тилга мувофиқ эканлигини қўйида-гича талқин этади: „Эли туркдир (ўзбекдир). Шаҳар ва бозорларида туркӣ билмас киши йўқдир. Элининг лафзи (тили, сўзи) қалам била ростдир. Ани учунки, Мир Алишер Навоийнинг асарлари Ҳиротда яратилиб шуҳрат қозонган бўлса-да, бу тил билан ёзилган“.

Бобур исм ва лақабларнинг келиб чиқишига доир ажойиб фикрлар баён қиласиди. Шулардан бири ўзининг кичик тогаси Султон Аҳмадхоннинг лақаби ҳақидадир (матн табдили): „Султон Маҳмудхондан кичиги Султон Аҳмадхон эди. У Олачахон номи билан машҳурдир. „Олача“ исмининг қўйиши сабабида дейдиларки, қалмоқ ва мўгул тилларида „ўлдирувчи“ни „олачи“ дерлар. Қалмоқларни бир неча маротаба босиб, кўп кишисини қиргани учун Олачи деб кўп айтилаверганлигидан Олача бўлиб кетган“.

Айрим кишиларга лақаб ўзларининг ёки оталарининг касб-кори билан боғлиқ ҳолда қўйиши „Бобурнома“да кўплаб мисолларда далилланади. Чунончи (матн табдили): „Яна бири Қанбар Али мўгул эди, ахтачи эди. Отаси вилоятга кириб бир қанча вақт саллохлик (қассоблик) қилгани учун Қанбар Али саллох дер здилар“.

„Полвон“, „курашчи паҳлавон“ сўzlари ўзбек тилининг турли лаҳжаларида турлича ифодаланади. „Бобурнома“ муаллифининг хизмати туфайли бу сўзининг „зўр“ ва „бўка“ тарзидаги ифодасига ҳам дуч келамиз: „Ўзбак зўр ки-

шини бўка дер эмиш. Жонибек дерки: „Бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел, кураш тушайлик“.

Сўз этимологияси жой номига нисбатан текширилганда Бобур ўша сўзниг ясалиши ва ном қўйишишига тарихан ёндашади (матн табдили): „Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибди: „Масжиди муқаттатъ“ дейдилар. Бу боисдан „муқаттатъ“ дейдиларки, қитъа-қитъа (парча-парча, бўлак-бўлак) ёғочларни тарашлаб, ислимий ва хитойи нақшлар согланлар. Деворлари ва шифти батамом ушбу йўсинликдир“.

Топонимикага бундай масъулиятли, илмий муносабатда бўлиш намуналари га „Бобурнома“ анча бойдир. „Шаҳрисабз“ шаҳри номининг келиб чиқишини ҳам муаллиф шу йўсинда талқин этади: „Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар“.

Бобур Самарқанд шаҳридаги Лақлақа масжиди атамасини ҳам қўйида-гича жозибали илмий далиллайди (матн табдили): „Самарқанд қалъасининг ичидаги яна бир қадимий иморат бор: масжиди Лақлақа дерлар. У гунбазнинг ўртасида туриб ерни тепсалар гунбазнинг ҳаммаёгидан „лақ-лақ“ товуши чиқади. Фаройиб ҳолдир. Ҳеч ким бунинг сирини билмас“.

Бобур тилнинг товуш жиҳатига ҳам алоҳида эътибор беради. Айниқса, у халқнинг турли жойда яшashi натижасида, сўзга қўшимчалар қўшилганда ҳарфий ва айни пайтда товуш ўзгаришига учрашини қайд этади. Бобур тогаси Султон Маҳмудхонга ўз аҳволи ва истагини ифодаловчи қўйида-ги рубоийни манзур этар экан, қофиялардаги ўрин-пайт келишиги қўшимчаларида „д“ товушининг „т“ товушига айланишига диққатни қаратади: „Бу рубоийни хонга ўткариб, тараддудимни ара қилдим...“

*Ёд этмас эмиш китани меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни
гурбатта киши.
Кўнглум бу гарниблиқта шод ўлмади ҳеч,
Гурбатта севуимас эмиш, албатта киши.*

Сўнгра маълум бўлдики, туркӣ тилда жой тақозоси билан то(т) ва дол(д), яна гайн(г) ва қоф(қ) ва коф(қ) бир-бирларига айланиб қолар экан“.

Бобур зийрак тилшунос сифатида айрим жойларда кўптиллилик ҳодисаси учраши, бир вилоятда кўплаб ҳар хил халқ ва златлар бир неча тилда сўзлашишларига аҳамият беради. Чунончи, у „Бобурнома“да ёзади (матн табдили): „Кобул вилоятида хилма-хил қавмлар бор. Сайхонликлар ва текисликларда турклар(ўзбеклар), аймоқ ва саҳройи араблар; шаҳри ва баъзи кентларида сорт(тожик)лардир. Яна баъзи кентлари ва вилоятларида пашойи, парожи, тоҷик, бараки ва афғонлар истиқомат қиласиди. Газни тогларида ҳазора ва накдарилар яшайди. Буларнинг орасида айримлари мӯғул тилида гаплашади...“

Ўн бир-ўн икки тилда Кобул вилоятида сўзлашадилар: арабий, форсий, туркий, мӯғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Бунчалик ҳар хил қавмлар ва бошқабошқа тилларда гаплашиш бошқа ҳеч бир вилоятда йўқ“.

Ҳатто ўт-ўланлар номларининг нега бундай аталганини ҳам Бобур синчилаб текшириб кўради, кузатади ва илмий ҳулосалар чиқаради. Кобул вилояти ўтлоқларидаги бутака хусусида ёзади (матн табдили): „... аксар бутака ўти бўлур, отга жуда яхши ўтдир. Андижон вилоятида бу ўтни „бутка ўти“ дейдилар. Нега бундай ном қўйилганининг сабаби маълум эмас эди. Бу вилоятларда маълум бўлди: бу ўт бута-бута бўлиб чиққани учун бутака дейишар экан“.

Сўзларнинг ясалиши, тарихий асоси ва келиб чиқиши ҳақидаги бундай аниқ илмий маълумотлар бу асарда жуда кўп.

4. „Бобурнома“ни санъатшунослик асари, дейиш ҳам мумкин. Чунки унда санъатнинг жуда кўп хиллари: рақс, куй, ашула ва тасвирий санъатга доир маълумотлар берилган. Китобхон Бобур замонининг машҳур ҳофизлари: Руҳдам, Ҳофиз Ҳожи, раққослари: Тенгриқули, Рамазон, Мир Бадр; созандалари: Қулмуҳаммад Удий, Шайхий Ноий, Шоҳқули Фижжакий, Хожа Абдуллоҳ Марворий; бастакорлари: Гулом Шодий, Мир Азу, Қамолиддин Биноий, Паҳлавон Муҳаммад Бусаъид; рассомлари: Қамолиддин Беҳзод, Шоҳ Музаффар ҳақида, уларнинг куй, қўшиқ, рақс, сувратлари хусусида муайян тасаввурга эга бўлади.

Санъаткорлар ҳамма замонларда ҳам бўлган. Бироқ санъатдаги анъанавийликдан ихтирокорлиги билан ажralиб турган ижодкорларнинг номлари эл оғзига тушиб, шуҳрат қозонган. Бобур Ҳиротда эканида Музаффар мирзонинг базми тасвирида Мир Бадрнинг раққослик санъатига қойил қолади (матн табдили): „Музаффар мирзонинг базмига ҳам бир навбат бордим. У базмда Ҳусайн Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо ҳам бор эди. Базм аҳлининг кайфи зўрайгандада Мир Бадр рақсга тушди, яхши рақс тушди. Чамаси, бу нав рақс Мир Бадрнинг ўз ихтиросидир“.

Бобур тасвирий санъатга жуда қизиқкан, ҳатто унинг сир-синоатларини билишга ҳаракат қилган. У Беҳзодни мусаввирлар пешвоси сифатида ўта қадрлайди, айни пайтда, унинг ижодининг айрим мулоҳазаталаб жиҳатлари устида тўхталишни ҳам лозим топади (матн табдили): „Мусаввирлардан Беҳзод эди. Мусаввирлик санъатини жуда нозик қилди. Бироқ соқолсиз кишиларнинг чеҳрасини яхши очмайди: иягини узунроқ тортади. Соқолли кишининг юзини қойилмақом қилиб чизади“.

Қўшиқчи ҳофизларнинг сараси, айниқса, Бобуршоҳ базмларининг хушхон булбули Руҳдам эди. „Руҳдам“ сўзининг лугавий маъноси „нафаси жон бағишлийдиган“ демакдир. Бундай улуғ мақтов сўзи биргина Исо алайҳиссаломга нисбатангина ишлатилган эди.

Бобур бу ҳофизни шунчалик қадрлайдики, унингча, гўё Руҳдам қатнашган базмлар руҳли, оромижон бўлади. Усиз, ё тасодифан у кетиб қолса, базмда руҳ қолмайди. Руҳдамнинг қадри шунчаликки, Бобур у ҳақда қўйидаги рубоийни ёзган:

*Гар Руҳдам этса эрди оҳангига нағам,
Мажлисда не ҳузн ҳолур эрди, не гам.
То боргали Руҳдам, бизинг мажлисдин,
Мажлис элига не руҳ қолдигу не дам.*

Хушхонларни шунчалик юксак баҳолаган Бобур ашулани яхши, ёқимли қилиб айттолмайдиган, савияси пастроқ ҳофизлар ҳақида ҳам ёзишни лозим топган. Қўйидаги матнда Ҳирот аҳлининг бақироқ, аммо овози ширали ва таъсирчан бўлмаган самарқандлик Миржон

ҳофиз хонишини қандай тинглаганликларини жуда қизиқарли бағн этади. Музаффар мирзонинг Тарабхонадаги базмидан бир лавҳа (матн табдили): „Мажлисда мусиқачи ва ҳофизлардан Ҳофиз Ҳожи, Жалолиддин Маҳмуд нойи, Гулом Шодийнинг иниси Шодибача бор эди. У чанг чалар, Ҳофиз Ҳожи яхши хониш қиласы әди. Ҳирот әли паст, нозик ва текис хониш қиласы. Ҷаҳонгир мирзонинг самарқандлик Миржон исмли бир ҳофизи бор әди. Баланд, хунук ва нотекис хониш қиласы. Ҷаҳонгир мирзо кайф устида унга құшиқ айтишни буюрди. У ажабтовур баланд овозда құпоп вә бемаза хониш қилди. Хуросон әли ҳазил-хузил билан тирик әл. Ҳожининг бу хонишидан бириси қулогини беркитадими-әй, яна бири юзини бужмайтирадими-әй, аммо мирзо туфайли ҳеч ким уни ман қила олмайды...“

5. „Бобурнома“ни набототга оид асар ҳам дейиши мумкин. Муаллиф „Бобурнома“да Фаргонадан Ҳиндистонга қадар ер, жой, тог, үлкаларда үсадиган дарахт, үсимлик, үт-үлан, гуллар ҳақида қимматли маълумотлар берар экан, құпроқ бу маълумотлар харитаси Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистонга түгри келади.

Бобур Ҳиндистон меваларидан, чунончи, анба ҳақида мукаммал ва муҳим маълумотларни бизга манзур этади (матн табдили): „Ҳиндистонгагина хос мевалардан бири анбадар... Яхшиси яхши бұлади, күп ейиш мумкин. Лекин яхшиси кам бұлади. Уни аксар хом узадилар: уйда турип пишади. Хоми яхши ош қатиги бұлади. Ғұрасининг мураббоси ҳам яхши бұлади. Дарҳақиқат, Ҳиндистоннинг яхши меваси шудир. Баъзи одамлар анбани жуда мақтаб, қовундан бошқа барча мевалардан устун қўйган эдилар. Эл мақтаганича эмас. Кордий шоптолига үхашлиги бор. Пашакаал вақтида пишади. Икки хил ейилади: бирини сиқиб, пұла қилиб, терисини тешиб, сүриб сувини ичадилар; яна бирини кордий шоптолидек терисини арчиб ейилар. Япроқлари шоптоли баргига бироз үхшайди. Танаси кўримсиз ва хунукдир“.

Ҳиндистон меваларидан кейла ҳақида маълумотлар ҳам ўта аниқ

тасвир ва талқини билан китобхонни ҳайратга солади (матн табдили): „Яна бир меваси кейладир. Араблар „мавз“ дейди. Даражти унчалик баланд әмас, балки дарахт ҳам деб бұлмас. Бута билан дарахт орасидаги бир нарасадир. Барги амон-қоранинг баргига үхшайди. Лекин кейла баргининг узунлиги икки қары бұлади, яссилиги бир қарига яқинлашади; ўтасидан юракдек бир шох чиқади, гунчаси ана шу шохда бұлади; гунчасининг ҳар барги очилгач, баргининг тубида қатор олти-етти гули бұлади. Бу қатор гуллар кейла бұлади. Ушбу юракдек шох узайгани сайин у катта гунчанинг барглари очилиб, қатор кейла гуллари кўринади. Кейла дарахти бир мартагина ҳосил берар эмиш.

Кейланинг икки латофати бор: бири буки, териси осон сўйилади; яна бири буки, ҳеч донаси ва вазни бўлмайди. Бодинжондан бироз узунроқ ва ингичкароқдир. Унчалик чучук әмас. Бангола кейлалари жуда чучук бўлар эмиш. Хийла хушбичим дарахти бор. Япясси хушранг яшил барглари яхши кўринади“.

Меваларнинг кўриниши, таъми ҳақида тасаввур тұлық ва ишончли бўлиши учун берилган бундай маълумотларнинг аниқ, лунда ва муҳимлигига китобхоннинг қойил қолмасдан иложи йўқ. Үқувчи тасаввурини бойитиш учун ўша меваларнинг дарахти, ҳажми, ранги, гули ва япрогигача тасвирлаш, аниқлик учун уларни бизда, Фаргона ва Урта Осиёда үсадиган дарахт, мева, гул ва баргларига қиёслашнинг турли усувларини қўллаш намуналари асар муаллифининг адаб ва олимга хос кузатувчанлиги далилидир.

Бобур тугилган ватани — Фаргона набототи ҳақида оз-у соз ёзган (матн табдили): „Фаргона... кичик вилоятдир. Дон-дуни кўп, меваси фаровон. Қовун ва узуми яхши бұлади. Қовун пишиги пайтида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношвотисидан яхшироқ ношвоти бўлмайди.

Яна Маргинондир... ноз-неъматга бой. Анори ва ўриги жуда яхши бұлади. Бир хил анори бор, „донақалон“ — ийрик донали дейдилар. Чучукликда ўрик таъмидан анча ширин. Самон анорларидан устун қўйса бұлади.

Яна бир нав ўриги бўладики, данагини олиб, ичига магиз солиб қуритадилар: „субҳоний“ дейдилар, жуда лаэзатли.

Фаргона вилоятининг теварак-атроф тоғларида яхши яйловлари бор. Тобулғу дараҳти бу тоғларда бўлади. Ўзга ҳеч ерда бўлмайди. Тобулғу шундай дараҳт: пўсти қизил, ҳасса, қушларга қафас қиласидилар, қамчи дастаси ҳам қиласидилар, тарашлаб камон ўқи қиласидилар, хийла яхши дараҳтдир. Табаррук қилиб йироқ жойларга элтадилар.

Баъзи китобларда битибдиларки, „ябруҳ ус-санам(женшен) бу тоғлардадир. Лекин бу муддатда ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдики, Еттикентнинг тоғларида бўлади. У эл уни айиқўти дейди: меҳригиёҳ хосиятли, эҳтимол, меҳригиёҳдир...“.

Бобурни меваларнинг хиллари, навлари, энг сараси, дараҳтларнинг ҳатто ўтинга боп-нобоплиги, чўгининг узоқ ёки қисқа муддат учмаслиги каби эл эҳтиёжига зарурати қизиқтиради.

Биз „Бобурнома“ни ўқиб XV—XVI асрлардаги ҳайвонот ва наботов олами, экологик соглом вазият гувоҳи бўламиз.

6. „Бобурнома“ — ҳайвонот олами ҳақидаги қимматли маълумотлар манбаидир. Бу асаддан Ҳиндистон ва Афғонистон теварак-атрофидаги бизномларини эшитмаган ёки эшитгану кўрмаган ўнлаб ёвойи, хонаки ҳайвонлар, қушлар ва ҳатто хилма-хил балиқлар ҳақида ўқиб ҳайратга тушамиз. Тўғри, ҳозирги телевидение имкониятлари мислсиз даврда ўша ҳайвон, қуш ва балиқлар тўғрисида анча-мунча маълумотлар бор. Аммо „Вақоєъ“ („Бобурнома“) яратилган даврлардан буён — деярли беш юз йил давомида асаддаги ҳайвонот ва қушлар ҳамда балиқлар ҳақидаги маълумотлар кечаги кунгача Ўрта Осиё аҳолиси учун мўъжизалар дунёси бўлиб келганини тасаввур қилиб кўрайлик...

Бизнингча, Бобурнинг бу ҳақдаги маълумотлари бугунги ўзбек китобхони учун ҳам ўз янгилигини сақлаб келади.

Бобур Андижоннинг ов ҳайвонлари ва қушлари хусусида ёзади (матн табдили): „Ов қуши ҳам кўп бўлади. Қирғовули беҳад семиз бўлади. Шундай

ривоят қиласидиларки, бир қирғовулнинг гўштини тўрт киши еб тугата олмайди“. Шундай маълумотни Ҳўжандга нисбатан ҳам берган: „Ҳўжанднинг овлоги ва қушлоги кўп яхшидир. Оқ кийик, буғмарал, қирғовул ва товушқони (ёвойи қуёни) кўп бўлади“.

„Бобурнома“ муаллифини Ҳиндистоннинг бой, хилма-хил ва гаройиб ҳайвонот дунёси қизиқтиради (матн табдили): „Ҳиндистонда жониворлар кўп: тўти ва шорак, товус ва лўча, маймун, нилагов ва кўтаҳпой(қисқаоёқ). Балки, бу мазкур бўлган жониворлардан яна ўзга-ўзга жинс қушлар ва жониворлар бўлур“;

„Ҳайвонотки, Ҳиндистонгагина хосдир. Ёвойи ҳайвонлардан бири филдир. Ҳиндистонлик уни „ҳаатий“ дейди... Фил йирик жуссали ва зийрак жонивордир. Ҳар нима десалар билади ва ҳар нима буюрсалар қиласидилар. Баҳоси ёши улуглигига ярашадир. Улгайтириб сотадилар. Ҳар неча ёши каттароқ — баҳоси баландроқдир... Филнинг емак-ичмаги фақат хартуми биландир. Хартуми бўлмаса — яшаётмайди. Хартумининг икки ёнида — юқориги энгагида икки йирик тиши бор, томга ва дараҳтга ушбу тишларини қўйиб, зўрлаб қулатади... Филнинг туки йўқдир...

Яна бири каркдир. Бу ҳам йирик жонивор. Катталиги уч сигирча бўлади... Бир шохи бор — бурнининг устида, узунлиги бир қаричдан кўпроқ, икки қаричлиги учрамади... Ўзга ҳайвонотдан кўпроқ отга ухашаш. Негаки, отнинг қорни катта бўлмас, бунинг ҳам қорни катта бўлмайди. Худди отнинг оғигида ошиқ ўрнида парча суяги бўлганидек, бунинг ҳам ошиқ ўрнида парча суяги бор, худди отнинг олдинги оғигида кўмук бўлганидек, бунинг ҳам олд оғигида кўмук бор. Бу филдан йиртқичроқдир. Лекин унингчалик муте ва эл бўлмайди. Роза шоҳ уради. Бу овларда кўп кишини ва отни шоҳ урган. Бир овда Мақсуд номли танқўриқчи отини шохи билан бир найза бўйи кўтариб ташлади. Шу боисдан Мақсудга карк лақаби қўйилди.

Ҳайвонларидан яна бири маймундир. Ҳиндистонлик „бандар“ дейди. Бунинг ҳам хилма-хил навлари бўлади. Бир нави улдирки, бошқа вилоятларга олиб

кетадилар. Лўлилар унга ўйин ўргатадилар. Туки сариқ ва юзи оқ. Қуйруги учалик узун эмас...

Яна бир хил маймуни бўлади. Юзи ва туки, бари аъзо-увзвари қоп-қорадир.

Яна нувлдир. Силовсиндан бироз кичикроқ бўлади. Дарахтга чиқади. Баъзилар уни муши хурмо(хурмо сичқони) ҳам дейдилар. Буни табаррук ҳисоблайдилар“.

Бундай маълумотлари билан китобхонни ҳайратга sola оладиган Бобур буларни кўриб аввал узи кучли ҳайратни бошдан кечиргани сир эмас (матн табдили): „Нингнаҳорга етгач, ўзга бир оламга назарим тушди: гиёҳлар ўзгача, дарахтлар ўзгача ва ёввойи ҳайвонлар ўзгача, қушлар ўзгача, эл ва улуснинг расму одатлари ўзгача. Ҳайратда қолдим. Зотан, ҳайратга арзийдиган жойлар эди“.

„Бобурнома“ қушлар ва балиқлар, уларнинг навлари, ранг-туслари, хатти-ҳаракатларидағи ҳайратомуз ҳолатлар хусусида ҳам бой маълумотларга эга. Буларнинг тасвирида Бобур икки ҳолатга алоҳида аҳамият беради: аввало, уларни кўрмаган китобхонларга балиқ ва қушларнинг ҳар бири ҳақида тасаввур ҳосил қилдирувчи маълумотларни тақдим этади; сўнгра балиқ ва қушларни овлаш усуллари ҳақида сўз юритадики, бу усулларни биз на кўрганмиз, на бирордан эшигтганмиз.

Ҳар иккала ҳолат талқинида ҳам муаллиф маълумотларнинг янгилиги, қизиқарлилиги билан китобхон эътиборини қозонади.

Ушбулардан ташқари „Бобурнома“ китобхонга дин ва шариат, этнография, инсоншунослик, астрономия, табобат, ҳарбий илм, халқ оғзаки ижоди, математика, багшунослик, шаҳар қурилиши, туш таъбиригача ўнлаб илмлардан муҳим ва қизиқарли маълумотлар беради. Бу асар мазмуни, воқеаларига эътибор қилган зийрак китобхон: „Бобурнинг қизиқмаган ва билмаган соҳаси қолмаган экан!“ деган ҳайратли хуносага келади. Дарҳақиқат, бу ажойиб фазилатлар унинг кўпқиррали фаолиятига хос ва мосдир.

* * *

Ўзбекистон ва жаҳон олимлари саъи-ҳаракатлари, заҳматли кўпасрлик меҳнатлари туфайли Заҳириддин Мұхаммад

Бобур шахси бутун баркамоллиги билан тарихий ва адабий сиймо сифатида баралла қад кўтарди. Фанда бобуршунослик ва „Бобурнома“ шунослик йўналишлари яққол сезилиб қолди.

ХХ асрдаги узбек тарихчи ва тазкиричилари асарларида Бобур ҳақида маълумотлар берилидди. Чунонча, Бобур вафотидан 36 йил кейин Ҳасанхожа Нисорий „Музаккири аҳбоб“ номли тазкириасида Бобур ва бобурий ижодкорларга катта ўрин ажратган. Бобурга бағишлиланган саҳифадан иқтибос: „(Бобур) чигатой сultonларининг энг сараси ва зўр шижаатлиси эди. Шамшир зарби билан Мовароуннаҳр мамлакатларига эга булиб, уни сақлаб қолиша кўп саъи-ҳаракатлар ва жонини аямасдан жаҳду жадаллар кўрсатди. Мардона тўқнашувлар қилди. Аммо тақдир ўқига тадбир қалқони дош бера олмади...“

Тазкиричи Бобурнинг Ҳиндистон таҳтига эга бўлганини шундай байтда ифодалайди:

*Хўмоюнфол Бобурподшоҳ
шоҳи жаҳон бўлди,
Ки Ҳинд олиб, мухолиф аскарига
комров бўлди.*

(Исмоил Бекжон таржимаси.)

Тарихчи Мирзо Олим Мушрифнинг „Ансоб ус-салотин фи таворихи хавоқин“ („Султонлар насаблари ва хоқонлар тарихлари“) асарида Бобурнинг ҳаёти: таваллуди, исми шарифининг Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор томонидан қўйилиши каби тафсилотлар берилиган.

Ўзбекистонда Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларининг илмий академик ва оммавий нашрларини эълон қилиш асосан XX асрнинг 40- йилларидан бошланди. Ушбу хайрли иш бошланишига муайян маънода Алишер Навоий таваллуди тантаналарининг режалаштирилиши ва ўтказилиши ҳам туртки бўлган, деган фикрлар бор.

Бобурнинг Ўзбекистонда танилиши ва ўрганилишида олимлардан Абдурауф Фитрат, Мақсуд Шайхзода, Ҳомил Ёқубов, Ойбек, Олим Шарофиддинов, Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев, Азиз Қаюмов, Воҳид Абдуллаев, Натан Маллаев, Ботирхон Валихўжаев, Хосият

Назарова, Ҳамидулла Ҳасанов, Сайд Алиев, Александр Самойлович, Ия Стеблева, Михаил Салье, Сабоҳат Азимжонова, Сайдбек Ҳасанов, Абдурашид Абдугафуров, Ёқубжон Исҳоқов, Иброҳим Ҳаққул, Тургун Файзиев, Фозила Сулаймонова, Фатҳиддин Исҳоқов, Ҳасанжон Қудратиллаев, Исмоил Бекжон, Бегали Қосимов, Гайбулла Саломов, Нематулла Отажонов, Анзориддин Иброҳимов, Раҳим Воҳидов, Ҳамидулла Болтабоев, Иқболий Адизова, Гафуржон Сотимов, Зокиржон Машрабов, Сайфиддин Жалилов, адиллардан Пиримқул Қодиров, Хайриддин Султонов, Қамчибек Қенжанинг хизматлари қайд этгулиkdir.

Ҳар нима бўлганда ҳам шоҳ ва шоир Бобур асарларининг ўзбек поэзияси антологиясига, ўрта мактаб дарслкларида киритилиши, 40-йиллардаёқ „Бобурнома“нинг икки китоб ҳолида нашр этилиши, рус тилига Михаил Салье томонидан таржима қилиниши ва шу таржима орқали бошқа тилларга ўғирилиши; Бобур даври, ҳаёти ва ижоди ҳақида тарих, адабиёт фанларидан номзодлик ва докторлик диссертацияларининг ёзилиши, Бобур асарлари учун лугатлар тузилиши, адабиёт ва санъатда Бобур образининг яратилиши, Ўзбекистонда шоир номининг абадийлаштирилиши кабилар XX асрга мансубdir. Бунда 80-йиллари Бобурга нисбатан мафкуравий хуружлар уюстирилганини ҳам инобатга олмоқ керак бўлади, албатта.

60-йиллардаёқ Сабоҳат Азимжонова ва Азиз Қаюмов Бобур асарларининг уч жилдлигини эълон қилганларни; Порсо Шамсиев ва Содик Мирзаев „Бобурнома“нинг илмий-танқидий матнга яқинлаштирилган мукаммал нусхасини нашр этганларни, Сайдбек Ҳасанов Бобурнинг „Муфассал“ номли йирик аruz тадқиқотини „Мухтасар“ номи остида аслининг фотофаксимил нусхасини ва матнни кирилл ҳарфларида нашрга тайёрлаб чоп эттиргани, Ия Стеблеванинг „Бобур газаллари семантикаси“ тадқиқотининг яратилгани, Салоҳиддин Жамоловнинг „Бобурнома“нинг бадиий хусусиятлари“, Хосият Назарованинг „Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача

лугат“, Сабоҳат Азимжонованинг „Бобурнинг Кобул ва Ҳиндистондаги давлати“, Гайбулла Саломов ва Нематулла Отажоннинг „Бобурнома жаҳон кезади“ китобларининг олам юзини кўргани бобуршуносликка қўшилган илмий ҳиссалар бўлди.

Буюк истиқлол шоҳ ва шоир Бобур бўй-бастини ўз элига баралла намойиш қилишнинг янги-янги имкониятларини яратди. Мустақиллик ва миллий гоя олимларга бобуршуносликда ўзига хос қанот берди, дейиш мумкин. Ушбу йилларда Бобур ва бобурий ижодкорлар асарларини катта тиражларда нашр қилиш жадал суръатларда давом этди.

Комрон девонининг оммавий ва илмий-танқидий матнларини профессор Сайдбек Ҳасанов амалга оширди. Энг жиддий ютуқлардан бири шу олим тайёрлаган Бобурнинг фиқҳга оид „Мубайин“ асарининг мукаммал нашри бўлди. Бу ютуқларнинг ҳадди аълоси Порсо Шамсиев, Содик Мирзаев нашрлари ва Эйжи Мано илмий-танқидий матни асосида „Бобурнома“нинг 2002 йилги нашри бўлди. Бу илмий хизмат ҳам профессор Сайдбек Ҳасановга насиб этди.

Истиқлол йиллари давомида Бобур ва бобурийлар ҳақида китобларнинг кўплаб яратилганини алоҳида қайд этишга тўғри келади; юзлаб мақолалар, ўнлаб рисола ва монографиялар бунинг ёрқин далилидир. Ҳасанжон Қудратиллаевнинг „Бобур армони“, Раҳим Воҳидовнинг „Биз билган ва билмаган Бобур“, Иқболий Адизованинг „Сўзумни куруб англагайсан ўзумни...“, Анзориддин Иброҳимовнинг „Бобурнома“ — буюк асар“, „Бобурнома“даги ҳинчча сўзлар“, Гафуржон Сотимовнинг „Бобурийзодалар“, „Марказий Осиё ва Ҳиндустан тарихида бобурийларнинг ўрни“, Сайфиддин Жалиловнинг „Бобур ва Юлий Цезарь“, „Бобур ҳақида ўйлар“, Фатҳиддин Исҳоқовнинг „Бобурнома“ учун қисқача изоҳли лугат“, Зокиржон Машрабов ва С. Шокаримовнинг „Асрларни бўйлаган Бобур“, Азиз Қаюмов ва Сайдбек Ҳасановнинг „Бобур ижодиёти“, Қамар Раиснинг „Бобур шахси ва шеърияти“, Шафиқа Ёрқиннинг „Бобур девони. Такмила“; Комрон „Девон“и (илмий-танқидий матн), „Гулбадан Бегим

„Хумоюннома“, Румер Годенниг „Гулбадан“ романы, Пиримқул Қодировнинг „Бобур“, „Авлодлар довони“ романлари, Хайридин Султоновнинг „Бобурнинг тушлари“, „Саодат соҳили“, „Бобурийнома“ қиссалари ва маърифий романни, Қамчибек Кенжанинг „Ҳинд сорига“, „Буюклар изидан“, „Андижондан Даккагача“, „Андижондан Бағдодгача“ сафарномалари шулар жумласидандир.

Улуғ Истиқлол билан деярли tengdoш — 1992 йил февралидан таъсис этилган Бобур халқаро хайрия фонди ҳам Заҳиридин Муҳаммад Бобур абадиятини таъминлашда, Бобур ва бобурийлар асарлари, таржималари ва улар ҳақидаги жаҳон олимларининг тадқиқотларини қўллэзма, тошбосма ва типографик нашрлар ҳолида уз ватанига — Андижонга олиб келишда куплаб хайрли ишларни бажармоқда. Чунончи: фонд ташаббуси билан Андижон шаҳридаги Богишамол мавзеесидан 300 гектарлик ер Бобур Миллий боги учун ажратиб олиниб, бунёдкорлик ишлари олиб борилди. Богда „Бобур ва жаҳон маданияти“ музейи ташкил этилди. Огра ва Кобулдаги Бобур қабрлари хокидан келтирилиб, Миллий богда Бобурнинг муҳташам рамзий мақбараси бунёд этилди. Гүё Бобур қабри кӯчириб келинди. Заҳиридин Муҳаммад Бобуршоҳ шоир тилидан васият қўлганидек:

**Ўлсан ясаманг мунда мазоримни
менинг,
Юклаб элизинг жисми низоримни
менинг.
Утру чиқариб халқи диёримни
менинг,
Куйида қўйинг тани фигоримни
менинг.**

Унинг хоки ўзи туғилиб усган Андижон шаҳрига келтирилди. Андижонда иккита куркам Бобур ҳайкали ўрнатилди.

Бобур фондининг „Бобур изидан“ илмий экспедицияси ўзининг ўн икки сафарида жаҳоннинг 30дан ортиқ мамлакатларида — Бобур қадамжоларида булиб, 300га яқин Бобур ва бобурийларга тегишли бадиий, илмий ва таржима асарларни келтириб „Бобур ва жаҳон маданияти“ музейи мулкига айлантириллар.

Ушбу нодир топилмалар орасида бобурий хати билан ёзилган Қуръони карим, Аннета Сюзен Бевериж Лондонда чоп этган „Бобурнома“ (Ҳайдарободдаги Соларжанг музейида сақланаётган нусхасининг факсимил нашри) нусхаси, „Бобурнома“нинг Қозонда 1856 йили Н. Ильминский томонидан амалга оширилган нашри, Эрондаги „Гулистан“ музейидан келтирилган „Бобур қуллиёти“ нусхаси, „Бобурнома“нинг йигирмадан ортиқ тилларга таржима намуналари, Анна Флора Стиллинг „Тож кийган дарвиш“, Уилям Эрскиннинг „Бобур ва Эрон“, Ҳаролд Лембнинг „Бобур-йўлбарс“. Румер Годенниг „Гулбадан“ романлари, Мирзо Голибнинг „Меҳри нимрӯз“, Эйжи Манонинг тўрт жилдлик тадқиқотлари: 1) „Бобурнома“нинг илмий-танқидий матни; 2) „Бобурнома“нинг япон тилидаги таржимаси; 3) „Бобурнома: кўрсаткичлар, шарҳлар“ ва 4) „Бобур ва унинг даври“ китоблари борлигини қайд этиш жоизdir.

Бобур фонди раиси Зоқиржон Машрабов бошлиқ экспедиция ўз сафарлари давомида Бобур қадамжолари бўлган ва бобурийларга даҳлдор музейлар, шаҳарлар ва одамлар ҳақида йигирма бешта видео- ва кинофильмлар яратишга муваффақ бўлди.

Бобур фонди халқаро Бобур мукофотини ҳам таъсис этди. Бу мукофот жаҳон олимлари, рассомлари, адаб ва шоирлари, киносанъаткорларининг Бобур ва бобурийлар ҳақидаги энг яхши ишларига берилади. Ҳозиргача бу мукофотга Ҳиндистандан Қамар Раис, Афғонистондан Шафиқа Ёрқин, Япониядан Эйжи Мано, Ўзбекистондан Пиримқул Қодиров, Хайридин Султонов, Азиз Қаюмов, Сайдбек Ҳасанов, Гайбулла Саломов, Сайфиддин Жалилов, Сабоҳат Азимжонова, санъаткорлардан: Муҳаммадали Абдуқундузов, Маъмуржон Тўхтасинов ва кинорежиссер Маҳмуд Юнусов, меъморлар Муҳаммаджон Мирзаев, Раҳмонжон Азимов сазовор бўлдилар. Бобур халқаро фондининг бундай кўпқиррали фаолияти президентимиз И.А. Каримов назарига ҳам тушди. Президент 2007 йил 10 декабрда Андижон вилояти сайловчилари билан учрашув нутқида вилоятнинг саноат, қишлоқ хўжалиги ва маънавияти

жонбозлари исм-шарифлари сафида Зокиржон Машрабовни „Маънавиятимиз фидойиси“ деб атади.

Ўзбек миллати ва Ўзбекистонни уз шоҳ асари „Бобурнома“ билан жаҳонга танитган шоҳ ва шоир Бобур таваллудининг бу йил 525 йиллиги тантаналари мактаблар, маърифий даргоҳлардагина

эмас, балки кўпмиллатли халқларимиз кўнгилларида акс-садо бермоқда.

Бобур ҳаёти ва ижоди билан жаҳон олимлари мунтазам шугулланмоқдалар; халқаро Бобур фонди жамоаси Андижонда ўзига хос Бобур академиясини барпо этишга сидқидилдан ҳаракат қилмоқда.

Ваҳоб РАҲМОНОВ

СЎЗБОШИГА ҚЎШИМЧА

„Бобурнома“да бугунги китобхонга нотаниш сўзлар ва маҳсус тушунчалар бор. Биз шулардан баъзиларига изоҳ беришни лозим топдик: **атка** — ўғилни вояга етказувчи, тарбияловчи бек; **бек** — подшо боласини тарбия қилувчи бек; **балут** — әман; **биёзи/пиёзи** — уруш қуроли; гурзи, чўқмор; **берк** — мустаҳкам, пухта мудофаага эга; **бўлук** — кичик вилоят; **гарий** — йигирма-йигирма беш минут оралиғидаги вақт; **гов** — ҳўқиз; **говмиш** — қўтос; **йигоч** — тахминан 8 километрга тенг масофа; **карўр** — ўн миллион; **куруҳ** — 4 минг қадамга тенг узунлик ўлчови; **кўтал** — довон; **паҳар** — бир кечакундузнинг

саккиздан бири, уч соатли вақт; **пос** — уч соат, бир кечакундузнинг саккиздан бири; **савдар** — хизматкор; **үрук** — лашкаргоҳ, қароргоҳ; **уруқ** — ҳарбий юриш пайтида лашкар кетидан борадиган кўч (обоз); **шаръий** — икки-уч минг қадам миқдоридаги масофа ўлчови; **қазоқ** — мулксиз, дарбадар ҳарбий; **қари** — бир метр чамасидаги узунлик ўлчови, тахминан олтмиш сантиметр.

* * *

„Бобурнома“ ни ҳозирги узбек тилига
Ваҳоб Раҳмонов 29-бетдан 166- бетгача
ва Каромат Муллаҳўжаева 166- бетдан
охиригача ўғирган.

БОБУРНОМА

БИСМИЛЛАХИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Саккиз юз тўқсон тўққизинчи (1494) йил воқеалари

Тангри таолонинг инояти ва коинот сарвари бўлган ҳазрат Расули акрамнинг шафоати, поккўнгил чаҳорёларнинг ҳиммати билан сешанба куни, рамазон ойининг бешинчисида, саккиз юз туқсон тўққизинчи йили Фаргона вилоятига ўн икки ёшда подшоҳ бўлдим.

Фаргона вилояти бешинчи иқлимдадир. Шарқи Кошгар, гарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг чегараси — тоглар, шимолида илгарилар Олмолиқ, Олмотува Янги сингари шаҳарлар бўлган экан, уни китобларда Ўтрор деб ёзадилар, мўгул ва ўзбаклар юришлари туфайли ҳозирги пайтда бузилиб кетган, асло ободонлик асари қолмаган.

Кичик вилоятдир, галла ва меваси фаровон. Теварак-атрофи тоглар билан ўралган. Фарбий тарафида, яъни Самарқанд ва Хўжанд томонида тоғ йўқ. Ушбу ёқдан бошқа ҳеч бир томондан қишида душман кела олмас. Сайҳун дарёси Хўжанд суви номида машҳур, у шарқу шимол тарафдан келиб, вилоятнинг ичи билан ўтиб, гарб сари оқади; Хўжанднинг шимоли ва Фанокатнинг(ҳозир Шоҳрухия сифатида машҳур) жанубий тарафидан ўтиб, яна шимолга бурилиб, Туркистон сари боради. Туркистондан анча қуйироқда бу дарё бутунлай қумга сингиб кетади, биронта дарёга қўшилмайди.

Етти қасабаси (шаҳарчаси) бор: беши Сайҳун (Сирдарё) сувининг жануб тарафида, иккитаси шимол томонида. Жанубий тарафидаги шаҳарлардан бири — Андижон, ўртада жойлашган, Фаргона вилоятининг пойтахтидир. Фалласи мўл, меваси кўп, қовун ва узуми яхши бўлади. Қовун пишиғида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношвотисидан яхшироқ ношвоти(нок) бўлмас.

Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш (Шаҳрисабз) қўргонидан кейин бундан каттароқ қўргон йўқ. Уч дарвозаси бор. Арки (подшоҳ саройи) жануб тарафида

жойлашган. Шаҳарга тўққиз тарнов сув киради. Ажабки, бирор ердан ташқарига чиқмайди.

Қалъанинг теварак-атрофи — хандақ. Унинг ташқариси — тош тўкилган катта кўчадир. Қалъанинг атроф-айланаси тамоман маҳаллалар билан қуршалган. Бу маҳаллалар билан қалъа оралиги хандақ ёқасидаги катта кўчадир.

Ов қушлари ҳам кўп бўлади. Қирғовули беҳад семиз бўлади. Шундай ривоят қиласидарки, бир қирғовул гўштини тўрт киши еб тугатолмаган.

Эли турқдир(ўзбекдир). Шаҳар аҳолиси ва бозорга келувчилардан туркийни билмайдиган киши йўқ. Элининг тили адабий тилга мувофиқ. Шунинг учун ҳам Мир Алишер Навоийнинг асарлари, гарчанд Ҳирий (Ҳирот)да шуҳрат қозонганд бўлса-да, бу тил билан ёзилган.

Элининг орасида санъаткорлари кўп. Мусиқада машҳур Хожа Юсуф андижонликдир.

Ҳавосининг рутубати бор. Куз пайтлари халқ кўп безгакка чалинади.

Яна бири Ўш шаҳарчасидир. Андижоннинг шарққа мойилроқ шарқи жанубий тарафида. Андижондан тўрт йиғочлик йўлдир. Ҳавоси яхши, оқар суви мўл. Баҳори жуда яхши бўлади.

Ўшнинг фазилати ҳақида кўп овозалар бор. Қўргонининг шарқи жанубида бир кўркам тоғ қад ростлаган, Барокӯҳ деб номланади. Бу тоғнинг чўққисида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солган. У ҳужрадан қуайироқда, ушбу тоғнинг тумшуғида тўққиз юз иккинчи йили (1497) мен бир айвонли ҳужра солдирдим. Гарчи у ҳужра юксакроқда бўлса-да, бу ҳужра ҳам кўп яхши жойда қад кўтарган: бутун шаҳар ва маҳаллалар шундайгина кўриниб туради.

Андижон сойи Ўш маҳаллалари ичидан ўтиб, Андижонга кириб боради. Бу сойнинг иккала томони ҳам боғлар билан

обод. Боглар шундайгина сойга туташиб кетган. Бинафшаси беҳад нафис бўлади. Оқар сувлари бор, баҳори жуда яхши бўлади. Куп лола ва чечаклар очилади. Барокӯҳ тоғининг этагида — шаҳар билан тог орасида бир масжид қад кўтартган, масжиди Жавзо номли. Тог тарафидан бир катта ариқ оқади. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишаброқ, себаргалик, серсоя, сафолик майдондир. Ҳар мусоғир ва ўткинчи ўша ерда истироҳат қиласи. Ўш бебошларининг қалтис ҳазиллари буки: кимки у ерда ухласа, шу катта ариқдан унга сув сочадилар.

Умаршайх мирзо салтанатининг сўнгги пайтлари ушбу тогдан қизил ва оқ товланадиган тош топилди: пичноқ дастаси, такбанд ва баъзи нарсалар қиласидар, анча яхши тошдир. Фаргона вилоятида ҳавоси тозаликда Ўш сингари шаҳар йўқ.

Яна бири Маргинондир. Андижоннинг гарбида. Андижондан етти йигочлик йўлда.

Яхши шаҳарча, неъматларга бой: анори ва ўриги жуда кўп ва яхши. Бир нав анори булади: йирикдона, дейдилар, чучуклигидан бироз ўрик ширинлигича таъми бор. Самонон анорларидан юқори қўйса бўлади. Яна бир нав ўрик буладики, данагини олиб, ичига магиз солиб қуритадилар, буни субҳоний дейдилар, кўп лазиздир.

Ов қушлари яхши, оқ кийик шаҳарга яқин жода топилади. Эли сорт(тожик)-дир, мушти югуруқ ва сержанжал эл. Жангарилик Мовароуннаҳрда одатдир. Самарқанд ва Бухородаги номдор жангарилиарнинг аксари маргинонликдирлар.

„Ҳидоя“ асари муаллифи Маргиноннинг Рушдон номли кентидандир.

Яна бири тог этагида жойлашган Исфарадир. Оқар сувлари, сафолик боббогчалари бор. Маргиноннинг гарбижанубидадир. Маргинон ва Исфара ораси тўққиз йигочлик йўлдир. Мевали даражатлари кўп, бироқ багларида аксар бодом даражти экилади. Халқининг барчаси сорт, форсий сўзлашади. Исфарадан бир шаръий масофада жануб томонида тепаликлар орасида бир йирик тош бор, уни „Санги ойина“ (кўзгу тош) дейдилар. Узунлиги тахминан ўн қарим

келади, баландлиги баъзи ери одам бўйи, баъзи ери пастлиги киши белигача бўлиб, ойнадек ҳар нима акс этади.

Исфара вилояти тог этагидаги тўрт бўлукдан иборат: бири Исфара, бири Ворух, яна бири Сўх, яна бири Ҳушёр.

Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон билан Олачахонга шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олган пайтда ушбу Сўх билан Ҳушёр тог этакларига келиб, бир йилга яқин муддатни қийинчиликда ўтказиб, Кобулга томон йўлга тушдим.

Яна бири Ҳўжандир, Андижондан гарб томонга йигирма беш йигочлик йўлда. Ҳўжандан Самарқандга ҳам йигирма беш йигочлик йўл. Қадимий шаҳарлардан. Шайх Муслиҳиддин ва Ҳожа Камол Ҳўжандандирлар.

Меваси мўл ва жуда яхши бўлади. Анори машҳурдир. Чунки „Самарқанд олмаси“ ва „Ҳўжанд анори“ дейдилар. Бироқ бу тарихий санада Маргинон анори янада афзалдир.

Қўргони баланд ерда жойлашган. Сайҳун суви шимол томонидан оқади. Дарё қўргондан бир ўқ отими масофададир. Қўргон билан дарёнинг шимол тарафида бир тог тушган, Мевагул номли. Бу тогда феруза кони ва бошқа маъданли конлар топилади, дейишади. Бу тогда илон кўп бўлади.

Ҳўжанднинг ҳайвон ва қуш овланидиган жойлари жуда қулай. Оқ кийик, бугу-марал, қирғовул ва ёввойи қуён кўп бўлади. Ҳавоси жуда рутубатли: куз пайтлари безгак кўп тарқалади. Шундай ривоят қилдиларки, ҳатто чумчуқ ҳам безгакка чалинган экан. Ҳавосининг нохушлиги шимолдаги тог туфайли эмиш.

Бунга тобе мавзелардан бири Қандибодомдир. Шаҳар деб бўлмайди-ю, аммо яхшигина шаҳарчадир. Бодоми яхши бўлади. Бу жиҳатдан шу исм билан номланган. Ҳурмуз ва Ҳиндистонга кўпроқ шу ёрнинг бодоми боради. Ҳўжанддан беш-олти йигоч шарқий тарафдадир. Ҳўжанд ва Қандибодом орасида Ҳодарвеш номли бир дашт бор. Бу даштда ҳамиша шамол эсади. Бундан шарқ томонда бўлган Маргинонга ҳам шу ёрнинг шамоли боради. Ҳўжанд бунинг

гарбиди бўлиб, мудом бу ердан у ерга шамол эсади; қаттиқ шамоллари бор. Дерларки, бир неча дарвеш бу даштда қаттиқ шамолга йўлиқиб, бир-бирларини тополмай, „Хо, дарвеш!“ „Хо, дарвеш!“ дея-дея ҳалок бўлганлар. Ўшандан бери бу даштни Ҳодарвеш дейдилар.*

Сайҳун сувининг шимолий тарафидаги шаҳарлардан бири Ахсидир. Китобларда Ахсикат деб ёзадилар. Чунончи, Асириддин шоирни Асириддини Ахсикатий дейдилар. Фаргонада Андижондан кейин бундан йирикроқ шаҳар йўқ.

Ахси Андижондан гарб сари тўққиз йигочлик йўлда. Умаршайх мирзо буни пойтахт қилган эди. Сайҳун дарёси қўргонининг пастидан оқади. Қўргони баланд жар устида жойлашган. Хандақ ўрнида чуқур жарлар бор. Буни пойтахт қилган Умаршайх мирзо бир-икки маротаба ташқарироқдан яна жарлар қаздирди. Фаргонада бунчалик мустаҳкам қўргон йўқ. Маҳаллалари қўргондан бир шаръий йироқроқда жойлашган. „Қишлоқ қаердаю, дарахтлар қаерда?“ мақолини афтидан Ахси учун айтганлар.

Қовуни яхши бўлади. Бир нав қовунини „миртемурий“ дейдилар, бундай қовуннинг бошқа жойда ҳам борлиги маълум эмас. Бухоро қовуни машҳурдир. Самарқандни олган пайтимда Ахсидан, Бухордан қовун келтириб, бир утиришда сўйдирдим. Ахси қовунининг ҳеч мисли йўқ эди.

Овланадиган қушлари беҳад яхши бўлади. Сайҳун дарёсининг Ахси тарафи даштдан иборат. Оқ кийиги кўп бўлади. Андижон тарафи тўқай; бугу-марал, қирговул ва ёввойи қуён кўп. Аксари жуда семиз бўлади.

Яна бири Косон. Ахсининг шимолида жойлашган кичикроқ шаҳарчадир. Андижонга сув Ўшдан келганидек, Ахсига сув Косондан келади. Ҳавоси яхши. Сафоли bog-boғchalari бор. Бироқ сафоли bog-chalari бутунлай сой ёқасида бўлгани учун уни олди барра терили пўстинга уҳшатадилар. Хушҳаволикда Ўш билан Косоннинг уҳшашлиги бор.

Фаргона вилоятининг атроф-теварагидаги тоғларда яхши яйловлар бор.

Тобулғу** шу тоғларда бўлади, бошқа ҳеч ерда бўлмайди. Тобулғу шундай бир бутасимон дарахтдирки, пўсти қизил, ундан ҳасса, қамчи дастаси, қушларга қафас қиласилар; йўниб камон ўқи ясадилар, анча яхши дарахтдир. Табаррук билиб йироқ юртларга олиб борадилар.

Баъзи китобларда „ябрұҳ ус-санам“*** шу тоғлардадир, деб ёзганлар. Бироқ бу муддатгача ҳеч кўрмадик. Бир гиёҳни Еттикент тоғларида бўлади, дейишади, номи „айиқути“ эмиш; меҳригиёҳ хосиятили, афтидан ўша меҳригиёҳдир, у эл бу ном билан айтади.

Бу тоғларда феруза ва темир конлари бўлади. Фаргона вилоятининг ҳосили билан, агар адолат қиласалар, уч-тўрт минг кишилик лашкар сақласа бўлади.

Умаршайх мирзо олийҳиммат ва улуг орзули подшоҳ бўлгани учун ҳамиша унда бошқа мамлакатларни әгаллаш истаги бор эди; бир неча маротаба Самарқанд устига лашкар тортди: баъзи маҳал шикаст топди, баъзи маҳал умиди амалга ошмай қайтди. Бир неча маротаба қайноиласи Юнусхонни(Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидан. Чигатойхон юртида мўгул ҳалқининг хони у пайтларда ўша эди. У менинг катта отам бўлади) илтимос қилиб келтирди. Ҳар гал чорлаганда вилоятлар берарди. Умаршайх мирзо кўнглидагидек бўлмагани учун гоҳо Умаршайх мирзонинг ёмон муносабатидан, гоҳо мўгул ҳалқининг мухолифатидан вилоятда тура олмай, яна Мўгулистанга қайтиб кетар эди.

Охирги дафъя чақирган пайтида Тошкент вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эди(китобларда Шош, баъзан Чоч деб ёзадилар; „камони чочий“ (Тошкент камони) ибораси шу туфайлидир, унга берди. Ўша фурсатдан тўққиз юз саккизинчи(1502) йилгача Тошкент ва Шоҳрухия вилояти Чигатойхонларининг тасарруфида бўлди. Бу фурсатда мўгул улусининг хон ва сultonлиги Юнусхоннинг катта ўғли — менинг тогам Султон Маҳмудхонда эди. Умаршайх мирzonинг оғаси Самарқанд

*Кейинчалик бу дашт Қароқчиқум деб аталган.

** Йўлгунсимон пўстлоги қизил дарахт.

*** Ябрұҳ ус-санам — меҳригиёҳ, женшен, илдизи одамга уҳшаш ўсимлик.

подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мӯгул улусининг хони Султон Маҳмудхон Умаршайх мирzonинг ёмон муомаласидан безор бўлганликларидан бир-бирлари билан иттифоқ тузиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни ўзига куёв қилиб, ўша йили Сайҳуннинг жануб томонидан Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидан Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзо устига лашкар тортдилар. Бу аснода галати воқеа юз берди. Зикр этилганидек, Аҳси қўргони баланд жар устида жойлашган, иморатлари ҳам жар ёқасида эди. Ушбу йили душанба куни, рамазон ойининг тўртинчисида Умаршайх мирзо жардан кабутарлар ва кабутархонаси билан учиб, ҳалок бўлди. Ўттиз тўқиз ёшда эди.

Таваллуди ва насл-насаби. Саккиз юз олтмишинчи (1455) йили Самарқандда тугилди. Султон Абусаид мирzonинг тўртинчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо, Султон Маҳмуд мирзодан кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирzonинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирzonинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учинчи ўғли эди. Умаршайх мирзо билан Жаҳонгир мирзодан кичик, Шоҳруҳ мирзодан катта эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобои Кобулийни бекота қилиб, жўнашга рухсат берганди. Мирзоларнинг суннат тўйи сабабли Дараи Газдан қайтариб, Самарқандга келтиртириди. Тўйдан сўнг, Темурбек катта Умаршайх мирзога Фаргона вилоятини берганидек, Султон Абусаид мирзо ҳам ўғли Умаршайх мирзога Андижон вилоятини бериб, Худойберди Тугчи Темуртошни бекота қилиб юборди.

Шакл-шамойили: паст бўйли, юмaloқ соқолли, сарғиш юзли норгил киши эди. Тўнни роса тор кияр эди. Шунчаликки, белбог боғлаганда қорнини ичига тортиб боғлатар, боғлагандан сўнг ўзини қўйиб юборса кўпинча боғлари узилиб кетарди. Киймоқ ва емоқда бетакаллуп эди. Саллани дасторпеч (маҳсус салла ўрайдиган киши) ўраб қўярди. У замонда саллалар бутун тўртўрама бўларди. Текис чирмаб, учини осилтириб қўярдилар. Ёз пайтлари маҳкамадан бошқа ерларда аксар мӯгулча бўрк киярди.

Феъл-атвори: ҳанафий мазҳабида, покиза эътиқодли киши эди. Беш вақт намозни тарқ қилмасди. Умрий намоз қазоларини бутунлай тамомлаган эди. Аксар тиловат қиласида ҳазрат Хожа Убайдуллоҳга мурид эди. Суҳбатларига кўп мушарраф бўлган, Хожа ҳам уни фарзанд дер эдилар.

Яхши саводи бор эди. „Хамсатайн“ (Низомий Ганжавий ва Амир Хисрав Деҳлавий „Хамса“лари), достонлар ва тарихларни ўқир эди. Қўпинча „Шоҳнома“ ўқир эди. Шеърий истеъдоди бор, бироқ шеър ёзишга қунт қилмасди.

Адолати шу даражада эдики, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг пастида Хитойдан келаётган минг қорамоллик карvonни шундай қор босдики, икки киши қутулиб қолди, холос. Хабар топиб, одамларини юбориб карvonнинг ҳамма нарсаларини йифдирди. Ўша пайтда ворислари бўлмаганидан, эҳтиёт юзасидан сақлаб, бир-икки йилдан сўнг Самарқанд ва Хурсондан ворисларини суришириб, топтириб келтириб, молларни эсон-омон топширди.

Гоят саховатли эди. Хулқи ҳам саховатича бор эди. Хуҷхулқ, ҳазилкаш, гапга чечан ва шириңсўз киши эди. Шижаотли ва мардона киши эди.

Икки маротаба жангда ўзи барча ўигитларидан ўзиб қилич чопти: бир маротаба Аҳси дарвозасида, яна бир маротаба Шоҳруҳия дарвозасида. Ўқни ўртача чоғлиқ отар эди. Мушти жуда қаттиқ эди, унинг муштидан йиқилмаган йифит ўйқидир. Юрт олиш дағдагаси туфайли анча ярапшлар урушга ва дўстликлар душманликка айланарди.

Авваллари кўп ичарди, кейинчалик ҳафтада бир ёки икки марта ичадиган бўлди; хушсуҳбат киши эди. Бирор баҳона билан хўб шеърлар ўқирди. Кейинги пайтлари кўпроқ маъжун истеъмол қиласиди. Маъжунийликда қалтис ҳараратларга йўл қўяр, ҳазил-шуҳликка ўч, ҳамиша нард ўйнар, гоҳо қимор ҳам ўйнарди.

Жанг ва урушлари. Уч маротаба саф тортиб уруш қилган. Аввал Юнусхон билан Андижоннинг шимол тарафи — Сайҳун дарёсининг ёқасидаги Такасекретку деган ерда. Бундай номланишининг боиси шуки, тог этаги бўлганидан бу ерда

дарё шундай тор жойдан оқадики, ривоят қилишларича, у ердан така сакраб ўтган экан. Мағлуб бўлиб, қўлга тушди. Юнусхон яхшилик қилиб вилоятига рухсат берди. Бу ерда уруш бўлгани учун „Такасекретку уруши“ ул вилоят тарихида қолгандир.

Яна Самарқанд туманларини талонторож этиб келаётган ўзбаклар билан Туркистонда музлаган Арис сувини кечиб жанг қилиб, галаба қозонди; асиirlарни озод қилиб, молнинг ҳаммасини эгаларига қайтариб бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир марта Султон Аҳмад мирзо билан Шоҳрухия ва Ўратепа орасида, Хавос деган кентда урушиб енгилди.

Вилоятлари. Отаси Фаргона вилоятини берган эди. Бир неча маротаба Тошкент ва Сайрам ҳам мирзонинг тасаруфида бўлди. Бу шаҳарларни унга акаси Султон Аҳмад мирзо берган эди. Шоҳрухияни фириб билан олиб, анча вақт фойдаланиб турди. Охирги чоғларда Тошкент ва Шоҳрухияни қўлдан чиқарган эди. Фаргона, Ҳўжанд ва Ўратепагина қолди. Ўратепанинг асл номини китобларда Усрушинадир, Усруш деб ҳам ёзадилар. Ҳўжандни баъзилар Фаргонага кирмайди, дейди.

Султон Аҳмад мирзо Тошкентга мўгуллар устига лашкар тортиб, Тошкентдан икки шаръий йўл наридаги Чир (Чирчиқ) сувининг ёқасида шикаст топди; Ўратепа Ҳофизбек дўлдой қўлида эди, Умаршайх мирзога берди. Ўшандан кейин Ўратепа Умаршайх мирзо тасаруфида бўлди.

Авлоди: мирзодан уч ўғил, беш қиз қолди. Бари ўғлонларидан каттаси мен—Заҳиридин Муҳаммад Бобурман. Менинг онам — Қутлуг Нигорхоним. Яна бир ўғли Жаҳонгир мирзо мендан икки ёш кичик эди. Унинг онаси Фотима Султон мўгулнинг туман бекларидан бирининг қизи эди. Яна бир ўғли Носир мирзо бўлиб, унинг онаси андижонлик Умид исмли гунчачи эди; у мендан тўрт ёш кичик эди.

Қизларидан каттаси Хонзодабегим мен билан бир онадан тугилганди, у мендан беш ёш катта эди. Мен Самарқандни иккинчи марта олганимда Шайбонийхондек киши билан Сарипулда чиқиб

урушдим, имкон борича гайрат ва шижоатда хато қилмадик (ҳали уз вақтида бу ҳақда ёзилур), бироқ енгилиб, беш ой қалъадорлик қилдим. Қалъани сақлаш, уни мустаҳкамлаш ва сардорликда камчиликка йўл қўймадик.

Теварак-атрофдаги подшоҳу беклар ҳеч қандай мадад-кўмак бермадилар, руҳим тушиб, шаҳарни ташлаб чиқдим.

Ўша таҳликали тўполонда Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхон қўлига тушганди. Бир ўғил кўрган эди. Исли Хуррамшоҳ, яхши ўғлон эди. Шайбонийхон унга Балх вилоятини берган эди. Отаси ўлгандан кейин бир-икки йил ўтгач, вафот этид. Шоҳ Исмоил ўзбак (шайбонийлар)ни Марвда маглуб этганда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг ҳурматим туфайли, у ердан узатдилар, Қундузда менга келиб қўшилди. Жудолик муддатига ўн йил бўлган эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалдош икковимиз келдик, бегим ва бегимнинг ёнидагилар танимадилар. Исмимни айтганимда ҳам анча муддатдан сўнг танидилар.

Яна бир қизи Меҳрбонубегим эди. Носир мирзо билан бир онадан тугилган, мендан икки ёш катта эди.

Яна бир қизи Шаҳрбонубегим эди. У ҳам Носир мирзо билан бир тугишган бўлиб, мендан саккиз ёш кичик эди.

Яна бир қизи Ёдгор Султонбегим эди, унинг онаси Ога Султон исмли гунчачи эди.

Яна бир қизи Руқия Султонбегимнинг онаси Маҳдум Султонбегим эди, уни Қоракўзбегим дердилар. Бу иккови мирzonинг вафотидан сўнг тугилдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуг онам Эсон Давлатбегим асрраган эди. Шайбонийхон Андижон ва Ахсини олганда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон исмли ўғлига тушган эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олганимда менга қўшилди. Ўша талотўп пайтида Руқия Султонбегим Жонибек Султонга тушганди, бир-икки ўғилли бўлди, бироқ болалари турмади. Яқинда хабар келдики, тангри раҳматига борибди.

Хотинлари ва канизлари: Қутлуг Нигорхоним, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой наслиданdir. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Xожахон ибн Туғлуқ Темурхон ибн Эсан Бугахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Йесун Тува ибн Мўтуғон ибн Чигатойхон ибн Чингизхон.

Шунчалик тўхтадлик, энди хонларнинг аҳволини ҳам қисқача зикр этайлик. Юнусхон ва Эсан Бугахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхоннинг ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди. Юнусхоннинг онаси Темурбек (Амир Темур) қадрлаган туркистонлик қипчоқ бекларидан Шайх Нуриддинбекнинг қизи ё невараси бўлади.

Вайсхоннинг ўлимидан сунг мўгул улуси иккига бўлинади. Бир бўлаги Юнусхон томон ва қўпроги Эсан Бугахон томон бўлади. Улугбек мирзо бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Абдулазиз мирзога олиб берган эди. Шу муносабат билан Борин туман бекларидан Эрзан, Чарос туман бекларидан Мирак туркман Юнусхонни уч-тўрт минг уйли мўгул улуси билан Улугбек мирзога келтирдилар. Мақсадлари кўмак олиб, яна мўгул улусини эгаллаш эди; мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди: баъзиларини бирин-сирин вилоятларга тарқатди. Эрзан таназзули мўгул улусида бир тарих бўлиб қолган.

Юнусхонни* Ироқ сари ўтказиб юбордилар. Бориб бир йилдан ортиқроқ Табризда турди. У маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний қорақўйлуқ эди. У ердан Шерозга келди. Шерозда Шоҳруҳ мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдан сунг Иброҳим мирзо ўлиб, ўғли Абдуллоҳ унинг ўрнига ўтириди. Абдуллоҳ мирзога хон навкар эди, мулозамат қилар эди. Ўн етти-ўн саккиз йил хон Шероз ва бошқа вилоятларда турди.

Улугбек мирзо ва ўғилларининг гавгоси пайтида Эсан Бугахон фурсатдан фойдаланиб Фаргона вилоятини Кандибодомгача босиб, Андижонни олиб, әлини батамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо таҳтни қўлга киритгач, лашкар тортиб бориб Янги

шаҳридан наридаги Исфарада, Мўгулистанда Эсан Бугахонни тор-мор қилди. Унинг фитнасини даф этиш учун Абусаид мирзо илгари Абдулазиз мирзо олган эгачиси хонимни олиб, Юнусхонни шу муносабат билан Ироқ ва Хурсондан чорлаб, тўйлар қилиб, дўст бўлиб, мўгул улусига хон қилиб юборди. Сагрийчи туман бекларининг барчаси бу пайтда Эсон Бугахонни ёмонлаб, Мўгулистанга келгандилар. Юнусхон уларга қўшилди. Бу пайтда сагрийчи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эди. Юнусхон унинг қизи Эсон Давлатбегимга уйланди. Мўгул урфодатига кўра, Юнусхонни ва Эсон Давлатбегимни бир оқ кигиз устига ўтиргизиб, уни хон қилиб кўтардилар.

Хон Эсон Давлатбегимдан уч қиз кўрди. Ҳаммасидан каттаси Меҳр Нигорхоним эдик, уни Султон Абусаид мирзо катта ўғли Султон Аҳмад мирзога олиб берган эди. Мирзодан бирорта ўғил ёки қиз бўлмади. Самарқандни ўзбаклар олганда Меҳр Нигорхоним Шайбонийхон қўлига тушди. Мен Кобулдалигимда Шоҳбегим билан Самарқанддан Хурсонга, Хурсондан Кобулга келди. Шайбонийхон Қандаҳорда Носир мирзони қамал қилганда, мен Ламгонга йўл олдим. Хон мирзо ва Шоҳбегим ҳамда Меҳр Нигорхон Бадаҳшонга кетдилар. Мирзохонни Муборакшоҳ Зафар қалъасига чорлаганда Абобакр Кошгариининг ҳужумига йўлиқиб, Шоҳбегим ва Меҳр Нигорхоним ҳамда жами элнинг аҳли ва аёли асирликка тушиб, у золим бадкирдор қамогида ҳаётдан кўз юмдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам Қутлуг Нигорхоним эди. Аксар ҳарбий сафарлар ва саргардонликларда мен билан бирга эди. Кобулни олганимдан сунг беш-олти ой ўтиб, тўққиз юзу ўн биринчи (1505) йили тангри раҳматига борди.

Учинчи қизи Хуб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн кўрагон дуглатга берган эдилар; бир қизи, бир ўғли бор эди. Қизини Убайдхон олган эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олганимда шаҳардан чиқмай қолган эди. Амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандга Султон Саидхондан элчиликка келганда, унга

* Улугбек ўн уч яшар Юнусхонни машҳур мутафаккир Шарафиддин Али Яздий тарбиясига топширади. У йигирма йилга яқин шу даргоҳда тарбия топади.

қўшилиб кетди. Султон Саидхон унга уйланди. Ўғли Ҳайдар мирзо* эди. Отасини ўзбаклар ўлдиргандан сўнг келиб, менинг хизматимда уч-тўрт йил туриб, сўнгра ижозат сўраб, Кошгарга, хон қошига кетди.

*Боз гардад ба ясли худ ҳама чиз,
Заря софию нуқрау арзиз.*

(Таржимаси:

*Ҳаммаси аслига қайтар муқаррар,
Хоҳ қургошин, хоҳ кумуш, хоҳ тоза зар.)*

Дейдиларки, ҳозирги пайтда ичишни ташлаб, яхши йўлга кирибди. Хат ва расм, ўқ ва пайкон ҳамда зеҳигирга (камондан ўқ узишда бармоққа кийиладиган ўймоқсимон нарса) — ҳар нарсага қули келади. Шеърий истеъоди ҳам бордир. Менга мактуби келган эди, услуби ҳам ёмон эмас.

Хоннинг яна бир хотини Шоҳбегим эди, бошқа хотинлари ҳам бор эди, бироқ ўғил ва қизларининг оналари шу иккиси эди.

Шоҳбегим Бадахшон шоҳи Шоҳ Султон Мұхаммаднинг қизи эди. Бадахшон шоҳлари ўз насабларини Искандари Файлақусга (македониялик Александр) боглашади, дейдилар. Бу шоҳнинг яна бир қизини, Шоҳбегимнинг эгачисини Султон Абусаид мирзо олган эди. Ундан Абобакр мирзо бино бўлган эди.

Хоннинг Шоҳбегимдан икки ўғил ва икки қизи бор эди. Бу ўғиллардан каттаси ва қизлардан кичик Султон Маҳмудхон эди. Самарқанд ва ўз туманларида баъзилар уни Хоникахон дейдилар. Султон Маҳмудхондан кичиги Султон Аҳмадхон бўлиб, Олачаҳон исми билан машҳур. Олачаҳон деб аталишининг сабаби шундаки, айтишларича, қалмоқ ва мўғул тилида қотилни „олачи“, дейдилар. Қалмоқларни бир неча марта босиб, кўплаб одамларини қиргани учун „Олачи“ дейилавериб, истеъмолда Олача аталиб кетган.

Ҳали тегишли ўринларда хонларнинг зикри такроран муфассал келтирилади. Воқеалар ва ҳолатлари ўшанда ёзилади.

Бошқаларидан кичик, бир қиздан каттаси Султон Нигорхоним эдики, уни

Султон Маҳмуд мирзога чиқаришган эдилар. Мирзодан бир ўғил тугилганди. Исми Султон Вайс, бу ҳақда ҳали яна сўз юритилади. Султон Маҳмуд мирзо ўлгандан сўнг Султон Нигорхоним ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғалари олдига борган эди. Бир неча йилдан сўнг уни Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи наслидан бўлган қозоқ султонларидан Адик Султонга бердилар. Шайбонийхон хонларни енгиди, Тошканд ва Шоҳрухияни эгаллаганда Султон Нигорхоним ўн икки мўғул наввари билан қочиб, Адик Султон ёнига борди. Адик Султондан икки қизли бўлди, улардан бирини Шайбонийхоннинг султонларига, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид Султонга берди.

Адик Султондан сўнг Султон Нигорхонимни қозоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дейдиларки, қозоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким бу улусни Қосимхончалик забт қилган эмас. Лашкари уч юз мингга яқин ҳисобланарди. Қосимхон ўлгандан сўнг хоним Кошгарга Султон Саидхон қошига борди.

Энг кичиги Давлат Султонхоним эди. Тошканди шайбонийлар эгаллаганда Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султонга тушган эди, ундан бир қизи бор эди. Самарқанддан мен билан бирга чиқкан эди. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлди. Ундан сўнг Кошгарга Султон Саидхон қошига кетди.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидан яна бири Хожа Ҳусайнбекнинг қизи Улус оға эди, унинг ҳам бир қизи бор эди, гўдаклигига ўлди. Бир йил-бир ярим йилдан сўнг уни ҳарамдан чиқардилар.

Яна бири Фотима Султон оға бўлиб, мўғул туман беклари авлодидан эди. Мирзо ҳаммасидан аввал шу Фотима Султон оғани олган эди.

Яна бири Қоракўзбеким бўлиб, унга кейинчалик уйланган, анча суюкли эди. Қоракўзбеким мирзога ёқиш учун ўз насл-насабини Султон Абусаид мирzonинг оғаси Минучеҳр мирзога етказган эди.

Чўри ва канизлари анча эди. Уларнинг бири Умид оғача эди, у мирзодан олдин қазо қилганди. Мирzonинг сўнгги

* Мирзо Ҳайдар дуғлат — Бобурнинг бўласи (холаваччаси), машҳур давлат арбоби ва тарихчи олим, „Бобурнома“га ухшаш тарихий-мемуар асар муаллифи.

маҳаллардаги канизи Тун Султон булиб, у мӯгуллардан эди. Яна бири Ога Султон эди.

Амирлари: Худойберди Темуртош. У Ҳирот ҳокими Оқбугабекнинг оғаси наслидандир. Султон Абусаид мирзо Жўги мирзони Шоҳрухияда қамал қилганда Фаргона вилоятини Умаршайх мирзога бериб, эшикогаликка Худойберди Темуртошни тайинлаган эди. У пайтда Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда, ёш бўлса-да, тартиби, бошқарув ва иш тутишлари жуда яхши эди. Бир-икки йилдан сўнг Иброҳим Бекчик Ўш атрофларига ҳужум қилганида Худойберди Темуртош урушда иштирок этиб, шаҳид бўлди.

Ўша пайтда Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оққапчигай деган, Самарқанддан ун саккиз йигоч шарқ томондаги яйловда, Султон Абусаид мирзо эса Ҳиротдан ун икки йигоч шарқ томондаги Бобо Хокийда эдилар. Бу хабарни Абдулваҳоб шиговул* орқали хат қилиб, мирзога етказдилар; у юз йигирма олти йигоч йўлни тўрт кунда босиб ўтди.

Яна бир амири Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой булиб, Султон Малик Кошғарийнинг ўғли, Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эди. Худойбердига үлганидан сўнг уни эшикога қилиб юборган эдилар. Султон Абусаид мирzonинг ўлимидан сўнг Андижон беклари у билан яхши чиқишимаганлари сабабли Самарқандга Султон Аҳмад мирзо хизматига кетди. Султон Аҳмад мирзо Чир дарёси бўйида енгилганда, у Ўратепада эди. Умаршайх мирзо Самарқандга юриш қилиб, Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо мулозимларига топшириб, ўзи мирзо хизматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳокимлигини унга берди. Сўнгра Султон Маҳмудхон қошига борди. Султон Маҳмудхон Мирзохонни унга топшириб, Дизак(Жиззах)ни берди. Мен Кобулни олганимдан бурунроқ у Маккага отланиб, Ҳинд йўли орқали сафар қилди. Йўлда Тангри раҳматига борибди. Фақир, камгар ва одми киши эди.

Яна бири Ҳожа Ҳусайнбек, одми ва фақир киши эди. Ўша пайт расмига кўра, базмларда қўшиқларни яхши айтар экан.

Яна бири Шайх Мазидбек булиб, менга аввал уни бекота қилган эдилар. Файратли, интизоми анча яхши эди. Бобур мирзога хизмат қилган. Умаршайх мирзо қошида ундан улугроқ бек йўқ эди. Ахлоқсиз киши эди, бачча сақларди.

Яна бири Али Мазидбек қавчин эди, икки марта ёв тарафга утиб кетди: бир марта Аҳсида ва яна бир марта Тошкандда. Мунофиқ, ахлоқсиз, кўрнамак ва ярамас киши эди.

Яна бир амири Ҳасан Яъқуббек эди. Болатабиат, истеъоддли, чечан ва самимий киши эди. Бу байт унивидир:

*Боз ой, эй ҳумой, ки бетутия хатат,
Наздик шуд ки, зог барад устухони мая.*

(Мазмуни:

*Қайтиб келгил, эй Ҳумой,
тутираңг патларингсиз,
Сал бўлмаса суягимни карга олиб кетгуси.)*

Мардона киши эди. Ўқни яхши отар, чавгонни яхши ўйнарди. Тупроқпаллани яхши саҷратар эди. Умаршайх мирзо фожиасидан сўнг у менинг эшигимда эшикога бўлди. Ичи тор, камҳафсала, фитнароқ киши эди.

Яна бири Қосимбек қавчин эди. Андижоннинг қадимий қўшин бекларидан эди. Ҳасан Яъқуббекдан сўнг менинг эшигимда у эшикога эди. Умрининг охиригача иҳтиёр ва эътибори ортса ортди, камаймади. Мардона киши эди. Бир марта Қосонга бостириб кирган ўзбакнинг орқасидан яхши ҳужум қилди. Умаршайх мирзо ёнида қилич чопиб, ўзини кўрсатган эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши жанг қилди. Чекка юртлардаги саргардонликларимизда Масчо тоғларидан Султон Маҳмудхон томонга отланганимда Қосимбек айрилиб, Хисравшоҳ томонга ўтиб кетди. Тўққиз юз ўнинчи(1504) илии Хисравшоҳни енгиб, Кобулда Муқимни қамал қилдим. Шу пайтда Қосимбек етиб келди. Яна аввалгидек эътибор ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасига Дарай Хушда ҳужум қилганимизда, Қосимбек кексалигига қарамай, йигитлардан кўра яхшироқ урушгани учун Бангиш вилоятини тортиқ қилдим. Сўнгра Кобулга

* Шиговул — подшоҳликда элчи ва меҳмонларни кутиб олувчи ишончли киши.

келгач, уни Ҳумоюнга бекота қилдим. Замини Доварни олган пайтда у тангри раҳматига борди. Мусулмон ва диёнатли, тақводор киши эди, шубҳали таомдан парҳез қиласарди. Раъий ва тадбири жуда яхши эди. Хийла ҳазилкаш эди. Саводсиз булишига қарамай, зийраклик билан лутфлар, мутойибалар қиласарди.

Яна бири Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидан. Шайх Мазидбек ўлганидан сўнг уни менга бекота қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга лашкар тортганда Султон Аҳмад миззога қўшилиб, Үратепани берди. Султон Маҳмуд миззодан сўнг Самарқанддан қочиб келаётганида Үратепадан Султон Али мирзо чиқиб, урушиб енгди ва уни ўлдирди. Гайрати яхши эди, қуролни яхши ишлатар, нақарга яхши қаради. Бенамоз эди, рӯза тутмасди. Золим ва кофиртабиат киши эди.

Яна бири Али Дуст тагойи сагрийчи туман бекларидан эди. Менинг онамнинг онаси Эсон Давлатбегимга уруг бўлар эди. Умаршайх мирзо замонидан бошлаб унга мен кўпроқ эътибор қилгандим. Қулидан иш келади, дердилар. Нечайилки менинг қошимда бўлди, бироқ айтишга арзигулик бирор иш қилмади, деса бўлади. Султон Абусайд миззога хизмат қилган даврида ядачиликни (афсун билан ёмғир ёғдиришни) даъво қиласарди. Қушчи эди. Ярамас ахлоқатворли, баҳил ва фитначи, бадқовоқ ва мунофиқ, қайсар ва қаттиқсўз, юзи совуқ киши эди.

Яна бири Вайс Логарий Самарқанднинг тўқчи әлатидан эди. Умаршайх мирзо қошида кейинги пайтлари хийла яқин бўлган эди. Чекка юртлардалик пайтларимда мен билан бирга бўлди. Иш юритиши хийла яхши бўлса-да, бироз фитначи эди.

Яна бири Мир Фиёс тагойи эди. У Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул миззодалари орасида Султон Абусайд миззо салтанатида унинг олдига тушадиган киши йўқ эди. Султон Абусайд миззонинг тўртбурчак муҳри унда туради. Умаршайх миззонинг сўнгги йилларида жуда қадрдонлашиб қолган эди. Вайс Логарийнинг улфати эди. Султон Маҳмудхонга Косонни берганларидан сўнг умрининг охиригача хон хизматида

қолди. Хон ҳам унга хийла эътибор қиласарди. Хушчақчақ ва ҳазилкаш киши, аммо ахлоқда тийиқсиз эди.

Яна бири хуросонлик Али Дарвеш эди. У Султон Абусайд мирзо қошида Хуросон танқўриқчилари сафида хизмат қиласарди. Хуросон ва Самарқанд Абусайд мирзо тасарруфига кирганда, бу икки пойтахтнинг ишга яроқли йигитларидан маҳсус ҳарбий гурӯҳ тузган эди; уларни Хуросон танқўриқчилари ва Самарқанд танқўриқчилари дер экан. Менинг қошимда Самарқанд дарвозасида иш кўрсатди. Мардона киши эди. Насхтаълиқ хатини ажиб бир усулда ёзарди. Хушомадга мойил, табиатида хасислик устунлик қиласарди.

Яна бири Қанбар Али мўғул бўлиб, у отбоқарлардан эди. Отаси вилоятга келиб, узоқ вақт қассоблик қилгани учун Қанбар Али қассоб дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди. Сўнгра бек булди. Менинг қошимда хийла улуғ эътибор топди. Иш бошлангунча гайрати сезиларди. Ишга келганда қолтогайлиги (иш қилмай ўзини ишлаган қилиб кўрсатиш одати) бор эди. Сергап ва бўлар-бўлмасни вайсайдиган киши эди. Маълумки, кўп гапирган киши беҳуда сўзларни кўп айтади. Ҳафсаласизроқ, феъли тор киши эди.

Умаршайх мирзо билан ўша фожиа юз берганда, мен Андижонда чорбогда эдим. Сешанба куни, рамазон ойининг бешинчисида бу хабар Андижонга етиб келди. Изтироб билан отланиб, ёнимдаги навкар ва савдарларим билан қўргонга йўл олдим. Мирзо дарвозасига етган маҳалда Ширим тагойи отимнинг жиловини олиб, Намозгоҳ сари юрди. Унинг хаёлидан: Султон Аҳмад мирзо улуғ подшоҳдир, агар кўп лашкар билан келса, беклар мени ва вилоятни топширадилар; ўзи мени Ўзганд ва Олатог этаклари томонга олиб кетади; агар вилоятни берсалар, мен ҳам қўлга тушмай, тоғаларим Олачахон ёки Султон Маҳмудхон ёнига бораман, деган ўй кечибди.

Хожа Мавлонойи Қози (у Султон Аҳмад қозининг ўгли ва Шайх Бурхониддин Қиличнинг наслидан бўлиб, она тарафидан Султон Илик Мозийга болнади, уларнинг хонадони аҳлига эл

эътиқоди баланд, улар шайх ул-ислом йўсинида бўлиб келганлар, улар ҳақида ҳали тақрор сўз юритилади) ва қўргон ичидаги беклар бу хабарни эшитиб, Умаршайх мирзонинг синашта мулозими, бир қизининг бекотаси бўлмиш Хожа Муҳаммад Дарзийни юбориб, ўша ваҳималарни бекларнинг кўнглидан қувиб, Намозгоҳга яқин етган маҳалда мени олиб қайтиди. Келиб аркка тушдим. Хожа Қози ва беклар менинг қошимга келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўйиб, қўргоннинг бурж ва шинакларини тузатишга, тартибга солишга киришдилар. Маргинон ва Ўш тарафларга ҳужумчи қўшин қўйган Ҳасан Яъқуб, Қосим қавчин ва яна баъзи беклар бир-икки кундан сўнг келиб, мулозамат қилиб, барчаси бирдам ва ҳамжиҳат бўлиб, қалъа мудофааси билан машгул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ўратепа, Хўжанд ва Маргинонни олиб, Андижондан тўрт йигоч масофадаги Қубога келиб тушди. Бу фурсатда Дарвепи Гов исмли киши Андижон арбоблари ҳақида беҳуда сўз айтгани учун қатл этилди. Бу сиёсатдан бутун эл тинчиб қолди.

Хожа Мавлонои Қозини ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнни Султон Аҳмад мирзога шундай мазмунда элчиликка юборилди: бу вилоятга мулозимлардан бири қўйилади; мен ҳам мулозим, ҳам фарзандман, агар бу хизматни менга топширсалар яхшироқ ва маъқулроқ бўларди.

Султон Аҳмад мирзо камгап, фақир ва одми киши эди. Ҳар бир маслаҳат ва иш-ҳаракат бекларсиз қарор топмас эди. Беклар бу сўзларга илтифот кўрсатмай, ножоиз жавоблар айтиб, илгарига қўзғалдилар. Оллоҳ таоло, ўз комил қудрати билан ҳар ишимиň ўз вақтида кишилар миннатисиз кўнглимдагидек юзага чиқариб келганки, бу сафар ҳам бир неча ишни сабаб қилди-ю, душманлар келганиларидан афсусландилар, балки бу уринишларидан пушаймон бўлиб, мақсадларига етолмай қайтиб кетдилар.

Шулардан бири: Қубонинг ботқоқли қора суви бор, кўпригидан бошқа ўтиб бўладиган жойи йўқ, кўп кишилик лашкар келиб, кўприкка тиқилиб қолди, кўплаб от ва туялар бу қора сувга йиқилиб нобуд бўлди. Бундан уч-тўрт йил бурунроқ Чир

(Чирчиқ) сувидаги кечувда катта шикаст топган эдилар, бу воқеа ўша ҳалокатни эслатиб, лашкар ваҳимага тушди.

Яна бири буки, ўша пайтда отга шундай ўлат етдики, уюр-уюр отлар йиқилиб ўла бошлади.

Яна бири: улар бизнинг лашкаrimиз билан ҳалқнинг бирдам ва ҳамжиҳатлигини кўрдиларки, булар жон ва танларида мадор борича курашмоққа шай эканликларига ишонч ҳосил қилдилар.

Бу сабаблар боис, Андижондан бир йигоч масофадан Дарвеш Муҳаммад тархонни юбордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ масканига чиқиб, кўришиб, сулҳ тузишган бўлиб, орқага қайтидилар.

Хўжанд суви(Сирдарё)нинг шимол томонидан келаётган Султон Маҳмудхон Ахсии қамал қилди. Жаҳонгир мирзо ўша ерда эди, беклардан Али Дарвешбек, Мирзоқули кўкалдош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикога ҳам Ахсида эдилар. Вайс Логарий, Мир Фиёс тагойи ҳам шу ерда эди. Улар беклардан хавфсираб, Вайс Логарий вилоятига, Косонга кетдилар. Носир мирзога Вайс Логарий бекота эди. Шу сабабли Носир мирзо Косонда бўлар эди. Ҳон Ахси атрофларига етганда, бу беклар ҳон томонига ўтиб, Косонни бердилар. Мир Фиёс ҳон мулозаматида қолиб, Вайс Логарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзога олиб борди. Уни Муҳаммад Мазид тархонга топширди.

Ҳон Ахси яқинига келиб, бир неча марта уруш қилди, бироқ ҳеч иш чиқара олмади. Ахсидаги беклар ва йигитлар чинакам жонфидолик кўрсатдилар. Шу пайтда Султон Маҳмудхон хасталанди, урушга кирганига пушаймон еб, ўз вилоятiga қайтиб кетди.

Абобакр дуғлат Кошгари ҳеч кимга бош эгмай, неча йилдан бери Кошгар ва Хутангга ҳокимлик қилиб келарди, у ҳам вилоят оразусида Узганд яқинига келиб, қўргон солиб, вилоятда бузғунчилик қилишга киришди. Хожа Қози ва барча бекларга Кошгариини даф этиш ҳақида буйруқ берилди. Булар яқин етган пайтда Кошгарий бу лашкарга тенг келолмаслигини кўрди ва Хожа Қозини орага солиб, юз макр ва ҳийла билан қутулди.

Бундай катта воқеалар рўй берганда Умаршайх мирзодан қолган беклар ва йигитлар яхши уюшиб, мардона жон-фидолик кўрсатдилар. Аҳсидан мирзонинг онаси Султонбегим, Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ҳамда беклар Андижонга келдилар. Аза расми бажо келтирилиб, фуқаро ва мискинларга ош, таом тортилди. Бу муҳим ишлардан фориг булгандан сунг, лашкар ва вилоятларнинг тартибинтизом, таъмиру ободонлигига киришила бошланди. Андижон ҳукумати ва эшик оғалигини Ҳасан Яъқубга беришга қарор қилинди. Ўш ҳокимлиги Қосим қавчинга берилди. Аҳси ва Маргинон Узун Ҳасанга ва Али Дўст тагойига тайин бўлди. Умаршайх мирzonинг бошқа беклари ва йигитларининг ҳар қайсисига мартабаларига яраша вилоят ва ер, амал ва мансаб, тириклилик учун маош тайин қилинди.

Султон Аҳмад мирзо қайтгандан сунг, икки-уч манзил юргач, аҳволи кескин ўзгариб, қаттиқ иситмага чалинди. Уратепа туманида Оқсувга етганда шаввол ойининг урталарида, саккиз юзу туқсон тўққизинчи йили (1494) қирқ тўрт ёшида ўтар дунё билан видолашди.

Таваллуди ва насаби. Таваллуди саккиз юз эллик бешинчи(1451) йили, Султон Абусаид мирзо таҳтни эгаллаган йили эди. У Султон Абусаид мирzonинг ўғилларидан энг каттаси эди. Онаси Ўрда Бўга тархоннинг қизи, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси, мирzonинг эътиборли хотини эди.

Шакл-шамойили: баланд бўйли, қўнгир соқолли, қизил юзли, норгил киши эди. Соқоли энгагига тушарди. Икки ёногида соқоли йўқ эди. Жуда ширинсўз киши эди. Саллани ўша замон одатига кўра, тўртўрама чирмаб, учини олдинроққа, қошининг устига ташлаб қўярди.

Феъл-автори: ҳанафий мазҳабида, покиза эътиқодли киши эди; беш вақт намозни канда қилмасди. Ичкилик пайтларида ҳам намози тарқ бўлмасди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳга мурид эди. Ҳазрати Хожа унга мураббий ва ҳомий эди. Жуда одобли эди. Ҳусусан, Хожа суҳбатида. Айтишларича, ҳаргиз Хожа мажлисида бир тиззасини иккинчи тиззасига чалиштириб ўтирган эмасди. Бир сафар

ҳазрати Хожа суҳбатида, одатига хилоф тарзда, оёқларини узатиб ўтирибди. Мирзо ўрнидан тургандан сунг, ҳазрат Хожа мирзо ўтирган ерни қараб кўришни буюрибди: бир суяк бор экан.

Ҳеч нима ўқиган эмас, оми эди. Шаҳарда улгайган бўлишига қарамай, тўғрисўз(турк) ва содда эди. Истеъдоддан бебаҳра эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам ҳурматлари орада эди. Аксар муҳим ишлар шариатга мувофиқ ҳал қилинарди. Аҳд ва сўзига барқарор киши эди. Ҳаргиз ундан аҳдга хилоф иш юз бермади.

Шиҷоати бор эди. Ўзининг қўлидан иш келган ҳеч бир ҳолат бўлмаган эса-да, айтишларича, баъзи жанг маъракаларида унда шиҷоат асари кўринган экан. Ўқни жуда яхши отар эди. Иловасинга патли ва патсиз ўқлари кўп ҳолларда тегарди. Нишон учун қўйилган қовоқни майдоннинг у боши, бу бошидан келиб ҳам аксар ҳолларда урап эди. Умрининг охирларида семириб қолганда ҳам қирғовул ва беданани ингичка ўқ билан отиб, камдан-кам хато қиласди. Қушчи киши эди, қуш билан қуш овлар, яхши овларди. Улугбек мирзодан сунг унингчалик қушчи подшоҳ бўлмаган.

Жуда ҳаёли эди. Дейдиларки, хилватларда маҳрам ва ичкиларидан ҳам оёқларини бекитар экан. Гоҳида ичкиликка берилса, йигирма-ўттиз кун муттасил иchar эди. Гоҳида ичмай қўйса, йигирма-ўттиз кунлаб ичмасди. Базмда бир ўтирганда бир кеча-кундуз ўтирас, яхши ичарди. Май ичмаган кунлари басит (бадани қиздирувчи модда)ни жуда кўп истеъмол қиласди. Табиатида хасислик устунлик қилас, камсўз ва одми киши, ихтиёри беклар қўлида эди.

Жанглари. Тўрт марта саф тортиб уруш қилди. Аввал Шайх Жамол аргуннинг иниси Неъмат аргун билан Зомин туманининг Оқар яланглигига урушиб, голиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо билан Ҳавосда ҳам урушиб, голиб бўлди. Яна бир марта Тошканд атрофида, Чирчиқ сувининг бўйида Султон Маҳмудхон билан тўқнашдилар. Бунда саф тортиб жанг қилинмаганди. Мўгулларнинг ҳужумчи қисми лашкарнинг орқасидан келиб, ҳарбий юклар ортилган

араваларга ташланиши биланоқ шунча катта лашкар уруш-талошсиз бир-бirlарига қарамай, бузилиб тарқалиб кетди. Лашкарнинг купи Чирчиқ сувига гарқ бўлди. Яна бир маротаба Ҳайдар кўкаaldoш билан Ёряйлоқ атрофларида жанг қилиб, енгди.

Вилоятлари Самарқанд ва Бухоро эдикি, уларни отаси берганди. Шайх Жамолни Абдулқудус ўлдирганидан сўнг Султон Аҳмад мирзо Тошкандни, Шоҳрухия ва Сайрамни олган эди, бу жойлар бир қанча вақт унинг қўл остида бўлди. Сўнгра Тошканд билан Сайрамни укаси Умаршайх мирзога берди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам анча вақт Султон Аҳмад мирзо тасарруфида эди.

Авлоди. Икки ўғли бор эди, кичикилигида нобуд бўлдилар. Беш қизи бор эди, тўрттаси Қутуқбегимдан эди.

Ҳаммасидан каттаси Робиа Султонбеким эди, уни Қоракўзбегим дейишарди. Уни ўзи ҳаётлигига Султон Маҳмудхонга чиқарган эди. Хондан Бобохон исмли бир ўғил тугилган эди, хийла мақбулгина ўғлон эди. Ўзбаклар(шайбонийлар) хонни Хўжандда шаҳид этганда, уни ва яна унингдек бир неча норасидани ҳам нобуд қилдилар. Султон Маҳмудхон фожиасидан сўнг Робиа Султонбекимни Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбеким эди, уни Оқбегим дер эдилар. Султон Аҳмад мирзо вафотидан кейин Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, катта ўғли Султон Масъуд миরзога олиб берди. Сўнгра у Шоҳбегим, Мехр Нигорхоним билан Кошгарга тушди.

Учинчи қизи Ойиша Султонбеким эди. Беш ёшимда Самарқандга келганда менга бешиккери қилишган эди. Сўнгра саргардонлик пайтларимда Хўжандга келди, ушанда уйландим. Самарқандни иккинчи марта олганимда биргина қизи бўлган эди, бир неча кундан сўнг Тангри раҳматига борди. Тошкандни шайбонийларнинг босиб олишларидан бурунроқ эгачисининг хусумати билан мендан чиқди.

Тўртинчи қизи Султонбеким эди, уни Султон Али мирзо олганди; ундан сўнг Темур Султон, ундан сўнгра эса Маҳдий Султон олди.

Ҳаммасидан кичик қизи Маъсума Султонбеким эди. Онаси аргунлардан, Султон аргуннинг жияни Ҳабиба Султонбеким эди. Мен Хуросонга борганда кўриб, хушлаб, сўраб, Қобулга келтириб олдим. Бир қизли бўлди. Ўша фурсатдаёқ „зоча“ хасталиги билан вафот этди. Қизига онасининг исми қўйилди.

Хотин ва канизаклари. Аввалгиси Султон Абусаид мирзо олиб берган Мехр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг катта қизи, менинг онамнинг туғишган эгачиси эди. Яна бири тархонлардан эди, уни Тархонбеким дер эдилар. Яна бири Қутуқбегим, ўша Тархонбекимнинг кўкаaldoши эди. Султон Аҳмад мирзо ошиқ булиб олган, жуда суюкли ва хўп эрканттик эди. Май ичарди. Унинг тириклигига Султон Аҳмад мирзо бошқа аёлларига бормас эди. Охири ўлдирди ва бадномлигидан халос бўлди. Яна бири — Хонзодабегим Тирмиз хонзодаларидан эди. Мен Самарқандга беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошига келган пайтда олган эди. Ҳануз юз ёпуги бор эди. Туркона расм билан менга буюрдилар, мен юзини очдим.

Яна бири Аҳмад Ҳожибекнинг Латифбеким исмли қиз набираси эди, мирзодан кейин уни Ҳамза Султон олган, Ҳамза Султондан уч ўғли бўлган эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни енгиб, Ҳисорни олганимда, бу султонзодалар ва яна бир неча султонзодалар асир тушганди, ҳаммасини озод қилдим.

Яна бири Ҳабиба Султонбеким эди. У Султон аргуннинг жияни эди.

Амирлари: Жонибек дўлдой. У Султон Малик Кошгариининг иниси эди. Султон Абусаид мирзо уни Самарқанд ҳокими, Султон Аҳмад мирзони эса эшикога қилиб, ўз эшиги ихтиёрини берган эди. Фаройиб феъл-авторли киши бўлган экан. У ҳақда қизиқ воқеаларни ривоят қиласидилар. Жўмладан, ривоятлардан бирида айтилишича, у Самарқанд ҳокими бўлган пайтлари шайбонийлардан элчи келади. Бу элчи ўзбак улусида полвон сифатида машҳур экан. Ўзбаклар зўр кишини бўка дер эмиш. Шунда Жонибек: „Бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел, курашайлик“ деган экан. Бу элчи ҳар қанча

уэр сўраса-да, қўймай кураш тушадилар. Жонибек йиқитади. Мардона киши эди.

Яна бири Султон Малик Кошгариининг ўғли Аҳмад Ҳожибек эди. Ҳирот ҳукуматини Султон Абусайд мирзо бир қанча вақт унга берган эди. Амакиси Жонибек ўлгандан сўнг, унинг марта basinи бериб, Самарқандга юборди. Аҳмад Ҳожибек хуштабъ ва мардона киши эди. „Вафоий“ тахаллуси бор эди. Девон тартиб берган, шеъри ёмон эмас эди, бу байт уникидир:

*Мастам, эй муҳтасиб, имруэз зя ман
даст бидор,
Эҳтисобам бикун, он руз ки ёби ҳушёр.
(Таржимаси:*

*Қилма безовта мени, эй муҳтасиб,
мастман бугун,
Истаганча қил суроқ топган кунинг
хушёр мени.)*

Мир Алишер Навоий Ҳиротдан Самарқандга келган пайтлари Аҳмад Ҳожибек билан бирга бўлар эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлгандан сўнг Ҳиротга келди. Жуда улуғ эътибор топди. Аҳмад Ҳожибек чопқир отлар сақлаб, яхши минар эди. Бу отларнинг аксари зотдор эди. Мардона киши эди, сардорлиги мардоналигидек эмас, бепарво киши эди. Муҳим ишларини навкару савдарлари тартибга келтириб юарди. Бойсунқур мирзо Султон Али мирзо билан Бухорода урушиб маглуб бўлганида қўлга тушди. Дарвеш Муҳаммад тархонни ўлдирди, деган тұхмат билан ҳурматлизларча қатл этдилар.

Яна бири Дарвеш Муҳаммад тархон эди. У Ўрда Бўга тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туғишган тогаси эди. Султон Аҳмад мирзо қошидаги барча беклардан улуғроқ ва мўтабарроги шу эди. Мусулмон, одми ва дарвешифат киши эди. Ҳамиша Қуръон кўчириб ўтиради. Шоҳмотни кўп ва яхши ўйнарди. Қуш илмини яхши биларди, қуш билан кўп ов қиласарди. Охири Бойсунқур мирзо билан Султон Али мирзонинг гавгоси(Бухоро жангига)да улуғлик замонида ёмонотлиқ билан ўлди.

Яна бири Абдулали тархон эди. У Дарвеш Муҳаммад тархонга яқин қарин-

дош эди. Синглиси(Боқи тархоннинг онаси) ҳам шунда бирга эди. Дарвеш Муҳаммад тархон амал ва вазифада ундан улуғ бўлса-да, бу фиръавинусха уни қўзга илмасди. Бухоро ҳукумати бир неча йил унинг қўлида эди, навкари уч мингга етган; навкарни яхши шафқат кўрсатиб сақларди. Саховати, муомаласи ва маҳкама юритиши, тартиб-тутумлари ва базми подшоҳларга хос эди. Қаттиқ-қўл ва золим, фосиқ ва димоғдор киши эди. Шайбонийхон, гарчи навкари бўлмаса-да, кўп вақт у билан бирга бўларди. Кичик-кирим султонларнинг аксарияти унга навкар бўлгандилар. Шайбонийхоннинг бунчалик кучайиб кетмогига ва бунчалик қадим хонадонларнинг бузилмогига Абдулали тархон сабабчи бўлди.

Яна бири Сайид Юсуф ўғлоқчи эди. Унинг катта отаси мӯгулдан келган экан. Отасини Улугбек мирзо қадрлаган эди. Сайид Юсуф уқувли ва тадбирли киши эди. Мардоналиги ҳам бор; қубизни яхши чаларди.

Мен Кобулга келган дастлабки пайтлари ёнимда эди, катта эътибор кўрсатгандим, эътиборга араизгулик фазилатлари ҳам бор эди. Аввалги йили Ҳиндустонга қўшин тортганимда Сайид Юсуфбекни Кобулга ҳокимият тепасига қўйгандим. Уша фурсатда оламдан ўтди.

Яна бири Дарвешбек. Темурбек қадрлаган Эгу Темурбекнинг наслидан эди. Ҳазрати Ҳожа Убайдуллоҳга ихлоси бор эди. Мусиқа илмидан хабардор, соз чалар, шеърий қобилияти бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чирчиқ суви бўйида шикаст топганда, Чирчиқ сувига гарқ бўлди.

Яна бири Муҳаммад Мазид тархон Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туғишган ииниси эди. Бир неча йил Туркистон ҳокими бўлди. Шайбонийхон Туркистонни ундан олди. Уқувли ва тадбирли киши эди. Раҳмисиз ва ахлоқсиз эди. Самарқандни иккинчи ва учинчи марта олганимда менинг ҳузуримга келганди. Мен ҳам яхши эътибор кўрсатгандим. Қўли Малик урушида ўлди.

Яна бири Боқи тархон эди. У Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирzonинг амакиваччаси эди. Отасидан

сўнг Бухоро ҳукуматини унга берган-дилар. Султон Али мирзо замонида жуда кучайган, навкари беш-олти мингга етган эди. Султон Али мирзога унчалик муте ва итоаткор эмасди. Шайбонийхон билан Дабусия қалъасида урушиб, енгилди. Ўша галабадан кейин Шайбонийхон Бухорони олди. Қушни куп яхши кўрарди. Айтишларича, унинг етти юзта қуши бор экан. Феъл-атворида айтишга арзигулик фазилати йўқ эди. Мирзоликда ва давлатмандликда улгайганди. Отаси Шайбонийхонга яхшиликлар қилгани боис Шайбонийхон қошига борди. У ҳақтанимас, мурувватсиз курган яхшиликлари эвазига Боқи тархонни ҳеч қадрламади ва унга шафқат қилмади. У хор-зорликда Ахси вилоятида оламдан ўтди.

Яна бири Султон Ҳусайн аргун эди. Бир қанча вақт Қоракўл ҳукумати қўлида бўлгани учун Султон Ҳусайн Қоракўлий номи билан машҳур эди. Уқувли ва тадбирли киши эди. Менинг қошимда ҳам кўп бўлар эди.

Яна бири Қулмуҳаммад Бугдо қавчин эди. Мардоналиги ҳам бор экан.

Яна бири Абдулкарим Ашрит уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо вафотидан сўнг беклар ўзаро келишиб, тог йўли орқали Султон Маҳмуд мирзога чопар юбориб, ёрдам сўрадилар. Султон Абусайд мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат оразисида бир неча дайди ва бебошларни ўзига қўшиб, лашкардан айрилди. Бироқ, Самарқандга келиб ҳам ҳеч иш қила олмади. Ўзининг ва яна бир неча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлимига сабабчи бўлди, холос.

Бу хабар Султон Маҳмуд мирзога етгани заҳотиёқ, у дарҳол Самарқандга келиб, заҳмат ва мashaқatsiz таҳтга ўтириди. Султон Маҳмуд мирzonинг бир неча ёмон ишларидан азиз ва шарафли сипоҳи ҳамда аҳоли нафратланиб қочиш йўлини тутди.

Аввали шуки, зикр этилган Малик Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзо

амакисининг ўғли ва ўзининг куёви эди; яна тўрт мирзони Кўксаройга чиқариб, иккисини қўйиб юбориб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисига аслида подшолик тегмас ҳам эди. Уларнинг бундай орзулари йўқ эди. Гарчи Малик Муҳаммад мирзода бироз гуноҳ бўлсада, бошқаларининг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Султон Маҳмуд мирзо қаттиқўл ва тартибли, девонпараст, маҳкамада кўп ўтирадиган киши эди. Ҳисоб илмини билар, бироқ табъи зулм ва бузуқликка мойил эди. Самарқандга киргач, ўзгача тартиб ва тутум ўрнатди, янги солиқлар чиқара бошлади.

Бурун ҳазрати Хожа Убайдуллоҳга тегишли кишилар, пир ҳимояси боис, кўп фақир-мискинлар хирож ва солиқлардан халос бўлардилар, Султон Маҳмуд мирзо одамлари шуларга ҳам иззат-икром кўрсатиш нари турсин, зулм ва зўрлик кўрсата бошладилар. Бундай тазийқлар Хожанинг авлодига нисбатан ҳам қўлланилди.

Бундан ташқари, ўзи қандай золим ва ахлоқсиз бўлса, беку кичик беклар ва навкару хизматчиларининг барчаси ҳам шундай золим эдиларки, Ҳисор эли, хусусан, Ҳисравшоҳга тааллуқли эл ҳамиша ичқилик ва бузуқчилик билан машғул бўлди. Бу шу даражага етдики, Ҳисравшоҳнинг навкарларидан бири бир кишининг хотинини тортиб олади. Хотиннинг эри Ҳисравшоҳга арз қилганда, у жавоб бериб: „Бир неча йил сен билан бўлган эди, энди бир неча кун унинг билан бўлсин“, дейди.

Яна шуки, шаҳар ва бозор эли, турк ва сипоҳининг ўсмир ўғлонлари шоҳбачча қилади, деган қўрқувда уйдан чиқмасдилар.

Самарқанд аҳли йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзо замонида осойишта ва фароғат билан кун кечирган эди; аксар муҳим ишлар ҳазрати Хожа туфайли адолат ва шариат йўли билан амалга ошарди. Бундай зулм ва бузуқчиликдан халқнинг жону диллари озор чекиб, ранжидилар. Азиз ва шариф, фақир ва бечоралар нафрату қарғишга оғиз очиб, қўл кўтардилар.

*Ҳазар кун зи дарди даруяҳои реш,
Ки реши даруи оқибат сар қайад.
Баҳам бармакун то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам бар қайад.*

(Таржимаси:

*Дилни яралама, оҳидан чӯчи,
Бу яра бирор кун сиртга тепади.*

ТҮҚҚИЗ ЮЗИНЧИ (1494-1495) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Менга Султон Маҳмуд миrzодан Абдулқуддусбек исмли элчи келди. Тунгич угли Султон Масъуд миrzога оғаси Султон Аҳмад миrzонинг Оқбегим исмли иккинчи қизини туй-томошалар билан олганининг белгиси сифатида сочқи келтирди: олтин ва кумушдан бодом ва писталар қилибдилар.

Элчининг Ҳасан Яъқубга қариндошлиги бор экан. Ҳасан Яъқубни ваъдалар билан Султон Маҳмуд миrzога қаратгани келган экан. Юмшоқ жавоб айтиб, ўзини у томонга ўтгандек кўрсатиб элчини жўнатди. Беш-олти ойдан сўнг Ҳасан Яъқубнинг феъли ўзгариб, менинг яқинимдаги катта-кичик билан ёмон муомала қила бошлади. Иш шу даражага етдики, мени жўнатиб, Жаҳонгир миrzони подшоҳ қилмоқчи бўлди. Ҳасан Яъқубнинг бошқа кишилар, амирлар ва сипоҳи билан ҳам муомаласи яхши эмас эди. Унинг бу фикридан барча эл хабардор бўлганди. Хожа Қози ва Қосим қавчин, Али Дўст тагойи ва Узун Ҳасан ҳамда яна баъзи хайриҳоҳлар менинг улуг онам Эсон Давлатбегимнинг қошига йигилишиб, Ҳасан Яъқубни бекликдан тушириб, фитнасига барҳам беришга қарор қилдилар. Хотинлар орасида фикрлаш ва тадбирда улуг онам Эсон Давлатбегимга етадигани кам эди, кўп оқила ва тадбирли эди. Муҳим ишлар кўпроқ уларнинг кенгаши билан бўларди.

Ҳасан Яъқуб аркда, онам ва катта онам — Эсон Давлатбегим ташқи қўргондаги шоҳга қарашли манзилда эдилар.

Фитначини амалдан тушириш нияти билан отланиб аркка қараб йўл олдим. Ҳасан Яъқуб қуш овига отланган экан. Хабар топиб, ўша Ҷоқданоқ Самарқанд сари жўнаб қолибди.

*Бирорта кўнгилга бермагил озор,
Жаҳонни ўрташга бир оҳ етади.)*

(Ғафур Фулом таржимаси.)

Хуллас, зулм ва бузуқчилик касофатидан Султон Маҳмуд миrzо Самарқандда беш-олти ойдан ортиқ ҳукмронлик қила олмади.

ТҮҚҚИЗ ЮЗИНЧИ (1494-1495) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Унинг атрофидагилар, барча беклари қўлга олинди. Тутилган беклар — Муҳаммад Боқирбек, Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси Султон Маҳмуд дўлдой эдилар. Улардан бошқалари ҳам бор эди. Айримларига Самарқандга кетишга рухсат берилди. Эшик оғалик ва Андижон шаҳри ҳокимлиги Қосим қавчинга топширилди.

Самарқандга кетиш ниятида йўлга чиққан Ҳасан Яъқуб Кандибодомгача борган экан. Бир неча кундан сўнг бузуқ хаёл билан Аксига қараб йўл олиб, Хўқон кенти атрофларига келганида хабар топиб, баъзи беклар билан йигитларни унинг устига жўнатдик. Ҳужумчи қисм беклари бир гуруҳ йигитларни ўзларидан илгарироқ қаровулликка юборган эдилар. Ҳасан Яъқуб билиб қолиб, кечаси бу қаровулликка ажратилган йигитларнинг устига юриб, молшохи тарзида аскар тизиб, ўқ оттиради. Лекин қоронги кечада қоча олмай, ўз аскарининг ўқи чаккасига тегиб, қилмишининг қурбони бўлди.

*Чу бад карди, мабош эмин зи офтот,
Ки вожиб шуд табиятро мукофот.*

(Таржимаси:

*Ёмонлик қилдингми: сенга йўқ најот,
Табиятга вожиб эваз — мукофот.)*

Ушбу йили шубҳали таомдан ўзимни торта бошладим. Пичноқ, қошиқ ва дастурхонгача эҳтиёт бўлар эдим. Тунги ибодатларни ҳам камроқ тарк этардим.

Раби ул-охир ойида Султон Маҳмуд миrzо бир оғир касалликка чалиниб, олти кунда оламдан ўтди. Қирқ уч ёшда эди.

Таваллуди ва насл-насаби. Саккиз юз эллик еттинчи (1453) йили туғилган эди. Абусаид миrzонинг учинчи ўғли, Султон Аҳмад миrzонинг туғишигани эди.

Шакл ва шамойили: паст бўйли, сийрак соқолли, семиз, камҳафсалароқ киши эди.

Ахлоқ ва феъл-авори яхши, намозни канда қилмасди. Тартиб ва бошқариш қобилияти жуда яхши эди. Ҳисоб илмини пухта биларди. Вилоятлардан бирор танга, бирор сўм ҳам унинг рухсатисиз харж қилинмасди. Навкарининг маоши ҳеч қачон камайтирилмасди. Базм ва ҳадяси, зиёфати ва девони(маҳкамада иш юритиши) жуда яхши эди. Барчаси қоида ва тартиб билан олиб бориларди. Шундай тартиб ва интизом ўрнатган эдики, лашкар ҳам, ҳалқ ҳам уни сунистъемол қила олмасди. Олдинлари қуш овига жуда уч экан. Сўнгра кўпроқ ҳайвон овлайдиган бўлди.

Зулм ва бузуқлик билан кўп машгул бўлар, муттасил май ичарди. Кўп бачча сақлар, ўзига қарашли жойларнинг қаерида чиройли ўсмиirlар бўлса, уларни турли йўллар билан келтириб, бачча қиласди. Бекларнинг ўғилларини, кўкалдошларини бачча қилас, ҳатто ўзининг кўкалдошидан туғилганга ҳам бу хизматни буюрганди. Бу шум одат шунчалик расм бўлган эдики, баччасиз киши йўқ эди. Бесоқолбозликни ҳунар деб билишарди. Бачча сақламасликни айб санашарди. Зулм ва бузуқчиликнинг касофатидан барча ўғлонлари жувонмарг бўлдилар.

Шеърга иштиёқи бор эди. Девон тартиб берган, бироқ шеъри жуда буш ва бемаза эди. Ундей шеър ёзгандан кўра, ёзмаган яхшироқ.

Ёмон эътиқодли киши эди. Ҳазрати Ҳожа Убайдуллоҳни қадрламасди. Юраксиз, ҳаёси камроқ киши эди. Атрофида бир неча майнавоз ва бебоклар йигилган, девон ва халойиқ қопшида ёмон ва хунук ҳаракатлар қиласди. Баджалом эди. Сўзини дарҳол англаб бўлмасди.

Урушлари. Икки марта саф тортиб жанг қилди. Ҳар иккаласида ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо билан тўқнашди: бир маротаба Астрободда мағлуб бўлди. Яна бир марта Андхуд тупроғида, Чаман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки марта Бадахшоннинг жануб томонидаги Коғиристонга бориб газот қилди. Шу сабабли фармонининг сарлавҳасида Султон Маҳмуд гозий деб ёзардилар.

Вилоятлари: Султон Абусаид мирзо унга Астрободни берган эди. Ироқ воқеасидан кейин (уша ерда Абусаид мирзо жангда ҳалок бўлган) Хуросонга келди. Бу пайтда Ҳисор ҳокими Қанбар Алибек Султон Абусаид мирзонинг буйруги билан Ҳиндистон лашкарини йиғиб Ироққа, мирзонинг орқасидан бораётганда Хуросонда Султон Маҳмуд мирзога қўшилди. Султон Ҳусайн Бойқаро мирzonинг овозасини эшитгач, Хуросон ҳалқи ҳужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондан ҳайдадилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқандга Султон Аҳмад мирана қошига келди. Бир неча ойдан сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиқ Сайид Бадр ва Хисравшоҳ ҳамда яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорга Қанбар Алибек қошига бордилар. Ўшандан бери Қаҳқа билан Кўҳтан тогининг жануб тарафидаги вилоятлар, чунончи, Термиз ва Чагониён, Ҳисор ва Хатлон, Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тогигача Султон Маҳмуд мирzonинг ихтиёрига ўтди. Акаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандан сўнг унинг вилояти ҳам бунинг тасарруфида бўлди.

Авлоди: беш ўғил, ун бир қиз кўрди. Барча ўғилларидан каттаси Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Термизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғли Бойсунқур мирзо эди. Онаси Пошобегим эди.

Яна бир ўғли Султон Али мирзо эди. Онаси Зуҳрабегим оға ўзбак чури эди.

Яна бир ўғли Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим Мир Бузургнинг набираси эди. У мирзо тириклигида ун уч ёшида Тангри раҳматига борди.

Яна бир ўғли Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онамнинг синглиси Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирzonинг ҳолатлари мазкур асарнинг тегишли воқеаларида зикр этилади.

Уч қизи Бойсунқур мирзо билан бир туғишган эди. Каттасини Султон Маҳмуд мирзо амакиси Минучеҳр мирzonинг ўғли Малик Муҳаммад мирзога чиқарган эди.

Яна беш қизи Мир Бузургнинг невараси Хонзодабегимдан эди. Каттасини Султон Маҳмуд мирзо вафотидан кейин Абобакр Кошгарийга бердилар. Иккинчи

қизи Бикабегим эди, Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо Ҳисорни қамал қилганда Султон Абусайд мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдан туғилган Ҳайдар мирзо исмли углига олиб, ярашиб, Ҳисорнинг устидан қайтиб кетди. Учинчи қизи Оқбегим эди. Тұртнинчи қизи Ойбегим эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда, Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон лашкари билан күмакка юборганда Жаҳонгир мирзога номзод бўлган эди. Тўққиз юзу ўнинчи йили (1504) Амударё бўйида Боқи Чагониён менга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Тирмизда эдилар. Булар ҳам Боқи Чагониённинг кўчкўрони билан келиб қўшилдилар. Коҳмардга келганда Ойбегимни Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қиз кўрди. Мазкур йилда у катта онаси Хонзодабегим билан Бадаҳшон вилоятидадир. Бешинчи қизи Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни эталлаганимда онам Қутлуг Нигорхонимнинг таклифи билан уни олдим, хийла ҳамжиҳатлик бўлмади. Икки-уч йилдан сўнг чечак хасталиги билан оламдан ўтди. Яна бир қизи Маҳдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг туғишган эгачисидир. Ҳозир Бадаҳшон вилоятида. Яна икки қизи икки канизакдан туғилган: бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг исми Муҳиб Султондир.

Хотинлари ва канизаклари. Катта хотини Мир Бузург Термизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо уни жуда севарди. У Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Хонзодабегим ўлганда мирзо жуда қаттиқ таъзия туттанди. Ундан сўнг Мир Бузургнинг набираси — Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Уни ҳам Хонзодабегим дер эдилар. Беш қиз ва бир ўғилнинг онаси эди.

Яна бири — Пошобегим. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймоги туркман бекларидан Али Шукурбекнинг қизи эди. Уни аввал Жаҳоншоҳ мирзо Бороний Қорақўйлуқнинг ўғли Муҳаммадий мирзо олган эди. Озарбойжон ва Ироқни Жаҳоншоҳ авлодидан оққўйлуқ Узун Ҳасан олгач, Али Шукурбекнинг ўғиллари тўрт-беш минг уйли қорақўйлуқ туркманлар билан Султон Абусайд мирзо хизматига кирдилар. Султон Абусайд мирзо енгилганда бу вилоятларга

тушдилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддан Ҳисорга келганда эса, улар Султон Маҳмуд мирзо хизматига кирдилар. Пошобегимни Султон Маҳмуд мирзо ўша пайтда олган эди. Пошобегим бир ўғил, уч қизнинг онаси эди.

Яна бири Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар воқеаларида шарҳлаб ёзилганди.

Чўри ва канизаклари ҳам анча эди. Мұътабар чўриси Зуҳрабегим ога эди. Ўзбакдан. Султон Абусайд мирзонинг тириклигида, ёшлигида олганди. У бир ўғил, бир қизнинг онаси эди.

Канизлари ҳам анча эди. Уларнинг иккитасидан икки қиз бўлган эдики, юқорида зикр қилинди.

Амирлари: Хисравшоҳ туркистонлик қипчоқлардан. Кичиклигида тархон бекларининг хизматида эди. Балки шахсий соқчи эди. Ундан сўнг Мазидбек аргунга навкар бўлди. У Хисравшоҳни ҳар томонлама қадрлаган эди. Ироқ маглубиятида Султон Маҳмуд мирзога қўшилиб йўлда келаётганида арзирли хизматлар қилгани учун Султон Маҳмуд мирзонинг эътиборини қозонди. Кейинчалик жуда кучайиб кетди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида ёқ Хисравшоҳ навкари беш-олти мингга етганди. Амударёдан Ҳиндукуш тогигача Бадаҳшондан бошқа вилоятларнинг ҳаммаси унга тааллуқли эди. Бир бутун мустаҳкам беклик тузди. Зиёфати ва саховати яхши эди. Соддалигига қарамай, жуда топармон-тутармон эди. Қанча кўп топса, шунча яхши харж ҳам қиласди.

Султон Маҳмуд мирзодан сўнг ўғлонларининг замонида ҳам жуда кучайиб кетди. Навкари йигирма мингга яқинлашган эди. Гарчи намоз ўқиб, таомда парҳез қилса ҳам, аммо бетамиз, бузуқи, идроксиз, бефаҳм, бевафо ва оқибатсиз киши эди. Беш кунлик утар дунё учун бир ўзи ўстирган валинеъматзодаси Султон Маҳмуд мирзо ўғлининг кўзини кўр қилди. Бошқа бирини ўлдириди. Тангри қошида осий ва халқ олдида ёмонотлиқ бўлди. Қиёмат тонгигача лаънат ва нафратга сазовор бўлди. Бу утар дунё учун шундай ёмон ишлар қилди. Бундай жуда обод вилоят ва бунчалик кўп яроглик навкарга эга була туриб, бир макиён билан ҳам урушмади. Ҳали бу воқеалар зикри келади.

Яна бири Пирмуҳаммад элчи Буга, қавчин эди. Балх дарвозасида ҳазоралар билан урушда Султон Абусаид мирзо олдида баҳс бойлашиб мушт жангига кирганди. Мардона киши эди. Султон Маҳмуд мирзога доим мулозамат қиласиди. Мирzonинг ихтиёрига қараб иш тутарди. Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо Қундузни қамал қилганда, Хисравшоҳга қарши оз киши билан зирҳли кийимсиз ўйламай-нетмай тунги босқинга отланди. У шундай кўп навкарга қарши нима ҳам қила оларди! Муҳаммад элчи Бўға орқасидан қувғунчи борди: у ўзини дарёга ташлаб, гарқ бўлди.

Яна бири Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон танқўриқчилари қисмида хизмат қиласиди. Бу мардона киши Бойсунқур мирzonинг бекотаси эди. Емак ва киймаги меъери билан эди. Ҳазилкаш ва сўзамол бўлгани учун Султон Маҳмуд мирзо унга „бехаё“ деб хитоб қиласиди.

Яна бири Вали Хисравшоҳning туғишидан иниси эди. Навкарини яхши сақларди. Султон Масъуд миরzonинг кўзига мил тортилмоғига ва Бойсунқур миরzonинг ўлдирилмоғига сабабчи у эди. Жами әлнинг гийбатини қиласиди. Тили заҳар ва фаҳш сўзлар айтгучи, қайсар ва bemaza эркак эди. Ўзидан бошқа ҳеч кишини бирор-бир ишда писанд қилмасди. Мен Қундуз вилоятидан келиб Душий атрофида Хисравшоҳни навкар-савдаридан айириб жўнашга рухсат берган пайтимда, у ҳам ўзбаклар қўрқувидан Андароб ва Серобга келганди. У мавзелардаги аймоқларни босиб-талаб, бизни деб Кобулга келди. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошига борди. Самарқанд шаҳрида боши қирқилди.

Яна бири Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи унда эди. Бу аёл Абобакр мирзо билан Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлади. Шайх Абдулло барлос тўнни тараанг ва торкияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бири Маҳмуд барлос эди. Навандоклик барлослардан. Султон Абусаид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзо Ироқ вилоятини эгаллаганда Кирмон шаҳрини Маҳмуд барлосга берган эди. Абобакр мирзога Мазидбек аргун ва

қорақўйлуқ туркман беклари қўшилиб, Султон Маҳмуд мириzonинг устига Ҳисорга юрганда, Султон Маҳмуд мирзо огаси ёнига — Самарқандга кетди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши ҳимоя қилди. Девон тузган шоир эди.

Султон Маҳмуд мириzonинг вафотидан сўнг Хисравшоҳ бу воқеани элдан яшириб, ҳазинага қўл чўза бошлади. Бундай хабар қандай яширин қоларди? Дарҳол бутун шаҳар ҳалқига ўйилди. Ўша куни Самарқанд ҳалқининг катта ҳайити эди. Лашкар ва фуқаро Ҳисравшоҳнинг устига ҳужум қилиш пайида бўлдилар. Аҳмад Ҳожибек ва тархон беклари гавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Ҳисорга узатдилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётлигига катта ўғли Султон Масъуд мирзога Ҳисорни, Бойсунқур мирзога Бухорони берган эди. Бу воқеа, яъни Султон Маҳмуд мириzonинг вафоти пайтида ҳеч қайси ўғли ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни ҳайдашгандан сўнг Самарқанд ва Ҳисор беклари ўзаро келишиб Бухорога — Бойсунқур мирзога киши юбордилар ва келтириб, Самарқанд таҳтига ўтиргиздилар. Бойсунқур мирзо подшоҳ бўлганда ўн саккиз яшар эди.

Уша фурсатда Тошканд ҳокими Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва Самарқанднинг баъзи улуғлари сўзи билан Самарқандни эгаллаш умидида лашкар тортиб, Канбой мавзесига келди. Самарқанддан Бойсунқур мирзо ҳам катта, яхши қуролланган лашкар билан чиқиб, Канбой мавзесида саф тортиб урушдилар. Ҳайдар кўкалдош мўғул лашкарининг улуг таянчи, ҳужумчилик қисмининг бошлиғи эди; ҳаммалари отдан тушиб, жангга кирдилар. Самарқанд ва Ҳисорнинг ҳамиятли йигитлари от солдилар. Ҳайдарбек бошлиқ отдан тушганлар бутунлай отлар оёғи остида қолдилар. Ҳайдарбек қўлга олингач, мўғуллар уруша олмадилар, енгилдилар. Кўп мўғул кишиси қирилди. Бойсунқур мирзо ўз олдида ҳам кўп кишининг бошини олдириди.

Шунчаликка борилдики, ўликнинг кўплигидан шоҳ чодирини уч ерга кўчирдилар.

Бу фурсатда минглик элидан бўлган, отамнинг олдида кичиклигидан хизматлар қилиб беклик мартабасига етган, бироқ сўнгра бир гуноҳи туфайли

марtabаси пасайтирилган Иброҳим сору Исфара қўргонини эгаллаб, Бойсунқур мирзо отига хутба ўқитди, муҳолиф томонида бўлди.

Шаъбон ойида Иброҳим сору фитнасини даф этиш учун лашкар отланди. Ушбу ойнинг охирида Исфарани қамал қилдик. Ўша куни йигитлар шўхлик қилиб, етиб келганданоқ қўргоннинг ташқарисидаги янги солинган қўргонни олдилар. Сайд Қосим эшикога шу куни ҳаммадан яхшироқ ҳаракат қилиб, ўзиб қилич урди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қиличининг кучини кўрсатди. Муҳаммад Дуст тагойи ҳам қиличбозлик додини берди. Бироқ баҳодирлик улуши совринини Сайд Қосим олди. Баҳодирлик улуши мўгулларда қадимий расмидир. Ҳар уруш ва ҳарб маъракасида ҳар кимки элдан ўзиб қилич урган бўлса, улушни ўша олади. Шоҳрухияга борганда, тогам Султон Маҳмудхоннинг намунали баҳодирлик улушкини Сайд Қосим олди. Аввалги кунги урушда Худойбердидек отамга тахш (кичик ўқ отиш қуроли) ўқи тегиб, улди. Зирҳли кийимсиз урушга кирилгани учун баъзи йигит-яланг нобуд бўлиб, анча одам ярадор бўлди. Иброҳим сорунинг қошида бир тахшотари бор эди, жуда яхши отарди. Унингдек тахшотарни кўрмаган эдик. Аксар элни у ярадор қилди. Қўргон олингандан сўнг, ўша тахшотар доим менинг қошимда бўлди. Қамал узоққа чўзилди. Икки-уч ерда саркўблар* ясад, еrostи йўлларини қазиш буюрилди. Қалъа олини ҳаракатига жиддий киришиш тайинланди. Қамал қирқ кунга чўзилди.

Охири Иброҳим сору ожиз қолиб, Ҳожа Мавлонои Қозининг воситачилиги билан қуллиқни бўйнига олиб, шаввол ойида қилич, садогини бўйнига осиб келиб, муловзамат қилиб, қўргонни топширди.

Хўжанд ҳам узоқ муддатлардан бери Умаршайх мирзо давлатига тааллуқли эди. Бироқ бу тўс-тўполонларда ҳокимиidan путур кетгани учун Султон Аҳмад миззога қарап эди. Шу муносабат билан унинг устига юриш қилиб борилди. Хўжандда Мир Мўгулнинг отаси

Абдуваҳҳоб шиговул эди. Мен етган заҳотимоқ қўргонни талашиб-тортишиб ўтирамай топширди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияда эди. Бундан бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон тупрогига келганда хон ҳам келиб, Ахсини қамал қилганди. Зикр этилганидек, хотиримга келдики, хон онамнинг акасидир, ора бунчалик яқин бўлгани боис бориб бош эгсан, ўтган гина-кудуратлар бартараф бўлса, яқин-йироқда эшитган-қўрганга яхши бўлади, деб келиб, Шоҳрухиядан ташқаридаги Ҳайдарбек солган богда хонга муловзамат қилдим. Хон бофнинг ўртасидаги улуг чордара (тўрт эшикли) уйда ўтирган эдилар. Уйга киргач, уч марта таъзим қилдим. Хон ҳам таъзим қилиб ўринларидан турдилар. Куришиб, қайтиб таъзим қилгандан сўнг, ёнларига олиб, кўп шафқат ва меҳрибончиликлар кўрсатдилар.

Бир-икки кундан сўнг Кандирлик довони билан Ахси ва Андижон сари йулга тушдим. Ахсига етиб отамнинг мозорини тавоғ қилдим. Ахсидан жума намози вақти чиқиб, Банди Солор йўли орқали шом билан хуфтон намози орасида Андижонга келдим. Бу Банди Солор йўли тўққиз йигоч йўлдир. Андижон вилоятининг даштда яшовчи аҳолисидан бири одами кўп Чакрак элидир. Беш-олти минг уйлик эл. Улар Фаргона билан Кошгар орасидаги тогларда истиқомат қиладилар. Отлари кўп ва қўйлари беҳисобдир. У тогларда қорамол ўрнига қўтос сақлайдилар. Қўтослари ҳам кўп бўлади. Тоглари берк ва чегарада бўлгани учун мол беришга ўрганмаганлар. Чакракдан мол олиб, лашкарга бўлиб бериш учун лашкарни Қосимбекка бошлатиб, Чакракка юборилди. Қосимбек бориб, йигирма мингга яқин қўй ва минг-минг беш юз отолиб, лашкарга улаши.

Лашкар Чакракдан қайтгандан сўнг Ўратепанинг устига отланилди. Ўратепа узоқ муддатлар Умаршайх мирзо тасаруфида эди. Мирзо ўлган иили қўлдан чиқиб кетганди. Бу фурсатда Бойсунқур мираннинг ииниси Султон Али мирзо бу

* Саркўблар — тош, тупроқ ва ёғочдан қурилган баланд истеҳком.

ерда эди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалгар ва Масчо тогликлариға чиқиб кетиб, бекота Шайх Зуннунни Үратепага қўйган эди. Ҳўжанддан ўтиб ярим йўлга етганда, Халифани Шайх Зуннунга әлчи сифатида юборилди. У беақл нокас муносиб жавоб бермай, Халифани туттириб, ўлимга буюрди. Қисматда йўқ экан, Халифа ҳалос бўлиб, юз минг машаққат ва азоблар билан икки-уч кундан кейин яёв ва ялангоч қайтиб келди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ БИРИНЧИ (1495-1496) ЙИЛ ВОҶЕАЛАРИ

Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо Ҳурсондан Ҳисор устига лашкар тортиб, қишида Тирмиз тўғрисига келди. Султон Масъуд мирзо ҳам лашкар йигиб, Тирмизга рўпара келиб ўтирди. Ҳисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини лашкарга юборди. Қишининг аксарини сув ёқасида ўтказдилар, нарига ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо ишбильармон ва тажрибали подшоҳ эди. Қундуз сари дарё юқорисига кўчди. Рўпарасидаги лашкарни гофил қолдириб, Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз уддабурон одамларини Килиф кечигига юборди. У лашкар хабар топгунча, Абдуллатиф бахши тайин бўлган эл билан Килиф кечигидан ўтиб, сув ёқасини эгаллади. Бу хабар Султон Масъуд мирзога етиб боргач, Вали Ҳисравшоҳ бу кечган одамларнинг устига бормоққа ҳарчанд ҳаракат қилди, Султон Масъуд мирзонинг қўрқоқлигидан ёки Валининг тескариси бўлган Боқи Чагониёнининг раъйига қараб, бу кечган лашкарнинг устига юрмади. Лашкар тартибсиз йўсинда Ҳисор сари қайти.

Султон Ҳусайн мирзо сув кечиб, Бадиuzzамон мирзо ва Иброҳим Ҳусайн мирзони, Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунини Ҳисравшоҳ устига ҳужумчи қисм қилиб юборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлосни Хатлон устига жўнатди. Ўзи Ҳисор устига келди. Яқин боргандада хабар топдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг йўлини тополмай, Камруд анҳори ёқалаб, юқори Сири тог йўли билан иниси Бойсунқур мирзо қошига — Самарқандга кетди. Вали ҳам Хатлон

Уратепа тарафларга келдик. Қишиқин қолгани учун эл шоли-молини бутунлай йигиштириб олган эди. Шу сабабдан бир неча кун ўтгач, Андижон сари қайтиб йўлга тушилди. Биз қайтгандан сўнг хон лашкари Үратепа устига юрди. Үратепа кишилари сақлай олмай, у ерни ташлаб чиқдилар. Хон Үратепани Муҳаммад Ҳусайн кўрагонга берди. Ӯша вақтдан туққиз юз саккизинчи йилгача (милодий 1502 йил) Үратепа Муҳаммад Ҳусайн кўрагонда эди.

сари йўл торти. Ҳисор қўргонини Боқи Чагониёнини, Маҳмуд барлос ва Қўчбекнинг отаси Султон Аҳмад беркитдилар.

Ҳамза Султон ва Маҳдий Султон бир неча йилдан бери Шайбонийхондан айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо хизматида эдилар. Барча ўзбаклари билан Муҳаммад дуглат Султон Ҳусайн дуглат ва жами Ҳисор вилоятида ўтирган мўгуллар билан бу таҳликада Қоратегин сари йўл тортидилар. Султон Ҳусайн мирзо бу хабарларни эштиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юқорисига, Султон Масъуд мирзо ортидан юборди. Тор дарага кирган пайтда ортидан етиб борган бўлсаларда, лекин айтарли иш ҳам қила олмадилар. Бироқ, Мирзобек фарангшибоз (ўқотар) унда қилич билан иш кўрсатади.

Иброҳим тархон, Яъқуб Айюб, яна баъзи лашкар Ҳамза Султон ва мўгулларнинг устига Қоратегинга юборилди. Қоратегинда кейинидан етиб урушдилар. Лекин улар Султон Ҳусайн мирzonинг илгор қисмини босиб, бекларнинг аксарини қўлга тушириб, яна қўйиб юбордилар.

Ҳисордан ӯша чиққанларидан кейин Ҳамза Султон, Маҳдий Султон, Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон, Муҳаммад дуглат (сўнграплар Муҳаммад Ҳисорий сифатида машҳур бўлиб эди), Султон Ҳусайн дуглат ва бу султонларга тааллуқли ўзбаклар, Ҳисор вилоятида яшаб турган Султон Маҳмуд мирзо навкарлари бўлган мўгуллар бизни деб рамазон ойида Андижонга келдилар.

У пайтда темурий султонлар расми билан тўшак устида ўтиргандим. Ҳамза Султон билан Маҳдий Султон ва Мамоқ

Султон келганларида, бу султонларнинг таъзимиға ўрнимдан туриб, тўшакдан тушиб, султонлар билан кўришдим. Султонларни ўнг қўл томонимга ўтиргиздим. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ барча мўгуллар келдилар. Барчаси мулоғимликни ихтиёр қилдилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро мирзо келиб Ҳисор қўргонини қамал қилди. Лаҳм қазимоқ, қўргон олмоқ, тош урмоқ ва тошотар қозон қурмоқнинг пайида ке-чаю кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда лаҳм қазидирди. Шаҳар томон дарвоза ёнидан қазилган лаҳм анча илгарилаганди. Қўргон эли ҳам лаҳм қазиб, бу лаҳмни топдилар. Қўргонликлар юқоридан буларга томон тутун ҳайдадилар. Ҳужумчилар тешикни бер-китгач, тутун юқорига — қўргон элининг ўзларига қайтиб, қўргон эли ўлим ваҳи-масида лаҳмдан қочиб чиқдилар. Охири қўза-қўза сув келтириб қўйиб, ташқи элни лаҳмдан қочирдилар. Яна бир ма-ротаба бир тўда илдам йигитлар чиқиб лаҳм устидаги йигитларни қочирдилар. Яна Ҳусайн Бойқаро мирзо тушган ши-мол тарафдан тошотар қозон қуриб, кўп тош билан уриб, қалъанинг бир бурчаги-даги миноранинг ичини ўйдилар. Хуфтон намози пайтида қалъанинг кунгирадор устуни учди. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат сўрадилар. Султон Ҳусайн мирзо „Кечаси бўлди“, деб рух-сат бермади. Тонг отгунча қўргон эли қалъанинг учган устунини тўла таъмир-лаб, қайтадан тиклаган эдилар. Эртаси уруш ҳам бўлмади. Бу икки ой, икки ярим ойда дўй-пўписа ва қалъа тешмоқ, саркўб тикламоқ ва тош отмоқдан бош-ка тузук уруш бўлмади.

Бадиuzzамон мирзо ва Ҳисравшоҳ устига юборилган лашкар қисми Қундуздан уч-тўрт йигоч қуйироқ тушганда Ҳисравшоҳ бор кишиси билан аслаҳала-ниб, Қундуздан чиқиб, орада қўниб, Бадиuzzамон мирзо ва лашкарининг усти-га бостириб келди. Булар — шунча ми-рзолар ва шунча сардор беклар аскарла-ри Ҳисравшоҳнинг кишиларидан икки ҳисса ортиқ бўлмаса-да, бир ярим ҳисса-дан кўпроқ бўла туриб чўчиб, эҳтиёткор-лик дея хандақдан чиқмадилар. Ҳисрав-шоҳнинг яхши-ёмон, катта-кичик навка-ри тўрт-беш мингча эди.

Ҳисравшоҳ бу ўтар бебақо дунё учун ва кетар навкари бевафо учун шунча ёмонлик ва бадномликни ихтиёр қилиб ҳамда мунча зулм ваadolatcizlik қил-моқни ўзига шиор қилиб, катта-катта вилоятларга эга бўлиб, шунча кўп навкар ва савдар сақлаш тутумини қилиб, бал-ки сўнглар навкар ва мулоғимлари йигирма-ўттиз мингга етиб, вилоятлари ва ноҳиялари ўз подшоҳи ва ми-рзолари-дан ортиб, умрида эришган галабаси шу бўлди. Шу туфайли Ҳисравшоҳ ва тобе-ларининг номи сардорликка чиқиб, мар-дона бўлдилар. Хандақдан чиқмаганлар қўрқоқликда ном чиқариб, юраксизлик билан афсона бўлдилар.

Бадиuzzамон мирзо ундан қўчиб, бир неча манзил қўниб Толиқоннинг Олғу тогига келиб тушди. Ҳисравшоҳ Қундуз қўргонида эди. Ташқаридан уларга хавф солиб туриш учун иниси Валини бир тўда жасур йигитлари билан Ишкамиш, Фу-лул ва у тоф этакларига юборган эди. Яна Муҳиб Али қўрчи бир даста баҳодир йи-гитларни олиб келиб, Хатлон дарёсининг ёқасида буларнинг одамларига учраб, уларни енгиб, бир гуруҳ кишини асир қилиб, бир неча бошни кесиб кетди. Сўнгги навбат бунинг қасдига Сайдим Али эшикога, иниси Қулибек ва Баҳлул Айуб бир қисм кучли йигитлар билан келиб, Анбаркӯҳ этагида Хожачангол мавзесида Хурросон лашкари кўчган ма-ҳали тўқнашадилар. Кўп киши етиб Сайдим Али ва Қулбобони, яна бир гуруҳ йигитларни асир олди.

Бу хабар Султон Ҳусайн ми-рзога етишиди. Бунинг устига Ҳисорнинг баҳор ёгинлари сабабидан лашкар ҳам ташвиш-дан холи эмасди. Яраш учун ичклиар-дан Маҳмуд барлос чиқиб келди. Ташқаридан Ҳожа Пир баковул, улуғ оғалар ҳамда мавжуд бўлган созанда ва ҳофиз-лар келиб, Султон Маҳмуд ми-рzonинг Хонзодабегимдан бўлган катта қизини Султон Абусаид ми-рzonинг қиз набира-си Поянда Султонбегимдан бўлган Ҳай-дар ми-рзога олиб, Ҳисор устидан қўзга-либ Қундуз сари юзландилар. Қундузга келиб ҳам бир оз сиёsat қилган бўлиб шаҳарни қамал қилдилар. Охири Бадиuzzамон мирзо орага тушиб, ярашиб, ич-кари-ташқари тушган йигитларни алмаш-тириб қайтиб кетдилар.

Хисравшоҳнинг бунчалик улгаймогига, бунча ҳадди сигмас ишларни қилмогига Султон Ҳусайн мирзонинг икки маротаба келиб ҳам уни енга олмай қайтмоги сабаб булди. Султон Ҳусайн мирзо Балхга етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиuzzамон мирзога бериб, унинг вилояти бўлган Астрободни Музофар Ҳусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балх ва Астробод ҳокимлигига бир мажлиса таъзим — қуллуқ қилирди. Ана шу сабабдан Бадиuzzамон мирзо ранжиди. Кейинги шунча йиллик душманликлар ва фитналарнинг сабаби шу эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийлар фитнаси содир бўлди. Шарҳи шуки, Бойсунқур мирзо Ҳисор беклари ва лашкар сардорлари билан яхши муносабат ва тутумда эди, лекин Самарқанд бек ва сипоҳилари билан унчалик змасди. Шайх Абдулло барлос энг улуг, эътиборли бек эди. Ўғлонлари Бойсунқур мирзо оила аҳли билан шунчалик яқин ва қадрдон эдиларки, уларни ошиқлик ва маъшуқликка ўхшатар эдилар. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари шу сабабларга кўра, Бойсунқур мирзодан ранжидилар.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородан келиб, Султон Али мирзони Қаршидан келтириб, подшоҳ кўтариб, Боги Навга келди. Бойсунқур мирзо шу ерда эди. Бойсунқур мирзони навкар-савдаридан айириб тутқун тарзида аркка келтирилар. Иккала мирзони бир жойга утиргиздилар. Кечқурун, намози дигарда Бойсунқур мирзони Кўксаройга чиқариб қатл этиш хаёлида эдилар. Бойсунқур мирзо таҳорат олмоқ баҳонаси билан Бўстон саройининг шарқи-шимол тарафидаги бир уйга кирди. Эшик оғзида тархонийлар тургандилар. Мирзо билан Муҳаммад Қули қавчин, Ҳасан шарбатчи бирга кирдилар. Қисматни қарангки, мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафифа фақат гишт тахлаб чиқилган эшиги бўлиб, ундан ҳовли орқали ташқарига чиқилар экан. Дарҳол бу гиштларни йиқитиб, аркнинг Готфар тарафидаги деворининг сувчиқар ариғи орқали чиқиб, иккинчи девордан ошиб Ҳожа Кафширга, Ҳожаго Ҳожа уйига бордилар. Таҳоратхона эши-

гида турганлар бирпастдан сўнг мулоҳаза қилиб кўрсаларки, мирзо қочибди.

Эртасига эрталаб тархонийлар йигилиб Ҳожаго Ҳожанинг эшигига борадилар. Ҳожа: „Йуқдир“ деб, бермайди. Булар ҳам зўрлаб олмайдилар. Чунки ҳожаларнинг ҳурмат мартабаси зўрлаб олишга йўл қўймас эди. Бир-икки кундан сўнг Ҳожа Абдулмакорим, Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек, кичик беклар, сипоҳилар ва шаҳар элининг жамоаси оммавий ҳужум қилиб Ҳожанинг уйидан мирзони келтирдилар; Султон Али мирzonи ва тархонийларни аркда қамадилар. Аркни бир кун ҳам сақлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси билан чиқиб қочиб Бухорога борди. Султон Али мирзо билан Дарвеш Муҳаммад тархон қўлга тушди.

Бойсунқур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эканида Дарвеш Муҳаммад тархонни келтирдилар. Бойсунқур мирзо бир-икки сўз сўради. Яхши жавоб бера олмади. Яхши жавоб бергулик иш қилмаган эдики, жавоб берса! Мирзо уни ўлимга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатликтан устунга ёпишди. Устунга ёпишгани билан қўядиларми?! Қатл этдилар. Султон Али мирzonи Кўксаройга чиқариб кўзларига мил тортишни буюрди.

Темурбек солган олий иморатлардан бири Кўксаройдирки, у Самарқанд аркida жойлашган. Ажид хосиятли иморатдир. Темурбек авлодидан ҳар ким бош кўтариб таҳтга ўтирса ҳам бунда ўтиради, ҳар ким таҳт орзузи билан бош қўйса ҳам бунда қўяди. Ҳаттоқи, фалон подшоҳни Кўксаройга чиқардилар, яъни ўлдирдилар, деган кинояли гап юради.

Султон Али мирzonи Кўксаройда кўзларига мил тортидилар. Жарроҳнинг ихтиёри биланми ё бехосданми наштардан Султон Али мирzonинг кўзларига ҳеч бир зарар етмади. Буни у дарҳол билдирилади. Султон Али мирзо Ҳожа Яхенning уйига борди. Икки-уч кундан сўнг қочиб, Бухорога — тархонларга борди. Ҳазрати Ҳожа Убайдуллоҳ авлодининг орасида бу сабабдан иттифоқлик-иноқлик пайдо бўлди. Улуғи улуғига мураббий, кичиги кичигига ҳомий бўлди.

Бир неча кундан сўнг Ҳожа Яҳё ҳам Бухорага борди. Бойсунқур мирзо лашкар тортиб Бухорага, Султон Али мираннинг устига юрди. Бухорага яқин қолганда Султон Али мирзо ва тархон беклари саф тортиб чиқдилар. Бир оз уруш бўлди. Фалаба Султон Али мирзо тарафида бўлиб, Бойсунқур мирзо шикаст топди. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир гуруҳ сара йигитлар қўлга тушди, аксариятини ўлдирдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Мұҳаммад тархоннинг қатли сабабли ҳурматсизларча қатл этдилар.

Султон Али мирзо Бойсунқур мираннинг ортидан дарҳол Самарқандга юрди. Бу хабар шаввол ойида Андижонга, бизга етиб келди. Биз ҳам Самарқанд умиди билан ўша шаввол ойида ёки лашкар тортиб отландик. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор ва Қундуздан қайтган эди. Султон Масъуд мираннинг ва Ҳисравшоҳнинг хотири жам эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд орзусида Шаҳрисабз устига келди. Ҳисравшоҳ иниси Валини Масъуд миrzога қўшди. Уч-тўрт ой Самарқандни уч томондан қамал қилдик.

Ҳожа Яҳё Султон Али мирзо олдиндан келиб, орада иттифоқ ва ҳамжиҳатлик ўрнатмоқчи бўлди. Қуришмоққа

рози бўлиб, Самарқанддан икки-уч шаръий қўйироқ Сугд тарафидан мен лашкарим билан бордим. У тарафдан Султон Али мирзо лашкари билан келди. Наридан тўрт-беш киши Султон Али мирзо, беридан тўрт-беш киши билан мен Қўҳак сувининг оралиғидан кечиб, от устида ёки қўришиб, сўрашиб, улар у тараф кетдилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Бинойни ва Мұҳаммад Солиҳни ўшанда Ҳожа Яҳё хизматида кўрдим. Мұҳаммад Солиҳни ўшанда бир мартагина кўрдим. Мулло Биной эса кейинчалик анча вақт менинг хизматимда булди.

Султон Али мирзо билан қўришганимиздан сўнг, қиши яқин келиб қолган эди, Самарқанд эли ҳам унчалик танқисликни кечираётган эмасди. Шу сабабли мен Андижонга, Султон Али мирзо Бухорага қайтдик.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизига жуда мойил эди. Уни олиб, мамлакат олишлик дағдагасини қўйиб, Ҳисорга қайтди. Балки бу келишдан мақсади шу бўлгандир.

Шероз ва Канбой мавзеларидан Маҳдий Султон қочиб, Самарқандга борди. Ҳамза Султон Зоминдан ижозат билан Самарқандга борди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ИККИНЧИ (1496-1497) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Ушбу қишида Бойсунқур мираннинг иши анча ривож топган эди. Султон Али мирзо томонидан Абдулкарим ашрит Куфин ва унинг яқинидаги мавзеларга келган эди. Самарқанддан Маҳдий Султон Бойсунқур мирзо лашкарининг ҳужумчи қисмини бошлаб келиб, буларнинг устига ташланди. Абдулкарим ашрит билан Маҳдий Султоннинг ўзлари юзма-юз бўлдилар. Абдулкаримнинг отига Маҳдий Султон черкасий қилич солиб йиқитди. Ўзи тураётган ҳолатида Маҳдий Султон қўлининг тирсагидан чопди. Уни қўлга тушириб, ўша ҳужумчи лашкари яхши босдилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва миразоларнинг салтанатини кучсиз билиб, айрилиб, баҳорда Шайбонийхон қошига кетдилар.

Шунча воқеалардан сўнг самарқандликлар тўпланиб, Султон Али мираннинг

қаршисига лашкар тортиб чиқдилар. Бойсунқур мирзо Сарипулга келди. Султон Али мирзо Ҳожайи Кордзанга келди. Ушбу фурсатда Ҳожа Мунир Ўшийнинг қутқуси билан Ҳожа Абулмакорим ва Андижон бекларидан Вайс Логарий, Мұҳаммад Боқир ва яна Қосим дўлдор ҳамда Бойсунқур мираннинг бир гуруҳ яқин кишилари Бухоро устига юрдилар. Яқин етганларида Бухородагилар хабардор бўлдилар, буларнинг ишлари юришмай, ортга қайтдилар.

Султон Али мирзо билан қўришганимизда, ёзда улар Бухородан, мен Андижондан келиб, Самарқандни қамал қиласиз, деб келишилган эди. Уша ваъдалашувга кўра, рамазон ойида Андижондан отланиб, Ёрайлоқ мавзесига етганда, миразоларнинг юзма-юз ўтирганлари хабарини эшишиб, Тўлун Ҳожа

мўгулни икки-уч юз жангари йигитлар билан ҳужумчи қисм қилиб айирдик. Яқин етганимизда Бойсунқур мирзо бизнинг бораётганимиздан хабар топиб, сафи бузилган йўсинда орқасига қайтади. Бу йигитлар уша кечга уларнинг йўлини кўндалангига кесиб чиқиб, кўп кишини отиб, анча ўлжа келтирдилар.

Биз бир-икки кундан сўнг Шероз қўргонига етдик.

Шероз Қосим дўлдойда эди. Қўргонбеги Шерозни сақлай олмай, қўргонни топшириди. Шероз қўргони Иброҳим сору ихтиёрига берилди. Тонгда фитр ҳайити намозини ўша ерда ўқиб, Самарқанд сари йўлга чиқиб, Обёр истироҳатгоҳига тушдик. Ўша куни Қосим дўлдой, Вайс Логарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс учтўрт юз киши билан келиб, мулозамат қилдилар. Бойсунқур мирзо кўчиб, орқага қайтгач, биз айрилиб подшоҳ қуллуғига келдик, дейишиди улар. Охири маълум бўлди, булар баҳслалишиб Бойсунқур мирзодан айрилиб, Шерозни мудофаа қилгани келган эканлар. Шероз иши бундай бўлгач, ноилож қолиб келишибди.

Қорабулоққа тушганимизда баъзи ерли кишиларга бебошлиқ қилган (талаған) мўгулларни тутиб келтирдилар. Қосимбек сиёsat учун икки-учтасини парча-парча қилдирди. Тўртбеш йилдан сўнг ҳарбий саргардонликларда Масчодан хон қопига — Тошкентга йўл олганимизда Қосимбек шу сабабли биздан айрилиб, Ҳисорга кетди. Қорабулоқдан ўтиб, сув кечиб, Ём тўғрисида тушдик. Ушбу кун баъзи хос беклар Хиёбон бошида Бойсунқур мирзонинг одамлари билан тўқнашдилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўгзига найза санчиб йиқитдилар, лекин қўлга тушмади. Ҳожа Калоннинг катта акаси Ҳожаго Мулло Садрнинг йўғон томирига ўқ тегди. Ўша заҳоти Тангри раҳматига борди. Жуда яхши йигит эди. Отам ҳам қадрлаб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиги бор эди, тилни хийла билар эди, мактуб ёзиши ҳам яхши эди. Қўшчиликни ва дуо билан ёмгир ёғдирини ҳам биларди.

Ём атрофларида эканимизда шаҳардан кўп бозорчилар ва ҳар хил одамлар чиқиб, ўрдамиз бозорга айланниб, савдо-

сотиқ қилар эдилар. Бир куни кечқурун бирдан халойиқ гавғо кўтариб, мусулмонлар молини батамом талон-торож қилдилар. Лашкар забти шу даражада эдики, элнинг таланган нарсаларининг ҳаммасини сақламай қайтариб берсингилар, деган фармон бўлди. Эртаси эрталаб икки-уч соат ичиди бир қатим ип ва игна синигигача бирор нарса лашкар қўлида қолмади, ҳаммасини эгаларига қайтариб бердилар.

У ердан кўчиб Самарқанднинг шарқ тарафидаги Хон юртига тушилди. Бу жой Самарқанддан уч курӯҳ масофада. Қирқ-эллик кун бу юртда ўтирилди. Бу юртдалигимизда бир неча маротаба ташқаридан ва ичкаридан юракли йигитлар Хиёбонда яхши қилич чопишиди. Бир марта Хиёбонда Иброҳим бекчик қиличбозлиқ қилганда юзини чопдилар. Шундан сўнг уни Иброҳим чопуқ дер эдилар. Яна бир сафар Хиёбонда Пули Магокда (Фор кўприги) Абулқосим кўҳбур бирорни гурзи билан урди. Яна бир марта Хиёбонда Тарнов мавзесида жанг бўлди. Мирзошоҳ қавчин гурзи билан бирорни қулатди. Мирзошоҳ қавчинни эса шундай чопдиларки, бўйнининг ярмигача кесилганди, катта томиригина кесилмаганди.

Хон юртида эканимизда қўргондагилар фириб билан киши юбориб, кечаси Фори Ошиқон тарафига келинг, қўргонни берамиз, дедилар. Бу хаёл билан кечаси отланиб, Пули Магокка бордим. Бир гуруҳ сара йигитлар ва пиёдалар ваъдалашган ерга юборилди. Ичкаридан бизнинг пиёдалардан гафлатда қолдириб тўртбештасини ўлдирдиларки, хабардор бўлдик. Хийла жасур пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Менга ёшлигидан хизмат қиласди. Яна бирини Маҳмуд Қундури сангак дер эди. Барчасини ўлдирдилар.

Бу юртда эканимизда Самарқанддан шаҳарликлар ва бозорчилар шунчалик кўп чиққан эдики, лашкар ўрдаси шаҳарга айланганди. Шаҳардан ҳар нима истасалар, лашкаргоҳдан топиларди. Бу муддатда Самарқанддан бошқа барча қўргонлар ва тогу туз қўл остимга кириб эди. Шовдор тоғининг этагида Ургут номли қўргонни бир жамоа беркитди. Зарурат бўлиб бу юртдан кўчиб, Ургут устига борилди. Тоқат қилолмай

Хожа Қозини орага солиб келдилар. Биз ҳам гуноҳларини афв қилдик. Яна Самарқанд қамалига қайтдик.

Ушбу йили Султон Ҳусайн мирзо билан Бадиuzzамон мирзо орасидаги нифоқлар урушга айланди. Бунинг тафсилоти шуки, ўтган йили Балхни Бадиuzzамон мирзога, Астрободни Музаффар мирзога бериб қуллуқ қилдирган эди, бу ҳақда юқорида ёзган эдик. Ўша муддатдан бу муддатгача кўп элчилар бориб-келдилар.

Охири Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд ҳаракат қилсалар ҳам Бадиuzzамон мирзо Астрободни инисиға бермоққа рози бўлмади: „Менинг ўглим Муҳаммад Мўмин мирзони хатна қилганда, мирзо унга бағишлаган“, деди.

Бир куни Алишербек билан Ҳусайн Бойқаро орасида бир сұҳбат бўлиб ўтдики, бу мирzonинг тезфаҳмлигига, Алишербекнинг кўнгли нозик ва юмшоқлигига далилдир. Алишербек махфий сўзларни мирzonинг қулогига кўп гапирди. Тагин дедики: „Бу сўзларни унунтинг“. Мирзо дарҳол айтдики: „Қайси сўзларни?“. Алишербек кўп таъсирланиб, роса йиглади.

Охири ота-ўгил орасидаги бу гап-сўзлар шунга олиб келдики, отаси отасининг устига ва ўгли ўглининг устига Балх ва Астрободга лашкар тортдилар. Султон Ҳусайн мирзо Бадиuzzамон мирзо устига, Музаффар Ҳусайн мирзо Мўмин мирзо устига лашкар тортди. Гурзивоннинг қўйисида Яқчироғ ўтлогига қўйидан Султон Ҳусайн мирзо, юқоридан Бадиuzzамон мирзо келдилар. Чоршанба куни рамазон ойининг бошида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирzonинг бир неча беклари ва бир даста ҳужумчиси билан илгарироқ келди. Унчалик кўп уруш ҳам бўлмади, Бадиuzzамон лашкари босилди. Кўп сара йигитлар қўлга тушди. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бошини кестирди. Ёлғиз бу эмас, қачонки бир ўгли Ҷавлашган бўлса, ҳамиша бостириди. Қўлга тушган навкарларининг барчасининг бошини кестирди. Ҳақ унинг томонида бўлгач, у не қилсин.

Бу мирзолар шунчалик бузуқчилик ва айш-ишратга машғул эдиларки, рамазондек табаррук ва азиз ойга бир кечалик фурсат қолганда, отасидек кўпни кўрган ва ишбилармон подшоҳ ярим кун-

лик йўлдан келган вақтда ҳам, отасидан ийманмай, Худодан қўрқмай, ҳануз иши май ичмоқ, мажлисоролик билан дилхушликка берилмоқ бўлди: муқаррардирки, бундай киши ўшандай шикаст топади ва бундай яшаган элни ҳар ким енга олади.

Неча йилки, Астробод ҳукумати Бадиuzzамон мирзода эди, хонадон аҳли ва хизматкорлар ҳамда йигит-яланги жуда серзавқ ва зеб-зийнатга ботган эди. Олтин ва кумуш асбоб-анжомлари жуда кўп эди. Дабдабали кийинган йигитлари ва чопқир отлари беҳисоб эди. Барчасини шу ерда бой берди. Қочаётганида тог йўлига учраб, эниш ва учма жойларга йўлиқиб, ўзи ташвиш билан учмадан тушди. Кўп эли бу учмада нобуд бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини бостиридан сўнг, Балхга келди. Бадиuzzамон мирзо Балхга Шайх Али тагойини қўйиб эди. Чора қила олмай, чиқиб Балхни топшириди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзога бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн танқўриқчини у билан қолдириб, ўзи Хурсонга қайтиб кетди.

Бадиuzzамон мирзо шикастдан сўнг таланиб, бор-будини олдириб, йигит-яланг ва яෂ-яланги билан Қундузга—Хисравшоҳга томон йўл олди. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва туюдан, чодир ва шоҳона чодирлардан, балки барча сипоҳилик ярог-аслаҳасидан мирзога ва мирзо билан бўлганларга бериб, шу даражада хизмат ва одамгарчилик қилдилар, буни кўрганлар: бурунги ярог-аслаҳа билан бунинг ўртасида фарқ йўқ, тафовут балки тилла ва кумуш нарсалардагина холос, дедилар.

Султон Масъуд мирзо билан Хисравшоҳнинг орасида Султон Масъуднинг бекарорлиги, Хисравшоҳ обрў-эътиборининг ортганидан жанжал ва гина-кудуратлар чиққан эди. Хисравшоҳ Вали ва Боқини Бадиuzzамон мирзога қўшиб, Султон Масъуд мирzonинг устига — Ҳисорга жангга юборди. Улар қўргонга яқин ҳам кела олмадилар. Атроф-теваракдан наридан-бери бир-икки қилич солишдилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол таррафи Қушхона ўлангидаги Муҳиб Али қўрчи элдан айрилиб келиб, яхши жанг қилди. Отдан йиқилиб қўлга тушиш олдида яна у томондан зўрлаб, халос қилдилар.

Бир неча кундан сўнг нари-бери сулҳ тузган бўлиб, қайтиб кетдилар.

Бир неча кундан сўнг Бадиuzzамон мирзо тог йўли билан Қандаҳор ва Замини Доварга: Зуннун аргун ва унинг угли Шоҳ Шужоъ аргун томонга жўнади. Зуннун аргун хасислик ва бахиллигига қарамай, яхши хизматлар қилди. Бир тортиқ қилганда қирқ минг қўй совга қилди.

ТҮҚҚИЗ ЮЗ УЧИНЧИ (1497-1498) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Боги Майдоннинг орқасидаги Қўлба яланглигига тушилди. Самарқанднинг сипоҳи ва аҳолиси Пули Муҳаммад Чаб мавзесига ёпирилиб чиқди. Бизнинг одамларимиз тайёр бўлмаганликлари боис, йигитлар аслаҳалангунча Султонқули ва Бобоқулини қўлга тушириб, қалъага олиб кетдилар. Бир неча кундан сўнг кўчиб, Кўҳакнинг орқаси — Қўлбанинг бошига тушилди. Сайийд Юсуфбекни ўша куни Самарқанддан ҳайдадилар. Ушбу юртга келиб мулозамат қилди.

Самарқанддагилар у жойдан кўчиб, бизни бу ердан қайтиб кетди деб ўйлаб, сипоҳ ва шаҳар аҳли Мирзо кўпригигача чиқдилар. Бор йигитларни қуролланиб отланишга буюрдик. Икки тарафдан — Пули Мирзодан ва Пули Муҳаммад Чабдан куч келтирдилар. Тангри ишимизни ўнглади — ёв босилди. Зўр-зўр беклар ва сара-сара йигитларни қўлга тушириб келтирдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдойни ҳам. Унинг шаҳодат бармогини чопиб, олиб келтирдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира асир қилиб келтирди.

Бундай сипоҳий ва элга таниқли йигитлардан хийла бор эди. Яна шаҳар жангари йигитларидан Девонаи Жомабоғни ва Кал Қошуқни келтирдиларки, улар олишув ва жангариликда суюксиз, учар эдилар. Гори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосига уларни азоблар билан ўлдириш буюрилди. Самарқанд элига бу катта шикаст эди. Бундан сўнг қўргондан чиқолмай қолдилар. Иш шу даражага етдики, бизнинг эл хандақ ёқасигача бориб қўл ва чўри келтирас эдилар.

Офтоб мезон буржига ўтди, совуқ тушди. Кенгашга кирадиган барча бек-

Гаройиб воқеалардан бири шуки, Султон Ҳусайн мирзо Бадиuzzамон мирзони енгган чоршанба куни, Астрободда Музаффар мирзо Муҳаммад Мўмин мирзони енгади. Бундан ҳам ажаброғи шундаки, Чашоршанба исмли киши Муҳаммад Мўмин мирzonи қўлга тушириб келтиради.

ларни чақириб, кенгашиб, шунга қарор қилиндики, шаҳар одамлари жуда кучизланиб қолган. Тангри инояти билан бу кун бўлса ҳам олармиз, тонг-ла бўлса ҳам олармиз. Ташқарида совуқда ташвиш тортгандан кўра, шаҳарнинг яқинидан кўчиб, бир қўргонда қишлоқ солмоқ керак. Кетадиган ҳам бўлсан, ул маҳалда бетараддуadroқ кетиб бўлади. Қишлоққа Хожа Дийдор қўргонини маслаҳат куриб, кўчиб Хожа Дийдорнинг олдидаги ялангликка тушилди. Қўргонга кириб уй ва капа ерларини тайин қилиб, иш усталари ва назоратчилар қўйиб, юртга келдик. Бир неча кун қишлиайдиган уйлар тайёр бўлгунча ялангликда ўтирилди.

Бу муддатда Бойсунқур миরzonинг Туркистонга — Шайбонийхонга кетмакет кишилар юбориб, Шайбонийхондан кўмак тилагани ҳақидаги хабар ёйилди. Қишлоқ уйлари тайёр бўлиб, қўргонга кирдик. Шайбонийхон Туркистондан жадаллаб, ўша саҳар бизнинг турган жойимиз устига келди. Бизнинг лашкаримиз яқинда эмас эди. Қишлаш маслаҳати билан баъзилар Работи Ҳожага, баъзилар Кобудга, баъзилар Шероз қўргонига кетган эдилар. Шунга қарамай, бор лашкар билан аслаҳаланиб чиқиди. Шайбонийхон чидаш бермай, ўзини Самарқанд сари тортиди. Самарқанд атрофига борди. Бойсунқур миরzonинг муддаосидагидек бўлмагани учун у Шайбонийхон билан яхши муомалада бўлмади. Бир неча кундан сўнг Шайбонийхон ҳеч иш қила олмай, ноумид бўлиб Туркистонга қайтиб кетди.

Бойсунқур миরзо етти ой қамалда бўлди. Бир умидворлиги Шайбонийхондан эди, ундан ҳам умидини узди. Бой-

сунқур мирзо икки-уч юз оч уруги билан Қундузга — Хисравшоҳ юртига жунаб кетди. Тирмиз атрофидан Амуни кечаетган пайтда Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруги, ҳам мўътабар кишиси Тирмиз ҳокими Сайийд Ҳусайн Акбар хабар топиб, Бойсунқур мирзонинг устига юрди. Мирзо сувдан ўтган эди. Мирим тархон ушанда сувга чўкди. Кейин қолган айрим кишилар, куч-курон уларнинг қўлига тушди. Бойсунқур мирzonинг Тоҳир Муҳаммад исмли танқуриқчиси ҳам қулга тушди. Бойсунқур мирzonи Хисравшоҳ яхши кутиб олди.

Бойсунқур мирзо Самарқандни ташлаб чиққач, бизга хабари келди. Жожа Дийдордан отланиб, Самарқандга йўл олдик. Йўлда улуғлар, беклар ва йигитлар бирин-кетин истиқболга чиқдилар. Раби ул-аввал ойининг охирларида келиб, арқдаги Бустонсаройга тушдим. Тангри таолонинг инояти билан Самарқанд шаҳри, вилояти мұяссар бўлди ва ихтиёрга ўтди.

Ер юзининг аҳоли яшайдиган қисмida Самарқандча латиф шаҳар камроқдир. Бешинчи иқлимдандир. Узунлиги 99 рамзи нужумий даража (градус), 56 дақиқа, эни 40 даража (градус) ва дақиқадир. Шаҳри — Самарқанд, вилоятини Мовароунаҳр дейдилар. Ҳеч душман қаҳр ва галаба билан буни эгаллаёлмагани учун „балдаи маҳфуз“— „ҳимоядаги шаҳар“ дейдилар. Самарқанд ҳазрати амир улмўминин Усмон замонида мусулмон бўлгандир. Саҳобадан Қусам ибн Аббос у ерга боргандир. Қабри Оҳанин дарвозасининг ташқарисида. Ҳозир Мозори Шоҳ (Шоҳи Зинда) номи билан машҳур. Самарқандни Искандар бино қилган. Мўгул ва турк улуси Семирқанд дерлар. Темурбек (Амир Темур) пойтахт қилган эди. Темурбекдан илгари Темурбекдай улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилган эмас. Қалъасининг деворини устидан қадамлаб ўлчаб чиқиши буюрдим. Ўн минг олти юз қадам чиқди.

Элининг барчаси сунний, покмазҳаб ва шариатга амал қилувчи, диёнатли элдир. Ҳазрати Расули Акрам замонларидан бери Мовароунаҳрда шунчалик кўп ислом имомлари етишиб чиққанларки, бошқа вилоятларнинг бирортасида бун-

чалик кўп имом кузатилмаган. Калом илми имомларидан бўлган Шайх Абумансур Самарқанднинг Мотурид номли маҳалласидандир. Калом имомлари икки гуруҳдир: бирини мотуридия дейдилар, бирини ашъария дейдилар. Мотуридия фирқаси Шайх Абумансурга мансубдир. Яна „Саҳиҳи Бухорий“ муаллифи Жожа Исмоил Хартанак ҳам Мовароунаҳрдандир. Имом Абу Ҳанифа мазҳабида „Ҳидоя“-дан мўътабарроқ китоб фиқҳ илмида кам, унинг муаллифи ҳам Фарғонанинг Маргинон номли вилоятидандир, бу ҳам Мовароунаҳрга киради.

Самарқанд маъмурда (ободонлик)нинг чеккароғида бунёд топган бўлиб, шарқи Фаргона ва Кошгар, гарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухияки, Шош ва Банокат деб ёзадилар, жануби Балх ва Тирмиз. Қўҳак (Зарафшон дарёси) шимолидан оқади, у Самарқанддан икки куруҳ келади. Бу сув билан Самарқанд орасида бир тепалик бор, уни Қўҳак (кичик тог) дейдилар. Бу дарё Қўҳакнинг тубидан оққани учун Қўҳак суви дейдилар. Бу дарёдан бир катта анҳор чиқарганлар, балки кичик дарёчадай бордир, уни Даргам суви дейдилар. Самарқанднинг жанубидан оқади. Самарқанддан бир шаръийча келади. Самарқанднинг боглари ва маҳаллалари, яна неча туманлари бу сув билан ободон. Бухоро ва Қоракўлгача ўттиз-қирқ йигоч масофага яқин жойлар Қўҳак суви билан ободон ва экинзордир. Шундай катта дарё экин ва иморат ишларидан асло ортмайди, шунинг учун ёзда уч-тўрт ой Бухорога сув бориб етмайди. Узуми ва қовуни, олмаси ва анори, хуллас, барча меваси яхши бўлади. Айниқса, икки мева Самарқандда машҳурдир: Самарқанд олмаси ва Самарқанднинг соҳиби узуми. Қори Кобулдагидек тушмаса ҳам, қиши қаттиқ совуқдир. Кобулча бўлмаса ҳам, ёзларда яхши ҳавоси бор.

Темурбекнинг ва Улугбек мирzonинг иморатлари, боғлари Самарқанд маҳаллаларида кўпдир. Самарқанд арқида Темурбек бир улуғ кўшк солган, тўрт қаватли, Қўксарой номи билан маълум ва машҳур, жуда юксак иморатдир. Яна Оҳанин дарвозасига яқин қалъанинг ичидаган бир жомеъ масжиди солган, у ерда

аксарият Ҳиндистондан олиб келинган тошйұнарлар ишлаганлар. Масжиднинг пештоқи китобаси — ёзувида: „Ваъ из ярфату Иброҳим ал-қавоида (ило охирриҳи)“ оятини шундай йирик ҳарфлар билан ёзғанларки, уни бир күрүхга яқин ердан ўқиса булади. Бу ҳам жуда юксак иморатдир.

Самарқанднинг шарқида икки бөг солған, унинг бири йироқроқ бўлиб, Боги Бўлдутир, яқинроғи Боги Дилкушо (кўнгилочар)дир. У ердан Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак дараҳтлари эктирган. Дилкушо богида ҳам баланд кўшк солдирган. У кўшкда Темурбекнинг Ҳиндистондаги урушлари тасвирланган. Яна Кўҳак тепалигининг этагида Конигилнинг қора суви устида (бу сувни Обираҳмат ҳам дейдилар) бир бөг солған. Нақши Жаҳон деб номланган. Мен кўрган пайтда бу бөг бузилган эди, номи ҳам қолмаган эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боги Чанор бўлиб, қалъага яқиндир. Яна Самарқанднинг қуий қисмida Боги Шамол ва Боги Биҳишт бор. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мизонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош қўргонида — чақарда бир мадраса солған. Темурбекнинг қабри ва авлодидан ҳар кимки Самарқандда подшоҳлик қилибди, уларнинг қабри ўша мадрасададир.

Улугбек мизонинг йирик иморатларидан Самарқанд қалъасининг ичидаги мадраса ва хонақоҳидir. Хонақоҳининг гунбази жуда катта гунбаздир; оламда унчалик катта гунбаз йўқ, деб ҳисоблайдилар. Яна бу мадраса ва хонақоҳга яқин бир яхши ҳаммом солдирган, бу Мирзо ҳаммоми сифатида машҳурдир. Унинг саҳнига ҳар хил тошлардан тўшалган. Хурросон ва Самарқандда бундай ҳаммом борлиги маълум эмас. Яна бу мадрасанинг жанубида масжиди Муқаттаъ номли бир масжид солдирган. Муқаттаъ (бўлакланган) дейишларининг сабаби, бўлакбўлақ ёғочларни тараашлаб, ислимий ва хитойи нақшлар солингани, бутун деворлари ва шифтлари ушбу йўсинда нақшланганидандир. Бу масжиднинг қибласи билан мадраса қибласининг орасида кўп тафовут бор. Афтидан, бу масжид қибласини аниқлашда муナжжим усулини (астрономик йўсинда) қўллаганлар. Яна бир

юксак иморати Кўҳак тепалиги этакларидаги расадхонадирки, бу зиж битмак (астрономик жадвал тузиш)нинг масканидир. Уч қаватлидир. Улугбек мирзо бу расадхонада „Зижи Қўрагонийс („Қўрагоний астрономик жадвали“)ни тузгандирки, оламда ҳозир бу жадвал амалдадир. Бошқа астрономик жадвал билан кам амал қиласидар. Бундан бурун „Зижи Элхоний“ („Элхоний астромик жадвали“)-га амал қилинар эдики, уни Хожа Носир Тусий Ҳалокухон замонида Марога шаҳрида тузгандир. Ҳалокухонни Элхон ҳам дейдилар. Афтидан, оламда етти-саккиздан ортиқ расад тузилмаган. Шу жумладан, бири — Маъмун халифа расад тузганди, „Зижи Маъмуний“ни ўша асосда ёзганлар. Яна бирини Батлимус тузган. Яна бири Ҳиндистонда рожа Бикрамажит ҳинду замонида Малўт мамлакатидан Ужжай ва Ҷар шаҳарларида тузилган. Бу жойлар ҳозир Манду номида машҳурдир. Яна бир расад тузгандар, ҳозир ҳиндулар амал қиласидиган Ҳиндистондаги расад шудир. Бу расад тузилганига бир минг беш юзу саксон тўрт йил бўлган. Бу аввалги зижларга қараганда нуқсонлироқдир.

Яна Кўҳак тепалигининг этагида, гарб томонида Улугбек мирзо Боги Майдон деб аталган бир бөг солгандир. Бу бөгнинг ўртасида бир юксак иморат қад кўтарган. Буни Чилсутун (қирқ устунли) дейдилар, икки қаватли, устунларининг ҳаммаси тошдан. Бу иморатнинг тўрт бурчагида минорасимон тўрт бурж (ичи айланы зинали миноралар) тиклаганларки, юқори чиқиладиган йўллар бу буржлар орқалидир. Бошқа ҳамма жойлардаги устунлари тошдан. Баъзисини тошни йўниб илон ўралган тарзда ўймакорлик билан ишлаганлар. Юқоридаги қаватнинг тўрт томони айвон бўлиб, устунлари тошдан ясалган. Ўртаси чордара (тўрт эшикли) уйдир. Иморат асоси бутунлай тошдан қаланиб ясалган. Бу иморатдан Кўҳак тепалигига қаратиб этакда яна бир бөгча солған, унда бир йирик тош тахт қўйилган, узунлиги тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлиб, эни етти-саккиз қари, бўйи бир қари. Бундай катта тошни анча йироқ йўлдан келтирганлар. Ўртасидан дара кетган. Айтишларича, тошни бу ерга келтиришгандан сўнг дарз кетган. Ушбу

богчада яна бир чордара иморат солган, изораси (асоснинг ташқи безаги) бутунлай чиннидан, уни Чиннихона дейдилар. Хитойдан одам юбориб келтирирган.

Самарқанд қалъасининг ичидага яна бир қадимий иморат бор. Уни масжиди Лақлақа дейдилар. Унинг гунбази ўртасида ерни тепсалар бутун гунбаздан „лақлақ“ товуши келади, қизиқ ҳодисадир. Ҳеч ким бунинг сирини билмайди.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва кичик беклар қуп бөг-бөгчалар барпо этдилар. Шу жумладан, Дарвеш Мұхаммад тархоннинг чорбогича сафолик ва ҳаволик, күзни яшнатадиган чорбог кам. Боги Майдондан қуйироқ, тепалик устида Қулба яланглигига туташ бир чорбог солибди. Бу яланглик унинг пастида ястаниб ётади. Чорбогда ҳам паст-баланд ерларни пухта режа асосида тузатиб, қайрагочлар, сарв ва оқ тераклар экканлар, хийла кўркам манзилдир. Камчилиги шуки, катта оқар суви йўқ.

Самарқанд шаҳри ажойиб орастага бир шаҳардир. Бу шаҳарнинг бир хусусияти борки, бунақаси камдан-кам шаҳарда бўлади, яъни ҳар ҳунарманднинг алоҳида бозори бор, бир-бирига аралашган эмас, бу қизиқ расмидир. Яхши нонвойликлари ва ошпазликлари бордир. Оламда яхши қогоз Самарқанддан чиқади. Қогоз жувозларига сув буткул Конигилдан келади. Конигил Сиёҳоб (қорасув) ёқасидадирки, бу қорасувни Обираҳмат ҳам дейдилар.

Самарқанднинг яна бир матоси қирмизи баҳмалдирки, уни атроф ва йироқ-яқинларга элтадилар.

Теварак-атрофида яхши ўланглари бор. Бир машҳур сайхонлик Конигил ўлангидир. Самарқанд шаҳридан шарқ тарафда, бироз шимолга мойил, бир шаръий келади, қорасуви бор, уни Оби Раҳмат ҳам дейдилар: Конигилнинг ўртасидан оқади, етти-саккиз тегирмон сув бор. Бу сувнинг атрофи бутунлай сув олинидиган жойлардан иборат. Баъзилар бу ўлангнинг асли номи Конобигир (кўлмак) дейдилар, бироқ тарихларда фақат Конигил деб ёздилар, хийла яхши сайхонликдир. Самарқанднинг султонлари ҳамиша бу сайхонликни ёзги истироҳат жойи қиласидилар. Ҳар йили бу сайхонликка чиқиб, бир ой, икки ой яшайдилар.

Бу сайхонликнинг юқорирогида, шарқи жануб томонда яна бир ўланг мавжуд бўлиб, Хон юрти деб номланган. У Самарқанднинг шарқий томонидадир, Самарқанддан бир йигоч нарида. Қорасув унинг орасидан ўтиб, Конигилга боради. Хон юртида бу Қорасув юқоридан шундай айланиб келадики, ичидаги бир лашкаргоҳ сигадиган ер бор. Чиқар ери хийла тордир. Бу ернинг хушҳаволилигини кўзлаб, Самарқанд қамалида бир қанча вақт бу ерда тўхтаган здик. Яна бир сайхонлик Бўдана қўригидир (ёзги истироҳатгоҳ), Боги Дилкушо билан Самарқанд орасида. Яна бири Қўли Мағок сайхонлигидир: Самарқанддан икки шаръийча келади, гарб томонда бўлиб, бироз шимолроқда. Бу ҳам яхшигина сайхонлигидир. Бир ёнида бир катта кўл бор, шу боис Қўли Мағок ўланги, дейдилар. Самарқанд қамалида мен Хон юртида ўтирганимда, Султон Али мирзо бу ерда тўхтаганди. Яна Қулба сайхонлиги бор, бу кичкинароқ ялангликдир. Шимоли Қулба кенти ва Қўҳак дарёси, жануби Боги Майдон ва Дарвеш Мұхаммад тархоннинг чорбоги, шарқи Қўҳак тепалиги.

Мовароуннаҳрнинг яхши вилоятлари ва туманлари бор. Самарқанд яқинидаги катта вилоят Бухородир. Самарқанднинг гарбий тарафидан йигирма беш йигоч йўлдир. Бухоронинг ҳам бир неча туманлари бор. Бу жуда ажойиб шаҳардир. Меваси кўп ва яхши бўлади, қовуни ҳам жуда яхши бўлади. Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва яхши қовун бўлмайди. Фаргона вилоятидан Ахсининг бир нав қовуни борки, „миртемурӣ“ дейдилар, бу қовундан чучукроқ ва нозикроқ бўлса-да, бироқ Бухорода ҳар нав қовун кўп ва яхши бўлади. Яна Бухоро қаролиси машҳурдир. Бухоро қаролисидек қароли ҳеч ерда бўлмас: пўстини арчиб, қуритиб, табаррук қилиб вилоятдан вилоятга элтадилар. Ични юмшатиш учун кўп яхши даводир. Парвони (семиз) товуғи ва гози кўп. Мовароуннаҳрда Бухоро майларидан ўтқирроқ шароб бўлмас. Мен Самарқандда аввал ичганларимда Бухоро шаробларидан ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубида, тўққиз йигоч йўлдир. Самарқанд билан Кеш орасида бир тог

тушган: Итмак довони дейдилар. Тоштарошлик учун тошларнинг ҳаммасини бу тогдан олиб кетадилар. Баҳорлар саҳроси, шаҳри, дала ва томи ям-яшил бўлгани учун Шаҳрисабз ҳам дейдилар. Темурбекнинг туғилиб ўсган жойи Кеш бўлгани учун уни шаҳар ва пойтахт қилишга кўп саъй-ҳаракатлар қилди. Кешда юксак иморатлар бино қилди. Ўзига девонда бир улуғ пештоқ (айвон) ва яна ўнг ёнида ҳамда сўл ёнида вилоятлар беклари билан девон беклари маҳкамалари учун икки кичикроқ пештоқ қургандир. Яна арзга келган халойиқ учун бу девонхонанинг бурчак-бурчакларида кичик-кичик хоначалар бунёд этган. Бундай юксак иморатни оламда кам, деб айтадилар. Дейдиларки, бу Кисро тоқидан ҳам юксакроқдир. Яна Кешда мадраса ва мақбара тиклагандир. Жаҳонгир мирзо ва тагин баъзи авлодининг мақбаралари ўша ердадир. Кешнинг бош шаҳар булишга Самарқандчалик имконияти катта бўлмагани учун Темурбек охири пойтахт учун Самарқанднинг ўзини танлади.

Яна Қарши вилоятидирки, Насаф ва Нахшаб ҳам дейдилар. „Қарши“ мўгулча сўздир, қабристонни мўгул тилида „қарши“ дейдилар. Афтидан, бу ном Чингизхон юришидан сўнг қўйилган. Бу ерда сув кам, баҳори яхши бўлади, экини ва қовуни яхши бўлади. Самарқанддан жануб томонда, бир оз гарбга томон ўн саккиз йигоч йўлдир. Бағриқаросимон қуш бўладики, уни қилқўйруқ дейдилар. Қарши вилоятида сон-саноқсиз бўлгани учун уни бу ерларда мургаки Қарши (Қарши қушчаси) дейдилар.

Яна Хузор вилоятидир.

Яна Кармина вилоятидир. Самарқанд билан Бухоро орасида.

Яна Қоракўл вилоятидир. Барчасидан кўра сув қўйисидадир. Бухородан етти йигоч гарби-шимолдадир. Яхши туманлари бор. Шу жумладан, Сўғд тумани ва Сўғдга туташ туманлар. Боши Ёрайлоқ, оёғи Бухоро, бир йигоч йўл йўқки, обод қишлоқлари бўлмасин. Беҳад машҳур туманларки, Темурбек: „Менинг бир бофим борки, узунлиги ўттиз йигочдир“ деганда шу туманларни кўзда тутган.

Яна Шовдор туманидир. Шаҳар ва маҳаллаларга туташ. Хийла яхши тумандир. Бир тарафи Самарқанд билан Шаҳрисабз орасидаги тог бўлиб, кентлари аксар бу тог этакларига тушган. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидир, хушҳаво ва серсафо, суви мўл, неъмати арzon, хийла яхши тумандир. Миср ва Шомни кўрган жаҳонгашталар бунданда чиройли жой бор, деб айтмайдилар. Яна бошқа туманлари бўлса-да, қайд этилганларча эмас. Шунинг учун ушбу билангина кифояланилди.

Темурбек Самарқанд ҳукуматини Жаҳонгир мирзога берган эди. Жаҳонгир мирзонинг ўлимидан сўнг катта ўғли Муҳаммад Султон Жаҳонгирга берди. Шоҳрух мирзо Мовароуннаҳр вилоятларининг ҳаммасини катта ўғли Улугбек мирзога бериб эди. Улугбек мирзодан ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлик ўтар дунё учун ўшандай донишманд ва қари отасини шаҳид қилди. Улугбек мирзонинг ўлеми ҳақидаги таърих усулида қизиқ жойи бор.

Назм:

*Улугбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро аз ў буд пушт.
За Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи таърих: „Аббос кушт“.*

(Мазмуни:

*Улугбекким, илму ақл денгизи эди,
У дунею диннинг азим таяни эди.
У Аббосдан шаҳидликнинг болини тотди,
Вафоти тарихи ҳам „Аббос ўлдирди“ булди.)*

Ўзи ҳам беш-олти ой салтанат қилмади, бу байт машҳурдир:

*Падаркуш подшоҳиро напояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напояд.*

(Мазмуни:

*Отанинг қотили подшоҳ булолмас,
Агар бўлса, олти ойдан ошолмас.)*

Унга атаб ёзилган шеърий таърих ҳам қизиқ чиққан.

*Абдуллатиф хисрави Жамшидфар
ки буд,
Дар силки бандагоннат Фаридуну
Зардуҳушт.
Бобо Ҳусайн кушт жумъааш ба тир,
Таърихаш ин нависки Бобо Ҳусайн
кушт.*

(Мазмуни:

*Абдуллатиф эди Жамшидсимон шоҳ,
Қуллари сафида Фаридун, Зардуст.
Бобо Ҳусайн отди уни жума кеч,
Таърихини ёзгин: „Бобо Ҳусайн куш“
(улдирди.).*

Абдуллатиф мирзодан сўнг Шоҳруҳ мирzonинг набираси Иброҳим Султон мирzonинг уғли Абдулло мирзо (Улугбек мирzonинг куёви) тахтга ўтирди. Бир ярим йил-икки йилга яқин подшоҳлик қилди. Ундан сўнг ҳокимиятни Султон Абусайд олди, у тириклигидаёт Самарқанд тахтини тўнгич уғли Султон Аҳмад мирзога берган эди. Султон Абусайд мирзодан кейин Султон Аҳмад мирзо подшоҳлик қилди. Султон Абусайд мирzonинг вафотидан сўнг Самарқанд тахтига Султон Маҳмуд мирзо ўтирди. Султон Маҳмуд мирзодан сўнг Бойсунқур мирzonи подшоҳ қилдилар. Тархонлар гавгоси пайтида Бойсунқур мирzonи тутиб, иниси Султон Али мирzonи биринки кун тахтга утиргиздилар. Яна Бойсунқур мирzonинг ўзи ҳокимиятни қайтариб олди. Уша йиллар зикрида бу ҳақда ёзилган эди. Бойсунқур мирзодан ҳокимиятни мен олдим. Бундан кейинги воқеалардаги ўзгаришлар ҳақида кейинроқ ёзамиз.

Самарқанд тахтига ўтиргач, Самарқанд бекларининг ҳурматини айнан бурунгидек жойига қўйдим. Биз билан бўлган бекларни ҳам ўзларига яраша қўллаб, шафқатини ўрнига қўйдим. Султон Аҳмад Танбалга келсак, уни қадрладим: у ички беклар даврасида эди, улуг беклар даврасига қўшдим. Етти ой қамал қилиб, ташвишлар билан олинган Самарқанддан лашкар элига аввал келганда ўлжа-мўлжадек нарсалар тушган эди. Бу Самарқанддан ўзга ҳамма вилоятлар менга қарашли эди. Султон Али мирзога қараган бу вилоятларни талон-торож қилиб бўлмасди. Шунча талон-торож чеккан вилоятлардан бирор нарса олмоқ қандай мусассар бўлсин?

Лашкарнинг озуқаси тугади. Самарқандни олганимизда Самарқанд шунчалик хароб эдики, мадад, уруг ва пул билан бериладиган ёрдамга эҳтиёж бор эди. Кишининг бундай шароитда бир нарса олиши тўгрисида гап ҳам бўлиши мум-

кин эмас эди. Бу жиҳатлардан лашкар ҳалқи кўп танқислик торти. Биз ҳам элга нарса етказа олмадик. Улар уйларини ҳам соғиндилар. Бир-иккиталаб қоча бошладилар. Аввал Ҳонқули Баёнқули деган киши қочганди, яна Иброҳим Бекчик қочди. Мўгулларнинг ҳаммаси қочдилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочди. Бу фитнани бостириш учун Ҳожа Қозини юбордик. Узун Ҳасан Ҳожага ўзини хийла муҳлис ва эътиқодли тутар эди. Мақсад, Узун Ҳасаннинг ҳамкорлиги билан қочганларнинг баъзиларига жазо бериш ва баъзисини бизнинг қошимизга қайтариб юбориш эди.

Бу фитналарга гижгижлатувчи, бундан қочиб боргандарни ёмонликка ундовчи Узун Ҳасан туз кўр қилгурнинг ўзи экан. Барчаси Султон Аҳмад Танбал боргани заҳоти очиқ ва ошкора ёмонлик томонида бўлдилар. Самарқандни олиш умидида неча йил жадал лашкар тортган бўлсак, Султон Маҳмудхондан бирор ишончли мадад ва кўмак бўлмас-да, лекин у Самарқанд олингандан сўнг Андижонни олишни истар эди. Аксар лашкар ҳалқи, мўгуллар ҳаммаси қочиб Андижон ва Ахсига борган фурратларда Узун Ҳасан ва Танбал у вилоятларни Жаҳонгир мирзога бермоқчи бўлдилар. Бир неча сабабларга кўра, уларга буни беришнинг иложи йўқ эди: бири буки, гарчи хонга бу вилоятлар ваъда қилинмаган бўлса-да, бироқ хон тилаган эди. Хон тилаб туриб, Жаҳонгир мирзога берилса, хон билан ора мутлақо бузиларди. Яна бири буки, эл қочиб у вилоятларга борган шундай бир пайтда буйруқ йўсенида бу талаб қўйилди. Агар бу таклиф бурунроқ орага тушса, балки ўринли бўлар эди. Уларнинг ҳукмiga ким ҳам рози бўларди?! Мўгул ва Андижон лашкари, баъзи ички беклар ҳам Андижонга боргандилар.

Мен билан Самарқандда бек ва кичик беклар, яхши ва ёмон мингга яқин киши қолди. Улар истаганидек бўлмагани учун қочиб борган қўрққан элларни бутунлай ўзларига қўшдилар. Ваҳимада қочиб борган эл ҳам қўрқинчдан бундай воқеани Тангрига ёлбориб тилар эдилар. Фитначилар Ахсидан Андижон устига лашкар тортиб ёмонлик ва ёвликни аниқ ва ошкора қилдилар.

Тўлун Хожа борин элатининг мардана, сара ва жангари йигитларидан эди. Отам Умаршайх мирзо уни амал билан эъзозлаган ва ҳануз эътиборда эди. Мен ҳам тарбият қилиб бек қилиб эдим. Ажаб мардона ва азamat йигит эди. Бундай эътиборга арзийдиган киши эди. Муғуллар ичидаги инобатли ишончли киши миз Тўлун Хожа бўлгани учун элга насиҳат қилиб қўрқувни хаёлларидан чиқарсин, эл ваҳимадан ҳаётларини барбод қилмасин деган мақсадда уни Андижонга юборган эдик. Бу фитначи ва туз кур қилгурлар элни шу даражага етказган эдиларки, ваъда ва муросага чорлаш, насиҳат ҳамда таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи Иккисув орасида эди. Иккисув орасини Работак ўрчини дейдилар. Узун Ҳасан билан Султон Аҳмад Танбал бир қисм ҳужумчи лашкарни Тўлун Хожа устига юбордилар. Бориб гафлатда тутиб олиб, келтириб ўлдирдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонни қамал қилдилар.

Лашкар Самарқандга отланганда Андижонга Али Дўст тағойи ва Аҳсига Узун Ҳасан қўйилган эди. Сўнгра Хожа Қози ҳам келиб эди. Самарқанддан борган лашкар кишиларидан ҳам анча йигитлар бор эди. Хожа Қози уша қалъа мудофаасида менинг тарафдорларим учун ўн саккиз минг қўйни қўргондаги йигитларга ва биз билан Самарқандда бўлган йигитларнинг хонадонларига улашди. Қамал давомида менинг оналарим ва Хожа Қозидан муттасил „Агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш чатоқ бўлади. Бизни бундай қамал қилмоқдалар“ мазмунида хатлар келиб турди. Самарқанд Андижон кучи билан олинган эди. Агар Андижон қўлда бўлса, Худо хоҳласа, Самарқандни яна қўлга олса бўлади. Устма-уст шу мазмунда мактублар келди.

Уша пайтда бир маротаба саломатлигим ёмонлашиб, тузалган эдим. Тузалиш парҳезига яхши амал қилмаганим учун, узуликтим. Бу навбат қаттиқ оғридим. Шунчаликки, тўрт кунгача тилим тутилди, оғзимга пахта билан сув томизар эдилар. Менинг билан қолган бек ва кичик беклар ҳамда йигит-яланг менинг согаймогимдан умид узиб, ҳар ким ўз

иши билан машғул бўлди. Шундай бир вазиятда беклар хато қилиб, Узун Ҳасандан қатъий талаблар билан элчиликка келган навкарга менинг кўрсатиб, кетишга рухсат бердилар. Тўрт-беш кундан сўнг аҳволим бир оз яхши бўлди. Бир неча кундан сўнг ўз ҳолимга келдим.

Оналарим — онам ва онамнинг онаси Эсон Давлатбегим, яна устод ва пирим Хожа Мавлонойи Қози бу мазмунда хатлар ёзиб, бундай талаб қўйиб туришганда киши қайси кўнгил билан бу ерда тура оларди?

Ражаб ойи, шанба куни Андижонга отланиб Самарқанддан чиқдик. Бу навбат Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлик қилдим. Кейинги шанбада Хўжандга етдим. Уша куни Андижондан бир киши, биз Самарқанддан чиққан шанба кунида — етти кун бурун, Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берди, деган хабарни келтирди. Тафсилотлари буки, менинг касаллигимда менинг кўрсатиб беклар рухсат берган Узун Ҳасан наввари қайтиб бориб, Андижон қўргонини қамал қилган муҳолифларга подшоҳ тилдан қолган, оғзига пахта билан сув томизаятилар, дебди. Айни шундай сўзларни у Али Дўст тағойи қошида ҳам онт ичиб айтипти. Жакан дарвозасида турган Али Дўст тағойи бу сўздан бесаранжом бўлиб, муҳолифларни ичкарига қўйиб, аҳд ва шарт қилиб, қалъани берган. Захирадан ва урушадиган кишидан қургонда ҳеч камлик йўқ эди. Бу шунчаки ўша муноғиқ, туз кўр қилгур кишининг номардлиги эди. У юқоридаги баҳоналарни ўзига асосли важ деб билди. Улар Андижонни олгандан сўнг менинг Хўжандга келганимни эшитиб, Хожа Мавлонойи Қозини арк дарвозасида ҳурматсизларча осиб, шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонойи Қозининг исми Абдуллодир. Бу ном билан машҳур бўлган эди. Ота тарафидан насиби Шайх Бурҳониддин Қиличга туташади. Она тарафидан Султон Илик Мозийга боягланиди. Фарғона вилоятида бу табақа элбоши ва шайх ул-ислом ҳамда қози бўлиб келгандирлар. Хожа Мавлонойи Қози ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг муриди эди. Улардан тарбият топганди. Хожа

Қозининг валийлигига менинг ҳеч шакшубҳам йўқдир. Валийликнинг бундан ҳам яхшироқ далили бўладими: уларга қасд қилганлардан оз фурсатда ном ва нишон қолмади. Хожа Мавлоноий Қози ажойиб киши эди. Унда асло қўрқув деган нарса йўқ эди. Уидайин юракли киши топилмайди. Бу сифат ҳам валийлик далилдир. Оддий киши ҳар қанча баҳодир бўлса-да, бир оз дагдагаси ва қўрқув бўлади. Хожада асло дагдага ва қўрқув йўқ эди. Хожа воқеасидан сўнг Хожага мансуб кишилар: навкар, хизматкор, қариндош ва аҳли оиласарини бутунлай туттириб талатдилар. Менинг катта онамни ва ўз онамни, баъзи менинг билан бўлганларни кўчлари билан Хўжандга — менинг қошимга юбордилар.

Андижонни деб Самарқандни қўлдан бердик. Андижон ҳам қўлдан чиққан эди. Биз худди „Гофил у ердан қувилган ва бу ердан айрилган“, деганларидек бўлдик. Кўп мушкул ва машаққатда қолдик. Чунки подшоҳ бўлганимдан бери бундай навкар ва вилоятдан айрилмаган эдим, ўзимни таниганимдан буён бу йўсунда азоб ва машаққатни кўрганимни эслолмайман.

Хўжандга келгач, баъзи мунофиқтабиат кишилар Халифанинг менинг қошимда бўлишини кўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзи бошқа кишиларни ҳам шунга қўндиридилар. Халифага Тошканд сари рухсат берилди. Қосимбекни Топкандга хон қошига юбориб, Андижон устига юриши илтимос қилинди. Хон ҳам лашкар тортиб Оҳангарон тог этаги билан келиб, Қандирлик довонининг тубига тушганда мен Хўжанддан бориб, хон тоғамни кўрдим. Қандирлик довонини ошиб Аҳси тарафига тушилди.

У тарафдан мухолифлар ҳам борлашкарини йигиб, Аҳсига келдилар. Бу фурсатда Поп қўргонини мен учун беркитдилар. Хоннинг бир оз суст юришидан фойдаланиб, мухолифлар Поп қўргонини эгаллаб олдилар. Гарчи хоннинг ахлоқ-атвори яхши эса-да, бироқ сипоҳийлик ва сардорликдан анча бебаҳра эди. Ахир, аҳвол шундай эдики, агар яна бир ҳамла қилинса, урушмаёқ вилоят қўлга олинарди. Ана шундай бир пайтда

мухолифларнинг фирибомуз сўзларини қулоққа олиб, сулҳ ҳақидаги чўпчагини орага солиб, Хожа Абулмакорим билан Танбал огаси Бек Телбани (у пайтда хоннинг эшикогаси эди) элчиликка юбордилар. У жамоа ўзларини қутқариш учун бир неча чин ва ёлғон сўзларни айтиб, хонга ё орадагиларга поралар бердилар. Хон бунга қаноат қилиб қайтиб кетди.

Мен билан қолган беклар, ичкilar ва йигитлар аксариятининг кўчлари Андижонда эди. Андижонни олишдан ноумид бўлганларидан сунг, бек ва кичик беклардан ҳамда йигит-ялангдан етти-саккиз юз кипи мендан айрилдилар. Айрилганлар: беклардан Али Дарвишбек, Али Мазид қавчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикога, Мирим Логарий. Менинг билан қолганлар: гариблик билан машаққатни танлаганлар, яхши-ёмон, тажминан, икки юздан кўпроқ, уч юздан озроқ эди. Беклардан Қосим қавчин бек, Вайс Логарий бек, Иброҳим соруи минглигбек, Ширим тагойи, Сайди Қаробек; ичкilarдан Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикога жалойир, Қосим ажаб, Муҳаммад Дуст, Али Дўст тагойи, Муҳаммад Али Мубанишир, Худойберди түгчи мўгул, Ёрак тагойи, Султонқули Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёрали Билол, Қосим мироҳур, Ҳайдар рикобдор. Менга кўп оғир келди, беихтиёр узоқ йигладим.

У ердан Хўжандга келдим. Менинг онамни ва катта онамни ва баъзи мен билан қолганларни кўчлари билан Хўжандга, менинг қошимга юбордилар. Рамазонни Хўжандда ўтказдик. Султон Маҳмудхонга киши юбориб кўмак тилаб, Самарқанд устига отланилди. Уғли Султон Муҳаммад Хоника ва Аҳмадбекка тўрт-беш минг лашкар билан Самарқанд устига юриши буюриб, хон ҳам отланиб, Ўратепагача келди. У ерда хон билан кўришиб, Самарқанд устига Ёрайлоқ йули билан жўнадим. Султон Муҳаммад ва Аҳмадбек бошқа йўл билан илгарироқ Ёрайлоққа келган экан. Мен Бурка яйлови орқали Ёрайлоқнинг доругаси турдиган Сангзор қўргонига келдим. Султон Муҳаммад Хоника ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва унинг атрофларини талаганини эшитиб, орқага қайтибдилар. Зарурат бўлди, мен ҳам қайтиб Хўжандга келдим.

Салтанат дағдағаси ва юрт олиш орзуси бор экан, бир марта, икки марта иш юришмагани билан қараб үтириб бўлмайди. Андижонга юриш хаёли билан кўмак тилагани Тошкандга хон қошига бордим. Шоҳбегимни ва қариндош-уругларни ҳам етти-саккиз йилдан бери кўрмагандим. Шу баҳона билан уларни ҳам кўрдим. Бир неча кундан сўнг Саййид Муҳаммад мирзо дуглат, Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан боринни етти-саккиз юзча лашкар билан кўмакка бердилар. Бу кўмакни олгач, Хўжандда тўхтаб турмай, тез юриб Кандибодомни сўл томонда қолдириб, кечаси билан шоту қўйиб, Хўжанддан ўн йигоч, Кандибодомдан уч йигоч масофадаги Насух қўргонини, ичкаридагиларни гафлатда қолдириб, эгалладик.

Қовун пишиги эди. Насухда бир нав қовун бўладики, „Исмоил шайхий“ дейдилар, пўчоги сариқ, сағри терисимон, юмшоқ қовун бўлади, таъми олманикига ўхшайди, гўшти тўрт энлик, ажаб лазиз қовундир. Бундай қовун у томонда бошқа жойда бўлмайди.

Эртаси мўғул беклари: „Одамимиз оз, бу бир қўргонни олган билан не муддао ҳосил бўлгай?“ деб арз қилдилар. Дарвоқе, шундай эди. У ерда туриш ё қўргонни сақлаш масаласида бир қарорга кела олмай, қайтиб, Хўжандга келдик.

Ушбу йили Хисравшоҳ Бойсунқур мирзо билан лашкар тортиб, мақр ва фириб билан Чагониённи олди. Султон Масъуд мирзога: „Келинг, Самарқанд устига юрайлик, Самарқанд мұяссар бўлса, бир мирзо Самарқандда үтиргай, яна бир мирзо Ҳисорда“, деб әлчи юборди.

Султон Масъуд мирзонинг бек, ички ва йигит-яланлари ундан ранжиган эдилар. Сабаби — Шайх Абдулло барлос мирзога қайинота бўлгани учун Бойсунқур мирзо қошидан Султон Масъуд мирзо қошига бориб жуда улуг эътибор топди. Ҳисор вилояти камдаромад ва кичикроқ вилоят бўлса-да, унинг тегишини минг туман танга (ўн миллион танга) қилиб, Хатлон вилоятини қўшқўллаб топширди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирzonинг бир қанча беклари ва ичкиларининг ерлари бор эди. Ҳаммасига эга бўлди. Шайх Абдулло ўзи ва углонлари асосий ҳамда айrim эшик

ихтиёрлигини олдилар. Ранжиганлар қочиб-қочиб Бойсунқур мирзо қошига кела бошладилар.

Хисравшоҳ ва Бойсунқур мирзо фирибомуз сўзлар билан Султон Масъуд мирзони гофил қилиб, Чагониёндан жадал отланиб, ногора вақтида Ҳисор қўргонини қамал қилиб олдилар. Султон Масъуд мирзо қўргондан ташқари маҳаллаларда — отаси солган Давлатсаро номли иморатда эди. Қўргонга кира олмай, қочиб, Шайх Абдулло барлос билан Хатлон сари жўнади. Орада Шайх Абдулло барлосдан айрилиб, Убож кечиги билан ўтиб, Султон Ҳусайн мирзо ҳузурига борди. Хисравшоҳ Ҳисор вилоятини олгач, Бойсунқур мирзони Ҳисорда ўтқазиб, Хатлонни Валига берди. Бир неча кундан сўнг Балхни қамал қилиш умиди билан отланди. Ўзидан илгарироқ Назар Баҳодир номли улуг навкарини уч-тўрт минг киши билан Балх атрофларига юборди. Уч-тўрт кундан сўнг Бойсунқур мирзони олиб келиб, Балхни қамал қилди.

Балхда Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Иброҳим Ҳусайн мирзо ҳоким эди. Яна Султон Ҳусайннинг бекларидан ҳам хийла киши бор эди. Иниси Валига катта қўшин қушиб, Шабурғонни қамал қилиб, теварак-атрофини талон-торож қилиш учун юборди. Вали бориб Шабурғонни яқинидан ҳам қамал қила олмади. Борлашкарини Зардак чўлидаги әл ва халқни талон-торож қилишга юборди. Бориб Зардак чўлини талаб, юз мингдан ортиқроқ қўй ва уч мингга яқин түя олиб келдилар. Вали ундан сўнг Сончорик вилоятига ҳужум қилиб, тоғда беркинган бაъзи элларни олиб келиб, Балхда акасига қўшилди.

Хисравшоҳ Балхни қамал қилган фурсатда бир куни мана шу Назар Баҳодир исмли навкарини Балхнинг ариқларини бузгани юборди. Ичкаридан Султон Ҳусайн мирzonинг эътиборли беги Тенгрриберди сомончи етмиш-саксон йигит билан чиқиб, Назар Баҳодир билан юзмажуз бўлиб, ийқитиб, бошини кесиб олиб, қалъага кирди. Кўп мардоналик кўрсатиб, зўр иш қилди.

Зуннун аргун ва ўғли Шоҳ Шужоъ Бадиuzzамон мирзога навкар бўлиб, қиз бериб, фитна ва бузуқчиликка берилди-

ларки, шу йили Ҳусайн мирзо уларни даф этиш учун лашкар тортиб Бустга келиб тушди. Лашкарига ҳеч тарафдан егулик келмади, очлиқдан ночор аҳволга тушганларида Буст доругаси Бустнинг қўргонини берди. Буст захирасининг мадди билан Ҳурсонга қайтиб кетди. Султон Ҳусайн мирзодек улуг подшоҳ мунча асбоб ва дабдаба билан бир неча марта Қундуз, Ҳисор ва Қандаҳор устига лашкар тортиб, ола олмай қайтиб кетгани учун углонлари ва беклари ботирланиб кетиб, ёвлашдилар ва фитналар қилдилар. Ёзга чиқиб, Астрободни эгаллаш мақсадида Әмонлик қила бошлаган уғли Муҳаммад Ҳусайн мирzonинг ниятларини бартараф этиш учун Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни куп лашкар билан Астрободга ҳужумга жўнатиб, узи Нишин сайхонлигида утириб эди, Бадиuzzамон мирзо ва Зуннуннинг уғли Шоҳбек кутилмаганда Султон Ҳусайн мирzonинг устига лашкар тортиб келдилар. Баҳтли тасодифга кура, Ҳисорни олдириб қўйиб, Султон Ҳусайн мирзо ҳузурига отланган Султон Масъуд мирзо ушбу кун етиб келди; Астрободга кетган лашкар ҳам келиб, шу куни Султон Ҳусайн мирзога қўшилди. Икки лашкар рўпара бўлган заҳотиёқ уруша олмади ҳам. Бадиuzzамон мирзо билан Шоҳбек қочди.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирzonи яхши кўриб, куёвликка қуллуқ қилдириб, иноят ва шафқатлар курсатди. Бундан илгарироқ Султон Ҳусайн мирзо хизматида бўлган Ҳисравшоҳнинг иниси Боқи Чагониёнин бир

хусумат билан Ҳурсонда турмай, бир баҳона топиб, Султон Ҳусайн мирзодан рухсатсиз Ҳисравшоҳга томон жўнади. Ҳисравшоҳ Ҳисордан Бойсунқур мирзо ни сўраб келтирди. Ушбу фурсатда Улугбек мирzonинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси билан ёвлашиб, Ҳазора қалъасига кириб, Ҳазорада ҳам муросасизлик қилиб, тура олмай, у ҳам Ҳисравшоҳ қошига келган эди.

Баъзи қисқа ўйладиганлар учала подшоҳзодани ҳам ўлдириб, Ҳисравшоҳ отига хутба ўқитишга тайёр эдилар. Ҳисравшоҳ бу ишни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирzonи кичиклигидан бери асраб улгайтирган, унга бек оталиқ қилган бўлса ҳам, на унга ва на бошқага вафо қиладиган, бу беш кунлик дунёни деб, бу кўрнамак уни тутиб кўзларига наштар санчиб, кўр қилди.

Бир неча кўкалдош ва содиқ кипилари Султон Масъуд мирzonи Самарқандга, Султон Али мирзо қошига элтиш фикри билан Кешга келдилар. У жамоа ҳам қасд пайида бўлди. Кешдан қочиб, Чоржўй кечиги билан ўтиб Султон Ҳусайн мирзо қошига борди.

Кимки бундай ёмон йўлга қадам қўйса ва бундай ишга майл қилса, қиёматгача юз минг лаънатлар бўлсин. Ҳар ким Ҳисравшоҳнинг қилғилигини эшилса, лаънатлар айтсин! Бу воқеани эшилб лаънатламаган киши ҳам лаънатга сазовор бўлсин. Бу хунук ҳаракатдан сўнг Ҳисравшоҳ Бойсунқур мирzonи подшоҳ қилиб, Ҳисорга жўнатди. Мироншоҳ мирзога Саййид Комилни кўмак қўшиб, Бомиён сари юборди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ТЎРТИНЧИ (1498-1499) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Самарқанд ва Андижонга такроран юриш қилиб, ҳеч иш чиқаролмай, яна қайтиб Ҳўжандга келдик.

Ҳўжанд кичикроқ бир ерdir. Юзикки юз навкарлик кишининг тирикчилиги ташвиш билан ўтади. Юксак орзули киши қараб утирамайди. Самарқандни эгалламоқ умиди билан Ўратепадаги Муҳаммад Ҳусайн кўрагон дуглатга кишилар юбориб, сўзлашиб, бу вақтлари унга тегишли бўлган ҳазрат Хожанинг мулк ерларидан Ёрдийлоқ қишлоқларидан Пашогарни, бу қиши бизга вақтинча

бериб турсин, деб сўрадик. Муддаомиз у ерда утириб, Самарқанд вилоятини қўлга киритиш учун қўлдан келганча уриниш эди. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Ҳўжанддан отланиб Пашогарга жўнаб кетдим. Зоминга етган фурсатда иситма бошланди. Иситмага қарамай, Зоминдан отланиб тог йўли билан утиб, Работи Хожа қўргонининг устига келдим. Эл гафлатдалигига Шовдор туманининг доругаси ўтирадиган Работи Хожа қўргонига шоти қўйиб олмоқчи бўлдик. Саҳар

пайти етдик. Эли хабардор бўлди. Яна қайтиб, ҳеч ерда тұхтамай Пашогарга келдик. Иситма туттанига қарамай үн учун тұрт йигоч йўлни азоб ва машаққат билан босиб ўтдим. Бир неча кундан сўнг Иброҳим соруни, Вайс Логарийни ва Ширим тагойини хос беклар ва йигитлар билан бориб, Ёрайлоқ қўргонларини сўз ё куч билан қўлга олиш учун ҳужумчи қисм этиб тайинладик.

Бу фурсатда Ёрайлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддан чиққанда қолган эди, уни Султон Али мирзо ҳам қадрларди. Сайид Юсуфбек иниси ва углини Ёрайлоқ қўргонларининг ҳимоя ва таъмирига юборган эди. Аҳмад Юсуф (бу воқеа ёзилаётган пайтда Сиёлкут ҳукумати унда эди) ўша ёқда, ўша қўргонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитларимиз ҳам бориб бутун қиши бўйи баъзи қўргонни сулҳ билан қўлга киритдилар, баъзисини урушиб куч билан олдилар, айримларини айёрлик ва галамислик билан ўгиринча эгаллаб олдилар. У вилоятларда мўгул ва ўзбаклар (шайбонийлар юриши) сабабли, қўргони бўлмаган бирор қишлоқ йўқ эди. Ушбу фурсатларда биз туфайли Сайид Юсуфбек иниси ва ўглидан бадгумон бўлиб, уларни Хуросонга жўнатди. Бу қиши шундай талош ва тортишиш билан ўтди. Ёз келиб сулҳ учун Хожа Яҳёни юбордилар, ўзлари ҳам лашкар пайида Шероз ва Кобуд атрофларига келдилар.

Бизнинг бор лашкаримиз икки юздан кўпроқ, уч юздан озроқ эди. Ҳар тарафда кучли ганимлар Андижон томонда эдилар, толе ҳеч мадад қилмади. Самарқандга уриниб, ҳеч иш юришмади. Заруратдан сулҳ тузганга ўхшаб келишиб, Пашогардан орқага қайтилди.

Хўжанд кичкина бир ерdir. Бир бекнинг тирикчилиги унда ташвиш билан ўтади. Бир ярим-иккىйилга яқин кишиларимиз ва оила аъзоларимиз билан шу ерда эдик. У мусулмонлар ҳам бу муддатда имкони борича харж тортиб ва хизмат қилдилар, ҳеч камчиликка йўл қўймадилар. Яна қайси юз билан Хўжандга борамиз? Хўжандга бориб ҳам киши нима қилади?

*Бормоққа не маскане мұяссар,
Турмоққа не маъмане* муқаррар.*

Охири ушбу тараддуд ва паришонлик билан Уратепанинг жануб тарафидаги яйловларга бордик. Бир неча кунни у томонларда, ўз аҳволимизга ўзимиз ҳайрон, кетар-туаримизни билмай, саргардон ўтказдик.

Бир куни шу ерда эканимизда, биздек ватандан айрилиб, саргардон юрган Хожа Абулмакорим мени кўргани келди. Кетар-туар еримиздан, қилас-қилмас ишимиздан сўроқлаб ва суриштириб, қаттиқ таъсирланиб, бизнинг ҳолимизга ачиниб, фотиҳа ўқиб кетди. Менга ҳам жуда қаттиқ таъсир қилди, сиқилдим.

Шу куни намози аср пайти даранинг пастида бир отлиқ пайдо бўлди. Бу Али Дўст тагойининг Йўлчуқ исмли навкари экан. Уни Али Дўст тагойи мендан азим гуноҳлар ўтган бўлса ҳам, умид қиламанки, марҳамат қилиб гуноҳимдан кечиб, биз томон йўлга тушсалар, Марғинонни топшириб, бир нав қуллиқ ва хизматлар қилгаймен, токи гуноҳим ариб, хижолатим бартараф бўлсин, деган маънода юборибди.

Бундай ҳайронлик ва саргардонликда бу хабар келиши билан ҳеч андиша қилмай, ўйлаб ўтирай, ўша замоноқ — қуёш ботаётган пайтда Марғинонни олиш ниятида йўлга тушдим. Бу ер билан Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йигоч масофа эди. Уша кеча тонг отгунча ва эртаси куни пешин намози вақтигача ҳеч ерда дам олмай юрилди. Пешин намози вақтида Хўжанднинг Тангоб деган қишлоғига тушилди. От совутиб, отга ем бериб, тун ярми — ногора вақтида Тангобдан отланилди. Ўша кеча тонг отгунча ва эртаси офтоб ботгунча ва янаги кечаси тонгдан эртароқ Марғинонга бир йигоч қолганда Вайсбек ва баъзилар тараддудга тушиб: „Али Дўст қанча ёмонликлар қилган киши бўлса, бу орада бир-икки навбат элчи бориб-келмай, келишув ва аҳду шарт бўлмай, нимага ишониб бораяпмиз“, деб арз қилдилар. Дарвоқе, бундай ташвишлар-

* Маъман — яшаш жойи.

нинг асоси бор эди. Бироз тұхтаб, кенгашыб олдик. Охири шундай қарорга келиндики, гарчи бу тараддулдар үринли бұлса-да, буни илгарироқ үйлаш керак эди. Уч кечә-кундуз тинмай, дам олмай йигирма тұрт-йигирма беңп үйгөч үйүнни босиб келдик: на отда мадор қолган ва на одамларда. Бу ердан әнди қандай орқага қайтамиз, қайтиб ҳам қайси томонга борамиз? Бу ергача келдикми, бормоқ керак! Ҳеч нима Худонинг истагидан ўзга бўлмас.

Сўзни бир жойга қўйиб, таваккал қилиб жўнадик. Бомдод намози вақтида Маргинон қўргонининг эшигига келдим. Али Дўст тагойи дарвозанинг орқасида туриб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилингандан сўнг дарвозани очиб, икки дарвоза табақаси орасида мулозамат қилди. Али Дўст билан кўришганимиздан сўнг қўргон ичидаги бир муносиб ҳовлига тушилди. Менинг билан бўлган катта-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят халқига кўп зулм ўтказиб, ёмонликлар қилгандилар. Вилоят элининг ҳаммаси мени талаб қиларди. Маргинонга кирганимиздан икки-уч кун ўтгач, Қосимбекка Пашогардан, янги навкар бўлганлар ва Али Дўст бекнинг навкарларидан юздан кўпроқ кишини қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ элларига — Ашпориён, Туруқшорон ва Чакрак каби туманларга биз томонга мойил қилиш ёки зўрлик билан ўша элларни итоатга келтириш учун юборилди. Иброҳим сору, Вайс Логарий ва Сайди Қарони юзга яқин киши билан Аҳси томонга, Ҳўжанд сувини кечиб, у томондаги қўргонлар ва тоғ элларини ҳар нима қилиб бўлса ҳам бизга бўйсундириш учун жўнатилди.

Бир неча кундан сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзо ни олиб, мавжуд аскар ва мўгулни тўплаб, Андижон ва Ахсининг лашкарга қўшиладиган кишиларини сафга қўшиб, Маргинонни қамал қилмоқ умиди билан шаҳардан бир шаръий нари — шарқ томондаги Сапон номли қишлоққа келиб тушдилар. Бир-икки кундан сўнг саф тортиб, яргалиниб Маргинон маҳаллаларига келдилар.

9 — Бобурнома

Қосимбек, Иброҳим сору ва Вайс Логарий сингари сардорлар икки тарафга юришга жўнатилган, менинг билан саноқли кишилар қолган бўлсалар-да, бор йигитлар саф тортиб чиқдилар. Душманни маҳаллалардан илгари келгани қўймадилар. Уша куни дасторпеч танқуриқчи Халил майдонда яхши жанг қилиб, роса ўзини кўрсатди. Ганимлар ҳеч иш қила олмадилар. Қайта иккинчи маротаба қўргон яқинига келмадилар. Қосимбек Андижоннинг жанубий тогларига бориб эди: Ашпориён ва Туруқшорон, Чакрак ва у тарафлардаги тоғ-туздаги элу златлар бутунлай бизга келиб қўшилди. Ганим лашкаридан ҳам бир-иккиталаб бизга қочиб кела бошладилар. Аҳси тарафига Сирдарёдан ўтиб борган Иброҳим сору ва Вайс Логарий қўлига Поп қўргони ва яна бир-икки қўргон кирди.

Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал золим, бузгунчи ва кофиртабиат кишилар эдилар: халқ ва вилоят златлари булардан жуда озор чеккан эдилар. Аҳси улуугларидан Ҳасан декча ўз жамоати билан ва яна Ахсининг бир тўда жангари, чапанилари келишиб, қорататоқ қилиб, Ахсининг тошқўргонидагиларни кучли зарбалар билан аркка тиқиб, Иброҳим сору, Вайс Логарий ва Сайди Қаро бошлиқларни талаб қилиб, Ахсининг тошқўргонига киритдилар. Уша пайтлари Шайбонийхондан қочиб хон қошига келган Банда Али, Ҳайдар кўкалдоми ва Ҳожи Фози мангитни туман беклари билан Султон Маҳмудхон бизга кўмакка юборган эди. Ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанга етгач, типирчилаб қолиб, ишончли навкарлари ва сара йигитларини Ахсининг аркига мадад учун юборди. Улар саҳар вақти дарё ёқасига келиб етдилар.

Бизнинг лашкаримиз ва мўгул лашкари хабар топиб, бир қисм кишиларни отларини ялангочлаб, сувдан ўтказдилар. Ёрдамга келганлар шошганидан кемани юқорига тортмай, кечган ериданоқ қўйиб юбордилар. Қўргонга ўта олмай, қуйи тушдилар. Бизнинг лашкаримиз ва мўгул лашкари кеманинг атрофига от ялангочлаб кира бошлади. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўгул-

бек ўглонларидан бирини чақириб, қўлидан тутиб чопиб ўлдирди. Бунинг нима фойдаси бор эди? Гишт қолипидан кўчган эди. Аксар кемадагиларнинг ўлиб кетишиларига шу ҳаракат сабаб бўлди. Бир зумда дарёдагиларни ўраб олиб, барини қирдилар.

Қорлугоч бахши, Ҳалил девона, Қози Фулом Узун Ҳасанинг мўътабар кишиларидан эдилар. Булардан бири Қози Фуломгина қуллуқ баҳонаси билан халос бўлди. Яна мұтабар йигитларидан ҳозир менинг қошимда эътиборда бўлган Саййид Али эди. Яна етмиш-саксон сара йигитдан Ҳайдарқули, яна Қулика Кошгарий сингари ушбу беш-олтига саноқли киши халос бўлди. Бу хабарларни эшишиб, ганимлар Маргинон атрофида туралмай Андижон сари пароканда йўсинда қочдилар. Андижонга Узун Ҳасанинг куёви Носирбекни қўйган эдилар. Агар уни иккинчи Узун Ҳасан деб бўлмаса-да, учинчиси деса бўларди. Тажрибали киши эди, мардоналиги ҳам бор эди. Бу воқеаларни билиб, уларнинг ишончсизликларини сезгач, Андижон қўргонини беркитиб менга одам юборди. Булар Андижонга етганда қўргон беркилганини билиб, ўзаро келишолмай, Узун Ҳасан кўчига — Ахси сари жўнадилар.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятига — Ўшга кетди. Жаҳонгир мирзони бир неча хос навкарлари ва йигитлари Узун Ҳасандан олиб қочиб, ҳануз Ўшга етмаган Танбалга бориб қўшилдилар. Андижоннинг беркитилгани хабари менга келди. Ҳаялламай, Маргинондан кунчиқарда отланиб, туш қайтганда Андижонга келдим. Носирбек ва ўглонлари — Дўстбек ва Миримбекни кўриб, сўрашиб, иноят ва шафқат кўрсатиб, хурсанд қилдим.

Ота вилоятим икки йилга яқинлашган эдики, қўлдан чиққанди, Тангри инояти билан зулқаъда ойида ҳижрий 904 (1499) йили яна менга муяссар бўлиб эгалланди. Жаҳонгир мирзо билан қўшилиб олган Султон Аҳмад Танбал Ўш сари бориб эди. Ўшга киргач, Ўшда ҳалқ қизилоёқ-қоратаёқ қилиб, уларга зарба бериб ура-ура Ўшдан қувиб, қўргонни биз учун сақлаб, бизга киши юбордилар. Жаҳон-

гир ва Танбал саноқли кишилари билан саросимага тушиб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасан Андижонга кира олмай, Ахси тарафга кетган эди. Бориб Ахсининг аркига кирди, деган хабар келди. Ишбоши ва фитнабоши шу бўлгани учун, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундан ортиқ турмай, Ахсига томон отландик. Биз Ахсига етгач, чорасини топлмай, аҳд ва омонлик тилаб, қўргонни топширди. Бир неча кун Ахсида туриб, Ахси, Қосон ва ул юртнинг иш кучини йўлга солиб, саранжомлаб, ҳужумчи қисм мўгул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўчи ва тегишли кишилари билан олиб Андижонга келинди. Қосим Ажаб хос навкарлар гуруҳидан эди, ҳузуримда беклик мартабасига етган эди, Ахсида уни омонат доруга қилиб қолдирилди. Узун Ҳасан билан аҳдлашув борлиги туфайли, жон ва молига зарар, нуқсон етказмай, Қоратегин йўли билан Ҳисор сари кетишга ижозат берилди. У бир неча саноқли кишилари билангина Ҳисорга кетди. Ўзга барча навкарлари ундан айрилиб қолдилар.

Бу таҳликали пайтларда бизга тааллуқли элни ва Ҳожа Қози ҳамда уларга яқинларни тутган, талаган шулар эди. Баъзи беклар билан иттифоқ тузиб, шундай қарорга келдикки, мунча ярамаслик ва бузгунчиликлар қилган, мунча бизга тааллуқли мўмин-мусулмонни тутган, талаган бу жамоат эди. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларки, бизга вафо қилсалар! Буларни тутиб талатсан, нима айби бор? Хусусан, бизнинг кўз ўнгимизда отимизни миниб, тўнимизни кийиб, бизнинг қўйимизни еб юрсалар, бунга ким чидайди?! Агар шафқат қилиб, туттирилмаса ё талатилмаса, биз билан ҳарбий сафарларда ва машаққатларда бўлган жамоатнинг ҳозир таниган молларига фармон бўлсанаки, қайтариб олсалар. Шу билангина қутулсалар ҳам миннатдор бўлишлари керак. Бу мулоҳаза тезда маъқул кўринди. Бизникилар ўзлари таниган нарсаларини қайтариб олсинлар, деган фармон бўлди. Бу иш маъқул ва ўринли бўлса-да, бир оз шошилишга йўл қўйилган экан.

Жаҳонгир мирзодек ганим ёнгина-
мизда ўтирганда, элни бундай чучитмоқ-
нинг ҳеч маъноси йўқ эди. Мамлакат
олиш ва юрт бошқаришда, гарчи баъзи
ишилар юзаки қараганда маъқул ва асос-
ли кўринса-да, аммо ҳар ишнинг зимни-
да юз минг мулоҳаза возжиб ва лозимдур.
Ушбу бир мулоҳазасиз ҳукм юритгани-
миз оқибатида қанчадан-қанча гавго ва
фалокатлар юз берди. Охири Андижон-
дан иккинчи марта чиқишимизга сабаб
ҳам ушбу чуқур ўйланмаган ҳукмимиз
бўлди. Шу боисдан мўгуллар қўрқув ва
ваҳимага берилиб, Работак мавзесидан
(бу жойни Икки сув ораси ҳам дейдилар)
Ўзганд тарафига кўчиб, Танбалга одам
юбордилар. Менинг онам қошида минг
беш юз-икки мингга яқин мўгул улуси-
дан бор эди. Ҳисордан Ҳамза Султон ва
Маҳдий Султон, Муҳаммад дуглат билан
яна шунча мўгул келган эди. Ҳамиша
ёмонлик ва бузуқчилик мўгул улусидан
садир бўлиб келгандир. Ҳозиргача беш
марта мен билан ёвлашдилар. Менга му-
носабатсизликдан ёвлашганлари йўқ.
Бундай ҳаракатларни улар ўз хонларига
нисбатан ҳам такрор-такрор қилдилар.
Мен Худойберди бўқоқни мўгуллар ора-
сидан алоҳида қадрлаб танлаган эдим. У
вафот этиб, мўгуллар орасида яшаётган
үгли Султонқули чиноқ бу хабарни кел-
тирди. Уз эл ва улусидан айрилиб бу ха-
барни етказгани яхши иш бўлди. Гарчи
бу воқеада яхшилик қилган бўлса, лекин
сўнгра шундай ишилар қилди, оқибат-
да юз бор қилган бундай хизматлари ҳам
йўққа чиқади. Ҳали бу ҳақда ёзилади.
Кейинги қабоҳатлари ҳам мўгулликнинг
оқибати эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йигиб
кенгаш ўтказдик. Беклар арз қилдилар-
ки, бу кичик бир иш, бунга подшоҳнинг
отланмогига эҳтиёж борми? Қосимбек
барча беклар ва лашкарни бошлаб бор-
син, дейишиди улар. Шунга келишдик.
Улар осон йўл тутдилар ва тадбир хато
бўлган экан. Бу куни Қосимбек бекла-
рини ва лашкарни бошлаб чиқди. Улар
етиб борганча Танбалнинг ўзи келиб,
мўгулларга қўшилган экан.

Тонглasi эрта билан Иламиш дарё-
сининг Ясси кечик номли кечигидан

ўтишлари биланоқ юзма-юз бўладилар,
яхши урушадилар. Қосимбек ўзи Сул-
тон Муҳаммад аргун билан рўпара
булиб, икки-уч навбат қилич солиб, уни
бош кўтаргани қўймайди. Охири йигит-
лар шикаст топадилар. Қосимбек, Али
Дўст тагойи, Иброҳим сору, Логарий,
Сайди Қаро, яна уч-тўрт бек ва ичкilar
жангдан саломат чиқдилар. Ўзга аксар
беклар ва ичкilar қўлга тушдилар.
Асир тушган беклар — ичкilarдан Али
Дарвешбек, Мирим Логарий, Тўқабек
Тагойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дуст,
Миршоҳ қавчин, Мирим девон ҳар бир-
лари бу урушда икки йигитча қилич чо-
падилар. Бизнинг томонимиздан Ибро-
ҳим сорунинг иниларидан Самад исмли,
улар томондан ҳисорлик мўгуллардан
Шаҳсувор номли жангчи юзма-юз бўла-
дилар. Шаҳсувор шундай қилич чопади-
ки, дубулгадан ўтиб, қилич Самаднинг
бошига анча ботади. Шундай жароҳати-
га қарамасдан Самад шундай чопадики,
Шаҳсуворнинг бошидан қўл кафтича
суякни қилич олиб кетади. Шаҳсувор-
нинг дубулғаси йўқ экан. Шаҳсуворнинг
бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг
бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кун-
дан кейин ўша жароҳат билан қазо қил-
ди. Бу маглубият саргардонликлардан
ва фалокатлардан халос бўлиб эндиги-
на вилоят олган пайтимида жуда бевақт
шикаст эди.

Улуғ бек — рукни аъзамим Қанбар
Али мўгул Андижонни олган чогимда
вилоятига кетган эди, йўқ эди. Шунча-
лик билан Танбал Жаҳонгирни олиб ке-
либ, Андижондан бир шаръий наридаги
Айш тепалигининг олдидаги сайхонлик-
ка тушди. Бир-икки маротаба Чилдух-
таронда ганим лашкари саф тортиб,
Айш тепалигининг этагига келди. Биз-
нинг йигитларимиз маҳалла ва боғлар-
дан дарҳол яргланиб чиқдилар, душман
илгари кела олмади, этакларданоқ нари
кетди. Ёв ушбу жойга келганда асир туш-
ган беклардан Мирим Логарий ва Тўқа-
ни ўлдирди. Бир ойга яқин бу атрофда
ўтириб, ҳеч иш қила олмади. Ўш томон-
га қараб қайтди. Ўш Иброҳим соруга
берилганди. Унинг одамлари ўша ерда
эди, Ўшни ёвга қарши беркитдилар.

ТҮҚКИЗ ЮЗ БЕШИНЧИ (1499-1500) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Вилоятдаги отлиқ ва пиёда аскарларга шошилинч хабар етказувчи беклар ва назоратчилар юборилди. Қанбар Алига ва уз вилоятларига кетган аскарларга тұра(бүй баравар қалқон), кетмөн, ойболта ва бошқа ҳарбий қурол-яроқлар ҳамда озиқ-овқат топиб келтириш учун серғайрат топағон кишилар юборилди. Барча вилоятлардан урушга яроқли бұлған отлиғу пиёдаларни тұпладим ва ҳар тарафға кетиб қолған навқару сипоҳийларни чақириб, Тангрига таваккал қилған ҳолда, муҳаррам ойининг үн саккизинчисида Ҳофизбекнинг чорбогига қараб юрдим. Бир-икки күн ушбу чорбогда туриб, қолған аслаша ва озиқ-овқатни тайёрлаб ҳамда құшинни үнг қанот ва сұл қанотга, марказ ва ҳужумчи қисмга бұлиб, отлиғу пиёдалар билан душманга қарши Үш томонга юрдик. Үшга яқин келганимизда мухолифлар Үш атрофида тұра олмай Үш шимолидаги Работи Сарғанғ тұмани томонға кетгани ҳақида хабар олинди. Шу оқшом Лотканд қишлоғига құндық.

Әрталаб құшинни сағта тизиб ва юриш қилиб Үшдан үтганды ганимларнинг Андіжон томон кетгани ҳақида хабар келди ва биз Үзганд томонға қараб юрдик. Үзганд ерларига ҳужум қилиш учун илгарироқ бу томонға чопқунчи айрдик. Андіжон томонға кетган мухолифлар эса тунда хандаққа тушиб шаҳар деворларига шоти құяёттан чөгда шаҳарликлар сезиб қолишиган. Ганимлар ҳеч нима қилолмай чекинадилар. Бизникилар ҳам Үзганд атрофини талаш учун бордилар-у, аммо деярли ҳеч нима құлга киритолмай қуруқ қайтдилар.

Үшга қарашли ва ўзининг мустаҳкамлиги билан шуҳрат топған Мозу құргонида Танбал икки юз-икки юз әлликта одами билан укаси Халилни қолдирған ва у құргонни маҳкам беркитиб олған эди. Үзганддан орқага қайтиб Мозу құргонига ҳужум қилдик. Мозу — анча мустаҳкам құргондир. Сой оқадиган шимол томондаги девори анча баланд. Масофа шунчаки, агар сой томондан ўқ отсалар деворгача етиб бориши мүмкін. Сувни бошқа томонға бурадиган тарнов үша томонда. Құргон деворининг икки ёнидан

тарнов суви оқадиган томонға тор йүл үтганды. Тепалик эса хандақ билан үралған. Хандақ сойга яқин бұлғани учун сойнинг қозондек-қозондек катта тошларидан құргонға олиб чиқиб тұплаб құйғанлар. Мозу құргонидан отилған бундай катта тошлар биз қуршаб олған бирорта құргондан ташланмаган эди. Каттабекнинг акаси Абдулқұддус күхбур қалъа де-ворининг этак томонига чиққан эди, де-вордан унға қарши шундай катта тошни ташладиларки, Абдулқұддус ҳеч нарсага осилмай, хайрият, заарланмасдан шундай баланд жойдан пастта юмаланиб-юмаланиб тепаликнинг этак қисмігі келиб тушди. Ҳеч ери лат емай, шу ондағы отға минди-ю, чоптириб кетди. Құштарнов үзанида Ёрали Билолнинг калласига тош билан шундай урдиларки, охири бошини үйдилар. Құп одам үшандай тош зарбидан ҳалок бұлди. Эрталаб уруш бошланыб, чошгоғача тарнов бүйларини ишғол қилдик, уруш кечқурунгача давом этди. Тарнов атрофи ишғол қилингач, әрталаб душманлар омонлық тиляб қалъадан чиқдилар. Танбалнинг иниси Халилни етмиш-саксон, балки юзта сарапаланған одами билан асир олиб әхтиёт билан құриқлаш учун Андіжонға юборилди. Бизнинг ҳам бекларимиз ва яқынларимиздан айримлари, баъзи фидокор кишиларимиз асир тушди. Ушбу жанг яхши натижада билан тугади.

Мозуны әгаллагач, Үшнинг Үнжу Тұба деган қишлоғида тұхтадик. Танбал ҳам Андіжондан қайтиб Работи Сарғанғ атрофидаги Обихон деган қишлоққа келиб тұхтади. Бу икки құшин орасидаги масофа бир йиғоч келар эди. Шу орада Қанбар Али бетоб бұлиб Үшга жұнаб кетди. Бир ой — қирқ күнча уруш қилмай шу ерда турдик. Лекин бизнинг ва уларнинг таъминотчи аскарлари ўртасыда тұқнашувлар бўлиб турди. Үша күнлари ўрда ҳамда бутун атроф кечалари ҳушерлик билан құриқланды. Хандақлар қазилди, хандақ бұлмаган жойларға эса ғовлар тутилди. Барча жангчилар қуролланған ҳолда хандақ өқасига чиқиб ўрнашдилар. Шунча әхтиёткорликкә қарамай, ҳар уч-түрт кунда кечқурун-

лари ўрдада тўс-тўполон ва қичқириқлар бўлиб турарди. Бир куни Сайидбек тагойи душманинг таъминотчиларига қарши ҳужум қилган эди, ганим одамлари голиб келиб, қўққисдан бўлган жангда Сайидбекни асир олдилар.

Шу йили Хисравшоҳ Балхга қарши юриш мақсадида Бойсунқур миранзи Қундузга чақириб олди ва Балхга ҳужум қилди. У Авбож деган жойга етганида бадбахт, ношукур Хисравшоҳ ҳукмронлик орзусида шундай қилди: — Ахир пасткаш, қобилиятсиз, зоти-ю насаби нотайин, нұноқ ва шижаатсиз, ноинсоф ва адолатсиз бу бадбахтга ҳокимият ҳайф эмасми! Бойсунқур миранзи беклари билан тутиб, Бойсунқур миранзо бўйнига аргамчи солди, муҳаррам ойининг ўнинчи куни шундай заковатли, серфазилат, шахсий хизматлари ва насаби безаб турган шаҳзодани шаҳид қилди. Унинг беклари ва яқинларидан ҳам бир нечасини ўлдирди.

Бойсунқур миранзининг таваллуди ва насаби: саккиз юз саксон иккинчи йили Ҳисор вилоятида таваллуд топган эди. Султон Маҳмуд миранзининг иккичи ўғли, Султон Масъуд миранздан кичик, Султон Али миранзо, Султон Ҳусайн ва Хон миранзо номи билан машҳур бўлган Султон Вайс миранздан катта. Онаси Пoshobegim эди.

Ташқи қиёфаси: кўзлари катта-катта, тўла юзли, ўрта бўйли, чеҳраси туркманга ўхшаш малоҳатли йигит эди.

Ахлоқи ва феъл-атвори: адолатли ва камтар, хушчақчақ ва фазилатли подшоҳзода эди. Айтишларича, унинг устозиши мазҳабли Сайид Маҳмуд бўлган. Шу сабабдан Бойсунқур миранзога ҳам таъна қилишган. Сўнглар эшитдимки, у Самарқандда бу ёмон ақида (мазҳаб)дан возкечган ва эътиқодда покланган. Май ичишга хийла ҳирс қўйган эди. Ичмаган вақтларида эса, намозларини адо этарди. Саховатда ва ҳадялар беришда ўртамиёна эди. Насхтаълиқ хатини жуда яхши ёзарди. Наққошлиқда ҳам қўли ёмон эмас эди. Шеърни ҳам ўзига хос йўсинда ёзарди. Одилий тахаллус қилган эди. Шеъри девон тартиб бергунчалик бўлмаган эди. Бу матлаъ уникидир:

*Соявор аз нотавони жо-бажо меўфтам,
Гар нағирам рўи деворе зи по меўфтам.*

(Мазмуни:

*Тутмасам деворларни ҳар қадам,
Соядек ер узра тушгум дам-бадам.)*

Самарқандда Бойсунқур миранзо газаллари шунчалик расм бўлганки, миранзининг шеърлари бўлмаган уй кам топилиди.

Жанглари. Икки мартаба саф тортиб урушди. Бир мартаба Султон Маҳмудхон билан. Бойсунқур миранзо таҳтга янги чиққан пайтда Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва бошқа баъзиларнинг иғволари, гижгижлаши билан Самарқандни олиш умидида лашкар тортиб Оқкўталдан ўтиб, Работи Сўғд ва Канбой атрофларига келди. Бойсунқур миранзо Самарқанддан чиқиб, Канбойда урушиб, яхши енгди. Уч-тўрт минг мўгулнинг бошини кесди. Хоннинг ҳақиқий яқини бўлган Ҳайдар кўкалдош шу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али миранзо билан урушиб, мағлуб бўлди.

Вилоятлари. Отаси Султон Маҳмуд миранзо Бухорони унга берган эди. Отасидан сўнг отасининг беклари йигилиб, иттироқ билан Бойсунқур миранзи Самарқандга подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам анча вақтларгача унинг ҳокимияти остида эди. Тархонлар ёвлашганларидан сўнг Бухоро Бойсунқур миранзо тасаррӯфидан чиқди. Мен Самарқандни олганимда, Бойсунқур миранзо Хисравшоҳни қора тортиб кетди. Хисравшоҳ унга Ҳисорни олиб берди.

Ундан ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳнинг юртига келганда амакиси Султон Халил миранзининг қизини олди. Ўзга хотин ва чўриси йўқ эди. Бир кишини ўз қўлида улгайтириб мўътабар бек қила оладиган истиқболли салтанатга эга бўлмади. Беклари отасининг ва амакисининг бекларигина эдилар.

Бойсунқур миранзининг қатлидан сунг Қўчбекнинг отаси Султон Аҳмад қаровул, оға-иниси, кўчи ва тегишли кишилари билан Қоратегин вилоятидан чиқиб, бизни деб келди. Ўшда бетоб ётган Қанбар Али ҳам хасталиқдан фориг бўлиб, у ҳам келди. Шундай пайтда Султон Аҳмад қаровулнинг ўз жамоати билан келиб

қўшилишини гайб кўмаги ҳисоблаб, эрталабоқ ғаним устига саф тортиб юрдик. Улар Обихонда туриш бермай, юртидан кўчди. Баъзи чодир, гилам, сафар анжоми — курпа-тўшакдек нарсалар лашкаримиз қўлига тушди. Келиб унинг юртида тўхтадик. Ушбу оқшом Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёнимиздан айланиб ўтиб биз турган жойдан Андижон томонда уч йиғочлик масофадаги Хўбон деган кентга келиб кирди. Эртасига биз ҳам лашкарни ўнг қанот, чап қанот, марказ ва ҳужумкор қисмларга тартиб қилиб, отларга ҳимоя ёпинчиқларни ёпиб, совутлар кийиб, яргланиб, мунтазам сафланиб, бўйи баравар қалқон кўтарган пиёдаларни олдинга солиб, ғаним устига юрдик. Бизнинг ўнг қанотимиз — Али Дўст тагойи тобелари билан; чап қанотимиз Иброҳим сору ва Вайс Логарий, Сайди Қаро, Муҳаммад Али Мубашшир, Ҳожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкilar; Султон Аҳмад қаровулни ва Қўчбекни оға-инилари билан чап қанотга қўйилди. Қосимбек марказда — менинг қошимда эди. Ҳужумкор қисмда Қанбар Али ва яна баъзи ичкilar эди.

Хубондан уч шаръий масофадаги Хубоннинг шарқи-жануби томонидаги Сақо номли кентга етишиб эдикки, ғаним кишилари Хўбон кентидан сафланиб чиқди. Биз ҳам илдамлаб юравердик. Ҳушёрлик ва эҳтиётимизни қилиб, ўқчилар ҳимояси учун маҳсус йирик тўра-қалқонларгача тайёрланган эди, тўқнашув бўладиган пайтда улар кейинроқ қолишли. Тангрининг инояти билан уларга эҳтиёж бўлмади. Етган заҳоти бизнинг чап қанотдаги кишиларимиз билан унинг ўнг қаноти олишиб кетди. Ҳожа Калоннинг оғаси Кичикбек унда яхши қиличлашди. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам Кичикбекдан қолишмади. Ёв шу тўқнашувга ҳам тоб келтиролмай, қочди. Ўнг қанот билан ҳужумкор қисм ҳатто урушга киришга улгурмади. Қўп йигитларни тутиб келтирдилар. Уларнинг бошларини кесиши буюрдик. Бизнинг бекларимиз — Қосимбек ва Али Дўстбек (кўпроқ Али Дўст) ҳушёрлик ва сардорликка риоя қилиб, қувгинчиларимизни йироқ юбориши маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳатдан ёвнинг кўп кишиси қўлга тушмади.

Хўбон кентининг ўзига тушдик. Менинг биринчи саф тортиб жанг қилишим шу эди. Тангри таолонинг фазл ва карами билан ғалаба ва зафар насиб этди. Буни хайрли истиқбол нишонаси деб билдик.

Эртасига отамнинг онаси — менинг улуг онам Шоҳ Султонбеким Андижондан келди. Жаҳонгир агар қўлга тушган бўлса, тилаб олиш хаёли билан ошиқсан экан. Қиши яқинлашгани учун дала-даштда дондун қолмаган эди; Ўзганд устига бориши маслаҳат кўрмай, Андижонга қайтиб келинди. Бир неча кундан сўнг кенгашиб, шундай қарорга келдикки, бизнинг Андижонда қишлоғимиздан ғаним кишисига ҳеч зарар ва халал етмас, балки уларнинг ўғирлик ва аскар йигиш билан кучайиб олиш эҳтимоли бордир. Бир ерда қишлоғоқ керакки, токи лашкар озиқсизликдан ожиз бўлмасин ва ғаним кишисига ҳам таҳдид солиб туриш эҳтимоли бўлсин. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаги, бу Работак туманини Икки сув ораси ҳам дейдилар, Армиён ва Нўшоб атрофларида қишлоғоқ хаёли билан Андижондан кўчиб, мазкур кентларга келиб қишлошга қарор бердик.

Бу жойлар яхши ов қилинадиган ерлардир. Иламиш дарёсининг яқинидаги қалин тўқайларда буғу, марал ва тўнғиз кўп бўлади. Паст-паст чангларида қирғовул ва ёввойи қуён кўп бўлади. Тепаликларида рангдор, товланиб турадиган чиройли тулки кўп бўлади. Тулкиси ўзга ер тулкиларига қараганда югурук бўлади. Бу қишлоқда эканимизда ҳар иккичунда овга отланардим. Тўқайларга ўт қўйиб, буғу-марал овлардик. Пастак-пастак чангларни ўраб олиб, қуш учирив қирғовул овлардик. Бу ернинг қирғовуллари беҳад семиз бўлади, у қишлоқда яшаган пайтларимизда қирғовул эти мўл эди. Ушбу қишлоқдалигимда мен риоят қилиб бек қилган кишим — Ҳудойберди тугчи икки-уч марта Танбалнинг дайдиган йигитларини босиб, бошларини кесиб келтирди. Андижон ва Ўш атрофларида ҳам ҳужумкор йигитларимиз ҳаракатда булиб, йилқиларни ҳайдаб, ғаним кишиларини ўлдириб, уларни ожиз қилдилар. Агар қишини шу қишлоқда ўтказилса эди, ғанимнинг ёзга етмаёқ тумтарақай бўлиши эҳтимолдан холи эмас

эди. Фанимни шунчалик бечораҳол ва ожиз қилган пайтимизда Қанбар Али вилоятига бормоққа ижозат сўради. Мана шу ҳолатларни эсига солиб, ман қилинди, унинг жаҳли чиқди. Ажаб енгил ва мулоҳазасиз эркак эди. Зарурат булди, вилоятига ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олганимизда Исфара ва Қандибодомни ҳам унга берилди. Бизнинг бекларимиз орасида куп вилоятли ва куп навкарли киши Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навкари ва вилояти унивича эмас эди. Қирқ-эллик кун у қишлоқда эдик. Қанбар Алиниг далолати билан баъзи лашкар элига ҳам рухсат берилди.

Ўзимиз ҳам Андижонга келдик. Қишлоқда ва Андижонда бўлган пайтимизда Танбалнинг кишиси тинмай хон қошига Тошкандга борар ва келар эди. Хоннинг угли Султон Муҳаммаднинг бекотаси ва хоннинг улуг риоят қилган беги Аҳмадбек Танбалнинг туғишган амакиси эди. Бек Телба хоннинг эшикоғаси эди. Танбалнинг туғишган акаси эди. Бора-кела хонни Танбалга кўмак юборишига кўндирилар. Кўмакдан бурунроқ туғилганидан бери Мўгулистонда яшаб улгайган Бек Телба, у вилоятга кирмас, вилоят подшоҳларига хизмат қилас, хонларгагина хизмат қилас, эди, кўч ва аҳлу аёлинни Тошкандда қўйиб, ўзи келиб иниси Танбалга қўшилди.

Бу фурсатда галати ҳодиса юз берди. Ахсига вақтинчалик қўйилган Қосим Ажаб ганимнинг озигина дайди навкари кейинидан чиқиб, қувлаб Бичрота билан Хўжанд сувидан ўтаётганда Танбалнинг кўп кишисига учраб қўлга тушди. Танбал лашкаримизнинг тарқагани хабарини эшитгач, акаси Бек Телба хон билан сўзлашиб келган эди. Кўмак келиши аниқ ва муқаррар эди. Ўзганддан отланиб Иккисув орасига келди. Шу пайтда Қосондан ҳақиқий хабар келдики, хон Танбалнинг кўмагига Султоним исми билан машҳур бўлган угли Султон Муҳаммад Хоникани Аҳмадбек билан тайин қилиб, беш-олти минг лашкар қўшипти. Улар Арчакент йўли билан келиб Қосонни қамал қилдилар. Биз ҳам йироқдаги кишиларимизга боқмай, ҳозир бўлган кишиларимиз билан фурсат кутмай, қишининг қаттиқ совуғида Тангрига

таваккал қилиб, Андижондан Банди Солор йўли билан ошиб Султоним билан Аҳмадбекнинг устига отландик. Кечаси ҳеч ерда тўхтамай, туни билан юриб Ахсида тушдик. Ўша оқшом қаттиқ совуқ эди. Шунчалик совуқ эдик, баъзиларнинг қўл-оёқларини совуқ урди. Кўп кишининг қўлоқлари олмадек-олмадек қавариб чиқди. Ахсида тўхтаб ўтирамай, Қосим Ажабнинг ўрнига Ёрак тагойини вақтинчалик қўйиб, Қосон устига ўтдик. Қосонга бир шаръий қолганда хабар келдики, Аҳмадбек биздан хабар топиб, Султоним билан апил-тапил қайтиб кетибди.

Танбал бизнинг отланганимизни билиб, акасига кўмакка шошиб келаётган экан. Кун икки намоз ораси пайти эдик, Танбал лашкарининг қораси Навканд томонидан пайдо бўлди. Акасининг бундай ночор қолиб, мулоҳазасиз чекинишидан ва бизнинг бундай илдам етганимиздан лол ва ҳайратда туриб қолди. Биз дедикки, уни бизга бу тахлит Худо етказди, ҳозир у саросимада турипти, агар биз ҳаракат қилиб, уларга ташлансан, Тангри кўмагида бирортаси ҳам қочиб кетолмайди. Вайс Логарий ва яна баъзилар дедиларки, кун кеч бўлди. Бугун бўлмаса, эртага урушармиз, қаёққа ҳам боришарди? Эрталаб ҳар қаерда бўлса, учратамиз, деб дарҳол ҳужум қилишни маъқул кўрмадилар. Шундайгина эшикка келган ганим ҳеч қандай зарар кўрмай қутулди. „Қопудагини қопмаса, қаригунча қайғурап“ деган мақол бор.

Байт:

*Корҳоро ба вакъд боят жуст,
Кори бевақт суст бошад, суст.*

(Мазмуни:

*Иш вактида унумли бўлур,
Бевақт ишнинг ишқали бўлур.)*

Улар эртаси эрталабгача фурсатни ганимат билиб, кечаси ҳеч ерда тушмай, бориб Архиён қўргонига кирдилар. Эртасига ганимнинг устига юриб, уни топмай, сўнгича келиб, Архиён қўргонини яқиндан қамал қилишни маъқул кўрмай, ундан бир шаръий масоғадаги Фазнайи Намангонга тушилди. Ўттиз-қирқ кун биз бу юртда эдик. Танбал Архиён қўргонида эди. Оз-оз киши беридан бориб, наридан келиб ора йўлда тўқнашиб

қайтар эди. Бир кече тунги босқинга келдилар. Ўрданинг ташқарисидан бир даста йигитлар ўқ отиб қайтдилар. Ўрда теварагини хандақ қилиб, шох-шаббалар тутиб, эҳтиётлар қилиниб эди. Ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртда эканимизда Қанбар Али икки-уч маротаба биздан норози бўлиб вилоятига бормоқчи бўлди. Бир қатла ўзича отланиб, жўнаганди, баъзи бекларни юбориб, ташвишлар билан қайтардик.

Бу аснода Сайид Юсуф Мажам Султон Аҳмад Танбалга киши юбориб, у томонга ўтди. Андижоннинг тог этаклари ни Уйгур Мажам дейдилар: икки мавзе тог этагидир. Сайид Юсуф Мажам уларнинг улуғи эди. Сунгра даргоҳда таниқли бўлиб қолган эди. Иши улуғликдан ҳам ўтиб эди. Гарчи уни ҳеч ким бек қилмаса ҳам унинг беклик дағдага ва даъвоси бор эди. Гоят мунофиқ ва тутуруқсиз нусха эди. Мен бу навбат Андижонни олганимдан ушбу замонгача чамаси икки-уч марта мен томонга утиб, Танбалга ганим бўлди. Яна икки-уч марта Танбал томонга утиб, менга ёвлашди. Охирги ганим бўлгани бу эди. Унинг билан бирга элу улус ва аймоқлар анчагина эди. У Танбалга қўшилмасин деб ўртадан йўл солдик. Орада қўниб, Пишхорон атрофларига келдик. Пишхорон қўргонига Танбалнинг кишиси келиб кирган экан. Бизнинг ҳужумчи қисмимиз беклари: Али Дарвешбек ва Қўчбек ога-иниси билан Пишхорон дарвозасига бориб, зўр жанг қилдилар. Қўчбек ога-иниси билан яхши жасорат кўрсатди. Аксарининг қўллари ҳарб ишига тегди.

Пишхороннинг бир шаръий берисида бир тепалик устига тушдик. Танбал Жаҳонгирни ёнига олиб, Пишхорон қўргонининг орқа томонига тушди. Уч-тўрт кундан сунг бизнинг фикримизга мухолиф беклар: Али Дўст ва Қанбар Али саллоҳ ўз яқинлари ва қўшилганлари билан бирга бўлганлар яраш сўзини орага сола бошладилар. Менинг ўзим ва хайриҳоҳ яқинларимнинг бу ярашдан асло хабар-пабарлари йўқ эди. Бизлар бу ҳолатга асло розилик бермас әдик. Бу икки нусха икки улуг бек бўлгани учун, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай, сулҳ бўлмаса, буларнинг ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Ноиложликдан, шу йўсинда сулҳ туздик: Хўжанд

сувининг Аҳси томонидаги вилоятлар Жаҳонгир мирзога тааллуқли бўлади, Андижон тарафдаги вилоятлар менга тааллуқли бўлади. Ўзгандни ҳам кўчларини чиқаргандан сунг бизнинг маҳкамага топширадилар. Вилоятлар ишлари қарор топгандан сунг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ тузиб, Самарқанд устига юргаймиз. Самарқанд тахти мұяссар бўлиб, галаба таъминлангач, Андижон Жаҳонгир мирзога берилади. Сўз шунга қарор топди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал эртасига келиб, ражаб ойининг охирида менга мулизамат қилдилар. Ана шундай қатъий аҳд ва шартларга келишдик. Жаҳонгир мирзога Аҳси сари рухсат бериб, ўзим Андижонга қайтиб кетдим. Андижонга келгач, Танбалнинг иниси Халил ва унинг билан асир тушган гуруҳни банддан озод қилиб, сарполар кийдирив рухсат берилди. Улар ҳам банддаги бизнинг бек ва ичкilarни — Тагойи бек, Муҳаммад Дўст, Миршоҳ қавчин, Сайидбек, Қосим Ажаб, Пир Вайс, Мирим Девон бошлиқларни банддан чиқариб юбордилар.

Андижонга келгандан сунг Али Дўстнинг феъл-атвори тамоман ўзгача бўлди. Мен билан дарбадарлик ва мاشаққатли ҳарбий сафарларда бирга бўлган кишиларга ёмон муносабатда бўла бошлади. Аввал Халифага „рухсат“ берди. Ундан сунг Иброҳим сору ва Вайс Логарийни begunoҳ ва асоссиз туттириб, талатиб, вилоятларидан айириб жўнатиб юборди. Қосимбек билан келишолмай юради. Ташқаридан қараганда, у шундай ҳисобладики — Халифа ва Иброҳим Хожа Қози тарафдорларирилар; мендан қасос оладилар. Унинг ўғли Муҳаммад Дўст ҳам подшоҳларга хос хатти-ҳаракатлар қила бошлади: сұхбат, шилон — оммавий таом, маҳкама ва буйруқларда сultonлар услини қўллай бошлади. Бу ота ва ўғил Танбални орқа қилиб, бундай хатти-ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам унчалик ихтиёр ва иқтидор қолмадики, буларнинг номаъқул ҳаракатларини ман қила олсан. Чунки Танбалдек душман буларнинг орқаси ва ҳимоячисидир. Нимани кўнгиллари тиласа, ўшани қилар әдилар. Ажаб нозик бир пайтлар эди. Ҳеч нима деб бўлмасди. Бу ота-ўғилдан у муддатда анча-мунча хорликлар тортилди.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим номли қизини ота ва амакиси тирик эканлигига менга қалинлик қилиб эдилар, Хўжандга келганди, шаъбон ойида олдим. Олганимда аввал меҳрим ёмон булмаса-да, лекин биринчи уйланишим эди, ҳаёв ва тортиночоқлик боис ҳар ўн, ўн беш-йигирма кунда бир борар эдим. Сўнграталар у меҳр ҳам қолмади, бироқ тортиниш ҳануз кўпроқ бўлди: бир ойда ва қирқ кунда онам хоним илтимослар билан зурлаб-зўрлаб ташвишлар билан юборарди.

Бу фурсатларда бир ўрда бозори бошлигининг ўғли бор эди — Бобурий исмли, оти ҳам ажаб муносиб тушиб эди.

Шеър:

*Мен анга гариф майл пайдо қилдим,
Балки анга узни зору пайдо қилдим.*

Ундан илгари ҳеч кишига мойил бўлган эмас эдим, балки меҳру муҳаббат хусусидаги гап-сўзларни эшитмас эдим. У пайтлари битта-иккита байт форсийда ёзардим. Бу байтни ўшанда айтиб эдим.

Байт:

*Ҳеч кас чун ман харобу ошиқу
расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму
бепарво ма бод.*

(Мазмуни:

*Ҳеч ким мендек хароб — ошиқу расво
бўлмагай,
Ҳеч маҳбуб сен каби бераҳм, бепарво
бўлмагай.)*

Аҳён-аҳёнда Бобурий менинг қошимга келар эди. Лекин мен ҳаёв ва тортиночоқлик боис Бобурий томонга тик қарай олмасдим: илтифот ва гаплашиш қаерда дейсиз! Нашъя ва изтироб сабабидан шукр қиласи эдим, кетганидан шикоят қилишга менинг қандай имконим бўлсин? Мулозамат таклиф қилмоққа ҳам кимда ҳадду тоқат бор эди!

Бир куни ўша меҳр ва муҳаббат пайтлари бир гуруҳ кишилар йўлдош эдилар, бир кўчада келаётган эдим. Бирданига Бобурий юзма-юз учраб қолди. Менда хижолатим зўрлигидан шундай ҳол юз бердики, нақ эриб кетаётгандек эдим. Тик боқмоқлик ё сўз сўзламоқнинг ҳам

имкони йўқ эди. Юз тортиниш ва ташвиш билан нари ўтилди. Муҳаммад Солиҳнинг бу байти хотирга келди.

Байт:

*Шавам шарманда ҳаргах ёри худро
дар назар бинам,
Рафиқон сўя ман бинанду ман
сўя дигар бинам.*

(Мазмуни:

*Ёрима дуч келганимда ҳол хароб,
шармандаман,
Дустлар куз тиксалар менга томон,
мен қандаман?!)*

Бу байт айни шу ҳолатимга жуда мос келди. Ишқ ва муҳаббат тугёнидан, ёшлиқ ва телбалик зўрлигидан бошланг, оғқяланг кўй ва кўчада, bog ва bogчада сайр қиласи эдим. На ошною бегона илтифоти ва на ўзу ёт парвосини қиласи эдим.

*Ошиқ улгоч бехуду девона бўлдум,
билмадим,
Ким пари рухсоралар ишқига бу эрмит
хавос.*

Гоҳо телбалардек ёлгиз дала-даштга борар эдим. Гоҳ боғлар ва маҳаллаларни кўчама-кўча ахтарар эдим. На юрмоқда ихтиёрим бор эди, на ўтиromoқда; на бормоқда қарорим бор эди, на турмоқда.

Шеър:

*Не борурга қувватим бор,
не турарга тоқатим,
Бизни бу ҳолатқа сен қилдинг
гирифтор, эй кўнгул.*

Ушбу йил Султон Али мирзо билан Муҳаммад Мазид тархоннинг орасида муҳолафат тушди. Сабаби бу эдики, тархонлар жуда кўп эътиборли ва бошбошдоқ бўлиб эдилар. Бухорони бутунлай Боқи тархон олиб эди. Бухоро даромадидан бирорга бирор ҳисса бермасди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқанд тушумига мутлақ ҳоким бўлиб, бутун вилоятни ўғиллари, яқинлари ва танишларига олиб эди. Шаҳардан Султон Али мирзога тегишли бўлган маблагдан бошқа бирор жойдан бирор чақа ҳам ортиқча тегмас эди. Султон Али мирзо капкатта йигит бўлиб қолган эди. Тархонларнинг бундай муносабатларига қачонгача сабр қилсин? Бир неча ичкилари

билин Муҳаммад Мазид тархоннинг қасдига тушди. Муҳаммад Мазид тархон бу ҳолни пайқаб, навкар-савдари, яқин ва қадрдонлари, яна унинг билан бирга бўлган беклари, чунончи, Султон Ҳусайн аргун, Пир Аҳмад аргун, Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Солиҳ Муҳаммад ва яна баъзи беклар, йигитлар билан шаҳарни ташлаб чиқди.

Хон у фурсатларда Хон мирзога Муҳаммад Ҳусайн дуглат, Аҳмадбек ва яна кўплаб мӯгул бекларини қўшиб Самарқанд устига юришни тайинлаганди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли Тоҳирбек ҳам Хон мирzonинг бекотаси эдилар. Ҳасан набира, Ҳиндубек, баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек муносабати туфайли Султон Али мирзодан қочиб, Мирзо хон қошига борган эдилар. Муҳаммад Мазид тархон кишилар юбориб, Хон мирзони ва мӯгул лашкарини тилаб, Шовдор туманига келиб, Мирзо Хонни кўриб, мӯгул беклари билан мулоқот қилди.

Мӯгул бекларининг Муҳаммад Мазид беклари билан маслаҳатлари яхши чиқмади. Ҳатто улар Муҳаммад Мазид тархонни тутишни ҳам хаёл қилган эдилар. Бу беклар вазиятни англаб, мӯгул лашкаридан бир баҳона билан айрилдилар. Булар айрилгач, мӯгул лашкари ҳам турга олмади, қайтиб Ёрайлоққа бориб тушганда Султон Али мирзо оз киши билан Самарқанддан тезлик билан отланиб Хон мирзо билан мӯгул лашкари устига келиб етади, лекин уруша олмасдан, пароканда бўлиб қочадилар. Охирги чогда Султон Али мирzonинг бир яхши иши шу бўлдики, Муҳаммад Мазид тархон ва улар бу мирзолардан воз кечиб, бундан илгарироқ менинг қошимда бўлган, Андижон қамалида ҳам Хожа Қози билан бир-бирларига суюнчиқ булиб, жон фидойиликлар қилган мӯгул Абдулваҳҳобни юбориб мени тиладилар. Биз ҳам ана шу муомалага зор эдик.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб Самарқанд устига юришга иштиёқманд эдик. Дарҳол Мир Мӯгулни Аксига — Жаҳонгир мирзо қошига учрашиш жойини белгилаш учун юборилди. Самарқанд устига отланмоқчи бўлдик. Зулқаъда ойида Самарқанд устига лашкар отланиб, орада икки қўниб, Қубога тушдик. Намози асрда хабар келдики, Сул-

тон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Ўш қўргонини ўгринча олибди. Тафсилоти буки, сулҳ бўлганда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ асиrlар, қайд этилганидек, қўйиб юборилганди. Танбал Халилни Узганнинг кўч ва уруқларини чиқармоқ учун юборганди. Кўч чиқармоқ баҳонаси билан бориб, Ўзганнинг кириб бугун чиқай-эртага чиқай деб ҳийла қилиб чиқмай турарди. Бизнинг лашкаримиз отланганда фурсат топиб, Ўш холи қолганда кечаси билан келиб, Ўш қўргонини ўгринча олибди.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар билан муросасизликнинг маслаҳатини бир неча асосларга кўра маъқул топмай, Самарқанд сари йўлга туша бердик. Сабабларидан бири буки, бизнинг лашкар атаганимиз ҳаммаси юриш ярогини қилиш учун уй-уйларига ҳар томонга тарқаб кетган эди. Сулҳга ишониб, буларнинг макр ва ёмон ниятларидан бехабар ва ғофил эдик. Яна бири буки, Али Дўст ва Қанбар Алидек улуг бекларимиздан бир неча марта ёмон хатти-ҳаракатлар содир бўлдики, уларга ишонч қолмади (бу ҳақда ёзилган эди). Яна бири буки, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ барча Самарқанд беклари мени тилаб Мир Мӯгулни юбориб эдилар. Самарқанддек пойтахт турганда Андижондек ер учун кишининг вақт ўтказиши ўринли эмас эди.

Қубодан Марғинонга келинди. Қўчбекнинг отаси Султон Аҳмадбекка Марғинон берилганди. Айрим заруриятлар ва оиласий ҳолатларга кўра, менинг билан эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўгли Қўчбек бир-икки оға-иниси билан бирга келдилар.

Испара йўлига тушив жўнадик. Испарага қарашли Маҳан номли қишлоққа келиб тушдик. Хайрли тасодифдан Қосимбек жамоати билан, Али Дўст жамоати билан, Сайид Қосим яна бир гурӯҳ йигитлар билан ушбу оқшом Маҳанда эканимизда, худди илгаридан ваъдалашиб қўйилгандек, келиб қўшилди. Ундан отланиб, Ҳасбон дашти билан юриб, Чўпон кўпригидан ўтиб, Ўратепага келдим. Қанбар Али ўз вилояти Ҳужанддан Танбалга ишониб лашкар маслаҳатини сўрашга Аксига келади. Бу воқеа содир бўлгач, Танбал уни қўлга олиб, вилоят-

ларининг устига юради. Бир туркий мақол борки: „Иномагил дўстингга, сомонтиқар пўстингга“. Йўлда келаётганимизда яёв қочиб юз ташвишлар билан Ўратепага келди. Ўратепада эканимизда хабар келдик, Шайбонийхон Қальяи Дабусияда Боқи тархонни босиб, Бухоро устига борипти. Урятепадан Бурка яйлови йўли билан Сангзорга келдик. Сангзор доругаси қурғонни берди. Қанбар Али тутилиб, олдириб келинган эди, уни Сангзорда қуиб утдик. Келиб Хон юртига тушганда Муҳаммад Мазид тархон боилиқ Самарқанд беклари келиб мулозамат қилдилар. Самарқандни олиш масаласини булар билан кенгашиб олинди. Дедиларки, Хожа Яҳе ҳам подшоҳ тарафдоридир. Агар Хожа кафил бўлса, Самарқанд жангу жадалсиз осонлик билан мұяссар бўлади. Бу хусусда бир неча маротаба Хожа Яҳёга кишилар юбориб сузлашилди. Хожа Яҳе бизни Самарқандга киритмоқчи эканини аниқ айтиб юбормади. Лекин ноумид бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидан кўчиб, Дарғам соҳилига келдик. Дарғам қирғоғидан Хожа Яҳёга Хожа Муҳаммад Али китобдор юборилди. У келсинлар, шаҳарни берамиз, деган хабар келтириди. Дарғамдан кечга яқин отланиб, шаҳарга йўл олдик.

Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси Султон Маҳмуд дўлдой юртдан қочиб бориб бу келишувдан уларни хабардор қилибди. Хабар топганлари учун қилган у хаёлимиз мұяссар булмади. Қайтиб Дарғам соҳилига тушдик. Менинг бир яхши риоят қилган бегим — Али Дуст туттириб қувлаган Иброҳим соруи минглиг мен Ёрайлоққа келган фурсатда Саййид Юсуф бекнинг ўғли Муҳаммад Юсуф билан келиб мулозамат қилди. Унинг дастидан баъзиси қувланган, баъзиси таланган ва баъзиси туттирилган, Али Дустнинг зидди бўлган, бизнинг синашта бекларимиз ва ичкilarимиз бирин-бирин йигилиб қўнимизга келдилар.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ОЛТИНЧИ (1500-1501) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Шайбонийхон ушбу хотиннинг ваъдаси билан келиб Боги Майдонга тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек ва кичик бекларига, йигит-ялангига — ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким билан кенгашмай, яқинидаги бир неча катта-ки-

Али Дуст заифланиб қолди. Сабаби — Танбални орқа қилиб, менга ва менинг хайриҳоҳларимга жабру жафолар ўтказарди. Менинг ҳам табъим бу одам билан ёмон эди. Ҳам хавотирланиб, ҳам хижолатдан тура олмади, кетишга рухсат сурди. Мен ҳам миннатдор бўлиб, рухсат бердим. Али Дуст ва Муҳаммад Дуст ўша рухсат олганича Танбал ҳузурига бордилар. Танбалга яқин бўлган бу оталик-үгилликдан куплаб ёвликлар ва ёмонликлар содир булди. Бир-икки йилдан сунг Али Дустнинг қўлига куйдирги чиқиб ўлди. Муҳаммад Дуст ўзбакка қўшилган, иши унчалик ёмон эмасди. У ердан ҳам кўрнамаклик қилиб қочиб, Андижоннинг тог этакларига бориб, ёвликлар ва фитналар ўюштириди. Охири ўзбак қўлига тушди. Кўзларини кўр қилдилар. „Кўзларини туз тутти“ мақолининг маъноси шу бўлса керак.

Буларга рухсат берилгандан сўнг Фури барлосни бир неча йигитлар билан хабар келтириш учун Бухорога юборилган эди. Хабар келдики, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига қараб йўлга тушди. Биз у ерда бўлишни маслаҳат кўрмай, Кеш сари йўлга тушдик. Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандан бир-икки ҳафта ўтгач хабар келдики, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Тафсилоти буки, Султон Али мирзонинг онаси Зуҳрабеги ога билмаслиги ва беақллигидан Шайбонийхонга бу мазмунда маҳфий киши юборади: Шайбонийхон уни оладиган бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни беради. Отасининг вилоятини олгандан сўнг эса Шайбонийхон Самарқандни Султон Али мирзога беради.

Бу режадан Абу Юсуф аргуннинг хабари бор экан, балки бу режани кўрсатгучи ўша гаддор экан.

чиклари билан Чоррача дарвозасидан Боги Майдонга — Шайбонийхон қошиба борди. Шайбонийхон унча яхши қабул ҳам қилмади. Куришгандан сўнг қуи ёнда ўтқизди. Хожа Яҳе Султон Али мирзонинг чиққанидан хабар топиб, из-

тиробда қолди. Ҳеч чора топа олмай Хожа Яҳе ҳам хон қабулига борди. Шайбонийхон ўрнидан турмасдан кўришиб қўяқолди. Бирмунча шикоятомуз сўзлар айтти. Хожа Яҳе жўнаганида Шайбонийхон таъзим қилиб ўрнидан турди. Жонали Хожа Алибойнинг ўғли Работи Хожада эди. Мирзосининг хон ҳузурига борганини эшитиб, у ҳам Шайбонийхон қошига келди. Бу бадбахт хотин (Зуҳрабеги) эси паст бўлганидан, эрга тегиши ҳаваси билан ўглининг хонумонини елга берди. Шайбонийхон унга заррача парво ҳам қилмади. Балки ҳарам аёли, чўри-хизматкорича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўзи ишига ҳайрон ва саройдан хон олдига чиққанидан беҳад пушаймон эди. Баъзи яқин кишилари вазиятни англаб, мирзони олиб қочмоқни хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади: ажали етиб тургани учун — қутулмади. Темур Султон билан бирга эканлигида тўрт-беш кундан сўнг уни Қўлба улангида ўлдирдилар. Бу беш кунлик ўлар жон учун ёмон от билан кетди. Хотин киши сўзига кириб, ўзини яхши кишилар сафидан чиқарди. Мундоқ кишининг воқеасини бундан ортиқ ёзib бўлмас. Бу йўсинлик шармандали ҳаракатларни бундан ортиқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлдиргандан сўнг Жоналини ҳам мирзосининг қошига юборди.

Шайбонийхон Хожа Яҳедан хавотирда эди. Шунинг учун уни икки ўғли: Хожа Муҳаммад Закариё ва Хожа Бокий билан Ҳурсон томонга жўнатди. Кейинидан бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожа Яҳени икки ёш ўғли билан Хожа Кордзан атрофида шаҳид қилдилар. Шайбонийхон: Хожани ўлдиришга мен буйруқ бермаганман, буни Қанбарбий билан Қўпакбий қилдилар, дер экан. Бу гапи ундан ёмонроқ. „Узри гуноҳидан баттар“ деган мақол бор. Шундай ишларни беклар ўз боши билан хонидан ва подшоҳидан рухсатсиз қила бошласа, унда хонлигию подшоҳлиги қаерда қолди?!

Самарқандни ўзбак олгач, Кешдан Ҳисор сари йўлга тушдик. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд бекла-

ри кўч ва аҳли аёллари билан бирга жўнадилар. Чагониённинг Чилту яйловига тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб, бориб Ҳисравшоҳга навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилоятдан маҳрум, борар-тураримиз номаълум эди. Ҳисравшоҳ бизнинг хонадонга нисбатан қанчалик ҳурматсизликлар қилган бўлмасин, чора тополмай, заруратдан унинг вилояти ичи билангина ўтдик. Қоратегин ва Олой билан ўтиб, кичик хон тоғам Олачонга борсакмикан деб ҳам хаёл қилган эдим, бу муяссар бўлмади. Камруд билан юқорига юриб, Сири тоқ довонидан ошмоқчи бўлдик. Навандок туманига етганда Ҳисравшоҳнинг навкари тўққиз от ва тўққиз парча — мато келтирди. Камруд дарасига етганимизда, Шерали танқуриқчи қочиб Ҳисравшоҳ қошига кетди. Тонглasi Қўчбек биздан айрилиб, Ҳисорга кетди. Камруд дарасига кириб юқори томонга қараб кетдик. Тор ва учма йўлларда, баланд ва тик довонларда кўп от ва тия қолди. Уч-тўрт манзил қўниб, Сири тоқ довонига етдик. Довонмисан — довон! Ҳеч қачон бундай баланд ва учма йўллар билан юрмаган эдик. Кўп ташвиш ва машаққатлар билан хатарли тор ва учмалардан ўтиб, юз азобу машаққат билан ҳалокатли баландликлар, тор довонлардан ошиб, Фон туманига келдик. Фон тогларининг орасида бир катта кўл бор, унинг муҳити — сатҳи тахминан бир шаръий келади, ажаб кўлдир; гаройиботдан холи эмас.

Иброҳим тархон Шероз қўргонини беркитиб ўтирипти, Ёрайлоқ қўргонларида ҳам Хожа Диidorда бўлган Қанбар Али ва Абулқосим кўхбур ўзбак Самарқандни олганда Хожа Диidorда тура олмай, Ёрайлоқга келиб, Ёрайлоқ ва пастки қўргонларни беркитиб ўтирибдилар, деган хабар келди. Фонни унг қўлда қўйиб Қаштуд сари юрдик. Фон ҳукмдори карому саховат, хизматкорлигу одамийлик билан машҳур ва таниқли эди. Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда иниси Бойсунқур мирзога — Самарқандга бу йўл билан бориб эди. Фон беги етмиш-саксон от тортиқ қилди. Бошқа мулозаматларни ҳам ушбу йўсинлик қилди. Менга бир

ночорроқ от юбориб, узи келмади. Саховат билан машҳур бўлган эл бизга келганди хасис бўлади. Муруват билан донги чиққан элнинг муруввати унутилади. Саховат ва қарам билан таниқли ва машҳур бўлган Хисравшоҳ Бадиуззамон мирзога қандай мулозаматлар қилгани юқорида қайд этилди.

Яна Боқи тархонга ва ўзга бекларга роса кўп одамгарчилик, тортиқлар қилган эди. Икки навбат унинг вилояти орқали ўтишимизга тўғри келди. Бизнинг хонадонимиз аҳли у ёқда турсин, энг паст навкарларимизга қилган одамгарчиликни ҳам бизга қилмади, бизни ҳатто навкаримизча кузга илмади.

Байт:

*Ким қўрубтур, эй қўнгул,
аҳли жаҳондин яхшилиқ,
Кимки андин яхши йуқ,
куз тутма ондин яхшилиқ.*

Фондан ўтгач, Каштуд қўргонида ўзбаклар бор деб хаёл қилиб, Каштуд устига жўнадик. Каштуд қўргони ҳам бузилган экан. Бу муддатда унда ҳукмдор киши ўтирган эмас экан. Ундан ўтиб Қўҳак сувининг ёқасига тушдик. Ёрининг тўгрисидан — Қўҳак сувидан кўприк билан кечдик. Работи Хожа қўргонини тўсатдан билдирамай олишин деб Қосимбек бошлиқ беклар юборилди. Биз Ёридан ўтиб, Шунқорхона тогидан ошиб, Ёрайлоққа келдик. Работи Хожага борган беклар шоти қўяётган пайтда сезиб қолибдилар, қайтарибдилар; қўргонни ололмай қайтиб келдилар.

Қанбар Али Сангзорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўхбур ва Иброҳим тархон обрули кишиларини мулозаматга юбориб, ҳурмат-эҳтиром изҳорини қилдилар. Ёрайлоқ қишлоқларидан Асфидак қўргонига келдик.

Ўша фурсатда Шайбонийхон Хожа Дийдор туманида ўтирган эди. Учтўрт минг ўзбак аскари бор эди. Яна шу ерли сипоҳийдан ҳам шунча чогли киши йиғилганди. Самарқанд қалъабегилигини Жонвафо мирзога берганди. Беш-олти юз киши билан у Самарқанд қўргоннинг ичиди эди. Ҳамза Султон билан Маҳдий Султон ўзларига тегишли кишиқораси билан Самарқанд яқинидаги Бўдана қўруғида ўтирган эди.

Бизнинг кишиларимиз яхши ва ёмон — ҳаммаси икки юз қирқ киши эди. Барча беклар ва йигит-яланг билан сўзлашиб, шунга қарор қилдикки, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл унга ва у элга кўнгиллари бир тўхтамга келмаган. Ушбу фурсатда бир иш қилсак — қила оламиз. Агар Самарқанд қўргонига шоти қўйиб, ўғирлик билан олсак — Самарқанд эли ҳам бизники бўлади. Не чоралари бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун ҳам урушмайдилар. Самарқандни қўлга киритгандан сўнг ҳар не Тангрининг хоҳиши бўлса, ўша бўлгусидир.

Бу қарор билан пешин намозидан сўнг Ёрайлоқдан отланиб, кеча тун бўйи йўл юриб, ярим кечада Хон юртига етдик. У оқшом эл хабардор бўлибди деб қўргоннинг яқинига йўламай, Хон юртиданоқ орқага қайтилди. Тонготарда, Работи Хожадан қўйироқда Қўҳак сувини кечиб яна Ёрайлоққа келдик. Бир кун Асфидак қўргонида ҳамма ичкilar: Дўст Носир, Нуён кўкалдош, Хонқули, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалдош, Мирим Носир сингарилар ҳозир эдилар, менинг қошимда ўтирган эдилар. Ҳар тўгридан орада сўз ўтар эди. Дедимки: „Қани, айтинглар-чи, Тангри тўғри келтирса, Самарқандни қачон олгаймиз?“ Баъзи дедиларки: „Ёзда олгаймиз“. У маҳал кеч куз эди. Баъзилар: „Бир ой“, баъзилар „Қирқ кун“, баъзилар „Йигирма кун“, дедилар. Нуён кўкалдош дедики: „Ўн тўрт кунда олгаймиз“. Тангри тўғри келтириди: роппа-роса ўн тўрт кундаёқ Самарқандни олдик.

Ўша фурсатда ажойиб туш кўрдим. Туш кўрсам, ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ келмишлар, мен истиқболларига чиқибман. Хожа келиб ўтиридилар. Хожанинг олдиларига бир оз одмироқ дастурхон солишибди. Бу сабабдан ҳазратга бир оз малол келганмиш. Мулло Бобо мен сари боқиб ишора қилади. Мен ҳам имо-ишора билан дедимки, бу ишда менинг айбим йуқ. Даастурхон солувчи хато қилибди. Хожа буни фаҳмлаб, бу узрни қабул қилди. Ўринларидан турдилар. Узатиб чиқдим. Ушбу уйнинг даҳлизида ўнг қўлимдан ё чап қўлимдан тутиб шундай кўтардиларки, бир оғим ердан узилди. Туркий — ўзбек тилида дедиларки:

„Шайх маслаҳат берди“. Ўша бир неча кундаёқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундан сўнг Асфидак қўргонидан Васманд қўргонига келинди. Бир маротаба Самарқанд вилоятига бориб, сездириб қўйган эдик, яна Тангрига таваккал қилиб, ўша хаёл билан Васманддан пешин намозидан сўнг Самарқанд устига юрдик. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кечада Хиёбоннинг Пули Магок — Магок кўпрагига етиб, етмиш саксон сара йигитларни ажратиб, Фори Ошиқон тўғрисидан шоти қўйиб чиқиб келиб, Феруза дарвозасидаги қўриқчилар устига юриб, дарвозани қўлга олиб, бизга киши юборинглар, деб буюрдик.

Бу йигитлар бориб Фори Ошиқон тўғрисидан шоти қўйиб чиқадилар. Ҳеч ким сезмай қолади. Ундан Феруза дарвозасига келиб Фозил тархон (у бек тархонлардан эмас, туркистонлик савдогар тархонлардан бўлади. Шайбонийхонга Туркистонда хизмат қилиб, эътибор топиб эди) устига қарши юрадилар. Фозил тархонни бир неча навкари билан урушиб, уларни ўлдириб, дарвозанинг қулфини болта билан чопиб, дарвозани очдилар.

Ушбу фурсатда мен етганим заҳотиёқ Феруза дарвозасидан ичкари кирдим. Абулқосим кўҳбурнинг ўзи келмаган эди. Иниси Аҳмад Қосимни ўттиз-қирқтacha навкари билан юбориб эди. Иброҳим тархоннинг кишиси ҳам йўқ эди. Шаҳарга кириб хонақоҳда ўтирганимда Аҳмад тархон номли иниси бир неча навкари билан келди. Шаҳар ҳалқи ҳануз уйқуда эдилар. Дўкондорлар дўконларидан қараб, таниб дуо қиласидилар. Бир оз фурсатдан сунг шаҳар ҳалқи хабардор бўлди. Бизнинг элга ва шаҳар ҳалқига ажойиб шодлик ва нашъа эди. Ўзбакларни кўча-кўйда қутурган итлардек тош ва таёқ билан уриб ўлдирдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу йўсинда ўлдирдилар.

Шаҳар қўргонбеги Жонвафо Хожа Яхёнинг уйларида эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон қошига кетди. Дарвозадан кириб мадраса ва хонақоҳ сари юра қолдим. Келиб хонақоҳ тоқининг устида ўтиредим. Тонг отгунча теварак-атрофда сурон ва гавго бўлди. Баъзи хабардор бўлган арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъа ва шодмонликлар билан кўришиб, егуликлар келтириб, дуолар қиласидилар.

Тонг отгандан сўнг хабар келди, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушмоқдалар. Дарҳол отланиб, Оҳанин дарвозасига қараб йўлга тушдим. Мен билан ўн ўн беш, йигирма киши бор эди. Эл йўқсил. Эндини шаҳар қўлга олинди. Ҳар ким бир гўшада қизиқсиниб сураб-суриштириш билан машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидан ўзбакларни шаҳар ҳалқи уруб-суруб ташқари чиқарибдилар. Шайбоқхон бу хабарни эшишиб, изтироб билан офтоб чиққанда юз-юз эллик киши билан Оҳанин дарвозасига етиб келди. У уруш қизиган дарвозага келиб эди. Мен билан бўлган озми-кўпми киши миқдори, айтилганидек, маълум эди. Шайбоқхон кўрдики, ҳеч иш қила олмас, тўхтаб турмади, дарҳол қайтиб кета қолди.

У ердан қайтиб келиб, аркда Бўстон-сарайга тушдим. Арбоблар ва зодагонлар, шаҳар улуғлари мени келиб кўриб, қуттулуг бўлсинлар қиласидилар. Юз қирқ йилга яқин Самарқанд пойтахти бизнинг ихтиёrimизда эди. Энди қаерлардаги ёт душманнимиз — ўзбак келиб эга бўлиб олган эди. Қўлдан кетган мамлакатни яна Тангри қайтариб берди. Форат бўлган, талонторож қилинган вилоят тасарруфимизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳиротни ушбу йўсинда ёв гофиллигига олган экан. Лекин иш биладиган равшан ва инсофли киши назарида аёндирки, бу воқеа билан у ҳодиса орасида кўп фарқ бордир. Аввал буки, Султон Ҳусайн мирзо куп иш кўрган, кўп тажрибалар кечирган улуғ ёшли подшоҳ эди. Иккинчиси буки, ганими Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо — ўн етти-ўн саккиз ёшли тажрибасиз ўглон эди. Учинчиси буки, ганимнинг ичидан кайфият ва ҳолатни билган киши Мир Али мироҳур Ҳусайн мирзога кишилар юбориб, уни ганим гофил пайтда душман устига келтирди. Тўртинчидан, ганим қўргонда эмас, Боги Зогонда эди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳиротни олган пайтда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва яқинлари шундай ичкиликка тушган экандирларки, ўша кечада Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигига уч киши бўлиб, ўзи ҳам, улар ҳам маст эдилар. Бешинчидан, Султон Ҳусайн мирзо ўшанда ганим гофиллигига келди ва уни қўлга олди.

Мен Самарқандни олганимда ўн тўқиз ёшда эдим. На кўп иш кўриб эдим, на тажрибам бор эди. Иккинчиси буки, менинг ганимим Шайбоқхондек тажрибали, кўп иш кўрган ва улуғ ёшли киши эди. Учинчиси буки, бизга Самарқанддан ҳеч киши келмасди. Агарчи шаҳар халқи менга нисбатан кўнгиллик бўлсаларда, бироқ Шайбоқхоннинг қўрқинчидан ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртингчиси буки, менинг ганимим қўргонда эди: ҳам қўргон олинди, ҳам ганим қочирилди. Бешинчиси буки, бир мартаба Самарқандни олиш мақсадида келиб, ганимга сездириб қўйиб, иккинчи мартаба келганда Тангри ишимни тўгрилади: Самарқанд эгалланди.

Бу айтганларимдан мақсад элга таъна қилмоқ эмас, воқеанинг ҳақиқати шу эдики, бу ерда ёзилди. Бу битилганлардан ният ўзимни улуғламоқлик эмас, рости шу эдики — ёзилди. Бу галаба хусусида шоирлар воқеанинг шеърий тарихини айтган эдилар. Шу жумладан, бир байт хотирда қолган экан.

Байт:

*Боз гуфто хирад, ки таърихат
„Фатҳи Бобур баҳодур аст“, бидон.*

(Байт мазмуни:

*Ақл яна тарихин айлади таҳрир:
Бобур баҳодирнинг зафар фатҳидир.)*

Самарқанд олингандан сўнг Шовдор, Сўғд ва шу туманлар яқинидаги қўргонлар битта-битта менга томон юзланана бошладилар. Баъзи қўргонлардан ўзбак қалъабегилари ваҳимага тушиб, ташлаб чиқдилар ва баъзи қўргонлар ўзбак кишиларини қувлаб, бизга кирдилар. Баъзилар доругаларни тутиб, қўргонларини биз учун беркитдилар. Ушбу фурсатда Шайбоқхоннинг ҳамда ўзбакларнинг кўчлари ва уруқлари Туркистондан келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод туманларида эди. Қўргонларнинг менга бундай кирганлари ва элнинг бу йусинда қайтганини кўриб, ўтирган еридан Бухоро сари кетди. Тангри инояти билан Сўғд ва Миёнкол қўргонлари учтўрт ойда аксар бизга томон юзландилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб Қарши қўргонига кирди. Хузор ва Қарши ҳам узбаклар тасарруфидан чиқди. Қоракўл-

ни ҳам Марвдан Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз роса тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим, кўч ва уруқларим мен Андижондан чиққандан сўнг юз ташвиш ва машаққатлар билан Уратепага келган эдилар. Киши юбориб Самарқандга келтирдик. Ўша кеча-кундузлари Султон Аҳмад мирzonинг қизи Ойиша Султонбегимдан, биринчи маротаба менинг никоҳимга кирган киши шу эди, бир қиз бўлди. Унга Фахрунисо исми қўйилди. Менинг тўнгич фарзандим шу эди. Ўша пайтда мен ўн тўққиз ёшда эдим. Ўша бир ой-қирқ кун ичida уни Худо раҳматига олди.

Самарқанд галабасидан сўнг атрофетеваракдаги кариллаган ва дағдагали хонлар, сultonлар, амирлар ва чек-чегарадагиларга кўмак ва мадад сўраб муутазам элчилар, хабарчилар бордилар ва келдилар. Баъзилари тажрибаликларига қарамай енгилтаклик билан инкор қилдилар. Беодобликлар ва нохушликлар кўрган айrim табақалар хавф-хатардан қўрқиб, ўзларини билиб-бilmасга солдилар. Кумак юборган баъзиларга келсак, кўнгил тўларли эмас эди. Бу ҳолатларнинг ҳар бири ўз вақтида ҳали қайд этилади.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олганимизда Алишербек тирик эди. Бир навбат менга мактуби ҳам келган эди. Мен ҳам бир мактуб юбориб эдим: орқасида туркий байт айтиб, битиб юбориб эдим. Жавоб келгунча талатўп — гавго-тўполонлар бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олганда, Мулло Бинойни мулозим қилиб эди. Шайбоқхон билан бирга эди. Самарқанд фатҳидан бир неча кун ўтиб у Самарқандга келди. Қосимбек ундан гумонсираб, унга Шаҳрисабз сари „руҳсат“ берди. Бир неча кундан сўнг, фазилатли киши бўлгани ва ҳеч қандай гуноҳ содир қилмагани учун уни Самарқандга келтирдик. Доим қасида ва газал манзур қилар эди. Навода бир куйни менга атаб манзур этди. Ўша пайтда бир рубой ҳам айтиб манзур қилди.

Рубоий:

*Не галла маро к-аз ў тавонам нупид,
Не муҳмали галла то тавонам нушид.*

*Онроки на хўрдан асту не нўшидан,
Дар илму ҳунар кужо тавонад кўшид.*

(Мазмуни:

*Еб-ичгани менда на нон, галлам бордир,
Пулсизлиқдан на кийим, на саллам бордир.
Еб-ичгани ва кийгани нарсам йўғ-у
Қандай дейман: илҳом тула каллам бордир?)*

У фурсатларда битта-иккита байт айтар эдим. Лекин бутун газал ёзмаган эдим. Биргина туркий рубойй айтиб юбордим:

Рубоий:

*Ишлар бори кўнглунгдагидек бўлгусидур,
Инъому вазифа бори буйрулгусидур.
Ул галлау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю галладин уй тўлгусидур.*

Мулло Биноий бу рубоийнинг биринчи мисрасининг қофиясини радиф қилиб, бошқа қофия билан бир рубоий ёзив манзур этди:

*Мирзомки, шоҳи баҳру бар бўлгусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлгусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, иелар*

бўлгусидур.

У фурсатда Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрисабздан Самарқандга келиб эди. Дедики: „Ўша радиф ва қофиядаги айтмоқ керак эди“. Ушбу рубоийни Хожа Абулбарака айтди.

Рубоий:

*Бу жаврки қилди давр сўрулгусидур,
Султони карам бу узрии қўлгусидур.
Тукулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тукулгоннимиз бу даврада тўлгусидир.*

Бу қишида ишимиз куп тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди.

Бу аснода бир-икки ярамасроқ иш бўлди. Марвдан келиб Қоракўлни олгандар уни сақлай олмадилар. Қоракўл яна ўзбаклар қарамогига кирди. Қалъаи Дабусийда Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон номли иниси ҳоким эди. Шайбоқхон келиб қамал қилди. Биз лашкар йигиб аслаҳа тайёрлагунча, зўрлаб олди. Элни тамоман оммавий қатл қилди.

Мен Самарқандни олганимда саноқли икки юз қирқ қишим бор эди. Бешолти ойнинг орасида Тангри таолонинг инояти билан шунча бўлдики, Шайбоқ-

хондек киши билан Сарипулда саф тортиб урушдик. Бу ҳақда энди ёзилади.

Теварак ва атрофдагилардан: хондан Айюб Бекчик, Қашқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши билан кўмакка келган эди. Жаҳонгир мирзодан Таибалнинг иниси Халил юз-икки юз киши билан кўмакка келган эди. Султон Ҳусайн мирзодек тажрибали подшоҳдан, Шайбонийхоннинг феъл-атворини мирзодан яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодан ҳам киши келмади. Ҳисравшоҳ ҳам қўрқувдан одам юбормади. Бу хонадонга нисбатан ундан ҳаддан кўп ёмонликлар содир этилган эди, худди қайд этганимиздек, биздан жуда қўрқарди.

Шаввол ойида Шайбоқхон билан урушмоқ мақсадида сафар қилиб Боги Навга чиқдим. Бешолти кун Боги Навда лашкар йигмоқ ва аслаҳани тайёрлаш маслаҳати учун ўтирилди. Боги Навдан отланиб кўч-кўчлашиб йўлга тушдик. Сарипулдан ўтиб тўхтадик. Ўрда гирдатрофини тамоман шоҳ, хандақ билан ўраб, эҳтиёт қилиб мустаҳкамладик. Шайбоқхон наридан келиб Хожа Кордзан мавзесига тушди. Ора тахминан бир йигочча келарди. Тўрт-беш кун бу юртда ўтирилди. Бизнинг кишимиз ва ганим кишиси кунда наридан келиб, беридан бориб, отишиб келишар эди. Бир куни ганим одамлари кўпроқ келди. Хийла уруш бўлди. Ҳеч кимга галаба насиб этмади. Бизнинг байроқдоримиз енгиллик қилиб ортга қайтиб хандаққа кирипти. Баъзилар уни Сайди Қаробек байроби эди, дедилар. Сайди Қаро гарчи сўзининг устидан чиқадиган киши эса-да, қиличга келганда кучсизроқ эди.

Ушбу пайтлари Шайбоқхон бир кеча тунги босқинга келди. Лашкаримиз атроф айланаси шоҳ-шабба, хандақ билан мустаҳкам ва маҳкам қилинганди. Келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг ташқарисидан сурон солиб, бирмунча ўқ отиб қайтишди. Уруш ишига мен саъю-ҳаракат қилдим. Қанбар Али ҳам бўш келмасди. Боқи тархон минг-икки минг беш юз киши билан Кешга тушипти, икки кунда бизга келиб қўшилади. Сайид Муҳаммад мирзо дуғлат ҳам хон бобом қошидан кўмакка келиб, минг-минг беш юз киши билан

Диолга тушипти. Орадаги масофа тўрт йигоч йўлдир. Эрталаб бизга қўшилишади. Ана шундай пайтда шошилдик, урушдик.

*Ба тунди сабук даст бурдан ба тиг,
Ба давдоң газад пушти дасти дариг.*

(Мазмуни:

*Газабдан ханжарга қўл чўзган киши,
Афсус бармогини тишлашдир иши.)*

Менинг гайратимнинг сабаби шу эдик, уруш куни саккиз юлдуз оралиқда эди. Агар у кундан ўтса, ун уч-ун тўрт кунгача саккиз юлдуз ганимнинг орқа томонида бўларди. Бу мулоҳазалар ҳеч нарса экандир. Ўринсиз шошилибмиз. Эрталаб уруш нияти билан совут кийиб, отларга зирҳли ёпинчиқлар солиб, баронгор (ўнг қанот), жавонгор (чап қанот), гул (лашкар марказида шоҳ туродиган жой), ировул (ҳужумчи қисм) тузиб, сафланиб отландик. Ўнг қанотда Иброҳим сору, Иброҳим Жоний, Абулқосим қўхбур ва яна баъзи беклар; чап қанотда Муҳаммад Мазид тархон, Иброҳим тархон, яна Самарқанд бекларидан Султон Ҳусайн аргун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Ҳожа Ҳусайн; гулда Қосимбек ва яна баъзи яқин ичкилар турди. Ировулда Қанбар Али саллох, Банда Али, Ҳожа Али, Миршоҳ қавчин, Саййид Қосим эшикоға, Холдор, Банда Алиниг иниси Қўч, Ҳайдар — Қосимбекнинг ўғли эдилар. Ҳозир бўлган сара йигитлар ва ичкilarнинг ҳаммаси ировулга қўйилган эди.

Биз саф тортиб чиққач, ганим ҳам рўпарадан сафланиб пайдо бўлди. Ўнг қанотда Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур Султон, чап қанотда Ҳамза Султон, Маҳдий Султон ва яна баъзи сultonлар келар эди. Сафлар яқинлашгач, ганимнинг ўнг қанотининг уни бизнинг орқамиз сари бурилди. Мен ҳам олга қараб, улар сари юрдим. Бизнинг иш кўрган, қилич чопган йигитларимизнинг ҳаммаси ировулга қўйилган эди, улар ўнг қўл сари қолди. Олдимизда ҳеч киши қолмади. Шунга қарамай, илгари келган кишиларини уриб, қайтариб, гулига тиқдик. Шу даражага етдики, ганимнинг баъзи қари улувлари Шайбоқхонга: „Юриш керак, тўхтаб турмоқнинг вақти ўтди“ дейишипти. Ўзи тўхтаб турипти.

Ганимнинг ўнг қаноти бизнинг чап қанотимизни босиб орқага айланди. Ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олдимиз яланг бўлди. Кейиндан ва олдиндан ганим кишилари зўрлаб ўқ ёғдиришга кириди.

Бизга кўмакка келган мўгул лашкарининг урушга тоқатлари йўқ эди. Урушмоқни қўйиб, ўзимизнинг элниёқ талаб, отдан туширишга киришдилар. Бир бу гал эмас, ҳамиша бадбаҳт мўгулнинг одати ана шунаقا. Босса ҳам ўлжа олади, бостиrsa ҳам ўз элини талаб, ўлжа олади.

Олдимиздагиларни қаттиқ бостириб келганда, бир неча марта буриб қайтардик. Илгаридан ҳам бостириб келдилар, кейин бизнинг ортимизга ўтиб олган қисм ҳам байрогимиз томонга ўқ ота бошлади. Илгаридан ва кейиндан бостириб келинди. Бизнинг элни саросимага солдилар.

Ўзбакнинг урушда бир улуғ ҳунари ушбу тўлгамадир, яъни жангга тинимсиз аскар солиб туришдир. Ҳеч уруши тўлгамасиз бўлмайди. Бундан ташқари, илгари ва кейин беку навкарлар мунтазам ўқ ёғдириб сафни сақлаб келадилар, қайтганда ҳам тартиб билан саф бўлиб қайтадилар.

Мен билан ўн-ун икки киши қолиб эди. Қўҳак дарёси яқин эди. Ўнг қанотнинг уни дарёга тўқиниб эди. Дарё томонга йўналдик. Қўҳак дарёсининг энг тўлиб оқадиган пайти эди. Дарёга етишимиз билан зирҳланган ҳолатимизда сувга кирдик. Ярмидан кўпрогига юриб келинди. Ундан сўнг сузуб ўтишга тўғри келарди. Бир ўқ отими масофани отда сузуб ўтдик. Сувдан ўтгач, от зирҳларини кесиб ташладик. Сувдан шимол сари ўтилгач, ёвдан ажрашдик. Лекин якка-яримни туширувчи, ялангчловчи — ҳаммаси шум мўгулларимиз эди. Иброҳим тархонни ва яна анча зўр-зўр йигитларни мўгуллар талаб, отдан тушириб зое қилдилар. Қўҳак дарёсининг шимол тарафи билан Қулба атрофига Қўҳак дарёсини кечиб ўтдик.

Икки намоз орасида Шайхзода дарвозасидан кириб аркка келдим. Улуғ-улуг беклар, яхши-яхши йигитлар ва кўп киши бу урушда нобуд бўлди. Иброҳим тархон, Иброҳим сору ва Иброҳим Жоний, буни қарангки, бир урушда уч Иброҳим исмли бек нобуд бўлди. Яна Абулқосим қўхбур, Ҳайдар Қосимбекнинг

улуг ўғли Худойберди байроқдор, Худойберди барлос, Султон Аҳмад Танбалнинг бурунроқ бир неча марта қайд этилган иниси Халил шу урушда нобуд бўлдилар. Яна баъзилар ҳар тарафга қочдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳга — Ҳисор ва Қундуз сари кетди. Яна улуғ риоят қилган бегимиз Қанбар Али саллоҳ мӯғул, шунча эътибор топган бўлса-да, шундай пайтда ҳамжиҳатлик қилмай, Самарқанддан кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳ қошига борди. Яна баъзи ичкilar ва йигитлар, чунончи, Каримдод, Худойдод туркман, Жоника кукалдош ва Мулло Бобойи Пашогорий ҳам кетди. У пайтлари Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмондек юрарди. Уратепа сари кетдилар. Яна баъзилар, Ширим тагойи ҳам жамоати билан, гарчи, биз билан бирга Самарқандга кирган, кенгашиб ўлик-тирикни Самарқанд қўргонининг ичидаги кўриб, қўргонни беркитмоқчи бўлган бўлсак-да, улар сўзларида туришмади. Менинг онам эгачиси, синглиси қўргонда туриб, ҳамма кўч ва урук, киши-қаросини Ўратепага чиқариб юбориб, ўзигина бир неча киши-қароси билан қўргонда турди. Бир бу эмас, доим шундай қаттиқ ишлар тушганда бундай узоқни қўролмаслик ва ҳамжиҳатсизликлар Ширим тагойидан содир бўлгандир.

Эртасига эрталаб Ҳожа Абулмакорим, Қосимбек, барча беклар, ичкilar ва сўз тегар йигитларни чорлаб кенгаплиб, қўргонни беркитиш ва ўлик-тиригимишини қўргон ичидаги кўришга келишдик. Мен, Қосимбек, ҳузуримдаги ичкilar ва йигитлар билан кўмак бўлдик. Бу маслаҳат учун шаҳарнинг ўртасида — Улугбек мирзо мадрасаси томининг устида оқ чодир тикиб утирдим. Бошқа беклар ва йигитларга дарвозаларда, қалъанинг айланаси буйлаб деворлар устида назорат масофалари тақсимланди.

Икки-уч кундан сўнг Шайбоқхон келиб шаҳар қўргонидан йироқроқ бир ерга тушди. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, торкӯча-берккӯча бебош ва урушқоқ ёшлари тўда-тўда йигилишиб, чапаниларча ҳайқириқ билан мадраса эшигига келлиб, урушга чиқар эдилар. Шайбоқхон урушга отланганда қўргоннинг яқинига ҳам кела олмасди. Бир неча кун шу зайн

лда ўтди. Ўқ ва қилич захму зарбини, жанг майдони, қатл ва ҳарбни кўрмаган бебош ва чапанилар бу муомаладан ботирсиниб дарвозадан йироқ-йироқ чиқа бошладилар. Иш кўрган йигитлар бундай эҳтиётсиз чиқишлиарни ман этсалар, улар буларга таъна қила бошладилар.

Бир куни Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари урушга келди. Шаҳарнинг жангари йигитлари ботирсинганлари учун доимгидек дарвозадан ботирларча ва йироқ чиқдилар. Буларнинг орқасидан баъзи отлиқ йигитлар чиқарилди. Уштургардан тарафида кукалдошлар ва яқин ичкilar: Ширим, Нуён кукалдош, Қулназар тагойи, Мазид сингарилар ва баъзилар чиққанда учтўрт ўзбак буларга от солди. Қулназар билан қиличлатдилар. Келган ўзбак пиёдалари зўрлик қилдилар. Шаҳарнинг чапани жангариларини енгдилар: Оҳанин дарвозасига тиқдилар. Қучбек ва Миршоҳ қавчин Ҳожа Хизр масжидининг ёнида тушив қолдилар. Пиёдаларни чекинтирганлари заҳоти илгариги отлиқлари Ҳожа Хизр масжидига йигилиб келдилар. Қучбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар билан яхши чопишиб, мардонавор иш кўрсатди. Барча одамлар қараб турган эди: олдин қочганлар ҳам тўхтамай қочишарди. Ўқ отишдан ва урушпідан энди наф йўқ эди. Мен дарвозанинг устидан камондан отар эдим. Яна баъзи яқинимдагилар ўқ отар эдилар. Юқоридан ёғилган ўқнинг зарбидан Ҳожа Хизр масжидидан илгари ўта олмадилар. Ўша ерданоқ қайтдилар.

Қамал пайтида қўргон деворининг устида ҳар кечада юрар эдик. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклар ва ичкilarдан баъзилар айланарди. Феруза дарвозасидан Шайхзода дарвозасигача девор устида от билан юрса буларди. Ўзга ерларда яёв юриларди. Баъзилар яёв юриб айланаб чиқарди. Бир айланунча тонг отар эди.

Бир куни Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси билан Шайхзода дарвозаси орасида уруш бошлади. Уруш бу ерда бўлаётгани учун мен кўмакдалигим сабабли бу ерга келдим. Гозуристон дарвозаси билан Сўзангарон дарвозаси тарафига парво қилмадик. Ўша куни Шайхзода дарвозасининг устидан ўқ отишда бир бўз отлиқнинг отини камон ўқи билан яхши

отдим. Шу ўқ биланоқ куни битди. Бу оралиқда улар шунчалик бостириб келдиларки, Уштургардан мавзесида қалъа деворининг тубигача етдилар. Биз бунда ҳарбу зарб билан машгул бўлиб, у тарафдан тамоман хабарсиз қолибмиз; йигирма беш-йигирма олти киши шоти тайёр қилган эканлар, ҳар шотининг кенглиги шунчаликки, уч киши, икки киши ёнмаён чиқа оларди. Етти-саккиз юз зур йигитни бу шотилар воситасида Гозуристон дарвозаси билан Сўзангарон дарвозаси нинг оралиги тўғрисида пиистирма қўйиб, ўзи у тарафдан жанг бошлаган экан. Эли барча бу тараф урушга машгул бўлиб, оралиқ масофа холи бўлган пайтда писиб турган ердан чиқиб, илдам келиб, бу шотиларни икки дарвозанинг оралиги — Муҳаммад Мазид тархон ҳовлисининг тўғрисидан биратўла қўргон деворига қўйдилар.

Қўчбекнинг, Муҳаммадқули қавчининг ва яна бир бўлак йигитларнинг қўриқлайдиган ери шу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳовлисида эдилар. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг қўриқлайдиган жойи эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тагойи ва оға-инисининг, Қутлуғ Хожа кўкаaldoшнинг назорат жойи эди.

Уруш у томонда бўлаётганидан қаровуллар гоффилликда қолиб, қулу қуллуқчи иш-куч учун уйига, бозорга бориб, тарқалиб кетган эдилар. Назоратчи беклари бир-икки етим-есир билан қолган эди.

Қўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Суфи, яна бир йигит яхши қаршилик кўрсатиб мардоналиклар қилди. Қўргон девори устига ёв кишисининг баъзилиари чиққандилар, баъзилари чиқмоқда эдилар. Бу мазкур бўлган тўрт киши югуриб келиб қилич солиб, кучли зарба бериб, душманни тушириб қочирдилар. Ҳаммасидан Қўчбек жасорат кўреатди. Қўчбекнинг ягона ёқимли ва намунали иши шу бўлди. Бу қамалда икки марта қўли жуда яхши ишга яради. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси назоратида ёлғиз қолиб эди. У ҳам ғанимни яхши қайтарди. Қутлуқ Хожа кўкаaldoш ва Қўлназар мирзо ҳам ўзларига тегишли назорат жойи — Гозуристон дарвозаси-

да эдилар. Улар ҳам оз киши билан яхши мудофаа қилиб, кўндалангдан яхши жанг қилдилар. Яна бир наявбат Қосимбек йигитларни бошлаб, Сўзангарон дарвозасидан чиқиб, ўзбакларни Хожа Кафширгача қувлаб, бир неча кишини асир тушириб, бошини кесиб келди. Дон энди пишган чог эди, ҳеч ким ҳали янги дондан шаҳарга киритмаган эди.

Қамал муддати узоққа чўзилди. Элга кўп танқислик бўлди. Шу даражага еттики, фақир ва бечора ит этини, эшак этини ейишга киришди. Отга — хашак тақчил бўлди. Дарахтларнинг баргини отга берар эдилар. Ўшанда синалдики, барча япроқлардан тут барги ва қайрагоч япроги отга яхшироқ эмиш. Баъзилар қуруқ ёғочларни рандалаб, қипигини сувга ивитиб отга берар эдилар. Учтўрт ойгача Шайбоқхон қўргоннинг яқинига келмай, йироқдан қўргонни айланниб кўчиб юрар эди. Бир оқшом эл гоғил ярим кечага яқин Феруза дарвозаси тарафига келиб, ногора чалиб сурон солдилар. Мен мадрасада эдим. Кўп тараддуд ва дагдага бўлди. Бундан сўнг ҳар кеча келиб, ногора чалиб сурон солиб, гавго қилар эдилар.

Ҳар қанча атроф ва теварак яқин-йироққа кишилар юборилса ҳам, ҳеч кимдан кўмак ва бирор мадад етишмади. Зўр ва қувватимиз бор бўлган пайтда ҳеч қандай шикаст ва бирор нуқсон бўлмас эди. Кўмак ва мадад қилмадилар, бундай вазиятда қандай ҳисоб билан мадад қилардилар. Буларга умид боғлаб қамалда қалъани қўриқламоқ тўғри эмас экан.

Бурунгилар дебдурларки, қўргон беркитмоқликка бош керак; икки қўл керак; икки оёқ керак: бош сардор бўлади. Икки қўл — икки томондан келадиган кўмак ва мадад бўлади. Икки оёқ — қўргоннинг захираси билан суви бўлади. Биз бу атроф ва теваракдагилардан кўмак ва мададга кўз тутамиз, уларнинг ҳар қайсиси ўз дарди билан овора.

Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва тажрибали подшоҳ бизга мадад қилмай, кўмаклар бериб элчи юбормай, Шайбоқхонга қамал пайтида Қамолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни элчиликка юборди.

Танбал Андижондан Пискент туманига келди. Хон ҳам Аҳмадбек ва бир

қисм лашкар билан Танбалнинг рўпарасиги чиқди. Лаклакон ва Турок чорбоги мавзесида юзма-юз бўлдилар. Уруш-турш бўлмай ажрашилар. Султон Маҳмудхон уруш одами әмас эди. Сипоҳийликдан жуда баҳрасиз эди. Танбал билан юзлашган пайтда хонда юраксизлар-

ТЎҚКИЗ ЮЗ ЕТТИНЧИ (1501-1502) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Қамал муддати узоққа чўзилди. Ҳеч тарафдан захира ва озиқ келмади. Ҳеч бир ердан кўмак ва мадад ҳам бўлмади. Лашкар ва ҳалқ ноумид бўлиб, биттадан, иккитадан қўргонни ташлаб қоча бошлади. Шайбоқҳон қўргон элининг ожизлигини англаб, келиб Гори ошиқон мавзесига тушди. Мен ҳам Шайбоқҳоннинг рўпарасига — Кўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирzonинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Жаҳонгир мирzonинг ёвлашишига ва Самарқанддан чиқишимизга сабабчи бўлган Узун Ҳасан Ҳожа Ҳусайн ўғли (бурун буни қайд этган эдик: қанчадан-қанча фитнаю бузгунчиликлар қилган киши) ўн-ўн беш навкари билан келиб қўргонга кирди. Бу кириши анча мардона кириш эди.

Лашкар ва шаҳар ҳалқига етишмовчилик ва танқислик кўпроқ бўлди. Яқин ва мўътабар кишилар ўзларини қўргон деворидан ташлаб қоча бошладилар. Синашта беклардан Вайс Шайх ва Вайс Логарий ҳам қочиб қолдилар. Атрофетварақдан умидимиз мутлақо узилди. Ҳеч тарафдан умид йўқ эди. Озиқ-овқат ва захира кам эди. Бори ҳам тугади. Ҳеч ердан озиқ ва захира келмади.

Ана шундай пайтда Шайбоқҳон сулҳ сўзини орага солди. Агар бирор тарафдан умидимиз бўлганида ё захиранимиз қолганида, сулҳ сўзига қулоқ солармидик. Зарурат бўлди, наридан-бери сулҳ тузиб, вақт ярим кечага яқинлашганида Шайхзода дарвозасидан чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқдим. Яна икки хотин киши чиқди: бири — Бичка Халифа, иккинчиси — Минглик кўкалдош эди. Менинг эгачим Хонзодабегим ушбу чиқишда Шайбоқҳоннинг қўлига тушди. Сўғднинг улуг шоҳариқларида қоронги кечада уриниб, йўл йўқотиб, юз ташвиш билан тонг отганда Ҳожа Дийдордан ўтиб, чошгоҳда Қорбуг тепалигига тир-

га хос ҳолат ва кайфият зоҳир булади. Аҳмадбек турк киши эди, бироқ мардана ва хайриҳоҳ одам эди. Ажойиб қаттиқ бир гапни хонга айтади: „Бу Танбал ўзи қанчалик кишидирики, бунча таҳлика ва тараддуд тортасиз. Агар кўзингиз қўрқса, кўзингизни боғлаб юзлашинг!“

ТЎҚКИЗ ЮЗ ЕТТИНЧИ (1501-1502) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

машдик. Қорбуг тепалигининг шимолидан Худак кентининг этаги билан Илонўтини тусмоллаб жўнадик. Йўлда кетишида Қанбар Али ва Қосимбек билан от чоптиридик. Менинг отим ўтди. Уларнинг оти орқада қолганини кўриш хаёлида қайрилиб қарадим. Айил бўшаб қолган экан, эгар айлануб кетди. Бошим билан ерга йиқилдим. Гарчи ўша заҳоти урнимдан туриб отга миниб олган бўлсанда, эсим оқшомгача аслига келмади. Бу оламда ўтган воқеалар туш ва хаёлдек кузим ва кўнглимга кўринар, кечар эди.

Кечқурун аср намози чоги Илонўтида тушиб, от сўйиб этини кабоб қилдик. Отларни бироз тиндириб сўнг йўлга тушдик. Тонг отмасидан Халилия қишлоғига етиб тўхтадик. Халилиядан Дизакка келинди. У фурсатда Дизакда Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой қўргонбеги эди. Семиз гўштлар ва нон арzon, чучук қовун ва яхши узумлар фаровон. Ундей мاشаққатдан бундай арzonчилик ва ундей фалокатлардан бундай омонликка келдик.

*Ваҳму усраттин амоне топтуқ,
Янги жон, тоза жаҳоне топтуқ.*

(Мазмуни:

*Қўрқув, қаҳатлиқдан омонлик топдик,
Янги жону янги жаҳонлик топдик.)*

Үлим ваҳимаси кўнгилдан кўтарилиб, очлик шиддати элдан даф бўлди. Умримизда бунча фарогат қилмаган эдик. Умр буйи омонлик ва арzonчилик қадрини бунчалик билмагандик. Ишрат фалокатдан сўнг, фарогат мاشаққатдан кейин лаззатлироқ ва яхшироқ кўринади. Тўрт-беш маротаба ана шундай кўргиликлардан роҳатга ва машаққатдан фарогатга қайтганмиз. Биринчиси мана шу эди. Ўшандай душман балосидан ва очлик азобларидан халос бўлиб,

омонлик роҳати ва арzonчилик фарогатига етишдик. Учтурт кун Дизакда истироҳат қилдик. Ундан сунг Уратепа сари йўлга тушдик. Пашогар йўлдан бироз чеккароқда. Унда илгари бир муддат бўлгандим, ўтиб кетишда бориб уни сайр қилдим.

Пашогарниң қўргонида узоқ вақтлардан буен менинг онам хонимга хизмат қиласидиган отин уловсизлик туфайли Самарқандда қолган эди, учраб қолди, кўришдим, сўрашдим. Самарқанддан бу ерга яёв келибди.

Менинг онам хонимнинг синглиси Хўб Нигорхоним оламдан ўтган экан. Уратепада хонимга ва менга эшилтирилар. Отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилган экан, уни ҳам шу ерда эшилтим.

Хоним отамнинг фожиали ўлими боис оналари, инилари, сингиллари, Шоҳбегим, Султон Маҳмудхон, Султон Нигор хоним ва Давлат Султонхонимни кўролмаган эди. Жудолик муддати ўн учун тўрт йилга чўзилганди, туғишгандарни кўриш учун Тошкандга йўл олдилар.

Мен Мұҳаммад Ҳусайн мирзо билан сўзлашиб, Уратепа кентларидан Даҳкат деган ерда қишлоқчи бўлдим. Бориб хонадон аҳлини Даҳкатга қўйиб, бир неча кундан сўнг Шоҳбегимни, хон тогамни ва хон уруғ-аймоқларни кўргани мен ҳам Тошкандга жўнадим. Бориб Шоҳбегим ва хон тогамга мулозамат қилиб, бир неча кун ўша ерда бўлдим. Онамнинг туғишган опаси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқанддан келди. Менинг онам Қутлуг Нигорхоним оғриб қолди, анча ёмон оғриди. Қаттиқ хатарларни ўтказди.

Ҳазрати Хожаго Хожа Самарқанддан чиқиб келиб, Фаркатда ўтириб эдилар. Фаркатга бориб Хожани кўрдум. Хон тогам лутф ва марҳамат йўлини тутиб, вилоят ва туман берар, деган умидда эдим. Уратепани ваъда қилдилар. Мұҳаммад Ҳусайн мирзо бермади. Билмадим, ўзича бермадими ё юқоридан ишора бўлдими?

Бир неча кундан кейин (Даҳкат Уратепанинг тог этаги кентларидандир, улуг тоғнинг тубида жойлашган. Бу тогдан ўтгач, Масчо келади. Эли гарчи сорт ва қишлоқда яшасалар-да, турклардек гала

ва сурувли әллардир. Даҳкатнинг қўйини қирқ минг ҳисоблар эдилар) шу кентдаги аҳолининг уйларига жойлашдик. Мен бир каттарогининг уйига тушдим, қари киши, олтмиш-етмишларда эди, лекин ҳали ҳам онаси бор эди. Анча умр кўрган хотин эди: бир юз ўн бир ёшда эди. Темурбек Ҳиндустонга кирганда бу хотиннинг уругидан бири ўша лашкарда бўлган экан. Уни эслаб, ҳикоя қилиб берарди. Бир Даҳкатда шу хотиннинг ўзидан туғилган, невара, қиз невара ва неваранинг невараларидан тўқсон олти киши яшарди, ўлганлари билан икки юзта ҳисоб қилишарди. Неварасининг невараси йигирма беш-йигирма олти ёшлардаги, қоп-қора соқолли бир йигит эди.

Даҳкатда эканимизда, Даҳкатнинг теварак-атрофидаги тогларни ҳамиша яёв юриб, сайр қиласидим. Аксар ялангоёқ юрадим. Ялангоёқ кўп юрганимдан оёқларим тог ва тошни тафовут қилмай қолган эди. Ўшандай сайр пайти— бир куни намозгар билан намозшом орасида бир ингичка сезилар-сезилмас йўлдан бир қорамол тушиб борар эди. Мен дедимки: „Бу йўл қаёққа борар экан? Қорамолдан кўзни узманг, қорамолни йўқотманг, токи йўлнинг қаерга олиб бориши маълум бўлгай“. Хожа Асадуллоҳ лутф қилиб шундай деди: „Гов гум шавад чи кор кунем?“*

(Мазмуни: қорамол йўқолса нима қиласиз? Қоронги тушса нима қиласиз?).

Ушбу қиши аскарларимиздан баъзиси биз билан ҳарбий сафарларда юра олмай, Андижонга кетиш учун рухсат сўрадилар. Қосимбек тўлиб-тошиб: „Бу киши бораётган экан, Жаҳонгир мирзога ўз маҳсус кийимларингизни юборинг“, — деди. Бир оқ қундуздан тикилган қалпогимни юбордим. Қосимбек яна, Танбалга ҳам бир нима юборсангиз бўлмайдими? — деб қизиқтириди. Хоҳламасам-да, Қосимбекнинг қизиқтириши туфайли Нўён кўкалдошнинг Самарқандда ўзи ясатган бир этик ясси қиличи Танбалга юборилди. Менинг бошимга теккан қилич ушбу қиличининг ўзи эди. Бу кейинги йил воқеаларида зикр этилади.

* Гов гум шавад — қорамол йўқолса; говгум — қоронги тушибиши.

Бир неча кундан сўнг, мен Самарқанддан чиққанда қолиб кетган улугонам Эсон Давлатбеким, Самарқандда қолган кўч-уруг оч ва озиб-тўзган ҳолда келдилар. Ушбу қиши ўртасида Шайбонийхон музлаган Хўжанд сувини кечиб, Шоҳрухия ва Пискент атрофлариға ҳужум қилди. Хабар келгач, кишимизнинг озлигига қарамай, тез отландик. Хўжанднинг қўйисидаги кентлари, Ҳаштияқ тўғриси билан йўлга тушдик. Соvuқнинг зарби жуда кучли эди. Бу ерларда Ҳодарвеш шамоли тинмайди, ҳамиша қаттиқ эсади. Шу даражада соvuқ эдики, ўша икки-уч кун орасида иккичи уч киши совуқнинг шиддатидан ўлган эди. Менда гуслга эҳтиёж бор эди. Ёқаларини қалин муз қоплаган, сувнинг тезлиги боис ўртаси музламаган бир ариқдаги сувга кириб гусл қилдим. Ўн олти маротаба сувга шўнғидим. Сувнинг соvuқлиги хийла таъсир қилди.

Эртасига Хўжанд сувидан Хослар тўғрисида муз устидан юриб ўтдик. Дарёдан ўтиб, тун бўйи юриб Пискентга келдик. Шайбоқхон ҳам Шоҳрухия атрофларини талаб, қайтиб кетипти. У фурсатда Пискент Мулло Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондан кичикроқ Мўмин исмли бир ярамас ва ҳавои ўғли Самарқандда эканимда менинг қошимда эди, имкон қадар эътибор кўрсатгандим. Билмадим, Нуён кўкалдош Самарқандда унинг билан қандай ёмон муомала қилибдики, бу... кек сақлаган экан. Ўзбак ҳужумчисининг қайтгани ҳақида хабар келгач, хон қошига киши юборибди.

Пискентдан кўчиб Оҳангарон кентларида уч-тўрт кун тўхтаб қолдик. Самарқанддаги ошнолик туфайли Мулла Ҳайдарнинг ўғли Мўмин Нуён кўкалдошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни зиёфатга чорлайди. Мен Пискентдан кўчганимда, бу гуруҳ Пискентда қолди. Бу жамоага бир жар ёқасида зиёфат беришади. Биз келиб Оҳангарон кентларидан Сомсийрак деган кентга тушдик. Эртасига Нуён кўкалдош жарликдан мастиликда ийқилиб ўлибди, деган хабар келди. Нуённинг туғишган тогаси Ҳақназарни яна бир гуруҳ киши билан юбо-

рилди, бориб Нуённи ийқилган еридан топиб, эҳтиёт қилиб, Пискентда туроққа топшириб келдилар. Булар сухбат қурган ердан бир камон ўқи отими нарида баланд бир жарнинг остида Нуённинг ўлигини топибдилар. Баъзилар, Мўмин Самарқанддаги гинани сақлаб, Нуёнга қасд қилган, деган гумонга ҳам боришиди. Ҳақиқатини ҳеч ким билмади. Менга бу ҳол жуда қаттиқ таъсир қилди. Кам кишининг ўлимидан бунча таъсиранган эдим. Бир ҳафта, ўн кунгача ҳамиша йиглардим. Улимининг абжад ҳисобидаги санаси — „фавт шуд Нуён“ (Нуён вифот этди) сўзларида топилди.

Бир неча кундан сўнг Даҳкатга қайтиб келдим. Баҳор бошланиши билан Шайбоқхоннинг Уратепа устига келиши ҳақида хабар бўлди. Даҳкат текис ер бўлгани учун Оббурдан довони билан тогли Масчога ошдик. Масчонинг пастки кенти Оббурдандир. Бу Оббурдандан қўйироқда бир чашма бўлиб, бу чашма тепасида бир мозор турипти. Ушбу чашмадан юқориси Масчога қарашли. Қўйиси Палгарга тааллуқлидир. Ушбу чашма бошида, унинг ёқасидаги тошга бу уч байтни ўйиб ёздиридим:

*Шунидамки, Жамшеди фарруҳсиришт,
Ва сарчашмае бар санге навишт:
„Бар ин чашма чун мо басе дам задавд,
Бирафтанд то чашм бардам задавд.
Гирафтем олам бо мардию зўр,
Ва лекин навурдем бо худ ба гўр“.*

(Мазмуни:

*Эшигтаним борки, Жамшиддек иомдор
Бир булоқ тошига ёздирид өдгор:
„Бу булоқ бошига куплар етдилар,
Куз юмиб очгунича йитиб кетдилар.
Мардлигу зўрлик-ла оламии олдик,
Лекин қабристонга қуруқ йўл солдик“.)*

Бу тогли масканда тошга ўйиб байт ва нарсалар битиш одатдир. Ушбу Масчода эканимизда, шоир Мулло Ҳижрий Ҳисор тарафидан келиб мулозамат қилди. Ушбу матлаъни ўша пайтлари битган эдим:

*Такаллуф ҳар неча суратта бўлса,
овдии ортуқсан,
Сеня жон дерлар, аммо бетакаллуф
жондин ортуқсан.*

Шайбоқхон Ўратепанинг теварак-атрофларига келиб, бир сира бузгунчилик қилиб қайтди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканида кишиимизнинг озлигига ва яроқсизлигига қарамай, ёв эшик олдига келганда имконни қўлдан чиқармаслик учун Масчодаги хонадонни қўйиб, Оббурдан довонидан ошиб Даҳкат кентига келдик. Шайбоқхон дарҳол қайтиб кетди.

Яна довон ошиб Масчога келдик. Вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, тогдан тоққа бундай сарсону саргардон ошмоқ, турмоқ беҳуда, деган фикрга келдик. Хон ҳузурига — Тошкандга, фақат Тошкандга бормоқ керак. Ҳосимбек бу юришга рози бўлмади. Илгари битгандик, у Қорабулоқда забт ва сиёsat учун уч-тўрт мўгулни ўлдиртирган эди. Афтидан, ана шунга кўра у боришга иккиланди. Кўп тушуниришга уриндик, бўлмади. Оғанини ва тобелари, таниш-билишлари билан Ҳисорга йўл олди.

Биз Оббурдан довонидан ошиб, хон ҳузурига Тошкандга равона бўлдик. Шу пайтлари Танбал лашкар тортиб Оҳангарон тоги этакларига келди. Лашкар ичida Муҳаммад Ҳисорий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад дуглат, яна укаси Султон Ҳусайн дуглат, Қанбар Али саллоҳ келишиб олиб Танбалга қасд қила-дилар. Бу ҳолатни Танбал сезгач, улар тура олмадилар: хон қопига қочиб келдилар.

Қурбон ҳайити Шоҳрухияда ўтди. Тўхтовсиз юриб, хон ҳузурига — Тошкандга бордим. Бу рубоийни айтиб эдим. Яхши қофиялаштиришда иккилангандим. У пайтда шеър истилоҳлари талабларига унчалик қаттиқ амал қилмасдим. Хон хуштабъ киши эди, шеър битарди, гарчи тузукроқ газали кам бўлса-да, бу рубоийни хонга манзур этиб, тараффудимни арз қилдим. Қўнгил тингудек қониқарли жавоб топмадим. Афтидан, шеър истилоҳлари талабларига камроқ риоя қилиб ёзилгандир. Рубоий ушбутир:

*Ёд этмас эмис кипини меҳнатта киши,
Шод этмас эмис кўигулини
гурбатта киши.
Кўиглум бу гариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Фурбатта севунмас эмис,
албатта, киши.*

Сўнгра маълум бўлдики, туркий сўзларда жой тақозоси билан „т“ (то), „д“ (дол), яна „ғ“ (гайн), „қ“ (қоф) ва „к“ (коф) бир-бирлари билан алмашиниб қолар экан.

Бир неча кундан сўнг Танбал Ўратепа устига келди. Бу хабар етгач, хон Тошканддан лашкар жўнатди. Пискент билан Сомсийрак орасида чап қанот ва ўнг қанотни сафга тизган эдим, келиб кўрдилар. Мўғул таомилича туг боғладилар. Хон отдан тушди. Тўққиз тугни хоннинг олдида тургизиб, бир мўғул молнинг ўрта илигига бир узун оқ бўзни боғлаб, қўлига тутиб олган. Яна уч парча узун бўзни уч тугнинг тутқичидан қўйироқ боғлаб, тугнинг дастаси остидан олиб келтирдилар. Бир бўзнинг учини хон босиб турди. Яна бир тугга боғланган бўзнинг учини мен босиб турдим. Яна бир бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. У мўғул бўз боғлаган молнинг ўрта илигини қўлига олиб, мўғулча сўзлардан бир нималар деб тугга қараб ишора қиласди. Хон ва барча турганлар туг сари қимизлар сочадилар. Барча карнай ва ногораларни бир йўла чаладилар. Сафда турган лашкар ҳалқи бир йўла сурон солади. Уч маротаба ана шундай қиласди. Ундан сўнг отланиб, сурон солиб, шунча лашкар атрофида юградилар. Мўғул орасида Чингизхоннинг тузуги ҳозиргача нақ Чингизхон давридагидекдир.

Ўнг қанот ўнг қанотда, чап қанот чап қанотда, марказ марказда, ҳар ким отабобосидан қолган еридагина туради. Ўнг қанот ва чап қанотда кимнинг эътибори кўпроқ бўлса, сафнинг бошрогида турдилар.

Ўнг қанотда чароси билан бекчик уруги ҳамиша саф бошига чиқишига интиладилар. У фурсатда чароси уругининг туманбеги Қашқа Маҳмуд эди, анча мардона йигит эди. Номи ҳам туманга машҳур бўлган Бекчик туманинг туманбеги Айюб Яъқуб эди. Бошга чиқмоқ учун урушдилар. Бир-бирларига қиличлар кўтардилар. Охири, афтидан, шундай қарорга келинди: айлана олиб урушишда бири бошга чиқади, сафда турганда иккинчиси бошга чиқади.

Эртаси Сомсийрак туманида давра олиб овга чиқдилар. Келиб Турок чорбо-

гига тушилди. Ниҳоясига еткизган газални шу куни ушбу юртда тугатдим. У тугалланган газал будир:

Матлаъ:

**Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор
топмадим.**

Бу газал олти байтдир. Бундан сунг ёзилган ҳар бир газал ўша тартиб билан битилди.

Бундан құча-құча Хўжанд дарёсининг соҳилига келдилар. Бир куни сайр та-

риқасида сувдан ўтиб, таом пишириб, йигитлар ва хизматкорларни шўхликка солдик.

Ушбу кун менинг отим айилининг олтин илгагини ўғирладилар. Эртаси саҳарлабоқ Хонқули Баёнқули билан Султон Муҳаммад Вайс қочиб Танбалнинг олдига бордилар. Гарчи ҳақиқат маълум бўлмаса-да, барча бу ҳаракат шулардан содир бўлган, деб гумон қилди. Аҳмад Қосим кўҳбур ҳам ижозат сўраб Ўратепага кетди. У ҳам шу кетганича қайтмади. Танбалга қўшилиб кетди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ САККИЗИНЧИ (1502-1503) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Хоннинг бу юриши бефойдароқ юриш эди — қўргон олиш ва ёвни босиш йўқ: бордилар, келдилар. Тошканда бўлган пайтимда, хийла муҳтоҷлик ва хорлик тортилди, вилоят йўқ, вилоят умидворлиги йўқ, навкарлар аксар тарқади, мен билан қолган саноқли кишилар эса йўқсилликдан менинг билан юролмас эдилар.

Хон тогамнинг эшигига борсам, тоғ бир киши, тоғдо икки киши билан борардим. Бироқ яхшилиги шу эдики, улар ёт эмас, қариндошларим бўларди. Хон тогамга кўриниш бериб, Шоҳбегим ҳузурига борардим. Уз уйимдек бошяланг, оёқяланг кирап эдим.

Охири бундай саргардонлик ва бу хил қўнимсизлик жонимга тегди. Дедими: „Бундай қийинчилик билан тирик бўлгунча, бош олиб йўқолиб кетсан яхшироқ. Бу хил хорлик ва зорлик билан элга кўрингунча оёғим етганча кетсан яхши. Хитойга бормоқни ният қилиб, бош олиб кетиш ҳаракатига тушдим. Кичикликдан бери Хитой тарафлариға ҳавасим бор эди. Бироқ салтанат ва бошқа болнанишлар туфайли бу ният мусассар бўлмасди. Салтанат ҳам кетди. Онам ҳам оналарига, иниларига қўшилди. Сафар монеликлари бартараф бўлди, у дағдагалар даф бўлди“. Хожа Абулмакорим воситачилигига ушбу сўзни хонга етказишни сўрадим: Шайбоқхондек ганим пайдо бўлди, унинг зарари туркка ва мўгулга баб-баравардир. Ҳалиҳозирча у ерли халқни яхши босиб олмай туриб, кўп кучаймасидан туриб бу-

нинг фикрини қилмоқлик керак. Негаки, демишлар:

*Имрўз бикуш чу метавон кушт,
Отат чу балаид шуд жаҳон сўхт.
Магзорки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.*

(Мазмуни:

*Бугун ёвни маҳв эт қўлингдан келса,
Олов кучайдими: ёнади жаҳон.
Душманга ўқингни аёвсиз отгин,
Камон ўқлашига бермагин имкон.)*

Кичик хон тогам ҳам йигирма тўртйигирма беш йилдирки, мулоқот қилмайдилар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Мен борсам ва кичик хон тогамни кўрсам, ҳам мулоқот қилишга восита излаб, бунинг ҳаракатида бўлсан бўлармикан. Мақсадим шу баҳона билан бу оралардан чиқиш эди. Мўгулистон ва Турфонга борганда эса, ҳеч қандай тўсиқ ва ваҳима қолмайди, ўз жиловим ўзимнинг қўлимда бўлади. Бу хаёлимдан ҳеч кипи воқиф эмас эди, бирорни бундан хабардор ҳам қилиб бўлмасди. Чунки онамга ҳам бундай сўзларни айтиб бўлмасди. Яна менинг атроф-теварагимда юрган бир неча катта-кичикларнинг ҳар бири умидворлик билан менга әргашиб саргардонликни бирга тортмоқдалар. Уларга ҳам бундай гапларни айтишнинг ҳеч қизиги йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шоҳбегимга ва хон тогамга бу сўзни айтгач, улар розилик беришармикан? Яна кўнгилларига келарки, эътибор топмаганимдан рухсат тиламоқдаман. Бу жиҳатдан номус қилиб рухсатда бироз ўйланиб турдилар.

Ушбу фурсатда кичик хон тогамдан бир киши келди: кичик хон аниқ келмоқда экан. Бу режам ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етгани хабарини айтгач, Шоҳбегим ва кичик хон тогамнинг сингиллари: Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним, мен, Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон — барча кичик хон тогам истиқболига чиқдик. Тошканд билан Сайрамнинг орасида Яғмо деган манзил ва яна бир неча манзилчалар бор. Ибрөҳим ота ва Исҳоқ отанинг қабрлари ўша ердадир. Шу жойларгача борилди. Кичик хон тогамнинг шу замоноқ келишини аниқ билмай, ҳалитдан суръат билан отланиб эдим. Хон бирдан учрагани боис отдан тушди. Илгари юрдим. Мен тушгандәёқ кичик хон тогам хабардор бўлди, хийла унгайсизланди. Афтидан, у бир жойда бемалол жойлашиб, кейин мен билан таъзим қилиб кўришишни хаёл қилган. Яқин бориб тушдим. Вақт тақозо қилмади, таъзим қилгунча фурсат ҳам бўлмади, эгилиб бориб кўришдим. Изтироб ва хижолатда қолиб, дарҳол Султон Сайдхон билан Бобохон Султонни тушиб мен билан таъзим қилиб кўришишга буюрдилар. Хоннинг ўглонларидан ушбу икки султонгина келиб эди, ўн уч-үн тўрт ёнда эдилар. Бу сultonлар билан кўришиб отланиб, Шоҳбегим қошига келдик. Ўтган-кечган кайфият ва ҳолатлардан ярим кечагача ўтириб гаплашдилар. Эртаси куни кичик хон тогам менга мўгулча русумли бошоёқ кийим ва белбогини, эгарлик зотдор отини ҳадя қилди. Ҳашаматли мўгулий бўрк, санчма тиккан хитойи атлас тун, бурунги расмдаги чақмоқтош халтачали хитойи белбог, тўннинг сўл ёқасига хотин кишининг ёқасига осадиган анбардан ва халтачасидек нарсалар осилган; ўнг томонига ҳам худди мана шундай учтўрт нарса осилган. У ердан Тошканд сари йўлга тушдилар.

Улуғ хон додам ҳам Тошкандан учтўрт йигоч йўл юриб, қаршимизга чиқиб келди. Бир ерда катта чодирлар тикиб, улуғ хон ўтири. Кичик хон рўпаратдан келарди. Яқин етгач, хоннинг чап қули билан орқасидан айланиб ўтиб, хоннинг олдига тушиб келди. Кўришар ерга етишиб, тўққиз маротаба эгилиб

кўришди. Улуг хон ҳам, кичик хон ҳам яқин етгач, туриб кўришдилар, узоқ қучоқлашиб туришдилар. Қайтганда ҳам кичик хон тўққиз маротаба таъзим қилди. Тортиқ тортганда ҳам такрор-такрор эгилди. Ундан сўнг келиб ўтирилар.

Кичик хоннинг кишилари бутунлай мўгулча ясаниб олган эдилар: мўгулча бўрклар, хитойи атлас ва санчма тикиланган тўнлар, мўгулча яшил сагрилик садоқлар, эгарлар, мўгулий отлар ва ҳар бирлари алоҳида фарқланувчи зеб-зийнат билан келишди.

Кичик хон озроқ киши билан келиб эди: мингдан кўпроқ, икки мингдан озроқ чиқарди. Кичик хон тогам ғалати феъл-атворли — зўр қиличбоз ва ўзига ишонган, мардона киши эди. У қуроласлаҳадан қиличга кўпроқ эътиқодли эди. Дер эдики: „Шашпар (олти қиррал гурзи), чўқмор, кестан, табарзин ва болта тегса бир ерга таъсир қилади; агар қилич тегса — бошдан-оёққача кесади“. Қиличини ҳаргиз ўзидин айрмас, ё белида, ё қўлида бўларди. Чекка жойда улгайгани учун бир оз қишлоқироқ, дагал сўзли эди. Қайд этилганидек, ушбу мўгулча кийимда кичик хон додам билан бирга келдим. Хожа Абулмакорим улуғ хон додам билан эди: мени танимай „Булар қайси султондир?“ деб сўрабди. Айтганларидан сўнг танибди.

Тошкандга келиб дарҳол Султон Аҳмад Танбалнинг устига — Андижонга лашкар тортди. Кандирлик донони орқали йўлга тушди. Оҳангарон тог этакларига етганда кичик хонни ва мени илгарироққа айрдилар. Довондан ошиб Зирқон ва Карнон юртида икки хон қўшилдилар. Карнон юртида бир кун дам олдилар, лашкарларининг ҳисоби ўттиз мингтacha эди.

Олдиндан Танбал ҳам лашкарни йиғиб, Ахсига келипти, деган хабар кела бошлади. Хонлар кенгаш қилиб, маслаҳат шунга қарор топдики, менга бир қисм лашкар қўшадилар. Мен Хўжанд дарёсидан ўтиб, Ўш ва Ўзганд сари бориб, ёв орқасига айланиб ўтаман.

Шунга келишиб, Айюб бекчикни тумани (ўн минг аскарлик лашкари), Жон Ҳасан боринни ўз қисми, Муҳаммад Ҳисорий дуглат, Султон Ҳусайн дуглат,

Султон Аҳмад мирзо дуғлатнинг ўзини (Дуғлат тумани буларда эмас эди), Қанбар Али ва Соригбаш мирзо итарчини лашкарбеки қилиб менга қушдилар. Каронда хонлардан айрилиб, Сакон мавзесида Хўжанд дарёсидан сол билан ўтдик, Хўқон мулкидан ўтиб, Қубони босиб олиб, Олайлуқ мулки орқали Ўш устига жадал юрдик. Саҳар вақти Ўш қўргонига етганимизни эл сезмай қолди. Ўп эли чора тополмай, Ўшни бизга топширдилар. Зотан, вилоят эли бизни кўп тилар эдилар. Танбалдан қўрққанларидан ва бизнинг йироқлигимиздан чора тополмасдилар. Ўшга киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидаги тог ва текисликлар, эл ва улуслар бутунлай бизга қаради. Бурун Фарғонанинг пойтахти бўлган Ўзганднинг яхши қўргони бор, чегарада жойлашган. Эли бизга тобеликни қабул қилиб, киши юбориб, мен томонга ўтди. Бир неча кундан сўнг Марғинон эли ҳам қўргонбекини уриб қувлаб, менга қўшилди. Хўжанд дарёсининг Андижон тарафидаги қўргонлардан биргина Андижондан ўзга барчаси батамом менга қўшилди. Бу пайтда шунча қўргонлар бизга қўшилганига қарамасдан, вилоятда, бундай урушлар оз-моз бўлиб турар, лекин ҳеч қайси томондан голиблик ва мағлублик маълум бўлмас эди. Андижон томонлардаги эл ва улус, қўргон ва вилоят аксар менга қўшилганлари учун Андижоннинг эли ҳам аслида мени тилар эди, бироқ чора тополмасди. Ҳаёлга келдики, бир кеча Андижон яқинига бориб, киши киритиб, хожа ва арбоблари билан сўзлашсак, эҳтимол, бизни бирор тарафдан киритишар. Бу ҳаёл билан Ўшдан отланиб, ярим кечаси Андижондан берироқдаги Чилдухтарон рўпарасига келдик. Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни пухталик билан қўргонга киритиб, хожа ва арбоб билан сўзлашсинглар деб илгарироқ юбордик. Биз юборган бекларни кутиб от устидаёт турив эдик. Баъзилар пинакда, баъзилар уйқусираган, кечанинг учинчи қисми эди, бирданига ногонарчимизнинг уни ва сурон эштилди. Душманнинг кўп-озлигини билмай, хабарсиз ва уйқусираган лашкар бир йўла бирбирига қарамай тирқираб қоча берди. Мен элни тухтатишга ҳам фурсат топмадим. Тез душман томонга от сурдим.

Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир мен билан бирга қўзгалди. Биз турт кишидан ўзга барча эл қочмоққа юз қўйдилар. Озроқ ортга юрган эдимики, ҳужум қилганлар ўқ отиб, сурон солиб, етиб келишди. Бир қашқа отлик киши менга томон яқинлашиб келди. Отига ўқ отдим, юмалаб кетди. Бир оз босилгандек бўлдилар.

Менинг билан бўлган уч киши дедиларки: „Қоронгу кеча ёвнинг кўп-оз эканлиги маълум ва аниқ эмас. Бизнинг лашкар эли бутунлай кетди. Биз тўрт кишидан ёвлар қанчалик зарар кўрарди?! Бориб тарқалмаган лашкарга етиб, кейин урушмоқ керак“. Тезкорлик билан элга етиб, уриб, қамчилаб, ҳарчанд қилдим, лашкар тўхтамади. Яна бу тўрт киши билан қайтиб, ёвни ўққа тутдик, озроққина тўхтадилар. Бир-икки навбат кўрдиларки, биз уч-тўрт киши, ортиқ эмасмиз, яна элни қувлаш ва асир туширмоққа машғул бўлдилар. Ушбу йўсинда уч-тўрт марта бориб элни тийдим. Эл тийилмагач, яна ушбу уч киши билан қайтиб уқ ёғдириб, ганимни қайтардим. Элни иккичу курўҳгача Харобук ва Пашомун рўпарасидаги тепаликкача қувлаб келдилар.

Тепаликка етганда, Муҳаммад Али Мубашшир учради. Мен дедимки: „Булар оз кишидир, тўхтаб от солайлик“. Тўхтаб от солдик, душман тўхтаб қолди. Тарқалган эл у тараф-бу тарафдан йигилиб келдилар. Баъзи ман-ман деган йигитлар шу қочгани билан тўғри Ўшга борибдилар.

Воқеа тафсилоти бундай бўлган экан: Айюб Бекчикнинг туманидан бир неча мўгул Ўшда биздан айрилиб, қазоқликка (талон-торож қилишга) Андижон атрофига келган эканлар. Лашкаримизнинг гала-говурини эшитиб, зийраклик билан илгарироқ келиб ўронлашадилар (парол айтадилар). Ўрон икки хил бўлади: ҳар бир қавмнинг ўрони бор. Чунончи: баъзи қавмнинг ўрони „дурдона“дир ва баъзисиники „тўқбой“ ёки „лулу“; яна бошқаси: бутун лашкарга жанг пайти икки сўзни ўрон қилиб қўядики, зарур вақтда ҳар қаерда учрашганда, бири бир сўзни айтса, яна бири ўша айтилиши керак бўлган иккинчи сўзни айтади. Ана шу йўсинда эл ёвдан айрилади ва ўз ки-

шисини ётдан фарқ қиласи. Бу юришда расмий урон „Тошканд“ билан „Сайрам“ сўзлари эди. „Тошканд“ деса, „Сайрам“ дейилгай ва „Сайрам“ деса, „Тошканд“. Бу туплонда Хожа Муҳаммад Али илгарироқ экан. Мўгуллар: „Тошканд, Тошканд“, деб келганда Хожа Муҳаммад Али саросимада қолиб, жавобан у ҳам „Тошканд, Тошканд“ дейди. Мўгуллар ёв кишиси деб хаёл қилиб, сурон солиб, ногорачи ногора чалиб, ўқ қўядилар. Ушбу хатолик туфайли лашкар бир жойда турмай, тарқалишиб кетдик.

У тузган режамиз амалга ошмади. Яна қайтиб Ўшга келдик. Беш-олти кундан сўнг тогу туз ва қўргонлар менга юз туттанидан Танбал ва унинг тарафдорлари ҳадиксираб, не қилишларини билмай, лашкари ва эли учов-тўртовлапиб тоғ ва тузга қочишга киришдилар. Уларнинг орасидан келган баъзи кишилар дедиларки: „Танбалнинг иши бузилиш арафасида. Ушбу уч-тўрт кунда аниқ тамом булади“.

Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландик. Андижон қўргонида Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Калпўк турарди. Тутлик йўли билан келиб, Андижоннинг жануб тарафидаги Хоконга пешин намози пайти ҳужум қилинди. Ўзим ҳам ҳужумчилар кейинидан юриб, Айш тепалигининг Хокон тарафидаги этак қисмига келдим. Қаровулдан хабар келди, Султон Муҳаммад Калпўк бор кишиси билан маҳалла ва боғлардан ташқари Айш тепалигининг этагига чиқибди. Ҳужумдагилар ҳануз йигилмаган эди. Чопқунчиларимизнинг йигилишига қарамай зудлик билан ёв сари тезгина йўлга тушдим. Калпўкнинг кишиси беш юздадан кўпроқ эди. Гарчи бизнинг кишимиз ундан кўп бўлса-да, лекин аскарлар талон-торож қилишга тарқаб эди. Рўпара келган пайтнинг ўзидаётқ шайландик. Жанговар саф ва тартибни мулоҳаза қилмай, ганим сари шитоб билан йўлга тушдик. Яқин етгач, ганим тўхтай олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, қоча берди. Киппиларини Хокон дарвозасининг яқинигача қувиб асир ола бошладик. Ёвни босиб, маҳалланинг ёқаси — Хожа Каттага етганда намозшом кирган эди. Дарҳол дарвозага етиш хаёлида эдим.

Улуг-қари тажрибали беклар: Носирбек, Дустбекнинг отаси Қанбар Алибек маслаҳат бердиларки: „Кеч бўлди. Қоронгуда қўргонга жуда яқин бормоқ тўғри эмас, сал кейинроқ тушайлик. Эрталаб қўргонни беришдан ўзга иложлари қолмайди“. Бу тажрибали бекларнинг сўзи-га кириб, маҳаллалар ёнгинасидан қайтдик. Агар қўргон эшигига борсак экан, бешаку шубҳа қўргон қўлга кирап экан. Хуфтон намози пайти эди, келиб Хокон аригидан утиб, Работи Рўзак қишлоғининг ёнига тушилди.

Гарчи, Танбалнинг лашкари бузилиб, ўзи Андижонга қайтиб келиши хабарини эшиксак-да, тажрибасизликдан гафлатда қолдик. Хокон аригидек берк ариқнинг ёқасида жойлашиш ўрнига, ариқдан ўтиб келиб, Работи Рўзак қишлоғининг ёнига теп-текис ерга тушилди. Қоровул йўқ, жанг довулини чалувчи йўқ, гофил ётган эдик. Тонг олдида эл ширин уйқуда эдиким, Қанбар Али отини қистаб бораётib „Ёв етти, туринг!“ деб қичқирди. Шундай деб, лаҳза тўхтамай ўтиб кетди, қайтмади. Мен ҳамиша тинч-омонликда ҳам тўн, ўқ-ёйни ташламай ётардим. Турибоқ қилич, садоқни боғлаб, дарҳол отландим. Байроқдорнинг байроқ боғлагунча фурсати бўлмади, байроқни қўлига олибоқ отланди. Ёв келаётган томонга қараб жўнадик. Ўша отланишда ўн-үн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими юрган эдик ҳамки, ёвнинг ҳужумчисига етдик. Бу ҳолатда менинг билан ўнтача киши бор эди. Илдам етиб бориб ўқ қўйиб, илгариги кишисини олдик. Яна бир ўқ отими масофага қувлаб бориб, гулига (марказига) етдик.

Султон Аҳмад Танбал юзтacha киши билан тўхтаб турипти. Танбалнинг ўзи, яна бир киши сафидан у билан илгарироқ чиқиб: „ур-ур!“, деб турипти. Бироқ эли аксари ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек бўлиб турипти.

Ушбу пайтда мен билан тўрт киши қолиб эди: Дўст Носир, Мирзоқули кўкалдош, Каримдод, Худойдод туркман. Камонга қўйган битта ўқни Танбалнинг дубулгасига отдим. Яна садоққа қўл чўздим, хон додам бир япил қирали ўқ бериб эди, ўша чиқди. Ташлагани ҳайфим келди. Яна садоққа солгунча икки ўқ отгунча фурсат ўтди чамамда.

Яна бир ўқни пайпаслаб олиб илгарироқ юрдим. Бу турт киши ҳам кейинроқ қолди. Қаршимдаги икки кишидан бири Танбал экан, у ҳам илгарироқ юрди. Орада бир катта куча бор эди. Мен бу саридан, у у саридан йўлга кириб юзма-юз бўлдик. Шундайки, менинг ўнг қўлим ёв сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кежимдан (отнинг зирхли ёпинчиги) ўзга барча яроги бор эди. Менинг садоқ ва қиличдан ўзга ҳеч яргим йўқ эди. Қўлимдаги ўқ билан қалқонининг тутқич томонини қўзлаб отдим.

Ушбу ҳолатда ўнг сонимга ёй ўқини ўтказиб отдилар. Бошимда дубулга бўрки эди. Танбал бошимга чопди, бошим қилич зарбидан карахт бўлди. Дубулга бўркидан бирор тори кесилмаганига қарамасдан, бошим хийла яраланди. Қилични олмаган эдим, қинида эди, қилич суғуришга фурсат бўлмади. Кўп душман орасида якка ва ёлгиз қолдим. Тураг пайти эмасди, жиловни қайтардим. Яна бир қилич уқларимга тушибти. Етти-саккиз қадам қайтиб эдимки, пињдалардан уч киши менга қўшилди. Мендан сўнгра Танбал Дуст Носирга ҳам қилич солган. Фанимлар бир нишона отимиша кейинда таъқиб этиб келдилар.

Хокон ариги жуда катта ва чуқур; ҳар қандай еридан кечиб утиб бўлмайди. Тангри тўғри келтирди: бу ариқнинг бир кечигига тўппа-тўғри келдик. Ариқдан кечгач, Дуст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди. Тұхтаб, уни отлантириб Харобук билан Фаргона оралигидаги тепалик орқали Ўш сари кетдик. Қирга чиққан пайтимизда Мазид тагойи келиб қўшилди. Унинг ҳам ўнг оғигига тиззасидан қўйироққа ўқ тегипти. Гарчи ўқ тешиб ўтмаган бўлса-да, лекин Ўшга кўп ташвиш тортиб келди. Менинг сара кишиларимни асир олдилар: Носирбек, Муҳаммад Али Мубашир, Хожа Муҳаммад Али, Хисрав кўкалдош, Нуъмон танқўриқчи шунда асир тушдилар. Яна йигит-яландан анча киши асир тушди.

Хонлар Танбалнинг изидан келиб, Андижоннинг атрофида тўхтадилар. Улуг хон сайхонлик ёнида — менинг катта онам Эсон Давлатбекимнинг Қўштегирмондаги боғига қўнди. Кичик хон Бобо Таваккул қадамжойининг яқинига туш-

ди. Икки кундан сунг Ўшдан келдим. Улуг хонни Қўштегирмонда кўрдим. Хон билан кўришганим заҳотиёқ менга ўтган ерларни кичик хонга бердилар. Менга бундай узр айттиларки, Шайбоқхондек ғаним Самарқандек шаҳарни олиб, ўсиб бормоқда. Ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ерлардан келтирдилар, бунда ери йўқ, у вилоятлар — йироқ. Хужанд дарёсининг жанубий вилоятларини Андижондан бошлаб кичик хонга бермак керакки, унда ўрнашсин. Аксидан бошлаб Хўжанд дарёсининг шимолий вилоятларини менга ваъда қилдилар. „Бунда ўрнашгандан сўнг, юриб Самарқанд вилоятини олгач, сенга берамиз. Ундан сўнг Фаргона батамом кичик хонники бўлади“ дедилар. Афтидан менга айтилган бу сўзлар фириб экан. Муяссар бўлгандан сўнг амалга ошмоги маълум эмас эди. Чора йўқ эди, истар-истамас рози бўлдим.

Улуг хоннинг қошидан отланиб, кичик хонни кўргани бораётганимда Саллоҳ лақаби билан машҳур Қанбар Алибек менинг ёнимга келиб айттики: „Курдингизми, дарҳол қўлга кирган вилоятларни олдилар. Булар билан ишингиз юришмайди. Ҳали ҳам Ўш, Марғинон, Ўзганд ва эгалланган вилоят, эл-улус қўлингиздадир, дарҳол бориб Ўшга кириб, қўргонларни беркитиб, Султон Аҳмад Танбалга киши юбориб ярашиб, мўгулни уриб чиқариб, вилоятларни Танбал билан дўстона бўлишиб олинг“. Мен дедимки: „Бунинг иложи йўқ. Хонлар тугишганларим. Буларга навкарлик қилганим, Танбалга подпоҳлик қилгандан ортиқроқдир“. Сўзи таъсир қилмаганини кўриб, айтганидан пуштаймон булиб, қайтиб кетди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдим. Бурун кўришганда бехосдан етиб боргандим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмаган, таъзимсиз кўришиб эди. Бу навбат яқинроқ келганимда эса, у чодир танобининг учига юбуриб чиқди. Оғимда ўқ яраси борлиги туфайли ҳасса тутиб ташвиш билан юрардим. Етиб, куришиб: „Иним, баҳодир эмишсиз“, деб қўлимдан тутганча, чодирга келтирди. Кичикроқ чодир тикишганди. Чекка ерда улғайтани учун чодир ва ўтирас ери кўримсиз ва кўчманчиларга хос бўлиб, қовун, узум ва от абзаллари ҳам узи ўтирадиган чодирнинг ичиди эди.

Кичик хоннинг ҳузуридан чиқиб, ўзимнинг ўрдамга келдим. Ярамга қарашга Атика бахши исмли мўгул жарроҳини юборибдилар. Мўгул халқи жарроҳни ҳам бахши дейди. У жарроҳликда жуда моҳир эди. Кишининг мияси зарб еса — дори берарди. Ҳар турли яраларни илдиздан қилинган малҳам билан осон муолажа қиласди. Баъзи жароҳатга малҳамдек дори қўяр, баъзисига егани дори берарди. Менинг соним ярасига жун куйдириб бошини буюрди, пилта қўймади. Илдиздек нарсани ҳам бир марта едирди. Ўзи дер эдиким: „Бирорнинг ингичка пойчаси синиб бир тутамча ери майда-майда булиб эди. Этини ёриб суякларини батамом олиб, суяк ўрнига дорини ун қилиб солдим. У дори суяк ўрнида суяқдек битди“. Бундай ажойиб ва гаройиб ҳодисалардан анчагина айтиб бердики, вилоят табиблари бундай даволашдан ожиздирлар.

Учтўрт кундан кейин Қанбар Али айтган сўзларидан ўзи хавфсираб, ваҳимага тушиб қочиб, Андижонга кирди. Бир неча кундан сўнг хонлар иттифоқ қилиб, Айюб Бекчикни тумани билан, Жон Ҳасан боринни Борин тумани билан Саригбош мирзони лашкарбеки қилиб, мингикки мингча кишини менга қўшиб, Ахси тарафга юбордилар. Ахсида Танбалнинг иниси Шайх Боязид бош эди. Косон другаси Шаҳбоз қорлуқ эди. У пайтда Шаҳбоз Навканд қўргонининг олдида ўтирганди. Ҳўжанд дарёсини Бичрота рўпарасида кечиб ўтиб, Навкандга Шаҳбоз устига юрдик. Тонгдан бурунроқ Навкандга яқин етган пайтда беклар хабар етказдиларки, бу Шаҳбоз ҳамма нарсанни аниқ сезган. Жанговар сафни бузмай ёругдаёқ етиб борсак дуруст бўлади. Астароқ юрилди. Шаҳбоз эса бехабар экан. Биз Навканд яқинига етган пайтда хабардор бўлиб, ташқаридан қочиб ичкари кирипти. Бундай ҳодисалар кўп содир бўлгандир: ганимни пайқаган, деб осонгина инкор қилиб, иш вақти зое бўлади. Тажриба ана шундай ҳолатларни ўргатди. Бундан мақсад шуки, фурсат етган пайтда тезлик ва гайратни қўлдан бермаслик керак. Сўнгра пушаймон бўлиш бефойдадир.

Тонг отганда қўргон атрофида оз-моз уруп бўлди. Тезкорлик билан урушга киришмадик. Навкандан тог сари —

Бишхорон тарафига ҳужум қилиб, ташлаша келишдик. Шаҳбоз қорлуқ фурсатни ганимат билиб, Навкандни ташлаб, қочиб Косонга борди. Биз қайтиб келиб Навканда жойлашдик.

Бу вақтларда атроф-теваракни бизнинг лашкаrimiz бир неча маротаба бориб талади. Бир навбат Ахсининг кентларини талон-торож қилди. Яна бир маротаба бориб Косонга ҳужум қилдик. Шаҳбоз билан Узун Ҳасаннинг Мирим исмли асранди ўғли урушга чиқди. Урушшиб, енгилдилар. Мирим ўшандада ўлди.

Ахсининг мустаҳкам қўргонларидан бири Поп қўргонидир. Попликлар Поп қўргонини мустаҳкамлаб, бизга киши юборибдилар. Сайид Қосимни бир неча йигитлар билан жўнатдик. Ахсининг устки кентлари тўтгрисидаги дарёдан ўтиб Поп қўргонига кирдилар.

Бир неча кундан кейин гаройиб иш содир бўлди. У пайтда Иброҳим Чопуқ тагойи, Аҳмад Қосим кўхбур, Қосим Хатика аргун Шайх Боязид билан Ахсида эдилар. Ушбу зикр этилганларга икки юзатча зўр йигитни қўшиб, дабдурустдан бир кеча Поп қўргонининг устига юборади. Сайид Қосим эҳтиёт чораларини кўрмай гофил ётган экан. Қўргонга етиб, нарвон қўйиб чиқиб, дарвозани олиб, кўтарма кўприк қўйиб етмиш-саксон зўр яроқлик йигитлар кирганида, Сайид Қосимга хабар берадилар. Уйқулик, кўйлакчан туриб беш-олти киши билан солишиб, ура-ура буларни қувиб чиқарди. Бир неча бошни кесиб менга юборди. Гарчи бундай гафлатда ётмоқлиги сардорликка хос бўлмаса-да, лекин оз киши билан бундай яроқлик зўр йигитларни дадил зарбалар билан уриб чиқармоги хийла мардона иш эди.

Бу муддатда хонлар Андижон қўргонининг қамали билан машгул эдилар. Қўргон эли ёвни қўргоннинг яқинига келгани қўймасди. Йигитлар отлиқ чиқиб, ташқарида олишардилар. Ахсидан Шайх Боязид тарафдорлик изҳор қилиб киши юбора бошлади. Биздан тезлик билан боришимизни сўради. Бундан мақсади турли ҳийла билан мени хонлардан айриш эди. Мен хонлардан айрилсам, хонлар Андижонда тура олишмасди. Бу илтимоси акаси Танбалнинг маслаҳати билан экан. Хонлардан айрилиб,

булар билан иттифоқ тузмоқликни ўзимизга муносиб деб билмадик. Унинг тилаганини хонларга билдирик. Хонлар: „Борсин. Ҳар не қилиб бўлса-да, Шайх Боязидни тутсинг“ дейишипти. Бу макруфириб бизнинг одат ва усулимиз эмас эди. Алалхусус, орада аҳд бор эди. Бундай аҳдни бузиш яхши бўлмас.

Кўнглимга келдики, бир илож қилиб Ахсига кириб олсан: ё Шайх Боязид Танбалдан кечиб биз томон бўлади, ё биз учун фойдали бўлган бирор хайрли ўзгариш содир бўлади.

Биз ҳам киши юбордик. Аҳд ва шарт қилиб бизни Ахсига таклиф қилди, бордик. Истиқболимизга чиқиб, иним Носир мирзони ҳам келтириб, бизни Ахси қўргонига олиб борди. Ташқи қўргонда отамнинг иморатларида менга жой тайин қилиби. Бориб ўша ерга тушдим.

Танбал Шайбоқхонга акаси Бек Телбани юбориб, унга итоат изҳори қилиб, ёнига чақирган эди. Бу фурсатда Шайбоқхоннинг мактублари келди: „Бораяпман“, деб битипти.

Бу хабар хонларга етгач, типирчилашиб, ўтиrolмай Андижон устидан туриб жўнадилар. Кичик хоннинг адолат ва мусулмонлик билан шуҳрати бор эди. Уш, Маргинон ва у кирган қўргонларга қўйилган мўгуллар эл кутганининг хилофи—зулм ва ёмон муносабат қила бошлидилар. Хонлар Андижондан кетгач, Ўш ва Маргинон эли ҳужум қилиб, қўргондаги мўгулларни тутиб, талаб, уриб-қувлав чиқардилар.

Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Маргинон ва Кандибодом орқали қайтиб, Хўжандда дарёдан кечдилар. Танбал хонларнинг кейинича Маргинонга келди.

Биз бу ҳолатда тараддуdda здик: тўхтаб турайлик десак, хонларга унча ишонч йуқ. Сабабсиз-несиз ташлаб чиқмоқ ҳам ноқулай эди. Бир куни эрталаб Маргинондан Жаҳонгир мирзо келди, кўришдим. Шу пайтда Шайх Боязид ҳам безовта бўлиб келди, эсанкираб қолган. Мирзо ва Иброҳимбек дедиларки: „Шайх Боязидни тутмоқ керак. Аркни қўлга олмоқ керак“. Дарҳақиқат, тўғри ишнинг ҳисоби шу эди. Мен дедимки: „Аҳд қилишганмиз. Биз нечук аҳдга хилоф иш қиласми?“. Шайх Боязид аркка кетди. Кўприкка одам қўймоқ керак эди. Кўп-

рикка ҳам киши қўймадик. Тажрибасизликдан шундай ўсалликлар бўлди.

Эртаси куни саҳарлаб Танбал иккиминг яроглик киши билан келиб, кўприкдан ўтиб аркка кирди. Менинг аслида кишим озроқ эди. Ахсига киргач, яна баъзиларни қўргонларга, баъзиларни қўргонбегиликка ҳамда дон-дун топиб келиш учун ҳар тараф-ҳар тарафга юборилиб эди. Менинг билан Ахсида юздан кўпроқ киши бор эди. Бор кишимиз билан отланиб кўча-кўчанинг бошида йигитларни тайин қилмоқ ва уруш тараддуда здик ҳамки, Шайх Боязид, Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал қошидан сулҳ тузгани шитоб билан келдилар. Урушга тайин бўлганларни жойжойига қўйиб, кенгаш қилмоққа отамнинг мақбарасига келиб тушиб, Жаҳонгир мирзони ҳам чорладим. Муҳаммад Дўст қайтиб кетди. Шайх Боязид билан Қанбар Али келдилар. Мақбаранинг жанубий айвонида ўтириб кенгашаётган эдик. Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ билан буларни тутмоққа келишишган экан. Жаҳонгир мирзо менинг қулогимга: „Буларни тутмоқ керак“, — деди. Мен: „Ташвиш тортманг. Ҳозир буларни тутиш вақти эмас. Зора, сулҳ билан иш сал эпақага келса. Чунки улар жуда кўп, биз жуда озмиз. Улар бу кучлилик билан арк ичиди, биз бу заифлик билан ташқи қўргондамиз“, — дедим.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашда ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сари яқинлашиб, бу ишни ман қилиш ишоратини қилди. Билмадим, аксинча фаҳмладими ёхуд гафлатда қолиб бу ҳаракатни қилдими: дарҳол Шайх Боязидни тутди. Турган йигитлар атроф-теваракдан ташланиб, бу икки кишини тит-пит қилмоқчи бўлдилар. Иш сулҳ ва ислоҳ чегарасидан ўтди. Бу икки кишини асир олиб, урушга отландик. Шаҳарнинг бир тарафи Жаҳонгир мирзонинг зиммасига юкланди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир гуруҳ ўз кишимдан ҳам мирзога кўмак тайин қилдим. У ўз жойига етди, мен бир ерда элни уруш қилишга тайин қилиб, яна бир тарафга келдим. Шаҳарнинг ўртасида текис ер бор эди. У ерга бир гуруҳ йигитларни қўйиб, ўзим нари кетдим. Бу жамоатни кўп отлиқ ва пиёдалар келиб, куч билан суриб, кўчага ҳайдаб чиқишипти.

Шу аснода мен етиб бордим. Етган заҳотимоқ отни душман устига елдирдим. Улар дош беролмай, тирқираб қоча бердилар. Күчадан қочириб текис ерга чиқариб, қилич солар пайтимда отимнинг оёғига отдилар. Отим букилиб, ёвнинг ўртасида мени ерга урди. Чаққонлик билан туриб бир ўқ отдим. Соҳибқадам Коҳилнинг бир ночоргина оти бор эди, тушиб отини менга берди, миндим. Бунда киши тайин қилиб, яна бир куч бошига йўл олдим. Султон Муҳаммад Вайс отимнинг ночорлигини куриб, тушиб, отини менга тутқазди, у отга миндим.

Ушбу фурсатда Қосимбекнинг угли Қанбар Алибек ярадор ҳолда Жаҳонгир мирзо қошидан келди. „Бир муддат илгари Жаҳонгир мирзони ҳужум қилиб сафдан чиқардилар. Жаҳонгир мирзо чиқиб кетди. Биз нима қилишимизни билмай қолдик“, — деди у.

Шу пайт Поп қўргонидан Сайид Қосим етиб келди. Жуда бемаҳал у ердан чиқипти. Бундай пайтда ўшандай берк қўргон қўлда бўлса, қандай яхши эди! Мен Иброҳимбекдан: „Нима қилмоқ керак?“ деб сўрадим. Озроқ яраси бор эди. Ўшанданми ё эсанкирашданми, тузук жавоб беролмади.

Мен кўприкдан ўтиб, уни бузиб, Андикон сари йўлга тушсак деган хаёлга бордим. Шунда Бобо Шерзод хийла яхши мулоҳаза юритди. Дедики: „Дарвозанинг ўзидан куч билан бостириб кирамиз“. Бобо Шерзоднинг маслаҳати билан дарвоза сари равона бўлдик. Ҳожа Мирмирон ҳам мардона сўзлар айтди. Куча ўртасида келаётганимизда Сайид Қосим, Дуст Носир Боқи ҳез билан қиличбозлик қилишарди.

Мен, Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалдош илгарироқ эдик. Дарвозага рӯпара бўлган заҳотиёқ кўрдимки, Шайх Боязид куйлак устидан фаражий* кийиб, уч-тўрт отлиқ билан дарвозадан кириб келаётир. Камонимдаги ўқни чамалаб отдим. Анча яхши отдим. Бўйнига тегизаёздим. У шитоб билан дарвозадан киргач, ўнг қўл сари кетди.

Куча бўйлаб қочаверди. Биз ҳам унинг ортидан боравердик. Тонгда Шайх Боязид бехос қўлга тушганда Жаҳонгирнинг кишиларида экан. Улар чиққач,

Шайх Боязидни ҳам бирга олиб чиқдилар. Улдириш хаёлига ҳам бордилар. Яхшиям ўлдирмай қўйиб юбордилар. Улардан халос бўлиб дарвозадан кириб келаётгандан, менга учраб қолди. Мирзоқули кўкалдош бир пиёдан гурзи билан урди. Яна бир яёв Мирзоқули ўтгач, Иброҳимбекни ўққа тутди. Иброҳимбек „ҳай-ҳай“ деб ўтиб кетгач, эшиклик ердан бирор менинг қўлтигимга ўқ отди. Қалмоқи совутнинг икки қават япроги ни кесипти. Қочаверди, орқасидан отдим.

Ушбу ҳолатда бир яёв аскар қўргон девори устида қочиб бораради. Бўркини девор кунгирасига тўғрилаб отдим. Бўрки кунгурага қадалганча қолди. Салласи қўлигачувалиб кетди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдан Шайх Боязид қочган куча томон қочиб бормоқда эди. Қиличини орқасига санчдим. Отдан эгилиб эдики, куча томига таянди, йиқилмади. Ташвиш билан қочиб қутулди. Дарвозада бўлган отлиқ-яёвни қувлаб, дарвозани олдик. Ўйлаб ўтиришнинг пайти эмас эди. Чунки икки-уч минг яроқлик киши — аркда, юз-икки юз киши ташқи қўргонда. Жаҳонгир мирзони бир сут пишими муддати бурунроқ қувлаб чиқарбидилар. Кишиларимизнинг ярми у билан чиқиб кетипти. Шундай аҳволга қарамай тажрибасизликдан дарвозада туриб, яқин бўлса келсин, яна бир уриниб кўрамиз деган мазмунда Жаҳонгир мирзога кипни юбордик. Иш қўлдан кетган эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдими ё ярадорми, менга: „Отим ҳароб“, деди. Муҳаммад Али Мубаширенинг Сулаймон исмли навкари бор эди. Шу фурсатда ҳеч киши таклиф қўлмай ўзи орага тушиб, отини Иброҳимбекка берди. Хийла мардона иш қилди. Ўша дарвозада турганда Кўли Гил дарвозабони Кичик Али марданалик изҳор қилди. У пайтда у Султон Муҳаммад Вайснинг навкари эди. Ушда ҳам икки маротаба яхши жасорат кўрсатди.

Мирзога борган киши келиб: „Бироз олдин Жаҳонгир мирзо чиқиб кетипти“, деди. Тўхтаб туришга вақт йўқ эди, биз ҳам жилдик. Шунча турилгани ҳам ҳеч бир ҳисобга тўғри келмасди. Йигирма-уттизча киши биз билан қолиб эди.

Биз жўнагач, кўп аслаҳалик ганим кишилари етиб келишди. Биз Пули Ра-

* Фаражий — қўй жунидан қилинган қишки оқ кийим.

вондан ўтганимиизда, Пули Равоннинг шаҳар тарафига ёв одамлари етди. Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг она томонидан бобоси Банда Алибек Иброҳимбекка қичқириб айтади: „Доим катта кетиб юрардинг. Тўхта, қилич солишайлик“. Иброҳимбек менинг ёнимда борарди. „Кел, не монелик бор?!“ деди.

Беақл одамгина бундай маглубият пайтида қизиққонлик қиласди. Бевақт керилиш! Тўхташ ва пайсалга солиш вақти эмас эди, илдам юравердик. Ёв кишилари бизнинг сўнггимизча тартибсиз қочаётган кишиларимизни қўлга тушира-тушира келмоқдалар. Аксининг бир шаръисида Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандан ўта солиб Иброҳимбек мени чорлади. Кейин боқсан, Шайх Боязиднинг бир йигити Иброҳимбекка ўқ теккизипти. Жиловимни қайтардим. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди: „Бемаҳал қайтмоқ бу“, деди. Жиловимни олиб йўлга тушди. Сангга етгунча аксар кишимизни асир олдилар.

Санг Аксидан икки шаръийдир. Сангдан ўтгач, ортимизда ёв кишиси кўринмай, Санг суви юқориси бўйлаб юрдик. Шунда саккиз киши қолган эдик: Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалдош, Шоҳим Носир, Абдулқуддус Сайди Қаро, Ҳожа Ҳусайнин ва саккизинчи мен эдим. Бу сув юқорисида бир йўлак учради. Бу пастқамлик ичи киши назаридан йироқ хилват йўл. Юқори томонга юриб яна бир қуруқ пастқамликка тушдик. Кеч кира бошлаганида, пастқам ердан текисликка чиқилди. Текисликда йироқдан бир қора кўринди. Элни назардан четда тургизиб, ўзим яёв бир тепаликка чиқиб қоровуллик қилаётганимда, орқа тарафимиздан кўп отлиқ бир қирнинг устига шитоб билан чиқди. Уларнинг кўп ёки озлигини аниқ билгунча бўлмади, отланиб йўлга тушдик.

Қувгинчилар йигирма-йигирма беш киши экан. Қайд этилганидек, биз саккиз киши эдик. Агар у пайтда бунча миқдор киши эканини аниқ билсак, яхшилаб урушардик. Буларнинг орқасидан яна қувгинчилар келишаётгандир, деб ўйладик. Шунинг учун тўхтамай юравердик, қочган ганим кўп бўлса ҳам оз қувувчи билан юзлаша олмас. Бекорга айтмаганларки: „Маглуб сафга бир „ҳай!“ сўзи кифоядир“.

Хонқули деди: „Бунақа билан бўлмайди, барчамизни қўлга олишади. Икки яхши отни бу орадан олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалдош қўш от билан илдам юринг, зора, чиқа олсангиз“. Ёмон маслаҳат эмас эди. Урушда ишимиз юришмагач, шу йўл билан қутулиш имкони бор эди. Шу заҳоти бирорни ёв орасида отдан тушириб қолдирмоқлик хуш ёқмади. Охири ўзлари ҳам бирин-бирин батамом қолдилар. Бу мингган отим бироз сустроқ эди. Хонқули тушиб отини берди. От устиданоқ сакраб миндим. Хонқули менинг отимга минди. Ушбу ҳолатда кейинда қолишган Шоҳим Носир билан Абдулқуддус Сайди Қарони асир олдилар. Хонқули ҳам қолди: ҳимоя ва мадад пайти эмас эди. Отнинг ўзи қаёққа елдириб борса, ўша ёққа кетардик, оти юролмаган қолаверарди. Дўстбекнинг оти ҳам ҳолдан тойди, қолди. Бу мингган отим ҳам сустлик қила бошлади. Қанбар Али тушиб отини берди, миндим. Қанбар Али ҳам отимга минди ва қолди. Ҳожа Ҳусайнин оқсоқ киши эди, ўзини тепаликлар сари тортиди. Мен ва Мирзоқули кўкалдош қолдик. Отнинг елиб юришга мадори қолмаган эди. Илдамгина бордик. Мирзоқулининг оти ҳам сустлик қила бошлади. Мен: „Сени ташлаб қаерга борай, юравер, ўлик-тирик бир бўлайлик“, дедим. Анча вақт Мирзоқулига қараб юрдим. Охири Мирзоқули деди: „Менинг отим ҳолдан тойди. Кета олмассиз. Менга қараб қўлга тушманг. Юринг, зора, қутулиб чиқа олсангиз!“. Мен ғалати бир ҳолатга тушдим. Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлгиз қолдим. Ёвдан икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайрамий, яна бири Банда Али. Менга яқинроқ келдилар. Отим ҳолдан кетган эди ва тоққача ҳам бир курӯҳга яқин йўл бор эди, бир тош уюми учради. „От ҳориди, тог ҳам йироқ, қаёққа борай?! Садогимда ҳам йигирматача ўқ бор эди, тушай. Бу тош уюмida ўқим борича отишай“ деб хаёл қилдим.

Яна бир хаёл қилдимки: „Зора, тоққа ета олсам. Тоққа етгандан сўнгра бир даста ўқни белимга санчиб, тоққа тирмашай“. Оёгим зарбига хийла ишончим бор эди. Бу хаёл билан кетавердим. Отимнинг илдам юришга мадори қолмаганди. Булар ҳам ўқетар ерга етдилар. Мен ҳам ўқимни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтиёт бўлиб яқинроқ келмадилар. Уша йўсинда

эргашиб келишаверишди. Кун ботаётганды тоққа яқинлашдим. Улар баланд овозда дедилар: „Бундай қилиб қаерга борасиз? Жаҳонгир мирзони тутиб келтирдилар“. Носир мирзо ҳам уларнинг қўлида эди. Бу сўзларидан мени хийла ваҳима босди. Сабаби шуки, барчамиз унинг қўлида бўлсак, хатар эҳтимоли кўпdir. Жавоб бермадим, тог сари юравердим. Яна хийла йўл юргандан сўнг, яна сўз айта бошладилар. Бу гал аввалгидан мулойимроқ сўзлар эдилар. Отдан тушиб сўз айта бошладилар. Буларнинг сўзига қулоқ солмай юравердим. Дарадан юқорилашиб бормоқдаман. Хуфтон намози пайтигача юрдим. Охири бир уйча келадиган тошга етдим, тошдан айланиб ўтдим. Йирик тошлар бошланиб, от юра олмади.

Улар ҳам тушдилар. Ҳурмат ва таъзим билан анча мулойимроқ сўз бошладилар. „Бундай қоронги кеча бўлса, йўл йўқ, қаерга борасиз?“, дейиши. „Сизни Султон Аҳмад подшоҳ қилиб кўтаради“, деб онтлар ичишли.

Мен дедимки: „Менинг кўнглим у ёққа тортмаяпти. У ерга бориш ҳеч ҳам мумкин эмас. Агар сизларнинг хаёлингизда ўринли хизмат қилиш бўлса, бундай яхши имконият эшиги узоқ йиллар ҳам топилмас. Мени бир йўлга бошлангки, хонлар олдига борай. Сизларга кўнгилларингиз тиласандан кўра ортиқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар буни қилмасангиз, келган йўлингиз билан қайтинг“. Менинг олдим — омадим. Бу ҳам менга қилган бир яхши хизматингиз бўлади.

„Кошки келмасак эди. Келдикми, энди сизни бундай ташлаб, қандай қайтиб кетамиз? Агар биз билан бормасангиз, майли, қаерга борсангиз ҳам хизматингизда бўлайлик“ дейиши.

„Унда сўзингиз чинлигига онт ичинг“, дедим мен. Қуръонни ўртага қўйиб онт ичдилар. Мен бир оз таскин топгандек бўлдим. „Ушбу даранинг яқинида Кенгқўл йўли бор деган эдилар. Ўша йўлга бошланг“, дедим. Улар онт ичган бўлсаларда, лекин тўлиқ ишонч йўқ эди. Уларни илгари ўтказиб, ўзим ортларидан юрдим.

Бир-икки курўҳ йўл борилиб эди, бир сой сувига етдик. „Кенгқўл йўли шу эмасмикан?“, деб сўрадим. Улар инкор қилдилар. „У йўл хийла илгариадир“,

дедилар. Кенгқўл йўли аслида шу экан. Булар ёмонлик согиниб, яширдилар. Ярим кечага бориб, яна бир сувга етдик. Шунда улар: „Билмай ўтиб кетибмиз. Кенгқўл йўли ортда қолибди“, дедилар.

„Хуш, нима қилмоқ керак?“ дедим мен.

„Олдимизда Фаво йўли яқиндир. У йўл билан Фаркатга ошадилар“, деб жавоб берилди. Ўша йўлга бошлаши.

Кечанинг тўртдан уч қисмича йўл юрдик. Favodan чиқиб келадиган Карнон сойига етдик. „Сиз шу ерда туринг, мен бориб, Favо йўлини текшириб келай“, деди Бобо Сайрамий. Анча муддатдан сўнг келди.

„Бўрка бошлиқ бир неча киши бу йўлга келипти. Бундан ўтиб бўлмас“ деди. Бу сўзни эшитиб, ҳайрон бўлдим. Ора йўлда қолдим, тонг яқину мақсад йироқ.

Мен дедим: „Бир ерга бошлангки, кундуз унда бекиниб, кеча бўлгач, от-мот топиб, Ҳўжанд сувини кечиб ўтиб, нариги соҳил бўйлаб Ҳўжанд сари борайлик“.

„Бунда бир тепалик бор. Унда яширинса бўлади“, дейиши улар. Карнон қўргонбеги Банда Али эди. „Отимиизга ва ўзимиизга егулик топмасак бўлмайди. Мен Карнонга борай. Ҳар нима топилса — келтирай“, деди у. У ердан қайтиб Карнонга юзландик. Карнонга бир курўҳ қолганида тўхтадик. Банда Али кетди, узоқ муддат қолиб кетди. Тонг отиб келмоқда, у ҳеч келмасди. Хийла изтироб чекдим. Тонг отганда Банда Али илдамлаб келди. Отга емиш келтирмади. Учта нон келтирди. Ҳар биримиз бир нонни қўйинга солиб, шитоб билан қайтиб, юқори тепаликнинг устига чиқиб, бир ерда отларни боғлаб, бир баландликка чиқиб, ҳар қайсимиз ҳар тарафга қоровуллик қилиб утиридик.

Тушга яқинлашиб қолганда Аҳмад қавчин тўрт отлиқ билан Favodan Аҳси томонга ўтиб қолди. Бир хаёлим Аҳмад қавчинни чорлаб, ваъда ва майилликлар билдириб, отларини олмоқчи бўлдим; отларимиз бир кеча-кундуз ҳарбу зарбда эди, емиш ҳам емаган, хароб бўлган эди. Яна кўнгул чопмади: уларга ишона олмадик. Қошимдагилар билан шунга келишдик: улар бу оқшом Карнонда бўладилар. Кечаси эҳтиёткорлик билан кириб отларини чиқара олсак, қаёққа бўлсаям кетиши имкони туғилади.

Туш пайт эди. Қўзетар ерда бир суворининг ҳарбий анжомлари йилтираб кўринди. Кимлигини ҳеч билолмадик. Бу Муҳаммад Боқир экан. Ахсида биз билан бирга эди. Ахсидан чиққанда ҳар ким ҳар тарафга тарқалиб, яшириниб юрган экан. Банда Али билан Бобо Сайрамий: „Отлар икки кундирки, емиш емаган. Ўтлоққа тушиб, отларни ўтга қўяйлик“, дедилар. У ердан отланиб, ўтлоққа тушиб, отларни ўтга қўйдик. Намозгар маҳали, бир отлик киши биз бекинган тепаликка чиқиб келмоқда эди, танидим: Фавонинг улуғи — Қодирберди. Буларга: „Қодирбердини чорланг“, дедим. Чорладилар. Келди. Қўриб, сўрашиб, иноят шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, мойилликлар изҳор этиб жўнатдим, токи арқон, ўроқ, болта, сув кечмак асбоби, от еми, егулик ва агар иложи бўлса, от ҳам келтирса. Хуфтон намози пайти шу жойнинг ўзига келишига ваъдалашдик.

Кеч намозшом пайти бир отлик Каронн тарафидин Фаво сари ўтиб борарди. „Кимсан?“, деб сўрадик. Жавоб берди. Бу ҳам Муҳаммад Боқирбек экан. Боя тушда кўрган ердан яна бир ерга яширингани бораётган экан. Товушини шунчалик ўзгартирдики, гарчи йиллар мен билан бирга бўлган эса-да, асло таний олмадим. Агар уни таниб ўзимизга қўшсак яхши бўларди. У ўтиб кетганидан кейин хийла хавотирга тушдим. Энди биз Қодирберди Фавоий билан келишилган пайтгача тура олмасдик. Банда Али: „Кароннинг маҳаллаларида хилват bogчалар бор, унда ҳеч киши бирор бор деб гумонсирамайди. У ерга бориб, Қодирбердига киши юборайлик, ўша ерга келсин“, деди. Шу хаёл билан отланиб, Кароннинг маҳаллаларига келдим. Қиши эди, анча совуқ эди. Бир эски мўйнали пўстин топиб келтирдилар. Кийдим. Бир кося сўк оши топиб келишиди. Ичдим. Ажаб ҳузур қилдим. „Қодирбердига киши юбордингми?“, деб сўрадим Банда Алидан.

„Юбордим“ деб жавоб берди. Бу бадбахт фаросатсиз хотинчалишлар ўзаро келишиб, бир кишини Ахсига — Танбал қошига юборган эканлар. Бир усти ёпиқ уйга кириб, ўт ёқдик. Бир пайт қўзим уйқуга кетди. Бу эркакнусхалар айёрлик

қилиб, яна менга айтадиларки: „Қодирбердидан хабар олмагунча бу ердан қимиirlab бўлмайди. Бу ер маҳаллалар орасидир, четда бўм-бўш боғлар бор. У ерга борсак, ҳеч ким гумонсирамайди“.

Ярим кечада отланиб чекка боққа бордим. Бобо Сайрамий том устида у ёқдан-бу ёққа юради. Тушга яқин томдан тушиб, менинг қошимга келиб: „Юсуф қўргонбеги келмоқда“, деди.

Мени галати ваҳима босди. „Билиб келчи, у менинг шу ердалигимни билармикан?“ дедим.

Чиқиб сўзлашиб келди. Мана бу хабарни топиб келди: „Юсуф қўргонбеги айтди: „Ахси дарвозасида бир пиёда учраб, дедики: „Подшоҳ Каронда фалон ердадир“. Мен ҳеч кимга билдиримай, бу пиёданни урушда менга асир тушган Вали хазиначи билан бир ерга қамаб қуайиб, ўзим бу ёққа чопиб келдим. Бекларнинг бу ишлардан хабарлари йўқдир“.

„Сен нима деб ўйлайсан?“ деб сўрадим Бобо Сайрамдан.

Айттики: „Барчаси ўз одамларингиз — навкарларингиздир, улар нимаям қилишарди. Бормоқ керак. Улар сизни подшоҳ қилиб кўтарадилар“.

Дедимки: „Шунча тўқнашув ва уруп бўлиб ўтганда, қандай ипонч билан улар ёнига борай?“

Шуларни гаплашиб турган эдик, Юсуф кириб олдимда тиз чўкиб букилиб айтдик: „Нимасини яшираман. Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқдир. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени юборди“.

Шуни айтгач, менда алланечук ҳолат юз берди. Оламда жон қўрқувидан ёмонроқ нарса бўлмас экан. „Ростингни айт, — дедим мен, — агар иш ўзгачароқ бўлгудек бўлса, мен ювиниб олай“.

Юсуф онтлар ичди. Лекин унинг онтига ким ишонарди? Ўзимда тоқатсизликни ҳис қилдим.

Ўрнимдан туриб, боғнинг бир гўшасига бордим. Ўзим билан ўзим мулоҳаза қилдим. Дедимки: „Киши агар юз, борингки минг йил яшаса ҳам охири ўлмоқ керак.

*Агар сад сол мони ва-р яке руз,
Бибояд рафт аз ин коҳи дилафрӯз.*

(Мазмуни:

*Агар юз йил ва гар бир кун умр бор,
Бу дилкаш қасрдан кетарсан ноҷор.)*

Ўлимни бўйнимга олдим. Ўша богда бир сув оқиб келарди, таҳорат олдим. Икки ракъят намоз ўқидим. Бошимни муножотга қўйиб, тилаётган эдимки, кўзим уйқуга кетибди. Туш кўраяпман: Хожа Яъқуб (Хожа Яҳёнинг ўғли, ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг набиралари) рўпарамга оқ-қора тусдаги отда, шундай от мингандан кўп отлиқлар билан келдилар. „Фам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга юбордилар“, дедилар. „Биз уларга Оллоҳдан мадад сураб, подшоҳлик тахтига ўлтургизганмиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсин, биз ўша ерда ҳозир бўлурмиз“, деб тайинладилар. Ҳозир ушбу соатда фатҳ ва галаба сизнинг томондадир. Бош кўтариш. Уйгонинг“.

Ушал ҳолатда хушҳол бўлиб уйгондим, Юсуф доруга ва ҳамроҳлари бир-бира: „Баҳона қилиб ҳаяллаяпти, тутиб боғламоқ керак“ деб маслаҳат қилишарди.

Бу сўзни мен эшитиб қолдим. „Сизлар бу тахлит сўзлайсиз. Аммо кўрайинчи, қайсингиз менинг қошимга кела оларсиз!“ дедим. Шундай деб турганимизда боғ деворининг ташқарисида кўп отлиқларнинг келаётган овози эштилди. Юсуф доруга: „Биз агар сизни Танбал қошига олиб борсак эди, бизнинг ишимиз илгари силжиган бўларди. Ҳозир сизни тутгани яна куп кипи юборипти“, деди. У гапни шунга яқинлаштириди, гўё бу овоз Танбал юборган кишиларнинг отлари товуши эди. Бу сўзни эшитгач, мен кўпроқ изтиробга тушиб, қилар ишимни билмай қолдим.

Ўша дақиқада бу отлиқлар боғнинг эшигини излаб ўтиришга фурсат топмай, деворнинг эскирган ерини бузиб, ичкари кирдилар.

Қарасам, менинг жон тортган навкарим — Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобойи Паргари, ўн-үн беш, йигирма киши бўлиб етиб келдилар. Булар яқин етиб, отдан ўзларини ташлаб, йироқдан таъзим қилиб, икки букилиб, менинг оёғимга йиқилдилар. Ўша дамда шундай ҳолатга тушган эдимки, гўё менга Худо қайтадан жон ато қилган. „Юсуф доруга ва бу турган сотқин зотларни тутиб боғланг“, дедим мен. У эркакнусхалар қоча бошлаган эди, ҳар ер-ҳар ерда биттадан тутиб боғлаб келтирдилар.

„Сизлар қаердан келаяпсизлар. Қандай қилиб хабар топдингиз?“ деб сўрадим мен.

Қутлуқ Муҳаммад барлос деди: „Аксидан қочиб чиққандан кейин сиздан айрилгач, Андижонга келдим, хонлар ҳам Андижонга келиптилар. Мен туш кўрдим, тушимда Хожа Убайдуллоҳ дедиларки: „Бобур подшоҳ Карнон деган кентдадир. Бориб уни олиб келинг, подшоҳлик тахти унга тааллуқлидир“. Мен бу тушни кўриб, хушҳол булиб, улуг хон, кичик хонга бу ҳақда айтдим. Хонларга: „Менинг беш-олти оға-иним, ўғилларим бор. Яна бир неча йигит қўшинг. Бориб Карнон тарафидан хабар ола-йин“, дедим.

Хонлар дедиларки: „Биз ҳам шундай деб уйлаймиз, у уша ерга борган бўлса керак“.

Ўн кишини тайин қилиб: „Ўша томонга бориб, хўп текшириб, хабар олинг. Оллоҳ ёр бўлсин, топарсизлар“, дедилар. Шу сўз устида Бобойи Паргари деди: „Мен ҳам бориб қидираман“. У ҳам икки йигит иниси билан бирга қўшилиб отландик. Бугун уч кундирки, йўлдамиз, Алҳамдулиллоҳ, сизни топдик“, дедилар. Айтдиларки: „Юринг, отланинг, бу боғланганларни ҳам олиб кетайлик. Бунда турмоқ яхши эмас. Танбал сизнинг бу ерга келганингиздан хабар топибди. Ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, бориб хонларга қўшилайлик“. Ўша замон отланиб, Андижон тарафга қараб йўлга тушдик.

Икки кундан буён ҳеч таом емаган эдим. Пешин намози пайти бир қўйни топиб келиб, бир ерда қуниб, сўйиб, кабоб қилдилар. Ўша кабобдан тўйгунча едим. Ундан сўнгра отланиб, беш кунлик йўлни икки кечакундузда тезлик билан босиб ўтдик. Андижонга кириб улуг хон тогамга ва кичик хон додамга кўриниш бердим ва ўтган кунларни батамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлдик.

Ҳар ерда борган-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздан кўпроқ киши бор эди. Хотиримдан кечдик: „Қачонгача бу Фаргона вилоятида саргардон бўлиб юрамиз. Бирор ёққа бош олиб кетай, зора омадим юришса“, деб муҳаррам ойида Фаргона вилоятидан Хурросон талабида отланиб чиқдим.

ТҮҚҚИЗ ЮЗ ТҮҚҚИЗИНЧИ (1503-1504) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мұхаррам ойида Фаргона вилоятінан Хурасонға бориши ниятида Ҳисор вилояти яйловларидан бұлған Илок яйловига келиб тушдим. Ұшбу юртда йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзимга устара теккиздім. Менга умидворлик билан әргашиб юрган улуг-қичик икки юздан купроқ, уч юздан озроқ зди. Күпчилиги пиёда, құлларида таек, оёқларида чориқ ва эгниларида чопон зди. Қашшоқлик шу даражада әдіки, ихтиеримизда иккитагина чодир бор зди. Менинг чодирим волидамга тикланарди. Менга ҳар юртда олачуқ (капа) ясадылар. Олачуқда ўтирадым.

Гарчи Хурасон нияти билан йұлға чиққан булсак-да, лекин шу ақволимизда бу вилояттан әуле Хисравшоқ нақарларидан умидворлик бор зди. Деярли кун ора бир киши келиб вилоят ерлари ва әлу улусдан сұзлар айтар әдіки, бу умидворликни кучайтиарди.

Бу фурсатда Хисравшоқға әлчилика юборилған Мулло Бобойи Пашогарий келди. Хисравшоқдан күнгилга ёққудек сұз келтирмади. Лекин Ҳисор әли ва улусидан хабарлар келтирди.

Илокдан уч-түрт күчиш билан Ҳисор ўлқасининг Жожа Имод деган ерига келиб тұхтадик. Бу юртда Мұхіб Али құрчи Хисравшоқдан әлчиликтің келди. Қарам ва саховати билан машхұр бұлған Хисравшоқ вилояти орқали икки маротаба ўтдиг-у, у пасткаш бошқа кишиларға қылған одамгарчиликтің бизга қылмади. Эл ва вилоятдан умидворлигимиз боис, ҳар манзилда анча-анча тұхтаб қолишилар бұларди. У фурсатда энг улуг кишимиз бұлған Ширим тағойи, Хурасонға боришига чидамасдан, қайтиб кетиш хаёлида зди. Сарипулдан мағлуб бўлиб келганимизда ҳам күч-күронини жұнатыб юбориб, ўзи ёлгиз қалъада қолғанди, номардроқ киши зди. Бир неча бор бундай ҳаракатлар қылғанди.

Қабодиёнга етганда Хисравшоқнинг иниси — Чагониён, Шаҳри Сафо ва Тирмиз ҳукмдори Боқи Чагониёній Хатиб Қаршийни юбориб, тарафдорлик изҳор қилиб, бизга құшилмоқчи бўлди. Аму

сувининг Уёч кечигидан ўтганда, келиб менга мулозамат қылди. Боқининг таклифига биноан, Тирмиз тұгрисига келиб күчларини Амудан батамом кечириб ўзимизга құшиб, у фурсатда унинг ўғли, Хисравшоқнинг жияни Аҳмад Қосымга тааллуқли бұлған Коқмард ва Бомиён сари йўл олдик. Коқмарднинг Ажар номли дара қўргонида уй-элни қолдирив, яна бир қулай вазият рўй берса, шунга кўра кўрамиз, деб ўйладик.

Айбакка етганда, бурунроқ менинг қошимда бұлған, яхши қиличбоз, бу алғов-далғовларда мендан айрилиб, Хисравшоқ қошига кетган Ёраги Билол бир неча йигит билан қочиб келди. Хисравшоқнинг мўгулларидан бизга нисбатан хайриҳоҳлик сузлари келтирди.

Дарайи Зиндинга етганда Қанбар Алибек, уни Қанбар Али саллох ҳам дерлар, қочиб биаза келди. Уч-түрт кучиши билан Коқмардга келиб Ажар қўргонида уй-элни қолдирдик.

Ажардалигимизда Султон Маҳмуд мирzonининг Хонзодабегимдан бұлған, бурун мирзолар тиригиде Жаҳонгир мирзога нишона қилинган қизи Жаҳонгир мирзога никоҳланди. Ұшбу аснода Боқибек менга лоф-қофлару дағдагалар билан айтар әдіки: „Бир вилоятта икки подшоқ ва бир лашкарға икки лашкарбоши — гавғо ва вайронлик, фитна ва тарқоқлик боисидир. Ахир айтишган-ку:

*Даҳ дарвеш дар гялеме бихусбаяд,
Ду подшоқ дар иқлиме нағуижанд.
Ням ионе гар хұрад мардия худой,
Базли дарвешон кунад ними дигар.
Мулки иқлиме бигирад подшоқ,
Хамчунов дар банди иқлими дигар.*

(Мазмуни:

*Үн дарвиш бир гиламда ётадио,
Икки подшоқ бир иқлимга сигмайди.
Оллоҳнинг жұмарди топса битта нон,
Ярмин дарвишларға синдириб берар.
Бир иқлим юртлария олган подшоқ
Иккинчи иқлимининг фикрида булар.)*

Умид шундайки: бугун-эрта Хисравшоқнинг барча нақар ва жанговарлари

келиб, подшоҳ қуллигини қабул қилишса. Улар орасида кўп фитначи кишилар бор, мисли Айуббекнинг углонлари ва яна баъзилар борки, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлик ва фитнага сабабчи бўлиб, оғмачилик қиласидар. Ҳозир ушбу фурсатда Жаҳонгир мирзога Хурсон сари хайр ва яхшилик билан рухсат берилса, токи эрта-индин надомат ва пушаймонликка сабаб бўлмасин“. Ога-ини ва хеш-ақрабодан, ҳар қанча камчилик содир бўлса ҳам, воз кечиши менинг шаънимга тўгри келмас эди. Чунки мендан кўнгиллари қолиши мумкин. Гарчи Жаҳонгир мирзо билан бурун орамизда мамлакат ва навкар юзасидан анчагина келишмовчиликлар, қасдлашувлар бўлиб ўтган эса-да, лекин бу гал у юртимиздан мен билан йўлдош бўлиб келган эди. Ога-инилик чегарасидан чиқмай, менга астойдил хизмат қилаётганди. Ундан хафачиликка сабаб бўладиган бирор шубҳали хатти-ҳаракат кўринмасди. Ҳар қанча тақрор арз қилган бўлса-да, мен қабул қилмадим. Охири Боқибек айтганидек, ўша фитначиликлар: Юсуф Айуб ва Баҳлул Айуб менинг қошимдан Жаҳонгир мирzonинг олдига қочиб бориб, ёмонлик ва фитна ҳаракатида бўлиб, Жаҳонгир мирзони мендан айриб, Хурсонга олиб кетдилар.

Ушбу фурсатларда Султон Ҳусайн мирзодан Бадиuzzамон мирзога, менга, Хисравшоҳ ва Зуннунга бир мазмундаги узундан-узоқ мактублар келди. У хатлар ҳозиргacha мендадир. Мазмуни шундай эди: „Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо ва Улугбек мирзо — оғаниилар иттифоқ қилиб юриш қилганда мен Мургоб ёқасини тўсдим. Мирзолар яқин етиб ҳеч иш қила олмай қайтдилар. Энди ҳам агар ўзбак отланадиган бўлса, мен Мургоб ёқасини тўсай. Бадиuzzамон мирзо Балх, Шабургон ва Андхуд қўргонларига кучли кишиларини қўйиб, ўзи Гурзивон ва Дарайи Зангда у тоглик масканларни беркитсин“.

Менинг бу ерларга келганим хабари Султон Ҳусайн мирзога бориб етган эди. Менга ҳам ёзиб эдик: „Сен Коҳмард ва Ажарда у тог этакларини беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўргонларида ишончли кишиларни қўйиб, ўзи ва ини-

си Вали Бадахшон ва Ҳатлон тоғларини тўссинлар. Ўзбак ҳеч иш қила олмай қайтгусидир“.

Султон Ҳусайн мирzonинг бу хатлари умидсизлик сабабчиси бўлди. Негаки, Темурбекнинг ютида бу тарихий санада ҳам ёш, ҳам тасарруфидаги ермулк, ҳам лашкар ҳисоби жиҳатидан ундан улугроқ подшоҳ йўқ эди. Биз кўз тутар эдикки, кетма-кет элчилар ва ҳабарчилар шошилинч келиб, мана бундай ҳукмлар келтирсалар эди: „Тирмиз, Килиф ва Карки кечикларида мунча кема ясанг, кўприк асбобини фалон миқдорда тайёр қилинг. Юқориги Тўққиз ўлим кечикларини яхши эҳтиёт қилинг“. Токи бир неча йил ўзбак гавго-тўполонларидан кўнгли синиққан бу элларнинг кўнгли кўтарилиб, кучайиб, умидвор бўлсинлар.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрнига ўтирган улуғ подшоҳ ғанимнинг устига юришни демай, ер беркитмоқни, мудофаани деса, эл ва улусда қандай умидворлик қолсин? Биз билан келган оч ўруқ ва уй-элни, Боқи Чагониёнийни ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бор сипоҳийларини кўч-моллари билан Ажарда қолдириб, лашкарни олиб чиқдик. Хисравшоҳнинг мўгулларидан тўхтовсиз киши келиб: Толиқондан подшоҳнинг хайриҳоҳлигини тилаб, бор мўгул улуси кўчиб Ишкамиш ва Фулул сари жўнадик. Подшоҳ жадаллик билан етиб келсинлар. Хисравшоҳнинг аксар кишиси ундан юз ўгириб, подшоҳ қуллуғига келади, деган ҳабарлар етказа бошлиди.

Бу вақтда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига лашкар тортгани ҳақида хабар келди. Бу хабарни эшитган Хисравшоҳ Қундузда тўхтай олмай, қўл остидаги бор кишисини кўчириб, Кобулга йўл олди. Хисравшоҳ Қундуздан кўчиб чиққан заҳотиёқ, Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний исмли убдон ишончли кишиси Шайбоқхонга топшириш учун беркитди.

Биз Самту йўли билан Қизилсув сари тушган пайтда Хисравшоҳга тааллуқли ерлар — Ҳисор ва Қундузда бўлган учтўрт минг уйли мўгул улуси кучлари билан келиб бизга қўшилди.

Қанбар Али мұғул (илгари зикр эт-ған әдік, тақрор бұлды) вайсақи киши әди, унинг феъл-атвори Боқибекка ёқмади. Боқибекнинг күнгли учун унга рухсат беріб юбордик. Уғли Абдушукур үшандан буён Жаҳонгир мирзо хизматида бұлды.

Хисравшоқ мұғул улусининг бизга құшилганини әшитиб, хийла жонсарап бўлиб, чора тополмай, куёви Яъқуб Айюбни менга элчиликка юборибди. Қуллик ҳамда хайрихоҳлик изҳор қилиб, агар келишолсак, қулликка келгумдир, деб илтимос қилибди. Боқи Чагониёний күнглига қараганим учун, ҳар қанча менга хайрихоҳ бўлса-да, акасининг тарафини ҳам қўймасди. У кафил бўлди. Шунга келишдикки, унинг жони омонда бўлади. Молига ҳам ўзи қанча ихтиёр қиласа, ҳеч бир келишмовчилик бўлмайди.

Яъқубга кетиш учун ижозат берганимиздан сўнг Қизилсуядан қуиига, унинг Андароб суви билан қўшилиш жойига яқин ерда тушилди. Эртаси, раби ул-аввал ойининг ўртасида ёлғиз ўзим Андароб сувидан ўтиб, Души ерларида бир улуг чинор тубида ўтирдим. У тарафдан Хисравшоқ ҳашамат ва дабдаба билан кўп кишиси ҳамроҳлигida келди. Қоида ва таомилга кўра, йироқда отдан тушди. Келиб қўришганида уч марта эгилиб, қайтганда ҳам уч карра, ҳол сўрашиш ва тортиқ тортганда бир маротабадан таъзим қилди. Жаҳонгир мирзо ва Хон мизога ҳам ушбу йўсинда таъзим қилди. Қари семиз әркак неча йиллар ўз муродича юриб, сultonликдан ўзномига бирор хутба ўқимаган әди. Йигирма беш, йигирма олти марта устма-уст таъзим қилди, олдимда у ёқдан-бу ёққа бориб келди. Толиқиб тамом йиқилаёди. Шунча йиллик қилган беклиги ва салтанати тамоман бурнидан чиқди. Қўришиб тортиқ тортгандан сўнг, ўтиришга буюрдим, ўтириди. Бир-икки гарий* ўтириб, у ёқ-бу ёқдан сўз ва ҳикоят айтилди. Номардлик ва ҳаромхўрликдан ташқари, у бефаросат ва бемаза вайсақи ҳам экан.

Эътиборли ва ишончли навкарлари кўзининг олдида гуруҳ-гуруҳ келиб мен-

га навкар бўлаётган пайти шу аҳволга етдики, подшоҳлик қилиб гердайиб юрган эркак бундай хор-зорлиқда истар-истамас келиб не ҳолатлар билан менга мулозамат қилди.

Ундан икки қизиқ иш содир бўлди. Бири: навкарлари айрилгани сабабли унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилганимда, у бунга жавобан: „Навкарлар тўрт маротаба айнан шундай мендан айрилишган, яна келишган“, деди. Иккинчиси: иниси Валининг қачон келиши, Аму дарёсидан қайси кечик билан ўтишини сўраганимда, дедики: „Агар кечув топилса, тез келади. Бироқ кечиклар сув кўпайгач, ўзгаради. „У кечувни сув олиб кетди“, деган мақол бор.

Давлатининг ва навкарининг ундан кетиши хусусидаги бу сўзни унинг тилига Тангри солди. Анчадан сўнг мен отланиб лашкаргоҳга келдим, у ҳам тушган ерига кетди. Ушбу кундан эътиборан улуг-кичик, яхши-ёмон беклари ва бек навкарлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб кўч ва моллари билан ундан айрилиб, бизга кела бошлидилар. Эртаси куни пешин намози пайтидан то кечқурунгача унинг қошида ҳеч ким қолмади. „Қул аллоҳумма малик-ал-мulk тутъ ил-мulk ман ташау ва танзиъ ул-мulk мимман ташау ва туиззу ман ташау ва тузиллу ман ташаъ би ядик ал-хойру иннака ала кулли шайин қодир“. (Таржимаси: „Айт, мулк эгаси, эй Худойим, Сен кимни хоҳласанг, шунга ҳукмронлик берасан. Сен кимдан хоҳласанг, ҳукмронликни тортиб оласан; кимни хоҳласанг, хор қиласан; яхшилик ўз қўлингда, сен ҳар бир нарсага қодирсан“).

Қодир Худонинг ишини қарангки, йигирма-үттиз минг навкарнинг эгаси, Қаҳлугдан (уни Дарбанди Оҳанин ҳам дерлар) Ҳиндукуш тогигача Султон Маҳмуд мизога тааллуқли вилоятларнинг ҳаммасига ҳоким әди. Ҳукмронликни мустақил равишда қиласа әди. Бир ўлпон йигувчиси — Ҳасан барлос исмли қари нусха Илокдан Ўёжгача қаттиққўллик билан солиқ йигиб, бизни кўчириб ту-

* Гарий — йигирма-йигирма беш минут оралигидаги вақт.

ширап эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ, бизнингдек қашшоқ ва фалокат босган икки юз-икки юз эллик кишининг қошида шундай хорузор, ночор ва ожиз қилдики, на навкарига ихтиёри қолди, на молига, на жонига.

Хисравшоҳни кўриб қайтган оқшом Мирзохон қошимга келиб, акаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг одамлардан ҳам баъзилар бу фикрни ёқладилар, дарвоқеъ шариат ва урфга кўра ҳам муносиби шу эдики, бундай кишилар жазосини тортсин.

Аҳд бўлгани боис Хисравшоҳни озод қилиб, фармон бердикки, кучи етганча нарсаларини олсин-да, кетсин. Уч-тўрт қатор хачир ва туяда бор жавоҳир, олтин, кумуш ва нафис нарсаларни юклаб олиб кетди. Ширим тагойини қўшиб жўнатдик, Хисравшоҳни Фурий ва Даҳона йўли билан Хурросон сари юбориб, узи Коҳмардга бориб кўчимизни ортимиздан Кобулга келтиришини буюрдик.

У юртдан Кобулга бориш ниятида кўчиб, Хожа Зайд мавзесига келиб тушдик. Шу куни Ҳамзабий мангит ўзбакнинг талончисини бошлаб келиб, Душиерларини талон-торож қилди. Саййид Қосим эшикога ва Аҳмад Қосим кўхбур баъзи йигитлар билан юборилди. Бориб, талончиларни боплаб босиб, бир неча бош кесиб келтирдилар. Ушбу юртда Хисравшоҳнинг қурол-аслаҳаҳонасидаги зирҳли кийимлар улашилди. Етти-саккиз юзтacha зирҳли кийим ва кўҳа (бўй баробар қалқон) бор эди. Хисравшоҳдан қолган нарсалардан бири шулар эди. Яна чинни идишлар ҳам хийла тушди. Бошқа кўзга кўрингудек нарса бўлмади.

Хожа Зайд мавзесидан тўрт-беш ма-ротаба қўниб-кўчиб, Фурбанд шаҳрига келдик. Уштур шаҳрига тушганда, Муқим аргуннинг улуг беги бўлган Шерак аргуннинг, биздан бехабар, лашкар билан келиб Борон дарёси ёқасида ўтиргани ҳақида хабар топдик. Мақсади — Панжҳир йўли билан ўтган кишини уша пайти Кобулдан қочиб, таржалоний ағон орасига Ламгон туманига борган Абдураззоқ мирзо томонга ўтгани қўймаслик эди. Бу хабарни топгач, икки намоз орасида у ердан кўчиб, кечаси билан йўл

юриб, тонг вақти Ҳубён довонидан ошдик.

Суҳайл юлдузини сира кўрган эмасдим. Довонга чиққан заҳотиёқ осмоннинг жануб тарафи пастида ёруғ юлдуз кўринди. „Шу Суҳайл эмасмикан?“, дедим. „Суҳайлдир“, дедилар. Боқи Чагониёний бу байтни ўқиди:

*Ту Суҳайлли, то кужо тобию кужо
толиъ шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад
нишони давлат аст.*

(Мазмуни:

*Сен Суҳайлсен, қайда балқиб,
қайда порлайсан экан,
Кузларинг ҳар кимга тушса,
бўлди давлатдан нишон.)*

Офтоб найза бўйи кўтарилганида Санжид дараси этагига келиб тушилди. Биздан илгари борган қаровул йигитлар ва яна баъзи йигитлар Қорабогнинг пасти — Эгриёр тупрогида Шерак билан тўқнашадилар. Оз-моз урушгандек бўлишади. Бизниклар илгор билан тезда уларни енгадилар. Шеракни ва яна етмиш-саксон-юз зўр йигитларни асир қилиб келтирдилар. Шеракнинг қонидан кечиб, мулозим қилдик.

Хисравшоҳ, Қундуздан эл-уруғига боқмай, Кобулга йўл олганида унга таллуқли эл ва улус беш-олти бўлакка ажралади. Бадахшондагилар бир бўлак: Русто ҳазорасидаги Сайдим Али дарбон, Панжҳир йўли билан ошиб ушбу юртда бизга бош эгиб келишиди; яна бир бўлаги: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди. Улар ҳам бу юртда хизматимга келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюбнинг иниси Вали — Хатлондан; яна бир бўлак: Йилончилиқ, Накдари, Қоқшол ва Қундуз вилоятида яшайдиган аймоқлар. Бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб билан келиб, Панжҳирдан ошиш хаёлида эдилар.

Аймоқлар илгарироқ Саробда эканликларида, кейиндан Вали келди. Аймоқлар унинг йўлини тўсиб, урушиб енгидилар. Узи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсусида бошини кестириди. Қолган навкар-савдари таланиб, енгилиб, уруғ-аймоқлари билан ушбу юртда менга қуллуқ қилиб келдилар. Саййид Юсуф ўғлоқчи ҳам аймоқлар билан келди.

Бу юртдан күчиб, Қорабог ёнидаги Оқсарой сайхонлигига тушилди. Хисравшоҳнинг эл-уруглари — зулм ва бошбошдоқликка ўрганган навкарлар элга зулм қила бошладилар. Охири Сайдим Али дарбоннинг бир зур навкарини бировнинг бир кўза ёгини тортиб олгани учун ўрдага келтириб таёқлатдим. Таёқ остидаёт жони чиқди. Эл бу сиёsatдан батамом босилди.

Ушбу юртдалигимизда Кобулнинг устига дарҳол бориш-бормаслик кенгашилди. Саййид Юсуфбек ва баъзилар: қиши яқин, дарҳол Ламғонга бормоқ керак, деб маслаҳат бердилар. У ерда яна не маслаҳат рўй берса, ўшанга яраша амал қилинар. Биз — Боқи Чагониёний ва баъзилар Кобул устига бормоққа қарор қилиб, у ердан кўчиб, келиб Або қўруғига (ҳукмдор оиласининг ёзги истироҳат маскани) тушдик. Ушбу юртда менинг волидам хоним ва Коҳмардда қолган эл-уруг оғир хатарларни бошдан кечириб, бизга келиб қўшилди.

Гап шундаки, Ширим тағойи Хисравшоҳга қўшиб юборилган эди, Хисравшоҳни Хурсонга узатиб, ўзи бориб эл-уругимизни келтириши лозим эди. Даҳонага етганда Ширимнинг фикри ўзгарди. Хисравшоҳ Ширим билан бирга Коҳмардга боради. Чунки унинг жияни — Аҳмад Қосим Коҳмардда эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни орқа қилиб, эл-уругимизга ёмонликни кўзлайди. Боқи Чагониёнийнинг кўп мўгул навкарлари эл-уруглари билан Коҳмардда эдилар. Улар Ширим тағойи билан махфий келишиб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқчи бўладилар. Хисравшоҳ билан Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнидаги йўл билан қочиб, Хурсонга кетадилар. Мўгулларнинг ушбу келишувларидан мақсадлари ўзларини улардан айирмоқлиқ экан.

Хонадонимиз аҳли билан бўлган эл Хисравшоҳнинг дағдагасидан халос бўлиб, Ажардан чиқиб, Коҳмардга етган пайти Исиқончи элати ёвлашиб йўлни тўсади. Аксар Боқибекка тааллуқли эл ва улусни улар талайдилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик ўша ерда эди, асир тушди. Уч-тўрт йилдан сўнгра Кобулга келди. Қийналган, талангандар ургимиз, биз ўтган Қипчоқ йўли билан

ошиб, Або қўруғига келиб бизга қўшилди.

У ердан кўчгач, орада бир қўниб, Чолок сайхонлигига тушдик. Чолокда кенгашиб Кобул шаҳрини қамал қилишга келишдик, сўнгра кўчиб, мен ўзим қўшиннинг марказ қисмидаги барча кишилар билан Ҳайдар Тақининг боги ва Қул Боязид ошпазнинг қабристони ораглигига тушдим. Жаҳонгир мирзо ўнг қанот одами билан бизнинг катта чорбоққа қўнди. Носир мирзо чап қанот эли билан Қутлуққадам қабристонининг орқасидаги сайхонлиқда тўхтади. Доим кишимиз бориб Муқим билан музокара олиб борарди. У гоҳ узр сўрар, гоҳ аниқ бир гап айтмасди. Унинг пайсалга солишига сабаб — биз Шеракни қўлга туширган заҳотиёқ, у отасига, акасига киши чоптирган, ота-акасидан умидвор эди.

Бир куни лашкар гули, ўнг қанот ва чап қаноти батамом зирҳли кийимлар кийиб, отларга ҳам зирҳли ёпинчиқлар солиб, шаҳарга яқинроқ борилсан, деган фармон бўлди: шунда ҳам яроқ на майиш этилади, ҳам ичкаридаги элга бир сиёsat бўлади. Жаҳонгир мирзо ва ўнг қанот Кўчабог орқали илгарироқ келдилар. Гулнинг олди сув бўлгани боис мен марказ кишиси билан Қутлуққадам қабристони тарафидан келиб, қир олдидаги тепалик устига чиқдим. Ҳужумкор қисм кишилари Қутлуққадам кўпригининг устига тиқилиб бордилар. У пайт ҳали кўпприк йўқ эди. Йигитлар шўхлик қилиб, Чармгарон дарвозасигача урушив бордилар. Муқимнинг оз сонли кишилари урушга тоб беролмай қочиб қўргонга кирдилар.

Аркнинг тупроқ уйилган тепалигига кўп Кобул эли томошага чиққан эди. Қочаётганда роса чанг-тўзон кўтаришиб, ўзларини ичкарига олдилар. Кўпприк билан дарвоза орасидаги баланд қирнинг устида йўл ўртасида кўп чуқурликлар қазиб, устини хас билан ёпишган эди. Султонқули чиноқ ва баъзи йигитлар от суриб боргандা, бир-бирига урилишиб йиқилдилар. Ўнг қанот тарафидан биринки йигит Кўчабог оралаб чиққанлар билан биринки қилич солишиб олишдилар. Урушга фармон бўлмагани учун ушбу хатти-ҳаракатлар билан чекланиб, ортга қайтдилар.

Қўргон эли қаттиқ асанкираб қолди. Муқим бекларни орага солиб, қуллуққа келиб, Кобулни топширмоқчи бўлди. Соқибек Чагониёййинг воситачилигига келиб менга мулозамат қилди. Биз ҳам иноят ва шафқат йўсинида иш тутиб, унинг кўнглидан ваҳима ва қўрқувни бартараф қилдик. Эртаси тонгда бор навкару савдари, мол ва асбоб-ускуналари билан чиқиб, қўргонни топширади, деган қарорга келдик. Хисравшоҳга тааллуқли эллар ўзбошимчалик ва талончиликка ўрганган эди. Муқимни ва Муқимга тааллуқли кишиларни мол-ҳоллари билан Кобулдан дахлсиз чиқарсилар, деб Жаҳонгир мирзо, Носир мирзо ва улуг бекларни ҳамда ички — яқинларни тайинладик. Муқимга Тебани юрт тайин қилдик.

Эртаси эрталаб мирзолар ва беклар дарвозаларга бориб халойиқнинг тўполнон ва гавгосини кўриб: „Сиз келмагунча бу элни киши тинчтолмайди“, деб менга одам юбордилар. Охири ўзим отландим. Турт-беш кишини ўқ билан отиб, бир-икки кишини парча-парча қилдирдим. Favgo босилди. Муқим ўзига тегишли киши ва жиҳозу нарсалари билан согсаломат бориб Тебага тушди.

Раби ул-аввал ойининг охирида Тангри таолонинг фазлу карами билан Кобул ва Фазни мулк ҳамда вилоятлари жанг-жадалсиз менга мұяссар булди ва фатҳ этилди.

Кобул вилояти тўртинчи иқлимдадир. Шаҳар обод ерларнинг ўртасида жойлашган. Шарқи Ламгонот, Пуршовар, Ҳашнагар ва баъзи Ҳинд вилоятлариридир. Фарби тоғли масканлардир, Карнуд ва Fўr ўша тоғлардадир. Ҳозирги пайтда ҳазора ва нақдари қавмларининг маскани шу тоглардир.

Шимоли Ҳиндукуш тогига туташган. Қундуз ва Андароб вилоятлариридир.

Жануби Фармул, Нагар, Банну ва Афғонистондир.

Кичкина вилоятдир. Узунасига чўзилган. Шарқдан гарбга томон ястанган. Атроф-тевараги батамом тогдир. Қалъаси тоққа туташган. Қалъанинг гарбижануб тарафида кичикроқ тог бор. У тогнинг чўққисида Кобул шоҳи иморат қилгани боис бу тогни Шоҳи Кобул дей-

дилар. Бу тог Деварин тордарадан бошланади. Деҳи Яъқуб дарасида тугайди. Гир айланаси икки шаръий келади. Бу тогнинг этаклари тамомила боғлардир. Менинг улуг амаким Улугбек мирзо замонида мираннинг бекотаси Вайсбек бу тогнинг этагида бир ариқ чиқарган. Этакдаги боғларнинг ҳаммаси шу ариқдан яшнайди. Шу ариқ охирида Гулкина номли мавзе бўлиб, хилватгина гўшадир. Унда кўп сархушликлар қилганимиз. Гоҳо мутойиба йўсинида Ҳожа Ҳофизнинг бу байти ўзгартириш билан ўқилар эдиким:

*Эй хуш он вақт ки белову сар
айёме чанд,
Сокиня Гулкина будем ба
бадномие чанд.*

(Мазмуни:

*Хуш замонлар бир гуруҳ бебошлару
салли саёқ,
Гулкинада воҳайлашиб сурар эдик
тумтароқ.)*

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобул тогининг шарқида бир катта кўл бор. Айланаси бир шаръийга яқинлашади. Шоҳи Кобулдан Кобулга томон уч кичикроқ чашма оқиб чиқади: иккитаси Гулкина мавзесидадир. Бир чашма бошида Ҳожа Шаму номли мозор бор; яна бири Ҳожа Хизрнинг қадамжосидир. Бу икки ер Кобул элининг сайргоҳидир. Яна бир чашма Ҳожа Абдуссамад мавзеси рўпрасида, уни Ҳожа Рўшнойи дейдилар.

Шоҳи Кобул тогидан бир қоя-тумшуқ айрилиб туритти, уни Үқобайн (икки бургут) дейдилар. Үқобайн қоясидан бошқа яна бир парчагина тог тушган бўлиб, Кобул қалъасининг арки бу тогнинг устидадир. Улуғ қўргон аркнинг шимолий тарафидадир. Бу арк гаройиб тарзда юксак ва яхши ҳаволи ерда жойлашган. Бу катта кўл ва уч сайхонлик — Сияҳсанг (қоратош), Сұнак қўргон ва Чолок аркка ёндошдир. У ердан бутун теваракатроф худди оёқ остида тургандек кўринади. Үланглар яшиллик пайтлари жуда сўлим кўринади. Ёз чоғлари Кобулда шимолий ел эсиб туради. Уни Паравон ели дейдилар. Аркдаги шимолга қараган дарчали уйлар жуда хушҳаводир.

Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон мирзо номига атаб ўқир эди. Байт ушбутир:

*Бижур дар арки Кобул май,
Бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам күж асту ҳам дарёву ҳам шаҳр
асту ҳам саҳро.*

(Мазмуни:

*Симир Кобул аркида май,
Қадаҳ айлантири-ей тинмай,
Бу манзил тогу ҳам дарё ва
ҳам шаҳру ва ҳам саҳро.)*

Худди, араблар арабдан бошқани „ажам“ деганларилик, ҳиндистонлик ҳиндистонлик бўлмаганларни „Хуросон“ дейди. Ҳиндистон билан Хуросон орасида қуруқлиқдаги йўлда икки катта қўнимгоҳ бор: бири — Кобул, яна бири — Қандаҳор. Кобулга Кошгар, Фарғона, Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Балх, Ҳисор ва Бадахшондан карвонлар келади. Хуросондан карвон Қандаҳорга келади. Ҳиндистон билан Хуросонни боғловчи восита Кобул вилоятидир. Кўп яхши савдо масканидир. Савдогарлар Хитойга ёки Румга борсалар ҳам шунчалик савдо қила оладилар. Ҳар йили етти-саккиз—үн минг от Кобулга келади. Қуийи Ҳиндистондан үн-үн беш — йигирма минг қорамоллик карвон Кобулга келади. Ҳиндистондан қалин мато, оқ кийим-кечак, қанд, новвот, шакар ва дориворлар келтирадилар. Кўп савдогарлар ўттиздан үн, қирқдан үн (фоиз) фойда олишга рози бўлмайдилар.

Хуросон, Ироқ, Рум, Чин матолари Кобулдан топилади. Кобул ҳиндистонлик савдогарларнинг ҳам қўнимгоҳидир.

Гармсер (иссиқ иқлим) ва сардсер (совуқ иқлим) жойлар Кобулга яқинидир. Кобулдан бир кунда сира қор ёғмайдиган жойга борса бўлади. Яна нужумий (астрономик) икки соатда шундай ерга борса бўладики, у ерда ҳеч қачон қор камаймайди. Аҳён-аҳёнда шундай ёз келадики, қор қолмайди. Иссик ва совуқ иқлимда етишадиган мевалар Кобул атрофида кўпdir. Кобул ва унинг кентларида совуқ иқлимга мансуб мевалардан узум, анор, ўрик, олма, беҳи, амруд, шафтоли, қароли, санжид, бодом ва ёнгоқ кўп бўлади. Мен қароли ниҳолини

келтириб эктирганман, яхши қаролилар бўлди ва ҳануза гуркираётган эди.

Иссиқ иқлим меваларидан, чунончи, норунж (апелсин), турунж (лимон), амлук ва найшакарни Ламгонотдан келтирадилар. Найшакарни мен келтириб эктириб эдим. Чилғўзани (кедр ёнғоги) Нижровдан келтирадилар. Кобул атрофидаги тоғлик жойлардан асал кўп келади. Асалхоналари бордир. Биргина Фазни тарафдаги тоғлик масканлардан асал келмайди, холос. Кобулнинг равочи яхши бўлади. Беҳи билан қаролиси ҳам яхшидир. Бодринги ҳам яхши.

Бир нав узуми бор, оби ангур дейишади, жуда яхши узумдир. Mast қила-диган чоғирлари бўлади. Ҳожа Хованд Саййид тоги этакларининг шароби аччиқлиги билан машҳурдир. Ҳали ҳам тақлид билан унинг таърифини келтирадилар: „Май лаззатини mast билур, ҳушёрларга не ҳузур?!”

Экини яхши бўлмайди. Агар Хуросон уруги бўлса, унчалик ёмон бўлмайди. Жуда латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволи ер оламда борлиги маълум эмас. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмайди. Қишида, гарчи қор аксар катта тушса-да, лекин қаттиқ совуғи йўқдир. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволикда машҳурдир, лекин у шаҳарларда қаттиқ совуқ бўлади.

Атрофида тўрт яхши ўланги бўлиб, шарқи-шимолий тарафи Сунакқўргон сайхонлигидир. У Кобулдан икки курўҳ масофадаги яхши сайхонлик. Ўти отга яхши, чивини кам бўлади.

Фарби-шимоли Чолок сайхонлигидир, Кобулдан бир курўҳ наридаги кенг сайхонлиқдир, ёзда чивини отга азоб беради.

Фарбига Деварин сайхонлиги тушган. Аслида бу ерда икки сайхонлик бор: бири Теба сайхонлиги, яна бири Қўшнодир сайхонлигидир. Бу ҳисоб билан беш ўланг (сайхонлик) бўлади. Ҳар икки ўланг Кобулдан бирор шаръий масофада, кичикроқ сайхонликлардир. Лекин ўти отга жуда хушхўр, чивини йўқ. Кобул сайхонликлари ичida бундай сайхонлик бошқа ерда йўқ.

Шарқи Сияҳсанг (Қоратош) сайхонлигидир. Чармгарон (кўнчилар) дарвозаси билан бу сайхонликни Қутлуққадам-

нинг қабристони туташтиради. Ёзлар чивини кўп бўлгани боис бу сайхонликда чорвани кам қўрийдилар. Бу сайхонликка туташ Камарий сайхонлиги ҳам бор. Ушбу ҳисоб билан Кобул атрофида олти сайхонлик булди, лекин тўрт ўтлоқ машҳурдир.

Кобул вилояти мустаҳкам берк вилоятдир. Ёт ёвнинг бу вилоятга кирмоги мушкул. Балх, Қундуз ва Бадахшон билан Кобул орасида Ҳиндукӯш тоги ястанган. Бу тоғдан етти йўл ошади, уч йўл Панжхирдадир. Юқорироқ Хавок довонидир, ундан қуйироқ Тул, ундан қуйироқ Бозорак довонлари. Бу уч довондан яхшироғи Тулдир. Лекин йўли бироз узунроқдир. Афтидан, шу боис Тул (узун) деганлар. Тўгрирогида Бозоракдир. Тул ва Бозорак довонлари орқали Саробга тушилади. Бозорак довонини Сароб эли Порандий қишлоғига ингани учун Порандий довони дейдилар.

Яна бири Парвон йулидир. Катта довон билан Парвон орасида яна етти довон борлиги учун Ҳафтбача (еттиболали) дейдилар. Андароб тарафидан икки йул келиб, катта довонда қўшилиб, Ҳафтбача билан Парвонга келади. Кўп машаққатли йўлдир. Уч йўл Фурбанддадир. Парвон йўлига яқинроқ йўл Янгийўл довонидир. У Валиён (валилар) ва Ҳинжонга инади. Яна бир йўл Қипчоқ довонидир. У Андароб суви билан Қизилсувнинг қўшилишига қараб тушади. Бу йўл ҳам яхши йўлдир.

Яна бир йўл Шибарту довонидир. Ёзлари сув кўпайса, Шибарту довонидан ошиб, Бомиён ва Сайгон йўли билан, қишилари Обдара билан юрадилар. Қипча тўрт-беш ой бир Шибарту довонидан ўзга ҳамма йўллар бекилади. Бу довондан ошиб, Обдара билан юрадилар. Ёзлари сувлар кўпайганда ҳам бу йўлларнинг қишики ҳолати сақланиб қолади. Чунки Такоб йўлларида сувлар ўтиб бўлмас даражада катта келади. Такоб билан юрмай, тоф билан юришни хаёл қилсалар, ўтиш қўрқинчлидир. Кузлар уч-тўрт ой, қор озайиб, сувлар камайганда, бу йўллардан ўтишнинг айни пайтидир. Тоғларда ва тор кечувларда ўгриқароқчилар ҳам учраб туради. Хуросон тарафидан келадиган йўл Қандаҳордан

утади. Бу йўл теп-текис тўгри йўлдир. Бу йўлда довон йўқ.

Ҳиндистон тарафидан тўрт йўл чиқади. Бир йўл Ламгонот орқали утади. Бу йўлда Хайбар тоғларида кичикроқ довон учрайди. Яна бир йўл Бангаш орқали, яна бир йўл Нагар орқали, яна бир йўл Фармул орқали утади. Бу йўлларда ҳам кичикроқ довонлар бор. Бу йўллар билан келадиганлар Синд дарёсининг уч кечигидан утадилар. Нилоб кечигидан утадиганлар Ламгонот орқали келадилар. Қишилари Кобул дарёси билан Синд дарёсининг қўшилишидан юқорироқдаги Синд, Кобул ва Савод дарёларидаги кечик орқали утадилар.

Мен аксар Ҳиндистонга лашкар билан келганимда кечиклар орқали ўтдим. Келиб, Иброҳимни енгиги, Ҳиндистонни фатҳ қилганимда Нилоб кечигидан кема билан ўтдим. Ушбу кечикдан ўзга Синд дарёсининг ҳеч еридан кемасиз ўтиб бўлмайди. Динкут кечиги билан ўтганлар Бангаш орқали келадилар. Чупора кечиги билан ўтганлар агар Фармул орқали келсалар, Фазнига келадилар ва агар Даشت орқали борсалар, Қандаҳорга кетадилар.

Кобул вилоятида хилма-хил қавмлар бордир. Тоғ оралиқлари ва текисликларда турклар, аймоқлар, саҳрои араблар, шаҳар ва баъзи кентларида сортлар истиқомат қилишади. Яна баъзи кентлари ва вилоятларида пашойи, парожий, тоҷик, бараки ва афғонлар яшашади. Фарбий тоғларида ҳазора ва накдарийлар яшайдилар. Буларнинг орасида баъзилари мўгул тилида гаплашишади. Шарқи-шимолий тарафидаги Катур ва Габрак сингари тоғлар Кофиристондир, жануби эса Афғонистондир.

Кобул вилоятида ўн бир-ўн икки тилда сўзлашадилар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, габрий, баракий, ламгоний. Бирор вилоятда бунчалик хилма-хил қавм ва ҳар турли тилларда сўзлашувчилар борлиги маълум эмас.

Кобул вилоятида ўн тўрт туман бор. Самарқанд, Бухоро ва яна бу ўлқадаги бир катта вилоят қарамогидаги вилоятчаларни туман дейдилар. Андижон, Кошгар ва ул ораларда ўрчин, Ҳиндистонда эса

паргана дейдилар. Гарчи Бажавр, Савод, Паршовар ва Ҳашнағар бурун Кобулга тобе бўлса-да, ушбу йилда афғон қавми босқинлари сабабли баъзиси тарқалиб, баъзиси афғонларга қўшилиб кетган. Вилоятлиги қолмаган.

Шарқи Ламгонот вилоятидир. Бу вилоят беш туман ва икки бўлукдир (тумандан кичикроқ кент). Ламгон туманларидан каттароги Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагарҳор деб ёзишади. Қўргонбеки ўтирадиган ер Одинапурдир. Кобулдан шарқ томонда ўн уч йигоч йўлдир. Нингнаҳор билан Кобул ораси жуда ёмон йўлдир. Уч тўрт ерда кичикроқ-кичикроқ довонлари, икки-уч ерда тор даралари бор. Хирилжи ва барча йўлтусар қароқчилар афғонлардир. Бу ерларда эл яшамас, йўлтусарлар кўп, ободончилик йўқ эди. Қўруқсойнинг этағи — Қорату мавзесини мен бунёд қилдирдим. Шундан сўнг йўл хавф-хатарсиз булди.

Иссиқ иқлим билан совуқ иқлим орасидаги чегара ҳудуд — Бодомчашма довонидир. Бу довоннинг Кобул тарафида қор ёғади. Қўруқсой ва Ламгонот тарафида қор ёғмайди. Бу довондан тушгач, киши ўзга бир оламга дуч келгандек бўлади: дарахтлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элнинг расму русуми ўзгача.

Нингнаҳор туманида тўққизта сой бор. Шолиси ва бугдойи яхши бўлади. Норунжи, турунжи ва анори кўп, яхши етилади.

Одинапур қўргонининг олдида, жануб тарафдаги бир баландликда тўққиз юз ўн тўртинчи (1508) йили бир чорбог солдим. У Боги Вафо деб номланган, сойга туташ; сой қўргон билан бор орасидадир: норунжи, турунжи ва анори кўп бўлади. Паҳархонни енгиги Лаҳур ва Ди-палпурни олган йилим кейла (банан) келтириб экиргандим, кукарган эди. Ундан бурунги йили шакарқамиш ҳам эккан эдилар, шакарқамишлар яхши бўлганди. Бадахшон ва Бухорога у шакарқамишлардан юборилган зди. Ери баланд, оқар суви муттасил, ҳавоси қиши пайти мўътадил, боянинг ўртасида бир кичикроқ тепалик ястанган; бир тегирмон суви бу боянинг ўртасидан ва боянинг ичидағи тепаликнинг устидан ҳами-

ша оқиб туради. Бор ўртасидаги чорчаман (тўртбурчак гулзор) шу тепалик устида барпо этилган. Боянинг гарби жанубий тарафида ўнга ун ўлчовидаги ҳовуз, атрофи бутунлай норунж дарахтларидир; анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳовузнинг теварак-қирғоқлари батамом себаргазордир. Боянинг энг сўлим ери ушибудир. Норунжлар саргайган маҳали кўп яхши кўринади; хийла яхши бор бунёд топди.

Қўхи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида ястанган булиб, Бангаш билан Нингнаҳор ушбу тоққа туташади. Отлиққа йўл йўқдир. Бу тогдан тўққиз сой чиқади. Тогда қор ҳаргиз камаймайди. Шу боисдан бўлса керак, Қўхи Сафид — Оқ тог дейдилар. Қуйи ўтлоққа ҳеч қор тушмайди. Оралиқ масофа ярим кунлик йўлдир. Бу тог этагида яхши ҳаволи ерлар бор. Сувлари совуқ, музга ҳеч эҳтиёж булмайди.

Одинапур қўргонининг жануб тарафи Сурхруд (Қизилсой) сойидир. Қўргон тепасида бунёд топган. Сой томони қирқ-эллик қари тик тогдир. Шимолида бир парча тог бўлиб, хийла мустаҳкам қўргондир. Бу тог Нингнаҳор билан Ламгонотнинг орасида. Қачон Кобулда қор ёғса, бу тог чўққисига қор тушади. Ламгон эли Кобулда қор ёққанини шундан биладилар. Бу Кобулдан Ламгонотга келадиган йўл. Агар Қўруқсой билан келинса, бир йул Дири довонидан опиб, Булонда Борон дарёсидан ўтиб Ламгонотга боради. Яна бир йўл Қўруқсойдан пастда Қўратудан ўтиб Улуг Нурдан Борон дарёси орқали Бодипеч (Қуюн) довонидан оша Ламгонга етади. Агар Нижров билан келсалар, Бадровдан, сўнг Қармангриқдан ўтиб Бодипеч довонига боради.

Ламгоннинг беш туманидан бири Нингнаҳор бўлса-да, лекин Ламгонотни уч туманга нисбат берадилар. У уч тумандан бири Алишанг туманидир. Шимолида Ҳиндукуш тогига туташ қорлик юксак берк тоглар бор. Бу тог аҳолиси батамом Кофиристондир. Алишангга яқинроқ кофиirlар юрти Милдир. Алишанг сойи Милдан чиқади. Ҳазрати Нуҳ пайгамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадир. Баъзи тарих китобларида Меҳтар Ломни Ламак

(Ламкон) ҳам деганлар. Бу эл тилини мулоҳаза қилиб курсак, баъзи пайт „к“ (коф) товуши ўрнига „ғ“ (гайн) талафуз қиласидилар. Шу боисдан бўлса керакки, бу вилоятни Ламгон деганлар.

Яна бир тумани Алингордир. Алингорга яқинроқ кофиристон Кавардир. Алингор сойи Кавардан чиқади. Бу икки сув Алишант билан Алингордан ўтиб, бирбирига қўшилиб, Мандировар туманидан қўйироқда Борон дарёсига қўшилади.

У икки мавзедан бири Дарайи Нурдир. Ухшashi йўқ бир манзил бунёд топган. Қўргони даранинг олдинги қисмида бир тумшуқсимон қоянинг устида қурилганки, икки тарафи сойдир. Шолипояси кўп, йўлсиз юриб бўлмайди. Норунж, турунж ва бошқа иссиқ иқлим мевалари етилади. Бироз хурмо дарахтлари ҳам учрайди. Қўргоннинг икки тарафидаги сой ёқалари батамом дарахтлардир; кўпроги эмлук дарахтидир. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дейдилар. У Дарайи Нурда кўп бўлади, бошқа ерда бу мева учрамади. Узуми бутунлай дарахтлар устидадир. Ламгонотда Дарайи Нур шароби машҳур. Икки нав шароб бўлади: арра тоши ва эгов тоши дейдилар. Арра тоши сарғишdir; эгов тоши хушранг қип-қиаил бўлади, лекин арра тоши кўпроқ кайф беради. Бироқ иккаласининг кайфи ҳам шуҳратларича эмас.

Юқори Сар дараларида маймун бўлади, бундан қуи — Ҳиндустон сари ҳам маймун бор, бундан юқорида бўлмайди. Бу эл бурун чўчқа сақлар эди, бизнинг замонда бартараф қилди.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдир. Бу туман Ламгонотдан бошқачароқ бунёд топгандир. Кофиристоннинг ичидан вилоят сарҳади ўтган. Катталиги Ламгон туманларича бўлса-да, лекин моли кам, солиқни озроқ берадилар. Чагонсарой дарёси шарқи-шимоли тарафдан Кофиристоннинг ичи билан келиб, бу вилоятнинг орасидан ўтиб, Кома мавзесида Борон дарёсига қўшилиб, шарққа қараб оқади. Нургил бу дарёнинг гарб тарафидир, Кунар шарқ тарафи. Мир Сайийд Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардан бир шаръий юқорироқда вафот этганлар. Муридлари бу ердан Хатлонга элтибдилар. Оламдан кўз юмган ерлари ҳозир бир

мозор бўлиб қолган. 925 (1519) йили келиб Чагонсаройни олганимда, бу жойни тавоф қилиб эдим. Норунж, турунж ва гуручи кўп бўлади. Аччиқ чогирларни Кофиристондан келтирадилар.

Бу эл қизиқ бир удумдан ривоят қилдиларки, бу ақлга сифмайди. Бироқ бу хабар кўп маротаба эшитилди: бу туманнинг қуи томонини Ламата канди дейди. Ундан пасти Дарайи Нур ва Атарга тааллуқлидир. Ушбу Ламата кандидан юқориси батамом тоглик жойлар, Кунар, Нургил, Бажавр, Савод ва ўша атрофда шундай расм амал қиласиди: бирор хотин ўлса, уни замбильсимон ёғоч сўрига солиб, тўрт тарафидан тўрт киши кўтаради. Агар умрида ёмон иш қилмаган бўлса, ўлик ҳаракатланиб, бу кўтаргандарни бехосдан титратиб юборади. Бу шунчалик бўладики, кўтаргандар ўзларини усталик билан сақласалар, ўлик сўридан тушади. Агар ёмон иш қилган бўлса, ҳаракат қилмайди — қимирламайди. Буни ёлгиз бу элдангина эшитмадик. Бажавр, Савод ва барча тоглик масканлар эли бир овоздан шу воқеани ривоят қилдилар. Бажаврнинг сultonи Ҳайдар Али Бажаврий у вилоятни хийла яхши забт қилди. У онаси ўлганида йигламаган, аза тутмаган, қора киймаган. „Боринг, онамни сўрига солинг, агар ҳаракат қилмаса — куйдираман“, деган. Сўрига соладилар, одатий ҳаракат у ўликтан содир бўлади. Буни эшитгач, қора кийиб, аза тутади.

Яна бир мавзе Чагонсаройдир, бир кентdir, ноҷоргина бир ер, Кофиристоннинг бошланишидадир. Эли кофиirlар билан аралаш булгани учун, мусулмон бўлсалар-да, кофиirlар расмига амал қиласидилар. Чагонсарой дарёси номи билан машҳур бўлган катта анҳор Чагонсаройнинг шарқи-шимолидан ва Бажаврнинг орқа тарафидан оқиб келади. Фарб тарафida Пич номли Кофиристон кентидан яна бир кичикроқ сой келиб, бу сувга қўшилади. Чагонсаройнинг сарғиш аччиқ чогирлари бўлади. Унинг Дарайи Нур чогирига ҳеч нисбати йўқдир. Ўзининг узуми ва боғи йўқ. Дарё юқорисидаги Кофиристондан ва Пич номли Кофиристондан келтирадилар. Мен Чагонсаройни олганимда Пич кофиirlари бу элга кўмакка келиб эди. Чогир бунда

шундай расмдирки, ҳар кофирнинг бўйнида бир меш чогир бўларди. Сув ўрнига шароб ичиб юришади.

Гарчи Кома мустақил ер бўлмай, Нингнаҳорга тобе бўлса-да, уни ҳам алоҳида мавзе ҳисоблайдилар.

Яна бири Нижров туманидир. Кобулнинг шарқи-шимолидаги тоглик маскан. Орқасидаги тогларнинг ҳаммаси Кофирстондир. Ажиб бир гўша. Узум ва меваси кўп, шароби ҳам кўп бўлади. Бироқ қайнатма қиласидилар. Қиши мавсуми товуқни кўп парвариш қиласидилар. Эли шаробхўр, бенамоз, қўрқмас ва кофиртабиат элдир. Тогларида ножу (санавбар), чилгўза, балут ва ханжак дарахтлари кўп учрайди. Ножу, чилгўза ва балут дарахти бундан қўйида ўсади. Нижровдан юқорида асло бўлмайди. Булар Ҳиндистон дарахтларидандир. Бу тогликлар элининг чироқлари фақат чилгўза ёғочидандир, шамдек ёнади, жуда гаройиб.

Нижров тогларида учар тулки бўлади. Учар тулки бир жониворки, мушукдан каттароқ, икки қўли ва икки бутининг орасида кўршапалак қанотидек пардаси бор. Доим менга келтиришар эди. Дарахтдан-дарахтга пастга томон бир камон ўқи отимиға учади, дейишади. Мен ўзим учганини кўрмадим. Дарахтга қўйдик, чаққон тирмашиб чиқди, ундан қувладилар, қанотини ёйиб, учгандек этиб, беозор ерга тушди. Бу тогларда лўча қуши ҳам учрайди. Бу қушни буқаламун дейдилар. Бошидан қўйругигача беш-олти хил ранги бор. Бўйни ка-бутарнинг бўйнидек, катталиги тог каклигича келади, афтидан Ҳиндистон тог каклигидир. У эл қизиқ нарсани ривоят қиласидилар: қиши бўлгач, бу қуш тог этакларига тушади, агар учирсалар, узумзордан ўтса, қайтиб асло учолмайди, тутиб оладилар. Яна бир сичқон Нижровда бўлар экан. Уни „мушкин сичқон“ дейдилар. Ундан мушк ҳиди келармиш. Уни мен ҳалигача кўрмадим.

Яна бири Панжхир туманидир. Йўл устида жойлашган. Кофирстон унга жуда яқиндир. Йўлтусар қароқчилар Панжхирдан ўтадилар. Кофирларга яқин бўлгани учун Панжхирдан ҳам улуш олишади. Мен бу навбат келиб Ҳиндистон-

ни фатҳ этганда, кофирлар келиб Панжхирда анча кишини ўлдириб, кўп харобликлар қилишишти.

Яна бири Фурбанд туманидир. У вилоятларда довонни банд дейдилар. Фўрга бу довон орқали борадилар. Афтидан шу сабабли Фурбанд деганлар. Даранинг бош қисмларини ҳазоралар эгаллаб олишган. Бир неча кентлари камҳосилроқдир. Фурбанд тогларида кумуш кони ва ложувард кони бўлади, дейишади.

Яна тог этаги кентлари бўлиб, боши Митакача, Паравон, пасти — Дурнома, ўн икки-ўн уч кентdir; мевали кентлардир, шароблари кайф берувчидир. Бу орада Ҳожаҳон Сайиднинг шароблари ҳаммасидан аччиқроқ. Бу кентлар батамом тог этагида ва тогда жойлашгани учун мол солиқларини тўлаб турсаларда, лекин харжда, истеъмолда, пул муомаласида яхши эмаслар.

Бу кентлардан қўйи тог этагида тог билан Борон дарёси оралигига икки парча текис дапт бор. Бирини Курраи Тозиён (Араблар кутиги), яна бирини Даشت Шайх дейишади. Ёзлар чикин тола ўти кўп яхши бўлади. Турклар ва аймоқлар ёзда бу ерга келадилар. Бу тог этакларида ранг-баранг ҳар хил навли лолалар ўсади. Бир маротаба санаттим: ўттиз икки-ўттиз уч нав бир-бирига ўхшамас лола чиқди. Бир нав лола бўладики, ундан бироз қизил гулнинг ҳиди келади, уни лолаи гулбўй (гулҳидли лола) дер здик. У Даشت Шайхда бир парчагина ерда учрайди, ўзга ерда бўлмайди. Яна ушбу этакда, Паравондан қўйироқда садбарг лола очилади. У ҳам бир парча ерда, Фурбанд тордаранинг чиқишида ўсади.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикроқ тог қад кўтарган. Бу тогда бир парча қум уюлган, тог бошидан тубигача Ҳожа Региравон (юрмақум) дейдилар. Айтишларича, ёзлари бу қумдан ногора ва дўмбира овози келармиш.

Яна Кобулга тобе кентлар бор. Кобулнинг гарби-жанубида қорли катта тог тушган. Унинг қори кейинги йил қоригача етади. Кейинги йилга қор етмайдиган йил камдан-кам бўлади. Кобулда муазонлар музи тугаса, шу тогдан қор келтириб яхоб қилиб ичадилар. Кобулдан уч шаръий йўлдир.

Яна бири Бомиён тогидир. У жуда баланд тог. Ҳирманд, Синд, Дуоба, Қундуз ва Балхоб дарёлари шу тогдан чиқади. Айтишларича, бир кунда ҳар тўрт дарё сувидан ичиш мумкин.

Бу кентлар асосан тог этакларида барпо этилган. Богида узум куп булади. Меваси хилма-хил ҳам мўл. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истаргачга тенг келадиган йирик кент йуқ. Улугбек мирзо бу кентларни Хурросон ва Самарқанд деб атар экан. Ламгон ҳам бу кентларга ўхшаб кетади. Узуми ва меваси у кентларничилик булмаса-да, лекин ҳавосининг қиёси йўқ. Қорли тог Ламгон тогидир.

Исталифчалик кент бу яқин орада маълум эмас. Катта анҳор кентнинг ичидан оқиб ўтади. Сойнинг ҳар икки тарафи боғлардир. Сабзалик, сафоли боғчалари бор. Суви совуқ. Яхобга эҳтиёж бўлмас, аксар вақт тиниқдир. Бу кентда Боги Калон (катта боф) номли Улугбек мирзога тегишли боф бор эди. Мен эгаларига пулини бериб олдим. Богдан ташқари баланд чинорлар бор. Чинорларнинг ости ям-яшил, сафоли бир манзилдир. Богнинг ўртасидан бир тегирмон сув ҳамиша оқиб туради. Бу ариқ бўйида боф ўртасида чинор ва бошқа дарахтлар ўсган. Бурун бу ариқ эгри-буғри ва кўримсиз эди. Менинг кўрсатмам бўйича, бу ариқни туғри режа билан кўримили қилдилар. Жуда яхши ер бўлди.

Бу кентлардан қуйироқ — даштдан бир-бир ярим куруҳ юқорироқда, тог тубида чашма оқиб ётади. Уни Ҳожа Сеёрон (уч дўст) деб атайдилар. Бу чашмада ва унинг атрофида уч нав дарахт ўсган. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтлари бор. Латиф соя ташлаб туради. Чашманинг икки тарафида — тог тубидаги қирларда қалин бошқа балут дарахтлари ўсади. Кобулнинг гарбий тогида ушбу икки бўлак балутзордан бошқа жойда балут дарахти асло учрамайди. Чашманинг олдида, дашт тарафида, қалин аргувонзор ястанган. Бу вилоятда шундан ўзга аргувонзор йўқ. Айтишларича, бу уч турдаги дарахт уч азизнинг кароматидир. Сеёрон деб ном берилиши сабабини шундан кўрадилар. Бу чашманинг атрофига тош тердирдим.

Чашмани ганч ва соружа билан ўнга ўн қари қилиб ўраттирдим. Чашманинг тўрт томони кўримли ва шинам маскан бўлди; у бутунлай аргувонзорга туташиб кетганди. Аргувон гуллаган чоги оламда бундай ажойиб ер бошқа топилмасди. Сариқ аргувони ҳам куп бўлади. Сариқ аргувон билан қизил аргувон тог этакларида чаман бўлиб очилади. Бу чашманинг гарби-жанубий тарафида бир дарадан ҳамиша ярим тегирмон сув оқиб ётади. Ариқ қаздириб, бу сувни Сеёрон даштининг гарби-жануб тарафидаги тепалик устига келтиргиздим. Тепалик устида катта айлана супа солдирдим. Супанинг атрофига батамом тол дарахтлари экилди. Жуда яхши манзил бўлди. Бу супадан юқорироқ — тепалик ёнини узумзор қилдирдим. Ушбу ариқнинг бу ерга келтирилиш йили таърих усулида „жўйи хуш“ (яхши ариқ) сўзлари ҳисобидан топилди.

Яна бири Лаҳугар туманидир. Катта кенти Чархдир. Ҳазрати Мулло Яъқуб (сирлари муқаддас бўлсин) мана шу Чархдан. Муллозодайи Мулло Усмон ҳам чархликдир. Сижованд ҳам Лаҳугар кентларидандир. Ҳожа Аҳмад ва Ҳожа Юнус Сижованддандирлар. Чархнинг боғлари жуда кўп. Лаҳугарнинг бошқа кентларида боф бўлмайди. Авғоншол элдир. Кобулда шу сўз расмдир. Чамаси бу сўз „афғоншиор“ бўлган бўлса керакки, „авғоншол“ дейишган.

Яна бири Газни вилоятидир. Баъзилар туман ҳам дейдилар. Сабуктигин билан Султон Маҳмуднинг ҳамда авлодининг пойтахти Газни булган экан. Баъзилар Газнин тарзида ҳам ёзадилар. Султон Шиҳобиддин Фурий ҳам шу ерни ўзиға пойтахт қилган экан. Султон Шиҳобиддинни „Табақоти Носирий“ китобида ва баъзи Ҳинд тарихида Муизиддин (динни эъзозловчи) деб ёзганлар.

Газни учинчи иқлимдадир. Уни Зобул ҳам дейдилар. Зобулистон шу вилоятга тегишли. Баъзилар Қандаҳорни ҳам Зобулистонга киради, деб ҳисоблаганлар. Газни Кобулдан гарбга томон ўн тўрт йиғоч йўлдир. Бу йўл билан бир неча маротаба тонг бошида Газнidan жўнаб, икки намоз ораси ва намозгарда Кобулга етиб борилган эди. Одинарпур ўн уч

йиғочлик йўлда бўлса ҳам йўлнинг ёмонлигидан бир кунда етиб бўлмайди. Камҳосилроқ вилоятдир. Анҳорида тўрт-беш тегирмон суви булади. Газни шаҳри ва яна тўрт-беш кенти ушбу сув билан ободондир. Яна уч-тўрт кенти кориз билан сугорилади. Кобул узумидан Газни узуми яхшироқ булади. Қовуни ҳам Кобул қовунидан афзалроқ. Олмаси ҳам яхши булади. Уни Ҳиндистонга элтардилар. Экин етиштириш жуда сермашаққатдир. Экин экиш олдидан ҳар йили ерга бутунлай янги тупроқ соладилар. Лекин бу ернинг Кобул экинидан ҳосили ортиқроқ булади. Рўян экадилар. Ҳосили бутунлай Ҳиндистонга кетади. Бу элнинг яхши ҳосили рўяндир.

Ҳазора ва афғонлар саҳро-даштда яшайдилар. Кобулга қараганда Газнида ҳамиша арzonчилиқдир. Эли ҳанафий мазҳабли, покиза эътиқодли мусулмон элдир. Уч ой рўза тутадиган элати ҳам анчагина. Аёллари ҳижобда ва ёпингандирлар.

Мулло Абдураҳмон Газнининг улугларидан эди. Доniшманд киши эди, ҳамиша дарс айтарди. Жуда диндор, тақвадор ва парҳезкор киши эди. Носир мирзо ўлган йили у ҳам оламдан ўтди.

Султон Маҳмуднинг қабри Газни маҳаллалари орасида. Султон қабри унда булгани учун Равза дерлар. Газнининг яхши узуми Равзадандир. Авлоди Султон Масъуд билан Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Газnidадир. Газнида табаррук мозорлар кўпдир.

Кобул ва Газнини олган йилим Қўҳат, Банну, Даشت ва Афғонистонга юриш қилиб, кўп кишиларни қатл қилиб, Дуки билан ўтиб, Оби Истоданинг ёни билан Газнига келганимда, Газнининг кентларида бир мозор бордурки, салавот айтилгач, қабр ҳаракатга келади, деб айтдилар. Бориб кўрдик. Қабрнинг тебрангани сезилди. Сўнгра маълум бўлдики, бу ҳол қабр хизматчиларининг ҳийлалари экан. Қабрнинг устига арқон тортиб, устига деворсимон қилиб мато ташлаб қўйилган. Ҳар замон арқон қимирлатилса, мато тебрангани учун остидаги қабр қимирлагандек туюлади. Бу худди кемага кирмаган киши кемага ўтирса соҳил тебрангандек бўлиб туюлишига ўхшайди. Хизматчиларни қабрдан йироқ

туришга буюрдим. Бир неча маротаб салавот айтганларида ҳам қабрда биро ҳаракат сезилмади. Буюрдимки, арқон ва матони олиб ташлаб, қабрнинг устига гунбаз қилдилар. Қабр хизматчиларининг аввалги ишлари таҳдид билан этилди.

Газни — жуда камҳосил ер. Ҳиндистон ва Хурсонни ўз забтларида тутга подшоҳларни нега бундай ночоргин ерни пойтахт қилганликларига ҳамиштаажжуб қилинади.

Султон Маҳмуд замонида уч-тўрт тўғон бўлган экан. Бир тўғон ушбу Газни дарёсида. Газнидан шимол сари уч йигоч юқорироқдан Султон бир катт тўғон солибди. Бу тўғоннинг баландлиги қирқ-эллик қари, узунлиги тахминан уч юз қари келади. Сувни унда захир қилиб сақлаб, эҳтиёжга яраша экинг очар эканлар.

Аловуддин Жаҳонсўз Гўрий бу вилсиятни эгаллаганида ушбу тўғонни бузисултон авлодининг кўп қабрларини куйдирипти. Газни шаҳрини бузипти ва куйдирипти. Элни талапти, ўлдирипти қўлидан келганча қатл ва бузуқчилик қилипти. Ўшандан бери бу тўғон бузуқдир. Ҳиндистон фатҳ қилинган йили бу тўғонни тиклаш учун Хожа Калондан маблағ юборилди. Тангри иноятида умид борки, бу тўғон обод булади.

Яна бири Банди Сикандир (Сихан тўғони). Газнининг шарқида, бу ҳам Газнидан икки-уч йигоч масофада. У ҳам узоқ муддатлардан буён ҳаробдир. Обо, қиладиган сиёги ҳам йўқ. Яна бири Саридеҳ (қишлоқбоши) тўғонидир. Бу тўғон ободдир.

Китобларда битибдиларки, Газнида бир чашма бор, агар нажосат ва ифлосликларни бу чашмага солсалар, ўша заҳоти тўполон ва тўфон, ёгин ва жала бўлармиш. Яна бир тарихий асарда қурилибдики, ҳинд ройи (шоҳи) Сабуктигинни Газнида қамал қилганида, Сабуктигиннинг буйруғи билан бу чашмага нажосат билан ифлос нарсаларни соладилар. Тўполон ва тўфон, ёгин ва жала бошланади. Ушбу ҳийла билан уғанини даф қилади. Мен Газнида кўп сўраб суриштирдим, бу чашмадан ҳеч ким бирор дарак бермади.

Бу вилоятларда Газни ва Хоразм совуқлиги билан машҳурдир. Ироқайн (икки Ироқ) ва Озарбайжонда Султония ҳамда Табриз ҳам совуғи билан шуҳрат қозонган.

Яна бири Зурмат туманидир. Кобулнинг жанубий тарафида. Газнининг шарқи-жануби Кобулдан ўн икки-ўн уч йигоч ва Газнидан етти-саккиз йигочлик йўл; саккиз кентдан иборатдир. Қўргонбеки ўтирадиган ери Гардиздир. Гардиз қўргонининг ичидаги аксар уйлар уч қаватли ва тўрт қаватлидир. Гардиз анча мустаҳкам қўргон. Халқи Носир мирзо билан ёвлашиб, мирзога анча ташвиш келтирди. Зурмат эли авғоншол элдир. Экин ва деҳқончилик қиласи, бу ерда даракт ва боғлар йўқ. Бу туманинг жанубида бир тог бор, уни Баракистон тоги деб атайдилар. Бу тогнинг этагида баландроқ ерда чашма чиққан. Шайх Мұхаммад Мусулмоннинг қабри шу ерда.

Яна бири Фармул туманидир. Камҳосил ер. Олмаси ёмон булмайди. Уни Мўлтон ва Ҳиндустонга олиб борадилар. Афғон ҳукмдорлари замонида Ҳиндустонда ҳурмат-эътиборда бўлган Шайх Мұхаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдандир.

Яна бири Бангаш туманидир. Теварак-атрофи батамом йўлтусар афғонийлардир. Чунончи, хугиёний, хирилжи, тўрий ва ландар сингари элатлар шу чекка ерларда тўхтаган. Шу сабабларга кўра кўнгил тўлгудек хирож тўламайдилар. Қандаҳор, Балх, Бадахшон ва Ҳиндустонни фатҳ этишдек улуг ишлар орага тушгани боис Бангашни забт этишга фурсат бўлмади. Тангри ёрлақаб фурсат топганда, Бангашни йўлтусарларга қўшиб забт этиш ниятидадирман.

Кобулнинг катта қишлоқларидан бири Аласойдир. У Нижровдан икки-уч шаърий олисда. Бу ерга Нижров тарафидан тўппа-тўғри шарқ сари юриб келинади. Кўра деган ерга етганда Аласоға қараб кичикроқ довон кўтариленган. Бу иссиқ ва совуқ иқлим ўртасида уларни ажратувчи Кўра довонидир. Ушбу Кўра довони эрта баҳорлар қушларнинг ўтадиган жойидир. Нижровга қарашли Пичгон эли бу довонда кўп қуш тутадилар. Довондан чиқишида ҳар ер-ҳар ерда тошдан пистирмалар ясаганлар. Қуш тута-

диган кишилар бу пистирмаларда ўтириб, тўрнинг бир учини беш-олти қари узоқроққа маҳкамлайдилар; тўрнинг бошқа тарафини ердаги тошга бостирадилар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмигача уч-тўрт қари ёгоч боягайдилар. Ёгочнинг бир уни пистирмада ўтирган кишининг қулида бўлади. Улар ясалган пистирма тешикларидан қараб кутадилар. Қушлар яқин келиши билан тўрни кўтарадилар. Қушларнинг ўзи турга киради. Шу йўл билан кўп қуш тутадилар. Шундай муболага қиладиларки, гоҳо шунчалар кўп қуш тутилганидан, уларни бўғизлаб улгуролмайдилар.

Бу вилоятда Аласой анори машҳурдир. Гарчи жуда зўр анор бўлмаса-да, лекин у вилоятда Аласой аноридан яхшироқ анор йўқ. Бу ернинг анорларини батамом Ҳиндистонга элтадилар. Узуми ҳам ёмон бўлмайди. Нижров шаробларидан Аласой шароблари аччикроқ ҳамда хушрангоқдир.

Яна бири Бадров қишлоғидир. Аласоининг ёнида. Бу ерда мева бўлмайди. Деҳқони коғирдир. Доң етиштирадилар. Ҳурросон ва Самарқандда турк (ўзбеклар) ва аймоқлар дала-даштда яшаганларидек, бу вилоятнинг дала-даштларидагилар ҳазора ва афғонлардир. Ҳазоралардан энг улуғи Султон Масъудий ҳазора бўлса, афғонлардан улуғроғи Маҳманд афғонийдир.

Кобулнинг барча ерларидан, бож ва саҳройилари билан қўшиб, саккиз юз минг шоҳрухий пул йигдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидаги тоглари ҳам, гарб тарафидаги тоглари ҳам икки турлидир. Андароб, Хост ва Бадахшонот тоглари арчалик, сербулоқ, юмшоқ тепаликлардан иборат тоглардир. Тогининг қирлари ва ўтлогининг ўти бирдек яхши бўлади. Кўпроқ бутака ўти ўсади, от уни яхши ейди. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дейдилар. Унга қўйилган номнинг сабаби маълум эмас эди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута бўлиб ўсгани учун бутака дер эканлар.

Ҳисор, Хатлон, Самарқанд, Фаргона ва Мўгулистаннинг яйловлари батамом шунга ўхшаш яйловлардир. Гарчи Фаргона билан Мўгулистан яйловларини бу

яйловларга қиёслаб бўлмаса-да, лекин ўша йўсингаги тог ва яйловлардир.

Нижров, Ламгонот, Бажавр ва Савод тоғлари ножу ва чилгўза, балут, зайдун ва ханжакзорга сероб тоғлардир. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмас, қалин ва баланд бўлади, лекин фойдасиз ўтдир. От ва қўй яхши емайди. У тоғлардек баланд эмас, кўзга гарип кўринади, лекин жуда мустаҳкам тоғлардир. Яп-ясси тепаликлар бўлиб кўринади, лекин батамом тепаликлари ва тоги йирик тошли қир ва тоғдир, ҳамма еридан от билан юриб бўлмайди. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, жониворлари, чунончи, тўти, шорак, товус, лўча, маймун, нилагов ва кўтаҳпой кўп учрайди. Бу айтилган жониворлардан бошқа турли қуш ва жониворлар ҳам борки, ундай жониворлар Ҳиндустонда ҳам йўқ.

Гарб тарафидаги Дарайи Зиндан (Зинданда), Дарайи Сўф, Гурзивон ва Фаржистон тоғлари бир-бирига ўхшаш тоғлардир. Ўтлоги аксар сайхонликларида бўлади. У тоғлардагидек тог ва қирида бир хил ўт ўсмайди. Ундай қалин дарахтлари ва арчаси ҳам йўқдир. Лекин ўти от ва қўйга егулиkdir.

Бу тоғларнинг усти батамом от чоптиргудек текис, экинлари бутунлай ўша ерда битади. Бу тоғларда кийик кўп бўлади. Сувлари даралар остидан оқади, аксар ерлари бирбутун. Ҳар қаердан пастга тушиб бўлмайди. Қизиги шундаки, барча тоғларнинг берк жойлари баландликларда бўлса, бу тоғларнинг берк ерлари пастликларидаидир. Гўр, Газю ва Ҳазора тоғлари ҳам шу йўсингаги тоғлардир, ўтлоги сайхонлигида бўлади. Тоғларида дарахти ҳам оздир. Арча дарахти йўқ. Ўти от ва қўйга ейишли. Кийиги кўп. Зикр этилган тоғларнинг берк ерлари қўйиларида бўлади, бу тоғлар ундай эмасдир.

Яна Хожа Исмоил, Даشت, Дуки ва Афғонистон тоғлари ҳам бир-бирига ўхшаш тоғлардир. Паст-паст, ўти оз, суви танқис, дарахтсиз, кўримсиз, нобоп тоғлардир. Тоғлари элларига мос тушган, зеро: „Тенг бўлмагунча, тўш бўлмас“, деганлар. Оламда бундай хунук, кўримсиз тоғлар кам бўлади.

Кобулда қиши қори катта тушса-да, яхши ўтинлари бордир ва яқинидир; бир кунда бориб келтиrsa бўлади. Ханжак, балут, бодомча ва қарқанд дарахтларидан ўтин қилинади. Булардан яхшироғи ханжакдир: ёруг ёнади (тутунининг яхши ҳиди бўлур, чўги ҳам кўп муддат учмайди), ҳўли ҳам ёнаверади. Балут ҳам яхши ўтинидир. Сустроқ ёнса-да, лекин яхши иситади, чўги ҳам узоқ туради. Балут дарахтининг яна ажойиб бир хосияти бор: яшил япроқли шохларига ўт қўйсалар, ажиб бир товуш билан ёнади. Пастидан тепасигача чирс-чирс этиб, бир лаҳзада ёнади. Бу дарахтнинг ёниши жуда яхши томошадир. Бодомча барчасидан кўпроқ ишлатилади, чўги узоқ турмайди. Қарқанд паст-паст тикандардир, ҳўлу қуруғи тенг ёнади. Газни элининг ўтини шудир.

Кобул вилояти тог ораларида бунёд бўлган. Тоғлар йунгичқа полларидек ястанган, оралари текислиkdir. Жилгалар оқиб туради. Аксар қишлоқларидаги ободонликлар шу оралиқда. Кийиги ва овқуши кўп эмас. Куз ва баҳор фаслларида қизил кийик, архарлар учрайди. Ерли аҳолининг қишлоққа, яйловга ўтарда муайян тутқовуллари (кийик тутиш учун ўргатилган кийик) бордир. Овқушли ва този итли йигитлар бориб, тутқовулни сақлаб кийик туттирадилар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафида қулон ҳам бўлади. Оқ кийик эса мутлақо йўқ. Газнининг оқ кийиги ва қулони бўлади. Газнининг оқ кийигича семиз кийик кам учрайди. Ёзда Кобулда қуш тутиладиган жойлар жуда кўп. Аксар қушларнинг ўтиш жойи Борон дарёси соҳили ҳисобланади. Сабаби, шарқ томони тоғлардир. Гарб тарафи ҳам тоғлардир. Ушбу ернинг тўгриси Борон дарёси соҳилида, бир катта Ҳиндукуш довони бор холос, бошқа довон йўқ. Шу боис қушлар батамом шу ердан ўтадилар. Агар шамол бўлса, ё Ҳиндукуш довони устида бироз булат пайдо бўлса, қушлар ўтолмайди. Ҳаммаси Борон сайхонлигига тушади. Бу пайтда ўша атрофдаги эл кўп қуш овлайди.

Борон соҳилига қишининг охирларида ўрдак кўп келади, жуда семиз бўлади. Ундан кейин турна ва қарқара, йирик қушлар беҳад кўпаяди. Ушбу соҳилда турнага чилвир отиб, чилвир билан роса

тутадилар. Уқор, қарқара ва қўтонни (оқтурна) ҳам чилвир билан кўплаб тутадилар. Бундай қуш тутиш усули бошқа жойда учрамайди.

Чилвир билан қуш тутиш усули шундай: бир газ узунликда ингичка чилвир эшадилар. Бу чилвирнинг бир учига камоннинг парсиз ўқини маҳкамлайдилар, иккинчи учига шохдан ясалган ҳалқани боғлайдилар. Яна бир қарич келадиган ёғочга камон ўқи томонидан чилвирни тугагунича ўрайдилар, чилвир тугагач, ҳалқани беркитадилар. Ундан сўнг билакдек келадиган ёғочни чилвир ичидан чиқарадилар. Ҳалқани бармоққа солиб, келаётган қушнинг олд томонига ўқни отадилар. Қушнинг қаноти ё бўйнига тушиб, чирмашиб, қуш йиқилади. Бутун Борон эли шу усулда кўп қуш тутади. Лекин бу қуш тутмоқнинг анчагина маشاққати бор. Ёмғирли ва қоронги кечалари бундай усул жуда асқотади. Бу кечаларда қушлар йиртқич ва қушхўр ҳайвонлардан хавфсираб тонг отгунча тинмайди ва муттасил учади. Қоронги кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдир, қоронгиде оқариб кўринади. Қўрқинчдан сувнинг юқори ва пастки томонига тонг отгунча бориб-келаверадилар. Чилвирни ана шу пайтда отадилар. Мен бир маротаба кечаси чилвир отдим, чилвир узилди, қуш ҳам топилмади. Эртаси эрталаб қушни узилган чилвир билан топиб келтирдилар.

Бу усул билан Борон эли уқор (қора турна)ни кўп тутади. Сочга санчиладиган қора қуш пати уқордан олинади. Ироқ ва Хурсонга Кобулдан борадиган мол мана шу сочга санчиладиган патдир. Барча қуш тутувчи сайёдлар қуллардир. Улар икки юз-уч юз уйлиkdirлар. Темурбек авлодларидан бири бу қулларни Мўлтон тарафларидан кўчириб келгандир. Уларнинг ягона машгулоти қуш тутмоқликдир. Қўллар ясад, кўплаб ўргатилган қушларни келтириб боғлаб қўйиб, кўл ўртасига тўр ўрнатиб, ҳар хил қушларни тутадилар. Фақат қуш овловчи сайёдларгина эмас, Боронда яшайдиган эллар ҳам чилвир отиб, тузоқ қўйиб, ҳар хил йўл билан қуш тутадилар. Ушбу мавсумда Борон сувида балиқларнинг ялпи ўтишлари бўлади. Тўр билан, яна

чиғ (қамишдан тўқилган мослама) боғлаб, жуда кўп балиқ тутадилар. Яна куз пайтлари, қулон қўйруги деган ўт чиқиб, етилиб, гуллаб, дон боғлаганида, бу қулон қўйругидан ўн-ўн икки боғ ҳамда кўк шувоқдан йигирма-ўттиз боғни сув бошига олиб келиб, янчиб, сувга соладилар. Солган заҳотиёқ сувга кириб маст бўлган балиқларни тута бошлайдилар. Қуйироқ бир қулай ерда жах (новдадан ясалган сават) ўрнатадилар. Жах боғламоқ шундайки, толнинг бармоқдек-бармоқдек новдаларини чиғдек тўқийдилар. Бу чиғни сувнинг қуйилиш ерида ковак қилиб қўйиб, атрофига тош қалайдилар. Сув бу чиғга шариллаб тушади. Тушган сув оқиб кетади, балиқ жах устида қолади. Маст бўлган балиқларни юқоридан тута-тута келадилар. Бу жахда кўпроқ тутадилар. Гулбаҳор, Паравон, Исталиф дарёларида балиқни шу усул билан тутадилар.

Яна қиши чоги Ламгонотда ажойиб тарзда балиқ тутадилар. Сув қуйиладиган ерларда уй ўрнича ерни чуқурроқ қазиб, тошларни ўчоқ шаклидаги бу чуқурларга ўрнатиб, устига яна тош қалайдилар. Бу ерга сув қуйисидан бир эшик қўядилар. Тошни шундай қалайдиларки, ушбу бир эшикдан ўзга ҳеч ердан балиқ кириб-чиқа олмайди. Бу қаланган тошнинг устидан сув оқиб тушаверади, чуқурда гўё балиқхона пайдо бўлади. Қиши пайти қачон балиқ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиқни бирпасда келтирадилар. Уни мана бу усулда очадилар: чуқурни майян белгили ерда бунёд этадилар. У чуқурнинг бир эшигидан бошқа ҳамма тарафига шоли похоли ташлаб, устига тош бостирадилар. Эшигига чиғдек нарса тўқиб, икки бошини бир ерга келтириб боғлайдилар. Бунинг ичидаги яна бир нимани чиғдек тўқиб беркитадилар. Унинг оғзи бу чиғ билан баравар бўлади, узунлиги бурунги чиғнинг ярмича бўлади. Ичкариги оғзини тор қиласадилар. Бу ичкариги чиғнинг ичкариги оғзидан кирган балиқ, катта чиғнинг ичига боради. Катта чиғнинг пастки оғзини шундай беркитадиларки, ундан балиқ чиқа олмайди. Ичкариги чиғнинг қуви тарафидаги ички оғзини шундай қилишганки, юқориги оғзидан кирган балиқ, ичкари-

ги оғзидан битталаб ўтади. Бу ичкариги оғзидаги новдаларининг учини бириктирганлар. Балиқ бу оғиздан ўтиб, катта чигнинг ичига киради. Чиқар оғзини беркитганлар. У ердан балиқ чиқа олмайди. Қайтса бу кичик чигнинг ичкариги оғзидаги новда учлари туфайли ўтолмайди. Бу чиг билан чиқиш эшигини беркитиб, балиқхонанинг устунини тепадан очадилар. Унинг атрофи шоли похоли билан үралган. Ҳар не қўлга келса, бу чуқурда тутадилар. Балиқ қочгани билан эшик фақат биттадир. У ўша айтилган чигга тушади, ўша ерда тутадилар. Бу хил балиқ тутишни ҳам бошқа ерда кўрмадик.

Кобулни олгандан бир неча кун ўтиб, Муқим Қандаҳор томонга кетиш учун рухсат сўради. Аҳд ва шарт билан келгани учун тамом бутун одамлари ва қариндошлари, мол-мulk ва матолари билан sog-саломат ота-акасининг олдига рухсат берилди. Муқимга рухсат бергандан сўнг Кобул вилояти мирзоларга ва барча меҳмон бекларга тақсим қилинди. Газни тумани унга қарашли жойлар билан Жаҳонгир мирзога берилди. Нингнаҳор туманини, Мандировар, Дараи Нур, Кунар, Нургал ва Жигонсарой Носир мирзога берилди. Узим билан қазоқликларда (саргардонликларда) бўлиб келган беклар ва йигитларнинг баъзиларига кент, қишлоқдек масканлар берилди. Ҳеч кимга вилоят берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонки, Тангри таоло менга бирор давлат берса, меҳмон ва мусоифир бекларни, йигитларни ўз тарбиялаганларим ва андижонликлардан ортиқроқ, яхшироқ кўрдим. Шунга қарамай, бу қизиқ бало эдики, ҳамиша эл мени „Ўзи ва андижонликлардан ўзгага эътибор қилмайди“, деб гийбат қиласидар. „Душман не демас, тушга не кирмас“, „Шаҳар дарвозасини ёпиб булади, душман оғзини ёпиб бўлмайди“ деган мақоллар бежиз эмасдир.

Самарқанд, Ҳисор ва Қундуздан кўп эл ва халқ Кобул вилоятига келган эди, шундай маслаҳатга келинди: Кобул камдаромад ер. Солиқлар қилич зарбида олинади, қаламда руйхатга олинганлари ҳам пулу молни вақтида топширавермайдилар. Барча кишиларимизга пул етказиб бериш имкони йўқ. Буларга ва

уларнинг кўчларига бирор миқдор дондун бериб, атроф яқин-йирақни талашга келишдик. Ниҳоят, Кобул ва Газни вилояти ҳамда уларга қарашли жойлардан ўтиз минг қоп дон олиш мўлжалланди. Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай бундай катта солиқ юкланганидан вилоят анча хароб бўлди.

Унбу маҳалларда Бобурй хаттини ихтиро қилдим. Султон Масъудийнинг ҳазорасига кўп қўй ва от солиги солинди. Солиқ ундирувчилар юборилди. Бир неча кундан сўнг солиқ йигувчилардан хабар келдики, ҳазоралар мол беришдан бош тортмоқдалар. Бундан илгари ҳам бир неча маротаба улар Гардиз ва Газни йўлларида қароқчилик қилгандилар. Шу боис Султон Масъудий ҳазоранинг қасдига отландик. Майдон йўли билан келиб, Нирх довонидан тунлаб ўтиб, тонг чоги Чату яқинида ҳазораларга ҳужум қилинди. Лекин кўнгил тўлгудек ўлжа унмади. Шундан сўнг Суроҳ йўли билан қайтиб, Жаҳонгир мирзога Газнига кетиппи учун рухсат берилди.

Кобулга тушганда Дарёхоннинг ўғли Ер Ҳусайн Ҳира тарафидан қуллуққа келди. Бир неча кундан сўнг лашкарни тартибга келтириб, ер-сув, жой биладиган кишиларни чорлаб, теварак-атрофни текшириб кўришга киришдик. Баъзилар Даشتга юришни таклиф қилдилар, баъзилар Банглашни муносиб кўрди, бошқалар Ҳиндистонга юришни маслаҳат бердилар. Кенгаш Ҳиндистонга юрип қарорига келди.

Шаъбон ойида, офтоб далв буржида эди, Кобулдан Ҳиндистон нияти билан отланилди. Бодом Чашма ва Жигдалий йўли билан олти манзилда қўниб, Одинапурга келинди. Иссиқ иқлим вилоятлари ва Ҳиндистон ерларини сира кўрган эмасдик. Нингнаҳорга етгач, ўзга бир олам намоён бўлди: гиёҳлар ва дарахтлар ўзгача, ҳайвонлар ўзгача, қушлар ўзгача, эл ва халқнинг расму одати, тутумлари ўзгача; ҳайратга арзигулик жойлардир.

Илгарироқ вилоятига келган Носир мирзо Одинапурга келиб мулозамат қилди. У томондан келган аймоқ ва аҳшом қишлиш маслаҳатига тамом кўчиб, Ламгонотга келган эдилар. Уларнинг лашкарларини ва ортда қолган лашкарларни бир-

икки кун у ўша ерда кутиб, ўзимизга қўшиб келиб, Жўйи Шоҳийдан ўтгач, қўйи Қўшгунбазга тушилди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятидан бирор нарса етказиб, икки-уч кун кейинроқ келай деб Қўшгунбазда рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздан кўчиб, Гарм Чашмага тушганда, Гогиёнийнинг улугларидан Пихийни карвони билан келтирдилар. Йўл топиш маслаҳати юзасидан Пихийни йўлдош қилиб олдик. Бир-икки манзил юргач Хайбардан ўтиб, Жомга тушилди.

Қўракатрининг таърифини эшитган эдик. Жўгилар ва ҳиндуларнинг бир ибодатхонаси шу экан. Йироқ ерлардан келиб Қўракатрида соч ва соқол олдирар эмишлар. Жомга тушгач, Бигромни айланиш учун отландим. Катта бир дарахтни кўриб, Бигром атрофларини саир қилдим. Малик Бусаъид Қамарий бошчи эди. Бир неча кишидан Қўракатрини сўрадик, айтмади. Қайтиб ўрдага яқин етганимизда Малик Бусаъид Ҳожа Муҳаммад Аминга: „Қўракатри Бигромнинг қошида эди. Тор гор ва хатарли жой бўлгани учун айтмадим“, деб айтади. Ҳожа дарҳол совуққина қилиб, унинг айтганини етказди. Кун кеч бўлганди, йўл ҳам йироқ эди. Бора олмадик. Шу юртда Синд дарёсидан кечиб ўтиш ва қайси томонга отланиш масаласи кенгашиб олинди.

Боқи Чагониёний, сув кечмасдан шу ердан жўнаб Қўҳат деган ерга борса бўлар экан, кўп аҳолилик ва моллик эллар эмиш, деб ара қилди. Бир неча кобулликларни олиб келди. Улар бу сўзларига мувофиқ сўзлар айтдилар. Бу ерлар ҳақида сира эшитган эмасдик. Улуг ихтиёри кишимиз — Боқи Чагониёний Қўҳат томонни маслаҳат кўриб, ўз муддаосининг исботига бир неча гувоҳлар ҳам келтиргач, сувдан ўтиш ва Ҳиндистонга отланишдан воз кечилди. Жомдан кўчиб, Бора дарёсидан ўтиб, Муҳаммад Пих довонига яқинроқ келиб тушилди. У пайтда Гогиёний ағоний Паршоварда эди. Лашкардан қўрқиб, ўзларини бу тоф этакларига тортиб әдилар. Гогиёнийнинг улугларидан Ҳисрав Гогиёний бу юртда келиб қуллуқ қилди. Уни ҳам Пихий билан йўлни аниқ билиш

маслаҳати юзасидан ҳамроҳ қилиб олдик.

Ушбу юртдан ярим кечада кўчиб, кунчиқар маҳали Муҳаммад Пихдан ўтдик. Ҷоштоҳда Қўҳатга ҳужум қилинди. Қўп ҳўқиз ва сигирлар ўлжа тушди. Афғонлардан ҳам кўп асири олинди. Асирилар батамом айириб озод қилинди. Ўйларида дон-дун бениҳоят эди. Ҳужумчиларимиз Синд дарёси ёқасигача ҳужум қилиб бориб, орада бир тўхтаб, келиб бизга қўшилдилар. Боқи Чагониёний ваъда қилганидек катта ўлжа лашкар қўлига тушмади. Боқибек ўз таклифидан хижолат бўлди. Қўҳатда икки қўниб, ҳужумчиларни йигиб, қайси томонга юриш маслаҳати кенгашилди. Бангаш ва Банну атрофларидаги ағонларга ҳужум қилиб, Нагар йўли ёхуд Фармул йўли билан Кобулга қайтилади, деган қарорга келдик.

Кобулга келиб менга мулозамат қилган Дарёхоннинг ўғли Ёр Ҳусайн „Дилазор, юсуфзай ва гогиёнийга фармонлар бўлса, токи улар менинг сўзимдан чиқмасалар, Синд дарёсининг у юзида подшоҳлик қиличини чопсам“, деб илтимос қилди. У истаганидек фармонлар бериб, Қўҳатда унга рухсат берилди. Қўҳатдан кўчиб, Ҳангур йўли билан юқори — Бангаш сари равона бўлдик. Қўҳат билан Ҳангунинг орасида бир дара бор: икки тарафи тог йўли. Бу дара билан кўчиб бораётуб, дарага кирганимизда Қўҳатнинг ва у ерлар ағонларининг барчаси йигилиб, даранинг икки тарафи даги тог устига чиқиб сурон солиб, гавго қила бошладилар. Малик Бусаъид Қамарий бутун Ағонистонни яхши биларди. Бу юришда йўлбошли у эди. У: „Олдимиздаги йўлнинг ўнг тарафида бир бўлак тог бор. Агар ағонлар бу тогдан у тоқقا ўтсалар, уларни ўраб олиб, қўлга туширса бўлади“, деб айтди.

Тангри тўгри йўлга солди: бу ағонлар эргашиб келиб, ўша бўлак тоқقا чиқдилар. Бир гуруҳ йигитларни юбориб, дарҳол икки тог орасидаги буйинни эгаллашларини буюрдим. Бошқа лашкар аҳлига фармон бўлдики, у юз-бу юздан, ҳар томондан бориб, бу ағонларнинг жазосини берсинглар. Ҳар тарафдан ўраб олингач, ағонлар уруша олмади-

лар ҳам. Бир зумда юз-юз эллик афгонга ҳужум қилиб қилич чопишиб, қўлга тушириб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтирдилар. Афгонлар урушмоқдан ожиз бўлсалар, душманларининг олдига ўт тишлаб келар экан. Яъни, бу — мен сенинг молингман, дегани экан. Бу одатни ўша ерда кўрдик. Ожиз қолган афгонлар ўт тишлаб келдилар. Тирик келтирилганларининг ҳам боши кесилиб, тўхтаган юртда калламина тикланди.

Эртасига у ердан кўчиб, Ҳангуга тушилди. Бу атрофдаги афгонлар бир парча тогни сингир қилдилар. „Сингир“ сўзини Кобулга келгандан эшитдик. Бу эл тогни тош билан тўсишни сингир дейишаркан. Лашкар эли етиши биланоқ афгонларнинг сингирини ушатиб, юзикки юз исёнкор афгоннинг бошини кесиб келтирдилар. Бу ерда ҳам калламина тикланди. Ҳангудан кўчиб, орада бир қўниб, юқориси Бангашнинг этаги бўлган Тийл деган ерга тушилди. Бунда ҳам лашкар эли бу теварак-атрофдаги афгонларни талон-торож қилдилар. Бир сингирдан баъзи ҳужумчиларимиз енгилроқ қайтипти. Бу ердан кўчиб, йулсиз юриб, орада бир тўхтаб, эртаси тонгда бир тепадек энишдан тушиб, узундан-узоқ тор тог оралигидан утиб, Баннуга тушилди. Лашкар эли, тую ва отлар бу каби пастга тушишда ҳамда тор тог оралиги йўлларида жуда кўп мashaққат чекдилар. Тушган ўлжа сигир, ҳўкизларнинг аксари йўлларда қолди.

Катта йўл ўнг қўнимизда — бир-икки курўҳ нарида экан. Бу йўл отлиқ йўли эмас экан. Қўйчи ва чупон гоҳо гала ва сурувни шу йўл ва тор тог оралиги билан ҳайдагани учун бу йўлни Гуспандлиёр дер эканлар. Афгон тилида йўлни „лиёр“ дейдилар. Малик Бусаъид Қамарий йўлбопчи эди. Аксар лашкар эли йўл чап тушганини Malik Busa'iddan кўрдилар.

Бангаш ва Нагар тогларидан ўтган заҳотиёқ теп-текис ерда бунёд топган Банну бошланади. Шимол томонида Бангаш ва Нагар тоглари жойлашган. Бангаш анҳори Баннуга чиқади. Банну шу сув билан ободдир. Жанубида Чўпара ва Синд дарёси бор. Шарқи Динкот, гарби Даշтки, Бозор ва Ток ҳам дейдилар.

Афгон қабилаларидан кароний, кивий, сур, исоҳайл, ниёзий шу вилоятни эгаллашган. Баннуга тушган заҳотиёқ хабар топилдики, даштдаги бир қабила шимолдаги тогларни сингирлаб турипти. Жаҳонгир мирзо бошчилигида лашкар юборилди. Кивининг сингирни экан. Бориб қисқа вақтда олиб, оммавий қатл этиб, кўп бош кесиб келтирдилар. Оқ матодан лашкар элига анчагина тушди. Баннуда ҳам калламина кўтарилиди. Бу сингир олингандан сўнг кивининг улуғларидан Шодихон исмли киши ўт тишлаб келди. Асиirlарни озод қилдик.

Кўҳатга ҳужум қилганда Бангаш ва Банну ерларидаги афгонларни талаб, Нагар йўли ёки Фармул йўли билан қайтилади, деган қарорга келган эдик. Баннуни талагандан сўнг ер-сувни биладиган кишилар Даشت яқин, аҳолиси кўп, йўли ҳам яхши, Фармулга олиб чиқади, дейипди. Даشتга ҳужум қилиб, ўша йўл орқали чиқишига келишиб олиб, эртаси саҳарда у ердан кўчиб, ушбу анҳорнинг ёқасида исоҳайлнинг кентига тушилди. Исоҳайл хабар топиб, ўзларини Чўпора тогларига тортиптилар. Исоҳайлнинг кентидан кўчиб, Чўпора тогларининг этагига тушилди. Ҳужумчиларимиз тогларга бориб, исо хайлнинг бир сингирини бузиб кириб, қўй, мол ва мато келтирдилар. Ушбу оқшом Исоҳайл афлонлари тунги қирғинга келдилар.

У юришда кўп эҳтиёткорлик қилинади, шунинг учун ҳеч иш қила олмадилар. Шундай эҳтиёткорлик қилинар эдики, жанговар сафнинг ўнг қанот, чап қанот, марказ, ҳужумчи қисмларининг ҳар қайсиси ўзига тегишли жойда туриб, ҳар бир қисмнинг қуролланган гуруҳлари урданинг атрофидаги чодирлардан бир ўқ отими йироқроқча пиёда чиқиб, бутун кеча ўша ерларда қолар эди. Ҳар кеча шу йўсинда черик элининг ҳаммаси навбатма-навбат чиқариларди. Ички кишиларимиздан уч-тўрттаси машъал кўтариб ҳар оқшом навбат билан айланаб келарди. Мен ҳам бирор навбат айланар эдим. Навбатида чиқмаган кишининг бурнини тешиб, лашкар ўртасида айлантирадик. Ўнг қанотда Жаҳонгир мирзо, Боқи Чагониёний, Ширим тагойи, Сайид Ҳусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Марказда катта беклардан ҳеч

ким йўқ, ҳаммаси ички беклар эди. Ҳужумчи қисмда Сайийд Қосим эшикога Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Лашкар олти бўлакка ажратилганди. Ҳар бўлакка навбати билан бир кечакундуз лашкар атрофини айланиб чиқиш тайинланганди.

У тог этагидан кўчиб, гарбга қараб юриб Дашт билан Баннунинг орасида бир сувсиз кулда тушилди. Лашкар эли сойни қазиб, ўзлари ва мол-ҳолларига сув олдилар. Бу сойдан бир-бир яrim қари ер қазилса, сув чиқар эди. Фақат шу биргина сойдан бундай сув чиқмайди, балки Ҳиндистоннинг ҳамма сойларида шундай хусусият бор, бир қари-бир яrim қари қазилса, албатта, сув чиқади. Қизиқ, қодир Оллоҳ ҳикматини кўрингки, Ҳиндистонда, дарёлардан ўзга оқар сув бўлмаса-да, сойлари шундайгина сувга яқинdir. Ушбу мол ёйиладиган сойдан саҳар кўчиб, намозгар пайти Даштнинг кентларига отлиқ аскарлар қисми етишди. Ҳужумчилар бир неча кентни талаб, мол-ҳол, мато ва савдо отлари келтирдилар.

Бу оқшом тонггача, эртаси тушгача, ундан кейин ҳам орқада қолган юкли мол-ҳол, туя, яёв-яланг етиб келди. Бунда тўхтаган кунимиз ҳужумчилар Дашт кентларидан кўп ҳўқиз, сигир ва қўй келтирдилар. Афғон савдогарларига дуч келиб, кўп оқ мато ва табобат дориворлари, қанд ва новвот, чопқир отлар ҳамда савдо отлари келтирдилар.

Хожа Хизр Нуҳоний афғонлар орасида машҳур ва мўътабар савдогарлардан эди. Ҳиндий мўгул уни қўлга тушириб, бошини кесиб келтирди.

Ширим тагойи ҳужумчиларнинг ортидан борган эди, бир яёв афғон Ширим тагойи билан юзма-юз келиб, унинг шаҳодат бармогини кесиб ташлади.

Эртаси саҳарлаб кўчиб Дашт кентларининг орасига, яқинроққа тушилди. Ундан кўчиб, Гўмал дарёси ёқасида тўхтадик. Даштдан гарбий тарафга икки йўл чиқар экан: бири Санги сўроҳ йўли — Баракдан ўтиб Фармулга келади. Яна бири Гўмал сойини ёқалаб Баракка етмай, у ҳам Фармулга келади. Баъзилар Гўмал йўлини маъқул кўрдилар. Даштда эканимизда икки-уч кун муттасил ёмғир ёғди. Гўмал сойи анча катталаш-

ган эди. Шу даражадаки, қийналиб кечик топиб, зўрга ўтдик. Йул биладиган кишилар: „Гўмал йўлида бу сойни бир неча мартаба кечмоқ керак. Агар сув бундай катта бўлса, мушкилдир“, деб айтишди. Бу йўлда ҳам тараддуд кўп бўлди, ҳануз бир қарорга келолмасдик.

Эртаси кўчиш ногорасини чалдириб, от устидаёт қайси йўл билан юриш қарорини бериш хаёлида эдим. Ийди фитр эди. Мен ийд гуслига машгул бўлдим. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибдилар. Баъзилар дебдиларки, Даштнинг гарбида, Кўхи Меҳтар Сулаймон тоги бор. Ушбу тог Дашт билан Дукининг орасидадир. Тумшугидан айланиб ўтилса, йўл тўғридир. Гарчи бир-икки марта қўниб-кўчиш тафовути бўлса ҳам,райлари шунга қарор топиб, тумшуқ йўлига жўнашипти. Гуслдан фориг бўлгунимча, лашкар эли бутунлай тумшуқ йўлига ростланиб, аксари Гўмал сойидан ҳам кечиб ўтишди. Илгари кўрилмаган йўллар бўлгани учун йўлнинг яқин-йирогини билмай, мужмал мулоҳаза билан шу йўлга тушдик. Ийд намозини Гўмал сойининг бўйида ўтадик. Наврӯз шу ийдга яқин келиб эди. Тафовути бир-икки кун эди. Шу муносабат билан бу газални айтиб эдим:

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод
байрамлар,
Манга юзу қопингдин айру байрам
оийда гамлар.
Юзи наврӯзи васли ийдии Бобур
ганимат тут,
Ки мундин яхши булмас бўлса
юз наврӯзу байрамлар.*

Гўмал сойидан ўтиб, жанубга қараб тог этаги билан юрдик. Бир-икки курўҳ йўл юргандик ҳамки, куни битган бир неча афғон тог этагидаги қирларда пайдо бўлди. От бошини ўша ёққа бурдик, аксари қочди. Баъзиси жаҳл қилиб тог этагидаги тошлар ва камарларга беркиндишлар. Бир афғон баланд тошнинг устидаги турарди. Афтидан, нариги тарафи жарлик эди, қочар ери ҳам йўқ эди. Со вут кийган Султонқули чиноқ ҳужум қилиб уни чопиб ташлади. Менинг қошимда бир қилган тузук иши ушбу бўлди. Ушбу иши обрўсининг ортишига сабаб бўлди. Яна бир камарда Қутлуқ-

қадам бир афғон билан урушиб, тутишиб, ўн-ўн икки қари баландликдан бирга учдилар. Бошини кесиб келтирди. Яна бир тог устида Кепа билан бир афғон ёқалашиб, тог тепасидан ярмигача юмалаб кетдилар. Унинг ҳам бошини келтирди. Бу афғонлардан ҳам анчагина асир тушганди, ҳаммаси озод қилинди.

Даштдан кўчиб Меҳтар Сулаймон тоги этаги бўйлаб жануб сари юриб, орада уч бор қўниб, Синд суви соҳилидаги Мўлтонга қарашли кентлардан Бийла деган кентга етишилди. Шаҳар аҳолиси кемаларга тушиб сувдан ўтдилар. Баъзилар ўзларини сувга ташлаб, сузиб ўтди. Ушбу кент рўпарасида бир орол бор эди. Кейин қолиб кетган одамлар оролда кўриндилар. Кўпчилик лашкар одамлари от ва ярглари билан ўзларини сувга ташлаб, сузиб ўтдилар. Бир неча киши оқиб кетди. Гарқ бўлганлар ичida менинг навкарларимдан бири Қул Аҳмад оруқ эди ва Меҳтар фаррош бор эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидан бири Қайтмас туркман бор эди. Бу оролда баъзи мато ва кўрпа-тўшакдек ўлжа нарсалар лашкар элига насиб этди. Бу ерлардаги элнинг барчаси кемалар билан Синд дарёсининг у соҳилига ўтдилар.

Ушбу орол тўгрисидан ўтганларнинг бир қисми сувнинг катталигига ишониб қиличларини қўлга олиб, шамшир ўйнатиб, пўписа қила бошладилар. Оролга ўтганларга қараб Қул Боязид баковул ёлгиз ялангоч от билан уларнинг рўпарасидан ўзини сувга солди. Оролнинг у томонидаги сув икки-уч ҳисса куп эди, бу юздаги сув бир ҳисса. От суздириб бориб, нариги бетдагиларнинг яқинида — бир ўқ отими ерда саёз ерга чиқди. Сув отнинг қорнидан келарди. Бир сут пишгунча муддат пайсалга солди. Афтидан, ҳовурини босиб олди шекилли, ортидан ҳеч ким кўмакка бормади ва кўмакка бориш эҳтимоли ҳам йўқ эди. Сунгра уларнинг устига илдам от сурди. Улар бир-икки ўқ отиб тегиза олмай, қочиб кетишиди. Ёлгиз, яйдоқ от билан, кўмаксиз Синд дарёсидек сувдан от суздириб кечиб, ганимларни қочириб, ерларини олди. Зўр мардона иш қилди. Ёвни қочиргандан сўнг лашкар эли ўтиб, мато, мол-ҳол ўлжа келтирдилар. Қул Боязид бундан бурун ҳам бир неча мартаба ана

шундай хизмат ва мардоналиклар кўрсатган эди, обру-эътибори билан шугулланиб ошпазлик мартабасидан маҳсус ошпаз мартабасига етказиб эдим. Унинг ушбу иши туфайли ҳам унинг хусусида катта иноят ва тарбиятлар қилдим. Тафсилоти кейинчалик зикр этилади. Дарҳақиқат, иноят ва тарбиятга арзигулик ҳам эди.

Яна икки бор қўниб Синд дарёси ёқалаб, қуйига қараб кўчилди. Лашкар эли талончилик қила-қила отларини хароб қилдилар. Тушган моли ҳужум қилганига арзигулик нарсалар эмасди. Фақат қорамоллар эди. Даштда ҳам қўй ва бъязи ерда матодек нарсалар лашкар қўлига тушарди. Даштдан утгач, қорамолдан бошқа қўлга тушгудек нарса йўқ эди. Синд дарёси соҳилида қўнган пайтларимизда ҳам шундай бўлдики, мулозамат қилиб келган киши уч юз-тўрт юз қорамол келтиради. Кўплигидан қандай келтирган бўлсалар, ҳар қўнган еримизда ўшандай қоларди. Уч кўчиш Синд соҳили бўйлаб бўлди. Уч кўчишдан сўнг Пир Кону мозорига келиб тушдик. Лашкар элидан баъзилари мозор хизматчиларига озор бергани боис сиёsat учун биттасини парча-парча қилдирдим. Бу мозор Ҳиндистонда кўп мўттабар мозордир. Ушбу мозор Меҳтар Сулаймон тогига туташ тоглар этагида жойлашган. Бу мозордан кўчиб довон устида тўхтадик.

Ундан кўчиб Дуки вилоятига қарашли сойга тушилди. У юртдан кўчаётганимизда менинг одамларим Шоҳбекнинг навкари: Сиви қўргонбеги — Фозил кўкалдошнинг қаровулликка чиққан йигирматача кишисини тутиб келтирдилар. У пайтда Шоҳбек билан орамизда унчалик келишмовчиликлар бўлмагани учун от ва яроқлари билан қўйиб юборилди. Орада тўхтаб Дукининг кентларидан Чутоли қишлоғи яқинига тушдик. Синд дарёсидан нарироқда ва Синд ёқасида тинмай талончилик қилинар эди. Отлар емиш ва кўк хавид ўти сераблигидан ҳолдан тойиб қолмасди. Синд дарёсидан Пир Кону сари чиқилганда, кук хавид ҳам йўқ эди. Аҳён-аҳёнда икки-уч кўчишда оз-моз хавидзор топиларди. Отга емиш ҳам топилмасди. Ушбу юртларда лашкар элининг отла-

ри ҳолдан тойиб, ортда қола бошлади. Чутолидан ўтиб тушган юртда уловсизликдан менинг чодирим ҳам қолиб кетди.

Ушбу юртда оқшом шундай ёмғир бўлдики, чодир ичиди сув тўпиқдан юқорига чиқди. Гиламларни бир ерга тахлаб, баланд қилиб устида ўтирдим. Бу кечада шундай машаққатда тонг отди. Яна икки бор қўнганимиздан сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулогимга: „Хилват сузим бор“, деди. Хилватда сўзлашдик. Айтишича, Боқи Чагониёний келиб унга: „Подшоҳни етти-саккиз киши билан жўнатиб, Синд дарёсидан ўтказиб, Сизни подшоҳ қилиб кутарайлик“, деганиш. Мен: „Бу кенгашда яна ким бор эди?“, деб сўрадим. Айтишича: „Менга дарҳол Боқибек айтди. Ўзгасини билмадим“. Мен дедим: „Яна бошқаларини текшириб кўринг. Афтидан, Сайид Ҳусайн Ақбар ва Султон Али чуҳра, яна Хисравшоҳнинг баъзи бек ва кичик беклари, йигит-яланг ҳам бор бўлган“. Дарҳақиқат, Жаҳонгир мирзо бунда жуда яхши иш қилди. Туғишганликни жойига келтирди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ўша ишимга жавоб әдики, Коҳмардда унга ҳам бадбахт мардак игво ва фасод қилган, мен эса уни ҳимоя қилгандим. У юртдан кўчиб бошқа юртга тушганимизда, лашкар элидан оти ярап кишиларни Жаҳонгир мирзога бошлатиб, у ердаги афғонлар устига юборилди. Ушбу юртда лашкар элининг кўп отлари ортда қола бошлади. Айрим кунлари икки юз, уч юз от қолиб кетарди. Сара-сара кишилар яёв қолдилар. Менинг сара ичкilarimdan bўлган Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчининг ҳам отлари батамом қолиб, яёв келди. Газнигача лашкар элининг отлари шу ҳолга тушди. Уч-тўрт кўчишдан сўнг Жаҳонгир мирзо бир гуруҳ афғонларни талон-торож қилиб, бир гала қўй келтирди. Бир, икки, уч кўчишдан сўнг Оби Истодага етдик. Ажойиб катта сув намоён бўлди. У томондаги даштлар ҳам асло кўринмасди. Сув осмон билан тулашиб кетгандек эди. У соҳилдаги тоглар ва қирлар худди Серобнинг у соҳилидаги тог ва қирлар сингари муаллақ кўринарди. Бу тоглар ва қирлар ҳам ер билан кўкнинг орасида муаллақ кўри-

нади. Бунда йигиладиган сувлар Каттавоз водийсининг, Зурмат ўтлогининг ва Газни анҳорининг, баҳор ёмғирларининг селлари ва ёзлар сув кўпайганда деҳ-қончиликдан ортган сувлар эмиш. Оби Истодага бир курӯҳ қолганида ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлдик: ҳар замон бу сув билан осмоннинг орасида шафақдек нарса қип-қизил бўлиб кўринади. Яна бартараф бўлади. Яқин етгунча бу ҳол эди. Яқин етгандада маълум бўлдики, бу ёввойи гоз экан. Ўн минг эмас, йигирма минг эмас, жуда кўп ёввойи гозлар учуб қанот қоққанида, қизил парлари тоғ кўриниб, тоғ кўринмай қоларкан. Фақат бу қуш эмас, бунда ҳар нав қушдан беҳадду ҳисоб. Бу сув ёқасида қуш тухумлари мўл. Сув қирғогидан бу қушларнинг тухумларини олгани келган икки афғон бизни кургани заҳоти ўзини сувга ташлади. Бир неча киши ярим курўҳга яқин жойга бориб тутиб келтирдилар.

Айтишидики, бутун йўл бўйи сув бир текис — отнинг қорнидан келаркан. Афтидан, текис ер бўлгани учун суви чуқур эмасдири. Каттавоз даштининг Оби Истодага келадиган сойи ёқасига келиб тушдик. Бу сой қуруқ сойдир. Унда ҳаргиз сув оқмас. Неча марта бу ердан ўтган бўлсан, сойда оқар сувни ҳеч кўрмадик. Бу гал ёз ёгинлари сабабли сойга шунча кўп сув келиптики, асло кечик топладик. Гарчи унча кенг бўлмасада, жуда чуқур эди. От ва туяларнинг ҳаммасини суздириб ўтказдик. Баъзи кўрпатўшакдек нарсаларни арқонга боғлаб у соҳилдан тортиб олдилар. Бу сувдан ўтгач, Кўҳнаноний билан Саридеҳ тўғонидан ўтиб, Газнига келдик. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлик кўрсатиб, ошлар тортиб, ҳадялар қилди. Ўша йили аксар сувлар шу даражада катта келиб әдики, Деҳи Яъқуб дарёсидан кечик топилмади.

Мен кўлда ясатган кемани келтириб, Камарий рўпарасида Деҳи Яъқуб дарёсига солишларини буюрдим, эл кема билан ўтиб олди. Шундай қилиб, Сижнованд довонидан ошиб, унга бетма-бет булган Камарийдан кема билан сувдан ўтиб, зулҳижжа ойида Кобулга келдик. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ

қуулунж хасталиги билан Тангри раҳматига борибди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятларидан бирор нарса етказиб, икки-уч кун кейинроқ келай, деб Құшгунбазда рухсат тилаб қолиб зди. Биздан айрилгач, Дарайи Нур эли бир оз бўйсунмаганлиги сабабли лашкарини Дарайи Нурга юборади. Дарайи Нур қўргонининг мустаҳкамлиги ва шолизор ерларининг паст-баландлиги ҳақида илгарироқ ёзган эдик. Ушбу лашкар сардори Фазли лашкарни эҳтиёт қилмай, бундоқ сўқмоқ йўлда ва паст-баланд ерда талон-торож учун тарқатиб юборади. Дарайи Нур одамлари чиқиб пароканда талончиларни зурлаб орқага суришлари билан бошқалар туриш бермай қочадилар. Душман томондагилар бир гуруҳ кишини ўлдириб, от ва яргларини тортиб олади. Лашкарга Фазлидек киши сардор бўлса, ҳоли мана шундай бўлгусидир. Шу сабабданми ё Носир мирзонинг кўнглида эгрилиги бор здими — бизнинг изимиздан келмади, қолди. Яна, Айубнинг ўгиллари Юсуф ва Баҳлулдек золимтабиат, фитначи, мақтанчоқ ва кибрәвони киши бўлмаса керак. Алингор Юсуфга, Алишанг эса Баҳлулга берилганди, булар ҳам вилоятларидан бирор нарса олиб, Носир мирзо билан келмоқчи здилар. Носир мирзо келмагани учун улар ҳам келмадилар. Бу қиши Носир мирzonинг ҳамкоса ва суҳбатдоши шулар зди. Мана шу қишида бир мартаба бориб таркалоний афғонларини талон-торож қилдилар. Ёз келиши билан барча эл-элат Нингнаҳор ва Ламғонотга, четдан келган эл-улуснинг кўч ва молларини кўчириб, суриб Борон ёқасига келди.

Носир мирзо Борон ва ўша атрофларда эканида бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлдириб, ўзбак билан юзқўришмас бўлгани хабари келди. Тафсилоти шудирки, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга бериб, ўзи Хоразмга кетди. Қанбар Бадахшон элини ўз томонига мойил қилиш ҳақида хат жўнатиш мақсадида Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд исмли ўглини Вадахшонга юборди. Оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидан бўлган Муборакшоҳ бош кўтариб, Маҳдумийнинг ўгли ва яна бир неча ўзбак-

нинг бошини кесди. Бурун Шофтевар номи билан машҳур булган Ҳалъайи Зафарни қўргон қилиб мустаҳкамлади. Ҳалъайи Зафар номини у қўйди. У вақтда Хамлангон Хисравшоҳнинг қурчиси бўлган Муҳаммад қўрчининг қўлида зди. У Рустоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак билан ўлдириб, Хамлангонни мустаҳкамлади. Оталари шоҳларнинг бекларидан бўлган Зубайд Рогий ҳам Рогда ёвлашди. Вали Хисравшоҳнинг навкари Жаҳонгир туркман бу бузғунчиликда бегидан айрилиб бир неча қолган-қочган сипоҳий ва аймоқни йигиб, ўзини четга тортди. Носир мирзо бу хабарларни эшишиб, Бадахшон ҳавасида бир неча беақл ва калтабиннинг гижгижлашию иғвоси билан у томондан келган барча ташқи элларнинг кўч-молларини кўчириб, ҳайдаб Шибарту ва Обдара йўли билан у томонга ўтди.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим билан Ажардан қочиб, Хуросон сари кетдилар, йўлда Бадиuzzамон мирзо ва Зуннунбек билан учрашиб, биргалашиб, барчалари Ҳиротга бориб, Султон Ҳусайн мирзога мулоzамат қилдилар. Булар неча йиллар мирзога душманлик қилиб, юз хил одоблизилар кўрсатган, улардан мирzonинг кўнглида қанча доғлар йўқ зди, дейсиз! Барчалари мен туфайли бундай хорлик ва зорликлар билан бориб мирzonи кўрдилар. Хисравшоҳни навкар-савдаридан айриб бундай бечораҳол қилмасам, Ко-булни Зуннуннинг ўгли Муқимдан олмасам зди, уларнинг бориб мирzonи кўрмаклари мумкин бўлмасди. Бадиuzzамон мирзо ҳам буларнинг қўлида хамир зди, буларнинг сўзларидан четга чиқолмасди.

Султон Ҳусайн мирзо барчасига саҳоват кўрсатиб, ёмонликларини юзига солмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ бироз вақт ўтгач: „Мен борсам у вилоятларни батамом оламан“, деб ўз вилоятлари сари рухсат сўради. Бу келишиниг ўзи бемаҳал ва ўринсиз бўлгани боис, рухсатни кечиктиришиди. Улар пайсалга солғанлари сари бу рухсатни такрор илтимос қилди. Қистаб талаб қила-вергач, Муҳаммад бурундуқ унга шундай деб жавоб берди: „Ўттиз минг навкаринг билан бутун вилоятлар қўлингда бўлган пайтлари не қилдингки, энди беш юз кишинг билан ўзбак тасарруфи-

даги вилоятларда нима қила оласан?!" Аńча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар айтдилар. Ажали етгани учун унга таъсир қилмади. Қупроқ қистайвергач, охири ижозат бердилар.

Уч-турт юз кишиси билан туғри Даҳона ҳудудига кириб келди. Уша фурсатда Носир мирзони Даҳона тупрогида кўрди. Бадахшон сардорлари фақат Носир мирзо томонида эдилар. Хисравшоҳни хоҳламас эдилар. Носир мирзо қанча саъӣ-ҳаракат қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб, Қўҳистонга* боришга рози бўлмади. Хисравшоҳнинг нияти мирзони кўз-кўз қилиб олиб юриб, вилоятларни эгаллаш эди. Охири сұхбати келишмай, Ишкамиш ерларида саф тортишиб, совутлар кийишиб, урушаёзбай айрилишиди. Носир мирзо Бадахшон сари жўнади. Хисравшоҳ бошқа такасалтангларни йигиб, яхши-ёмон мингтacha кишиси билан Қундузни қамал қилиш ниятида келиб, бир-икки йигоч беридаги Хожа Чортокқа тушди. Муҳаммад Шайбонийхон Андижонда Султон Аҳмад Танбални асир олиб, Ҳисор устига йўл олгани билан у ердагилар уруш-талашсиз вилоятларни ташлаб чиқдилар. Шайбонийхон Ҳисорга келди. Ҳисорда Ширим танқўриқчи ва бир гурӯҳ зўр йигитлар бор эди. Беклари вилоятларини ташлаб кетишиди, булар эса Ҳисор қўргонини бермай қўриқладилар.

Шайбонийхон Ҳисор қамалини Ҳамза Султон билан Маҳдий Султон зиммасига қўйиб, узи Қундузга келиб, иниси

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎН БИРИНЧИ(1505-1506) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Муҳаррам ойида онам Қутлуг Нигорхоним терлама касалига чалинди. Қон олишди. Фойдаси бўлмади. Бир хурсонлик табиб бор эди. Сайийд табиб дердилар. Хурсон усули билан тарвуз берди. Ажал етиб келган экан, олти кундан сўнг — шанба куни Тангри раҳматига борди. Улугбек мирзо тоғ этагида бир иморат солган эди. Боги Наврӯзий номли. Ворисларининг рухсати билан якшанба куни шу боққа келтириб, мен ва Қосим кўкальдош тупроққа топширдик. Бу ҳақда кичик хон додам Олачаҳон ва катта онам

Маҳмуд Султонга Қундуз вилоятини тортиқ қилди. Узи тўхтамасдан Хоразмга — Чинсўфининг устига қараб жунади. Самарқандга ҳам етмаган эдики, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийга берди. Хисравшоҳ келган пайтда Қундузда Қанбарбий бош эди. Қанбарбий кетма-кет Ҳамза Султонга ва қолган ўзга султонларга кишилар юбориб кўмак сўради. Ҳамза Султон Аму ёқасига — Саройга келиб лашкарини ўғиллари ва бекларига бошлатиб, Қундузга юборди. Булар етиши биланоқ рақиблари қалъадан чиқдилар. Уруша олмадилар ҳам. Бу хомсемиз эркак қоча олмади ҳам. Уша заҳотиёқ Ҳамза Султоннинг кишилари уни отдан туширишди. Жияни Аҳмад Қосимни, Ширим танқўриқчини, яна баъзи сара йигитларни ўлдирдилар. Қундузга олиб келиб Хисравшоҳнинг бошини кесдилар. Бошини Хоразмга — Шайбонийхон қошига юбордилар.

Хисравшоҳ айтгандек, Хисравшоҳ Қундуз тупрогига келгани заҳоти менинг қошимдаги қолган навкар-савдарининг туриш-юриши ўзгачароқ бўлди. Аксарияти кўчиб, Хожа Ривож ва уша томонларга ўзларини тортдилар. Менинг қошимдаги лашкарнинг кўпи унинг навкар-савдари эди. Мўғуллар ўзларини яхши тутдилар. Бирдамлик кўрсатдилар. Хисравшоҳнинг ўлгани ҳақидаги хабар келиши билан ўтга сув ургандек босила қолдилар.

Эсон Давлатбегимга ҳам хабар қилдик. Ҳонимнинг қирқи яқинлашиб қолганида, Хурсондан хонларнинг волидаси — Шоҳбегим, менинг холам — Султон Аҳмад мирзо оиласидан Мехр Нигорхоним ҳамда Муҳаммад Ҳусайн кўрагон дуғлат келдилар. Аза янгиланиб, айрилиқлар оловининг чеки йўқ эди. Аза расми жойига қўйилгандан сўнг, фақир ва мискинларга ош ва таом тортилди, ўтгандарнинг арвоҳига хатм ва дуолар қилинди. Кунгилларга таскин берib, қора кийимларни ташлаб, бу муҳим ишлардан

* Қўҳистон — тогли ер.

фориг бўлгач, Боқи Чагониёнийнинг саъти билан Қандаҳор устига лашкар тортдик. Сафар қилиб келиб, Қўш Но-дир сайхонлигига тушиб эдик ҳамки, мени иситма тутди. Ғалати хасталандим. Мени ҳар қанча ҳаракат қилиб уйғотсалар, ўша заҳоти яна кўзим уйқуга кетарди. Тўрт-беш кундан сўнг ҳарқалай бироз яхши бўлдим.

Ўша пайти шундай зилзила бўлдики, қўргон деворлари ва боғларнинг томлари аксар қулаб, шаҳар ва қишлоқлардаги кўп уйлар ер билан битта бўлди, уй ва том остида қолиб ўлганлар кўп бўлди. Памгон кентининг уйлари батамом йиқилди. Етмиш-саксон сара эркак том остида қолиб ўлди. Памгон билан Бектут орасида узунлиги бир тош отими келадиган бир парча ер кўчиб, бир ўқ отими пастга қулади. Кўчган ернинг ўрнида чашмалар пайдо бўлди. Истаргачдан Майдонгача тахминан олти-етти йиғоч масофа йўл бор; ер шунчалик ёрилган эдики, баъзи тарафи белга етар даражада баланд, баъзи тарафи белдан паст, баъзи ёрилган ерга одам сиғарди. Зилзила бўлган чоги барча тоғлар бошидан чанг кўтарилид. Нурулло танбурчи қошимда соз чалиб ўтирганда, ёнида яна бир соз бор эди. Ўша лаҳза ҳар икки созини қўлига олди. Ўзини шунчалик тутолмай қолдики, созлар бир-бирига урилди. Жаҳонгир мирзо тепада — Улугбек мирзо солган иморатлардан бири нинг болохонаси айвонида эди. Зилзила бўлгач, ўзини ерга ташлади, ҳеч бир зарар етмади. Жаҳонгир мирзонинг яқинларидан бири ушбу болохонада экан. Болохона томи унинг устига йиқилипти. Худо сақлади, ҳеч ерига бирор озор етмади. Тепадаги уйларнинг аксари тептекис бўлди. Ўша куни ўттиз уч марта ер тебранди. Бир ойгача ҳар кеча-кундузда икки-уч маротаба ер тебранарди. Қўргондаги минора ва деворларнинг шикаст етган, тўқилган жойларини ислоҳ қилиш ва таъмирлаш учун бек ва сипоҳийларга фармон бўлди. Йигирма кун-бир ойда астойдил гайрат ва тириш-қоқлик билан қўргоннинг синиқ-бузугини битказиб тикилаши.

Бурунроқ Қандаҳор томонга режалаштирилган юриш хасталик ва зилзи-

ла туфайли кейинроқ қолиб эди; хасталикларни кечириб, қўргонни битказиб, бурунги ният яна қатъий қарор топди. Ҳали-ҳануз Қандаҳор томонга юришни ё талон-торож учун тогу дашт ахтаришни аниқлаб олмагандик. Шаниз ўзанига тушганимизда, Жаҳонгир мирзо ва бекларни йигиб кенгашилди. Қалот устига юришга қарор қилдик. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чагониёний бу юриш учун кўпроқ ҳаракат қилдилар. Ёрига етган пайти Шерали танқўриқчи, Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш, деган хабарни топдик, улар тутиб келтирилди. Менинг қошимда эканида, ҳузуримдан четда бўлганида ҳам, у вилоят ва бу вилоятда Шерали танқўриқчи турли фитна ва ёмонликлар содир этганди, жазога тортилиб қатл этилди. Қолганларни от ва яроғидан маҳрум қилдик. Қалотга етишимиз биланоқ зирҳланмай, жанговар саф тортмай ҳар тарафдан уруш бошладик, анча вақт урушдик.

Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек хийла мардона йигит эди. Бир неча маротаба менинг кўз олдимда қилич чопиб ўзини кўрсатганди. Бу ҳақда ўз вақтида зикр этгандим. Қалот қалъасининг гарби-жануби тарафидаги минорага ёпишиб чиқаётган пайти кўзига найза санчилар. Бир-икки кун ўтиб, Қалотни олгандан сўнг, шу ярадан вафот этди. Кичик Боқи девона Шерали билан қочаётган чоги тутдирилганди. Ёмонлиги касридан дарвоза олдида девор тубига етганида, отилган тош зарбидан ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намозгаргача шу йўсинда урушилди. Йигитлар урушиб, куч сарфлаб, ҳолдан тойған пайти ичкаридагилар омонлик тилаб қўргонни топширдилар. Қалотни Зуннун аргун Муқимга берган эди. Муқимнинг навкарларидан Фарруҳ аргун ва Қора булут Қалотда эдилар. Садоқ ва қиличларини бўйинларига осиб келдилар. Гуноҳларини афв қилдик. Бу тоифага зулм қилмоқ менинг ниятим эмасди. Чунки ўзбакдек ганим ёнимизда турганида, орада бундай ишлар бўлса, йироқ-яқиндан эшитган-курган нима дейди?

Бу юриш Жаҳонгир мирзо ва Боқибекнинг ҳаракати билан бўлган эди, шунинг учун Қалотни сақлашни Жаҳон-

гир мирзо зиммасига топширдик, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу масалада яхши жавоб бермади. Қалотни шунча урушиб куч билан олишимиз бефойда булди. Қалотдан жануб сари Савосанг, Олатог ва уша тарафлардаги афғонларни талон-торож қилиб, Кобулга келдик. Кобулга тушган оқшом мен қўргонга бордим. Чодир ва уловлар чорбогда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир зирҳланган туриқ отимни ва яна бир яхши хачи-римни чорбогдан чиқариб олиб кетибди.

Боқи Чагониёнин Аму ёқасига келиб, бизга қўшилганидан бери ундан мўътабар ва эрк-ихтиёри баланд киши йўқ эди, қандай суз айтса, нима иш қилса унинг сўзи — суз, иши — иш эди. Биз ундан арзирли бирор хизмат ва инсоният ҳимматига хос ҳимматни ҳаргиз кўрмаган эдик, аксинча, кўп адабсизлик ва ёмонликларни бизга кўрсатганди. Хасис, дагал, ҳасадчи, ичиқора ва бирорни кўролмайдиган, хулқи ёмон киши эди. Хасислиги шу даражада эдики, Тирмизни ташлаб, кўчи ва моли билан бизга қўшилганида, фақат ўзига тегишли қўйлари тахминан ўттиз-қирқ минг бор эди. Ҳар юртда олдимиздан пода-пода қўйлари ўтарди, бизнинг йигит-яланглар эса очликдан азоб тортишарди. Бир қўй бермади. Охири — Коҳмардга борганда элликта қўй берди. Мени подшоҳ қилиб кўтартганига қарамай ногорасини ўз эшигига чалдиради. Ҳеч ким билан самимий эмас эди, ҳеч кимни кўролмасди. Кобулдан тушадиган даромаднинг ҳаммаси, савдогарлардан олинадиган бож унинг ҳиссаси эди, Кобулнинг қалъабегилиги, Панжхир, Кадий Ҳазора, Кўшкак ва эшикоғалик мансаби бутунлай унда эди. Шунчалик эътибор топиб ҳам асло рози ва шукр қилувчи эмас эди. У нечогли бузуқ хаёлларга бормасин (буларни зикр этдик) ўзимизга олмадик, юзига солмадик. Шунга қарамай, ҳамиша ноз қилиб кетишга рухсат сўрарди. Нозини кўтариб, узр айтиш билан муддаосини ман қиласидик. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат сўрашни бошларди. Нози ва рухсат тилаши ҳаддан ошди. Унинг хулқу феъли бизнинг ҳам жонимизга тегди, рухсат бердик. Рухсат тилагандан сўнг пушаймон бўлди, бетоқатликлар қила бошлади, фойдаси бўлмади. Мендан тўққиз гуноҳ содир бўлмагу-

нича, жазоламайман, дея шарт қилиб эдилар, деб айттириб юборипти. Мен ўн бир гуноҳини бирма-бир эслатиб Мулло Бободан айтиб юбордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли билан Ҳиндистон тарафига рухсат берилди. Узининг бир неча навкари Хайбардан ўтказиб қўйиб келди.

Боқи Гогиёнининг карвонига қўшилиб, Нилобни кечиб ўтди. У пайтда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакотда эди. Кўҳатдан олиб борган фармонларини рўкач қилиб, дилазок ва юсуфзайдан бир гуруҳ афғонларни ва яна бир гуруҳ жат, гужурни ўзига ҳамроҳ ва навкар қилиб, иш-кучи эл таламоқ, йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшишиб, йўлини тўсиб, Боқи билан борганларни ураб олди. Боқини ўлдириб хотинини олди. Биз Боқига ҳеч ёмонлик қилмай қўйиб юборгандик, лекин у ўз ёмонлиги касрига қолиб, ўз амалига ўзи мубтало бўлди.

Байт:

*Ту бадкунандайи худро
ба рўзгор сипор,
Ки рўзгор туро чокарест кийнагузор.*

(Мазмуни:

*Ёмонлик қилганини ҳаётга топшир,
У қасдинг олгувчи мулоғимингдир.)*

Бу қиши бир-икки қор ёққунича чорбогда ўтиридик. Кобулга келаётганимизда туркман ҳазораси кўп беадаблик ва йўлтўсарликлар қилиб эди. Уларга ҳужум қилишни ўйлаб, Улугбек мирзонинг шаҳардаги Бўстонсарой деган иморатида туриб, шаъбон ойида ўша ердан туркман ҳазорасини талон-торож қилишга отландик. Дарайи Хуш оғзида—Жанглакда ҳужумни бошладик. Оз-моз ҳазора таланди. Дарайи Хуш яқинидаги горда бир гуруҳ ҳазора яширинган экан. Аксар ҳарбий сафарларимда мен билан бирга юрган, қўрбеги (шаҳар ҳарбий қисми бошлиғи) мансабидаги Шайх Дарвеш кўкалдош ёйни кучли тортар ва ўқни яхши отар эди, бу горнинг оғзига билмасдан яқинлашиб, кириб боради. Ичкаридан бир ҳазора кўксига ўқ отади. Ўша куниёқ ўлди. Туркман ҳазорасининг кўпроги Дарайи Хушда қишиланган экан, уларнинг устига йўл олдик.

Дарайи Хушнинг жойлашиши галати: даранинг ярим курӯҳча келадиган

оғзида тоглар торайтирган дара тушган. Йўл тоғнинг камаридаидир. Йўлдан қўйи ҳам эллик-олтмиш қари тик қоялар жойлашган. Йўлнинг юқорисида яна ўта ноқулай йўл бор. Отлиқлар битта-битталаб ўтади.

Бу тор төғ йўлидан ўтиб, шу куни вақт икки намоз орасигача (қуёш ботишига яқин) бориб етмай бир ерда қўндиқ.

Ҳазоранинг бир семиз туясини топиб келтиридилар. Уни сўйиб, гўштининг бир қисмини кабоб қилдик, яна бир қисмини офтобда пишириб едик. Бунча мазали тия этини сира емаган эдик. Баъзилар қўй гўшидан фарқ қила олмадилар. Бу ердан эрталаб кўчиб, ҳазоралар қишилган юртлар устига равона бўлдик. Бир паҳар қолганида, илгаридан киши келиб: „Бир тор жойда ҳазоралар сув кечигини шохлар билан беркитиб, элни тўсиб урушмоқдалар“, деди. Буни эшитганимиз заҳоти тез жўнадик. Бироз йўл юргач, ҳазоралар урушаётган ерга етдик.

Ўша қиши қор кўп ёққан, йўлсиз юрип мashaққатли эди. Такоб сувининг қирғоқлари батамом музлаганди. Бу дарёдаги муз ва қор туфайли йўлсиз еридан ўтиб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида кўп шох кесиб солгандилар. Ўзлари Такобларда ва унинг ёнларида отлиқ ва яёв ўқ отиб урушаётган эдилар.

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги ҳурматга лойиқ бекларимдан эди. Жуда мард ва эътиборга арзирли, яхши йигит эди. Совут киймаган. Илгарироқ шох ташланган йўлга жўнади. Биқинига ўқ отилар. Ўша заҳоти жон таслим қилди. Тезлик билан келган эдик. Кўпчиликнинг совути йўқ эди. Бир-икки ўқ менинг бошимдан ошиб ўтди. Аҳмад Юсуфбек изтироб чекиб, ҳар замон: „Бундай ялангоч кириб борасиз. Иккича уч ўқни кўрдимки, бошингиздан ўтди“, дерди. Мен дедимки: „Сиз мардона бўлинг. Менинг бошимдан бунақалар кўп ўтган“. Шу пайт Қосимбек бу сувдан кечик топиб совути билан кечиб ўтиб, от солган эди, ҳазоралар тўхтамай қоча бошладилар. Урушиб турганлар асир ола-ола, ёв ортидан қувдилар. Қо-

симбекка бу иши учун Бангаш инъом қилинди. Ҳотам ҳам бу юришда ёмон эмас эди. Шунга кўра Шайх Дарвеш кўкалдошнинг мансаби — қўргебегилик Ҳотамга иноят бўлди. Қепакқули бобо ҳам бу юришда яхши иш кўрсатгани учун бир қишлоқни Қепакка иноят қилдик. Султонқули чинок буларнинг ортида эди. Қор қалин бўлгани учун чигирдан* чиқиб бўлмасди. Мен ҳам шу йигитлар билан йўлга тушдим.

Ҳазора қишлоқларининг яқинида қўй ва йилқиларга дуч келдик. Мен ўзим тўрт-беш юзга яқин қўй, йигирма бешта от йигдим. Султонқули, яна икки-уч киши яқин эдилар, бирлашиб ҳаракат қилдик. Икки навбат ўзим талон-торожда қатнашганман. Бири — мана шу ҳужум бўлди. Яна бир сафар ушбу туркман ҳазорасини Хуросондан келаётганида бизникилар талон-торож қилиб, кўп қўй ва от келтиргандилар. Ҳазораларнинг аёл ва бола-чақалари яёв юриб, қорлик қирларга чиқиб турдилар. Бир оз сусткашлиқ қилдик, кун ҳам кеч бўлиб қолганди. Қайтиб ҳазораларнинг уйларига тушилди. Бу қиши қор анча кўп тушганди. Ушбу ерда йўлдан ташқаридаги қор отнинг қорнигача чиқарди. Кечаси қуриқчиликка чиққанлар қор қалин бўлгани боис тонг отгунча отдан тушмадилар. Эртаси барвақт қайтиб, Дарайи Хушнинг ичидаги ҳазораларнинг қишлоғида тўхтаб, у ердан кўчиб, Жангалақка тушилди. Ёрак тағойи ва яна баъзилар кейинроқдан келиб эди. Шайх Дарвешни отган ҳазораларни бориб тутинглар, деб буйруқ берилди. Куни битган бадбахтлар горда экан. Булар бориб, тутун қўйиб етмиш-саксон ҳазорани тутиб олдилар. Кўпчилиги қилич билан чопиб ташланди.

Ҳазора юришидан қайтиб, Нижровдан мол олиш маслаҳати учун Борон сайхонлигининг пасти — Ойтугди тупрогига келдик. Жаҳонгир мирзо Фазнидан чиқиб биз Ойтугди ерида эканлигимизда мулозаматга келди. Бу аснода рамазон ойининг ўн учинчисида мен қуёничиқ хасталигига йўлиқдим. Мени қирқ кунгача у ёндан бу ёнга бирор айланти-

* Чигир — қордан очилган йўл.

риб қўярди. Нижров дараларидан Пижронда, Гайн кентининг улуғи Ҳусайн Ганий оға-иниси билан итоатсизлик ва безбетликда машҳур булиб танилган эдилар. Уларга қарши лашкарни Жаҳонгир мирзога бошлатиб юборилди. Қосимбек ҳам борди. Лашкар бориб Саркӯбга чиқиб сингирланган ерни куч билан олиб, бир гурухини қатл эттириди. Қуёнчиқ хасталиги ташвиши туфайли тахтиравондек нарса ясад Борон соҳилидан шаҳаргача мени кўтариб Бўстонсарога келтирдилар. Ўша қишининг ўзида бир неча кун Бўстонсарода ўтиреди. Бу касаллик ҳали-ҳануз тузалмасидан, ўнг юзимга чипқон чиқди, наштар солдилар. Бу хасталикка қарши сурги ичдим. Сиҳат тошиб, чорбоққа чиқдим. Жаҳонгир мирзо мулозаматга келди. Айюбнинг ўгиллари Юсуф ва Баҳлул Жаҳонгир мирзо қошига бориб менга қарши фитна ва ёмонлик уюштирилар. Шунинг учунмикан, бу сафар Жаҳонгир мирзо аввалгидек самимий кўринмади. Бир неча кундан кейин Тепадан кўчиб, совут кийиб илдам Газнига кетди. Нони қўргонини олиб, бир неча кишисини ўлдириб, элини бутунлай талади. Бор кишиларини майдадчидасигача кўчириб, Ҳазоранинг ичи билан Бомиён тарафига юзланди.

Тангрига равшандирки, мендан ва менга тааллуқли элдан бунча ноҳушлик ва қасос олишга сабаб бўладиган ҳеч бир иш содир бўлмади ё бирор сўз айтилмади. Сўнгра маълум бўлдики, қуидаги воқеа кетишига сабаб бўлган экан: Жаҳонгир мирзо Газnidан келаётганда Қосимбек ва беклар истиқболига чиқибдилар. Мирзо беданага қуш солади. Етиб қуш чангалини солиш пайтида бедана ўзини ерга уради. „Олдими, олдими?“ деб қичқирадилар. Қосимбек: „Ганимни бундоқ ожиз қилганда қўлдан чиқардими — олади“, дейди. Бу сўз уларга балойи жон бўлади. Кетмоқларининг бир сабаби мана шу эди. Яна бир-икки бундан арзимасроқ ва бўшроқ бир сўзни ҳам рўкач қилдилар. Шундан сўнг Газнини ташлаб, ҳазора орқали аймоқлар томонга ўтдилар. У фурсатда аймоқлар Ноҳсири мирзодан айрилиб эдилар. Лекин ўзбакка қўшилмагандилар. Ёй, Астароб ва у ерларнинг яйловларида эдилар.

Ушбу дамларда Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхонни даф этишга тараддуланиб, барча ўғилларини чақиртириди. Мени ҳам Сайид Султон Али хоббининг ўғли Сайид Афзалин юбориб чақиртирган эди. Хуросон томонига юрмоқ бизга бир неча жиҳатдан лозим бўлди. Бир сабаби: Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрнида ўтирган улуг подшоҳ қўшин тўплаб, теварак ва атрофдаги ўғиллари ва бекларини чақиртириб, Шайбонийхондек ганимнинг устига юриш қилганда, эл оёғи билан боргандада, биз бош билан боргаймиз, эл таёқ билан боргандада, биз тош билан боргаймиз. Иккинчи сабаби: Жаҳонгир мирзо бундай кек ва ёмонлик билан кетдики, ё кекини бартараф, ё зарарини даф қилгаймиз.

Ушбу йили Шайбонийхон Чинсўфи ни Хоразмда ўн ой қамал қилиб олди. Бу қамалда талай урушлар бўлди. Хоразм йигитлари кўп мардоналиклар кўрсатдилар, курашда ҳеч хатога йўл қўйишмади. Шундай ўқотарлик қилдиларки, кўп бор қалқондан, совутдан, баъзан икки қават совутдан ҳам ўтказиб камондан ўқ отдилар. Ўн ой қамалдорлик тортилар, ҳеч ердан умидворлик бўлмади. Баъзи йигит-яланг юраксизлик қилиб, ўзбак билан сўзлашиб, ўзбакни қўргонга киргизди. Чинсўфи бундан хабардор булиб, ўзи келиб қўргонга кираётган узбакларни уриб тушираётган маҳали ўз танқўриқчиси орқасидан унга камондан ўқ отди, у ўлди. Урушадиган киши қолмади, қўргонни олдилар. Чинсўфига раҳмат. Мардоналик билан жон чекиб, бирор лаҳзани бекор кетказмади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпакбийга бериб, ўзи Самарқандга келди. Бу йилнинг охири зулҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига лашкар тортиб, Бобо Илоҳийга етганида Тангри раҳматига борди.

Таваллуд ва насл-насаби: саккиз юз қирқ иккита (1438) Ҳиротда Шоҳруҳ мирзо замонида таваллуд топган эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умаршайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо билан Бойқаро мирзо подшоҳлик қилган эмас. Онаси Ферузабегим эди. Темурбек-

нинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўларди. Султон Ҳусайн мирзо икки томонлама шарафли оиладан, асл подшоҳ эди. Бир онадан икки ўғил, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо ва Султон Ҳусайн мирзо, Оқобегим ва яна Аҳмадхон олган қиз — Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодан катта ва унинг навкари эди. Лекин маҳкамада ҳозир бўлмасди. Маҳкамадан ташқари ҳамма ерда бир тӯшакда ўтирадилар. Укаси унга Балх вилоятини берганди. Бир неча йил Балхга ҳукмронлик қилди. Уч ўғли бор эди: Султон Муҳаммад мирзо, Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо. Оқобегим Султон Ҳусайн мирzonинг эгачиси эди. Мироншоҳ мирzonинг набираси. Султон Аҳмад мирзо олиб эди. Кичик мирзо исмли бир ўғли бор эди. Бурунлари тогасига хизмат қиласди. Сўнгра сипоҳийликни тарқ қилиб, мутолаага машгул бўлди. Дерларким, донишманд бўлган экан. Шеърий истеъоди ҳам бўлган экан. Бу рубоий уники:

*Умре басалоҳ месутудам худро,
Дар шевайи зуҳд менамудам худро.
Чун ишқ омад кадом зуҳду, чи салоҳ,
Ал-миннату лиллоҳ озмудам худро.*

(Мазмуни:

*Умр бўйи ўзимни яхшилик билан
мақтаб юрдим,
Ўзимни зоҳид ва тақвадор қилиб
курсатардим.
Ишқ келгач, қани уша зоҳидлигу,
қани ўша яхши фазилатларим?
Худога шукрки, ўзимни синағ олдим.)*

Мулло Абдураҳмон Жомийнинг рубоийси билан таворуд (айнан бир хил) бўлган. Сўнгги йиллари ҳаж тавофини ҳам қиласди. Бадакабегим ҳам Султон Ҳусайн мирzonинг эгачиси эди. Ҳарбий қўнимсизликлари пайтларида Аҳмадхон Ҳожи тархонийга берган эдилар. Икки ўғли бор эди. Улар Ҳиротга келиб анча муддат Султон Ҳусайн хизматида бўлдилар.

Шакл ва шамойили. Қийиқ қўзли, шеркелбат киши эди. Белидан пасти ингичка эди. Улуғ ёшга етиб, соқоли оқарган бўлса-да, хушранг, қизил-яшил ипак матолардан кийим киярди. Қора қўзи

терисидан қилинган бўрк ё қалпоқ киарди. Аҳён-аҳён—ийдларда кичик уч ўрама саллани яп-ясси чирмаб, қарқара патини санчиб, намозга борарди.

Хулқи ва феъл-атвори. Тахтга ўтирган пайти ўн икки имомни хутбада ўқитиш ниятида бўлган экан. Алишербек ва баъзилар ман қилибдилар. Аммо кейин барча ишлари ва хатти-ҳаракатлари суннат ва жамоат мазҳаби билан мувофиқ бўлганди. Мафосил (ревматизм) хасталиги туфайли намоз ўқий олмас, рўза ҳам тутмасди. Сўзамол ва хушхулқ киши эди. Хулқи бироз тезроқ, сўзи ҳам хулқидек ўткир эди. Баъзи юмушларда шариатга кўп риоя қиласди. Бир сафар бир ўғли бир кишини ўлдиргани учун хунталабларга топшириб, қозихонага юборди.

Дастлаб тахтни олган пайтлари олти-етти йил ичмади. Ундан кейин ичкиликка берилди: қирқ йилга яқин Ҳурсонда подшоҳлик қилган бўлса, бирор кун йўқ эдики, пешин намозидан сўнг ичмаган булсин. Лекин ҳеч қачон тонгда хуморбосди қилган эмас. Ўғиллари, барча сипоҳиси ва шаҳар эли ичкиликка берилган эди. Айш-ишрат ва ахлоқсизликни ҳаддан оширап эдилар.

Шижаатли, мард киши эди. Жангда бир неча мартаба ўзи ёвга қилич урган, балки ҳар жанг майдонида кўп марта-лаб қилич урган эди. Темурбек наслидан ҳеч кимнинг Султон Ҳусайн мирзочалик қилич чопгани маълум эмас. Назмий истеъоди бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий тилда ёзарди. Тахаллуси „Ҳусайнний“ эди. Баъзи байтлари ёмон эмас. Лекин мирzonинг девони бутунлай бир вазнадир. Ҳам ёш, ҳам салтанатда улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сақлаб, кабутар сақлаб, ка-бутарбозлик қиласди, хўрз ҳам уруштиради.

Жангу жадаллари. Қўнимсиз ҳарбий ҳаракатларида бир марта Гургон дарёсидан сузуб ўтиб, бир гуруҳ ўзбакни яхши енгди. Яна бир гал Султон Абу-саид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлиқ уч минг кишини илгор қилиб юбориб эди. Султон Ҳусайн мирзо олтмиш йигит билан келиб, тўқнашиб енгди. Султон Ҳусайн мирzonинг бир яхши ва кўри-

нарли иши шудир. Яна бир марта Астрободда Султон Маҳмуд мирзо билан урушиб, уни енгди. Бир сафар Астрободда сугдлик Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушиб енгди. Яна тахт олганидан сўнг Чиноронда Ёдгор Муҳаммад мирзо билан урушиб, ундан устун келди. Яна Сарипули Мургобдан шитоб билан келиб, Боги Зогонда ичиб ётган Ёдгор Муҳаммад мирзони қўлга олди. Ўша олгани билан Хуросонни ўз қўлида сақлади. Яна Андхуд ва Шабургон ерлари бўлган Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо билан урушиб голиб бўлди.

Ироқдан келиб Қароқўйлуқ туркманларга қўшилган Абобакр мирзо Улугбек мирзони Такона ва Хуморда енгиди, Кобулни олди, Ироқ орзусида Кобулни ташлаб, Хайбардан ўтиб, Хушоб орқали Мўлтон мамлакатидан ўтиб, Сивига чиқди; у ердан кетиб Кирмонни олиб, ҳали мустаҳкамлана олмай Хуросон вилоятига кирганида Султон Ҳусайн мирзо тезлик билан бориб уни енгди. Бир сафар Пуличирогда бир ўғли — Бадиуззамон мирзони енгди. Яна Ҳалвои Чашмада икки ўғли — Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзодан устун келди. Яна бир марта лашкар тортиб келиб, Қундузни қамал қилиб, ололмай қайтди. Яна бир марта Ҳисорни ҳам қамал қилиб, ололмай қайтди. Яна бир марта Зуннуннинг вилояти устига келди. Буст қўргонбеги Бустни берди. Узга ҳеч иш қилмади. Бустни ҳам ташлаб қайтиб кетди. Султон Ҳусайн мирзодек мард ва улуг подшоҳ бу икки-уч юришда шоҳона сафар ниятини жойига қўймай, ҳеч ишни битказмай, ортига қайтди. Яна Нишин сайхонлигига Зуннуннинг ўғли Шоҳбек билан келган ўғли Бадиуззамон мирзо билан урушиб, енгди. Бунда қизиқ бир тасодиф юз беради: Султон Ҳусайн мирзонинг лашкари оз сонли экан. Аксар лашкарни Астробод туманига юборган экан. Ўша уруш куни Астрободга кетган лашкар келиб қўшилади. Бу томондан Ҳисорни Бойсунқур мирзога олдириб, Султон Ҳусайн мирзонинг олдига келаётган Султон Масъуд мирзо ҳам ўша куни келиб қолади. Сабзаворда Бадиуззамон мирзога қарши борган илғор Ҳайдар мирзо ҳам ўша куни келади.

Султон Ҳусайн мирзонинг ўн тўрт минг сара йигити бор экан ва қирқ минг аскар йигитлари марказда экан. Аскарларга тааллуқли ишлар хандақ тўлдирмогу қазимоқ, йўл ясамоқ, ўтин ва емхашакни уловга етказмоқдир. Уларнинг ҳар бирига саксон жерид (таноб) ер берадилар: бундан қирқ танобига экин экиб, ҳосилидан ўзлари баҳраманд бўладилар ва котиблар буни уларнинг машига қўшиб ҳисоблайдилар. Қолган қирқ танобдан ортиқ ерга экин эксалар, солиқ тўлайдилар.

Вилоятлари: Хуросон вилояти эди. Шарқи Балх, гарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Сийистон. Ҳиротдек шаҳарга эга бўлди, Туну кун айшу ишратдан ўзга иши йўқ эди. Балки қўл остидагилари ва яқин танишларида айшу ишратга берилмаган киши йўқ эди. Жаҳонгирлик ва лашкар тортишлик мashaққатини чекмади. Зотан, борган сайин навкар ва вилояти камайди ва ортмади.

Авлоди. Ундан ўн тўрт ўгил, ўн бир қиз қолганди. Ўғилларининг улуги Бадиуззамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна бир ўғли Шоҳ Гариб мирзо эди, букри эди. Гарчи заиф кўринса-да, қобилияти яхши эди. Гарчи танаси заиф бўлса-да, сўзи ёқимли эди. „Гарийб“ тахаллуси билан девон ҳам тартиблаган эди; туркий ва форсийда шеърлар ёзарди. Ушбу байт унивидир:

*Даргузар дидам паририё шудам
девонааш,
Чист номи ў, кужо бошад надонам
хонааш.*

(Мазмуни:

*Гузарда пари юзни кўриб девона бўлдим,
Унинг исми нима, уйи қаерда эканини
билмадим.)*

Бир неча вақт Ҳирот шаҳри ҳокимлигини Султон Ҳусайн мирзо Шоҳ Гариб мирзога берган эди. Отасининг замонида ёқ қазо қилди. Ундан ўгил-қиз қолмади. Яна бири Музазффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюкли ўғли шу эди. Хийла суйгулик ахлоқ ва феълхўйи ҳам йўқ эди. Оталари уни ортиқроқ қўргани учун ўғилларининг аксари

ёвлашди. Бу иккаласининг онаси Султон Абусайд мирзонинг гунчачиси Хадичабегим эди. Абусайд мирзодан Оқбебегим номли бир қизи бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзо эдикি, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккисининг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бири Абутуроб мирзо эди. Бурунлари унинг хийла тўғрилигидан ривоят қиласардилар. Отасининг касаллиги кучайганда ўзгача хабар эшишиб укаси Муҳаммад Ҳусайн мирзо билан Ироққа қочиб кетди. Ироқда сипоҳийликни тарқ қилиб, дарвешлик ихтиёр қилипти. Ортиқ ундан бирор хабар эшитилмади. Суҳроб мирзо исмли бир угли бор. Мен Ҳамза Султон билан Маҳдий Султон бошлиқ султонларни енгиб, Ҳисорни олганимда хизматимда эди. Бир кўзи кур эди. Ҳайратланарли даражада хунук эди. Ахлоқи ҳам куринишидек эди. Бир ёмон иш қилиб қўйди, туролмади, кетди. Астробод үлкасида бир қалтис ҳаракати туфайли Нажми Соний уни азоб билан үлдирди. Яна бири Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ироқда буни ва Шоҳ Исмоилни бир ерда тутқинликка олган эканлар. Уша пайт унга мурид тушган экан, сўнгра гализрофизий(шиа) бўлиб кетди. Ота-она ва укаси — барчаси сунний, у эса бундайрофизий. Астрободда шу гумроҳлиги ва бадбаҳтлиги билан үлди. Уни хийла мард ва баҳодир дердилар. Ундан ёзишга арзийдиган бирор иш зоҳир бўлмади. Назмий қобилияти бор экан. Бу байт уникидир:

*Олудай гарди зи пай сайд ки гашти,
Гарқи арақи дар дили гарм ки гузашти.*

(Мазмуни:

*Ов изидан чопиш билан гардга ботдинг,
Қизгин дилдан кечиш билан терга ботдинг.)*

Яна, бири Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни куч билан тортиб, ўқни яхши отарди. Камонининг тупўки (юмалоқ соққашакл камон ўқи) айтишларича, қирқ ботмон экан. Узи анча мард эди, лекин омадсиз эди. Қаерда уруш қилган бўлса, мағлуб бўлди. Работи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо, укаси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбоқхоннинг илғори билан урушиб мағлуб бўлдилар. Унда Фаридун

Ҳусайн мирзо яхши иш кўрсатипти. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон қулига тушди. Ҳар иккисини ўлдирмади, қўйиб юборди. Сўнгра Шоҳ Муҳаммад девона Қалотни мудофаа қилганда у ерга борганди. Ўзбак Қалотни олганида қўлга тушди, ўлдирдилар. Бу учаласи Мирzonинг Минглибий оғача исмли ўзбак гунчачисидан туғилган эдилар.

Яна, Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусайд мирzonинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхда бир қанча вақт ҳукмронлик қилди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни қамал қилганида Султон Маҳмуд мирzonинг Хонзодабегимдан бўлган қизини бунга олиб, ярашиб, Ҳисор устидан туриб кетдилар. Биргина қизи қолганди, Шодбегим исмли. Сўнгра Кобулга келди. Одил Султонга берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида ёқ оламдан ўтди.

Яна, Муҳаммад Маъсум мирзо эди. Қандаҳор ҳокимлигини унга берганди. Шу муносабат билан Улугбек мирzonинг бир қизини бу ўғлига сўради. Ҳиротга келтирганда катта тўй қилиб, катта чодир тикиди. Отаси унга Қандаҳорни берган бўлса-да, лекин оқ қиладими, қора қиладими, Шоҳбек аргун қиласарди. Бу мирзода бирор ихтиёр ва эътибор йўқ эди. Шунинг учун Қандаҳорда турмай, Хуросонга борди. Отаси ҳаётлигига ёқ дунёдан ўтди.

Яна, Фарруҳ Ҳусайн мирзо эди. У ҳам тузук умр кўрмади. Укаси Иброҳим Ҳусайн мирзодан бурунроқ бу дунёдан сафар қилди.

Яна, Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Қобилияти ёмон эмас экан. Ҳирот шаробини ҳаддан ортиқ ича-ича, отаси замонида ёқ үлди.

Яна, Ибни Ҳусайн мирзо билан Муҳаммад Қосим мирзо эди. Ҳали булар хусусида ёзилади. Бу беш мирzonинг онаси Бобо оғача эди, гунчачи эди.

Ҳаммасидан каттаси — қизи Султонимбегим эди. Онадан ёлғиз туғилганди. Онаси Чўлибегим қозоқ бекларининг қизи эди. Хийла сўз биларди. Сўзга чечан эди. Огаси Бойқаро мирzonинг ўртанча угли Султон Вайс мирзога чиқариб эди. Бир қиз ва бир угли бор эди.

Қизини Шайбон султонларидан Йилибарс Султоннинг укаси Эсонқули Султонга чиқарган эди. Ўгли Мұхаммад Султон мирзодирки, бу пайтда Қаннұж вилюятини мен унга берган эдим. Султонимбегим Қобулдан ушбу йили набирасини олиб Ҳиндистонга келаётганида Нилобда Тангри ҳукмини битказиби. Суягини яқынлари олиб қайтдилар, набираси бизнинг олдимизга келди.

Яна, Поянда Султонбекимдан тугилган түрт қизи бор эди. Энг каттаси Оқбекимни Абулқосим Бобур мирзонинг синглиси Бекабегимнинг набираси Мұхаммад Қосим арлотга чиқарип эдилар. Биргина қиз күришди. Қоракұзбеким исмли. Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қизи Кичикбеким эди. Султон Масъуд мирзо мойил эди. Ҳар қанча ҳаряқат қилди, Поянда Султонбеким калта ўйлаб, бермади. Сұнгра Сайид отанинг насли Мулло Хожага чиқарди. Учинчи қизи Бикабегимни ва тұртунчи қизи Оғабекимни синглиси Робиа Султонбекимнинг ўғиллари Бобур мирзо билан Султон Мурод мирзога берганди.

Минглибий Оғачадан икки қиз тугилган. Каттасининг исми Байрам Султон эди. Бойқаро мирzonинг киз томондан набираси бұлған Андхуд саййидларидан Сайид Абдулло мирзога берган эдилар. Бир ўгли бор эди, Сайид Барака исмли. Мен Самарқандни олганимда хизматимда эди. Сұнгра Урганч сари тушиб салтанат даъвосини қилди. Астробода қизилбошлар ўлдириди.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди. Темурбек наслидан Ёдгор Мұхаммад мирзога бергандилар. Попо оғачадан уч қиз бұлған. Улуғи — Султон Нажодбеким. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг қичик ўгли Искандар мирзога чиқаргандилар.

Иккинчи қизи Бегим Султонни Султон Масъуд мирзога құзи майиб бұлғанидан сұнг бердилар. Бир қиз, бир ўгли бор эди. Қизини Султон Ҳусайн мирzonинг хотини Опоқбеким асраганди. Ҳиротдан Қобулға келди. Сайид мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон Султон Масъуд мирzonи ўзбак ўлдиргандан сұнг ўглини олиб Каъба сари кетди. Үшбу кунларда ўзи ва ўгли Маккада әкан, деган хабар келди. Ўгли каттагина бұлған

әмиш. Учинчи қизини Сайид мирзо деган Андхуд саййидларига беришганди. У күпроқ Сайди мирзо исми билан машхұр эди.

Яна бир гунчачидан битта қиз тугилған эди. Султон исмли. Онаси Зубайдада оға Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидан Қосим султонга бергандилар. Ундан Қосим Ҳусайн султон исмли бир ўгли бор эди. У Ҳиндистонда менинг хизматимга келди. Раана Сангаанинг жаңгида қатнашди. Бадавуни унга бердик. Қосим султондан сұнг уни ўз уруғларидан бұлған Бүрон Султон олди. Ундан Абдулло Султон деган бир ўгли бор, ҳозир менинг мұлозаматимда. Кичик ёшда бұлишига қарамай хизмати ёмон әмас.

Хотин-халажлари. Аввал олган хотини Бека Султонбеким эди. Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуза-мөн мирзо ундан тугилған. Ҳулқи жуда әгри эди. Султон Ҳусайн мирзони күп ранжитарди. Ҳулқи ёмонлигидан мирзо безор бұлди, охири қўйди ва халос бұлди. Нима қылсинг, ҳақиқат мирзо томонида эди.

*Зави бад дар сароя марди нақу,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў.*

(Саъдий Шерозий)

(Мазмуни:

*Яхши эр уйида ярамас хотин,
Шудунёда эрнинг дўзахи тайин.)*

Тангри ҳеч мусулмонга бу балони солмасин. Ёмон феълли, ҳулқи әгри хотин, илоҳо, оламда қолмасин!

Яна бири Чўлибеким эди. Озод бекларининг қизи эди. Султонимбегим ундан тугилғанди.

Яна, Шаҳрибону беким эди. Султон Абусаид мирzonинг қизи эди. Тахтни эгаллаганидан сұнг олган. Чекмон урушда мирzonинг барча ағллари тахтиравондан чиқиб отга мингандаридан бу укасига ишониб тахтиравондан чиқмаган ва отга минмаган. Буни мирзога етказадилар. Бу сабабдан Шаҳрибону бекимни қўйди ва синглиси Поянда Султонбекимни олди. Ўзбак Ҳурносонни олганидан сұнг Поянда Султонбеким Ироққа кетди. Ироқда гарифликда вафот этди.

Яна, Хадичабегим эди. Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди. Мирзодан Оқбегим исмли бир қизи бор эди. Ироқда Султон Абусаид мирзо енгилганидан сўнг Ҳиротга келди. Ҳиротда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди. Гунчалик мартабасидан бегимлик мартабасигача етишди. Кейинчалик ҳам бош бегим шу эди. Муҳаммад Мўмин мирзони унинг саъй-ҳаракати билан ўлдирдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўгиллари ёвлашдилар. Купроги шу аёл туфайли эди. Ўзини оқила тутар, лекин беақл ва вайсақи хотин эди. Рофизия (шиа) ҳам экан. Шоҳ Фарид мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирзо ундан туғилган эди.

Яна, Опоқбегим эди. Ундан ҳеч ўғил ва қиз бўлмади. Суюкли хотини Попо Огача бунинг кўкалдоши эди. Ўғил-қизи бўлмагани учун Попо Огачанинг ўгилларини углидек асрарди. Мирзонинг хасталик чоғларида куп яхши хизмат қиласди. Аёлларидан ҳеч ким бунча хизмат қила олмасди. Мен Ҳиндистонга келадиган йили Ҳиротдан келди. Мен ҳам қўлдан келганча таъзим ва эҳтиром қилдим. Чандерийни қамал қилганда хабар келди, Кобулда Тангри раҳматига борибди.

Гума(чўри)ларидан бири чоршанбийлардан бўлган Латиф Султон огача эди, Абулмуҳсин мирзо билан Кепак мирзо ундан туғилганди.

Яна, Минглибий огача эди, узбак эди. Шаҳрибону бегимга қариндошлиги бор эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қизи ҳам бор эди.

Яна, Опоқбегимнинг кўкалдоши Попо огача эди. Мирзо кўриб, севиб олди. Беш ўғил, тўрт қизнинг онаси эди. Бу юқорида зикр этилди.

Яна бири Беги Султон огача эди. Ундан ўғил-қиз бўлмади.

Яна кичик-кирим чўри, ғунчачи кўп эди. Хотинлари ва чўриларидан мўътабарларини зикр этидик.

Буни қарангки, Султон Ҳусайн мирзодек улуг подшоҳ, Ҳиротдек ислом шаҳри подшоҳининг бу ўн тўрт ўглидан учтаси никоҳдаги аёлларидан туғилган эди. Фисқу фужур ўзида, ўғилларида ва эл улуси орасида жуда кенг тарқалганди.

Ушбуларнинг касофатидан, шундай улуг хонадондан етти-сакиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодан узга ном ва нишон қолмади.

Амирлари. Бири Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидан дир. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Абулқосим Бобур мирзо қошида бек эди. Ундан сўнг Султон Абусаид мирзо ҳам эътибор кўрсатиб, у билан Жаҳонгир барлосга Кобулни бериб, Улугбек мирзога бекота қилиб эди. Султон Абусаид мирзодан сўнг Улугбек мирзо Кобулий барлосларга қасд қилишга ўтди. Булар сезиб, мирзони тутиб, эл ва улусини кўчириб, Қундуз сари кўчдилар. Ҳиндукушнинг устидан мирзони одамгарчилик билан Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонга, Султон Ҳусайн мирзо қошига бордилар. Мирзо ҳам яхши ҳурмат-эътибор кўрсатди. Муҳаммад Бурундуқ жуда билимли киши эди. Яхши сардор эди. Қушга жуда кучли майли бор эди. Шунчаликки, бир қуши ўлса ёйуқолса, ўгилларининг отини тутуб: „Бу қуши ўлгунча ёйуқолгунча фалончи ўлса бўлмасми, ё фалончининг бўйни синса бўлмасми?“ дерди.

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг ҳарбий саргардонлик чоғларида ёнида эди. Билмадим, мирзога қайси одати хуш ёққандики, уни жуда ҳурмат қиласди. Эътибори шу даражада зидики, Султон Ҳусайн мирзо қунимсиз ҳарбий юришлари чогида у билан шундай шартлашиб олган эди: ҳар бир вилоят эгалланса, даромаднинг тўрт қисми мирзога, икки қисми унга бўлади. Бу ажабтовур бир шарт: бир қорача — оддий кишини ўзи билан шерик қилиш подшоҳликка қандай тўғри келади? Ука-ӯғил билан бундай шартлашиб бўлмайди-ю, бек киши билан бу қандай мұяссар бўлсин?! Тахтни олганидан сўнг бу шартидан пушаймон бўлди, лекин фойдаси бўлмади. Бу мулоҳазасиз эркак шунча эътибор топиб ҳам мирзога ортиқча сурликлар қиласди. Мирзонинг раъийига қарамас эди. Охири, эшитишимча, заҳарланибди. Воқеа ҳақиқатини Оллоҳ билгувчидир.

Яна, Алишербек Навоий эди. Беги эмас, балки сухбатдоши эди, кичикили-

гида мактабдош булишган экан. Ҳусусияти куп экан. Билмайман, не жарима билан Султон Абусаид мирзо Ҳиротдан сургун қилди. Самарқандга борди. Бир неча йил Самарқандда бўлди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва ҳомийси эди. Алишербек мизожининг нозиклиги билан машҳурдир. Одамлар назокатини давлатининг гуруридан деб тасаввур қиласидилар. Ундаи эмас экан. Бу сифат унга тугма экан. Самарқандда эканида ҳам худди шундай нозикмизож экандир.

Алишербек ўхшалийи йуқ киши эди. Туркий тил билан то шеър битибдилар, ҳеч ким унчалик куп ва яхши ёзган эмас. Олти маснавий(достон) китоб назм қилган: беши „Хамса“ жавобида, яна бири „Мантиқ ут-тайр“ вазнида „Лисон ут-тайр“ номли. Тўрт газалиёт девонини тузган: „Гаройиб ус-сигар“, „Наводир уш-шабоб“, „Бадо耶ъ ул-васат“, „Фавоид ул-кибар“. Яхши рубоийлари ҳам бор. Яна баъзи асарлари ҳам борки, ушбу зикр этилганлардан кўра пастроқ ва сустроқdir. Шу жумладан, мактубларини Мавлоно Абдураҳмон Жомийга тақлид қилиб жам қилган. Хуллас, ҳар кимга ҳар иш учун битган хатларни китоб қилиб жамлаган. Яна „Мезон ул-авзон“ номли аруз китобини битган, анча мулоҳазаталаб: йигирма тўрт рубоий вазнининг тўрт вазнида хато қилган. Баъзи баҳрларнинг вазнларида ҳам янглишган. Бу аруздан хабардор одамга маълум бўлади. Форсий девон ҳам тартиб берган. Форсий назмда „Фоний“ тахаллусини қўллаган. Баъзи байтлари ёмон эмасдир. Бироқ аксари суст ва бўштобдир. Мусиқада ҳам яхши оҳанглар яратган. Яхши нақшлари, пешравлари бор.

Фазл аҳли ва ҳунар аҳлига Алишербекчалик мураббий ва ҳомийлик қилган одам дунёда бошқа топилмаса керак. Созда пешқадам бўлган устоз Қўлмуҳаммад, Шайх Нойи ва Ҳусайн Удий бекнинг тарбияси ва ҳомийлиги билан шунча камол топиб, шуҳрат қозондилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй-ҳаракати билан маълум ва машҳур бўлдилар. Шунчалик кўп хайрий бинолар бунёд қиласиди, оз киши бундай ишга муваффақ бўла олади.

Ўғил-қизи ва аҳли аёли йўқ, оламда ёлғиз ва танҳоликда умр ўтказди. Авваллари муҳрдор эди. Фаолиятининг ўрталарида бек бўлиб, бир неча вақт Астрободда ҳокимлик қиласиди. Охири амалдорликни тарқ этди. Мирзодан бирор нарса олмас, балки ҳар йили Ҳусайн мирзога йирик-йирик маблағлар ҳадя қиласиди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод юришидан қайтганида Алишербек унинг истиқболига чиқди. Мирзо билан кўришиб ўрнидан тургунча, бир мадорсизлик ҳолати бўлди, тура олмади. Кўтариб олиб кетдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар. Эртасига ёқ Тангри раҳматига борди. Бир байти унинг ушбу ҳолатига мувофиқ келган:

*Бу дард илаки үлармен, мараз чу зоҳир
эмас,
Табиблар бу балога не чора қилгойлар.*

Яна, Аҳмад Таваккул барлос эди. Бурнлари бироз муддат Қандаҳор ҳокимилиги унинг қўлида эди.

Яна, Валибек эди. Ҳожи Сайфуддинбекнинг наслидандир, никуздир. Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Ҳусайн мирзо таҳтни олганидан сўнг кўп умр кўрмади, тезда ўлди. Мусулмон, намозхон, турк ва содиқ киши эди.

Яна, Ҳасан Шайх Темур эди. уни Абулқосим Бобур мирзо ҳурмат қилиб, беклик мартабасига етказганди.

Яна, Нуёнбек эди. Отаси Тирмиз саййидлариандир. Она тарафидан ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзога қариндош бўлади. Султон Абусаид ҳам ҳурмат кўрсатган эди. Султон Аҳмад мирзо қошида мўътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошига ҳам борди. Яхши обрў-эътибор топди. Бўштоб, хушмуомала, сермуозамат, шаробхўр ва айш-ишратни севувчи киши эди. Ҳасан Яъқуб унинг хизматида бўлгани учун Ҳасан Нуён ҳам дейдилар.

Яна, Жаҳонгир барлос эди. Анча вақт Муҳаммад Бурундуқ билан шерикликда Кобулда ҳокимлик қиласиди. Сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошига борди. Яхши эътибор топди. Ҳаракат ва ўтириш-туришда зийрак ва латофатли эди. Кишилар билан яхши муносабатда бўларди. Ов ва қушни яхши билгани

учун Султон Ҳусайн мирзо кўпроқ бундай ишларни унинг зиммасига юкларди. Бадиуззамоннинг сұхбатдоши эди. Мирзо сұхбатдошлигини әслаб таъриф қиласарди.

Яна, Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Шеър ёзмаса-да, хуштаъб ва шеършунос, зариф ва шўхтоб киши эди.

Яна, Абдулхолиқбек эди. Шоҳруҳ мираннинг катта ҳурматига сазовор бўлган беги Ферузшоҳбек унинг катта отасидир. Бу жиҳатдан Абдулхолиқ Ферузшоҳ дердилар. Бир неча муддат Хоразм ҳокими бўлди.

Яна, Иброҳим дўлдор эди. Иш юритиш ва мулкдорлик қоидаларини яхши биларди. У ҳам Муҳаммад Бурундуқнинг биттаси эди.

Яна, Зуннун аргун эди. Мард киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эканликларида қилич билан яхши жанг қилган. Ундан сўнгра ҳам ҳар ерда қўли ишга етгандир. Мардоналигига сўз йўқ эди. Бироз телбароқ киши эди. Бизнинг миразоларимиз қошидан Султон Ҳусайн мирзо ҳузурига борди. Унга Fўр ва Накдариини берди. Етмиш-саксон киши билан уша ерда яхши қилич чопди. Озгина лашкар билан ҳам кўплаб ҳазора ва накдариини яхши енгди. Ҳазора ва накдариини ҳеч ким унчалик қўлга ололган эмас. Бир қанча муддатдан сўнг Замини Доварни ҳам унга бердилар.

Угли Шоҳ Шужоъ аргун ҳам отаси билан кичкиналигиданоқ бирга юриб, қиличлар чопди. Султон Ҳусайн мирзо отасининг ҳурматини қилиб, Қандаҳорни отаси билан шерикликка берди. Ота-үғил ҳокимлик қилдилар. Сўнгра бу ота-үғил: (Зуннун аргун ва Шоҳ Шужоъ аргун) у ота-үғил (Бадиуззамон мирзо билан Ҳусайн Бойқаро мирзо) орасига ёвликлар солиб, фитналар қилдилар. Охири мен Хисравшоҳни тутиб, навкарсавдаридан айириб, Кобулни Зуннуннинг кичик угли Муқимдан олган йили Зуннун билан Хисравшоҳ мен туфайли ноҷор қолиб, Султон Ҳусайн мирзо хизматига бордилар. Султон Ҳусайн мирзо вафотидан сўнг Зуннуннинг мартабаси ошди. Ҳиротнинг тог этаги вилоятлари—

Уба ва Чахчарон каби ерларни унга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо шериклик билан подшоҳ бўлганларида Бадиуззамон мирзо эшигида Зуннун аргун улуг бек, Музаффар мирзо эшигида эса Муҳаммад Бурундуқ барлос улуг бек эдилар. Гарчи мардоналиги бўлса-да, лекин Зуннун бироз телбароқ ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, бундай хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қиласармиди? Тафсилоти буки, у Ҳиротда катта эътибор ва ихтиёр эгаси бўлган пайтида бир неча шайх ва мулло унинг олдига келиб шундай дейдилар: „Авлиё Қутб бизга етказдики, сенга „Ҳизабруллоҳ“ (Оллоҳнинг шери) лақаб бўлди. Сен ўзбакни енгасан“. Бу хушомадга ишониб, бўйнига фўта* солиб, шукрлар қилипти. Бодғис үлкасида Шайбонийхон миразоларнинг устига келиб, уларни тўпланишга ҳам қўймай енгди. Зуннун аргун юз-юз элликча киши билан Қора Работда Шайбонийхон рўпарасида ушбу сўзга чиппа-чин ишониб турди. Кўп киши бостириб келиб барчани тумтарақай қилдилар. Зуннунни тутиб олиб, ўлдирдилар.

Покмазҳаб киши эди. Намозини тарк қиласди. Ортиқча намозларни ҳам кўп утарди. Шатранжга жуда берилган эди. Одамлар бир қўл билан ўйнаса, у икки қўл билан ўйнарди. Қўнгли тиласа, шундай ўйнарди. Табиатида баҳиллик ва хасислик устун эди.

Яна, Дарвеш Алибек эди. Алишербекнинг туғишига укаси эди. Бир неча вақт Балх ҳокимлиги унинг қўлида эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Ақли пастроқ ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз ва Ҳисор устига биринчи келганида мулоҳазасизлигидан қўлга олдилар. Балх ҳокимлигидан туширилди. Тўқиз юз ўн олтинчи йили Қундузга келганимда менинг қошимга келганди; алланечук хунуклашган, аянчли бир аҳволда эди. Беклил қобилиятидан йироқ, ичкилик туфайли кўп нарсадан маҳрум эди. Афтидан, Алишербек воситаси туфайли бунча эътибор топгандир.

* Фўта — белбог, баъзан салла ўрнида ишлатиладиган мато.

Яна, Мұғулбек әди. Бир неча йил Ҳирот шаҳрида ҳокимлик қилди. Сүнгра Астрободни бердилар. Астрободдан Ироққа — Яъқуббек қошига қочиб кетди. Бебошгина киши әди, ҳамиша қимор ўйнарди.

Яна, Сайид Бадр әди. Құп кучли ва ҳаракатлари жуда ёқимли киши әди. Ажаб ўйинчи киши әди. Жуда қизиқ рақс тушарди. Ҳеч кимда учрамайдиган рақсларни ижро этарди. Афтидан, бу рақслар унинг ўз ихтироси әди. Ҳамиша Ҳусайн мирзо мулозаматида бұларди. Доим шаробга шерик ва сұхбатдош әди.

Яна, Ислим барлос әди. Турк киши әди. Құшчиликни яхши биларди. Баъзи ажайиб ишларни қиласынан қыларди. Үттиз-қирқ ботмон ёй үқини күч билан отиб, тахтадан үтказарди. Қабақ (камон отиш машиқида құлланадиган нишон) майдонида майдон бошидан чопиб, ёйни тушириб олиб отиб қовоқсимон нишонга уради. Яна зеҳгирни (бармоққа кийиладиган ангишвонасимон ускунан) бир-бир ярим қары чилвирга boglab, чилвирнинг иккинчи учини бир ёғочга маҳкамалаб, айланар әди. Айланиш ҳолатида ўқни отиб, зеҳгирдан үтказарди. Бундай гаройиб ишлари күп әди. Ҳамиша мирзога мулозамат қиласынан, ҳар бир сұхбатида қатнашарди.

Яна, Султон Жұнайд барлос әди. Кейинчалик Султон Ахмад мирзо қошига келганди. Ҳозир Жұнпурга шериклик билан ҳокимлик қилаётган Султон Жұнайд барлоснинг отасидир.

Яна, Шайх Абусаидхон дармиён әди. Билмадим, бир урушда Султон Ҳусайн мирзога от келтирғанми ё мирзога қасд қылған ғанимни даф қылғанми, ҳарқалай бу лақаб берилиб әди.

Яна, Беҳбудбек әди. Илгари танқуриқчилар қисміда хизмат қиласынан. Мирзонинг ilk ҳарбий юришларыда хизмати ёқиб, Беҳбудбекка шундай иноят қылған әдикі, тамга ва пул зарбидан унинг исми бор.

Яна, Шайхимбек әди. „Сұҳайлій“ таҳаллуси учун уни Шайхим Сұҳайлій дер әдилар. Шеърни ғалати қилиб айттарди. Құрқинчли сұз ва маңноларни ifodalарди. Унинг байтларидан бири будир:

*Шаби гам гирдбоди оҳам аз жо бурд
гардуяро,
Фурӯ бурд аждаҳои сели ашқам рубъя
маскуяро.*

(Мазмуни:

*Гам кечаси оҳимнинг қуюни осмонни
урнидан құзгатди.
Куз ёшим селининг аждаҳоси ер юзини ютиб
юборди.)*

Бир гал бу байтни Мавлоно Абдурахмон Жомий хизматида ўқиган, деган гап юради. Мавлоно:

— Мирзо, сиз шеър ўқийсизми ё одам құрқитасизми? — деган эканлар.

Девон тартиблаган. Достонлари ҳам бор.

Яна, Мұхаммад Валибек әди. Аввалин Валибекнинг ўғлидир. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бұлған әди. Улуғ бек бұлишига қарамасдан, ҳеч ҳам хизматни тарк қилмасди. Қече ва кундуз шоҳ әшиги олдидар әди. Ҳатто, ош ва шилони (ommavий овқатланиш) доим шоҳ маҳкамаси әшигіда тортиларди. Бундай мулозамат қилаётган кишининг шундай әътибор толиши муқаррардир.

Бу замондаги қизиқ ишларни күрингки, бек аталмиш киши ўз орқасида әргашған беш-олтита кал ва күрни күрса, уни ялиниб-ёлвориб подшо даргоғыга келтирмөгі керак бўлади. Аввалин бекларнинг хизмат ва мулозаматлари қаерда дейсиз! Бизнинг бекларимиз шу даражада бахтсиз! Мұхаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши әди. Навкарни бир хил таъминот ва тарзда сақлар әди. Фақир ва бечораларга ўз құли билан күп хайр қиласынан. Сұқонғич ва тили аччиқ әди. Тұқызы юз ўн еттинчи (1511) йили мен Самарқандни олганда Мұхаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор ҳузуримда әдилар. Ўша вақтда у фалаж бўлғанди. На сўзида маза бор әди ва на ўзида. Унча әътиборга арзирли одам эмас әди. Афтидан, хизмат уни шу даражага еткизган.

Яна, Бобо Али әшикога әди. Аввалин Алишербек хизматида бўлди. Сүнгра мардоналигидан Ҳусайн мирзо олиб, әшикога қилиб, беклик мартабасига кутарди. Ҳозир менинг қошимдаги хос кишим (ҳали бу ҳақда такроран битилгай) — Юнус Али бунинг ўғлидир.

Яна, Бадруддин эди. Бурун Султон Абусайд мирзонинг садри Мирак Абдураҳим қошида эди. Анча чечан ва чаққон экан. Айтишларича, етти отнинг биридан иккинчисига сакрагандир. У ҳамда Бобо Али Султон Ҳусайн мирзога суҳбатдош эдилар.

Яна, Ҳасан Али жалойир эди. Асли оти Ҳусайн Али жалойирдир. Бироқ Ҳасан Али исми билан машҳурдир. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо иноят қилиб бек қилгандир. Сўнгра Ёдгор Мұҳаммад мирзо Ҳиротни олганида Али жалойирдан улуғроқ кишиси йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди. „Туфайлий“ тахаллусида ёзарди. Қасидани куп яхши айтарди. Ўз замонида қасидачиликда пешқадам эди. Тўққиз юз ўн еттинчи йили, мен Самарқандни олганимда қошимга келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менга багишлаб ҳам яхши қасидалар битди. Беҳаёв ва исрофгар киши эди. Бачча сақларди. Ҳамиша нард ва ошиқ ўйнарди.

Яна, Ҳожа Абдулло Марворий бек булиб эди. Ута фозил киши эди. Қонунни бирор киши ундей чалолмайди. Қонуннинг бир пардасида куйни турли оҳангларга солмоқ унинг ихтиросидир. Хатни чиройли ёзар, насхтаълиқни яхшироқ битарди. Мактуб ёзишни жойига қўярди. Хушсуҳбат киши эди, шеър ёзарди. Тахаллуси Баёний эди. Шеъри бошқа фазилатларидан кўра сустроқ эди. Лекин шеърни яхши ажратарди. Фосиқ ва беҳаёв эди. Бузуқчилиги касофатидан обила (баданда сув йигилиши) хасталигига мубтало бўлди. Қўл-оёғидан қолиб, бир неча йил турли азоб ва машиққатлар тортди, шу балолар исканжасида оламдан ўтди.

Яна, Мұҳаммад Сайид Урус эди. Султон Абусайд мирзо таҳтни олганида улуг ва олий ихтиёрлик бек бўлган Урус аргун унинг отасидир. У замонда яхши ўқотар йигитлар бор эди. Ўша пешқадамлардан бири будир: ёйи қаттиқ, ўқи узун, ўқни жуда зўр, яхши отарди. Андхудда бир неча вақт ҳокимлик қилди.

Яна, Мир Али миҳорӯр (шоҳ сайиси) эди. Султон Ҳусайн мирзога киши юбориб, уни Ёдгор Мұҳаммад мирzonинг

гофиллигида устига келтирган киши шу эди.

Яна, Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайид ўғлоқчининг ўғли Сайид Юсуфбекнинг укаси эди. Мирзо Фарруҳ исмли лаёткатли ва қобилиятли ўғли бор эди. Тўққиз юз ўн еттинчи йили мен Самарқандни олганимда қошимга келганди. Шеърни кам ёзса-да, лекин ажиб бир оҳангда ўқирди. Устурлоб (астролябия) ва юлдузшуносликини яхши биларди. Суҳбати ва муомаласи ҳам яхши эди. Бироз ичкиликка ўч эди. Фиждувон урушида ўлди.

Яна, Тангиберди сомончи эди. Содда, мард ва қиличбоз йигит эди. Балх дарвозасида Хисравшоҳнинг Назар Баждор исмли зўр навкарини яхши қилич чопиб, енгганди (бу зикр этилган).

Яна, бир неча туркман беклари зидики, Ҳусайн мирзо қошига келиб эътибор топгандилар. Бурун келганлардан бири Алихон Бояндур эди.

Яна, Асадбек ва Таҳамтанбек эди. Улар ака-ука эдилар. Таҳамтанбекнинг қизини Бадиuzzамон мирзо олиб эди. Мұҳаммад Замон мирзо ўша аёлдан туғилгандир.

Яна, Иброҳим чигатой эди.

Яна, Амир Умарбек эди. Кейинчалик Бадиuzzамон мирзо қошида бўларди. Мардона, содда ва яхши киши эди. Абулфатҳ исмли бир ўғли Ироқдан менинг қошимга келди. Ҳозир ҳам бор. Жуда суст, журъатсиз ва лапашангдир. Ўшандай отадан бунингдек ўғил.

Кейинроқ келганлардан бири — Шоҳ Исмоил Ироқ ва Озарбайжонни эгаллаганида у ердан Хуросонга келган Абулбоқий мирзо эди. У Темурбек наслидандир, Мироншоҳнинг авлодидан. Бурундан буларнинг насли у вилоятларга бориб, салтанат оразусидан воз кечиб, у подшоҳларга мулозамат қилиб, эътибор топиб келгандирлар. Бу Абулбоқий мирзонинг амакиси Темур Усмон Яъқуббек қошида улуг ва мўътабар бек бўлган экан. Бир навбат Хуросон устига кўплашкар қўшиб юбормоқни ҳам хаёл қилгандир. Абулбоқий мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши эътибор кўрсатиб, куёв қилиб, Султонимбегими ни берди. Ундан Мұҳаммад Султон мирзо дунёга келди.

Кейинроқ келганлардан яна бири Муродбек Бояндур эди.

Садрлари. Бири Мир Сарбараҳна эди. Андижон кентларидан. Чамаси омадли, куп хушсұхбат, сұзи мұътабар ва шириңсүз киши эди. Хуросоннинг фозил ва шоирлари даврасида унинг дахли ва сұзи мұътабар, асосли эди. Амир Ҳамза қиссасига жавобан, умрини зое қилиб, узундан-узоқ ёлғон қисса ёзипти. Бу иш ақл ва ҳақиқаттаға зиддир.

Яна, Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди. Гарчи суфий булмаса-да, мутасаввуф эди. Алишербек қошида бундай мутасаввуфлар йигилиб, зикр ва самоъ қилишар экан. Аксаридан бунинг усули яхшироқ экан. Афтидан, ҳурмат-эътиборининг боиси унинг сұфиәна рақсидир. Ўзга айтарлы фазилати йўқ эди. Бир асари бор: „Мажолис ул-ушшоқ“ номли, Султон Ҳусайн мирзога атаб ёзган. Ўта суст, аксар ёлғон, бемаза ва адабсизларча сұзлар битилган. Шунчаликки, баъзиларидан куфр хавфи сезилади. Чунончи, кўпгина набий ва авлиёларни мажозий ошиқликка мансуб қилиб, ҳар қайсисига маъшуқ ва маҳбуб кўрсатипти. Яна бу гўлларча галати ишдирки, дебочасида Султон Ҳусайн мирзо: „Ўзимнинг таҳририм ва асаримдир“, деб ёзипти. Китоб орасида келтирилган Камолиддин Ҳусайннинг шеърлари ва газаллари бошида мунтазам „муҳаррирники“ деб битиб қўйилган. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидан Зуннун аргун „Хизабруллоҳ“ лақабини олди.

Вазирлари. Бири Маждиддин Мұҳаммад эди. Шоҳруҳ мирзонинг донгдор девонбеги, Ҳожа Пир Аҳмад Ҳавофийнинг угли эди. Бурунлари Султон Ҳусайн мирzonинг қабулхонасида кўнгил тўлгудек тартиб ва интизом йўқ эди. Истроф ва талафотлар куп булар, на ҳалқ фаровон ва на сипоҳий рози эди. У фурсатда Маждиддин Мұҳаммад парвоначи (вазир муовини) эди, уни Мирак дер эдилар. Султон Ҳусайн мирзога озроқ маблағ зарур бўлиб, сўраганида ҳазина таъминотчилари: „Йўқ. Топишнинг иложи йўқ“ деб жавоб берадилар. Шу воқеа устида Маждиддин Мұҳаммад ҳозир экан. У табассум қилади. Мирзо бунинг сабабини сўраганида, хилват қилиб,

кўнглидагини арз қилиб, агар мирзо шарт қилсалар, келишсалар, менинг мартабамни юксалтиrsалар, бошқалар сўзимни қайтармасалар, оз фурсатда шундай қилайки: вилоят маъмур, ҳалқ рози, ҳазина бой ва сипоҳий давлатманд бўлади, деди.

Мирзо ҳам унинг кўнгли тилагандек аҳд ва шарт қилиб, бутун Хуросон мамлакатида уни олий ихтиёри бек қилиб, барча муҳим ишларни зиммасига қўйди.

Бу ҳам имкони борича гайрат ва шижаат кўрсатиб, оз фурсатда сипоҳий ва аҳолини рози ва мамнун қилди. Ҳазинага ҳам катта маблағлар туширди, вилоятни маъмур ва ободон этди. Лекин Алишербек бошлиқ барча беклар ва мансабдорлар билан зиддана муносабатда бўлди. Шу боис кўпчилик уни ёмон кўриб қолди. Ҳаракат ва иғво қилиб, Маждиддин Мұҳаммадни туттириб, вазифасидан туширдилар. Унинг ўрнига Низомулмulk маҳкамама бошлиги бўлди. Бир қанча вақтдан сўнг Низомулмulkни ҳам туттириб ўлдириб, Ҳожа Афзални Ироқдан келтириб шоҳ маҳкамаси бошлиги қилдилар. Мен Кобулдан келган пайтлари Ҳожа Афзални бек қилиб эдилар, маҳкамада муҳр ҳам босарди.

Яна, Ҳожа Ато эди. Гарчи бу улардек шоҳ маҳкамаси бошлиги бўлмаса-да, лекин Хуросон мамлакатидаги барча муҳим ишлар Ҳожа Атонинг кенгашисиз амалга ошмасди. Тақводор, намозхон ва диндор киши эди. Махсус диний вазифалари ҳам бор экан.

Султон Ҳусайн мирzonинг яқинлари ва таниш-билишлари шулар эди, зикр этилди.

Султон Ҳусайн мирzonинг замони ажойиб бир замон эди. Фозил ва мислсиз эл билан Хуросон, хусусан, Ҳирот шаҳри тўла эди. Кимки бирор иш билан машғул бўлса, ҳиммат ва мақсади шу ишни камолга етказиши эди.

Шулардан бири Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди: дунёвий ва диний илмларда у замонда унинг даражасидаги киши йўқ эди. Шеърияти ҳам маълумдир. Муллонинг камолот даражаси шундай олийдирки, уни таърифлашга эҳтиёж йўқ. Шунчаки кўнглимдан, бу арзимас битикларимда уларнинг табаррук номлари ва озгина сифатларини шунчаки савоб учун зикр этсан, деган фикр кечди.

Яна, шайх ул-ислом Сайфуддин Аҳмад эди. Мавлоно Саъдуддин Тафтазоний наслиданdir. Ундан бошлаб авлодлари Ҳурсон мамлакатида шайх ул-ислом булиб келгандирлар. Куп донишманд киши эди. Арабия илмини ва дунёвий илмларни яхши биларди. Куп тақводор ва диндор кипи эди. Гарчи шофеий мазҳаби вакили бўлса-да, ҳамма мазҳабларни ҳурмат қиласарди. Айтишларича, етмиш йилга яқин жамоат намозини тарққилмаган. Шоҳ Исмоил Ҳиротни олганида шаҳид бўлди. Уларнинг наслидан киши қолмади.

Яна, Мавлоно Шайх Ҳусайн эди. Мулло Шайх Ҳусайн Султон Абусаид мирзонинг замонида қўзга кўриниб, камол топган булса-да, Султон Ҳусайн миразо замонида ҳам яшади, шу боис зикр этилди. Ҳикмат илмини, ақлий илмлар ва қалом илмини яхши биларди. Оз сўздан куп маъно топиб, диққат билан фикр юритмоқ унинг ихтиросидир. Султон Абусаид мирзонинг замонида унга жуда яқин ва олийихтиёр киши эди. Мамлакатнинг барча муҳим тадбирларига унинг дахли бор эди. Муҳтасиблини (диний ва дунёвий назорат) ҳам ҳеч ким ундан яхши бажарган эмас. Султон Абусаид мирзога яқин бўлгани туфайли Султон Ҳусайн мирзонинг замонида шундай мислсиз кишини таҳқирладилар.

Яна, Муллозодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидан Лаҳугар туманинг Чарх деган кентидан. Улугбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтгани учун Мулло модарзод(тугма мулла) дер эканлар. Самарқанддан бориб Каъбани тавоғ қилиб Ҳиротга келганида Султон Ҳусайн миразо уни мажбуран ушлаб турди. Куп донишманд киши эди. У замонда унингдек донишманд киши йўқ эди. Айтишларича, ижтиҳод (улкан кашфиёт қилиш қудрати) даражасига етган-у, лекин ижтиҳод қилмаган. Унинг сўзларини нақл қиладилар, дер эмишки: „Кипи бир ниманики эпитса, яна қандай қилиб уни унутиши мумкин?“

Хотираси жуда кучли экан.

Яна, Мир Муртоз эди. Ҳикмат илмлари ва ақлий илмларни яхши биларди. У кўп рўза тутгани учун шундай лақаб олган. Шатранжга кўп шавқу ҳава-

си бор экан. Шу даражадаки, икки шоҳмотчи учраса, бири билан шатранж ўйнаб, иккинчиси кетиб қолмасин деб, этагидан тутиб ўтирад экан.

Яна, Мулло Масъуд Ширвоний эди.

Яна, Мулло Абдулгафур Лорий эди. Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар асарларини мулло қошида ўқиган эди. „Нафаҳот“ асарига шарҳ йўсинлик бир нарса ёзган. Зоҳирий (дунёвий) илмларнинг билимдони эди. Дунёвий илмлар, ботиний — диний-тасаввуфий илмлардан ҳам баҳраманд эди. Шуҳратни ёқтирумайдиган, қизиқ, бетакаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, унинг олдида китоб очиб савол беришдан ийманмасди. Ҳар қаерда бирор дарвеш дарагини эшитса, унинг қопига бормагунча тинчимасди. Мен Ҳурсонга борганимда Мулло Абдулгафур касал эди. Абдураҳмон Жомийнинг мозорини тавоғ қилганда, Мулло Абдулгафурни бориб кўргандим, Абдураҳмон Жомийнинг мадрасасида эди. Бир неча кундан сунг ўша касаллик билан дунёдан ўтди.

Яна, Мир Жалолиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Ҳурсонда унингдек биладиган киши йуқ эди, анча узоқ умр кўрди. Ҳозиргача у тирик эди.

Яна, Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмни яхши биларди. Қофия ҳақида ҳам бир форсий рисола битипти. Яхши ёзган. Нуқсони шуки, нуқул ўзининг байтларини мисол қилиб келтирган. Яна ҳар бир байт олдидан „чунончи, банданинг бу байтида“ сўзларини келтиришни лозим ҳисоблаган. Бу рисоласидаги баъзи мунозараларида яхши асослар келтирибди. Яна шеър санъатлари ҳақида „Бадоеъ ус-саноеъ“ номли рисола битипти, анча яхши ёзилган. Мазҳабида бироз четга чиқишлиар бор экан.

Яна, Қози Ихтиёр эди. Қозиликни яхши қилди. Фиқҳда бир форсий рисола ёзиди, яхши рисоладир. Яна иқтибос учун ҳар хил мазмундаги Қуръон оятларини йиққандир. Мургобда мирзолар билан мулоқот қилган чогим Қози Ихтиёр Муҳаммад Мир Юсуф билан келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидан сўз чиқди. Алифбесини сўради, ёзib бер-

дим. Ўша йигинда ҳарфларни ўқиб, қоидаларини ўрганиб, бир нарсаларни ўша хатда ёзи ҳам.

Яна, Мир Муҳаммад Юсуф эди. Шайх ул-исломнинг шогирди эди. Сунгра шайх ул-ислом уни ўз жойига тавсия қилди. Баъзи йигинларда Қози Ихтиёр юқори ўтиради, баъзи мажлисларда — бу. Кейинчалик ҳарбий амалдорлик билан сардорлик ишига шундай мафтун ва шайдойи бўлдики, унинг сўзларидан бу икки ишдан ўзга бирор маънили нарсани англаб бўлмасди. Амалдорлик ва сардорликнинг ҳар иккаласидан қобилияти ҳам, иқтидори ҳам йўқ эди. Оқибат ушбу бекорчи уринишлар туфайли моли, жойи ва хонумони барбод бўлди. Шиа мазҳабида экан.

Шоирлардан бу жамоанинг пешқадам ва асосчиси Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди.

Яна, Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эдикি, номлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкilarи таркибида зикр этилди.

Яна, Осафий эди. Вазир угли булгани учун „Осафий“ деб тахаллус олган. Шеъри гарчи ишқ-муҳабbat ва эҳтиросдан баҳрасиз бўлса-да, тасвир жилолари ва маънодан холи эмасдир. „Мен ҳаргиз ўз газалларимни тўплашга уринмадим“ дея даъво қилган бўлса-да, афтидан бу гап такаллуфдан бошқа нарса эмас. Бу газалларини укаси ё қариндошларидан бири тўплагандир. Газалдан ўзга нав шеърни оз ёзган. Хурсонга борганимда менга мулизамат қилган эди.

Яна, Биноий эди. Ҳиротликдир. Отаси Устод Муҳаммад Сабз (бинокор) банно бўлгани учун шундай тахаллус олган. Газалларида ранг ва кайфият бордир. Девон тартиб берган. Достонлари ҳам бор. Мевалар ҳақида бир достони бор, мутақориб баҳрида, самарасиз бир нарса ёзган, бекор қилган. Яна бир қисқа достони бор, хафиҳ баҳрида. Бу маснавийни кейинроқ тугатганди. Бурунлари мусиқадан бехабар бўлган экан. Бу жиҳатдан Алишербек унга таъна қилар экан. Бир йили Султон Ҳусайн мирзо Марвга қишилаш учун борганида Алишербек ҳам бирга кетади. Биноий Ҳиротда

қолади. Ўша қиши мусиқани машқ қилади. Ёзгача шунчалик ҳаракат қиладики, оҳанглар ҳам ихтиро этади. Ёзда Султон Ҳусайн мирзо Ҳиротга келганида унга ўзи ижод қилган куй ва нақшини ижро этади. Алишербек таажжубланниб, таҳсиллар қилади. Биноий мусиқада яхши ишлар ижод қилган. Жумладан, унинг „Нуҳранг“ деб аталган бир нақши бор. Бу тўққиз рангнинг якуни ва нақшнинг яли-ялиси „Рост“ оҳангидадир.

Биноийнинг Алишербек билан сози келмас экан. Шу сабабдан хийла жафолар тортди. Охири тура олмай Ироқ ва Озарбойжонга — Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ҳаёти ёмон эмас эди. Мажлисларида улфат эди. Яъқуббек улганидан сўнг у вилоятларда тура олмай, Ҳиротга келди. Ҳануз Алишербекка нисбатан қалтис ҳазил ва келишмаслик ҳолатлари бўларди. У жумладан бири буки, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатади. Биноийнинг орқасига тегади. Алишербек мутойиба билан: „Ҳиротда ажойиб бир бало бордирки, оёғингни узатсанг шоирнинг кетига тегади“, дейди. Биноий: „Агар йигсанг ҳам шоирнинг орқасига тегади“, деб жавоб қайтаради. Охири бу зарофатлар туфайли яна Ҳиротдан Самарқандга жўнади.

Алишербек кўп ва яхши нарсалар ихтиро қилган эди. Мабодо бирор киши қайсиdir ишда бир янгилик яратса, у нарсанинг ривожи ва равнақи учун уни „Алишерий“ деб атардилар. Баъзилар ҳазил билан Алишербекка нисбат берар эди. Чунончи, Алишербек қулоқ оғриғида рўмол боғлагани учун хотинлар кўк рўмолни қийшайтириб „нози Алишерий“ деб атадилар. Биноий ҳам Ҳиротдан жўнаш вақтида эшаги учун тўқим тикувчига ҳеч кимда мутлақо учрамаган ўзгача бир тўқим буюртиради ва отини „Алишерий“ деб атайди. У „полони Алишерий“ (Алишерий тўқими) номи билан машҳур бўлди.

Яна, Сайфий Бухорий эди. Чинакам муллолиги бор эди. Ўқиган китобларининг шарҳу изоҳини элга кўрсатиб узилмини исбот қиласиди. Девон тартиб берган эди. Яна бир девони ҳам борки,

барча ҳунармандлар учун ёзгандир. Мажолларни кўп қўллаган. Достони йўқдир. Чунончи ушбу қитъя бу ҳолнинг далилидир:

*Маснавий гарчи суннати шеъраст,
Мен газал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам.*

(Мазмуни:

*Гарчи достон шеър суннатидир,
Мен газални фарзи айн дейман.
Дилкашгина беш байтни, рости
Икки „Хамса“дан устун қўяман.)*

Унинг форс тилида битган аruz рисоласи бор. Жуда оз сўзлидир. Бироқ бир ҳисоб билан жуда куп сўзлидир. Оз сўзлиги шу маънодаки, керакли нарсаларни ёзмаган. Кўп сўзли деганимизнинг боиси — равшан ва маълум сўзларни нуқта ва арабий ифодасигача ёзиб чиққан. Шаробни кўп ичар экан, шаробхўр экан. Қаттиқ зарбли мушти бор экан.

Яна, Абдуллои маснавийгўй (достончи) эди. Жомандир. Мулло Абдураҳмон Жомийга хоҳарозда (синглисининг ўғли) булади. Тахаллуси „Ҳотифий“ эди. „Хамса“га жавобан достонлар ёзган. „Ҳафт пайкар“га жавобан битган маснавийси „Ҳафт манзар“ деб номланади. „Искандарнома“га жавобан „Темурнома“ достонини битган. Бу достонлар ичida „Лайли ва Мажнун“ машҳурроқдир. Бироқ латофати шуҳратича эмас.

Яна, Мир Ҳусайн Муаммоий эди. Зотан муаммони ҳеч ким унча ёзолган эмас. Ҳамиша вақти муаммо ўйлаб тошигга сарфланар экан. Жуда фақир, бечораҳол ва баҳтсиз киши бўлган экан.

Яна, Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамишданdir. Ишкамиш Бадахшон таркибига кирмайди. Унинг „Бадахший“ тахаллусини олгани қизиқ. Шеъри юқорида зикр этилган шоирлар шеърича эмас. Муаммо ҳақида бир рисола ёзган. Муаммоси ҳам унча яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда менга мулозамат қилганди.

Яна, Юсуф Бадиий эди. Фаргона вилоятидан. Қасидани ёмон битмас экан.

Яна, Оҳий эди. Фазални ажаб бир йўсинга ёзарди. Охирги пайтлари Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлар эди. Девони бор.

Яна, Муҳаммад Солиҳ эди. Ёқимли газаллари бор. Бироқ силлиқлиги мазасида эмас. Туркий шеъри ҳам бор. Ёмон ёзмайди. Кейинроқ Шайбонийхон қошига келган эди. Дарҳақиқат, ҳурмат ва эътибор қозонди. Шайбонийхонга атаб рамали мусаддаси маҳбун — „Субҳа“ вазнида бир туркий достон битган. Анча суст ва бўштобдир. Уни ўқиган кипининг Муҳаммад Солиҳ шеъриятидан кўнгли совиди. Бир яхши байти будир:

*Булди Танбалга ватан Фаргона,
Килди Фаргонани танбалхона.*

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дейдилар. У маснавийда бундан яхши байт йўқ. Ярамас, золим табиатли ва бераҳм киши эди.

Яна, Шоҳ Ҳусайн Комий эди. Унинг шеърлари ҳам ёмон эмас. Фазалгўйдир. Дарвоқеъ, девони ҳам бор.

Яна, Ҳилолий эди. Ҳозир ҳам тирик. Газаллари текис, силлик, рангдор ва жайдарироқдир. Девони ҳам бор. Ҳафиғ баҳрида „Шоҳ ва дарвеш“ номли бир достон битган. Гарчи баъзи байтлари яхши булса ҳам, лекин маснавийсининг мазмуни ковак (буш) ва қурилиши (композицияси) жуда харобдир. Илгариги шоирлар ишқ ва ошиқлик учун достон ёзганларида, ошиқликни эрга, маъшуқликни аёлга нисбат қилганлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қилган, шоҳни — маъшуқ. Шоҳнинг феъл-атвори ва гап-сўзларини ифода этган байтларида шоҳни бузуқ ва фоҳиша қилиб тасвирлабди. Уз маснавийси учун бир йигитни ва яна шоҳ йигитни бузуқ ва фоҳиshalардек таъриф қилгани жуда ножӯя ишдир. Унинг хотираси жуда кучли экан, ўттиз-қирқ минг байтни ёддан биларкан. Форсий тилдаги икки „Хамса“нинг аксар байтлари ёдида бор, дейдилар. Аруз, қофия ва шеър илмига анча моҳирдир.

Яна Аҳлийдир, хат-саводсиздир. Шеърлари ёмон эмас. Девони ҳам бор.

Чиройли хат битувчилардан ҳам анча киши бор эди. Лекин барчасининг пешқадами насхтаълиқ ёзувида Султон Али Машҳадий эди. У Султон Ҳусайн мирзо ва Алишербекнинг кўплаб матнларини кўчирди. Ҳар куни ўттиз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун ёзарди.

Мусавирлардан Беҳзод эди. Мусавирлик ишини ўта нозик қиласи. Лекин соқолсиз киши чеҳрасини ёмон чизади. Бақбақасини куп узун тортади. Соқоллик кишини хушчеҳра қилиб юборади.

Яна, Шоҳ Музаффар эди. Ранг-тасвирни куп нозик қиласи. Соқолни ҳам ўта нозик чизарди. Куп умр кўрмади. Унинг тасаввуфга оид бир асари бор, ёмон эмас. Афтидан, айрим фикрлар унинг ўзиники эмас. Айни ўсаётган даврида оламдан ўтди.

Мусиқачилардан қонунни ҳеч ким Хожа Абдулло Марворийча чалолмас эди (бу ҳақда ёзган эдик).

Яна, Қулмуҳаммад Удий эди. Гижжакни ҳам яхши чаларди. У гижжакка уч қил тақди. Чолғучилардан ва соз аҳлидан ҳеч ким унча куп пешрав боғлаган эмасдир. Пешравдан узга куйла-ри унчалик эмасдир.

Яна, Шайхий Ноий эди. Удни, гижжакни ҳам яхши чалар экан. Ун икки-үн уч ёшидан бери найни яхши чаларкан. Бир навбат Бадиuzzамон мирзонинг суҳбатида бир куйни найдан яхши чиқаради. Қулмуҳаммад гижжакда у куйни чала олмайди ва: „Гижжак номукаммал создир“, дейди. Шайхий дарҳол Қулмуҳаммаднинг қўлидан гижжакни олиб, у куйни гижжакда яхши ва тиниқ қилиб чалади.

Шайхийдан яна бир нарсани ривоят қиласи: оҳанг идрокида шу даражада моҳир эканки, фалонининг фалон пардаси бунга оҳангдир, деб айтаркан. Лекин кўп куй ижод этмайди. Бир-икки нақшни уники, дейдилар, холос.

Яна, Шоҳқули Гижжакий эди. Ироқ-дандир. Хуросонга келиб соз машқ қилиб, ўси. Анчагина нақш, пешрав ва оҳанглар яратган.

Яна, Ҳусайн Удий эди. Удни ёқимли чалиб, маънили қўшиқлар айтарди. Унинг торларини якка қилиб чалган — шу. Айби бу эдик, кўп ноз билан чаларди. Шайбонийхон бир навбат соз чалишни буюради. Такаллуф қилиб ҳам ёмон чалади, ҳам ўз созини олиб келмай, ярамас соз келтиради. Шайбонийхон буни фаҳмлайди. Зиёфат пайтидаёқ, бўйнига боплаб мушт туширишларини буюради. Шайбонийхоннинг оламда қил-

ган бир яхши иши бўлса — шудир. Зотан жуда тўгри иш қилган. Бунақа нозик эркакнусхаларга бундан қаттиқроқ жазо керак.

Яна, бастакорлардан Гулом Шодий эди. Шодий Ҳофизнинг ўгли эди. У соз чалар, лекин бу созандалар даврасида чалмасди. Яхши куйлари ва нақшлари бор. У замонда унингдек кўп нақш ва куй боғлаган киши йўқ эди. Охири Шайбонийхон уни Қозон хони Муҳаммад Аминхон қошига юборди. Ундан бошқа хабар келмади.

Яна, Мир Азу эди. Соз чалмасди, бастакор эди. Гарчи озгина оҳанг яратган бўлса-да, яхши ишлари бор.

Биноий ҳам бастакор эди. Яхши куй ва нақшлари бордир.

Яна бу эл ичра тенги йўқ Паҳлавон Муҳаммад Бусайд эди. Курашда ҳам пешқадам эди. Шеър ҳам ёзарди. Куй ва нақшлар боғларди. „Чоргоҳ“да бир яхши нақши бор. Хушсуҳбат киши эди. Курашчи полвон булиш билан бирга, бунчалик маънавий фазилатларнинг эгаси бўлмоқ гаройибдир.

Султон Ҳусайн мирзо оламдан ўтганида мирзолардан Бадиuzzамон мирзо ва Музаффар мирзо ҳозир эдилар. Музаффар Ҳусайн мирзо суюкли ўғил ва Муҳаммад Бурундуқ барлос, олийихтиёри бек эди, отабеги эди, онаси Хадичабегим эди. Мирzonинг эътиборли хотини эди. Султон Ҳусайн мирzonинг туғишгандарни ҳам Музаффар мирзога хийла хайриҳоҳ эдилар. Шулар сабабли Бадиuzzамон мирзо иккиланиб, келмаслик хаёлида эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб, бундай бекарорликни мирzonинг кўнглидан чиқариб, Бадиuzzamон мирzonи келтиридилар. Султон Ҳусайн мирzonи Ҳиротга олиб бориб, подшоҳона расм ва қоида билан кутариб, мадрасасида дағи қилдилар. Бу фурсатда Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундуқбек, Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодан қолган ва бу мирзолар билан бўлган беклар йигилиб, иттифоқ қилиб, Бадиuzzamон мирзо билан Музаффар Ҳусайн мирzonи Ҳирот тахтида шериклик подшоҳ қилдилар. Бадиuzzamон мирзо эшигига олийихтиёри бек Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн ми-

зо эшигиде олийихтиёрли бек Мұҳаммад Бурундуқбек тайинланди. Бадиуззамон мирзо томонидан шаҳар қалъабеги Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидан Юсуф Али күкалдош бўлди. Бу қизиқ бир воқеа эди. Подшоҳликда ҳеч қачон

шериклик эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзи мазмунининг акси содир бўлди. Зоро, у „Гулистон“ асарида: „Ўн дарвеш бир гиламда ухлайдилару, икки подшоҳ бир иқлимга сигмайди“, деб ёзган эди.

ТҮҚҚИЗ ЮЗ ЎН ИККИНЧИ(1506-1507) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мұҳаррам ойи ўзбакни даф қилиш мақсадида Хурросонга жўнадик. Гўрбанд ва Шибарту йўли билан равона бўлдик. Жаҳонгир мирзо у вилоятдан нохушлик билан чиққан эди. „У аймоқни ўзига қўшиб олса, яна не ёмонликлару фитналар содир бўлиши мумкин“, деб ўйладим. Шунинг учун Уштур шаҳрида, уруқдан айрилиб, унга Вали хазиначини ва Давлат Қадам қаровулни қўйиб, аймоқни тезроқ қўлга олайлик, дея шошилинч жўнадик. Ўша куни Заҳҳок қалъасига етиб келдик. Ундан Гунбазак довонидан ошиб, Сойқон орқали тушиб, Даноншикан довонидан ўтиб, Коҳмард сайхонлигига тушилди.

Сайид Афзал таъбирчига Султон Мұҳаммад дўлдойни қўшиб, Кобулдан йўлга тушганимиз ҳақида Султон Ҳусайн мирзога мактуб юборилди. Жаҳонгир мирзо кейинроқ қолган экан. Бомиён тўғрисига етган чогимиз улар йигирма-уттиз киши билан Бомиёнга қараб келаётган экан. Бомиёнга яқин етганларида бизнинг ортда қолган уруқ чодирларини кўрадилар. Уларни биз деб хаёл қилиб тезда, қайтадилар. Ўрдаларига бориб, ҳеч нарсага қарамай кўчадилар. Орқаларига қарамай ўзларини Якка ўлант ерларига тортишади.

Шайбонийхон Балхни қамал қилган эди. Балхда Султон Қуличоқ қўргонбеги эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши билан Бадахшонга ҳужум қилиш учун юборди. У пайти Муборакшоҳ ва Зубайр келиб яна Носир мирзога қўшилган эдилар. Бурунроқ қасос ва кеклари бор эди. Кишмнинг пастида Шоҳидонда Кишм дарёсининг шарқий тарафида лашкар тортиб ўтирганларида ўзбаклар тонг отмаёқ тунги қиргинга ёпирилиб келиб, Кишм дарёсини кечиб ўтиб, Носир мирzonинг устига юрди. Носир мирзо дарҳол ўзини

қирга тортди. Қирдаги одамларини йиғишириб, карнай чалдириб, олга силжиганча ўзбакларни суриб қочирди. Кишм дарёси катта эди. Узбаклар шу сувдан кечиб келгандилар. Уларнинг кўпчилиги ўқ еди, қилич остида қолди. Жуда кўп кишиси қўлга тушди. Сувда ҳам кўп киши ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр (Носир) мирзодан юқорироқда — Кишм тарафида эдилар. Уларнинг устига юборилган ўзбаклар уларни қирга қочирди. Носир мирзо ёвни қочираётганда бундан хабар топиб, ўша одамлар устига юрди. Юқоридан Қуҳистон беклари (Муборакшоҳ ва Зубайр) ҳам отлиқ-яёвини йигиб жангга киришлари билан ўзбаклар туриш бера олмадилар, қочдилар. Бу жамоатдан ҳам кўп киши қўлга тушди, кўп киши ўқ еди, қиличда чопилди ва сувда оқди. Чамаси минг-минг беш юз ўзбак ўлди. Носир мирzonинг бир яхши зафари мана шу эди. Бу хабарни Коҳмард сайхонлигига эканлигимизда Носир мирzonинг киписи келтириди.

Ушбу юртда эканда бизнинг лашкар бориб, Ўгрий ва Даҳондан дон-дун олиб келдилар. Бу ерда Хурросонга юборилган Сайид Афзал билан Султон Мұҳаммад дўлдойдан хатлар келди. Бу — Султон Ҳусайн мирзо вафотининг хабари эди. Ушбу хонадоннинг номусини ўйлаб Хурросонга қараб жўнадик. Бу юришда бошқа мақсадлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи билан ўтиб Тўп Мандагон ва Балхоб билан қуий тушиб, Қўҳи Софга чиқилди. Ўзбакларнинг Сон ва Чаҳорякни талон-торож қилганидан хабар топиб, Қосимбекни лашкар билан талончи ўзбаклар устига юбордик. Бориб, учратиб, яхши енгиб, кўп бош кесиб келтирдилар. Жаҳонгир мирзога ва аймоқларга кишилар юбордик. Улардан хабар олгунча бир неча кун Қўҳи Соф яйловида ўтиридик.

Бу ерларда кийик жуда кўп бўлади. Бир маротаба овладик. Бир-икки кундан сўнг аймоқларнинг ҳаммаси келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларга Жаҳонгир мирзо бир неча мартаба кишилар юборди. Бир сафар Имодиддин Масъудни юборди. Бормадилар. Менинг қошимга келдилар. Охири Жаҳонгир мирзога зарурат бўлдики, Кўҳи Софдан Дарайи Бойга тушганида келиб мени кўрди. Бизнинг ниятимиз Хурросонга бориш бўлганидан мирзога қарамай, аймоққа парво қилмай, Гурзивон, Алмор ва Қайсор, Чечакту билан юриб, Фахриддин Ўлумидан утиб, Бодгисга қарашибли Дарайи Бом деган ерга келдик.

Оlam сергавго эди. Шу сабабли ҳар ким вилоят ва халқдан иложи борича бирор нарса тортиб олишга, нимадирundiришга ҳаракат қиласди. Биз ҳам бир ёқдан у ерлардаги аймоқ ва туркларга солиқ солиб, нарсалар олишга киришдик. Шу бир-икки ойнинг ичидаги уч юз туман кепакий (пул) олинди, чамаси. Биздан бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг талончисини Хурросон илгори (ҳужумчи қисми) ва Зуннунбекнинг кишилари Панди, Даҳ ва Марвчақда енгиб, кўп ўзбакни ўлдирибдилар.

Бадиuzzамон мирзо, Музаффар мирзо, Муҳаммад Бурундуқ барлос, Зуннун аргун ўғли Шоҳбек Балхда Султон Қуличоқни қамал қилган Шайбонийхоннинг устига юриш мақсадида Султон Ҳусайн мирзонинг барча угилларига кишилар юбориб чақиртирилар. Ушбу ҳаракат билан Ҳиротдан ҳам чиқдилар. Улар Бодгисга етганларида, Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдан келиб қўшилди. Ундан сўнг ибн Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойиндан келди. Кепак мирзо Машҳадда эди. Бир неча марта кишилар юборсалар-да, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Унинг гина-кудурати Музаффар мирзодан эди, яъни: „У подшоҳ бўлганда, мен қандай қилиб унинг қошига бораман?!“ дерди. Шундай бир пайтда— барча оғанини бир ерда йигилиб, итифоқ бўлиб, Шайбонийхондек ғаним устига азму жазм қилиб юраётганида ана шундай bemаза гинахонлигини қилиб келмади. Унинг бу келмаганини ҳозирча гинахонликка йў-

ярлар, ҳолбуки барча буни номардлик деб ўйлади.

Бундан мақсад шуки, бу дунёда кишидан ана шундай нарсалар эсда қолади. Ақл эгаси бўлган ҳар қандай одам, ортидан ёмон сўз билан эсланадиган ишларга нега қўл ураркин, эс-ҳуши жойида бўлган ҳар бир киши дунёдан ўтгач таҳсиллар билан эсланадиган ишларни қилишга нега уринмас экан? Испнинг ёдга олинишини ҳакимлар иккинчи умр деганлар.

Менга ҳам элчилар келди. Сўнгра Муҳаммад Бурундуқ барлос ҳам келди. Мен нега бормайин?! Юз-икки юз йиғоч йўлни шу маслаҳат учун босиб ўтибман. Мен Муҳаммадбек биланоқ йўлга тушдим. У фурсатда Бадиuzzамон мирзо ва Музаффар мирзо Мургобга келишган эди. Душанба куни жумод ул-охир ойининг саккизинчисида мирзолар билан мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим курўҳ йўл босиб, менинг истиқболимга келганди, учрашдик. Мен бу тарафдан отдан тушдим, Абулмуҳсин мирзо у тарафдан отдан тушди. Бориб, кўришиб, яна отга чиқдик. Илгари силжиганимизда ўрданинг яқинига Музаффар мирзо ва Ибни Ҳусайн мирзо келдилар. Улар Абулмуҳсин мирзодан кичик эдилар. Истиқболимизга бурунроқ чиқишлиари керак эди. Чамаси улар кечроқ йўлга чиқишиган. Бу кечикиш такаббурликдан эмас, балки хумор туфайли экан, бу гуноҳ кудуратдан эмас, айш-ишрат сабабидан экан.

Музаффар мирзо муболага қилди, от устида кўришибдик. Ибни Ҳусайн мирзо билан ҳам ушбу нав кўришилди. Келиб Бадиuzzамон мирzonинг эшигига тушдик. Одам беҳад кўп тўпланган, шунчалик тўполон эдики, тиқилинчда баъзи кишининг уч-тўрт қадам йўлда оёги ерга тегмас эди. Баъзи бирор иш-куч учун қайтмоқни хаёл қилса, беихтиёр тўртбеш қадам ортга суриб боришар эди. Бадиuzzамон мирzonинг маҳкама уйига етдик. Шунга қарор қилинган эдики, мен уйга киргач, таъзим қиласман. Бадиuzzамон мирзо ўрнидан туриб, пойгакка келади ва кўришамиз. Мен уйга киргач, бир таъзим қилдим ва тўхтамай унга қараб юра бошладим. Бадиuzzамон мир-

зо шошилмай ўрнидан туриб, сустроқ юрди.

Қосимбек менинг хайрихоҳим, менинг номусим унинг номуси эди, белбоғимдан бир тортди, ҳушёр тортдим. Секинроқ юриб, белгиланган ерда кўришилди. Бу катта оқ уйда тўрт тўшак солған эдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари (оқ кигиздан ишланган катта ўтов, чодир), албатта, ён эшиклик бўларди. Мирзо доим шу эшикнинг ёнида ўтиради. Бир тўшакни шу эшик ёнига солгандилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо шу тўшакка ўтирилар. Яна бир тўшакни ўнг тарафга солишган эдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен ўша тўшакда ўтирилар. Бадиуззамон мирзонинг тўшагидан қуийи чап ёнда яна бир тўшак солинган эди. Ўзбак Шайбоний султонларидан Қосим Султон (мирзонинг куёви, Қосим Ҳусайн Султоннинг отаси эди) ва Ибни Ҳусайн мирзо ана шу тўшакда ўтирилар. Менга солган тўшакдан қуийи ўнг қўлимда яна бир тўшак солгандилар. Жаҳонгир мирзо билан Абдураззоқ мирзо ўша тўшакда ўтирилар. Муҳаммад Бурундуқбек, Зунунбек ва Қосимбек ўнг ёнда Қосим Султон билан Ибни Ҳусайн мирзодан бирор қўйироқ ўтирилар.

Ош тортилди. Суҳбат мавриди бўлмаса-да, ош тортиладиган ерга хонтахта қўйиб, олтин ва кумуш май кўзачаларини унинг устига тердилар. Бурунлари бизнинг ота-боболар Чингиз одатини жуда ҳурмат қиласдилар. Базм ва маҳкамада, тўй ва ошда, ўтириш ва туришда одатга хилоф иш қиласдилар. Чингизхоннинг одати олий қатъий ҳужжат эмасdirки, албатта киши унга амал қилисин! Ҳар кимдан яхши қоида қолган бўлса, унга амал қилмоқ керак. Агар ота ёмон иш қиласдилар, яхши иш билан алмаштироқ керак.

Ошдан сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрда билан мирзолар ўрдасининг ораси бир шаръий келарди. Иккинчи сафар келганида Бадиуззамон мирзо бурунгидек таъзим қиласди. Муҳаммад Бурундуқбекка ва Зунунбек орқали: „Гарчи ёшим кичик бўлса-да, мартабам улугдир. Ота тахти, Самарқандни, икки бора жанг билан олиб ўти-

рибман. Бу хонадон учун ёт-душман бўлганлар билан қанча жанг жадал қиласдилар, шу боис менинг таъзимимда бўлмаслик асоссиздир“, деб айттирдим. Бу сўза етказилгач, маъқул бўлгани учун, эътироф этиб, таъзимни кўнгилдагидек қиласди.

Яна бир навбат Бадиуззамон қошига борганда пешин намозидан сўнг май базми бўлди. Мен у пайтлари ичмасдим. Ажаб ораста базм эди. Дастурхонларга турли-туман газаклар қўйилган эди: товуқ кабоби, гоз кабоби, ҳар хил таомлардан тортдилар. Бадиуззамон мирзонинг базмини кўп таъриф қиласдилар. Дарҳақиқат, бегашу ташвишсиз, сокин базм эди. Мургоб ёқасида эканда иккимаротаба мирзонинг май базмидан ҳозир бўлдим. Ичмаслигимни билганиклари учун май таклиф қиласдилар.

Музаффар мирзонинг базмига ҳам бир навбат бордим. Ҳусайн Али жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. У базмда ҳам қатнашдилар. Кайф бўлганида Мир Бадр рақс тушди, яхши рақс тушди. Афтидан, у нав рақс Мир Бадрнинг ихтиросидир. Мирзолар Ҳиротдан чиқиб, иттироқ қилиб, йигилиб Мургобга келгунларича уч-турт ой ўтди.

Султон Қуличоқ танг қолиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олганидан сўнг бу жамиятнинг хабарини эшлишиб, Самарқандга қайтиб кетди. Бу мирзолар гарчи суҳбат ва суҳбатороликда, муносабат ва мулозаматда моҳир бўлсалар-да, лекин сипоҳийлик рангу бўёғидан йироқ, мардоналик ва жанг жадалдан четда эдилар. Мургобда ўтирган пайтларимиз Ҳақназар чапани тўрт-беш юз киши билан келиб, Чечакту ерларини талон-торож қиласди, деган хабар келди. Барча мирзолар ҳозир бўлиб, кўп уриниб бу талончиларнинг устига ҳужумчи лашкар юбора олмадилар. Мургоб билан Чечактунинг ораси ўн йигоч йўлдир, бу ишни мен қиласди. Номус қилиб, менга ҳам рухсат бермадилар. Шайбонийхон қайтганида, йил ҳам охирлаб қолганди. Шундай қарорга келинди: бу қиши мирзолар ҳар қайсиси ўзига муносаб ерда қишилаб, эрта баҳор йигилишиб ганим-

ни даф этишга йўл оладилар. Менга ҳам Хурросон ерларида қишлишни таклиф қилдилар.

Кобул ва Газни туплончи ва жанжалкашлар макони эди, турк, мугул, аймоқ, афгон ва ҳазорадан ташкил топган хилма-хил эл ва улус шу ерларда йигилган эдилар. Яна Хурросон билан Кобул орасида яқинроқ тог йўли бор эди, агар қор ва муз каби нарсалар тўсиқ бўлмаса, бир ойчалик, текис йўл билан эса қирқ-эллик кунлик йўл эди. Вилоятдан ҳам ҳануз кўнгил хотиржам эмасди. Хайриҳоҳлардан ҳеч ким бизнинг у ерда қишишимиизни маъқул кўришмади. Мирзоларга узр айтдик. Қабул қилмадилар, кўпроқ таклиф қилдилар. Ҳар қанча узр айтсак-да, таклифни қатъийроқ қўйдилар. Охири Бадиuzzамон мирзо, Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уйимга келиб, Хурросонда қишиламоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзи учун йўқ деёлмадик. Бундай подшоҳларнинг ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Бунинг устига дунёда Ҳиротдек шаҳар йўқдир ва Султон Ҳусайн мирзо замонида унинг тасаруфи ва такаллуфидан Ҳиротнинг зебзийнати бирга ўн, балки йигирма бара-вар тараққий қилган эди, уни кўрмоқ орзуси ҳам анча эди. Бу сабабларга кўра таклифни қабул қилдик.

Абулмуҳсин мирзо ўз вилоятига, Марвга кетди. Ибн Ҳусайн мирзо ҳам Тун ва Қойинга жўнади. Бадиuzzамон мирзо ва Музаффар мирзо Ҳиротга жўнаб кетдилар. Икки-уч кун кейинроқ Чилдухтарон ва Тошработ йўли билан мен ҳам Ҳиротга йўл олдим.

Барча бегимлар, менинг аммам Поянда Султонбегим, Хадичабегим, Оғоқбегим, яна Султон Абусайд мирзонинг қизлари — амма бегимлар ҳаммаси Султон Ҳусайн миранонг мадрасасида йигилдилар. Барча бегимларни Султон Ҳусайн миранонг мақбарасида эканликларида бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбегим билан таъзим қилиб кўришдим. Ундан сўнг Оғоқбегим билан таъзимсиз кўришдим. Кейин Хадичабегим билан таъзим қилиб кўришдим. Бир замон бун-

да ўтириб, қорилар Қуръон ўқиганларидан сўнг Хадичабегимнинг чодири тикилган жанубий мадрасага бордик. Хадичабегим номидан ош тортдилар. Ош тортилгандан сўнг Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ўша кеча у ерда бўлдим. Аввал менга Боги Навда (янги боз) қўнимжой тайин қилган эдилар. Эртаси эрталаб келиб Боги Навда тушдим. Боги Навда бир кеча бўлдим. Уни муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиротдан кетгунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боги Жаҳонорода Бадиuzzамон мирзога кўриниш қилардим. Бир неча кундан сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боги Сафидда ўтиради. Хадичабегим ҳам ўша ерда эди. Жаҳонгир мирзо мен билан борди. Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандан кейин Музаффар мирзо бизни Абулқосим Бобур мирзо солган Тарабхона деб номланган иморатга олиб борди. Тарабхонада май базми бўлди.

Тарабхона боғчанинг ўртасида бунёд топган. Ихчамроқ иморатдир. Икки қаватлик. Лекин өқимли иморатдир. Юқориги қаватига кўп безак берибдилар. Тўрт бурчагида тўрт ҳужраси бор. Бу тўрт ҳужрага олиб кирадиган уй истироҳат хонасидир. Бир уйдирки, ҳужраларнинг оралиғи тўрт шаҳнишин* йўсинлик эди. Бу уйнинг ҳар томонига суратлар солинган. Бу иморатни Бобур мирзо қурган бўлса-да, лекин бу тасвиirlарни Султон Абусайд мирзо буюргандир. Унда ўзининг саф тортишларию жанглари тасвиirlangan. Шимол тарафдаги шаҳнишинга бир-бирига қаратиб иккита тўшак солдилар, тўшакларнинг ёнлари шимолга қараган эди. Бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўтиридик. Яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўтиридилар. Музаффар миранонг уйида меҳмон бўлганимиз учун Музаффар мирзо мени ўзидан юқорига ўтказди.

Май қадаҳларини тўлдириб, соқийлар юриб базм аҳлига тута бошладилар. Тиник шаробларни базм аҳли оби ҳаёт-

* Шаҳнишин — уйларнинг тўридаги супасимон баландроқ ҳисми.

дек юта бошладилар. Базм қизиди. Май бошга чиқди. Менга ҳам май ичириш фикрига бордилар. Мени ҳам бу даврага киритмоқчи бўлдилар. Мен бу чоққача кайф бўлгунимча шароб ичмас, мастлик ва сархушлик кайфияти ва ҳолатини тегишлича билмасдим. Лекин май ичмоққа майлум бор эди ва бу водийни босиб ўтишни кўнглим истарди. Ёшлида майлум йўқ эди, майнинг нашъя ва кайфини билмас эдим. Отам гоҳи май таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, ичмасдим. Отамдан сўнг Хожа Қозининг қадами шарофатидан зоҳид ва тақводор бўлдим. Нафақат май ичиш, шубҳали таомдан ҳам ҳазар қиласдим. Сўнгравлар йигитлик ҳаваси ва нафс тақозосидан майга майл пайдо бўлди, таклиф қиласдиган киши йўқ эди, балки майга майлумни биладиган киши йўқ эди. Кўнглим мойил бўлса-да, бундай қиласдан ишни ўзимча қилишим мушкил эди. Хаёлимдан кечдики, шунча таклиф қиласптилар, яна Ҳиротдек ораста шаҳарга келиб турибмиз, барча айш-ишрат асбоб ва ускунаси мукаммал ва муҳайё, бори такаллуф ва неъматлар ашё ва асбоби тайёр ва пайдо бўлса, ҳозир ичмасам қачон ичаман, деб ичмоққа азм қиласдим ва бу водийни босиб ўтмоққа жазм этдим.

Бироқ кўнглимдан ўтдики, Бадиуззамон мирзо оғадир, унинг қўлидан ва унинг уйида ичмай, инисининг қўлидан ва инисининг уйида ичсан, хотирига нима келгай, деб бу иккиланишимни айтдим. Бу узримни маъқул деб, бу суҳбатда май таклифи қиласдилар. Бадиуззамон мирзо билан Музаффар мирзо бир жойда бўлганда иккала мирзонинг таклифи билан ичилади, деган қарорга келдик.

Базмда санъаткорлардан Ҳофиз ҳожи, Жалолиддин Маҳмуд нойи, Гулом Шодийнинг иниси Шодибача бор эди. Чанг чаларди. Ҳофиз ҳожи яхши қушиқ айтарди. Ҳирот халқи паст овозда, ноzik ва мулойим қилиб (ҳамвор) айтадилар. Жаҳонгир мирzonинг бир хонандаси бор эди. Миржон исмли. Самарқандлик эди. Қушиқни баланд, қўпол ва нотекис айтарди. Жаҳонгир мирзо кайф устида унга ашула айтишни буюрди. У

галати, баланд, дагал ва бемаза қилиб айтди. Ҳурросон эли ҳазил билан тирик эл. Унинг бу қўшиқ айтишидан бириси қулогини тутадими, яна бири афтини бужмайтирадими, мирзо туфайли ҳеч ким ман қилолмайди. Шом намозидан сўнг Тарабхонадан Музаффар мирзо солган янги қишлоқ уйига келдик. Ушбу уйга келганда, маст бўлиб қолган Юсуф Али қўкалдош туриб раққослик қилди. Бу уйга келганда Жонак ӯзбекча қўшиқ айтди. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ номли қуллари бор эди. Mastlik пайтларида улар анча бемаза ишқибозликлар қиласдилар. Кечгача қизгин суҳбат бўлди, базм тарқади. Мен бу оқшом ушбу уйнинг ўзида қолдим. Менга май таклифи қилур хабарини Қосимбек эшишиб, Зуннунбекка киши юборибди. Зуннунбек мирзоларга насиҳат ўйсинглик қаттиқ-қаттиқ айтиб, май таклифини батамом бартараф қилипти.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирzonинг меҳмондорлигини эшишиб, Боги Жаҳонорода Муқаввийхонада базм тузиб, мени таклиф қиласди. Бизнинг баъзи хос кишиларни ва йигитларни ҳам таклиф қиласди. Менинг яқинимдагилар мен туфайли ича олмасдилар. Бу суҳбатда одамларимнинг ҳаммасига ичишга рухсат берган эдим. Сабаби, бу суҳбат ота-огамиздек кишининг базми эди. Шунда ҳам улар тортиниб, гоҳ мени гоғил қилиб, гоҳо қўллари билан тўсиб, юз ташвишлар билан ичар эдилар. Баланд-баланд сунъий мажнунтоллар келтирдилар. Табиийми ёки сунъийми шохларининг ораларига майда чивиқлар узуилигича ингичка-ингичка олтин барглар тизиб қўйилган эди. Ажойиб кўринарди. Ушбу зиёфатда олдимга гоз кабоби қўйдилар. Шу пайтгача мен сира қуш бузмаган ва тўғрамаган эдим, шу сабабли қўл теккизмадим.

Бадиуззамон мирзо: „Нега майл қилмаяпсиз?“ деб сўради. Мен дедим: „Тўғраш қўлимдан келмайди“. Бадиуззамон мирзо дарҳол гозни бузиб, тўғраб олдимга қўйди. Бундай ишларда Бадиуззамон мирзо тенги йўқ киши эди. Зиё-

фат сўнгиди менга қимматбаҳо топилар қадалган битта ҳашаматли камар ханжар, бир зарбоф тўн, бир чопқир от тортиқ қилди.

Йигирма кундан бери Ҳиротда эдим, ҳар куни отланиб кўрмаган ерларни сайр қиласдим. Бу сайrlарда бошловчимиз Юсуф Али кўкалдош эди. Ҳар қайси сайргоҳга тушилганда, Юсуф Али кўкалдош бир нав ош тортарди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардан биргина Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидан ўзга курилмаган ер қолмади шекилли. Гозургоҳ, Алишербекнинг боғчаси ва Жувози Коғаз ва Тахти Остона, Пуликоҳ, Каҳдистон, Боги Назаргоҳ, Неъматобод ва Гозургоҳ хиёбони, Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси(мақбараси) ва тахти Сафар, Тахти Навоий ва Тахти Баргар, Тахти Ҳожибек ва Шайх Баҳовуддин Умар, Шайх Зайниддин, Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг мозорот ва мақбарасини, Намозгоҳи Мухтор ва Ҳавзи Моҳиён, Соқи Салмон ва асли исми Абдулвалид булган Биллурий, Имом Фаҳр ва Боги Хиёбон, мирзонинг мадраса ва мақбара-сини, Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбара-сини, Масжиди Жомени, Боги Зогон ва Боги Нав, Боги Зубайда ва Абу-саид мирзо солган дарвозаи Ироқнинг ташқарисидаги Оқсарой, Пурон ва Суфайи Тирандозон (ўқ отувчилар супаси), Чарғолонг ва Мирвоҳид, Пули Молон ва Ҳожа Тоқ, Боги Сафид ва Тарабхона, Боги Жаҳоноро ва Кўшк, Муқаввийхона ва Савсанийхона, Дувоздаҳ бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидаги катта ҳовуз, тўрт тарафидаги тўрт иморат ва қалъянинг беш дарвозаси: Малик, Ироқ, Ферузобод, Ҳуш ва Қипчоқ, Бозори Малик ва Чорсу дарвозаларини, шайхулислом мадрасаси ва Маликларнинг Жоме Масжиди, Богшаҳр ва Бадиuzzамон мирзонинг Инжил дарёси ёқасидаги мадрасаси, Алишербекнинг „Унсия“ аталмиш яшайдиган уйларини, „Қудсия“ номли мақбара ва Масжиди Жомени „Халосия“ ва „Ихлосия“ номли ҳаммомларини, мадраса ва хонақоҳни, „Сафоия“ ва „Шифоия“ аталмиш шифохоналарини оз фурсатда айланиб чиқдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсума Султонбегимни онаси Ҳабиба

Султонбегим бу тўполонлардан бурунроқ Ҳурсонга олиб келган экан. Бир кун акамни кўргани келганимда онаси билан келиб мени кўрди. Қурган заҳотиёқ менда хийла майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб акам ва янгам билан (Поянда Султонбегимни „ака“, Ҳабиба Султонбегимни „янга“ дер эдим) сўзлашиб, шунга келишилдики, янга менинг ортимдан қизини олиб Кобулга борадиган бўлди.

Менга шу ерда қишлианг деб, Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек астойдил ҳаракат қилар, лекин қишлоғи ери ва қишиламоқ асбобини яхши таъминлаб бермас эдилар. Қиши бўлди ва орадаги тоғларга қор ёғди. Кобул тарафидан ҳануз хавотирлик кўпроқ бўлди. Булар на қишлоғлик ерни муҳайё қилдилар, на бир эпақадаги қишлоғи ерни кўрсата олдилар. Охири зарурат бўлди, очиқ айта олмадик. Қишлоғ баҳонаси билан Ҳиротдан шаъбон ойининг еттинчисида чиқиб, Бодғис ерларида, токи вилоятларга нарса йигиши ва иш-куч тўплаш учун кетганлар келиб қўшилсанлар деб, ҳар юртда бир кун-икки кун тўхтаб кўчар эдик. Тўхташ ва кутиш шу даражада бўлдилари, Лангари Мирғиёсдан икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўринди. Вилоятларга иш-куч учун кетган йигит-ялангдан баъзиси келиб қўшилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдан сўнг Кобулга келдилар. Баъзилари қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Шулардан бири Сайдим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзога навкар бўлди.

Хисравшоҳ наవкарларидан ҳеч кимга унингдек ҳурмат-эътибор қилмасдим. Жаҳонгир мирзо Газнини ташлаб чиққанида, Газни Сайдимга берилганди. Ўзининг қайниси Дўст эса Ангу Шайхни Газнига қўйиб, ўзи келиб лашкарга қўшилган эди. Ҳақиқатан Хисравшоҳ наవкарлари орасида Сайдим Али дарбон билан Муҳиб Али қурчидан ўзга яхшироқ киши йўқ эди. Сайдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличини зўр чопарди. Уйида йигинсиз ва суҳбатсиз ўтирасди, анча саховатли эди. Ажаб кифоятли ва ҳимматли, зарофат ва латофати гўзал, муносабат ва суҳбати ширин, хушхулқ, сўзамол ва ҳазилкам

киши эди. Айби шу эдик, ўта фосиқ ва мазҳабида бироз четга огиш бор экан. Бироз иккюзламачи эди. Баъзилар унинг бу феълини ҳазилга йўярдилар, бироқ уни бежиз айбламас эканлар. Бадиузвамон мирзо Ҳиротни Шайбоққа олдириб, Шоҳбекка келганида, мирзо билан Шоҳбекнинг орасига нифоқ солгани учун уни ўлдириб, Ҳирманд дарёсига ташлатади. Муҳиб Алининг воқеалари „Вақоєъ“ давомида зикр этилади.

Лангари Миргиёсдан утиб, Гаржистоннинг чекка кентларини босиб, Чахчаронга келинди. Лангардан утиб, Гаржистон тупрогига етганда ҳаммаёқ қор эди. Қор борган сари катталашарди. Чахчаронда ҳам қор отнинг тиззасидан юқорироққа чиқарди. Чахчарон ерлари Зуннунбекка тегишли эди. Унинг ўрнида Миракжон Ирди исмли навкари турарди. Зуннунбекнинг галлаларини пул бериб олдик. Чахчарондан икки-уч кўч ўтгач, қор жуда кўпайди, узангидан юқорироққа чиқарди. Кўп ерда отнинг оғзи ерга тегмасди. Яна тинимсиз қор ёгарди. Чароқдондан ўтгач ҳам қор кўп катта бўлди. Йўлимиз ҳам номаълум бўлди. Лангари Миргиёс ерида Кобулга қайси йўл билан боришимизни кенгашдик. Мен ва аксар одамлар шундай мулоҳазада эдикки, ҳозир қиши, тоғ йўли кўп хавотирли, қийинчиликлар бўлади. Қандаҳор йўли бироз йироқроқ бўлса-да, лекин беташвиш ва бехавотир бориларди. Қосимбек у йўл йироқ, мана шу йўл билан борамиз, деб туриб олди. Шу йўлга тушдик. Пир Султон пешойи* йўл бошловчи эди, қарилигиданми ё гангирадими, ё қорнинг катвалигиданми, йўлни йўқотди, бошлай олмади.

Қосимбекнинг ҳаракати билан бу йўлга тушгандик. Қосимбек уялганидан ўзи ва ўз ўғиллари қор тепиб, йўл топиб, олдинда юрардилар. Кейинги кун ҳам қор кўпайди. Йўл ҳам номаълум. Ҳар қанча ҳаракат қилдик, юролмадик. Чора тополмай қайтиб, бир ўтинлик ерга тушиб, етмиш-саксон сара йигитларни келган изимиз билан қайтиб, пастроқда қишилаган ҳазора-мазорадан топиб, йўл бошловчи келтирилар, деб тайин қилдик. У кет-

ганлар келгунча уч-тўрт кун бу юртдан кўчилмади. Борганлар ҳам яхши йўл бошлайдиган киши олиб келмадилар. Таваккал қилиб, Султон пешойини илгари солиб, йўл тополмай қайтган йўлимиизга яна тушиб жўнадик. Бир неча кун кўп ташвиш ва машаққатлар тортилди. Умр бўйи бунча машаққат тортмаган эдик. Бу матлаъ ўша фурсатда айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?

Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?

Бир ҳафтага яқин қор тепиб, кунда бир-бир ярим шаръийдан ортиқ кўчилмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ун беш ички яқинлар ва Қосимбек эди. Икки ўғли — Тангриберди ва Қанбар Али билан яна икки-уч навкари ҳам бор эди. Ушбу кишилар яёв юриб, қор тепар эдик. Ҳар киши етти-саккиз-үн қари илгари юриб қор тепарди. Ҳар қадам қўйганда белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам боргандан сўнг илгари киши ҳолдан тойиб тўхтар, яна бир киши олдинга ўтарди. Бу ўн, ўн беш-йигирма киши яёв бориб қорни тепгач, бўш отни тортиш имкони бўларди. Бўш отни тортилар, узангисигача, қорнигача бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ун беш қадамча йўл юриб толиқар эди. Бу отни четга тортиб, бошқа бир бўш от илгари тортиларди. Ушбу йусин билан биз ўн, ўн беш-йигирма кишининг отларигина илгари тортилди. Қолган барча йигитлар ва бек аталганлар отларидан ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилган йўлга кириб, бошларини қуи солиб келишардилар. Кишига бирор нарса таклиф қиласидиган ёки зўрлик қилиш пайти эмас эди. Ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса, бундай ишларни ўзи тилаб қиласиди.

Шу усул билан қор тепиб, йўл қилиб Инжукон деган ердан уч-тўрт кунда Заррин довонининг тубига — Ҳаволи Қутий деган горга келдик. Ана шу куни қаттиқ бўрон бўлиб қор ёгарди. Барча ўлим ваҳимасига тушди. У эл тоғдаги гор ва ковакларни ҳавол дейди. Шу горга ет-

* Пешойи — уруг-элат номи.

гандада, қор қуюни тезлашди. Ушбу гор қошида тұхтадик. Қор — күп, йүл — сүқмоқ, тепилган-босилған йүл билан ҳам от зұрга юради. Күнлар гоят қисқалигидан олдиндагилар өруг пайти гор олдига келдилар, намозшом, хуфтон намозигача бошқалар етиб келди. Улардан кейингилар тұхтаган еридаёқ тушди. Күплар от устида тонг оттирди, гор торроқ күринди. Мен горнинг оғзида курак олиб, қор қурадим, қорни күксимгача қазидим, сира ерга етмасди. Бироз шамолдан пана булди, үша ерда үтиредим. Ҳар қанча: „Форга кириң“ дейишса ҳам кирмадим. Барча эл қорда ва бүронда, мен иссиқ уйда ва истироҳатда үтирамнами деб уйладим. Мунда барча эл ташвиш билан мاشаққатда, мен мунда үйқу билан фарогатда бұлайми?! Бу мурувват ва ҳамжиҳатликдан йироқ ишдир. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат булса күрайин, ҳар нечук әл тоқат қилиб турса, турайин. Бир форсий мақол бор: „Дүстлар билан бирга бұлған үлем — түйдір“. Үшандай қор қуюнида үзим қазиган — ясаган чуқурда үтиредим. Хуфтон намозигача қор шундай тез ёғдик, мен әнгашиб үтирган зедим, орқам, бошим ва қулоқларим устига түрт әнлик қор ёғди.

Үша кече қулогимга совуқ таъсир қылди. Хуфтон намози пайти гор ичини яхши кузатғанлар „Фор жуда кенгdir. Бунда ҳаммага етарли жой бор“, деб қиңқиришди. Буни әшитишим билан, устимдаги қор-морни силкиб горга кирдім. Фор яқинидаги йигитларни ҳам тақлиф қылдым. Қирқ-әллік кишига етадиган фарогатли жой бор экан. Егуликлар: құритилған эт, қовурдоқ, кимда нима бұлса борини келтирдилар. Шундай совуқ, қор ва бүронда ажаб иссиқ бехатар ва фарогатли ерга келдик.

Әртаси сахарлаб қор ва бүрон турди. Әртасига күчиб уша йұсін билан қор тепиб, йүл ясаб, довон устига чиқдик. Йүл ҳам қирлаб юқорига чиқаркан. Құтали Заррин (Заррин довони) дер эканлар. Биз юқорига чиқмай дара ичи билан пастга йұналдик. Довоннинг тубига етгүнимизча күн кеч бұлди. Дара оғзидаёқ қўндик. Үша кече жуда қаттиқ совуқ булди. Кўп машаққат ва уқубат би-

лан у тунни ўтказдик. Кўп кишининг қўл-оғини совуқ урди. Қепакнинг оғини, Суюндуқ туркманнинг қўлини, яна Ахийнинг оғини уша кече совуқ олди. Эртасига дара қуйисидан юрдик. Йўлнинг бу эмаслигини билиб, кўриб, таваккал қилиб, дара қуйисидан юрилди. Ёмон учма, секиртма ерлардан тушилди. Намозшом пайтида, даранинг оғзиға чиқдик.

Бу довонда бунча катта қор бор пайти киши ундан ўтганини, бу довондан ошиб үтмоқ кишининг кўнглига келганини биронта қари-ёши улуғ эсләёлмайди. Гарчи катта қордан бир неча кун анчагина ташвиш кўрган бўлсак-да, лекин охири ушбу катта қор туфайли ўзимизни манзилга еткиздик. Чунки бундай катта қор бўлмаса, үшандай йўлсиз учма ва секиртмадан ким ўта оларди?! Эҳтимол, катта қор бўлмаса аввалги учмадаёқ барчанинг от ва туяси батамом қолиб кетган бўларди.

*Ҳар неку бадеки дар шумораст,
То дарнигари салоҳи кораст.*

(Мазмуни: Ҳар бир яхши-әмонликни мулоҳаза қилиб кўрсанг, ҳаёт учун хайрли ишларга сабаб бўлади.)

Хуфтон пайти, Якка Ўлангга келиб тушдик. Якка Ўланг эли биз келиб тушгандаёқ хабар топдилар. Иссик уйлар, семиз қўйлар, отга ўт ва пичан бениҳоя, ўт ёқмоққа ўтин ва тезак беҳад ҳисобсиз эди. Үшандай совуқ ва қордан қутилиб, бундай кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, ундаи машаққат ва балодан халос бўлиб, бунча кўп нон ва семиз қўйлар топмоқ бир ҳузурдирким, буни бундай маппаққатларни кўрганлар билади, шундай бир фарогатдирки, буни үшандай балоларни бошдан кечиргандар фаҳм қиласди. Хотиржам ва кўнгил тинч ҳолда бир күн Якка Ўлангда турдик. Якка Ўлангдан кўчиб, икки йиғоч йўл юриб тұхтадик. Әртаси рамазон ҳайти булди. Бомиён билан юриб, Шибарту довонидан ошиб, Жангалақка етмай тушилди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари билан йўлимизнинг устидаёқ қишилаган экан. Биздан асло хабарлари йўқ. Әрталаб кўчиб келишда буларнинг оғил ва капалари орасига келиб тушдик. Икки-уч

бұлак оғил талон-торож қилинди. Үзгалири уй ва рузгорини ташлаб, бола-чақасини олиб тоққа чекинди. Илгаридан, бир неча ҳазора лашкар әлиниңг олдини бир тог йўлининг тор жойида тўсиб, ўқ отишиб одамларни ўтгани қўймаяпти, деган хабар келди. Бу хабар келгач, илдам юрдим, бориб кўрсам, бир неча ҳазора тўсиқ орасидан эмас, бир тог тумшугидан келиб бамисоли ботир йигитлардек ўқ отмоқдалар.

Шеър:

Қаросин ёгийнинг курубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум,
Юру-кору деб илгари юрудим.
Гаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёгий бирла ситеz қилмоқ эди.
Тез этиб элни тортим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшифтади сўзни,
Йўқ эди жибаву кежиму яроқ,
Менда бор эди нек ўқу садоқ.
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёгий гүё буларни ўлтурди,
Сен навкарким қилурсен онинг учун,
Яроги бир маҳалда жонинг учун.
Йўқки навкар туруб беги юругай,
Навкар осудаву беги чуругай.
Навкареким, бу таврдур, не осиқ,
Не ишингга ярап, не ошқа қотиқ,
Охир от солдим илгари юрудум,
Сурубон тогқа юққори юрудум,
Мени кўруб юруди эл доги,
Қолди элдин кейинга қўрқоги.
Етибон тез тоққа тормоштук,
Ўқига боқмайин юруб оштук.
Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлиқ,
Юрубон илгарига журъатлиқ.
Ёгий ҳам тогдин ўқ қўяр эди,
Зўр кўргач солиб юрий берди,
Тоққа чиқтук ҳазорани қовлаб,
Қири қўлда кийик киби овлаб.
Юругонни кийикдек отқулладук,
Талабон молу қўйини бўладук.
Қирибон туркман ҳазорасини,
Айладук банд киши-қорасини.
Эр атоғлиқни дастгир эттук,
Аҳлу авлодини асир эттук.

Ҳазора молидан мен ҳам бир қисм қўй йигдим. Ёрак тагойига топшириб, ўзим илгари ўтиб, қирлару қўллар билан юриб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суриб, Темурбек лангарига келти-

риб тушдик. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ён беш қайсар ва йўлтусар катталаридан қўлга тушганди. Ҳаёлимда бу эдик, тушган юртда уларни турли азоб ва уқубат билан ўлдирайликки, токи барча йултусар ва қайсарлар учун ибрат бўлсин. Йўлда уларга Қосимбек йўлиқиб, бемаврид раҳм қилиб, қўйиб юборипти.

*Замини шўра сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зоеъ магардов.
Накуи бо бадон кардан чунон аст,
Ки бад кардан ба жон некмардов.*

(Мазмуни: шуртупроқ ерда сунбул битмайди, ундаи ерда умид уругини нобуд қилма. Шунга ўхтапаш ёмонларга яхшилик қилиш яхшиларга ёмонлик қилишдир.)

Асиirlарга ҳам раҳм қилиб, озод қилинди. Ушбу туркман ҳазорасига ҳужум қилинаётганда эшийтдикки, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дуглат Султон Санжар барлос ва барча Кобулда қолган мўгулларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қамал қилишипти. Эл орасида ушбу хабарни тарқатиштири, Бадиuzzамон ва Музаффар мирзо Бобур подшоҳни тутиб, Ҳиротнинг ҳозир Олақўргон номи билан машҳур бўлган Ихтиёриддин қалъасига қамаптилар. Кобул қўргонида Мулло Бобои Пашогарий, Халифа, Муҳиб Али қўрчи, Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқ әдилар, булар матонат кўрсатдилар. Қўргонни қаттиқ қуриқлаб, мустаҳкам қилиб асрадилар.

Темурбек лангаридан Қосимбекнинг тўқбойлик Муҳаммад Андижоний исмли навкари орқали Кобулдаги бекларга бу ерга келганимизни битиб юбордик. Фурбанд тор тог оралигидан чиқиб, уларнинг устига юрамиз, деган қарорга келдик. Манор тогидан ўтган заҳотиёқ катта ўт ёқамиз, сизлар ҳам аркда — ҳозир хазина бўлган эски кўшк устида катта олов ёқингиз. Токи, бизнинг келганимизни билибсизлар, деб ўйлайлик. Биз бу томондан етгач, сиз ичкаридан чиқиб қўлингиздан келганча ҳаракат қилинг, деб келишиб олдик. Бу сўзларни ёздириб, Муҳаммад Андижонийдан юборилди.

Эртаси эрталаб Лангардан отланиб, Уштуршаҳр тўғрисида тушдик. Ундан саҳар отланиб, тушга яқин Фурбанд тор

тот оралигидан чиқиб, кўпrik бошида тушдик. От сугориб, отни тиндириб, пешин намози чоги кўпrik бошидан отландик. Тутқовулгача қор йўқ эди. Тутқовулдан ўтиб борганимиз сари қор каттароқ бўлди. Зимма Яхши билан Манор орасида шундай совуқ эдики, умр бўйи мунча совуқни кўрмаган эдик. Аҳмад ясовул билан Қора Аҳмад юртчи яна Кобулдаги бекларга юборилди. Ўша ваъда муддати ўтиб, тот этагида тўхтаб, совуқдан бетоқат бўлиб, ўтлар ёндириб исиндик.

Ўт ёндирап вақти бўлмаса-да, совуқ зарбидан бетоқат бўлиб, ўт ёндирилди. Тонгга яқин, Манор тоги этагидан отландик. Манор билан Кобулнинг орасида қор отнинг тиззасигача келарди. Қатқалоқ бўлганди, йулдан четга чиққан киши қийналиб юрар эди. Бу оралиқдан тизилишиб келдик. Шу боис фарз вақтида Кобулга зўрга етдик. Бибимоҳрўйга етишимиздан бурунроқ аркдан катта ўт чиқди. Маълум бўлдики, хабар топишилти. Саййид Қосимнинг кўпригига ета солиб, Ширим тағойи била ҳужумчи қисм кишисини Мулло Бобонинг кўприги томонга юбордик. Сўл қанот ва марказ Бобо Лўли йўлига тушдик. У маҳаллар Халифа богининг ўрнида бир кичикроқ bogча бўларди. Улуғбек мирзо (Кобулий) солган эди. Лангар йўсинлик. Дараҳт-ёғочи қолмаган бўлса-да, иҳоталанган эди. У ерга Мирзоҳон эгалик қиласарди.

Муҳаммад Ҳусайн мирзо Улуғбек мирзо солган Боги Биҳиштда эди. Мен Мулло Бобо богининг кўча тарафидаги қабристонга етиб эдимки, шошилиб, илгарилаб кетгандарни уриб, қайтариб бизга томон ҳайдадилар. Илгари бориб Мирзоҳон ўтирган ҳовлига кирганлар тўрт киши эди. Бири Саййид Қосим эшик оға, иккинчиси Қанбар Али Қосимбек, учинчиси Шерқули қоровул мўгул, тўртинчиси Шерқулининг жамоатидан Султон Аҳмад мўгул эди.

Бу тўрт киши борибоқ, тортинмасдан Мирзоҳон ўтирган ҳовлига кирадилар, тўс-тўполон бошланади. Мирзоҳон бир отга миниб қочиб чиқади. Абулҳасан Қўрбегининг иниси Муҳаммад Ҳусайн ҳам Мирзоҳонга навкар бўлган эди. Бу тўрт кишидан Шерқулини чо-

пиб йиқитишиади. Бошини кесиш пайтида қутулиб кетади. Бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, ярадор бўлиб, ўша ерда бизга қўшилдилар. Кўчада отлик эл тиқилиб, тўхтаб қолди, на илгари юра олардилар, на кейинга қайта оладилар. Мен яқинимдаги йигитларга: — Отдан тушиналар, ташланинглар! дедим. Дўст Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад ва яна бир неча йигит отдан тушиб, бориб, ўқ отдилар. Ёв қочаверди. Қўргондагиларга кўп кўз тутдик. Уруш пайти етиб келишмади. Ёвни қочиргандан сўнг бирин-кетин чопиб кела бошладилар. Ҳали Мирзоҳон ўтирган чорбоққа кириб улгурмаган ҳам эдимки, қўргондаги элдан Аҳмад Юсуф, Саййид Юсуф келди. Мен билан ҳамроҳ бўлишди. Мирзоҳон ўтирган боққа кирдик. Кўрдим. Мирзоҳон — йўқ. Қочиб кетипти. Тезданоқ қайтдим. Аҳмад Юсуф менинг ортимда эди. Чорбогнинг эшигидан Дўст Сарипулий пиёда қилич ялангочлаб кириб келди. У Кобулда мардоналиги туфайли ҳурмат-эътибор топган, ўша ерда Кобулда соқчи даста бошлиги мансабига қўйилган эди, У менга тик қараб бостириб келарди. Мен совет кийган эдим. Камарбанд боғламагандим. Дубулга ҳам киймаган эдим. Бир неча марта „Ҳай Дўст, ҳай Дўст!“ деб қичқирдим, Аҳмад Юсуф ҳам қичқирди. Совуқ ва қорда юравериб ўзгарганимданми, ё мени танимади, ё уруш газабидан, тортинмай яланг билагимга қилич солди. Тангри инояти эди. Қил улича таъсир қилмади.

*Агар тиги олам бижунбад зи жой,
Набурррад раге то наҳоҳад Худой.*

(Мазмуни: „Агар олам тиги қўзгалса ҳам, Худо хоҳламаса бирор томирни кесолмайди“.)

Мен ушбу дуони ўқиган эдим. Унинг хосияти бўлди, Тангри таоло бу фалокатни даф қилди ва бу менга йўналган балони бартараф қилди. У мана бу дуодир: „Бисмиллаҳир роҳманир-роҳим. Аллоҳумма, анта роббий, ла илаҳа илла анта, алайка таваккалту ва анта роббул аршил-азим. Ма шааллоҳу кана ва ма лам яшаъ лам якун ва ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳил-алийил-азим. Ва иълам инналлоҳа ала кулли шайъин

қодир. Ва инналлаҳа қод аҳато бикулли шайъин илман ва аҳсо кулла шайин ададан. Аллаҳумма инни аъзуу бика мин шарри нафси ва мин шарри гойри ва мин шарри кулли зи шаррин ва мин шарри кулли даббатин, анта охаз би насиятиҳа, иннака роббил-аршил-азим“.

(Мазмуни: Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман. Аллоҳим, ўзинг роббимсан, ўзингдан ўзга илоҳ йўқ, ўзингга таваккал қилдим ва сен улуг арш роббисидирсан. Ниманики Аллоҳ хоҳласа бўлади, хоҳламаса бўлмайди. Ва ҳеч қандай мадад, куч-қувват йўқ, магар энг юксак ва буюк Аллоҳ билан. Ва билингки, Аллоҳ таоло ҳар бир ишга қодирдир. Ва албатта Аллоҳ батаҳқиқ ҳар бир нарсани ўз илми билан билиб турувчи ва ҳар бир ҳисобланувчи нарсанинг ҳисобини билувчи зотдир. Аллоҳим, нафсимнинг ёмонлигидан ва бошқа нафснинг ёмонлигидан ва ёмонлик қилувчиларнинг ёмонлигидан ва бошқа маҳлуқотларнинг ёмонлигидан ўзингдан паноҳ сўрайман. Албатта, сен улуг арш роббисидирсан.)

У ердин чиқиб Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўтирган Боги Биҳиштга келдим. Муҳаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб, яширинибди. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўтирган бoggчанинг раҳнасида етти-саккизта ўқ-ёйлик киши турипти. Мен бу кишиларнинг устига отимни ниқтаб бордим, тўхтамай, қочабердилар. Мен етиб, бирига қилич солдим. Шундай юмалаб кетдики, боши учиб кетдимикан, деб ўйладим. Ўтиб кетдим, мен қилич солган киши Мирзохоннинг кўкалдоши Тулак кўкалдош экан. Қилич елкасига тушибди. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўтирган уйларнинг эшигига етганимда том устидан бир мўгул, менинг навкарим эди, уни танирдим, тик турган ҳолда юзимга қараб ёй торти. У тарафдан-бу тарафдан „Ҳай, ҳай, подшоҳdir!“ дедилар. Ўқни қайтариб садоққа солиб қочди. Ўқ отишдан ҳам иш ўтган эди. Мирзоси ва сардорларидан қочгани қочди, қўлга тушгани тушди. Ушбу ерда ким учун ҳам ўқ отарди? Мен ҳурмат-эътибор қилиб Нингнаҳор туманини иноят қилганим Султон Санжар барлос ҳам бу фитнада улар билан шерик эди. Тутиб, бўйинни боғлаб келтирдилар. Изтироб билан:

„Ҳой, менда не гуноҳ?!“ деб қичқиради. Гуноҳ бундан ортиқ бўладими? Султон Санжар барлос бу жамоат билан ҳамжиҳат ва кенгашдошлардан бир улугроги сен бўлсанг!

Хон додамнинг волидаси Шоҳбегимга жиян бўлар эди. Бундай шарманда қилиб сазойи қилманг, бунга ўлим йўқдир! — деб буюрдим.

Бундан чиқиб қўргонда қолган беклардан бири Аҳмад Қосим кўҳбурни бир даста йигитлар билан Мирзохоннинг ортидан юбордим. Ушбу Боги Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва Хуб Нигорхоним чодирлар қуриб ўтирган эдилар. Бу боддан чиқиб, Шоҳбегимни ва хонимни кўргани бордим. Шаҳар эли ва саёқ-салпилар ҳужум қилиб, бурчак-бурчакда элни тутмоққа, мол таламоққа йўл қўйибдилар. Кишилар қўйиб, барча талончиларни уриб-сурив чиқардик.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўтирган эдилар. Доимги ерда тушиб, бориб бурунгидек адаб ва таъзим билан кўришдим. Шоҳбегим ва хоним беҳад, беқиёс изтиробда, хижолатдан бошлари эгик хижил эдилар. На маъқул узр айта оладилар, на дурустроқ ҳол-аҳвол сўрашга ботина оладилар. Булардан умидим бундай эмас эди. Бу фитначи гуруҳ ҳар қандай бадбахтлик ниятида бўлсалар ҳам бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солар эдилар! Мирзохон ҳам Шоҳбегимнинг туғишиган невараси, кеча ва кундуз бегим қошида эди, Мирзохон агар буларнинг сўзларига кирмаса, уни қўймай ўзларининг қошида сақласа ҳам бўларди.

Неча марталаб замона нотинчлигидан ва даврон муросасизлигидан, таҳт ва мамлакат, навкар ва савдардан айрилиб, уларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч қандай ҳурмат-эътибор ва шафқат кўрмадик. Менинг укам Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг ўз маъмур вилоятлари бор эди. Мен ва онам, ҳали вилоят нари турсин, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадик. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен — набираси эмасмидим? У табақадан ким менинг даргоҳимга тушса, қўлимдан келганча қариндошлиқ ва яхшиликни жойига келтирдим, чунончи Шоҳбегим келдилар, Кобулнинг аъло ерларидан Памгонни бердим. Яна ҳар хил фар-

зандлик бурчи ва хизмат кўрсатишида камчиликка йўл қўймадим.

Султон Саидхон — Кошгар хони бешолти яёв-яланг билан келди. Туғишган укаларимдек кўриб, Ламгон туманларидан Мандировар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвда енгган маҳали, Қундузга ўтганимда, Андижон вилояти мен томонга боқиб, баъзи қўргонбегиларини қувиб, баъзи ерларини беркитиб, менга киши юбордилар. Мен Султон Саидхонга барча навкарими ни топшириб, кўмак қўшиб, туғилиб ўсан ерим Андижон вилоятини унга багишлаб, хон қилиб юбордим.

Ҳозиргача ҳам у табақадан ким келмасин, ўз туғишганларимдек кўрдим. Чунончи, Чин Темур Султон, Эсон Темур Султон, Тухта Султон ва Бобо Султон шу пайтларда менинг қошимдадирлар. Барчани ўз туғишганларимдан яхшироқ кўриб, ҳурмат-эътибор ва шафқатлар қилганиман.

Бу битилганлардан мақсад шикоят эмас, рост воқеаларни ёзаётирман. Бу ёзилганлардан мақсад ўзимнинг таърифим эмас, ҳақиқий воқеа баёнини таҳрир этганман. Чунки бу пайтларда шунга қарор қилинганки, ҳар сўзнинг рости битилгай ва ҳар ишнинг ҳақиқий воқеий баёни таҳрир этилгай. Зотан отагодан ҳар қандай яхшилик ва ёмонлик кўрган бўлсам ёздим. Қариндош ва бегонада ҳар қандай айб ва фазилатлар содир бўлган бўлса, таҳрир айладим. Ўқувчи маъзур тутсин ва эшитувчи эътироз қилмасин.

Бу ердан туриб Мирзохон ўтирган чорбоққа келиб, вилоятларга, аймоқларга ва яқин-йироқларга фатҳномалар — зафар мактублари юборилди. Ундан сўнг отланиб аркка келдим. Муҳаммад Ҳусайн мирзо қўрқувдан хонимнинг тушакхонасига қочиб кириб, тушакнинг бўгжамасига ўзини боялатипти. Қўргондагилардан Мирим девон ва яна баъзиларни бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони топиб келиш учун юбордик. У хонимнинг эшигига келиб, қўполроқ, одобсизроқ сўзлар айтипти. Ҳар ҳолда Муҳаммад Ҳусайн мирзони хонимнинг тушакхонасидан топиб, аркда менинг қошимга келтирдилар. Мен бурунгидек

таъзим қилиб ўрнимдан турдим, унча қўполликка бормадим. Муҳаммад Ҳусайн мирзони, бундай хунук ва тубан ҳаракатга қадам қўйгани, бундай гавго ва фитна ишларга бош қушгани учун бурда-бурда қилсан ўринли эди. Орада ҳар ҳолда қариндошлилк бор эди: менинг туғишган холам Хуб Нигорхонимдан ўғил-қизлари бор эди. Бу ҳуқуқни эслаб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони озод қилдим. Ҳурросон сари руҳсат берилди. Бу мурувватсиз ва Ҳақни танимайдиган киши менинг бундай яхшилигимни, яъни жонини омон қолдирганимни буткул унутиб, Шайбонийхон қошида мендан гийбат ва шикоятлар қилибди. Оз фурсат ўтмай Шайбонийхоннинг ўзиёқ уни ўлдириб, жазосига етказди.

*Ту бад кунандаи худро ба рузгор супор,
Ки рузгор туро чокарест кинагузор.*

(Мазмуни: Сен ўзингга ёмонлик қилганини ҳаёт измига топшир, бил ҳаёт қасоскор мулозимингдир.)

Мирзохоннинг ортидан юборилган Аҳмад Қосим кўҳбур (тогкесар) ва яна бир неча йигитлар Қарғабулоқ қирларида Мирзохонга етадилар. У коча ҳам олмасди, қўл кўтаришга ҳам қувват ва журъати йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи-шимолий томонидаги айвонда ўтиргандим. Мен: „Кел, кўришайлик“, дедим.

Довдираганидан эгилиб келгунча икки марта йикилди. Қўришгандан сўнг, ёнимга ўтқазиб, кўнглини кўтардим. Шарбат келтирдилар. Мирзохондан ваҳимани кеткизиш учун шарбатни аввал ўзим ичиб, сўнг унга бердим. Мирзохон томонига ўтган сипоций ва эл, мўгул ва чигатой ваҳимада, ҳам нотинч эдилар. Шу боис эҳтиёт чораси сифатида, Мирзохонни эгачисининг уйидагина бўлишини буюрдик. Ушбу фитнага бош қўшган эл ва улусдан ҳануз хавф ва иккиланиш бор эди. Мирзохонни Кобулда қолишини маъқул кўрмай, бир неча кундан сўнг у Ҳурросон томонга жўнатилди.

Уларга руҳсат бергандан сўнг, Борон, Чоштуба ва Гулбаҳор тоғ этаклари сайрига бордик. Баҳорда Борон чўли, Чоштуба дашти ва Гулбаҳор этаклари жуда файзли бўлади. Сабзаси Кобул вилояти-

нинг ўзга ерларига қараганда хийла яхши бўлади: турли-турман лолалар очилади. Бир маротаба лола навларини санаашларини буюрдим: ўттиз тўрт нав лола чиқди. Чунончи, бу ерлар таърифида бир байт айтилган эди:

*Сабзаву гуллар била жаниат бўлур
Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию
Гулбаҳор.*

Ушбу сайдага келганда, бу газални ёзиб тугатдим:

*Менинг кўнглумки гулнинг гуячасидек
таҳ-батаҳ қондур.
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоги
не имкондур?*

Дарҳақиқат, баҳорда сайд қилмоққа, қуш солмоққа ва қуш отмоққа бу ерлардек жойлар кам учрайди. Шунинг учун Кобул ва Газни вилоятининг таъриф ва тавсифида бироз сўз юритилди.

Ушбу йили Носир мирзо ва унинг қулидагилар мумаласи ва ишларидан Муҳаммад қўрчи, Муборакшоҳ, Зубайр ва Жаҳонгир сингари Бадахшон беклари ранжидилар, ҳатто ёв бўлдилар. Барча иттифоқ бўлиб, лашкар тортиб, Кўкча дарёсининг Яфтал ва Рог томонидаги

текислик орқали отлиқ-яёвни йигиб, саф тузиб қирлар бўйлаб Ҳамлоннинг яқинига келдилар. Носир мирзо ва қошидаги тажрибасиз йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар билан қирларга келиб уруш қиладилар. Ери ўйдим-чукур, пиёдалари лашкар бир-икки марта от солганида тўхтаб уриб қайтарадилар; бироқ дош бера олмай, қочадилар. Бадахшонликлар Носир мирзони енгиб, бор нарсаларини талон-торож қилдилар.

Носир мирзо яқинидагилар билан енгилиб, таланиб, Ишкамиш ва Норин билан Қелогойга бориб, Қизилсувнинг юқорисидан утиб, Обдара йўли билан кириб, Шибарту довонидан ошиб, Кобулга етмиш-саксонта таланганд, олдирган, оч-ялангоч навкар-савдари билан келди.

Қодир Оллоҳнинг ишини қарангки, бундан бурун икки-уч йил Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчириб, ҳайдаб, Кобулдан ёвлашиб чиқиб, Бадахшонга бориб, дара ва қўргонларни беркитиб, не хаёллар билан юради. Бурунги қилмишларидан боши қуий эгилган ва хижил, ўзининг сотқинлигидан шарманда ва хижолат бўлипти. Мен ҳам ҳеч нарсани юзига солмадим. Яхши сўрашиб-нетиб хижолатдан чиқардим.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎН УЧИНЧИ(1507-1508) ЙИЛ ВОҶЕАЛАРИ

Гилжига ҳужум қилиш ниятида Кобулдан отландик. Саридеҳга тушганда хабар келтирдиларки, Саридеҳдан бир йиғоч наридаги Машит ва Секонада куп маҳмандлар гофил бўлиб ўтиришганиш. Бор бек ва йигитлар маҳмандни талон-торож қилиш ҳақида яқдил бўлдилар.

Мен: „Шу муносиб ишми? Нима ниятда отланган эдигу, мақсадга етмай ўз халқимизни талон-торож қилиб қайтамизми? Бундай қилиш мумкин эмас“, дедим.

Саридеҳдан отланиб, Каттавоз чўлини кечаси билан қоронгуда босиб ўтдик. Қоп-қоронги кеча, теп-текис ер, на тоғ ва на қир кўринади. На йўл ва на из маълум бўлади, ҳеч ким йўлни бошқара олмади. Охири ўзим бошладим. Бир-икки маротаба бу ерларга келгандим. Ўша қиёс билан қутб юлдузини ўнг ягри-

нимизга олиб юравердик. Тангри рост келтирди. Тўппа-тўғри Хожа Исмоил қирлари ёнида гилжилар жойлашган Қаёқту ва Улобату сойига келдик. Ушбу сойнинг ўзидан йўл чиқарди. У сойга тушиб, ўзимиз бир оз ухлаб, отимиз дам олиб, тонг отганда яна жўнадик.

Офтоб чиққанида бу қир ва тогаро йўллардан текисликка чиқдик. Ушбу ердан гилжилар ўтирган ергача бир йиғочдан кўпроқ йўл бор. Текисликка чиққач, гилжининг қорасими, тутуними кўринди. Лашкар бирдан ёппасига илгарига отилди. Бир-икки курўҳгача чопиб, кишига, отга ўқ отиб, элни тўхтатдим. Бундай бирданига ёппасига талон-торожга ташланган беш-олти минг лашкарни тўхтатиш анча мушкул эди. Тангри қўллади: лашкар тийилди. Яна бир шаръийга яқин йўл юргач, афғоннинг қорасини кўриб, талон-торожга рухсат

берилди. Бу ҳужумда жуда күп қўй қўлга тушди. Ҳеч бир ҳужумда бунча күп қўй тушган эмасди.

Молни ҳайдаб қайтганимиздан сўнг, афгонлар ҳар тарафдан гуруҳ-гуруҳ келиб, текисликка ўтиб, уруш ҳаракатига тушдилар. Бир гуруҳни баъзи бек ва ичкilar бориб, ўраб олиб, тамоман ўлдирдилар. Яна бир гуруҳи томонга Носир мирзо отланиб, барчасини қирди. Ўлган афгонлар бошидан калламинар кўтарилди. Оти зикр этилган Дўст Пиёда кутволнинг оғигига ўқ тегиб, Кобулга келганда ўлди. Хожа И smoилдан кўчиб, Улобатуга келиб тушдик. Бу ерга келганда, баъзи бек ва ичкilar юриб, гайрат курсатиб, бу ўлжаларнинг хумсини (бешдан бир қисмини) давлат ҳисобига олишлари ҳақида фармон бердик. Қосимбек ва яна баъзиларнинг ҳурматини қилиб, хумсини олмадик. Қаламга келган хумс: ўн олти минг қўй чиқди. Бу саксон мингнинг хумси эди. Ҳалок бўлган бекларга тақсимланган қўйлар юз мингтадан ортиқ эди.

У юртдан эрта отланиб, Каттавоз чўлида ов учун чарга (маълум ов майдонини катта давра олиб айланасига тизилиб овлаш усули) қўйилди. Бу даштнинг кийик ва қулони ҳамма вақт семиз бўлади ва кўп бўлади. Чарга орасига кўп қулон ва кийик кирди. Роса кўп қулон ва кийик ўлдирдилар. Ов асносидан бир қулоннинг ортидан чопдим, яқинроқ етиб, бир ўқ отдим, иккинчи бор тагин отдим. Лекин бу захмлар йиқилгудек таъсир қилмади. Бу икки захмнинг зарбида югуриши бурунгидан секинроқ бўлди. Отни ниқтаб, яқин ёндашиб бориб, икки қулогидан ортидаги чаккасига қилич солдим. Кекиртагигина илиниб қолди. Муаллақ ошиб кетди. Кейинги оғиги узангимга тегаёзиб қолди. Қиличим жуда яхши кесди. Ажойиб семиз қулон эди. Этининг қалинлиги кишининг бир қаричидан бироз камроқ келарди. Ширим тагойи ва баъзи Мўгулистон кийигини кўрганлар таажжуб қилиб: „Мўгулистонда ҳам бунчалик семиз кийик кам кўрган эдик“, дейишди. Бугун ҳам яна бир қулон отдим. Ушбу овда тушган қулон ва кийикнинг кўпи семиз эди. Лекин ҳеч қайсиси мен ўлдирган қулонча семия эмас эди.

Бу ҳужумдан қайтиб келиб, Кобулга тушдик. Ўтган йилнинг охирида Шайбоқхон Самарқанддан Ҳирот умиди билан лашкар тортди. Туз кўр қилгур Шоҳ Мансур бахши... Андхуд унда эди. Шайбоқхонга кишилар юбориб, Шайбоқхонни отланмоққа шоширибди. Андхуд тупроғига келганда бу ... ўзбакка киши юборганман, деб ишониб, ясаниб, бошига турна пари санчиб, ҳадя тортиқ олиб чиқарда боғпиз ўзбак тўш-тўшидан ташлашиб, бу ярамасни, тортиқ ва ҳадясинио кўрган кишисини тит-пит қилишипти.

Бадиuzzамон мирзо, Музаффар мирзо, Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун аргун Бобо Ҳокий атрофида бутун лашкари билан на урушмоқ азмида, на қўргон беркитмоқ жазмида, ҳеч ишни аниқ мўлжаллаётмай, нима иш қилишни билмай саросимага тушиб ўтиришган эдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ишбильармон киши эди. У шундай депти: „Музаффар мирзо ва мен Ҳиротнинг қўргонини беркитайлик. Бадиuzzамон мирзо билан Зуннунбек Ҳиротнинг атроф ерларидаги тоғларга бориб, Сийстондан Сulton Али аргунни, Қандаҳор ва Замини Довардан Шоҳбек ва Муқимни лашкарлари билан келтириб, ўзларига қўшсинлар. Ҳазора ва накдарий лашкарлари қанча бўлса, йигиб тайёр турсинлар. Фанимнинг тоқقا бормоги мушкулдир. Ташибаридаги лашкарнинг хавфидан қўргон устига ҳам кела олмас“. Жуда яхши айтипти. Оқилона йўл эсига келипти. Зуннун аргун мардона киши бўлса-да, лекин хасис, молпараст иш юритиш йўл-йўригини билмайдиган, бефаросатроқ ва телбароқ киши эди. Шу фурсатларда, Ҳиротда ака-ука шериклик билан подшоҳ эдилар. Бадиuzzамон қошида олий ихтиёри бек шу эди. Қайд этилганидек, молпарастлиги туфайли Муҳаммад Бурундуқнинг шаҳарда туришига рози бўлмади. Ўзи шаҳарда қолишни хаёл қилди, уни ҳам эплай олмади. Ҳийлагар ва тамаъгир кишиларнинг ёлгони ва хушомадига учиб, ўзини бадном ва расво қилди, унинг гўллик ва телбалигига ҳеч нима бундан яхшироқ далил бўлолмайди.

Гап шундаки, Зуннунбек аргун бундай олийихтиёр ва эътиборга сазовор

бўлгач, бир неча шайх ва мулла унинг олдига келиб: „Авлиё Қутб биз билан муомала қилди. Сенга „Ҳизарбуллоҳ“ (Оллоҳнинг шери) лақаб бўлди. Сен ўзбакни енгасан!“ дейишади. У бу сўзларга ишониб, бўйнига фута солиб, шукрлар қилибди. Ушбу сабабларга кура, Муҳаммад Бурундуқнинг маъқул йўл-йўриғига амал қилмай, на қургонни ҳимоя қилипти, на уруш ярогини созлабди, на қаровул, на ёв келганидан хабардор қилувчи, огоҳлантирувчи кишиларни қўйипти, на ганим келса кўнгилдагидек урушадиган ҳарбий сафда тартиб ва қоида ўрнатибди.

Охир-оқибат улар Шайбоқхон муҳаррам ойи Мурғобдан ўтиб, Серкай тупроғига яқин етгандагина хабардор бўладилар. Саросимага тушиб, ҳеч иш қила олмайдилар. На элни йига оладилар, на жанг сафини тузга оладилар. Тўгри келган тарафдан ёвга қараб юраберадилар. Зуннун аргун ушбу хушомадга учиб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг қаршисига юз-юз элликтacha кишиси билан Қора Работда туради. Ганим кўп кишиси билан етиб келибоқ буларни енгади. Зуннунни тутиб, ўлдириб, бошини кесадилар.

Мирзоларнинг оналари, опа-сингил ва аёллари ҳамда ҳазинаси — ҳаммаси Олақўргон номи билан машҳур бўлган Ихтиёридин қалъасида эди. Мирзолар шаҳарга кеч етиб борадилар. Ярим кечагача отларини тиндириб ухлайдилар. Саҳар вақти шаҳарни ташлаб чиқиб кетадилар. Қўргон беркитишни хаёлларига ҳам келтиролмайдилар. Мунча муддат ва фурсатда оналари ва эгачи-сингилларини, кўч ва бола-чақани ҳам олиб чиқмай ўзбакка асирикка ташлаб қочадилар. Қўргонни мустаҳкам қилмоқни уйламадилар ҳам.

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ Султон Ҳусайн мирзонинг аёллари ва Бадиuzzамон мирzonинг, Музаффар мирzonинг аёллари ва бола-чақалари — барчаси, мирзоларнинг ҳазиналари ҳамда бор уй анжом-ускуналари Олақўргоннинг ичидаги эди. Қўргонни кўнгилдагидек мустаҳкам ва саранжом қилмаган эдилар. Қургонга мадад бўлгулик йигитлар ҳам етарли эмас эди. Мазидбекнинг укаси Ошиқ Муҳаммад аргун яёв, лашкардан қочиб келиб қўргонга

кирди. Булар Алихон Амир Умарнинг ўғли, Шайх Муҳаммад Абдулло бакавул (ошпаз), Мирзобек Қайхисравий ва Мирраки кўр девон эдилар. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундан сўнг шайх ул-ислом ва зодагонлар аҳд ва шарт қилиб, ташқиқўргоннинг калитларини олиб бордилар. Қургонни мана шу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти кун сақлади. Ташқаридан — Отбозори тарафидан тешик очиб, ўт қўйиб, қўргон деворининг бир минорасини учирдилар. Қўргон эли шошилиб қолиб, қўргонни сақлай олмадилар, олдирдилар.

Шайбоқхон Ҳиротни олгандан сўнг, бу подшоҳларнинг авлод-аждоди билан, нафақат бу жамоа, балки бутун халойиқ билан ёмон қилди. Қишлоқи ва олам кўрмаган бу одам беш кунлик ўтар дунё учун бундай ёмон от қозонди. Шайбоқхондан хунук хатти-ҳаракат ва ярамас қилиқлар Ҳиротда содир булди: аввало, чирик дунё учун Хадича бегимни Шоҳ Мансур баҳши...га топнириб, турли азобларга солди. Яна Шайх Пурондек валий ва азиз кишини мўгул Абдулваҳҳобга тутдириди, ҳар ўглини яна бир кишига тутдириди, яна аҳли шеър ва истеъоддни Мулло Биноийга топшириди.

Хуросон закийлари орасида бу ҳақда бир қитъя шуҳрат топди:

*Бажуз Абдуллоҳи кери ҳар имрӯз,
Надида ҳеч шоир рӯйи зарро.
Биноий зар тамаъ дорад зи шоир,
Магар хоҳад гирифтган кери ҳарро.*

(Мазмуни:

*Бу кун эшак олати Абдуллодан бошқа
Ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган.
Биноий шоирлардан олтин тамаъ қиласи,
Улардан эшак олатин олармиди??!*

Яна Музаффар мирzonинг Хонзода-бегим исмли хотинини Ҳиротни олгандаёқ идда муддатига боқмай, ўзига ниқоҳлаб олди. Яна қози Ихтиёр билан Ҳиротнинг машҳур ва қобилиятли муллаларидан Муҳаммад Мир Юсуфга, ўзи оми бўлишига қарамай, тафсирдан сабоқ айтди. Яна Мулло Султон Али Машҳадий билан Беҳзод мусаввирнинг тасвир ва хатига қалам тегизиб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир bemaza байт ёзар ва минбарда ўқитиб, чорсуга ости-

риб, шаҳар элидан ҳадя оларди. Гарчи Шайбонийхон саҳархез, беш вақт намозни тарк қилмайдиган, қироат илмини тузуккина биладиган киши бўлса-да, лекин бундай гўлларча, аплаҳларча, коғирларча сўз ва қилмишлар ундан купсадир бўларди.

Ҳиротни олганидан ўн-ўн беш кун ўтгач Қаҳдистондан Пули Солорга келиб, бор лашкарини Темур Султон билан Убайд Султонга бошлатиб, Машҳадда гофил ўтирган Абулмуҳсин мирзо билан Кепак мирзо устига юборди. Бир маротаба Қалотни беркитишни хаёл қилиптилар. Яна бир маротаба бу лашкарнинг келаётганини эспитиб, ўзга йўл билан Шайбоқхоннинг устига юрмоқчи бўладилар. Бу жуда яхши хаёл экан. Аммо ҳеч ишга ва ҳеч қайси сўзга қарор бера олмай ўтирганда Темур Султон билан Убайд Султон лашкар билан илдам етишадилар. Мирзолар ҳам жангга саф тортиб чиқадилар. Абулмуҳсин мирзони тез енгадилар. Кепак мирзо озроқ киши билан акасининг ганимига ташланади. уни ҳам енгадилар. Иккала aka-укани қўлга туширадилар. Бир ерда ўтиргизганларида, aka-ука бир-бирини қучиб, ўпишиб, видолашадилар. Абулмуҳсин мирzonинг қўрқоқлиги намоён бўлади. Кепак миrzога афтидан ҳеч нарсанинг фарқи йўқ эди. Иккала мирzonинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканида юборадилар.

Шу орада Шоҳбек ва укаси Муҳаммад Муқим Шайбоқхондан ваҳимага тушиб менга такрор-такрор элчи ва мактублар юбориб, бирдамлик ва хайриҳоҳлик изҳор қилдилар.

Муқим ҳам бир мактубида мени очиқ чақирган эди. Ўзбак вилоятни бутунлай олган бундай пайтда бизнинг қараб турмомимиз муносиб кўринмади. Бунча элчилар ва мактублар юбориб бизни тиладилар, уларнинг келиб мулозамат қилмоқларига ишончимиз қолмади. Барча беклар ва фикри бутун кишилар билан кенгашиб: лашкар отлансин, бу аргун беклари бизга қўшилгандан сўнг Хуросон устига юрамиз ё буларнинг маъқул ва тўғри маслаҳати билан бошқа режа тузамиз, деган қарорга келдик. Бу ният билан Қандаҳор сари йўлга тушдик.

Янгам Ҳабиба Султонбегим юқорида зикр этилганидек, қизи Маъсума Султонбегимни Ҳиротда келишганимиздек олиб келди. Газнида мулоқот қилдик. Хисрав кўкалдош, Султонқули чиноқ ва Гадойи Билол Ҳиротдан қочиб, Ибни Ҳусайн мирзо қошига боришган эдилар. Ундан Абулмуҳсин мирзо қошига борадилар. У ердада ҳам тура олмай, бизнинг қошимизга улар билан бирга келдилар.

Қалотга етганда бу ерга савдо қилгани келган кўп Ҳиндустон савдогарларига дуч келдик, қоча олмадилар. Лашкар эли улар устига етиб бордилар. Кўпчилик, бундай ёвгарчилик пайти душман вилоятiga келганни таламоқ керак деган мулоҳазани билдириб, мени кўндиromoқчи бўлишди. Мен рози бўлмадим. Дедимки: „Савдогарнинг не гуноҳи бор? Бундай майда-чуйда фойдадан Тангри розилигини ўртага қўйиб кечсак, бунинг эвазига Тангри таоло катта-катта фойдани насиб қилгусидир. Чунончи, ушбу бир неча кун аввал Филжига ҳужумга отланганимизда маҳманд афғоний қўй ва мол, аҳлу ағли билан лашкардан бир йиғоч нарида эди, кўпчилигингиз уни таламоқчи бўлдингиз. Мен мулоҳаза қилиб, рози бўлмагандим. Эртасига ёқ Тангри таоло Филжидаги ганим афғонийнинг молидан лашкар элига шунчалик кўп ўлжга насиб этдики, ҳеч бир ҳужумда бунчалик қўй тушмаган эди“. Қалотдан ўтиб, бу савдогарлардан ҳадя расми бўйича бир нарсалар олинди.

Кобулни олгандан сўнг Хуросонга кетишига рухсат берилган Мирзоҳон, Хуросондан чиққанда у ерда қолган Абдураззоқ мирзо биз Қалотдан ўтганимизда Қандаҳордан қочиб келдилар.

Биҳар мирzonинг набираси — Жаҳонгир мирzonинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирzonинг онаси шу икки мирзо билан келиб бизга қўшилди. Шоҳбек билан Муқимга: „Сизларнинг сўзингиз билан бу ерга келдик. Ўзбакдек ёв Хуросонни олди, келинг! Давлат барқарорлиги учун сизларнинг иттифоқ ва хайриҳоҳлигингизда бирор қарорга келайлик“, деган мазмунда хат ва кишилар жўнатилди.

Хат ёзганлари ва бизни чорлаганларидан Муқим ва Шоҳбек мутлақо тониб,

бетамизларча қўпол жавоблар юбориши. Қишлоқилигининг бири шу эдики, Шоҳбекнинг менга битилган хати орқасида беклар бекларга, аниқроғи улуғроқ мартабалик беклар кичикроқ мансаблик бекларга муҳр босадиган жойда — қозоз ўртасига муҳр босиб юборипти. Агар бундай ғализ ҳаракатлар қилмаса ва бундай қўпол жавоблар юбормаса эди, иш бунга бориб етмасди.

Негаким:

*Ситеза ба жое расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони кўҳан.*

(Мазмуни: Зугум билан айтилган сўз қадими хонадонларни вайрон қилиб юборади.)

Ушбу хусумат ва қишлоқиликлари оқибатида уй-жойини ва ўттиз-қирқ йил йиқсан-тергандарини елга бердилар.

Шаҳри Сафо тупрогида эканимизда бир куни ўрда — лашкаргоҳ ичидагитувчи бир ғавғо кўтарилиди. Барча лашкар эли қуролланиб отландилар. Мен гул ва таҳоратга машғул эдим. Беклар жуда ташвишга тушдилар, фориг булиб мен ҳам отландим. Ғавғо хато булган экан, бир оздан сўнг босилди. У ердан манзилма-манзил кўчиди Гузарга тушдик. Бу ерда ҳам муроса билан сўзлашиб пайида булдик. Аргунлар бунга парво қилмай, қайсарлик ва ўзбошимчаликларидан қолмадилар. Ер-сувни биладиган хайриҳоҳларимиз: Қандаҳорга келадиган сойларнинг боши Бобо Ҳасан Абдол ва Халишак тарафида, деб айтдилар. У юзга ўтиб Қандаҳорга келадиган сойларни батамом бузмоқ керак. Шунга келишиб, тонгда зирхланиб, жанговар ўнг қанот, чап қанот бўлиб сафланиб, Халишакка кўчилди. Шоҳбек ва Муқим Қандаҳор тогининг мен тош иморат қаздирган тумшуғининг олдида чодир тикиб ўтирган эдилар. Муқимнинг кишилари тезлик қилиб, дараҳтлар ораси билан яқинроқ келдилар. Шаҳри Сафо атрофида эканда қочиб келган Тўфон аргун, ёлғиз аргунларнинг жанг сафи томонига ёндашипти. Ишқулло дегани етти-саккиз киши билан ажralиб, жадал илгарилаб келади. Тўфон аргун ёлғиз бориб юзма-юз бўлиб, қилич солишиб, отдан йиқитиб, бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидан ўтганда келтирди, яҳшилийка йўйдик.

Бу ер маҳалла ва дараҳтларнинг ораси эди, бу жойда урушишни маъқул кўрмай, тоф этаклари билан ўтиб, Халишакнинг олдида — сойнинг Қандаҳор тарафидаги утлоқда юрт тайин қилиб тушаётган эдик, Шерқули қоровул илдам келиб, арз қилди: „Ён саф тортиб етиб келди“. Қалотдан ўтганда, лашкар эли анча очлик ва танқислик тортган эди. Халишак тупрогига келгач, юқориқуидан қўй ва мол, дон ва сомон топиш учун лашкар элининг кўпи ҳар тарафга тарқалган эди. Лашкарнинг йиғилишини кутмай тезда отландик. Бизнинг ҳозир бўлган кишимиз икки мингтага яқин эди. Бу ерга тушаётганимизда, айтилганидек, юқори-қуий лашкардан анча киши кетганди. Уруш вақти улар қўшила олмадилар. Урушга ҳозир кишимиз мингтacha чиқарди. Кишимиз оз бўлса-да, лекин анча пухта ва мустаҳкам жанг сафи тартиб қилган эдим. Ҳеч вақт бунча тартиб ва низом билан саф тузмасдим. Ҳосса тобинга (шоҳнинг маҳсус ҳарбий қисми) батамом қўлидан иш келадиган йигитларни айриб олган эдим: ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, ўн боши ва элликбошини тайин қилгандим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг ва сўл қўлларда туарар ерларини билиб, уруш пайтида қиладиган ишларини аниқлаб, ҳозир ва нозир эдилар. Ўнг қанот, сўл қанот ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён, ўнг ва сўл жадал отлангач, хабарчи лашкар қисм ҳам қийналмай тайинланган ерга томон юра бердилар.

Гарчи баронгор (ўнг қанот) ва ўнг қўл, ўнг ён ва ўнг сўзларининг маъноси бир хил бўлса-да, лекин сўз ўзгариши билан ҳар хил маъно беради. Чунончи, (баронгор) ўнг қанот ва чап қанот (жавонгор) маъносидаги маймана ва майсара, жанговар сафнинг маркази гул таркибида эмас. Бу нав жанговар сафи ўша истилоқ маъносида баронгор ва жавонгор дейилади. Гул сафининг ўнг ва чапини фарқ этиш учун ўнг қўл ва сўл қўл деб айтилди. Ҳосса тобин (маҳсус қисм) буй тенгидир, туркий тилда бўйдоқни ҳам буй дейдилар, аммо бунда у буй тушунилмайди, балки яқин деган маъносини беради. Бунинг ўнг ва чапи ўнг ва сўл деб аталди.

Баронгор (ўнг қанот): Мирзохон, Ширим тагойи, Ѓрак тагойи ака-укала-ри билан, Чалма мұгул, Айюббек, Мұҳам-мадбек, Иброҳимбек, Али Сайдим мұгул мұғуллари билан, Султон Али танқүриңчи, Худобахш ва Абулҳасан ака-укала-ри билан.

Жавонгор (чап қанот): Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тангриберди, Қанбар Али, Аҳмад әлчи Бұға, Ғури барлос, Сайид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ қавчин.

Ировул (хужумчи қисм): Носир мир-зо, Сайид Қосим эшик ога, Мұхіб Али құрчи, Бобо үғли Олловеран туркман, Шерқули қоровул ака-укаси билан, Мұ-ҳаммад Али.

Гулда (марказда), менинг үнг құлым-да Қосим күкалдош, Султон Мұҳаммад дүлдой, Шоҳ Маҳмуд парвоначи, Қул Боязид баковул (ошпаз), Камол шарбат-чи; сұл құлымда: Хожа Мұҳаммад Али, Дұст Носир, Мирим Носир, Бобо Шер-зод, Хонқули, Вали хазиначи, Қутлуқ-қадам қаровул, Мақсұд сувчи, Бобо Шайх. Гулда бутқул хос амалдорлар эди. Катта беклардан ҳеч ким йўқ эди.

Бу зикр этилғанлардан ҳеч ким ҳали беклик мартабасига етмаганди. Бу қисмда Шербек, Хотам құрбеки, Кепак Құлбобо, Абулҳасан құрчи, мұғуллардан Урус, Али Сайид, Дарвеш Али Сайид, Хушкелди чалма, Дұсткелди чалма тогчи ва Амохи Мединий, туркманлардан Мансур ва Рустам Али ака-укаси билан, Шоҳназар Суюндук битилган.

Ганим кишиси иккига бўлинди: бир гуруҳ Шоҳбек номи билан машҳур Шоҳ Шужоъ аргун бошчилигига. Бундан сўнг фақат Шоҳбек деб битилади. Яна бир бўлаги укаси Муқим бошчилигига. Бу аргунларнинг одамларини олти-етти минг ҳисоблар эдилар. Шубҳасиз тўртбеш минги қурол-яроғли эди. Марказ ва ўнг қанот билан Шоҳбекнинг ўзи рўпара бўлди. Муқим чап қанот билан юзмаяз турди. Муқимнинг лашкари акасининг лашкаридан бир озгина камроқ эди. Бизнинг жавонгордаги Қосимбек ва йўлдошларига у жуда қаттиқ ҳужум қилди. Уруш вақтигача икки-уч киши келиб Қосимбекдан кўмак тилади. Бизнинг олдимииздаги ёв ҳам кучли бўлгани учун кўмак ажратиб беролмадик. Ганим тарафига тўхтамай ҳаракат қилдик. Ўқ

кела бошлаган фурсатда бир бизнинг ҳужумчи қисмимизни уриб қайтариб, марказга тиқдилар. Тинмай ўққа тутиб олдинга силжийвердик, бир оз фурсат ўқ отиб душманлар тўхтагандек бўлди-лар. Қаршимда бир киши элни чақириб, отдан тушиб (менга) ўқ отмоқчи бўлди, биз тўхтовсиз юриб келганимиз сабабли, мақсадига етолмай отланиб жўнаб қолди. Отдан тушган бу одам Шоҳбекнинг ўзи экан.

Уруш пайти Пирибек туркман тўртбеш ака-укаси билан саллаларини ечиб, ёвдан юз ўгириб, бизга қўшилдилар. Бу Пирибек Шоҳ Исмоил Бояндур султонларига эга бўлиб, Ироқ мамлакатини эгаллаганида Абдулбоқий мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари билан келган туркманлардандир.

Ўнг қанотимизни ёв бурунроқ чекинтирди. Ўнг қанотимизнинг уни мен ке-йинроқ барпо қилган боққа тисарилиб борди. Чап қанотимиз Бобо Ҳасан Абдолдан хийла қуайроқ икки ёнига дарахтлар ўтқазилган ариқларга етиб борди. Бизнинг чап қанотимиз рўпарасида ўзига яқин кишилари билан Муқим турарди. Чап қанотимиз кипилари ганим Муқим кишиларига нисбатан жуда оз эди. Тангри иноят қилди. Қандаҳор ва кентларига борадиган икки ёнида дарахтлар ўсиб ётган уч-тўртта катта ариқ бизнинг чап қанотимиз ва ганим ўртасида бўлди. Бизникилар кечик бошини эгаллаб ёвни ўтишга қўймадилар.

Чап қанот жангчилари оз бўлишига қарамай яхши, мардонавор урушиб ёвни тўхтатди. Аргунлар тарафидан Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тангриберди билан қилич чопишилар. Қанбар Али яраланди. Қосимбекнинг пешонаси-га ўқ тегди. Ғури барлоснинг қости устига ўқ тегиб чаккасидан тешиб чиқди.

Ушбу фурсатда ёвни қочириб, бу ариқлардан Мурғон (қушлар) тогининг тумшугига қараб ўтдик. Ариқлардан ўтаётган пайтимизда бир чопқирот минган киши тог этагида у томонга ё бошқа томонга кетиш учун тараддулданиб, охири бир томонга қараб жўнади. Шоҳбекка ўхшатдим. Чамаси Шоҳбек эди. Ёвни енггач, бизникилар уларни батамом асир тушириш ва қувлаш учун кет-

дилар. Мен билан саноғлик — ўн бир киши қолганди. У ўн бир кишидан дуруст Абдулло Китобдор эди. Муқим ҳамон жойидан жилмай урушар эди. Кишимизнинг озлигига қарамай, Тангрига таваккал қилиб, ногораларни қоқиб, ганим устига юрдик.

**Купу озга Тангридир бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.**

„Кам мин фиатин қолилатин голабат фиатан касиротан биизниллаҳ“ (Таржимаси: Худонинг амри билан кичик гуруҳнинг катта гуруҳ устидан галаба қилган ҳолатлари оз эмас).

Ганим ногора овозини эпитетиб, бизнинг олға юрганимизни билди, саросимага тушиб, қочиш йўлини тутди. Тангри қўллади, ёвни қочириб, Қандаҳор сари юриб, Фаррухзодбекнинг, ҳозирги вақтда нишон ҳам қолмаган чорбогига келиб тушдик. Шоҳбек ва Муқим шу қочганларича, Қандаҳор қалъасига кира олмадилар. Шоҳбек Шол ва Мастунг тарафга чиқди. Муқим Замини Донар тарафига кетди. Қўргонни ҳимоя қилишга бирор одам қолдирмаган эди.

Қулибек аргуннинг ака-укасидан менга ихлос ва самимиятлари маълум бўлган Аҳмад Али тархон ва бошқалар қургонда эдилар. Улар мен билан келишиб, ака-укаларининг жонига омонлик сўрадилар. Булар иноятимиздан баҳраманд бўлиб, қилган илтимослари амалга оширилди. Қўргоннинг Мошур дарвозасини очдилар. Элнинг бебошлигини ўйлаб, бошқа дарвозалар очилмади. Ушбу очилган дарвозага Ширимбек ва Ёракбек тайин қилинди. Узим бир неча хос кишиларим билан кириб, бебош одамларни қайтариб, сиёsat учун бир-иккитасини ўлимга буюрдим. Аввал Муқимнинг Тошқўргондаги хазинасига бордим. Абдураззоқ мирзо мендан илгарироқ келиб тушган экан.

Абдураззоқ мирзога хазинадан бирор нарса иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни, Қул Боязид ошпазни ва ҳисобчилардан Муҳаммад бахшини тайинладим.

У ердан ўтиб, аркка бордим. Шоҳбек хазинанинг назорати ва ҳисобини олиш учун Хожа Муҳаммад Али, Шоҳ Маҳмуд ва ҳисобчилардан Тағойи Шоҳ

бахши тайинланди. Мирхон деган Зуннуннинг девони уйига Мирим Носир ва Мақсад сувчи юборилди. Мирхон Носир миризога топширилди. Мирзоҳонга Шайх Абусаид тархон тутиб топширилди. У вилоятларда бундай кўп оқ тангани сира кўрган эмасдик. Балки бунча пулни кўрганман, деган кишини ҳам эспитмаганмиз. Ўша кечани аркнинг ўзида ўтказдим. Шоҳбекнинг Сунбул деган қулини тутиб келтирдилар. У аввал унинг маҳрами бўлса-да, унча ҳурмат-эътибор топмаган эди. Бирорга топширдим, яхши асрармай қочириб юборипти.

Эртаси Фаррухзоднинг ўрда жойлашган чорбогига келдим. Қандаҳор вилоятини Носир миризога бердим. Хазиналарни зabit қилиб, юклаб чиқаётган пайтда, аркдаги хазинадан оқ танга юкланган бир қатор туяни Носир миризо олиб қолибди. Уни талаб қилиб ўтирмай, Носир миризонинг ўзига ҳадя қилиб юбордим. Ундан кўчиб, Қушхона сайхонлигига тушилди. Ўрдани кўчириб, ўзим сайр қилиб, кечроқ ўрдага етиб келдим. Бурунги ўрда эмас, таниб бўлмайдиган бир ўрда бўлибди: яхши чопқир отлар, қатор-қатор моя ва нор туялар, ҳачирлар ва тўқима мато ёпилган згарли ургочи туялар, жундан тўқилган матолар ва бахмал чодирлар, шоҳона катта чодирлар ва ҳар бири уюм-уюм қоп ва сандиқлар. Бу икки ака-укасининг нарсаларини бошқа-бошқа хазина қилинган эди. Ҳар хазинада сандиқ-сандиқ, той-той матолар, юкланадиган даражадаги қоп-қоп оқ тангалар. Ҳар кимнинг ўтови ва чодирида ҳар хил ўлжадан кўп эди, қўй ҳам бисёр эди. Қўйга кўп ҳам қарамадилар.

Қалотнинг ичиди Муқимнинг навкарлари бўлиб, уларнинг бошлиғи Қўч аргун ва Тожиддин Маҳмуд эдилар, уларни мол ва нарсалари билан Қосимбекка иноят қилдим. Қосимбек узоқни кўра оладиган, эҳтиёткор киши эди. Қандаҳор ерларида кўп туришимизни маъқул кўрмай, такрор-такрор айтавериб ўлжалари билан охири кўчиртириди. Айтиб ўтилганидек, Қандаҳорни Носир миризога иноят қилиб, Носир миризога рухсат бериб, Кобулга томон йўлга тушдик. Қандаҳор тупрогида хазина улашишга фурсат бўлмади. Қорабоғда тўрт-беш кун

туриб, хазина улашилди. Санаш қийин эди, тарози билан тортиб улашилди. Бек ва кичик беклар, навкар ва тобин бир эшаклик-бир эшаклик, қоп-қоп оқ тангани уловларига юклаб, күтариб олиб кетардилар. Кўп ўлжа ва мол, улуг обрў ва шон-шуҳрат билан Кобулга келдик.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимни, Хуросондан сўраб келтириб эдим, ушбу келганимда никоҳимга олдим. Олти-етти кундан сўнг Носир мирзонинг навкарларидан бир киши, Шайбоқхоннинг келиб Қандаҳорни қамал қилгани хабарини келтирди. Муҳимнинг Замини Довар тарафга қочгани аввал зикр этилган эди. У бориб Шайбонийхонни кўради. Шоҳбекдан ҳам кетма-кет элчилар боради. Буларнинг иғво ва тезлаши билан Шайбоқхон Ҳиротдан тог йули орқали, мени Қандаҳорда деб ўйлаб, Қандаҳор устига юради. Шуларни мулоҳаза қилган, тажрибалик Қосимбек олинган ўлжалар билан бизни Қандаҳордан кўчирди.

**Ҳар чи дар ойна жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад.**

(Мазмуни: *Ёш киши ойнага қараб курган нарсани кекса одам пишиқ гиштга қараб кўра олади.*)

Шайбоқхон келиб Носир мирзони Қандаҳорда қамал қилади. Бу хабар келгач, бекларни чақириб кенгаш қилинди. Мен шундай мулоҳазаларни изҳор этдим: „Ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман Темурбекнинг барча авлодлари қўлидаги вилоятларга эга бўлдилар. Турк ва чигатойлардан турли гўшаларда қолганлари ҳам баъзиси ихтиёрий, баъзиси қурқанидан ўзбакка қўшилиб кетди. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман жуда кучли, биз кўп заиф, бизда на маслаҳат қилиш эҳтимоли, на қаршилик қилиш мажоли бор. Унда эса бунча қувват ва қудрат. Ўзимизга бирор тайинли ер фикрини қилмоқ лозим эди ва бу миқдор имкон ва фурсатда кучли душмандан йироқроқ айрилганимиз яхши: ё Бадахшон томон ё Ҳиндистон сари жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдан бир тарафга отланмоқ керак“.

Қосимбек ва Ширимбек ўзларига қарашли кипилари билан Бадахшонга

бормоққа тарафдор эдилар. У фурсатда Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонликлардан Муборакшоҳ ва Зубайр эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад қўрчи эди. Улар Носир мирзони Бадахшондан чиқарип ўзбакка ҳам қўшилмаган эдилар.

Мен ва баъзи хос беклар Ҳиндистон тарафига борипни муҳимроқ ҳисоблаб, Ламғонга юриш бошладик. Қандаҳор фатҳидан сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзога иноят қилиб, Абдураззоқ мирзо Қалотга қўйилган эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб олгач, Абдураззоқ мирзо Қалотда тура олмай, Қалотни ташлаб чиқди. Биз Кобулдан кўчган фурсатда етиб келди. Кобулга Абдураззоқ мирзо қўйилди. Бадахшонда подшоҳ ва подшоҳзодалардан ҳеч ким йўқ эди, шу боис, Шоҳбегимнинг муносабати ё маъқул кўриши билан Мирзохонга Бадахшон сари руҳсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон билан йўлга тушиб, жўнадилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшонга бормоқчи бўлдилар. Менинг билан бирга бўлишларининг сабаби кўпроқ эди, туғишганлари эдим, ҳар қанча ман қилсак-да, кўнмадилар. Улар ҳам йўлга тушдилар.

Жумод ул-аввал ойи Кобулдан Ҳиндистон нияти билан кўчдик. Кобулнинг ўзи билан юриб Сурҳработ орқали Қуруқсойга тушилди. Кобул билан Ламғон орасидаги афғонлар, ҳатто тинч пайтларда ҳам ўгри, ҳам кazzобдирлар, уруштўполонларда-ку уларга роса Худо беради. Мени, Кобулни ташлаб Ҳиндистонга боради, деб эшитгач, бир ёмонликлари ўн бўлди, яхши одамлари ҳам ёмонликка юз тутишди. Шунчага етдики, Жигдалийдан кўчган тонгда оралиқдаги хизрхайл, хирилжи ва хушён афғонлари Жигдалий довонини тўсмоқни ўйлаб, шимол тарафидаги тоққа жанговар саф ясад келиб, ногора чалиб, қилич ўйнатиб — йўлни тўса бошладилар. Отланганимиз биланоқ лашкар эли теваракатрофини ўраб тоққа юрсинлар, деб буюрдим. Лашкар эли тошларни паналаб, эҳтиёткорлик билан чопа-чопа тоққа юрдилар. Афғонлар бир оз вақт тўхтаб, бир ўқ ҳам ота олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қуввлаб тоққа чиқдим,

бир афғон паст тарафимдан ёнлаб қочиб боряпти. Құлини мұлжаллаб отдим. Бу үқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутиб келтирдилар. Сиёсат учун баъзиси сихга ўтиргизилди.

Нингнаҳор туманинга — Одинапур қўргонининг олдига тушилди. Аввалроқдан йироқни кўзлаб, тўхтаса бўладиган бирор юрт ташвишини қилмадик. На бормоқقا бирор аниқ ер, на турмоқقا бирор юрт муайян, юқори-қўйи бориб, яна бир хабар келгунча юртни янгилаб кўчардик. Кеч куз эди. Текисликлардағи шоли деярли йиғиб олинганди. Ер биладиган кишилар: „Алишанг тумани сойининг юқори қисмида шолини кўп эқадилар, лашкарга қишилик ошлиқ эҳтимол, ўша ердан топилар, деб айтишибди. Нингнаҳор ўтлогидан отланиб, илдам келиб, Сойгилдан ўтиб, Пуройин дарасигача бордик. Лашкар эли кўп шоли олдилар. Шолизорлари тогнинг тубида эди. Эли қочиб кетди. Бир неча коғир қатл қилинди. Пуройин дарасининг тумшуғидан бир неча йигит кузатувга чиқарилган эди. Қайтиш вақтида коғирлар тог устига илдам келиб үқ қўйдилар. Қосимбекнинг күёви Пуройинга етиб олиб, уни болта билан чопиб олар маҳали, бошқа йигитлар қайтиб, зурлик қилиб қочириб, Пуройинни ажратиб олдилар. Коғирлар шолизорида бир кеча қўниб, кўп шоли олиб ўрдага келинди.

Ушбу кунларда Мандировар тумани ерларида ҳозирги вақтда Шоҳ Ҳасаннинг никоҳидаги Муқимнинг қизи Моҳчучук Қосим кўкаaldoшга никоҳлаб берилди.

Ҳиндустон томонга бориш масаласида бир тўхтамга келолмадик. Шунинг учун Мулло Бобойи Пашогарий бир неча йигитлар билан Кобулга юборилди. Мандировар тупроғидан кўчиб, Атар ва Севага келдик. Бир неча кун у ноҳияда ўтирилди. Атардан бориб Кунар ва Нургилни сайр қилдик. Кунардан жолага (ёғочлик солга) ўтириб ўрдага келдим. Ундан бурун бундай қайиққа ўтиргмагандим. Хийла хуш ёқди. Шундан сўнг жолада ўтириш расм бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фаркадий Носир мирзо қошидан келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг ташқи қўргонини

олиб, аркини ололмай қайтгани, Шайбоқхон қайтганидан сўнг баъзи сабабларга кўра Носир мирзо Қандаҳорни ташлаб, Газнига келганининг хабарини шархлаб арз қилди. Бир неча кундан сунг Шайбоқхон Қандаҳор устига эл ғофиллигига келади. Ташқи қўргонни беркита олмайдилар, олдирадирлар. Ўзбаклар аркнинг атрофида бир неча ердан лахм қазийдилар, бир неча маротаба уруш қиласидилар. Носир мирзонинг бўйнига үқ тегади, аркни олишларига бир баҳя қолган экан.

Ана шундай мушкул бир ҳолатда Ҳожа Муҳаммад Амин, Ҳожа Дўст Хованд, Мухаммад Али пиёда, Шомий қўргондан ўзларини ташлаб чиқадилар. Қурғон эли умидсизланиб, энди енгилаёзган пайтда Шайбоқхон сулҳ тузишни сўрайди. Сўнг Қандаҳор устидан қайтиб кетади. Қайтмогининг сабаби бу бўладики, Қандаҳор устига келаётганида хонадони аҳлини Нератуга юборган экан. Нератуда бир киши бош кўтариб, қўргонни эгаллайди. Шу сабабли Қандаҳордан енгил-елпи сулҳ тузиб қайтади.

Бир неча кундан сўнг қиши ўртаси бўлишига қарамай, Бодипеч йўли билан Кобулга келдик. Бодипеч йули устидаги бир тошга бу келиш ва кетиш тарихини ўйиб ёзиб қуишиларини буюрдим. Ҳофиз Мирак битиди. Устод Шоҳ Муҳаммад тошйўнарлик қилди. Шошилаётганимиз сабабли ёзув кўнгилдагидек бўлмади.

Газнини Носир мирзога иноят қилдим. Абдураззоқ мирзога Нингнаҳор тумани, Мандировар, Дарайи Нур, Кунар ва Нургил берилди. Ушбу пайтгача Темурбекнинг авлодини салтанат юзасидан мирзо дер эдилар. Ушбу навбат мен, мени подшоҳ десинлар, деб буюрдим.

Шу йилнинг охири, сешанба кечаси, зулқаъда ойининг туртинчисида, офтоб Ҳут буржида эди, Кобулнинг аркida Ҳумоюн таваллуд топди. Таваллуд шеърий тарихи санасини Мавлоно Саййидий шоир „Султон Ҳумоюнхон“ сўзларида топган эди. Кобул шоирчаларидан бирор „Шоҳи Феруз қадр“ сўзларидан топди. Уч-тўрт кундан сўнг Ҳумоюн исми билан номланди. Ҳумоюн тугилганидан беш-олти кун утгач, Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюн таваллудининг тўйи бўлди. Кат-

та-кичик беклар катта-кичик сочқи келтирдилар. Күп оқ танга түкилди. Ундан бурун бунча күп оқ танга пул би-

рор ерда кўрилмаган эди. Жуда яхши тўй булди.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ҮН ТЎРТИНЧИ(1508-1509) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Бу ёз Муқур тупрогида маҳманд ағоннинг бир бўлаги талон-торож қилинди. Ушбу юришдан келиб тушгандан бир неча кун ўтиб, Қўчбек, Фақир Али Ка-римдод ва Бобо танқуриқчи қочишни хаёл қилибдирлар. Хабар топиб, киши юборилди. Истаргачнинг пастрогидан тутиб олиб келдилар. Жаҳонгир ми-зонинг тиригига ҳам булар ҳақида баъзи ярамас сўзлар эшлилган эди. Бар-часини бозорбошида қатл этишга буюрдим. Дарвозага элтиб, арқон солиб осаётган пайтида Халифани Қосимбек юбо-риб, ялиниб-ёлвориб гуноҳларини тила-ди. Бекнинг хотирини қилиб қонлари-дан кечдим, зиндонга солишини буюрдим.

Ҳисорийликлар ва қундузликлар, Хисравшоҳ навкарлари бўлган мўгул-ларнинг улуглари Чалма, Али Сайид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чигатойлардан бўлган эътиборли навкарлари — Султон Али чуҳра, Худобахш бошлиғ, яна туркман-лардан Суюндуқ ва Шоҳназар бошлиқ икки-уч минг сараланган йигитлар бу муддатда бир-бирлари билан сўзлашиб, сўзни бир ерга қўйиб, бизга нисбатан хусумат йўлини танлабдилар. Бу зикр этилганлар Ҳожа Ривожнинг олдида

Сўнгқўргон ва Чолак сайхонликлари оралиғида ўтирган эдилар. Абдураззоқ мирзо Нингнаҳордан келиб, Деҳи Ағонда ўтиради. Бир-икки навбат буларнинг бундай терсланганини Муҳиб Али қўрчи Халифа билан Мулло Бобога айтади. Менга ҳам бир ишора қилдилар. Ишонгудек сўз эмас эди, парво қилинмади.

Бир оқшом чорбоғда девонхонада ўтирган эдим. Кеч хуфтон намози пайтида ёндан Мусо Ҳожа яна бир киши билан илдам келиб, қулогимга айттиларки, мўгуллар ростдан ҳам ёвлашмоқчи эмишлар. Абдураззоқ мирзони улар ўзларига қўшадиларми-йўқми, аниқ билмадик. Булар ҳам қўзголон бу оқшом бўлишини аниқ билмас эдилар. Ўзимни ҳеч нарса билмаганликка солиб бир лаҳ-здан сўнг ҳарам сари йўл олдим. У пайтда ҳарамлар Боги Хилватда ва Боги Юрунчқада ўтирас эдилар. Ҳарамга яқин етганда чўри-чурпа, хизматчи эл нари кетдилар. Улар кетишгандан сўнг, мен ва Сарварқул шаҳар сари юрдик. Хандақ йули билан Оҳанин дарвозасига етганимда, у тарафдан Бозор йули билан Ҳожа Муҳаммад Али келди. Бирга келиб мен ҳаммом тоқининг...

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ҮН БЕШИНЧИ(1509-1510) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Душанба куни, муҳаррам ойининг биринчисида Чандовал ўтлогининг пас-тида эдик, қаттиқ зилзила бўлди. Зил-зила ярим нужумий (астрономик) соатга яқин давом этди. Эрталаб бу юртдан кўчиб, Бажавр қўргонини олиш истаги билан Бажавр қўргони яқинига тушиб, дилазок ағонларидан бир мутабар ки-шини Бажаврга юбордик. Токи у Бажавр султонига ва элига бўйинсуниб қалъани топширишлари учун насиҳат қилсин. Бу бадбахт жоҳил жамоа насиҳатни қабул қилмай, мужмал жавоблар юбордилар. Лашкар эли тўра (одам бўйи узун қал-қон. Жангчи унинг орқасида туриб ўқ отади), шоти (норвон) ва қўргон олмоқ

асбобини тайёр қилсилар, деган фар-мон бердик. Бу тараддуд учун бир кун ўша юртда ўтирилди.

Пайшанба куни, муҳаррам ойининг тўртинчисида лашкар эли совут кийиб, яроғланиб, отлансин. Жанговар сафнинг чап қаноти илгари юриб, Бажавр қўргонининг юқори ёнида сув кирадиган ерда сувдан ўтиб, қўргоннинг шимол тарафи-га тушсин, Гул (марказ) кишиси қўргоннинг гарби-шимолида сувни кечмай но-текис баландлик ва пастлик ерда тўхта-син. Ўнг қанот пастки дарвозанинг гар-бига тушсин, деб буюрилди.

Дўстбек бошлиқ чап қанот беклари дарёдан ўтиб, тушаётган пайтида қўргон-

дан юз-юз элликтacha пиёда чиқиб, уларни ўқقا тутдилар. Бу беклар ҳам илгари юриб, отишиб, олишиб, пиёдаларни қўргонга тиқиб, қалъа девори тубига сурниб бордилар. Мулло Абдумалик Хостий девоналарча от билан девор тубига кириб борар эди. Агар шоти ва тўра тайёр бўлиб, кун кеч булмаганида, ўша соатда қўргон олинарди.

Мулло Турк Али ва Тангрибердининг навкарлари ёв билан қилич чопишиб, ганимни тутиб, бошини кесиб келтирдилар. Ҳар қайсисига жулду (ҳарбий соврин) ваъда бўлди. Бажавр эли, туфангни (милтиқ) кўрмаган эдилар. Шунинг учун туфанг товушини эшитганда асло парво қилмадилар. Балки туфанг товушини эшитгач, масхаралаб, эрмак қилгандай туттуруқсиз масхараомуз ҳаракатлар қилардилар. Ўша куни устод Алиқули беш кишини туфанг билан отиб йиқитди. Вали хазиначи ҳам икки кишини туфанг билан йиқитди. Ўзга туфанг отувчилар ҳам туфанг отишида кўп жасорат кўрсатиб аниқ-аниқ отдилар. Қалқондан, совутдан, говсардан (молбошисимон ҳарбий тўқмоқ) ўтказиб-ўтказиб, душманни йиқита-йиқита отдилар. Оқшомгача чамаси етти, саккиз, ўн бажаврлик туфанг ўқидан йиқилди. Ундан сўнгра, шундай бўлдики, туфанг зарбидан бош чиқара олмасдилар. Энди кеч бўлди, лашкар асбобни тайёр қилиб, саҳарлаб қўргонга ёпишсинлар, деган фармон бўлди.

Жума куни, муҳаррам ойининг бошланишида саҳар вақти уруш ногорасини чалиб, ҳар ким белгиланган еридан юриб, қўргонга ёпишсинлар, деб фармон бердик. Чап қанот билан гул (марказ) ўз муайян жойларидан бараварига тўрани кўтариб, шоти қуйиб ёпишдилар. Халифа Шоҳ Ҳасан аргун ва Аҳмад Юсуф бошлиқ гулнинг сўл қўлига — чап қанотга кўмак бўлсинлар, деган фармон бўлди. Қўргоннинг шарқи-шимолий қалъа минорасининг тубига Дўстбекнинг одамлари кириб, қазиш-йиқитиш ишлари билан машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ўша ерда эди. У кун ҳам у яхши туфанг отди, икки маротаба фарангি (европача милтиқ) отди. Вали хазиначи ҳам бир кишини туфанг билан йиқитди. Гулнинг (марказнинг) сўл қўлидан Малик Али

Қутбий шотига бурун чиқиб, бир муддат ёлғиз узи ҳарб ва зарбга машғул бўлди. Гул тайинланган жойда Муҳаммад Али жанг-жанг ва укаси Навруз, ҳар қайсиси биттадан шотига чиқиб ганимга найза ва қилич тегиздилар. Яна бир шотига Бобо ясовул чиқиб, болта билан қўргоннинг томини бузишни бошлади. Аксар йигитлар унда яхши уришиб, кўп ўқ ёғдириб, ганимни бош чиқаргани қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёвнинг ҳарб ва зарбига ҳеч парво қилмай, ўқу тошини кўзга заррача илмай, қўргон тешмоққа машғул булиб кетган эдилар.

Тушга яқин Дўстбекнинг кишилари қазиётган шарқий-шимолий минора тешилди. Дўстбекнинг одамлари ганимни қочириб, минора устига чиқдилар. Ўша пайтда гул (марказ) дагилар ҳам шотидан қалъага чиқди. Гулдан у қўргонга чиқдилар. Тангри таолонинг лутфу инояти билан шундай берк ва мустаҳкам қўргон икки-уч соатда фатҳ бўлди. Йигит-яланг шунчалик гайрат ва жасорат кўрсатиб, баҳодир деган яхши ном қозондилар.

Бажавр эли итоатсиз, ислом эли билан душман эдилар. Итоатсизлик ва душманлик бир томон бўлса, кофирлар расмруsumи бу элда амал қиларди ва ислом одатлари бу элда зое эди. Қалъа жангчилари оммавий қатлга буюрилди ва аҳлу аёллари батамом асир олинди. Тахминан уч мингдан купроқ киши қатл этилибди. Шарқ томонда уруш бўлмагани учун озроқ киши шарқ тарафдан қочиб чиқдилар.

Қўргон олингандан сўнг, кириб қўргонни айланиб чиқдик. Томларда, уй ва кўча-кўйларда бениҳоят кўп ўлик ётарди. Ўтгувчи-кетувчилар ўликлар устидан утиб-қайтар эдилар. Сайрдан қайтиб, сultonларнинг уйида ўтириб, Бажавр вилоятини Хожа Калонга иноят қилдик. Сара йигитлардан кўп кишини кўмак учун тайин қилиб, шом намози вақтида ўрдага келинди.

Эртаси тонгда кўчиб, Бажаврнинг ўтлогида Бобоқаро чашмаси буйида тўхтадик. Қолган бандиларга Хожа Калоннинг шафоати билан гуноҳларидан кечиб, уларга аҳл ва аёллари қайтариб берилди. Баъзи қўлга тушган сultonлари ва қайсарлари қатл этилди.

Султонларининг боши ва яна бир неча бош бу ғалаба хабари билан Қобулга юборилди. Бадаҳшон, Қундуз ва Балхга ҳам фатҳномалар билан бошлар юборилди. Юсуфзайдан келган Шоҳ Мансур юсуфзай бу фатҳда ва бу оммавий қатлда бор эди. Түн кийдириб, юсуфзайга сиёсатлар билан фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажавр қўргонидаги муҳим ташвишларидан хотиржам бўлиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўққизинчисида кўчиб, бирор курӯҳ (4 км) қўйироққа — ушбу Бажавр сайхонлигининг ўзида тушиб, бир тепаликда калламина қуриш буюрилди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнинчисида сайд қилишга отланиб, Бажавр қалъасига бордик. Ҳожа Калоннинг уйида шароб базми бўлди. Бажавр еридаги кофирлар бир неча тулунда (чарм идиш) шароб келтирдилар. Бажаврнинг шароби ва меваси батамом шу атрофдаги кофиристондан келади. Кечаси у ерда бўлдик. Саҳарда қўргоннинг минора ва кунгираларини кўздан кечириб, отланиб, ўрдага қайтиб келдим.

Эртаси тонгда, Ҳожа Хизр сойи ёқасига қўндиник. Ундан кўчиб, Чандовал сойи қиргогида тўхтадик. Бажавр қўргонига кўмакка белгиланган кишилар бирорта қолмасдан борсинлар, деган фармон бўлди.

Якшанба куни, ойининг ўн тўртинчисида Ҳожа Калонга туг иноят қилиб, Бажавр қўргонига рухсат берилди. Ҳожа Калонга рухсат бергандан бир-икки кун сўнг мана бу қитъа кўнгилга келди. Ҳожа Калонга битиб юбордик:

*Қарору аҳд бо ёр инчунин навуд маро,
Газид ҳажру маро кард бекарор охир.
Ба ишваҳон замона чи чора созад кас,
Бажавр* кард жудо ёрро зи ёр охир.*

(Мазмуни: Менинг ёр билан қарору аҳдим бундай эмас эди. Охири ҳажри чақиб, мени бекарор қилди. Замона ишваларига киши нима чора қиласди? Охирда Бажавр ёрни ёрдан жудо қилди.)

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўн еттинчисида Султон Вайс Саводийнинг

чопари — Султон Алоуддин Саводий келиб, мулозамат қилди. Пайшанба куни, ойининг ўн саккизинчисида Бажавр билан Гандовал орасидаги тогда ов қилдик. Бу тогнинг буғу, марали қоп-қора булади. Қуйруги яна ўзгача ранглик. Афтидан бундан қўйироқдаги Ҳиндустон буғу маралларининг ҳаммаси қоп-қора булади. Ушбу куни яна бир сариқ қуш тутилди, у ҳам қора эди. Қўзлари ҳам қора эди. Ўша кун бургут бир кийикни олди.

Лашкар элида дон камроқ қолган эди. Каҳроҷ дарасига бориб, дон-дун олиб, Саводга, Юсуфзай афгонийнинг устига юриш нияти билан жума куни кўчиб, Чандовал дарёси билан Бажавр дарёси қўшилишидаги Панжкура дарёси оралигига тушилди.

Шоҳ Мансур юсуфзай бир неча хушхўр ва серкайф камоли мевасини келтирган эди. Бир камолини уч бўлиб, бир ҳиссани мен едим, бирини Гадойи тагойи, яна бирини Абдулло китобдор едилар. Жуда яхши кайф берди. Шу даражадаки, шом намози чоги беклар йигилганда, кенгашга чиқа олмадим. Ҳайрон қоламан! Эндилар ўша турдаги камолидан биттаси яхшилаб ейилса, унинг ярмича кайф қилмайди.

У ердан кўчиб, Каҳроҷ ва Пешгром дараларининг оғзига яқин Панжкуранинг олдида тушдик. Ушбу юртда эканда тўпиққача қор ёғди. Бу орада аҳён-аҳёнда қор ёғар экан. Эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводий билан келишиб лашкар маслаҳати учун Каҳроҷ элига тўрт минг қоп дон солиги солинди. Бу ошлиқни ундиришга Султон Вайсни юбордик. Қишлоқи тоглик эл ҳеч қачон бундай солиқ топширган эмаслар. Бунча донни беролмай, қийналдилар.

Сешанба куни, ойининг йигирма учинчисида лашкарни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжкурага хужумга юборилди. Панжкура тогнинг ўртасидан юқорироқда жойлашган. Бир курӯҳга яқин довонга чиқмоқ керак булади: Панжкуранинг кентларига одамларимиз етиб боргунча, ерли халқ қочиб чиқиб кетишипти. Бир қисм мол-ҳолларини ва уйларидаги кўп дон-

* Бу мисрада сўз ўйини қилинган, яъни „Бажавр“ сўзи „қалъа“ номи сифатида ва „зулм билан“ маъноларида қўлланилган.

дунларини келтирдилар. Эртаси әрталаб лашкарни Қўчбекка бошлатиб ҳужумга юбордик.

Пайшанба куни, ойнинг йигирма бешинчисида лашкар элига дон топиш маслаҳати юзасидан, Қаҳроҷ дарасининг ичига — Мондиш кентларига тушилди.

Ҳумоюндан сунгра Ҳумоюн билан тугишган бир неча фарзандлар булди, турмади. Ҳиндол ҳануз тугилмаган эди. Бу ерларда эканимда, Моҳимдан хат келди. „Яқинда тугилажак гўдак ҳоҳи ўгул бўлсин, ҳоҳи қиз, менинг баҳту толеим — менга беринг. Мен уни асраб олиб, тарбиялай“, деб ёзибди.

Жума куни, ойнинг йигирма олтинчисида ушбу юртда эканда, Ҳиндол тугилса, Моҳимга берилсин, деган мазмунда катлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулга жўнатдик. Ҳануз Ҳиндол тугилмаган эди. Ушбу юртда эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир тепалик устида катта супа тош билан ясалдики, оқ уй (чодир) олди — қабулхонаси билан унга сиғди.

Бу супа тошларининг ҳаммасини хос ва сипоҳий амалдорлар ташидилар. Бу сўзнинг тафсилоти буки: у билан бирга тугилганлардан у пайтгача ундан кичик бир ўғил бор эди, ўзга ҳаммасидан катта яна уч қиз: бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ўғил тугилса унга жўра бўлсайди, деган ҳаваслар бор эди. У пайтлари Дилдор оғачанинг бўйида бор эди. Мен бу ўғилга бир тугишиган бўлса, қандай яхши бўларди-я!“ дер эдим. Ҳазрат волида дедиларки: „Агар Дилдор оғача ўғил түгса, олиб асрасам қандай бўлади?“ Мен: „Кўп яхши“, дедим.

Аёллар орасида расм бўлган бир фол кўриш усули бор: ўғил бўладими ё қиз бўлармикан, деб икки қофозда — бирида Али ё Ҳасан ёзиб, яна бирида Фотима битиб, икки юмaloқ лой ичига қўйиб, у лойларни бир кося сув ичига соладилар. Ҳар қайси олдин очилса, ўшандан далил кузатадилар: эр келса, ўғил бўлур, қиз келса, қиз бўлур дерлар. Фол қилдилар: эр келди. Кароматли хушхабар булгани учун шунинг юзиданоқ мактуб ёзиб юбордик.

*Бир неча кундан сўнг Тангри карам қилиб, ўғил фарзанд берди. Хабар юбо-ришдан бурун туғилганига уч кун бўлганида онаси олдидан унинг ҳоҳиши-иродасига қарамай, уйимизга олиб келиб асрабдилар. Туғилганлигини эшитганимиз ҳақида юборган хабаримиз Бҳирани олган пайти етиб боради. Қутлуг билиб ҳамда яхшиликка йўйиб отини Ҳиндол қўйдилар. Бу жиҳатлардан менга ҳам ука, ҳам фарзанддир. Юсуфзай афгондан Малик Сулаймоншоҳнинг ўғли Маликшоҳ Мансур келган эди. Бизга хайриҳоҳлик мақомида эди. Юсуфзай эли билан муносабатларимизни яхшилаш мақсадида унинг қизи сўралган эди. Шу қўнимжойда эканлигимизда Шоҳ Мансурнинг қизи билан юсуфзайлар моли келаётганлиги тўғрисида хабар олдик. Намозшомда шароб ичиб, суҳбат қурдик. Суҳбатга Султон Аловуддинни чорлаб, ёнимга ўтқазиб, хос сарупо бериб илтифот курсатилди.

Ойнинг йигирма саккизинчисида, якшанба куни йўлга тушиб Қаҳроҷ дарасидан чиқиб тўхтадик. Шоҳ Мансурнинг иниси Товусхон юсуфзай зикр этганимиз жиянини шу жойга олиб келди. Бисут элининг Бажавр қўргонига даҳли бўлганлиги боис ушбу манзилдан Юсуф Али баковулни уларни кўчириб Бажавр қўргонига олиб келтириш учун юбордик. Кобулда қолган аскарларга етиб келиш ҳақида фармонлар битиб юборилди.

Сафар ойининг учинчисида, жума куни Панжкура ва Бажавр дарёлари қўшилган жойга келиб тўхтадик.

Ойнинг бепинчисида, якшанба куни бу қароргоҳдан Бажаврга бориб, Ҳожа Калоннинг уйида чогир суҳбати қурдик.

Ойнинг еттинчисида, сешанба куни беклар ва дилазок** афгонларнинг улугларини чорлаб, кенгашдик: йил тугаб қолди, ҳутнинг бир-икки куни қолибди, далалардаги галла йигиб олинган; шу фурсатда Саводга борсак аскарларимиз озиқ тополмай, қийналиб қоладилар. Анбаҳир ва Панийалий ўюли билан юриб, Ҳашанғарнинг юқорисидан Савод дарёсиги кечиб, юсуфзайлар кўтарган тўсиқ — Моҳура тўғрисидаги далаларда ўтирган

* Каромат Муллахўжаева қисми.

** Дилазок — афгон уругларидан бирининг номи.

юсуфзай ва муҳаммадзай афғонлари устига тўсатдан хужум қилмоқ керак, деган фикрга келдик.

Янаги йил эртароқ — ҳосил йигиш пайтида келиб, бу афғонлар масаласини бирёқлик қилиш керак. Шу қарорга келгач, эртаси — чоршанба куни Султон Вайс билан Султон Аловуддинга отлар ва саруполар иноят қилиб, бизга хайриҳоҳ этадиган чақириқлар билан рухсат бериб, ўзимиз ҳам кўчиб, Бажавр рупа-расида тўхтадик. Шоҳ Мансурнинг қизи қўшин қайтиб келгунича Бажавр қўргонида қолдирилди.

Эртасига жўнаб, Хожа Хизрдан ўтиб тўхтадик. Хожа Калонга шу ердан қайтиш учун рухсат берилди. Уруқ (бутун ҳарбий аслаҳалар ва оғир кўч-кўрон)ни қушимча отлар, аскарлар, аслаҳалар ва оғир партол (сафарда олиб юриладиган кўрпа-тўшак ва бошқа асбоб-ускуналар)ни Қунар йўли орқали Ламгонга жўнатдик.

Эртаси йўлга тушиб, оғир партол ва тяяларни Хожа Мирмирон етакчилигидан Жарготу ва Дарвоза йўли билан Қаро Қуба довони орқали жўнатиб, ўзимиз фақат отлиқ гуруҳ билан тезда Анбаҳир довонидан ва яна ундан ҳам каттароқ бир довондан ошиб, намоз-шомдан бироз аввал Панийалийга тушдик. Ўғонбердини бир неча киши билан „тил“ тутиб келиш учун олдинга юбордик. Афғонлар билан ўртамиздаги масофа яқин бўлганлиги боис эрталабдан жўнаб кетмадик. Тушга яқин Ўғонберди келди. Бир афғонни ушлаб бошини кесибди, келаётганида эса у бошни тушириб қўйибди, қўнглимиз истаган бирор ишончли хабар келтирмади.

Тушга яқин жўнаб кетдик. Савод дарёсидан ўтиб, шом намози пайтидан сал олдин тўхтадик. Хуфтон намози чогида отланиб, яна олдинга қараб юрдик. Офтоб найза бўйи кўтарилганда қаровулликка юборилган Рустам туркман афғонлар хабар топиб қўэзалишибди, деган хабарни олиб келди. Афғонларнинг бир қисми тог йўли билан кетаётган экан. Буни эшитгач, тезроқ юриб, ҳужумчиларни ажратиб, олдинга юбордик. Улар бир неча афғонни ўлдириб, бошларини кесиб, бир тўда асири ҳамда қўй-ҳўкиз-

ларини ҳайдаб келтирдилар. Диазок афғонлар ҳам бир нечта бош кесиб олиб келдилар.

Ортга қайтиб, Котланг атрофларида тўхтадик. Мақомда келиб бизларга қўшилсин, деб Хожа Мирмирон бошлаб келаётган уруқни кутиб олишга йўлбошловчи юборилди.

Эртасига у ердан кўчиб Котланг ва Мақомнинг ўртасига тушдик. Шоҳ Мансурдан одам келди. Хисрав кўкалдош билан Аҳмадий парвоначини бир тўда кишилар билан уруқни кутиб олиш учун юбордик.

Ойнинг ўн тўртинчисида, сешанба куни Мақомда тўхтаган пайтимиз уруқ келиб қўшилди. Бу ерларда ўттиз-қирқ йил Шаҳбоз қаландар деган бир мулҳид (даҳрий) яшаб ўтган экан. Юсуфзайнинг бир жамоасини ва дилазокнинг бир гуруҳ одамларини тўғри йўлдан чиқарган бузуки мана шу қаландар экан.

Мақом тоги тумшуғида бир бўлак пастроқ тог жойлашган. У бутун даштга туташган жуда кенг ва кўзни ўзига тортадиган юксакликдир. Шаҳбоз қаландарнинг қабри ўша ерда эди. Сайр қилиб келиб, ўйлаб қолдим. Кўнглимдан бундай боҳаво жойга йўлдан озган қаландарнинг қабри муносиб эмас, деган ўй кечди. Уни бузиб ер билан текис қилишларини буюрдим. Жуда тоза ва боҳаво ер эди, маъжун еб, бир муддат ўша ерда ўтирилди.

Бажаврдан қайтиб чиққанимизда Бҳири эгаллашни кўзлаган эдик. То Кобулга келгунимизча ҳар доим Ҳиндистонга юриш хаёлида эдик, баъзи монеликлар туфайли бунга мұяссар бўлолмасдик. Бажавр устига қўшин тортиб учтўрт ой мобайнида аскарларимиз қўлига бирор арзигулик нарса тушмади.

Ҳиндустон чегараси Бҳира яқин бўлганлиги боис, у ерга дарҳол фақат ўзимиз озгина лашкар билан кирсак, аскарлар бирор нимани қўлга киритсалар, деган ўй кўнгилдан кечди. Шу хаёл билан ортга қайтиб афғонларга ҳужум килдик. Мақомга тушганимизда баъзи хайриҳоҳлар: „Лашкарнинг бир қисми Кобулда қолган, Ҳиндистонга кириш учун жиддий тайёргарлик кўриш керак; сара йигитларнинг бир гуруҳи Бажавр-

да қолди, отлари чарчагандан лашкарнинг катта қисми Ламғонга қайтди; бу ерга келгандарнинг отлари шу қадар харбеки, бир кун юришга ҳам мажоли етмайди“, деб арз қилдилар.

Гарчанд ушбу сузлар тўғри булса-да, юриш бошлашга қарор қилинган эди. Бу мулоҳазаларга қарамай, эрта билан йўлга тушиб Синд дарёсининг кечигига қараб йўналдик. Кечикни кўриб келиш учун Мир Муҳаммад жолабон (солчи)ни ака-укалари, яна бир неча йигитлар билан кечикнинг юқори ва пастки тарафларига юборилди.

Лашкарни дарё сари йўллаб, ўзим Савоти тарафга — у ерни Каркхона ҳам дейдилар — карк овлагани бордим. Бир неча карк кўринди. Бироқ карклар қалин чангальзордан чиқмади. Бир карк боласи билан далага чиқиб қочди, унга қараб жуда кўп ўқ отилди. Чангальзор яқин эди, ўзини ўша ёққа урди. Чангальзорга ўт қўйдилар, аммо ўша карк топилмади. Яна бир карк боласи ўтда куйиб, типирчилаб ётарди, уни бўғизлаб, ҳар ким ўз улушини олди. Савотидан қайтиб, кўп саргардон бўлиб, хуфтон намози чоги ўрдага келдик. Кечикни кўришга боргандар кечик жойини кўриб келибдилар.

Эртаси, ойнинг ўн олтинчисида, пайшанба куни от, тuya ва партол билан кечикдан ўтилди. Лашкарнинг кўч-кўрони, пиёдалар, эшакларни жолабонлар олиб ўтдилар. Шу куни кечик бошида эканимизда нилобийлар тўққизта от ва уч юз шоҳрухийни тортиқ қилиб келтирдилар.

Одамлар сувдан ўтиб бўлгач, пешин намози вақтигача ёқ йўлга тушиб, кечининг биринчи посигача юриб Качакот суви яқинида тўхтадик. У ердан эрта тонгда жўнаб, Качакот сувидан кечиб ўтиб, туш чоги Санѓаки довонидан ошиб тўхтадик. Саййид Қосим эшикога чоғдовуллик* қиласарди. Орқамизда лашкар ортидан келаётган гужурларни қўлга олиб, бир неча бош кесиб келтирди.

Санѓакидан тонг саҳарда кўчиб, пешин намози пайтидан ўтганда Суҳон сувидан ўтиб тушилди. Лашкарнинг охи-

ри ярим кечада етиб келди, жуда узоқ кўчиш бўлди. Отлар бемажоллиги ва ҳолдан тойганлиги боис юриш жуда қийин кечди. Кўп отлар қолиб кетди.

Бҳирадан етти курўҳ шимол тарафда бир тоғ бор. Бу тоғни „Зафарнома“да ва яна баъзи китобларда „Кўхи Жуд“ деб ёзганлар. Унинг бундай номланиши сабаби менга маълум эмас. Кейинроқ маълум бўлдики, бу тогда бир ота наслидан икки ҳалқ тарқаган экан. Бирини — жуд деб, иккинчисини — жанжуҳа деб атар эканлар. Улар бу тоғдаги ва Нилоб билан Бҳира орасидаги эл-улусга қадимдан ҳокимлик қилиб, уларни бошқариб келгандар. Аммо дўстона ва биродарларча ҳукм юритадилар. Кунгли нимани тиласа, шуни олавермайдилар. Қадимдан нимаики белгилаб қўйилган бўлса, буларнинг олиши ва уларнинг бериши шундан ортиқ ёки кам бўлмайди. Белгиланган метьёр шуки, қўш бошидан бир шоҳрухий, ҳар бир хўжаликдан етти шоҳрухий берадилар. Яна, аскарликка хизматга борадилар. Жуд ҳам, жанжуҳа ҳам бир неча уруққа бўлинган.

Бу тоғ Бҳирадан етти курўҳ нарида. У Ҳиндукуш тоғларига туташиб кетган Кашимир тоғларига мансуб бўлиб, айрилиб, жануби-гарб томонга чўзила бориб Динкот пойида Синд дарёсига етиб тугайди. Ушбу тоғнинг ярмида жудлар, ярмида жанжуҳалар яшайди. Бу тоғни жуд қавмига мансуб бўлганлиги боис Кўхи Жуд деб номлаганлар. Уларнинг бир мўътабар улуғ кишисини рой деб улуғлайдилар, унинг ука ва фазандларини малик дейдилар. Бу жанжуҳалар Лангархонга тога бўладилар. Суҳон суви атрофидаги эл-улус ҳокимининг исми Малик Ҳаст эди. Унинг асли оти Асаддир. Ҳиндистонликлар сўзлардаги ҳаракатларни (қисқа унлиларни) гоҳида ташлаб ўқийдилар, жумладан, „хабар“-ни „хабр“, „асад“ни „асд“ деб айтадилар ва бу бора-бора „ҳаст“га айланган.

Жойлашганимиз заҳоти Лангархонни Жанжуҳа ҳукмдори Малик Ҳастни олиб келишга юбордик. Лангархон от ўқийиб бориб, иноят ва шафқатимиздан умидвор қилиб, хуфтон намози чогида

* Чоғдовул — кечаси қўшин атрофини қўриқловчи аскар тўдаси.

уни олиб келди. Битта кежим кийдирилган (уруш вақтида отга кийдириладиган ўқутмас махсус ёпинчиқ) отни тортиқ қилиб келтириб, хизматимга киришини билдириди. У йигирма икки-йигирма уч ёшларда эди. Уларнинг кўплаб сурув-подалари қўнимжойнинг гир-атрофларида боқиларди. Ҳиндустонни қўлга киритиш ниятида эканимиз боис бир қанча вақт туркийлар тасарруфида бўлган Бҳира, Хушоб, Чаноб, Чанут сингари вилоятларни худди ўз мулкимиздек тасавур қиласардик. Куч билан бўлса ҳам, тинчлик йўли билан бўлса ҳам қўлга киритишимиизга аниқ ишонардик. Шу сабабли бу тоғлик ҳалқ билан яхши муоммалада бўлишимиз зарур ва лозим эди. Ҳеч ким буларнинг сурув-подаларига тегмасин, улар ипининг уни ҳам узилмасин, игнаси синмасин, атроф жойлардагиларга зарар ва нуқсон етказилмасин, деб фармон берилди.

Тонгда у ердан жўнаб пешин намози чоги Калдакаҳорга келиб тушдик. Бутун атроф хавидзор (ҳали бош чиқармаган арпа-буғдойзор) билан қопланганди. Калдакаҳор жуда ажойиб жой экан. Бҳирадан ўн курӯҳ нари, Жуд тогининг орасида — текис ерда жойлашган бу текислик ўртасида катта қўл бор; атрофдаги тоглардан ёмғир сувлари йигилиб шу қўл ҳосил бўлган. Унинг айланаси уч курӯҳга яқин. Шимолида гўзал майсазор, гарбидаги — тог этагида чашма бор. Бу чашма суви қўлга тепалиқдан оқиб тушади. Жой қилишга жуда маъқул ер эди, боғ солдим. Боги Сафо деб аталди. Жуда хушҳаво ва тоза ер экан. Шарҳини кейинроқ батафсил битамиз.

Калдакаҳордан саҳарда отландик. Ҳамтоту довони тепасида турли ерли ҳалқ арзимас тортиқлар билан келиб, мулозамат қилдилар. Абдураҳим шиговулга келганларни қўшиб, Бҳирага юбордик. У Бҳира ҳалқини биз томонга оғдириб, бу ерлар қадимдан туркларга тегишли булиб келган, зинҳор ваҳима ва қўрқувга тушиб элни пароканда қилманглар, биз бу ерлардан ва бу ҳалқдан узоқ эмасмиз, талон-торожга йўл қўйилмайди, деб айтади.

Чошт довонининг пастига тушиб Қурбон Чархий, Абдулмалик Хостий бош-

чилигида етти-саккиз кишини хабар олгани олдинга юбордик. Илгари боргандардан Мир Муҳаммад Маҳдийхожа бир кишини келтирди. Шу пайт афгонларнинг улуғларидан бир неча киши совғасалом билан келиб, хизматимга кирмоқчиликларини билдириди. Уларни Лангархонга қушиб, бҳираликларни биз томонга оғдиришга уриниб кўриш учун юбордик. Довондан ошиб, чангальзордан чиқиб ўнг қанот, чап қанот, марказ қўшинлар саф тортиб Бҳира томонга йўналдик. Бҳирага яқинлашган маҳалимиз Давлатхон, Дэва ҳинду ва Сектунинг ўғли Бҳира арбоблари билан келиб, биттадан от тортиқ қилиб илтифот кўрсатдилар. Пешин намозидан кейин Бҳира элига зиён-заҳмат етказмай, Бҳира шарқида жойлашган Баҳат дарёси ёқасидаги сабзазорда тўхтадик.

Темурбек Ҳиндустонни әгаллаб, сўнгра у ердан чиқиб кетганидан буён Бҳира, Хушоб, Чаноб ва Чиниват каби бир неча вилоятлар Темурбек авлодининг яқинлари ва уларга тегишли кишилар тасарруфида эди. Шоҳруҳ мирзонинг набираси Суюргатмиш мирzonинг ўғли Султон Масъуд мирзони Кобул ҳамда Зобул вилоятлари ва ҳукуматига әгалик қилгани учун Султон Масъуд Кобулий деб айтишарди. Султон Масъуднинг қўлида тарбия топганлардан Мир Алибекнинг ўғиллари — Бобойи Кобулий, Дарёхон ва Опоқхон, кейинчалик уни Гозихон дейишар эдилар, Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асгар мирзодан сўнг зўрлик билан Кобул ва Зобулни ҳамда Ҳиндустоннинг зикр этилган туман ва вилоятларини қўлга киритган эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Газни буларнинг тасарруфидан чиқди. Ҳиндустондаги вилоятлар эса уларнинг тасарруфида қолганди.

Кобулга биринчи марта келган тўққиз юз ўнинчи йили Ҳиндустонга кириш истагида Хайбардан ўтиб Паршоварга келганда Боқи Чагониёнийнинг саъӣ-ҳаракати билан қуи Бангаш сари, яъни Қуҳатга қараб юриб Афғонистон ерларининг катта қисмини яксон қилдик, одамларини қириб, Банну ва Даштни талон-торож қилиб, Дуки орқали ортга қайтдик.

Ўша пайтлари Бҳира, Хушоб ва Чаноб ҳукумати Мир Алиниг набираси Гозихоннинг ўғли Сайид Алихонга тегишили эди. Хутбани Искандар Баҳлулнинг отига ўқитиб, унга итоат қиласади. Лашкар тўплаганимиздан ваҳимага тушиб, Бҳирани ташлаб Баҳат дарёсидан ўтиб, Бҳира қишлоқларидан Ширкотни ўзига жой қилиб олди. Бир-икки йилдан кейин бизни деб Сайид Алихон билан афгон бадгумон бўлди. У ҳам шу сабабдан қўрқув ва ваҳимага тупиб, бу вилоятларни ўша пайтлари Лоҳур ҳокими бўлган Татархон юсуфхайл ўғли Давлатхонга топшириди. Давлатхон Бҳирани катта ўғли Алихонга берган эди ва ўша пайти Бҳира Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси — Татархон Ҳиндустонни ҳужум қилиб қўлга олган ва Баҳлулни подшоҳ қилиб кўтарган олти-етти сардорнинг бири эди. Саҳринд ҳамда Сатлуж дарёси шимолий вилоятларининг ҳаммаси мана шу Татархонда эди. Бу вилоятларнинг жами уч курўҳдан кўпроқ келади. Султон Искандар подшоҳлиги пайтида, Татархон улганидан сўнг, бу вилоятни Татархоннинг ўғилларидан олиб қўйганди. Мен Кобул вилоятига келган йилдан бир-икки йил бурунроқ Султон Иброҳим биргина Лахўрни Давлатхонга берган эди.

Эртаси баъзи керакли ерларга ҳужумчилар юборилди. Шу куни Бҳирани сайр қилдим. Сангархон жанжуҳа ўша куни от келтириб совға қилди ва хизматимга киришини билдириди.

Ойнинг йигирма иккинчисида, чоршанба куни, Бҳиранинг улуғлари ва катта ер эгаларини чорлаб, бу юртда тўрт юз минг шоҳрухий моли амон беришлирига қарор қилиб, назоратчилар тайинланди. Яна отланиб, сайр қилдик, кемага кириб, маъжун едик. Бҳира ва Хушобда ўтирган балужлар олдига Ҳайдар аъламдорни юборган эдик. Пайшанба куни саҳарда бир гулбодом тўриқ отни тортиқ қилиб келтириб, хизматимизга киришларини билдирилар. Аскарларнинг Бҳира халқига зулм ўtkазиб, уларни талон-торож қилаётганлиги ҳақида

ҳабар келди. Одам жўнатиб, бебошлиқ қилган аскарларнинг баъзилари жазога тортилди, баъзиларининг бурнини тешиб, қўшин олдида айлантириб чиқдилар.

Жума куни Хушоб элидан ара қилувчи келди. Шоҳ Ҳасан ва Шоҳ Шужоъ аргуннинг Хушобга боришлари тайинланди.

Ойнинг йигирма бешинчисида, шанба куни шоҳ Ҳасанни Хушобга жўнатдик.

Якшанба куни шундай ёмғир ёғдики, бутун далаларни сув босиб кетди. Бҳира билан қўшин тушган боғлар уртасида кичик шўрсув бор эди. Пешин намозигача катта бир дарёдек бўлди. Бҳиранинг яқинида бир ўқ отими масофадан кўпроқ ергача кечиб ўтиб бўлмасди, одамлар сузиб ўтар эдилар. Икки намоз орасида оқиб кирган сувларни томоша қилиш учун отландим.

Ёгин ва жала шундай кучайдики, яна қайтиб, ўрдага келишда ваҳима босди. Икки намоз орасида ўша ҳосил бўлган катта сувдан сузиб ўтдим. Аскарлар ҳам қаттиқ қўрқди. Улардан кўпчилиги ўтвонлари ва оғир партолларини қолдириб, совут ва кийим-ярогларини эгниларига илиб, отларини ялангочлаб сувдан сузиб ўтдилар. Бутун далалар сув билан лиммо-лим тўлган эди. Эрталаб дарёдан кемаларни келтириб, аскарларнинг купчилиги чодирлари ва партолларини кемада олиб ўтдилар. Тушга яқин Қўчбекнинг одамлари дарёнинг бир шаръий юқорисидан кечик топди. Қолган кишилар кечик орқали ўтдилар.

Бҳира қўргонининг ичida, Жаҳоннамо деб аталадиган жойда бир кун туриб, сесанба куни эрталаб жўнаб кетдик. Ёмғир ва селдан хавотирланиб, Бҳира шимолидаги баландликка жойлашдик. Бҳира аҳолиси тақаббул ёрмогига* эътиборсизлик қилаётган эдилар, тўрт жойга саркор белгилаб, бекларга гайрат қилиб, бу ишни битириш буюрилди. Бир саркорлик — Халифага, яна бир саркорлик — Қўчбекка, бири Дўст Носирга, тўртинчи саркорлик Сайид Қосим билан Муҳиб Алига топширилди.

* Тақаббул ёрмоги — қабул этилиш ақчаси, кичик ҳукуматнинг катта ҳукуматга бўйсунгандиги қабул этилишини сўраб юборган ёки келтирган олтин ақчаси.

Туркларга тегишли вилоятларни ўзимизники деб билганимиз боис у ерларда талон-торож бўлмади. Халқ орасида ҳар доим агар туркларга тегишли вилоятларга сулҳ тузиш учун элчи борса, ҳукмдорлар уларни танг аҳволга солмайдилар, деган гап юради.

Шу боис раби ул-аввал ойининг бошида, пайшанба куни, Мулло Муршидни Султон Иброҳимнинг олдига, отаси Султон Искандар ўша беш-олти ой ичидага ўлиб, Ҳинд салтанати мунга теккан эди, элчиликка тайинлаб, бир қарчигай юбориб, қадимдан туркларга тегишли вилоятларни сўрадик. Давлатхонга ва Султон Иброҳимга битилган хатларни топшириб, оғзаки яна бир неча суз айтиб, Мулло Муршидга рухсат бердик. Бу Ҳиндистон халқи, айниқса, афғонлар фаросат ва ақлдан йироқ, соглом фикр ва тадбир билан иш кўришдан узоқ булган галати одамлар булар экан, на душманлик юриш-туришини қила оладилар ва на дўстлик йўл-йўригини биладилар. Борган одамимизни Давлатхон бир неча кун Лаҳурда ушлатиб турди, уни на ўзи кўрди, на хатни Иброҳимга юборди. Борган одамимиз бир неча ойдан кейин ҳеч бир жавоб олмай Кобулга келди.

Ойининг иккинчисида, жума куни Шайбоқ пиёда ва Дарвеш Али пиёда, ҳозирда у милтиқчи бўлганди, Кобулдан хабарлар келтирдилар. Ҳиндолнинг тугилганлиги хабарини ҳам келтирдилар. Бу хабар Ҳиндни забт этиш пайтида келгани учун яхшиликка йўйиб Ҳиндол деб от қўйдим. Қанбарбек ҳам Балхдан Мұҳаммад Замон мирзонинг хатларини келтирди.

Эртаси девон (маҳкама) йигилиши тарқалганидан сўнг сайрга отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Базм аҳли Ҳожа Дўст Хованд, Ҳисрав Мирим, Мирзоқули Мұҳаммадий, Аҳмадий, Гадойи, Нуъмон Лангархон, Руҳдам, Қосим Али тарёқий, Юсуф Али, Тенгриқули эдилар. Кеманинг тумшуқ тарафида усти текис тахтасупа ўрнатилганди. Мен бир неча киши билан шу ерда ўтиргандим. Яна бир неча киши тахтасупанинг остида ўтиргандилар, кеманинг дум тарафида ҳам ўтирадиган ер бор эди — Мұҳаммадий, Гадойи ва Нуъмон ўша ерда ўтири-

дилар. Аср намози пайтигача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлигидан зада бўлиб, бу томонда ўтирганлар билан келишиб, маъжун едик. Кеманинг нариги учидагилар маъжун еганимизни билишмади, фақат арақнинг ўзинигина ичишиди.

Кемадан хуфтон намози пайти отланаб, кечаси лашкаргоҳга келдик. Мұҳаммадий билан Гадойи мени арақ ичади деб ўйлашиб, муносиб хизмат қилмоқлик ниятида арақ кўзасини от устида навбатма-навбат кўтариб, ажойиб нашъя ва очиқ чеҳра билан кириб келиб: „Бундай қоронгу кечада кўзани ўзимиз навбат билан кўтариб келдик“, дедилар. Кейин билдиларки, суҳбат бошқача экан, кайфият ҳам бошқача. Бирорлар маъжундан, бирорлар арақдан маст эди. Маъжун суҳбати билан чоғир суҳбати бирбирига тўғри келмаганлиги боис кўп хижолат бўлдилар. Мен уларга, суҳбатни тўхтатманг, арақ ичгиси кеган одам арақ ичсин, маъжун ейинни хоҳлаганлар маъжун есин; ҳеч ким бир-бирига қаршилик кўрсатиб, ортиқча гап-сўз қилмасин, дедим. Баъзилар арақ ичдилар, баъзилар маъжун едилар. Анча вақт такаллуф билан зиёфат давом этди. Бобожон Қўнбузий зиёфатда йўқ эди, оқ уйга келганда уни чақиртиридик, арақ ичишини илтимос қилдик. Турди Мұҳаммад қипчоқни ҳам чақиртириб, мастрлар билан ҳамсуҳбат қилдик. Маъжундан сархуш бўлганлар билан арақдан маст бўлганларнинг гапи бир-бирига асло тўғри келмайди. Мастрлар ҳар тарафдан тутуриқсиз гапларни айта бошладилар, баҳслари асосан, маъжун ва маъжунийларга тегажоқлик қилиш эди. Бобожон ҳам маст бўлиб, анчагина тутуриқсиз гаплар айтди. Турди Мұҳаммадга ҳам мастрлар тўлдириб-тўлдириб кетма-кет қадаҳ узатиб, оз фурсатда масти беҳушга айлантиридилар. Уларни ҳар қанча қайтаришга ҳаракат қилсан ҳам, фойдаси бўлмади. Мастрликда анчагина галва кўтарилиди. Суҳбат бемазалашиб кетди, ҳамма ҳар тарафга тарқалди.

Ойининг бешинчисида, душанба куни Бҳира вилояти Ҳиндубекка берилди.

Сешанба куни Чаноб вилоятини Ҳусайн икракка иноят қилиб, унга ва чанобликларга уйларига кетишлари

учун рухсат бердик. Ўша кунлари Сайид Алихоннинг Минучеҳрхон исемли угли бизни деб Ҳиндустондан юқориги йўл билан келаётган экан, Татар гаккарга дуч келибди. Татар Гаккар уни ушлаб олиб, қўйиб юбормай, қизини бериб куёв килибди. Анча вақт ўша ерда қолиб кетганди, келиб хизматимга киришини билдириди.

Нилоб ва Бҳира тофлари оралиғидаги жуд ва жанжуҳа халқларидан ташқари, Кашмир тофларига тулашиб кетган жат ва гужур ҳамда ўша тоифага мансуб жуда қўп эллар ҳар тараф ва ҳар тепаликда қишлоқлар қуриб ўтирибдилар. Уларнинг ҳокими ва каттаси гаккар қабиласидир. Булар ҳам худди жуд ва жанжуҳанинг улуғларидек ҳокимлик қиласидилар. Бу тофлар этагида яшаётган халқларни бошқариш ўша йиллари бир отанинг авлоди бўлган амакиваччалар Татар гаккар билан Ҳаатий Гаккар қўлида эди. Уларнинг мустаҳкам ерлари сув ўйиб кетган жойлар ва жарликлар эди. Татар ерининг номи Парҳола бўлиб, қорли тофлардан анча пастда жойлашганди. Ҳаатийнинг ерлари тоққа тулашиб кетган. Бобухон Бисутга тегишли Коланжарни ҳам Ҳаатий уз мулкига қўшиб олганди. Татар гаккар Давлатхон билан учрашган эди. Унга бироз бўйсунганинамо бўлиб кўринарди, Ҳаатий билан эса учрашмаганди. Унга нисбатан душманчилик ва бузгунчилик кайфиятида эди. Татар Ҳиндустон беклари билан тил бириктириб ва шартлашиб келиб Ҳаатийни узоқдан туриб қамал қилгандек бўлиб утиради.

Биз Бҳираада эканимизда ов баҳонасида гафлатда қолган Ҳаатий Татарнинг устига юриш қилиб, уни ўлдириб, ерлари-ю ҳарамларини, нимасики булса, ҳамма нарсасини эгаллаганди, қўлга киритдик. Пешин намози пайти сайрга чиқиб, кемада арақ ичилди. Мажлис аҳли Ҳожа Дуст Хованд, Дўстбек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадойи тагойи, Мир Хурд асас, созанда ва хонандалардан Руҳдам, Бобоҷон, Қосим Али, Юсуф Али, Тангриқули, Рамазон эдилар. Бир қўлтиққа кириб, бир муддат пастга қараб суздик, Бҳира тўгрисидан анча пастроқда кемадан чиқиб, кечки намоз вақтида қўшин турган ерга етиб келдик.

Шу куни Шоҳ Ҳусайн Хушобдан келди. Қадимдан туркларга тегишли бўлган ерларни сураб, ўртада сулҳ таклиф қилиб, уни элчиликка юборган эдик, бел-

* Асас — тунги соқчи, миршаб.

гиланган пулларнинг купи қўлга тегди. Иссиқ ҳам яқинлашиб қолди. Ҳиндубекка қўмак учун Шоҳмуҳаммад муҳрдорни, яна бу ишга муносабати бўлган баъзи йигитларни тайинлаб, ҳар бирининг мавқеига яраша тирикчилиги учун маош белгиланди. Бу юришларнинг ундовчи ва сабабчиси Лангархонга Хушобни иноят қилиб, байроқ бериб, унинг ҳам Ҳиндубекка қўмак беришига қарор қилдик. Бҳирадаги турк ва маҳаллий амалдорларнинг маош ва таъминотини ошириб, Ҳиндубекка қўмакка қўйдик. Номи юқорида зикр этилган Минучеҳрхон, яна Минучеҳрнинг қариндош-уруглари Назар Али турк, Сангархон жанжуҳа ва Малик Ҳаст жанжуҳа шулар жумласидан эди.

Ушбу вилоятдаги ишни сулҳга келтириб, бироз барқарорлаштириб, раби ул аввал ойининг ўн биринчисида — якшанба куни Бҳирадан чиқиб, Кобулга йўналдик. Калдакаҳорга келиб тушдик. Уша куни ҳам одатдан ташқари кучли бир ёмғир ёғди. Чакмонли-чакмонсиз киши бирдек бўлди. Қўшиннинг охири кечқурун хуфтон намозигача етиб келди. Бу ерлар ва ҳукуматнинг обу тобини (сиру қирини) яхши билган кишилар, жумладан, гаккарнинг азалий душмани бўлган жанжуҳа Ҳаатий гаккарни бу ерлардаги энг ёмон киши, деб маълумот бердилар: йўлларда қароқчилик қиласи, одамларни талайди; шундай қилиш керакки, ё унинг ўзи бу ерларни ташлаб кетсин, ё унинг қулогини яхшилаб бураб қўяйлик.

Шунга келишиб, эртасига Ҳожа Мирмирон ва Мирим Носирни қолаётган қўшинга бош бўлишларини тайинлаб, пешиндан кейин қўшиндан ажralиб чиқдик ва Ҳаатий гаккарнинг устига, Татарни улдириб, унинг Пароладаги ерларини тасарруфига олганига бир неча кун бўлганда, ўзи шу Паролада эканида, буни зикр ҳам этгандик, илдам бордик.

Аср намози вақтида тўхтаб, отларга ем бердик, хуфтон намози чогида у ердан жўнаб кетдик. Малик Ҳастнинг Сурupo исмли гужур навкари йўлбошловчи бўлди. Кечаси йўлдан адашиб, саҳарга яқин тўхтадик. Бек Муҳаммад мўғулни қароргоҳга қайтардик. Тонг ёришгандан йўлга тушдик. Кун ёйилганда совутлар-

ни кийиб, олдинга қараб юрдик, бир шаръий қолганида Пароланинг қораси қуринди. Ҳужумчиларни олдинга ташладик. Ўнг қанотдаги аскарлар тұдаси Пароланинг шарқий тарафидан борди. Ўнг қанотда ҳаракатланадиган Қўчбекни шу ўнг қанотдагилар ортидан кўмакка юбордик. Чап қанотдагилар, марказдаги аскарлар Пароланинг устига тиқилиб бориб қолишиди. Дўстбек чап қанотдан Парола устига борган кишилар ортидан кўмакка юборилди.

Парола жарлар орасида жойлашган. Унга олиб борадиган йўл иккита. Бири шарқи-жанубий йўл бўлиб, у жарлар устидан ўтган. Биз шу йўл билан келдик. Икки тарафида сув ўйиб кетган жарлар жойлашган. Пароланинг ярим курӯҳидан бошлаб то дарвозага етгунча тўрт-беш жойда йўлнинг икки томонида жарлик ҳосил бўлиб, ёлғизоёқ йўл тушганки, бу ерда бир ўқ отимича оралиқ масофани сақлаб бирин-кетин тизилиб юрмоқ керак. Яна битта йўли гарби-шимолий тарафдан бўлиб, бир кенг тог йўлнинг ичи билан келиб, Паролага олиб чиқади. У ҳам ёлғизоёқ йўлдир. Бошқа ҳеч бир тарафдан йўл йўқ. Гарчи шаҳар қўргонининг девори ва ҳарбий искеҳкоми бўлмаса-да, бироқ куч ишлатиб эгаллаш учун ҳам қулагай ери йўқ. Атрофи етти-саккиз-ўн қари келадиган тик жарликлар билан ўралган.

Чап қанотдаги кишилар олдинда — тор жойлардан ўтиб, дарвоза томонга сурилиб бордилар. Ҳаатий ўттиз-қирқтаса совутли ва кежимли кишилари, кўплаб пиёдаси билан ҳужумчиларни орқага сурив кела бошлади. Ҳужумчиларнинг ортида кўмакка қўйилган Дўстбек етиб келиб, қаттиқ жанг қилди, душманнинг куп одамларини отдан қулатиб, босди. Уша ерларда жасурлиги билан шуҳрат топган Ҳаатий гаккар ҳар қанча урин-масин, бардош беролмай қочди. Бу тор ерларда тўхтаб жанг қилолмаганидек, қўргонига етиб борганида қўргонни мустаҳкам ҳимоялашга ҳам қурби етмади. Ҳужумчиларимиз унинг ортидан Парола қўргонининг гарби-шимолий тарафидаги тор йўллар ва жар томондан қўргонга бостириб кирдилар. Ҳаатийнинг танҳо ўзи қочиб чиқди. Бу жангда Дўстбек ўзи-

ни жуда яхши тутди, галаба соврини Дўстбек номига тайин булди.

Мен ўша пайтнинг ўзида Парола қўргонига кириб, Татарнинг уйларида тўхтадим. Ҳужумчиларни олдинга ташлаган пайтимиз менинг ёнимда туриши керак бўлган кишилар, жумладан, Амин Муҳаммад тархон аргун ва Қорача ҳужумга кетдилар. Бу гуноҳлари учун уларга Сурупо исмли гужурни бошчи қилиб, сарпо бермай, саҳро ва биёбонга қўшинни кутиб олиш учун жўнатдик. Эртасига гарби-шимолий томондаги жардан ўтиб, кўмкўк арпазорга қўндик. Вали хазиначига сара йигитларни қўшиб, қўшинни кутиб олишга юбордик.

Ойнинг ўн бешинчисида, пайшанба куни олдинга қараб жўнаб кетдик ва Суҳон дарёсининг қиргогида — Андаробада тўхтадик. Ушбу Андароба қўргони қадимдан Малик Ҳастнинг отасига қарашли бўлган экан. Ҳаатий гаккар Ҳастнинг отасини ўлдирганидан сўнг ташлаб қўйилган ва биз борган пайтда вайронага айланиб бўлганди.

Хуфтон намози пайти Калдакаҳорда қўшиннинг биздан ажralиб қолган кишилари келиб қўшилди. Ҳаатий Татарни қўлга олган чогида Парбат исмли қариндошини битта кежимли от ва совга-саломлар билан менинг олдимга юборган экан. Парбат мени тополмай, лашкарнинг ортда қолган аскарларига дуч келиб, қўшиннинг бутун кўч-кўрони — уруқ билан келиб, совга-саломларни бериб, хизматимга киришини билдириди. Баъзи муҳим ишларини битириш учун ортда қолган уруқ билан бирга Бҳирадан келган Лангархон ишларини тўғирлагач, уша ерлик кишилар билан кетиши учун унга рухсат берилди.

Яна йўлга тушиб, Суҳон сувидан ўтиб, бир тепаликка жойлашдик. Ҳаатийнинг қариндоши Парбатга сарпо кийдириб, Ҳаатийга биз томонга мойил қиласидиган чақириқ фармонлари битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкари билан жўнатдик. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошчилигидаги Ҳумоюннинг бир неча навкари Нилобга ва Қорлуқ ҳазорасига юборилди. Уларни биз Ҳумоюнга берган эдик. Менинг қошимга шаҳарни қўриқлашга келганди. Сангар қорлуқ ва Мир-

за Малвий қорлуқ бошчилигига қорлуқларнинг улугларидан ўттиз-қирқтачасини олиб келдилар. Бир кежимли от тортиқ қилиб, хизматимга кирдилар. Дилазок афгонийнинг ҳам аскарлари келди.

Эртасига у ердан кўчиб, икки шаръий йўл юриб тўхтадик. Бир баландликка чиқиб, ўша ерга қўшинни жойлаштиришни мулоҳаза килиб, қўшиндаги барча туяларни санаб чиқишни буюрдик, беш юз етмишта тую чиқди.

Сунбул дарахтининг таърифини эшитгандик, шу қўнимжойда кўрдик. Бу тог этакларида сунбул кам учрайди. У битта-битта ўсади. Олдинда — Ҳиндустон тоғлари этакларида сунбул кўп ва каттакатта бўлиб ўсади. Бу ҳақда Ҳиндустоннинг ҳайвонлари ва ўсимликларини зикр этганда ёзамиш.

Бу қўнимжойдан тун ярмида жўнаб, тушга яқин Санѓдоки довонининг пастига тушдик. Пешин намози чори у ердан жўнаб, довон ва дарёдан ўтиб, бир баланд жойда тўхтадик. У ердан ярим кечаси кўчиб, Бҳирага бораётганимизда ўтган кечигимизни сайр қилиб кетаётган эдик. Уша кечикда дон ортилган катта бир сол лойга ботиб қолибди. Унинг эгалари қанча ҳаракат қилишмасин, солни жойидан қимирлатолмабдилар. Бу дон-дунни олиб, ёнимизда бўлганларга улашдик. Жуда вақтида топилган галла бўлди.

Тушга яқин келиб, Кобул ва Синд дарёларининг қўшилишидан пастроқ, эски Нилобдан юқорироқ — икки дарёнинг орасида тўхтадик. Нилобдан олтига кема олиб келиб, ўнг қанот, чап қанот, марказ қўшинларига бўлиб берилиди. Аскарларимиз дарёдан ўтишга астойдил ҳаракат қилдилар. Улар биз келган душанба куни ва сесланбага ўтар кечаси, сесланба куни ва чоршанбага ўтар кечаси, бутун чоршанба куни кечгача дарёдан кечиб ўтилар. Пайшанба куни ҳам озгина кишимиз дарёни кечиб ўтди. Нилобдан кечиб ўтиб бўлганимизда Андароб яқинидан Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкари билан бирга Ҳаатийнинг олдига жўнатилган Парбат исмли қариндоши дарё қиргогида олдимизга етиб келди Ҳаатийдан битта зирҳли отни пешкаш қилиб келтирди. Нилобликлар ҳам бит-

та зирҳли от совга қилиб, илтифот кўрсатдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Бҳирада қолиш истаги бор эди. Бҳирани Ҳиндубекка иноят қилганимиз боис, Бҳира ва Синд дарёлари орасидаги Қорлуқ, Ҳазора, Ҳаатий, Гаёсвол ва Кеб каби ерлар ва эллар Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Тобе бўлиб бўйин-сунганларга яхши муносабатда булиниди, агар бирор ер ва бирор вилоят бош этмаса:

*Ҳар кимки бўюнни қўймаса,
они тийгай,
Чопқай, талагай, мутиъу мунқод этгай.*

Бу иноятлардан кейин Муҳаммад Али жанг-жангга маҳсус қора баҳмал бош кийим, қалмоқи совут бериб, туг ҳам совга қилдим. Ҳаатийнинг қариндошига рухсат бериб, Ҳаатийга қилич, бошоёқ сарпо ва ўзимиз томонга мойил қила-диган чақириқ фармонлари юборилди.

Пайшанба куни офтоб чиққандадарё қирғогидан қўзгалдик. Шу куни маъжун ейилди. Маъжун еб сархуш бўлгач, ажо-йиб гулзорларни томоша қилдик. Сариқ ва қизил гуллар бўлак-бўлак жойда тўп-тўп бўлиб, яна баъзи ерларда фақат сариқ гуллар очилиб ётибди. Яна баъзи ерларда худди сочиб ташлагандек сариқ-қизил гуллар аралаш очилган. Қароргоҳ яқинидаги тепалик устида ўтириб, гулзорни томоша қилдик. Худди режалаштириб экилгандек, бир тепаликнинг олти тарафида бир жойида сариқ ва иккинчи жойида қизил гуллар қатор-қатор булиб олти бурчак шаклида очилиб ётибди. Икки четда гул камроқ очилган, бироқ кўзимиз илғаган ерларнинг ҳаммаёги гулзор эди. Паршавор атрофларида ҳам баҳор чоги яхши гулзорлар бунёд бўлади.

Саҳар чоги бу қўнимжойдан жўнаб кетдик. Кетаётганимизда дарё ёқасидан бир шер ўкириб чиқди. Отлар шер овозини эшитгач, беихтиёр устидаги одами билан ҳар тарафга қочиб, ўзларини жар ва чуқурларга отдилар. Шер чангалзорга қайтиб кириб кетди. Говмиш (қўтос) келтириб, чангалзорга қўйиб, шерни уердан чиқаришларини буюрдик. У яна укириб чиқди. Ҳар томондан ўқ отдилар, мен ҳам отдим. Холвий пиёда най-

за санчаётганида, найзанинг учини тишлилаб синдириди. Шер жуда кўп ўқ еб, бутага тисарилиб турган эди, Бобо ясовул қиличини суғуриб, яқин борди, шер ҳамла қилмоқчи бўлганида унинг бошига қилич солди. Шундан кейин Али Сийстоний белига қилич урди, шер ўзини дарёга отди, сувнинг ичидәёқ уни ўлдирдилар. Сувдан чиқарип терисини шилиб олишларини буюрдик.

Эртасига йўлга тушиб, Бигромга етиб келгач, Гуракатрийни томоша қилдик. Насронийлар ибодатхонасига ўхшаш бир торроқ ва қоронғу уйчадир. Эшикдан кириб, икки-уч зина пастга тушгач, ётиб, эмаклаб кириш керак. У ерга шамсиз кириб бўлмайди. Бу уйнинг бутун атрофига кирқиб ташланган соч-соқоллар тўлиб ётибди. Бу Гуракатрийнинг теврагида мадраса ҳужралариdek анчагина ҳужралар бор. Кобулга биринчи келган йилимиз Күҳат, Банну ва Даشتга ҳужум қилдик, Бигромда катта бир дарахтни томоша қилиб, Гуракатрийни кўролмаганимиздан афсусланган эдик. Афсус қилишга арзийдиган жой эмас экан. Шу куни менинг яхши бир шаҳбозим (лочиним) йўқолди. Уни Шайхим Миришкор парваришилаган эди. Турна ва лайлакни яхши овларди, икки-уч марта туллаган эди. Шундай ов қиласр эдики, мендек шаҳбоз овига ҳавассиз кишини ҳам қушчи қилиб қўйганди.

Малик Бухон ва Малик Мусо бошлилигидаги дилазок афғонларининг улугларидан олти кишига Ҳиндистон совгалиридан юз мисқолдан кумуш, бир тўнлиқ (кийимлик) мато, учтадан ҳўқиз, биттадан говмиш бериб, бошқаларга ҳам мавқеига муносиб тарзда пул, мато, ҳўқиз ва говмиш иноят қилдик. Али Масжидда тўхтаганимизда, яъқуб уругидан Маъруф исмли дилазок совга-салом қилиб, бирмунча дон-дун, ўнта қўй, икки уюм гуруч, саккизта катта пишлок — пешкаш келтириди.

Али Масжиддан Ядабирга ўтиб тўхтадик, у ердан жўнаб, пешин намози чоги Жўйи Шоҳийга етиб келдик. Шу куни Дўстбекни қаттиқ иситма тутди. Жўйи Шоҳийдан тонг-саҳар жўнаб, Боги Вафода тушлик қилдик ва пешин намози пайти Боги Вафодан қўзгалдик. Гандамакнинг Сиёҳобидан ўтиб, кечқурун на-

мозшом пайти бир хавидзорда тұхтаб, отларни түйдирдик, бир-икки гарийдан сүнг отланиб, Сурхобдан ўтиб, Каркда тұхтаб уйқуладик.

Тонг отмасиданоқ яна йұлга тушиб, Құратуга олиб борадиган йұлнинг айрилиш жойида мен беш-олти киши билан Құратуда солинган бөгни күришга бордим. Халифа, Шоҳ Ҳасанбек ва бопқа кишиларга мени Құруқсойда кутиб туришларини айтиб, тұғри йұл билан жұнатдым. Құратуга етганимизда Шоҳбек аргуннинг Қизил деган тавочиси (хабарчиси) Шоҳбекнинг Кохонни олиб талаб, ортига қайтиб кетгани хабарини келтирди.

Олдинроқ ҳеч ким бизнинг бораётганимизни хабар құлмасин, деган фармон бергандик. Кобулга етганимизда пешин намози вақты бўлиб қолганди. Қутлуққадамнинг кўпригига етгунимизча, ҳеч ким хабардор бўлмади. Ундан кейин Ҳумоюн билан Комрон хабар топиб, от минишчалик фурсат ўтмасидан келиб, танқүриқчиларига кўтаририб, шаҳар дарвозаси билан арқ дарвозаси ўртасига келиб, ҳурмат кўрсатдилар. Аср намози пайтида Қосимбек, шаҳар қозиси, Кобулда қолган мулозим ҳамда арбоблар келиб, илтифот қилдилар.

Раби ул-охир ойининг аввалида одина куни намози дигарда чогир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанга бош-оёқ маҳсус сарпо иноят қилдим.

Шанба саҳари кемага кириб сабуҳий (эрталабки хуморбосди) қилдик. Нурбек бу сұхбатда уд чаларди, у пайларни ичиши ташлаб тавба қилганлардан эмасди. Пешин намози чогида кемадан чиқиб, Гулкина билан тог уртасидаги бөгни сайр қилиб, аср намози пайти Боги Бинафшага келиб ичилди. Намозшомда Гулкина тарафидаги қўргон деворидан ўтиб, арка келдим.

Ойнинг ўн бешинчисида, сесанба кеңаси йұлда қаттиқ иситмалаган Дўстбек Тангри раҳматига борди. Қаттиқ таъсирланиб, аламда қолдик. Дўстбекнинг жасадини Газнига элтиб, Султон бөгининг эшиги олдига дағн әтдилар. Дўстбек жуда яхши йигит зди. Беклигидан доим амалида ўсиб борарди. Беклигидан бурун подшоҳ саройидаги хос амалдорлардан бўлган пайларни ҳам кўп яхши ишлар

кўрсатганди. Жұмладан, бир сафар Андижондан бир йиғоч узоқда — Работи Заврақда эканимизда Султон Аҳмад Танбал кечаси бостириб келди. Мен ўн-ун беш киши билан бориб, олдиндаги ҳужумчиларини яксон қилиб, ортига қайтариб, марказ қўшинигача етиб борганимда, Танбал юзтаса одами билан турарди. Үшанды уч киши, мен билан тұрт киши қолгандик. Уч кишидан биттаси Дўст Носир, яна бири Мирзоқули кўкалдош, учинчиси Каримдод зди. Мен совут кийиб олгандим. Танбал яна бир киши билан сафдан бироз олдинга чиқиб турганди, мен Танбалга рўбару бўлдим, дубулгасига тегадиган қилиб ўқ отдим, яна бир ўқни қалқонининг тұқасини мўлжаллаб отдим. Бир ўқ оёғимга келиб тегди. Танбал бошимга қилич солди. Қизиги, бошимга кийганим дубулга бўрк бўлса ҳам, унинг битта или ҳам кесилмади, аммо бошим анчагина жароҳатланди. Бизга ҳеч қаердан ёрдам келмади, ёнимда ҳеч ким қолмади. Иложисиз қолиб, отнинг жиловини ортга бурдим. Дўстбек бироз ортда келаётган зди. Ортимдан бориб, Танбалнинг ёнидан утаётганида, унга қилич солибдилар. Бошқа сафар — Ахсидан чиқаётган маҳалимиз Боқи ҳез билан чопишиди. Ҳез десалар ҳам жасур ва қиличини маҳкам тутадиганлардан зди. Ахсидан чиққанимизда мен билан саккиз киши қолганди. Үшанды ҳам Дўстбек мен билан бирга зди. Душман икки кишини отдан қулатди, улардан кейин Дўстбекни ҳам йиқитдилар.

Беклик чоғлари Суюнчуукхон султонлар билан келиб Тошканда Аҳмад Қосимни қамал қилганида, душманларнинг устига бостириб борди. Қамал чоги катта жасорат кўрсатди. Аҳмад Қосим хабар бермай, Тошканни ташлаб чиқиб кетди. Үшанды ҳам у хонлар, султонларни яксон қилиб, Тошкандан осон чиқиб кетди. Кейинроқ яна Ширим тагойи, Мазид ва уларнинг тарафдорлари Фазнидан икки-уч юз киши билан келаётгандарида, бу мўгуллар ўзларининг уч-тұрт юз сара йигитларини Дўстбекнинг қаршиисига жұнатди. Шаруқон атрофида олдига боргандарни енгіб, анча одамни отдан тушириб, жуда кўп бош кесиб келтирди. Бажавр қўргонини эгал-

лашда ҳам Дўстбекнинг одами ҳаммадан бурун етиб бориб, қўргон девори устига чиқди. Паролада ҳам Дўстбек бориб, Ҳаатийга шикаст етказиб, уни қочирди. Дўстбек вафотидан сўнг вилоятини укаси Мирим Носирга иноят қилдим.

Раби ул-охир ойининг саккизинчисида, жума куни қурғондан Чорбоққа чиқдик.

Ойнинг ўн иккинчисида, сешанба куни Султон Ҳусайн миразонинг катта қизи Муҳаммад Султон миразонинг онаси Султонимбегим бу тўполонларда Хоразмда тўхтаганди, Йилибарс Султоннинг укаси, Эсонқули Султон Султонимбегимнинг қизини олганди, Кобулга келдилар. Уларнинг яшашлари учун Боги Хилвани тайинладик. Ўша боққа жойлашганларидан сўнг мен бориб кўрдим. Менга катта опамдек бўлгани боис таъзим ва эҳтиром кўрсатиш учун эгилдим, улар ҳам эгилдилар, бир-бири мизга қараб юриб бориб, кўришдик. Кейинчалик ҳар доим шу қоидага риоя этиларди.

Ойнинг еттинчисида, якшанба куни Бобо Шайх кўрнамакни, анча вақт бандда ушлаб ўтирган эдик, гуноҳини афв қилиб, бандиликдан бўшатиб, сарпо инъом этилди.

Ойнинг ун тўққизинчисида, сешанба куни тушга яқин Хожа Сеёрон томонга отландик. Шу куни рўза эдим, Юнус Али ва ёнидагилар таажжубланиб: сешанба куни, сайр ва рўза — бу жуда галати, дедилар. Беҳзодийга бориб ўша ер қозисининг уйига тушдик. Кечқурун кичик зиёфатга тайёргарлик қура бошлидик. Қози: „Менинг уйимда бундай ишлар бўлган эмас, аммо подшоҳ ҳокимдурлар“, деди. Гарчи зиёфат учун ҳамма нарса муҳайё қилинган бўлса ҳам, қозининг кўнгил розилиги учун ичишни бекор қилдик.

Чоршанба куни Хожа Сеёронга бордик.

Ойнинг йигирма биринчиси, пайшанба куни bog солинган тоғнинг тумшуғига катта думалоқ супа қурдирдик.

Жўма куни кўпприк остидан солга ўтирдик. Овчиларнинг уйлари тўгрисига етганимизда, овчилар битта данг де-

ган қушни тутишган экан, олиб келишди. Бундан бурун дангни кўрган эмасдик, ажойиб қўринишдаги қушдир, шарҳи Ҳиндустон ҳайвоноти зикрида кела-ди.

Ойнинг йигирма учинчисида, шанба куни думалоқ супанинг тепа тарафига чинор ва тол ниҳоллари аралаш қилиб экилди. Пешин намози чоги чогир сухбати бўлди. Эртаси саҳарда думалоқ супада сабуҳий қилдик. Тупідан сўнг отланиб, Кобулга қараб жўнадик. Хожа Ҳасанга келиб, маст ҳолда бироз ухладик. Хожа Ҳасандан йулга тушиб, ярим кечаси Чорбоққа етиб келдик.

Хожа Ҳасанда маст бўлиб қолган Абдулло йиртиқ тўни билан ўзини сувга отди. Отларга минган чогимиз кеч бўлиб қолганди, совқотиб, биз билан кетолмади. Кечаси Қутлуг Хожанинг тиюлида* қолиб, эртасига ўтган куни ўзидан кетганилиги учун танбеҳлар эшишиб, тавба қилиб келди. Мен унга: „Мунча тез! Бундай тавба мұяссар бўладими, йўқми? Дарҳол, фақат менинг зиёфатимдан бошқа ерда ичмайман, деб тавба қил“, дедим. У қабул қилди. Бир неча ой бу қоидага риоя қилиб юрди, аммо кейин сўзида туролмади.

Ойнинг йигирма бешинчисида, душанба куни Бҳира ва ўша вилоятларга тинчлик ўрнатиш умиди билан қўйган одамимиз — Ҳиндубек келди. Бҳираликлар сулҳ ва тинчлик ҳақидаги сўзларга қулоқ солмай, бизнинг айтгайларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз қайтиб кетишимиз билан кўплаб афгон ва ҳиндиистонликларни йигиб, Ҳиндубекнинг устига Бҳирага юриш қилибди. Ерлик халқ ҳам афгонлар тарафига огиб кетибди. Ҳиндубек Бҳирада туролмай, Хушобга келиб, Динкут вилояти орқали Нилобга ўтиб, Кобулга келди. Сектунинг ўғли Дэва Ҳинду ва яна бир ҳиндуни Бҳирадан асир қилиб олиб келганди. Улар ўз ишларини тўлов шаклида бир нималар бериб ҳал қилдилар. Бу ҳиндуларга отлар, бош-оёқ кийим инъом қилиб, рухсат берилди.

Ойнинг йигирма тўққизинчисида, жума куни баданимда иситма ҳарорати

* Тијол — хизмат қилгани учун умрбод фойдаланишга берилган жой.

зоҳир бўлди. Томирдан қон олдирдим. Гоҳида ҳар куни, гоҳ кун оралаб, ё иккича кун ўтиб иситмалардим. Ҳар иситма тутганида, терга ботмагунимча иситма қўйиб юбормасди. Ўн-ўн икки кундан кейин Мулло Ҳожаго шаробни наргис билан аралаштириб берди, бир-икки марта ичдим, фойдаси бўлмади.

Жумод ул-аввал ойининг ўн бешинчисида, якшанба куни Хостдан Ҳожа Мұҳаммад Али келди. Битта эгарланган от тортиқ қилиб, садақа учун пул ҳам олиб келди. Ҳожа Мұҳаммад Али билан бирга Мұҳаммад Шариф мунажжим ва Хост мирзолари ҳам келиб, менга хизмат қилиш ниятларини билдирилар. Эртаси, душанба куни Мулло Қабир Кошгардан келди. У Кобулга Андижон вилоятидан Копигар орқали айланиб келибди.

Ойининг йигирма учинчисида — душанба куни Малик Шоҳ Мансур юсуфзай юсуфзайнинг олти-етти улуг кишилари билан Саводдан келиб, хизматимга киришларини билдирилар.

Жумод ус-соний ойининг аввалида, душанба куни Шоҳ Мансур бошчилигидаги юсуфзай афғонийнинг улуғларига сарполар кийдирилди. Шоҳ Мансурга шойи тун, тугмали совут, яна бирига юпқа шойи тўн, яна олти кишига шойи тўнлар кийдириб, рухсат берилди. Савод вилоятининг Абуҳадиндан юқорида жойлашган ерларини бошқаришга дахл қилмасликлари ва у ерлардаги барча аҳолини солиқ тўлаш рўйхатидан чиқаришлирига қарор қилдик; Бажавр ва Саводдаги афғонларга маҳкамага олти минг харвор дон тушириш топширилди.

Ойининг учинчисида, чоршанба куни жуллоб* ичдим. Яна икки кун жуллоб ичдим.

Ойининг олтинчисида, шанба куни сурги дори ичдим.

Ойининг саккизинчисида, душанба куни Халифанинг катта қизига Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзадан сочиқ (тортиқ) келди. Минг шоҳрухий эди. У битта эгарланган от ҳам тортиқ қилди.

Сешанба куни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чогир суҳбатига рухсат сўраб, Ҳожа

Мұҳаммад Али бошчилигидаги баъзи бек ва хос амалдорларни уйига олиб кетди. Юнус Али аа Гадойи тагойи менинг қошимда эдилар. Мен ҳали шаробдан парҳез қилаётган эдим. Дедимки, сира шундай бўлмагандики, мен ҳушёр ўтириб, ҳамма шароб ичса ва мен соппа-сог туриб, бир тўда одам ўзини масти шароб қиласа. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мен бир замон томоша қилай, ҳушёрлар билан мастларнинг муносабати ва борди-келдиси қандай бўлишини билай. Чинор богининг эшиги олдида солинган суратхонанинг шарқи-жанубига қараб кичикроқ оқ уйча тикилган эди, баъзан ўша ерга жойлашардим. Ўша ерда зиёфат бўлди. Кейинроқ Гиёс масхарабоз келди. Уни бир неча бор мутойиба йўли билан мажлисдан ҳайдаб юбориш буюрилди. Охири шалойинлик қилиб (галва кўтариб) масхарабозлик билан мажлисга йўл топди. Турди Мұҳаммад қипчоқ билан Мулло китобдорни ҳам мажлисга чақиртирилди. Шоҳ Ҳасанга ва унинг уйидаги мажлис аҳлига қўйидаги рубоийни бадиҳа қилиб айтиб, жўнатдик:

*Аҳбобка, базмидагуллистон ҳастур,
Йўқ лек алар базмидагизга дастур.
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ беҳузур эмастур.*

Иброҳим тансоқчимииздан бериб юборилди. Икки намоз ўртасига яқин бу мажлис аҳли масти бўлиб тарқалишидилар. Бу бетоблигим пайтида мени тахтиравонда кўтариб олиб юришардилар. Бир неча кун бурун аралаштирилган шароб ичгандим, фойда қилмагач, ичмай қўйгандим. Касалдан янги тузалган кунларнинг охирларида толор чаманинг гарби-жанубий тарафида, олма тагида мажлис тузиб, аралаштирилган шароб ичдим.

Ойининг ўн иккинчисида, жума куни Бажаврда кўмак учун қолдирилган Аҳмадбек ва Султон Мұҳаммад дўлдой келдилар.

Чоршанба куни, ойининг ўн еттинчисида, Ҳайдар Тақийнинг bogida Тангриберди баъзи бек ва йигитларга зиёфат бергаётган эди, мен ҳам ўша ерга бориб,

* Жуллоб — гулоб, шакар ва дорилардан тайёрланадиган шарбат.

иҷдим. Кечқурун хуфтон намози вақти у ердан туриб келиб, катта оқ уйда ҳам ичилди.

Ойнинг йигирма бешинчисида, пайшанба куни Мулло Маҳмуд ҳузурида фиқҳ дарсини ўқиш белгиланди.

Ойнинг охирида, сешанба куни Шоҳ Шужоъ аргуннинг олдидан Абу Муслим кўкалдош элчиликка келди. Битта чопқир отни тортиқ қилиб келтирди. Шу куни Юсуф Али рикобдор Чанор богидаги ҳовузда қулоч отиб юз марта айланиб сузди. Бош-оёқ кийим, эгарланган от ва пул инъом қилдик.

Ражаб ойининг саккизинчисида, чоршанба куни Шоҳ Ҳасанбекнинг уйига бориб иҷдим. Қупгина беклар ва хос амалдорлар ўша ерда эдилар.

Ойнинг ўн биринчисида, шанба куни зиёфат бўлди. Аср ва шом намозлари уртасида катта кабутархона томи устига чиқиб ичилди. Кечроқ бир неча отлиқ Деҳи Афғон тарафдан йўл бўйлаб шаҳар томонга ўтиб кетаётганди. Суришириб билдик — Дарвеш Муҳаммад сорбон экан. Мирзоҳоннинг қошидан элчиликка келаётган экан, том устидан чорладик. „Қонун-қоида билан амалдорларча элчилик қилишни қўй, такаллуф қилмасдан келавер!“ дедик. Дарвеш Муҳаммад келиб, совга-саломини тортиқ қилиб, зиёфатда ўтирди. Ўша пайтлари тоиб эди, ичмасди. Ярим кечагача шу ерда ичилди.

Эртасига маҳкамада ўтирганимда Дарвиш Муҳаммад келиб, Мирзоҳон юборган тортиқларни расму қоидаси билан топширди. Ўтган йили юз ташвиш ва катта ваъдаю дағдагалар билан нариги тарафдаги аймоқларни кучириб, Кобулга олиб келган эдик. Кобул — тор ер. Аймоқлар ва туркларнинг қўй-подалари яхши қишлийдиган ёки ёйиладиган ерлар эмас. Саҳрова яшайдиган элнинг ўзига қўйиб берса, Кобулда яшашни ҳавас қилмасди. Улар Қосимбекка хизмат қилиб, нариги тарафга ўтиш учун уни ўртага солдилар. Қосимбек мени кўндиришга кўп уринди. Охири аймоқларнинг Қундуз ва Бофлон томонларга кўчишлари учун рухсат олди.

Ҳофиз Жубайр котибининг акаси Самарқанддан келганди. Мен энди унинг

Самарқандга кетишига рухсат бериб, Фўлод Султонга девонимни бериб юбордим. Девоннинг орқасига ушбу кичик қитъани битдим:

*Ул сарвнинг ҳаримига гар етсанг,
эй сабо,
Бергил бу ҳажр ҳастасидин ёд кўнглига.
Радм яйлабон соғинмади Бобурни
бор умид,
Солгай Ҳудой раҳмини Фўлод кўнглига.*

Ойнинг ўн еттинчисида, жума куни Шоҳ Мазид қўкалдош Муҳаммад Замон мирзо ҳузуридан бечораларга хайр-садақа ва битта отни тортиқ қилиб келтириб, менга хизмат қилишини билдириди. Шу куни Шоҳбекнинг элчиси Абу Муслим қўкалдошга тўн кийдириб, совга-саломлар билан кетишига рухсат бердик. Хожа Муҳаммад Али билан Тангрибердига ҳам вилоятлари — Хост ва Андаробга кетишлиари учун шу куни рухсат бўлди.

Ойнинг йигирма учинчисида, пайшанба куни Качакот ва қорлуқ ерларида қолдириб, ўша вилоятларни бошқаришини зиммасига топширган кишим Муҳаммад Али жанг-жанг мирзойи Малвий қорлуқнинг ўғли Шоҳ Ҳусайн ва Ҳаатийнинг одами билан бирга келишди. Шу куни Самарқандга кўч-қуронини олиб келиш учун кетган Муҳаммад Алихон келиб, хизматимга кирди.

Гардиз чегарасида ўтирган Абдураҳмоний афғонлари унча-мунчага кўнадиганлардан эмасди. У ердан ўтадиган карвонлар ҳам улардан зиён кўрарди. Ражаб ойининг йигирма тўққизинчисида, чоршанба куни бу афғонларга ҳужум қилиш учун отландик. Танги Вағжон атрофида тўхтаб овқатланиб, пешин намозидан кейин йўлга тушдик. Кечаси йўлдан адашиб, Панжоб Шаҳнанинг шарқи-жанубий томонидаги тепалик ва даштларда анча саргардон бўлдик. Бир муддатдан сўнг йўлга тушиб олдик. Чашмайи Пара довонидан ошиб, Гардизга қараб кетган томон билан бомдод намози пайти текисликка чиқиб олгач, ҳужумчилар юборилди. Бир гуруҳ аскар Гардизнинг шарқи ва жанубида жойлашган Кирмош тогига қараб жўнади. У ҳужумчилар ортидан Хисрав Мирзоқули ва Сайид Али бошчилигидаги марказ

қўшиннинг ўнг қўлини юбордик. Аскарларнинг катта қисми водий бўйлаб юқорига қараб ҳужумга ўтди. Бу ҳужумчиларнинг ортидан Сайид Қосим эшик ога, Миршоҳ қавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлуққадам ва Ҳусайн бошчилигидаги аскарлар юборилди. Уларни кузатгандан сўнг, ўзим ҳам буларнинг ортидан жўнадим. Бу водий юқорисида яшайдиган ҳалқ анча олисда жойлашган экан. Водийнинг юқорисига қараб кетган аскарларнинг отлари ҳориди. Аскарлар қўлга ҳеч нарса киритолмадилар. Текисликда қирқ-элликтacha пиёда афғон кўриниб қолади. Аввалги қўшин орқасидан кетганлар уларга қараб юриб, менга одам чоптирибди. Мен яна ҳам тезроқ юрдим. Мен етиб боргунимча Ҳусайн ноўрин, ҳеч нарсани уйламай бир ўзи от солибди. Афғонларнинг орасига кириб қилич солаётган чоги отига ўқ тегиб, уни йиқитибдилар. Ўрнидан туриши билан сёғига қилич уриб йиқитадилар. Ҳар тарафдан ташланиб, пичоқ уриб, чопиб пора-пора қиласидилар. Қолган йигитлар бунга қараб туриб, кўмакка бормайдилар.

Бу хабар етиб келгач, Гадойи тагойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абулҳасан қўрчи, Мўмин атка бошчилигидаги ичкilar ва йигитларни отларининг жиловларини бўш қўйдириб зудлик билан илгарироқ жўнатиб, ўзим ҳам тез бордим. Ҳаммадан бурун Мўмин атка бир афғонга найза саншиб, бошини кесиб келтирди. Абулҳасан қўрчи ҳам совут киймасдан жасорат билан бориб афғонларнинг йўлини тўсиб, от солиб, бир афғонни қилич билан чопиб йиқитиб, бошини кесиб келтирди. Ўзи уч жойидан, оти бир жойидан жароҳатланган эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши уришди, бир афғонни чопиб, бошини келтирди. Гарчи Абулҳасан билан Поянда Муҳаммад қоплоннинг мардликлари бундан бурун ҳам маълум бўлса-да, бу урушда катта жасорат кўрсатдилар. Бу қирқ-элликта афғоннинг ҳаммасини ўққа тутиб, қилич билан чопиб пора-пора қиласидилар. Кейин бир хавидзорда тўхтаб, бу афғонларнинг бошидан калламинон қуришларини буюрдик.

Иўлда келаётганимизда Ҳусайн билан бирга бўлган беклар келиб қўшилдилар. Дағдага ва газаб билан шундай

дедим: „Шунча одам қараб туриб, бир неча пиёда афғонга теп-текис ерда шундай йигитларни олдириб ўтирибсизлар. Сизларни унвон-манسابларингиздан маҳрум қилиб, вилоят ва ерларингиздан айириб, соқолларингизни қирқиб олиб, шаҳарларда ҳаммага сазойи қилиш керак, токи бирор-бир одам бундай йигитни бундай ганимга олдириб ўтиrsa, теп-текис жойда қўлини қимиirlatmasdan турса, сазойи бўлур“.

Кирмош томонга борган аскарлар қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўгул ҳам Кирмош томонга кетган аскарлар билан эди. Бобо Қашқага бир афғон қилич билан ташланаётган маҳали у довюраклик билан тўхтаб туриб, камонини ўқлаб, бу афғонни уриб йиқитибди.

Эрта тонгда йўлга тушиб, Кобулга қараб кетдик. Муҳаммад бахши ва Абдулазиз мироҳўр ва мир Хурд баковулга Чашмайи Пара довонини айланиб, у ердан қирғовул овлашлари учун ҳукм бўлди. Ўзим бир неча киши билан Майдони Рустам йўли билан, аввал курмаган эдим, кетдим. Майдони Рустам тофлар орасида жойлашган. Тофнинг бошига яқин, унча сафоли жой эмас. Икки тофнинг ўртасида кенггина водий тушган. Жанубий тарафидаги тепаликнинг этагида кичикроқ чашмаси бор. Каттакатта баланд ним дарахтлари ҳам бор. Бу майдони Рустамнинг Гардиз тарафидан чиқиб келадиган йўлида чашмалар бор, дарахтлари ҳам анчагина. Булар кичикроқ дарахтлардир. Гарчи водийси тор бўлса-да, бу ердаги дарахтларнинг ости кўм-кўк ўтлоқлардир. Сафолигина ўтлоқдир. Майдони Рустамнинг жануб тарафидаги тоққа чиқдик. Кирмош тофлари ва Бангаш тофлари оёғимиз остида кўриниб турарди. Кирмош тофларидан нарида пашакаал (ёмғир мавсуми) булутлари таҳ-батаҳ кўриниб турарди. У вилоятларда пашакаал бўлмайди, шу боис у тарафларда асло булут кўринмайди. Пешин намози пайти Ҳунийга келиб тушдик. Эртасига Муҳаммад Ога қишлоғининг атрофида тўхтаб, маъжун едик, кейин сувга балиқларни ухлатадиган дори солиб, анчагина балиқ тутдик.

Шаъбон ойининг учинчисида, якшанба куни Кобулга келдик. Ойнинг бешин-

чисида, сешанба куни Дарвеш Мұҳаммад Фазлий билан Хисравнинг навкарини чақириб, Ҳусайн қурбон бўлган пайти қилган хатолари учун сўроқ қилиб, амал-унвонларидан маҳрум қилдик. Пешин намози чоги чинор остида шароб мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўгулга тўн инъом қилинди.

Ойнинг саккизинчисида, жума куни Мирзахоннинг қошига кетган Кепакхон қайтиб келди.

Пайшанба куни аср намози пайти Ҳожа Сеёрон, Борон ва Домани тоглари этагини сайр қилишга отландим. Ҳуфтон намози чоги Момо Хотун мавзесига келиб тушдик. Эртасига Исталифга келиб тўхтадик. Ўша куни маъжун ейилди.

Шанба куни Исталифда шароб сұхбати бўлди. Тонгда Исталифдан отланиб, Санжид дараси ораси билан ўтиб, Ҳожа Сеёроннинг яқинига етганимизда, йўғонлиги билакдек ва узунлиги бир қулоч келадиган катта илонни кўриб қолиб, ўлдирдик. Бу катта илоннинг ичидан ингичкароқ бир илон чиқди, эҳтимол, у бу илонни бироз олдин ютиб юборгандир, ҳамма аъзолари бутун эди. Бу ингичка илон катта илондан андак қисқароқ эди. Бу ингичка илоннинг ичидан катта бир сичқон чиқди, у ҳам бутун эди. Бирор ери эзилмаганди. Келиб, Ҳожа Сеёронда шароб ичиб ўтирдик. Ўша куни у тарафдаги бекларга жанг майдонида қўшини қисмларининг жойлашишини тайин қилиб, Кичкина тун посбони орқали фармон бердим, аскарларини отлантириб, белгиланган ерга зудлик билан етиб келишларини буюрдим.

Тонгда йўлга тушиб, маъжун еб, Парвон сувининг қўшилиш жойида Парвон сувига шу ерликлар таомили билан балиқ дориси солиб, жуда кўп балиқ тутдик. Миршоҳбек бизни меҳмон қилди.

Бу ердан отланиб, Гулбаҳорга бордик. Шом намозидан сўнг шароб ичиб, сұхбат қурдик. Бу сұхбатларда Дарвеш Мұҳаммад сорбон ҳам қатнашарди. Гарчи жасур йигит ва сипоҳий бўлса-да, шароб ичмасди, бу ишдан тавба қилганди. Қутлуқ Ҳожа кўкалдошнинг сипоҳийликни тарқ этиб, дарвеш бўлганига анча вақт бўлганди. Ёши ҳам анчага борган, соқоли оппоқ бўлиб оқарганди. Бундай

суҳбатларда ҳамиша шаробхўр дўстимиз эди. Мен Дарвеш Мұҳаммадга: „Қутлуқ Ҳожанинг соқолидан уялсанг-чи! Дарвеш ва қари, оппоқ соқоли билан ҳар доим шароб ичади, сен сипоҳий ва ёш йигит, соқолинг ҳам қоп-қора бўла туриб сира ичмайсан. Бунинг маъноси нима?“ дедим. Ичмайдиган кишига шароб таклиф қилиш одатим бўлмагани учун, менинг бу сўзларимни ҳазилга йўйдилар, Дарвеш Мұҳаммадга шароб таклиф этилмади. Эрталаб сабуҳий қилдик.

Чоршанба куни Гулбаҳордан жўнаб, Абун қишлоғида тўхтадик. Таомланиб, кейин отланиб, Боготи Хумга келиб тушдик. Пешин намозидан сўнг чогир сұхбати бўлди. Эртасига у ердан жўнаб, Ҳожа Хонд Сайийд мозорини тавоғ қилиб келиб, Жина қўргонида солга кирдик. Панжҳир дарёсининг қўшилишида сол тог қоясининг туртиб чиққан жойига урилиб гарқ бўлаётди. Руҳдам, Тангринули, Мир Мұҳаммад жолабон сол тоққа урилгач, сувга йиқилдилар. Руҳдам билан Тенгриқулини кўп қийинчиликлар билан солга чиқариб олиши. Чинни пиёла, қошиқ, доира сувга чўкиб кетди. Бу ердан ўтиб, Санги Буриданнинг тўғрисига етганимизда, сол сув ўртасида шоҳгами ёки банд учун қоқилган қозиққами урилди. Шоҳ Ҳасан Шоҳбек ўша заҳоти орқага қараб ағдарилди. У Мирзоқули кўкалдошни ушлаганди, у ҳам йиқилди. Дарвеш Мұҳаммад сорбон ҳам сувга қулади. Мирзоқули жуда галати йиқилиб тушди. Йиқилаётган пайти қўлидаги қовун кесадиган пичноқни сол устидаги бўйрага санчишга улгуриб, кейин йиқилди, Мирзоқули солга келмай, дабдала бўлган тўни билан сузуб чиқди. Солдан чиқиб, ўша куни кечқурун солчиларнинг уйида қолдик. Худди сувга чўкиб кетган етти рангли пиёладек пиёлани Дарвеш Мұҳаммад тортиқ қилди.

Жума куни дарё қирғогидан отланиб, Иничкадан пастга — Кўҳбача этаклари-га тушиб, ўз қўлларимиз билан жуда кўп мисвок териб олдик. У ердан ўтиб, Ҳожа Хизрийларнинг уйида ош еб, йўлга тушдик. Пешин намози чоги Қутлуқ Ҳожага тегишли Ламғон қишлоқларидан бирида тўхтадик. Қутлуқ Ҳожа тезлик билан овқат тайёрлади. Тановул қилгач, йўлга тушиб, Кобулга келдик.

Ойнинг йигирма бешинчисида, душанба куни Дарвеш Мұхаммад сорбонга махсус түн ва эгарланган от иноят қилдик, у тиз чўкиб, навкарликка кирди. Тўрт-беш ойдан бўён сочимни қирқмаётган эдим, чоршанба куни, ойнинг йигирма еттинчисида сочимни қирқтиридим. Шу куни шароб сұҳбати бўлди.

Ойнинг йигирма тўққизинчисида, жума куни Мир Хурд Ҳиндолга бекота бўлиб хизматга кирди ва менга таъзим қилди. Минг шоҳрухий сочиқ киргизди.

Рамазон ойининг бешинчисида, чоршанба куни Тулак қўкалдошнинг қошидан Барлос жики исемли навкар унинг хабарини келтирди. У ерларга ӯзбак чоп-қунчиси келган экан, Тулак уларнинг қаршисига чиқиб, урушиб босибди. Битта тирик ӯзбак ва битта бош келтирди.

Ойнинг саккизинчисида, шанба куни кечқурун Қосимбекнинг уйига бориб оғиз очдик. Битта эгарланган от тортиқ қилди.

Якшанба куни Халифанинг уйида оғиз очилди. Битта эгарланган от пешкаш қилди. Эртасига Хожа Мұхаммад Али ва Жон Носирни лашкар ишлари бўйича чақирирган эдик, вилоятларидан етиб келишди.

Ойнинг ўн иккинчисида, чоршанба куни, Комроннинг тогаси Султон Али мирзо (мен Хостдан Кобулга кетаётган йили Кошгарга кетган эди — у ҳақда зикр этгандик) келди.

Ойнинг ўн учинчисида, пайшанба куни Юсуф Алини қайтариш ва умуман, орадан кўтариш ниятида отланиб, Деҳи Яқуб дарёсининг Кобул тарафидаги сайдон ерда тўхтадик. Жўнар чогимиз Бобохон ахтаки менга ярамасроқ отни тутди, аччигимдан юзига бир мушт урдим. Тўртинчи бармогим тубидан синди. Ўша пайти унча оғримади. Келиб қўнимжойда тўхтаганимизда анча ташвиш берди. Узоқ вақт азоб тортидим. Ёза олмасдим, синган жой кейинчалик битиб кетди. Шу сафар тўхтаган қўнимжойда эканимизда менинг холам Давлат Султонхонимнинг Қутлуқ Мұхаммад деган қўкалдоши Кошгардан, Хоним ҳузуридан хатхабар келтирди. Шу куни дилазорнинг улувлари Бухон ва Мусо келиб, тортиқлар билан менга илтифот кўрсатдилар.

Ойнинг ўн олтинчисида, якшанба куни Қўчбек келди.

Ойнинг тўққизинчисида, чоршанба куни йўлга тушиб, Бичокдан ўтиб, ҳар доимги жойда, ана шу Бичок анҳорининг ёқасида тўхтадик. Бомиён, Коҳмард ва Гўрий — Қўчбекка тааллуқли вилоятлар ӯзбакка яқин ерда жойлашганлиги боис Қўчбекни бу юришдан озод қилиб, ушбу қўнимжойдан ўзим ўраган салла ва бош-оёқ сарпо инъом қилиб, вилоятига кетиши учун рухсат берилди.

Ойнинг йигирма биринчисида, жума куни Бодом Чашмага келиб тушдик. Эртаси Борикобга келдик. Бир ўзим Қоратуни саир қилиб келдим. Ушбу юртта дарахтдан асал топилди. Манзилма-манзил олдинга қараб юрдик.

Ойнинг йигирма олтинчисида, чоршанба куни Боги Вафога келиб тўхтадик.

Пайшанба куни фақат богда бўлдим. Жума куни кўчиб, Султонпурдан ўтиб тўхтадик. Шу куни Шоҳ Мир Ҳусайн ўз вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошлилигига дилазорлари ҳам шу куни келишди. Саводга юсуфзайни бирёзлик қилиш учун жўнаётган эдик, дилазор маликлари, Ҳашнагарда ҳалқ кўп, дон-дун ҳам кўп топилади, дея арз қилиб бизни Ҳашнагарга боришга ундаллар. Маслаҳат қилиб, Ҳашнагарда дон-дун кўп экан, у ердаги афғонларни босиб, Ҳашнагар ва Паршавор қўргонларини бу дон-дун захираларини жойластириш учун тайёрлаб, Шоҳ Мир Ҳусайнни бир гуруҳ йигитлари билан ўша ерга қўйиши келишиб олдик. Бу ишларни бажариш учун Шоҳ Мир Ҳусайнга вилоятига бориб, қурол-ярогини келтириши учун ўн беш кун муддатга рухсат берилди. Эртаси йўлга тушиб, Жўйи Шоҳийга келиб тўхтадик. Тангриберди, Султон Мұхаммад дўлдой ортимиздан шу қўнимжойга келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздан шу куни келди.

Ойнинг охирида, якшанба куни Жўйи Шоҳийдан кўчиб, Қирқариққа келиб тушдик. Мен бир неча хос кишиларим билан солга тушдим. Ҳайит ҳилолини шу жойда эканимизда кўрдик. Дарайи Нурдан бир неча уловда шароб келтиргандилар, шом намозидан кейин шароб ичиб зиёфат қилдик. Мажлисда Мұҳиб Али қўрчи, Хожа Мұхаммад Али китобдор, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Султон Мұхаммад дўлдой, Дарвеш Мұхаммад

сорбон иштирок этардилар. Дарвеш Мұхаммад тоиб зди. Кичиклигимдан ичмайдыган одамга ичишни таклиф қиласлик одатим бор зди. Ҳар доим суҳбатларда Дарвеш Мұхаммад қатнашарди, бироқ уни ичишга ҳеч қачон мажбур қиласлик. Ҳожа Мұхаммад Али уни уз ихтиёрига қўймай, таклиф қиласвериб, охири ичирди.

Ҳайит тонгида, душанба куни йулга тушдик. Йўлда хуморни даф қилиш учун маъжун едик. Маъжун еб кайф бўлган чогимиз битта ҳанзал (табобатда ишлатиладиган аччиқ тарвуз) олиб келдилар. Дарвеш Мұхаммад ҳанзални авваллари курган эмасди. Мен унга Ҳиндистоннинг тарвузи деб, бир карч кесиб бердим. Берилиб тишлади, кечгача оғзидан аччиғи кетмади. Гарм чашманинг тепасида тўхтаб, яхни тортилаётган пайти анчадан буён уз ерида бўлган Лангархон келиб от ва анчагина маъжун тортиқ қилиб, илтифот кўрсатди. Биз яна юрдик ва Ядабирга келиб тўхтадик. Аср намози пайти бир неча хос кишиларим билан солга тушиб, бир курӯҳча пастга сузуб бориб, яна қайтиб чиқдик. Эртаси жўнаб, Хайбар довони тубида тўхтадик.

Шу куни Султон Боязид Нилобдан Пора йўли билан ўтиб, бизнинг хабаримизни топиб, ортимиздан келиб: „Афридий афгон кўч ва моли билан Порада ўтириби. Шолиси жуда кўп экилган экан, пишиб ҳаммаси йигилмасдан турибди“, деган хабарни айтди. Ҳашнагардаги юсуфзай афгонлари устига боришга аҳд қиласлимиз боис унинг сўзлари га эътибор қиласмадик. Пешин намози чоги Ҳожа Мұхаммад Алининг чодирида шароб мажлиси бўлди. Шу мажлиснинг ўзида бу ерларга келишимиз кайфиятини шарҳлаб, Бажаврга — Султон Калонга Султон Тароҳийдан бериб юбордик. Фармон ҳошиясига мана бу байтни битгандим:

*Сабо ба лутф бигу он газоли раъноро,
Ки сар ба кўҳу билёбон ту додан моро.*

(Мазмуни:

*Эй тонг ели, у гузал оҳуга юмшоқлик билан
айтки,
Бизни тогу саҳроларга улоқтирган сенсан.)*

Тонгда у ердан кўчиб, довондан пастга тушиб, Хайбар тоги оралигидаги тор

йўллардан ўтиб, Али Масжидда тўхтадик. У ердан пешин намози пайти отланиб, партолни орқада қолдириб, иккинчи пос бўлганида Кобул сувининг қирғогига келиб бироз ухладик. Саҳарда кечик топиб, сувдан кечиб ўтдик. Посбонлар бизнинг келаётганлигимииздан хабар топган афгонларнинг қочиб кетганларлиари ҳақида хабар келтирдилар. Яна юриб, Савод дарёсидан ўтиб, афгонлар экинзорларининг ўртасида тўхтадик. Бизга таъриф қилиб айтганларининг ярмича, ҳатто чорагича ҳам дон топилмади. Ҳашнагарни мана шу фалла умиди билан тартибга солиш режаси ўзгарди. Бизни бу юришга ундан дилазок маликлари хижолатда қолдилар. Аср намози вақтида Савод дарёсидан Кобул тарафга кечиб ўтиб, жойлашдик.

Эртаси тонгда Савод дарёси қирғидан жўнаб, Кобул дарёсидан кечиб ўтиб, тўхтадик. Кенгашга қатнашадиган бекларни чорлаб, маслаҳатлашиб, Султон Боязид айтган Афридий афгони устига ҳужум қилиб, унинг моли, дондуни, кўчи (рўзгор ашёлари) билан Паршавор қўргонини тартибга келтириб, у ерга қўямиз, деган қарорга келдик. Ҳиндубек қавчин ва Хостнинг амирзодалари шу манзилда эканимизда келдилар.

Шу куни маъжун ейилди. Дарвеш Мұхаммад сорбон, Мұхаммадий кўкалдош, Гадойи тағойи, Асас бор зди. Сўнгра Шайх Ҳасанни ҳам чақиртиридик. Овқат тортилганидан сўнг, аср намози пайти солга кирдик. Лангархон Ниёзини ҳам солга таклиф қилдик. Намозшом пайти солдан чиқиб, қароргоҳга келдик. Қабул қиласлик қароримиз бўйича дарё қирғидан саҳар кўчиб, Жомдан ўтиб, Али Масжид сувининг бошланиш жойида тўхтадик.

Ортимиздан келган Абулҳошим Султонали: „Арафа кечаси Жўйи Шоҳийдан Бадахшондан келаётган бир киши билан Жамруддан ўтган эдим, у Султон Сайдхон Бадахшон устига келгани аниқ эканлигини айтди. Мен подшоҳга хабар қилиш учун келмоқдаман“, деди. Бекларни чорлаб, кенгаш қилиб, бу хабар туфайли Паршавор қўргонини тартибга солиш ишини тўхтатиб, Бадахшонга жўнаш учун орқага қайтилди. Лангар-

хонга тўн кийдириб, Муҳаммад Али жанг-жангга кўмакчилар тайинлаб, рухсат берилди. Ўша куни кечқурун Хожа Муҳаммад Алиниң чодирида чогир мажлиси булди. Эрта билан у ердан жўнаб, Хайбар довонидан ошиб, довон тубига жойлашдик. Хизрхайл элати куп ножоиз ишлар кўрсатди. Қўшин ўтаётганида ортда қолган, қиргоқда тўхтаган аскарларга ўқлар отиб, отларини ўғирлаб кетардилар. Уларнинг адабини бериб, қулонгини бураб қўйиш керакка ўхшаб қолди. Шу ўй билан довон тубидан саҳарда жўнаб, Деҳи Гуломонда тушландик. Пешин намози пайти отларга ем бериб, ўйлга тушдик.

Кобулдаги хизрхайл элатини қўлга олиб, мол-мулкини ҳисоблаб чиқиб, бу ҳақда бирор кишидан хабар жўнатишини тайинлаб Муҳаммад Ҳусайн қўрчи ни Кобулга шошилинч жўнатдик. Яна Бадаҳшондан ҳар қандай хабар бўлса, уларни батафсил шарҳлаб битиб, бирор кишидан зудлик билан юборишини ҳам тайинладик.

Ўша кеча иккинчи посгача юриб, Султонпурдан бир озгина ўтиб тўхтадик, бир лаҳза ухлаб, яна отландик. Хизрхайл қавми Биҳар ва Масхигромдан Қора дарёгача бўлган ҳудудларда жойлашган экан. Тонг отай деб қолганида келиб ҳужум бошладик. Қўпгина моли ва бола-чақалари аскарлар қўлига тушди. Одамларининг озгинаси тоққа яқинлашганда, тоққа қараб қочиб қутулди.

Эртаси Қилогуга келиб тушилди. Шу юртда қирговул ушладик. Ортда қолган уруқ ҳам ўша куни шу қўнимжойда эканимизда келиб қўшилди. Вазирий афгон ҳар доим яхши мол бермасди. Бу сафар сиёсатимиздан кейин уч юзта қўй тортиқ қилди.

Бармоғим чиққанлиги боис ҳеч нима ёзмаётган эдим, ушбу юртда якшанба куни — ойнинг ўн тўртида озроқ бир нарса ёздим.

Эртаси тонгда хирилжи шамухайл бошлиқ афгонларнинг улувлари келдилар. Дилазокнинг катталари одамларининг гуноҳларидан кечишимизни ўтиниб сўрадилар. Гуноҳларидан ўтиб, асиrlарни озод қилдим. Тортиқ килган моллари тўрт минг қўй эканлигини аниқлаб, улувларига тўнлар кийдириб, солиқ ундирувчиларни тайинлаб, жўнатдим.

Бу ишларни тартибга соглаш, ойнинг ўн саккизинчисида, пайшанба куни йўлга тушиб, Биҳар ва Масхигромда тўхтаб, эртасига Боги Вафода келдим. Боги Вафода энг яхши маҳаллар эди. Ҳовли майдони буткул себаргазор, анор дараҳтлари сап-сариқ — хушранг ҳазон булибди. Анорлар дараҳтларда қип-қизил, норунж дараҳтлари ям-яшил бўлиб яшнаб турарди. Дараҳтлардаги норунжларнинг саноги йўқ, бироқ ҳали охиригача саргайган эмасди. Анорлари гарчи бизнинг ўлкалардаги яхши анорлардек булмасада, яхши эди. Боги Вафода шу сафар вақтимизни ҳар галгидан чогроқ ўтказдик. Шу боғда ўтказган уч-тўрт кун ичидаги бутун аскарлар тўйиб анор едилар.

Душанба куни боғдан қўзғалдик. Мен у ерда биринчи паҳаргача қолиб, баъзиларга норунж тарқатдим. Баъзи бекларга бир туп норунж, баъзи бекларнинг иккитасига бир норунж тупидаги меваларни инъом этдик. Қишида Ламғонга саир қилиш ниятимиз бор эди. Ҳовузнинг атрофидаги йигирмага яқин норунж дараҳтини эҳтиёт қилиб сақлаб қўйишларини буюрдим.

Шу куни Гандамакда тўхтаб, эртаси тонгда Жигдаликка етиб келдик. Шом намозига яқин шароб зиёфати бўлди, анчагина хос амалдорларим қатнашаётган эди. Зиёфат охирилаб қолганида Қосимбекнинг жияни Гадойи Муҳаммад мастиликдан анча галва кўтарди. Маст бўлиб мен суюнган ёстиққа суюниб қолди. Гадойи тагойи уни мажлисдан кўтариб олиб чиқиб кетди.

Эрта саҳарда у қўнимжойдан жўнаб кетдик. Қўруқсой ёнидаги Борикоб бўйлаб юқорига қараб саир қилиб бордим. Бир неча терак дараҳтлари жуда зўр ҳазон булибди. Ўша ерда тўхтаб, йилқирон ошини (вабо, ўлат йилларида қилинадиган худойи оши) торттирдик. Ҳазон боис бўлди, шароб ичдик. Йўлдан қўй келтириб, кабоб қилишларини буюрдим. Балут (эман) шохларидан ўт ёқиб, томоша қилиб ўтирдик. Менинг келаётганимни эшитган Мулло Абдумалик девона бу хабарни Кобулга етказишини ёлвориб сўради. Кобулга Мулло Абдумаликни жўнатдик. Ҳасан набира Мирзоҳон ҳузуридан менинг ёрдамимга кўз тутиб келган экан. Бу ерга келиб

илтифот кўрсатди. Кун қиёмдан ошгучиша шу ерда ичилди. Сўнгра йулга отланилди. Мажлис аҳли обдон маст булганди. Сайид Қосим шу қадар маст бўлган эдик, икки навкари куп ташвишлар билан от устига солиб лашкаргоҳга олиб бордилар. Дуст Муҳаммад Боқир шундай маст бўлган эдик, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чуҳра бошчилигидагилар ҳар қанча уринсалар ҳам уни отга миндиролмасдилар. Бошидан сув қўйисалар ҳам фойдаси бўлмасди. Шу пайт бир тўда афғон пайдо бўлади. Амин Муҳаммад тархон шаробдан кайфи ошиб Дуст Муҳаммадни шундай аҳволда душманга қолдириб кетгандан кўра, бошини кесиб олиб кетганимиз яхши, деган хаёлга боради. Уни юз мashaққат билан от устида олиб келадилар.

Ярим кечада Кобулга етиб келдик. Эрталаб маҳкамага Кошгарга Султон Саидхон қошига элчиликка юборилган Қулибек келиб, илтифот курсатди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қўшиб элчиликка юборган эдик, у ерларнинг матоларидан бир лаҳтак совға келтирди.

Зулқаъда ойининг аввалида, чоршанба куни Қобилнинг қабри бошига ёлгиз ўзим бориб, сабуҳий қилдим. Кейин мажлис аҳли бирин-кетин келдилар. Кун ёйила бошлаганда Боги Бинафшага бориб, ҳовуз бўйида ичилди. Тушга яқин ухлаб, пешин намози чоги яна ичилди. Мана шу пешин намози пайтидаги сұхбатда аввалги сұхбатларда сира шароб берилмаганлар — Тангриқулибек билан Маҳдийга шароб бердим. Хуфтон намози пайти ҳаммомга келдим. Уша кеча ҳаммомда эдим.

Пайшанба куни Яҳё Нуҳоний бошчилигидаги Ҳиндустон савдогарларига тўнлар инъом этиб, рухсат берилди.

Ойнинг тўртинчисида, шанба куни Кошгардан келган Бешка мирзога тўн кийдириб, совгалар бериб, кетиши учун рухсат берилди.

Якшанба куни дарвозанинг юқори тарафида жойлашган кичик суратхонада сұхбат бўлди. Торгина ҳужра бўлганилиги боис мажлис аҳли ўн олти киши эди.

Душанба куни Исталифга хазон сайрига борилди. Шу куни маъжун еган эдик.

Уша кеча қаттиқ ёмғир ёғди. Мен билан бирга келган беклар ва хос амалдорларимнинг кўпчилиги менинг Боги Калон ичидаги тикилган чодиримга кирдилар. Эртасига шу богда чогир мажлиси бўлди. Кечгача ичилди. Эртаси тонгда сабуҳий қилдик. Маст бўлиб ухлаб қолиб, пешин намози пайти Исталифдан жўнаб кетиб, йулда маъжун едик. Аср намозига яқин Беҳзодийга етиб келдик. Хазон жуда кўп тушганди. Хазон сайри чогида шаробга майли бўлган ҳамроҳлар, маъжун ейилганига қарамай, шароб сұхбати қилишга тезладилар. Тўкилган хазонлар шу қадар гўзал эдик, саргайган дараҳтлар остига ўтириб шароб ичдик.

Хуфтон намози пайтигача ўша ернинг ўзида хурсандчилик қилдик. Халифанинг хизматчиси Мулло Маҳмуд келди. Уни ҳам зиёфатга чорладик. Абдулло қаттиқ маст эди, Халифа ҳақида сўз кетганда, Мулло Маҳмуднинг шу ерда эканлигидан гофил ҳолда, мана бу мисрани ўқиди:

*Бар ҳар ки бингари, ба ҳамия дод
мубталост.*

(Мазмуни:

Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир.)

Мулло Маҳмуд маст эмас эди. Ҳазил йўсунинида бу мисрани ўқигани учун Абдуллога эътироз билди. Абдулло гап нимадалигини сезиб қолиб, қийин аҳволга тушди, кўп ширин гап-сўзлар қилди.

Пайшанба куни хазонларни сайр қилиб, кечқурун шом намози вақтида Чорбоққа келиб тушдим.

Ойнинг ўн олтинчисида, жума куни Боги Бинафшада маъжун еб, бир неча хос кишиларим билан кемага кирдик. Кейинроқ Ҳумоюн билан Комрон ҳам келди. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отди.

Ойнинг ўн саккизинчисида, шанба куни Чорбогдан тун ярмида йўлга тушдим, посбон ва отбоқарларни ортга қайтариб юбордим. Мулло Бобонинг кўпригидан ўтиб, Деварин дараси билан кўтарилиб, Қўш Нодир ва Бозорларнинг коризи (ерости ариғи) ёнидан ўтиб, Хирсонна (айиқ уйи)нинг орқасидан айланаб бориб, эрталаб бомдод намози пайти Турдибек Хоксорнинг коризига етдим. Турдибек келганимдан хабар топиб,

ҳаяжон билан олдимга югуриб чиқди. Турдибекнинг муҳтожлиқда яшashi маълум эди. Келаётиб узим билан юз шоҳрухий олган эдим. Турдибекка бериб: „Шароб ва керакли нарсаларни тайёр қилгинки, холи қолиб, телбаларча шароб ичиш истагим бор“, — дедим. Турдибек шароб учун Беҳзодий томонга кетди. Отимни Турдибекнинг қулларидан бирининг қўлига бердим. Узим кориз орқасидаги бир тепаликка жойлашдим. Бирпас ўтган эди ҳамки, Турдибек бир кўза шароб келтирди. Икковлашиб ичишга киришдик. Турдибек шароб олиб келаётганида Муҳаммад Қосим барлос ва Шоҳзода билиб қолибдилар. Менинг бу ерда эканимдан хабарсиз, Турдибекнинг ортидан яёв келаверишибди. Уларни суҳбатга таклиф қилдик. Турдибек: „Ҳулҳул энаганинг сиз билан шароб ичиш армони бор“, — деб қолди. Мен: „Мен ҳам хотин кишининг ичганини курган эмасман, суҳбатга чақиринг“, — дедим. Шоҳи деган қаландар билан яна коризда ишлайдиган бир рубобчини ҳам суҳбатга чорладик. Шом намози вақтигача кориз орқасидаги тепаликда ўтириб ичилди. Үндан кейин Турдибекнинг уйига келиб, шам ёргугида хуфтон намози вақтигача ичдим. Ҳеч муболагасиз, жуда ажойиб суҳбат бўлди. Мен ётдим. Мажлис аҳли яна бир уйга бориб, тун ярмигача ичдилар. Ҳулҳул энага келиб, менга кўп шалойинликлар қилди. Охири ўзимни мастиликка солиб ундан қутулдим. Хаёлимда одамларни гафлатда қолдириб, ёлғиз узим отга миниб, Истарғачга бораман, деган ўй бор эди. Одамлар билиб қолгач, бунга эришолмадим.

Охири, тун ярмида отландим. Турдибек билан Шоҳзодага хабар қилиб, учаламиз отларга миниб, Истарғачга қараб кетдик. Бомдод намози пайти Исталифнинг остида жойлашган Хожа Ҳасан мавзесига етиб бордик. Бир муддат тўхтаб, маъжун еб, хазон сайри қилдик. Офтоб чиққанида Исталиф боғига тушиб, узум еб, отланиб, Истарғачга тегишли ерлардан Хожа Шиҳобда тўхтаб, ухладик. Оға мироҳурнинг уйи шу атрофда экан. Уйғонгунимизча ош пишириб, бир кўза шароб ҳозирлаб қўйибди.

Куз жуда яхши келганди. Бир неча пиёла шароб ичиб, йўлга тушдик. Пешин намози вақтида Истарғачда бир яхши хазонбоғда тўхтаб, суҳбат қурдик. Бир лаҳзадан сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Хуфтон намози вақтигача ичилди. Ӯша куни ва кечқурун Кобулдан Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Али келдилар. Эрталаб ош еб, отларга миниб, Истарғач пастидаги подшоҳий bogни сайр қилдик. Бир олма дарахти яхши хазон бўлганди, ҳар бир шоҳида беш-олти барг қаторлашиб қолганди, агар рассомлар қанча ҳаракат қилиб чизсалар ҳам, бундай чизолмасдилар. Истарғачдан жунаб, Хожа Ҳасанда ош еб, шом намози вақтида Беҳзодийга келиб Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад исмли навқарининг уйида шароб ичилди. Эртаси, чоршанба куни Кобул чорбогига келдик.

Ойнинг йигирма учинчисида, пайшанба куни кўчиб, қалъага кирдик. Жума куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор* бир лочин тутиб келиб, тортиқ қилди.

Ойнинг йигирма бешинчисида, шанба куни Чинор богида зиёфат бўлди. Хуфтон намози пайти у ердан жўнадик. Саййид Қосим ўтган бир ишдан уялиб юради. Қайтишда унинг уйида тўхтаб, бир неча қадаҳ ичилди.

Зулҳижжа ойининг аввалида, пайшанба куни Қандаҳордан Тожиддин Маҳмуд келиб, илтифот кўрсатди.

Ойнинг ун тўққизинчисида, душанба куни Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдан келди.

Сешанба куни Сангархон жанжуҳа Бҳирадан келиб, илтифот кўрсатди.

Ойнинг йигирма учинчисида, жума куни Алишербекнинг тўрт девонидан баҳрлар, вазнлар тартиби билан газал ва байтларини сайлаб олаётган эдим, якунига етди.

Ойнинг йигирма еттинчисида, сешанба куни аркда зиёфат бўлди. Бу суҳбатда, кимки суҳбатдан маст бўлиб чиқса, бундан кейин у кишини суҳбатга чорламаймиз, деган фармон булди.

Зулҳижжа ойининг охира, жума куни Ламгонни сайр этиш ниятида йўлга тушдик.

* Рикобдор — узангани ушлаб подшоҳни отга миндирувчи ва от ёнида борувчи.

ТҮҚҚИЗ ЮЗ ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ(1519-1520) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мұҳаррам ойининг аввалида, шанба куни Хожа Сеёронга келдик. Тепаликка янги ариқ чиқарилған эди, унинг ёқасида шароб мажлиси булди. Эрталаб отланиб, Региравонни сайр қилиб, Сайийд Қосим Булбулийнинг уйига тушиб суҳбат құрдик. Тонгда у ердан отланиб, маъжун еб, Билгарга бориб тушдик. Кечқурун ичиладиган бұлса ҳам эрталаб хуморбосди қилдик. Пешин намози вақтига Дурномага бориб, тушдик. Ичкилик базми булди, әрталаб хуморбосди қилдик. Дурноманинг каттаси Ҳақдод уз богини тортиқ қилди.

Пайшанба куни отланиб, Нижровда тожиқлар қишлоғида тұхтадик.

Жұма куни Чихл күлбә билан Борондарёси ўртасида ов қилдик, жуда күп киийик овладик. Құлым азобда бұлғанлиги боис үқ отмаётган эдим. Бир яхши тортиладиган ёй билан бир кийикнинг құлтигидан отдим. Үқ пархонасининг ярмigaча кирди. Аср намози пайти овдан қайтиб, Нижронга келдик. Эртаси тонгда Нижров зели берадиган тортиқ олтмиш олтин қилиб белгиланди.

Душанба куни Ламғонни сайр этиш ниятида йұлға чиқдик. Бу сайдарда Ҳұмоян ҳам биз билан бирга бұлади, деган хаёлда эдим. Бироқ у қолиши истагини билдирди. Қура довонида унга рухсат бердик. Ұзимиз келиб Бадровда тушдик. У ердан жұнаб Угбуда тұхтадик. Борондарёсида балиқчилар анча балиқ тутдилар. Аср намози пайти солға жойлашиб олиб, ичдик. Шом намозидан сұнг солдан чиқиб, оқ уйда ҳам ичдик. Ҳайдар аъламдорни Деварин коғирлари олдига юборгандик. Бодипечнинг тубида коғирларнинг катталари бир неча мешеда шароб келтириб, илтифот күрсатдилар. Довондан тушганимизда ҳаддан ташқари күп чигиртка құрдик. Эрталаб солға тушиб, маъжун еб, Бұлдандан пастроқда сувдан чиқиб, қароргоҳға келдик. Солимиз иккита эди.

Жұма куни йұлға тушиб, Мандировардан пастроқдаги тог этагига жойлашдик. Кечқурун иччилик базми бұлди.

Шанба куни солға тушиб, Дарута дарасидан үтиб, Жаҳоннамойдан юқори-

роқда солдан чиқдик. Одинаур олдидағи Боги Вафога бордик. Нингнақор тұманинг қокими Қиём Үрдушоқ солдан чиққанимизда келиб, илтифот күреатди. Лангархон Ниёзий анча вақтдан буён Нилобда эди, йулда олдимизга келиб, илтифот күрсатди. Боги Вафода тұхтадик, норунжлари жуда саргайибди, майсалари роса етилибди, күп хушқаво жой бўлибди. Беш-олти кун Боги Вафода бўлдик.

Қирқ ёшга етиб ичинни ташлайман — тойиб бўламан, деб ният қилгандим, қирқ ёшга тұлишимга оз вақт қолганди, мен эса ҳаддан ташқари күп ичардим.

Ойнинг ўн олтинчисида, якшанба куни сабуҳий қилиб ҳушимизга келиб, маъжун еяётган чөгимиз Мулло Ырак панжгоҳда мухаммас усулига боғлаган нақшини (куйини) ижро этди. Яхши күй боғлабди. Анча маҳаллардан бери бундай нарсалар билан шугулланмасдим. Менда ҳам бир нима яратиш нияти пайдо бўлди. Шу муносабат билан „Чоргоҳ“-га күй боғладим. Үрни келганды зикр этилади.

Чоршанба куни, сабуҳий қилганимизда мутойиба учун: „Кимки сортча сұз айтса, бир қадақ иссин“, — дедик. Шу сабаб билан күп киши бир пиёладан ичдилар. Бомдод намози вақти чаман ўртасидаги толлар тагида үтиридик. „Кимки туркійча сұз айтса, бир қадақ иссин“, — дейилди. Бунда ҳам жуда күп киши бир пиёладан ичди. Офтоб чиққанида ҳовуз буйида норунж дарахтлари тагида үтириб ичдик. Эртасига Дутаҳдан солға тушиб Жўйи Шоҳийга, ундан чиқиб, Атарга бордик. Атардан отланиб, Дарайи Нурни сайр қилиб, Сувсон қишлоғигача бориб қайтиб, Амлада тұхтадик. Хожа Калон Бажаврни яхши бошқаарди. У менинг суҳбатдошим бўлгани учун уни чақиририб, Бажаврни вақтингчалик бошқаришни Шоҳ Мир Ҳусайн зиммасига юкладик.

Ойнинг йигирма иккинчисида, шанба куни Шоҳ Мир Ҳусайнга рухсат берилди. Шу куни ҳам Амлада ичилди. Эртасига ёмғир ёққан эди. Қунарга бор-

гач, Маликқулининг уйи жойлашган Қулигиромга келиб, ўртanca углининг норунжзор тепасида жойлашган уйида тўхтадик. Ёмғир ёгаётганилиги боис норунжзорга бормай, уша ернинг узида ичдик. Ёгин беҳад куп ёғди. Бир тилсим билардим, шуни Мулло Алихонга ургатдим. Тўрт парча қоғозга ёзиб, тўрт тарафга осди. Шу заҳоти ёмғир тиниб, ҳаво очилиб кетди. Эрталаб солга тушдик. Бошқа бир солга баъзи йигитлар кирдилар.

Бажавр, Савод, Кунар ва уша тарафларда бир бўза тайёрлайдилар. Ўтлар илдизи ва дориворлардан тайёрланадиган „ким“ деган бир нарса бор. Нондек думалоқ думалоқ қилиб ясаб, қуритиб сақладилар. Бу бўзанинг ачитқиси мана шу „ким“ бўлади. Баъзи бузалари қаттиқ маст қилади. Аммо гоят аччиқ ва бемаза. Бу бўзани ичмоқчи бўлдик, аммо аччиқлигидан ичолмай, маъжун едик.

Нариги солда ўтирган Асас, Ҳасан икрак ва Мастийга шу бўзадан ичинглар, деб буюрилди. Ичиб, маст бўлиб Ҳасан икрак бемазагарчилик қила бошлади. Асаснинг ўзи ҳам қаттиқ маст бўлган эди, қайта-қайта нохуш қиликлар қилди. Шундай танг аҳволда қолдикки, хаёлимга уларни солдан тушириб, дарёning у тарафига ўтказиб ташласакми, деган фикр келди. Яна баъзилар улар учун кечирим сўрашди.

Бу пайтда Бажаврни Шоҳ Мир Ҳусайнга иноят қилиб, Ҳожа Калонни чақиртиридик. Чунки Ҳожа Калон сұхбатдош дўстим эди. Унинг Бажаврда бўлиши узоққа чўзилди. Бажаврдаги ишлар анча яхшиланган, деб уйладим. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажаврга кетаётганида Кунар дарёси кечигида биз билан учрашиб қолди. Чақириб, баъзи оғзаки топшириклар бериб, ўзимнинг камаримни инъом қилиб, рухсат бердим.

Нургил тўғрисига етганимизда бир қари киши келиб, садақа сўради. Солдагиларнинг бири тўн, бири салла, бири белбог каби нарсалар бердилар. Қария кўп нарсалар олди. Ярим йўлда бир ёмон жойда сол қаттиқ урилиб, зарб еди. Анча ваҳимага тушдик. Гарчи сол чўкиб кетмаган бўлса-да, Мир Муҳаммад жолабон (солчи) сувга йиқилиб тушди. Тунни Атар яқинида ўтказдик.

Сешанба куни Мандироварга келдик. Қутлуққадам, Давлатқадам ва отаси қалъанинг ичиди сұхбат қураётган эдилар. Гарчи унча яхши жой бўлмаса ҳам, уларнинг кўнгли учун бир неча пиёла ичиб, аср намози пайти қунимжойга келдик.

Чоршанба куни Киндгар чашмасига бориб, сайр қилдик. Киндгар Мандировар туманига тегишли қишлоқдир. Бутун Ламганотда фақат шу қишлоқда хурмо бор. Бу қишлоқ тоғ этагидан юқори-роқда жойлашган. Хурмозорлари шарқий тарафида. Бу булоқ хурмозорнинг ёнида, чеккароқдан оқиб чиқади. Чашма бошидан олти-етти қари қуйироқда гусл қилиш учун тошлардан қалаб пана жой қилибдилар. Сувни шу даражада юқорига олиб чиқибдиларки, сув гусл қилаётган кишининг бошидан қуйилади. Бу чашма суви жуда юмшоқ, қиши кунлари одамга бу сув аввал бироз совуқ туюлади, сўнгра турган сайин одамга хуш ёқади.

Пайшанба куни Шерхон Таркалоний уйига тушириб зиёфат қилди. Пешин намози вақти у ердан жўнаб, ясалган балиқхоналарда балиқ тутдилар. Аввалроқ бу балиқхона аҳволоти ҳақида ёзган эдик.

Жума куни Ҳожа Мирмирон қишлоғининг яқинида тухтадик. Шом намози вақтида зиёфат бўлди.

Шанба куни Алишанг билан Алангор ораглигидаги тогда ов қилдик. Бир тарафдан алангорликлар, яна бир тарафдан алишангликлар доира ясаб, тоғдан кийикларни паастга ҳайдадилар. Жуда кўп кийик үлди. Овдан қайтиб Алангорда маликлар боғида тўхтаб, сұхбат қурдик. Олдиндаги тишимнинг ярми синиб, ярми қолган эди, бугун таом еяётганда қолган ярми ҳам синди. Эрталаб бу ердан чиқиб, балиққа тўр солдик. Туш чоги Алишангга бориб, богда ичилди. Эртаси куни тонгда кўп ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўккан Алишанг малиги Ҳамзахонни қон талаб этаётган душманларига топширдим, қасосларини олдилар.

Сешанба куни вирд (дуо) уқиб, Ёнбулоқ йўли билан Кобулга қараб жўнадик. Аср намози вақти Алгату дарёсидан кечиб, намозшом пайти Қорабугага келиб отларга ем берилди. Тезда озгина овқат ҳозирладилар, отлар арпасини еб тугатгач, яна йўлга тушдик.

ТҮҚҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ ИККИНЧИ (1525-1526) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Түққиз юз ўттиз иккинчи йил сафар ойининг аввалида, жума куни, офтоб қавс буржига кирган пайт эди, Ҳиндустон сафарини бошладим. Якланг тепалигидан ўтиб, Деҳи Яқуб дарёсининг гарбий томонидаги ұланг сайҳонликда тұхтадик. Бу манзилда эканимизда еттисаккис ой бурун Султон Сайдхон ҳузурига әлчиликка кеттган Абдумалик құрчи хоннинг Янгибек күкалдош деган кишиси билан олдимизга келди. Хонимлар ва Хондан хатлар, аразимас совға ва дуолар келтирди. Лашкарни жангга тайёрлаш ишлари боис икки кун шу құнимжойда түрдик. Бу ердан жұнаб, йұлда бир бор тұхтаб, Бодомчашмага келиб тушдик. Шу құнимжойда маъжун едик.

Чоршанба куни Борикобда тұхтаганимизда Ҳиндустонда қолган Нурбекнинг укалари Хожа Ҳусайн девон Лаҳұр холисотидан (даромадидан) юборган йигирма минг шоҳрухий олтин ашрафий ва тангаларни олиб келишди. Бу пулларнинг катта қисмини Балх арбобларидан бири Мулла Аҳмад орқали Балхдаги ишларни яхшилаш учун бериб юбордим.

Ойнинг саккизинчисида, жума куни Гандамакка келиб түшганимизда қаттиқ тұмов бұлдим. Оллоҳга шукр, у енгил утди.

Шанба куни Боги Вафога келиб тушдик. Ҳумоюн мирзо ва нариги тарафдағы лашкарнинг келишини кутиб бир неча кун Боги Вафода туриб қолдик.

Ушбу тарихда Боги Вафонинг чекчегараси ва бегубор гүзал манзараси ҳақида бир неча бор эсга олдик. Жуда сафоли bog бұлған. Харидорлик күзи билан қараган киши унинг қандай ер эканлигини билади. У ерда неча кун турған бұлсак, ичадиган кунларимиз жуда күп ичдик ва сабуҳий қылдик, ичмаган кунларимиз маъжун еб, суҳбат қурдик. Ҳумоюн вәйдалашған муддатдан анча кеч қолғанлиги учун кескин сұз ва қаттиқ дағдага билан хат битиб жұнатдим.

Сафар ойининг ўн еттинчисида, якшанба куни сабуҳий қилиб ўтирган әдик ҳамки, Ҳумоюн келди. Кеч келғанлиги

учун қаттиқ сұзлар билан бироз койидим. Хожа Калон ҳам шу куни Газнidan келди.

Уша душанба оқшомининг үзидаёқ йұлга тушиб Султонпур билан Хожа Рустамнинг орасига солинган янги боғда тұхтадик.

Чоршанба куни у ердан жұнаб кетдик. Жола (сол)га тушиб Құшгунбазғача шароб ичиб бордик. Құшгунбазда солдан чиқиб, лашкаргоҳға қайтиб келдик. Эртаси куни ҳам лашкарни жұнатыб, солға тушиб маъжунхүрлик қылдик. Одатда, лашкар тұхтайдиган құнимжой Қирқариқда бұларди. Қирқариқнинг тұғрисига борганимизда қанча тикилиб қарамайлик, лашкарнинг асари ҳам күрінмади. Отлар ҳам пайдо бұлмади. Хаёлимга: „Гармашма бу ерга яқин, балки құшин ұша ерда тұхтагандир“, деган фикр келиб ұша ерга ўтиб кетдик. Гармашмага етиб борганимизда кун кеч бұлиб қолғанди. У ерда ҳам тұхтамасдан, кечаси бұлғаниға қарамай, сузиб кетавердик. Бир ерда солни тұхтатиб, бир муддат уйқулас, намоз пайти Ядабирга чиқиб олдик. Кун күтарилғанда аскарлар күрина бошлади. Лашкар Қирқариқнинг теварагига — бизга күринмайдиган ерга жойлашған экан.

Солда Шайх Абул Важд, Шайх Зайн, Мулло Алихон, Турдібек Хоксор сингари ва яна шеър айтuvчи күпгина кишилар бор эди. Суҳбатда Мұхаммад Солиҳнинг ушбу байтини эсга олдик:

Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас,

Маҳбубия ҳар ишвагареро чи кунад кас.

(Мазмуни:

Хар бир ноз-карашмачининг муҳаббатини нима

қиисин киши,

Сен бұлған жойда бошқани нима қиисин
киши.)

Шунга ұхшатиб бирор нима айтинг, дедим. Табын назми бор кишилар шеър айтишга тушдилар. Мулло Алихон билан күп ҳазиллашар әдик, унга ҳазил қилиб, ёдимга келған ушбу байтни бадиҳа қилиб ўқидим:

*Монаанди ту маджупшу кареро чи кунад
кас,
Ҳар говкуну мода хареро чи кунад кас.
(Мазмуни:*

*Сенга ухшаш ҳушсиз карни нима қилсин
киши,
Ҳар бир ҳўкизга үхшаган ва ургочи эшакни
нима қилсин киши.)*

Илгари яхшими, ёмонми, жиддийми ё ҳазилми, нима хаёлимга келса, мутобиба йўли билан баъзан шеър қилиб айтадим. Жуда ёмон ва қўпол шеър бўлса ҳам ёзиб қўйиларди. „Мубайин“ни шеърга солаётган чогим, ожиз хаёлимга ва маҳзун кўнглимга сўзларни бундай қайд этган тилга ва фикрини ёмон сўзларга сарфлаган кунгилга ҳайф; бундай маънони пайдо қилган ва яна қўпол хаёлларни хотирга келтирган ундан кўнгилга афсуслар бўлсин, деган фикр келди.

Бир-икки кун ўтиб, Бигромга келиб тўхтаганимизда тумов бўлиб, иситмаладим. Бу шамоллашим йўталга олиб келди. Ҳар йўталганда қон тупурардим, кўп иситмаладим. Бу иситма қондан эди. Дард қаердан эканлигини тушундим: „Фа ман накаса фа иннама янкусу ала нафсиҳ ва ман авфа бима аҳада алай-ҳиллоҳа фасаюътиҳи ажран азийман“. (Мазмуни: *Кимки қасамини бузса, ўзига зиён қилди, ким Оллоҳга ваъдасини бажарган бўлса, унга улуг мукофотлар бор.*)

*Не қиласиннаг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур,
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър –
Бириси фаҳшу бири ёлгоидур,
Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ғандур.*

„Раббано золамна анфусана ва ин лам тағfir лана ва тарҳамна ланакунанна мин ал-хосирин“. (Таржимаси: „Оллоҳим, биз ўз нафсимизга зулм қилдик, агар бизни мағфират этмасанг ва бизларга раҳм қилмасанг, албатта, биз зиён-бахтсизликдадирмиз“.)

Яна бошдан гуноҳларимни кечиришини ёлвориб, узр сўраб, кўнгилни бундай бўлмагур хаёллардан, номуносиб ишлардан тиндириб, қаламни синдирадим. Унинг даргоҳидан гуноҳкор бандаларга бу каби танбехларнинг келиши

катта давлат, булардан огоҳ бўлган бандада баҳтиёрdir.

Кечки пайт бу ердан жўнаб, Али Масжидда тўхтадик. Бу жой тор бўлганлиги боис мен одатдагидек бир тепалик устига ўрнашдим. Аскарларнинг ҳаммаси бир тарафда жойлашган, мен тушган тепалик эса ҳаммасига ёндош эди. Кеча аскарлар ёқсан оловдан гаройиб тарзда ёришиб кетади. Ҳар сафар бу ерда тўхтаганимизда шу боис ичардик. Бу гал ҳам шу ерда тўхтаганимизда ичилди. Тонг отмасидан маъжун еб, йўлга отландим. Ўша куни рўза ҳам тутдим. Бигромнинг яқинига келиб тушилди.

Эртаси шу ерда қолиб, карк овига отландик. Аскарларимиз Бигром олдидаги Сиёҳобдан ўтиб, оқим бўйлаб пастга қараб ҳалқа солиб борди. Озгина йўл босиб ўтганимиздан кейин орқадан бир одам келиб, Бигромнинг яқинидаги кичик чангальзорга карк кириб кетди, аскарлар у ернинг атрофини ўраб турибдилар, деди. Шу боис отларнинг жиловини қўйиб юбориб, олдинга учдик. Чангальзорни ҳалқа бўлиб ўраб турганлар шовқин кўтаришлари билан карк чиқиб, далага қараб қоча бошлади. Ҳумоюн ва у тарафдан келгандарнинг ҳеч бири каркни кўрмаган эдилар, ҳаммаси каркни истаганларича томоша қилдилар. Бир курўҳга яқин жойгача қувиб бориб, жуда кўп ўқ отиб, уни йиқитдилар. Бу карк на бир одамга ва на бир отга ҳамла қилди. Яна иккита каркни ҳам ўлдиридилар. Хаёллимга доим: агар фил билан каркни рўбару қилса, улар бир-бирига қандай муюмала қилишарди, деган фикр келарди. Бир сафар филбонлар филларни олиб келаётганларида бир карк уларнинг олдидан чиқиб қолди. Филбонлар филларни олдинга қараб ҳайдадилар, карк уларга қараб юрмай, бошқа томонга қочди.

Бигромда турган кунимиз баъзи бек, хос амалдор, котиб ва маҳкама бошлиқларидан олти-етти кишини саркор қилиб, Нилоб кечигига кемадаги аскар халқини номма-ном ёзиб, сонини аниқлаб келишларини тайинладим.

Кечқурунига тумов бўлиб, иситмаладим. Бу шамоллаш йўталга тортди. Ҳар йўталганимда қон тупурардим, анча вахимали кечди. Оллоҳга шукрки, иккучу кундан кейин ҳаммаси ўтиб кетди.

Бигромдан ёмгир ёғиб турган пайти жұнаб, Кобул дарёси қирғогига тушдик. Ҳиндустондан Давлатхон ва Гозихон йигирма-үттіз мінглік құшин йигиб, Қаланурни олди, әнді Лаҳұр устига юрмоқчи, деган хабар келди. Мен Мұмин Али Товачини шошилинч жұнатыб, биз тезда етиб борамиз, боргунимизча, уруш бошламай турсинлар, деб тайинладим. Иккі манзил тұхтаб, ойнинг йигирма сакқизинчисіда, пайшанба куни Синд ёқасига тушдик.

Раби ул-аввал ойининг бошида, шанба куни Синд дарёсіни кечиб, Ка-чакот дарёсидан үтдик ва унинг соҳи-лида тушилди. Қемаларга белгіланған беклар, котиблар ва мақама ходимла-ри лашкардаги аскарлар сонини аниқ-лаб, маълум қилдилар. Катта-кичик, яхши-ёмон навкар ва навкар бұлмаган-лар — ўн иккі мінг киши рүйхатта олинибди. Бу йил далаларга ёмгир оз өғди. Тог этагидаги вилоятларда эса ёмгир яхши бўлганди. Озиқ-ояқат захираси-ни тўлдириш ташвишида тог этаги билан Сийалкот йўли орқали кетдик. Ҳаа-тий гаккар вилояти тўғрисига етгани-мизда бир анҳорнинг ҳар ер-ҳар ерида жуда кўп сув тўпланиб қолганини кўр-дик. Бу сувлар тамоман яхлаб қолган, муз жуда қалин бўлмаса-да, бир бар-моқча келарди. Ҳиндустон ерларида бундай муз камдан-кам учрайди. Муз-ни фақат ўшанда кўрдик. Неча йилдан бери Ҳиндустонда яшаётган бўлсак-да, бундан бошқа ерда қор ва муздан асар ҳам, аломат ҳам кўрмадик.

Синдан жұнагач, беш манзилда тұх-таб, олтинчи бор күчганимизда, Жұд тоғига туташган Балнат жұғи тоғининг остидаги сув ёқасида жойлашган Баг-йаллар юртига келиб тушдик. Эртаси куни эл учун дон-дун топиш мақсадида шу қўнимжойда қолдик. Ўша куни арақ ичилди. Мулло Мұхаммад Паргарий кўп ҳикоятлар айтиб берди, ҳатто бемаза-лик ҳам қилди. Мулло Шамс ҳам жонга тегадиган эртакчи эди, бир гапини бош-ласа, кечгача тугатолмасди. Озиқ-ояқат излаб кетган қул ва хизматчилар, яхши-ёмон кишилар чангальзор ва тоғларни, қийин ва ўтиб бўлмас ерларни бемақ-сад, натижасиз кезиб, бир неча кишини

йўқотдилар. Кичик тунқатор шу ерда ҳалок булди.

У ердан жұнаб, Баҳат дарёсининг Желамдан қуайроқдаги кечигидан үтдик. Сийалкотда күмак учун қолдирилган, вилояти Биймргирий ва Акрийада бўл-ган Вали қизил бизни кўриш учун қоши-мизга келди. Сийалкотни ҳимоя қилиш-га қолмаганлиги учун унга газаб ва таъ-на билан хитоб қилган эдим, у: „Мен вилоятга келган эдим, Хисрав кўкалдош Сийалкотдан чиқаётганида менга хабар ҳам қилмади“, деб зорланди. Унинг бу узрини қабул қилдим ва: „Агар Сийал-котни асраш учун қолмаган бўлсанг, унда нега Лаҳұрда бекларга бориб қўшилмадинг“, деб айтганимда, у мул-зам бўлиб қолди. Уруш яқинлиги боис унинг бу гуноҳига унча эътибор қилмадик.

Ушбу жойдан Саййид Тўфон, Саййид Лочинни қўш от билан Лаҳұрдаги бек-ларнинг олдига: „Уруш бошламанг, Сий-алкот ёки Парсаруга келиб, бизга қўши-линг“, деган сўзлар билан шошилинч жұнатдим.

Ҳамманинг оғзида: Гозихон үттиз-қирқ мінг киши йиғибди; Давлатхон қари ҳоли билан белига қилич болглаб-ди; булар уруш бошласалар керак, деган гаплар эди. Ҳаёлимга: „Гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нух“ („Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққиз“) деган мақол келди. Демак, иш қўлдан чиқиб кетмаслиги учун Лаҳур-дагиларни ўзимизга қўшиб, бирга уру-шаверайлик. Бекларга одам юбориб, бир масофа йўлни босиб ўтиб, қўшинни Чаноб дарёси қирғогида жойлаштиридим. Йўлдан бориб, Баҳлўлпурга ўтиб, у под-шоҳлик ери эди, саир қилдик. Баҳлўл-пур қўргони Чаноб дарёсининг қирғоги-да баланд жар устида жойлашган. Бу ер менга жуда ёқди. Сийалкот элини шу ерга кўчириш ҳақида ўйладим. Оллоҳ хоҳласа, фурсат бўлиши билан уларни кўчираман.

Баҳлўлпурдан қароргоҳгача кемада келдик. Кичик зиёфат уюштирилди. Баъзилар арақ, баъзилар бўза ичишли, баъзилар эса маъжун едилар. Кемадан хуфтон намозидан кейин чиқиб, чодирда ҳам озгина ичилди. Отлар چарчагани учун бир кунни шу дарё қирғогида ўтка-зив, уларга дам бердик.

Раби ул-аввал ойининг ўн тўртинчи сида, жума куни Сийалкотга келиб тушдик. Доим Ҳиндустонга борсак, тоғ ва дала-даштдан сон-саноқсиз жат* ва гужурлар** ҳўқизу қўтос овлаш учун тушиб келишарди. Бебошлиқ ва зулм қилувчилар мана шу бадбахтлар эди. Бурун бу ерлар душман ери эди. Биз уларга унча тазиқ қилолмасдик. Энди бу вилоятлар бизга ўтганидан кейин ҳам улар олдинги ишларини давом эттиридилар. Сийалкотнинг қароргоҳга келаётган ялангоч, фақир, бечора кишилари га ташланиб, уларни талон-торож қилишга тушдилар. Бебошлиқ қилганларни топтириб, икки-учтасини пора-пора қилдирдим. Душман қаерда эканлигини биладиган одамлардан биз билан қайси жойда тӯқнашиши мумкинлигини аниқлаб, бизга айтиб юборсинлар, дея Лаҳўр бекларига Сийалкотдан Шоҳим Нурбекни чопар қилиб жўнатдим.

Ушбу қароргоҳга бир савдогар келиб, Султон Иброҳимхон Оламхонни яксон этганини хабар қилди. Бунинг шарҳи шундай: Оламхон рухсат олгандан кейин ҳамроҳларига қарамай, иссиқ кунда икки масофа йўлни бир қилиб, Лаҳўрга келади. Оламхонга рухсат берилган пайти бутун ўзбек хон ва султонлари Балхни ўраб олган эдилар. Оламхонга Ҳиндустон сари юришга рухсат бериб, ўзимиз Балх устига отландик.

Лаҳўрга келгандан кейин Оламхон Ҳиндустондаги бекларга подшоҳ сизларнинг менга ёрдамчи бўлишингизни айтди, мен билан бирга юринг, Гозихонни ўзимизга қўшиб Деҳли ва Огра устига юрамиз, деб айтибди. Беклар унга шундай дейдилар: „Гозихонга қандай ишонч билан қўшиламиз. Бизга қачон Гозихон укаси Ҳожихонни ўғли билан даргоҳга юборса ёки уларни гаров тариқасида Лаҳўрга жўнатса, у ҳолда, унга қўшилинг. Шундай бўлмаса, қўшилманг, — деган фармон бўлган. Сиз ҳам туну кун у билан жанг қилдингиз, яна қандай ишонч билан қўшилишингиз мумкин. Сизга ҳам қўшилинг, деб маслаҳат қилмасмиз“.

Беклар шундай сўзларни айтиб, уни қайташиб қанча уринмасинлар, фойдаси бўлмади. Оламхон ўғли Шерхонни Давлатхон ва Гозихоннинг олдига юборди, ўғли улар билан учрашиб, сўзлашдилар. Бир неча муддат бандда бўлиб, Лаҳўрга банддан қочиб келганига иккичу ой бўлган Диловархонни ҳам ўзлари билан бирга олиб бордилар. Лаҳўрда вилоят берилган Маҳмудхон Хонижаҳонни ҳам ҳамроҳ қилиб олдилар. Қўринишича, улар Давлатхон ва Гозихон Ҳиндустонга қўйилган бекларни ва умуман, мамлакатнинг бу тарафини ўзларига олади, деб, гапни бир жойга қўядилар. Диловархон билан Ҳожихон Оламхонга қўшилишлари, Деҳли ва Огра вилоятларини олишлари керак эди. Исмоил Жильвоний ва яна айрим амирлар келиб Оламхон билан кўришадилар. Шундан сўнг Деҳлига қараб тўхтамасдан, шошиб жўнаб кетадилар. Андаријга етганларида Сулаймон Шайхзода ҳам Оламхонни келиб кўради. Уларнинг қўшини ҳаммаси бўлиб ўттиз-қирқ минг кишига етарди. Улар Деҳлига келиб, шаҳарни ўраб оладилар, бироқ жанг бошлай олмайдилар, қўргондагиларга бирор зиён-заҳмат ҳам етказолмайдилар.

Султон Иброҳим уларнинг бирлашганидан хабар топиб, улар устига қўшин тортади. У яқинроқ боргандада иттифоқчилар ҳам хабар топиб, қўргон устидан ўтиб Султон Иброҳим қўшинига қараб юрдилар. Улар агар кундуз куни уруш бошласак, афгонлар бир-биридан уялганидан қочиб кетмайди; кечаси бостириб кирсак, қоронғу кечада бирор-бировни танимайди ва ҳар ким ўзига ўзи бошлиқ бўлади, деб душмангача олти курўҳ бўлган жойдан кечаси бостириб кириши келишиб оладилар. Қуёш ботаётганида улар отларига миниб икки марта шайланадилар, кечанинг икки ёки учқисмини от устидаги ўтказиб, орқага чекиниш лозимми ёки олдинга юриш керакми, деган масалада гапни бир ерга қўёлмай, учинчи марта кечанинг бир паҳари қолганда ҳужум бошлайдилар. Буларнинг тунги ҳужуми (шабихуни) —

* Жат — Ҳиндистонда яшовчи бир халқ.

** Гужур — Ҳиндистонда яшовчи бир халқ. Жатгужур деб ҳам номланади.

чодир ва ўтоққа ўт қўйиш экан. Ҳаммаёққа бир бошдан ўт қўйиб, тўполон кўтарадилар. Жалолхон жагҳат ва баъзи амирлар келиб Оламхон билан кўришадилар.

Султон Иброҳим ўзининг бир неча яқин кишилари билан бирга тонггача уз кичик саройчасидан қўзгалмайди. Унгача тонг ҳам отиб қолади. Оламхоннинг одамлари халқни талаш ва ўлжа ундириш билан машғул бўладилар. Султон Иброҳимнинг аскарлари душман қўшини анча оз эканини кўради. Шу боис кичик бир гуруҳ ва битта филни уларга қарши қўядилар. Фил олдинга қараб юргурагнида булар тўхтамай қочадилар. Шу қочганича Оламхон Миёни дуоб томонга кечиб ўтади, Панипат атрофидаги жойларда юриб, яна Панипат томонга қайтадилар, Андарийга етганларида бир баҳона топиб Миён Сулаймондан уч-тўрт лак пул олади. Исмоил Жильвоний ва Оламхоннинг катта ўғли Жалолхон булардан ажralиб, Миёни дуоб тарафга кетадилар.

Оламхон йиққан аскарларнинг Сайфхон, Дарёхон, Маҳмудхон, Хонижажон, Шайх Жамол Фармулий каби бир қисми ва яна бошқа кишилар уруш бошланмасиданоқ қочиб, Иброҳимнинг олдига борадилар. Оламхон, Диловархон ва Ҳожихон Саҳриндан ўтишлари билан бизнинг келиб Малўти олганимиздан хабар топадилар. Ҳар доим менга хайриҳоҳ бўлган ва мени деб уч-тўрт ой асирикда бўлган Диловархон Оламхонни ташлаб, Султонпурдаги манзилга келиб, Малўти эгаллаганимиздан уч-тўрт кун ўтганда, Малўт атрофларида бизнинг олдимиизга келиб, хизматимизга кириш истагини билдириди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут сувидан кечиб, Дун билан Даشتнинг ўртасидаги тогда жойлашган Гангўта деган бир берк қўргонга келиб кирадилар. Бизнинг афгон ва ҳазоралардан ташкил топган ҳужумчиларимиз келиб, уларни ўраб олишади. Бундай берк қўргонни олипга деярли яқин қолганда қоронгу тушади ва қамал қилинганлар қўргондан чиқиб кетмоқчи бўладилар. Бироқ отларнинг дарвоза олдида тўдаланиб қолган-

лиги боис қамалдагилар у ердан чиқолмайдилар. Қамал қилинганларнинг қўшинида филлари бор экан. Улар филларни олдинга ҳайдайдилар. Жуда кўп отларни филлар босиб ўлдиради. От билан чиқа олмаганларидан кейин, қоронгида яёв чиқиб, юз минг ташвишлар билан Малўтга кирмай, тог томонга қочиб кетган Гозихонга бориб қўшиладилар. Гозихон уларга рўйхушлик бермайди.

Оламхон иложсиз қолганидан Дуннинг пастидаги Паҳлур атрофида эканимизда келиб хизматимга кириш истагини билдириди. Сийалкотда эканимда, Лахўрдагилардан одам келиб, эртага ҳаммаси келиб, мулоzамат қилишларини айтди.

Кейинги куни эрталаб йўлга тупиб, Парсаруга тушдик. Муҳаммад Али жангжанг, Ҳожа Ҳусайн ва яна бошқа йигитлар шу ерда келиб, хизматимга кирдилар.

Душман доираси* Равий дарёсининг Лаҳўр тарафидаги қиргогида экан, Бўжакдан бошлиқ тайинлаб, бир неча кишини хабар олиб келиш учун юбордик. Кечанинг учинчи паҳарида — тун охирлаб қолганда улар душман бизнинг келаётганимизни эшитиб, орқа-олдига қарамай, бетартиб бир аҳволда қочаётганилиги хабарини келтирдилар.

Эрталаб сафар анжомлари, лашкарнинг кўч-кўронини қўйиб, Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонибекни ўша ерда қолдириб, ўзимиз олдинга қараб жўнадик. Икки намоз ўртасида Каланурга келиб тушдик. Муҳаммад Султон мирзо, Одил Султон ва бошқа беклар шу ерга келиб хизматимизга кирдилар.

Каланурдан эрталаб жўнаб кетдик. Йўлда бизга Гозихон ва у билан бирга қочганларнинг яқин-атрофда эканлиги ҳақида хабар беришди. Муҳаммадий, Аҳмадий, Қутлуққадам, Вали хозин ва яқинда Кобулда бекликка муносиб деб топилган беклар бошчилигига бу қочганлар ортидан қувиб бориш учун аскар жўнатдик. Агар уларни қувиб етолсалар жуда яхши, мабодо ета олмасалар, унда Малўт қўргонидаги одамлар қочиб кетмасликлари учун қўргоннинг бутун ат-

* Доира — лагер, ҳарбий база.

рофини яхшилаб қўриқлаш керак, деган қарорга келдик. Бундай эҳтиёткорликдан мақсад Гозихонни қўлга олиш эди.

Бекларни илгари юбориб, Канваҳийн тўгрисидан Бийаҳ дарёсини кечиб ўтиб, тушилди. У ердан жунагач, икки бора тухтаб, кейин Малўт қўргонининг тоққа қараб кетадиган йўли бошида тўхтадик. Бурун келган беклар ҳамда Ҳиндустондаги бекларга қўргонни мустаҳкам ўраб олиш буюрилди.

Давлатхоннинг набираси — катта ўғли Алихоннинг И smoil отли ўғли шу ерда эканимда келди. Уни бир қанча ваъдалар, қўрқитиш ҳамда ўз томонимизга оғдирадиган панд-насиҳат, дўқ-пўписалар билан яна қўргонга — ортига жўнатиб юбордим. Жума куни ўрдуни илгари жўнатиб, қўргонга ярим курўҳ қолганида, тўхтадик. Ўзим келиб қўргонни кўриб чиқиб, жанг пайтида ўнг қанот, чап қанот ва марказ қўшинлари турадиган жойларни белгилаб, қароргоҳга қайтдим.

Давлатхон одам жўнатиб, Гозихон тоққа қочиб кетганини маълум қилди. Агар гуноҳимдан ўтса, қўргонни топшириб, хизматини қиласай, — дебди у. Ҳожа Мирмиронни юбордим. Давлатхоннинг кўнглидаги қўрқувларни ҳайдаб, олиб келди. Давлатхон ўғли Алихон билан келди. Биз билан урушиш учун белига боғлаган ўша икки қиличини бўйнига осишларини буюрдим. Иш шу даражага етганидан кейин ҳам сабаб-баҳоналар излайдиган шунчалар содда ва гул одам бормикан. Уни олдинга олиб чиқдилар. Қиличларни бўйнидан олишларини буюрдим. Қуришаётган чогида таъзим қилишга шопшилмади. Буюрган эдим, оёғини тортиб куч билан тиз чўқтиридилар. Олдимга ўтиргизиб, ҳинд тилини биладиган бир кишига сўзларимни унга тушунтиргинки, эсида тутсинг, деб шундай дедим: „Мен сени ота дедим, сенга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиб, ўйлаганингдан ҳам яхшироқ муомала қилдим. Ўзингни ва ўғилларингни балужлар эшигига дарбадар бўлиб юришдан қутқариб қолдим. Аёлларинг ва ҳарамингдагиларни (оила аъзоларингни) Иброҳимнинг бандихонасидан халос қилдим. Татархоннинг уч карўр (фойда келтирадиган) ер-

ларини сенга иноят қилдим. Мен сенга қандай ёмонликлар қилдимки, кўксинг ва белингга иккита қилич боғлаб, лашкар тортиб, бизнинг вилоятларимиз устига бостириб келиб, бундай гавго ва фитна кўтарасан“. Ҳайратдан тили сўзга келмай қолган бу пасткап қария биринки тўнгиллаб, ҳеч сўз айтольмади, ишонч билан айтилган бундай ҳақ сўзларга у нима ҳам дея оларди? Ҳонадони ва ҳарамидагиларини ўзига қолдирив, қолган бор мол-мулкини олиб қўйишига қарор қилинди. Унга Ҳожа Мирмироннинг ёнига жойлашиш буюрилди.

Раби ул-аввал ойининг йигирма иккинчисида, шанба куни Давлатхоннинг хонадони ва ҳарамидагиларни қалъадан, эсон-омон чиқариб олиб кетишлари учун ўзим келиб, Малўт қўргони дарвозасининг рўпарасидаги баланд ерга жойлашдим. Алихон чиқиб бир неча ашрафий тортиқ қилди. Асир намозига яқин Давлатхоннинг хонадони ва ҳарамидагилар чиқа бошладилар.

Гозихонни гарчи бу ердан чиқиб кетган деган бўлсалар ҳам, баъзилар уни қўргонда кўрдик, деб айтишиди. Шу боис дарвоза олдига ҳар бир гумондор кишини кузатишлари учун хос амалдор ва соқчилар қўйдим. Гозихон кўзни чалғитиб чиқиб кетмасин, ахир бутун мақсадимиз Гозихонни қўлга тушириш эди. Яна бирор киши гавҳар ва қимматбаҳо тошларни ўзи билан яшириб олиб чиққудек бўлса, уни қўлга олишларини буюрдим.

Ўша дарвоза қаршисидаги тепаликка чодир тиктириб, тунни шу ерда ўтказдим. Эрталаб Муҳаммадий, Аҳмадий, Султон Жунайд, Абдулазиз, Муҳаммад Али жанг-жанг, Қутлуққадам ва бир неча ички бекларга ичкарига кириб хазина ва бор мол-мулкини олиб чиқишлиари учун фармон бўлди. Одамлар қўргон дарвозаси олдида қаттиқ шовқин-сурон кўтарған эди, сиёsat учун бир нечта ўқ отдим. Бирдан- бир дайди ўқ Ҳумоюн мирзонинг қиссанахонига тегди, шу заҳотиёқ Ҳаққа жон таслим қилди.

Икки кечани шу тепаликда ўтказиб, душанба куни қўргонга кириб айланиб, Гозихоннинг кутубхонасига кирдим. Бир қанча нафис китоблар чиқди. Бир

нечтасини Ҳумоюнга бериб, бир нечтасини Комронга юбордим. Улар ичида илмий китоблар жуда кўп эди. Лекин бир қараганда кимматбаҳо кўринган китоблар ичида арзийдигани унча кўп эмасди. Кечаси ўша ерда қолиб, эртасига ўрдага қайтиб келдим.

Биз Фозихонни қўргонда, деб үйланган эдик, бироқ бу номуссиз номард отаси, aka-укаси, онаси ва опа-сингиллари ни Малўтга ташлаб, ўзи саноқли кишилари билан тоққа қараб қочибди.

*Мабия он беҳамиятро ки ҳаргиз
Наҳоҳад дид рӯи некбахти,
Тав осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бяғзорад ба саҳти.*

(Мазмуни: Ундан беҳамиятни кўрма, у ҳеч қаҷон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини қутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради.)

Чоршанба куни бу жойдан отланиб, Фозихон қочган тоққа қараб жўнадик. Малўт оғзидағи қароргоҳдан бир курўҳ йўл юриб, бир кўл ёнига тушдик. Шу ерда Диловархон келиб, хизматимда қолди. Давлатхон, Алихон, Исломхон ва яна уларнинг бир қанча қариндош-уруғларини асир қилиб Бҳирарадаги Малўт қўргонига олиб бориб асрарлари учун Катта бекка топширдик. Қолганларига Диловархоннинг розилиги билан хун баҳоси белгилаб, бирорларга битта-биттадан бериб юбордик. Баъзиларни кафилликка бериб юбордилар, баъзиларни асир қилиб сақладилар. Катта ўз асирларини олиб кетди. Давлатхон эса Султонпурга етганида вафот этди.

Малўт қўргонини Муҳаммад Али жанг-жанг зиммасига топширдик. Ўз тарафидан акаси Арғунни бир неча йигитлари билан у ерда қолдириди. Ҳазора ва афғон йигитларидан ҳам икки юз эллика яқини қўргонга кўмак учун тайинланди.

Хожа Калон бир нечта туяга Газни шаробларидан ортган эди. Хожа Калон маскани қўргон билан ўрду ўртасининг устидаги бир тепаликда жойлашганди. Ўша ерда суҳбат уюштирилиб, баъзилар шароб, баъзилар арақ ичдилар, ажиб бир суҳбат бўлди.

У ердан жўнаб, Малўт яқинидаги бир тоғ этагидаги паст тепалардан ошиб Дунга келдик. Ҳиндустонликлар тилида жулга, яъни ўтлоқ — яйловни „дун“ дейдилар. Ҳиндустондаги оқар сувлардан бири мана шу дундадир. Дуннинг атрофига жуда кўп қишлоқлар жойлашган. Бу Жасвал вилояти булиб, Диловархон бу ердагиларга тога бўлади. Дун — ажиб бир яйлов. Анҳорнинг атрофлари майсазор, баъзи жойларга шоли экишибди. Дуннинг ўртасидан уч-тўрт тегирмон сув оқиб ўтади. Яйловнинг кенглиги биринки курўҳ, баъзи ерлари уч курўҳ ҳам келади. Тоглари тепаликка ўхшаш кичик-кичик тоғлардир, қишлоқлари шу тоғлар этагига жойлашган. Қишлоқлар бўлмаган жойларда товус ва маймун анчагина. Уй товугига ўхшаш товуқлар ҳам кўпдир. Худди товуқнинг ўзи, факат уларнинг кўпчилиги бир рангда.

Фозихон ҳақида бирор ердан ишончли хабар чиқмагач, Турдика билан Бирим Дэв Малиҳасга Фозихон қаерда бўлса ҳам, қандай қилиб бўлмасин, қўлга олишларини буюрдим.

Бу Дун атрофидаги кичик тогларга жуда яхши истеҳкомли қалъалар тушган. Шарқи-шимол тарафида 70—80 қари баландликдаги ерга — тик қоя устига Котла деган қалъа жойлашган. Унинг катта дарвозаси етти-саккиз қари баландликда жойлашган, кўтарма кўпrik тушадиган жойнинг кенглиги ўн-ун икки қари. Икки узун ёғочни кўпrik қилишибди. От ва подаларни ўша ердан ҳайдаб олиб ўтадилар.

Фозихоннинг бу тоғли ҳудуддаги мустаҳкам қўргонларидан бири шу Котладир. Бу ерда унинг одамлари ҳам бор экан. Ҳужумчилар у ерга етиб бориб, жанг бошлаб юбордилар. Улар яқинлашиб қолгандилар. Кеч киргач, қўргон ичидагилар шундай мустаҳкам қўргонни ташлаб қочдилар.

Бу Дун атрофларида яна бир мустаҳкам қўргон Гангўта қўргонидир. Унинг атрофи ҳам хатарли йўллардан иборат, лекин унча мустаҳкам эмас. Оламхон мана шу Гангўта қўргонига яширинган эди, бу ҳақда бурун эслагандик.

Фозихоннинг устига илгор (олдинда юрувчи аскарлар) жўнатгандан кейин

оёгимни ҳиммат узангисига қўйиб, Оллоҳга таваккул тизгинини қўлга олдим ва Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лудий афғоннинг устига юрдим. Ўша йиллари пойтахт Деҳли ва Ҳиндустон ерлари унинг тахти тасарруфида эди. Ҳозирда унинг лашкарини бир лак (юз минг киши) дейишишарди. Ўзи ва бекларидаги филларнинг ҳисоби мингтага яқинлашарди. Биз унга қараб юрдик. Бир манзил ўтганимиздан сўнг, Дипалпурни Боқи шиговулга* иноят қилиб, уни Балхга кўмак учун жўнатдим. Балхдаги ишларни яхшилаш мақсадида анча пул ва Кобулдаги қариндошларга ҳамда бола-чақага Малўтни эгаллаганимизда қўлга киритган нарсалардан совгалар юборилди.

Дундан пастда бир-икки манзил ўтганимиздан сунг Шоҳ Имод Шерозий Оро-йиш Хон ва Мулла Муҳаммад Музаҳҳибининг хатларини олиб келди. Улар хатда менга бирмунча хайриҳоҳликлар изҳор қилиб, кўнглимдаги бу юриш ҳаракати ва гайратини опирган эдилар. Биз пиёда чопаримиз орқали уларга иноят фармонлари ва илтифот мактублари битиб юбордик, ўзимиз олдинга қараб жўнаб кетдик.

Малўтдан чиққан ҳужумчилар Ҳарӯр, Каҳлӯр ва ўша атрофдаги кириш қийинлигидан ҳеч ким яқинлашолмаган қўргонларни эгаллаб, элини талаб, бизга келиб қўшилдилар. Оламхон ҳам ҳароб бўлиб, яёв-яланг бир аҳволда келди. Уни кутиб олипига бек ва хос амалдорларни юбордик, отлар ҳам жўнатдик. Шу ерда эканимизда келиб, хизматимизга кирди. Атрофдаги төғ ва дараларни ўрганиш учун ҳужумчилар бориб, бир-икки кеча тунаб ҳам келди. Айтарли бирор яхши нарса қўлга кирмади. Шоҳ Мир Ҳусайн, Жонибек ва яна баъзи ийитлар ҳужумга рухсат сўраб, кетдилар.

Дунда эканимизда Исмоил Жилвоний ва Бибаннинг хабарчилари икки-уч марта келишиди. Мен ҳам улар истаганидек фармонлар юбордим.

Дундан жўнаб, Арўпарга келдик. Арўпарда эканимизда қаттиқ ёмгиirlар

ёғди. Анчагина совуқ бўлди. Оч-ялангоч ҳиндустанликларнинг кўпи қирилиб кетди.

Арўпардан чиқиб, Саҳриндинг рупарасида — Кармалда тўхтаган эдик ҳамки, бир ҳиндустанлик: „Султон Иброҳимнинг элчисиман“, деб келди. Унинг хат ва ёрлиги бўлмаса ҳам, у биздан бир кишини элчиликка юборишимизни сўраб, ялиниб-ёлворди. Биз ҳам унга ҳамроҳ қилиб тунги посбонларимиздан Саводийни жўнатдик. Бу бечоралар етиб боришгач, Иброҳим ҳар иккенини ҳам асир қилибди. Иброҳимни тор-мор қилган кунимиз Саводий қутулиб келди.

Йўлда бир кеча тўхтаб, Банур ва Санур ерларини сугорадиган анҳор ёқасида тушдик. Бу Ҳиндустандаги бошқа дарёлардан ажralиб турадиган ягона тезоқар дарё, уни Гагар дарёси дейдилар. Читр ҳам шу дарё ёқасидадир. Дарё бўйлаб сайр қилиш учун юқорига қараб юрдик. Бу дарё Читрдан уч-тўрт курўҳ юқорида, анҳорнинг четидан чиқиб келади. Дарё бўйлаб юқорироққа кутарилганимизда бир кенг дарадан тўрт-беш тегирмон сув оқиб чиқаётганини кўрдик. Бу баландликдаги жойлар жуда гўзал ва энг хушҳаво ерлардир. Ушбу дарёнинг дарадан чиқиб келадиган жойида чорбог барпо этипиларини буюрдим. Бу сув далага тушиб, яна бир-икки курўҳ оқиб боради ва анҳорга қўшилиб кетади. Гагар суви эса чеккадан оқиб чиқади ва у мазкур дарё қўшиладиган жойдан уч-тўрт курўҳ баланроқдан оқади. Ёмғир мавсумида бу дарёнинг суви жуда кўпайди, Гагар дарёсига қўшилиб, Самана ва Сунам томон оқиб боради.

Шу жойда эканимизда Деҳлининг бу тарафида турган Султон Иброҳимнинг у ердан чиқиб олдинга қараб жўнагани ва Ҳисори Феруза шақдори** Ҳамидхоний хоссаҳайлий Ҳисори Феруза ва ўша ердаги лашкари билан Ҳисори Ферузадан бу томонга қараб ўн-ўн беш курўҳ берида келаётгани ҳақида хабар олдик. Каттабекни хабар келтириш учун Султон Иброҳимнинг қароргоҳига, Мўмин

* Шиговул — подшоҳликда элчи ва меҳмонларни кутишга тайинланган киши.

** Шақдор — солиқ йигувчи.

аткани Ҳисори Феруза қўшинига юборилди.

Жумод ул-аввал ойининг ун учинчи сида, якшанба куни Анбаладан чиқиб, бир кўл ёқасига тушдик. Мўмин атка билан Каттабек ҳудди шу куни қайтиб келдилар. Ҳумоюнни Ҳожа Калон, Султон Муҳаммад дўлдой, Вали хозин бошлигидаги ўнг қанотдаги кишилари билан ҳамда Ҳиндустонда қолган беклардан Хисравбек, Ҳиндубек, Абдулазиз, Муҳаммад Али жанг-жангни, марказий қўшиндан, подшоҳ саройининг хос амалдорлари ва йигитларидан — Шоҳ Мансур барлос, Каттабек, Муҳиб Али ва яна бир неча кишини қўшиб Ҳамидхоннинг устига юришга тайинладик.

Бибан ҳам шу қароргоҳимизга келиб, илтифот кўрсатди. Афғон деганлари жуда қўпол ва беақл ҳалқ бўлади. Гарчи навкарлари сони ва мартабаси бундан баланд бўлса ҳам, Диловархон, Оламхоннинг ўғлонлари — подшоҳзода-лар бўлса ҳам, менинг олдимда ўтирганлари йўқ, бироқ бу Бибан ўтиришга изн сўради. Аммо унинг бу номаъқулчилигига ким ҳам қулоқ соларди!

Ойнинг ўн тўртинчисида, душанба куни эрталаб Ҳумоюн Ҳамидхон устига қўшин торти. Ҳумоюн сараланган юз-юз эллик соқчи қисм йигитини ўзидан олдинроқ жўнатди. Бу йигитлар душманга яқинлашиб, қўл жангни бошлаб юбордилар. Бир-икки тўқнашувдан кейин орқадан Ҳумоюннинг қораси кўринди-ю, душман қоча бошлади. Юз-икки юз кишини отдан қулатиб, ярмининг бошини кесдилар, қолган ярмини етти-саккизта фили билан Ҳумоюннинг олдига келтирдилар. Ҳумоюннинг бу галабаси ҳақида-ги хабарни ойнинг ўн саккизинчисида, жума куни туш вақтида, Бек Мирак мўгул ўша қароргоҳнинг ўзида экани-миздаёқ етказиб келди. Мен дарҳол Ҳумоюнга маҳсус бош-оёқ кийим ва отхонамдаги энг яхши отлардан бирини инъом этиб, яна бошқа мукофотлар ҳам ваъда қилдим.

Ойнинг йигирма биринчисида, душанба куни шу қароргоҳга Ҳумоюн юз-тacha асир ва етти-саккиз фил билан келиб, менга илтифот кўрсатди. Устод Алиқули ва милтиқлиларга сиёsat учун асирларни милтиқ билан қириб ташлаш

буюрилди. Ҳумоюннинг биринчи юриши ва биринчи кўрган иши шу эди. Бу унинг кейинги ниятлари учун кўп яхши аломат бўлди. Отлиқларимиз қочган кишиларни қувиб Ҳисори Феруза қалъасига-ча бордилар, у ерни қўлга олиб, талаб, қайтиб келдилар. Ҳисори Феруза қалъасини унга тегишли ва тобе бир карурлиқ вилояти билан Ҳумоюнга совға қилдим ва яна бир карур (юз лак) пул мукофоти ҳам бердим.

Бу қароргоҳдан кўчиб Шоҳободга келдик. Султон Иброҳимнинг қароргоҳига „тил“ тутиб келиш учун одам жўнатдик ва шу боис бир неча кун шу ерда қолиб кетдик. Раҳмат пиёдани галаба ҳақида-ги хабарлар билан Кобулга юбордик.

Ушбу қароргоҳда эканимизда, жумод ул-аввал ойининг йигирма саккизинчисида, душанба куни офтоб ҳамал буржига кирди. 961- йили Ҳумоюн ўн саккиз ёшда эди, унинг юзига устара ёки қайчи теккизилди.

Иброҳимнинг ўрдасидан ҳам унинг бир курўҳ-икки курўҳ юриб, ҳар бир қароргоҳда икки-уч кун тўхтаб-тўхтаб келаётганлиги ҳақида тинимсиз хабарлар кела бошлади. Биз ҳам олдинга қараб йўл олдик. Шоҳободдан чиққач, икки манзилда тўхтаб, Сарсаванинг тўгрисига — Жуун дарёси қирғогига келиб тушдик. Ҳожа Калоннинг навкари Ҳайдарқули „тил“ ушлаб келиш учун юборилди.

Мен Жуун дарёси кечигидан ўтиб Сарсавани саир қилдим. Ўша куни маъжун ҳам едик. Сарсаванинг чашмаси бор, озроқ сув шу чашмадан оқиб бора-ди, ёмон жойлар эмас. Турдивек хоксор бу ерни мақтаб таърифлади. Мен унга „Шу ер сенини бўлсин“, дедим. Шу сабаб билан Сарсава Турдивекка берилди.

Бир кемага толор — тахтасупа ясаттириб олгандим. Баъзида шу кемада саир қилардим, баъзан бошқа манзилга кўчганимизда ҳам шу кема билан келардим.

У қароргоҳдан чиқиб қирғоқ бўйлаб пастга қараб икки манзил юрган эдик ҳамки, „тил“ тутишга боргандардан Ҳайдарқули Довудхон Ҳайтим хонни бешолти минг кишиси билан Миёни Дуоб тараfiga ўтказибди. Иброҳимнинг доира-сидан уч-тўрт курўҳ берида доира уриб ўтирганмиш, деган хабарни келтирди.

Жумод ул-охир ойининг ун саккизничисида, якшанба куни бу туда устига Чин Темур Султон, Маҳдий Хожа, Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султонни ва бутун чап қанот йигитлари — Султон Жунайд ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Қутлуққадамни, марказдан — Юнус Али, Абдулло, Аҳмадий ва Каттабекни илгор қилиб танладик. Пешин намози чоги улар шу ердан дарёни кечиб утиб, аср ва шом намозлари оралигига нариги қиргоқдан жўнаб кетдилар. Бибан мана шу ҳужум баҳонасида дарёдан утиб, қочиб кетди. Бомдод намози пайти аскарларимиз душман устига етиб борадилар. Озгина одам уруш бошлайдигандек булиб сафланади. Бизнинг одамларимиз яқинлашишлари билан улар қўрқиб қоча бошлайдилар. Иброҳимнинг доирасигача уларни отларидан қулатиб, қувиб бораверадилар. Довудхоннинг акаси Ҳайтимхонни, унинг сардорларидан бири шу киши эди, отдан тушириб, етмиш-саксон асир ва олти-етти фил билан олдимга олиб келдилар. Сиёsat учун аскарларнинг кўпчилиги қатл этилди.

Бу ердан жўнаб ўнг қанот, чап қанот ва марказ қўшинларини сафлаб, қўрикдан ўтказдим. Аскарларимизнинг сони биз мўлжаллагандан камроқ эди.

Шу қўнимжойда бутун лашкар халқи ҳолига яраша арава келтиришларини буюрдим. Етти юзта арава олиб келдилар. Устод Алиқулига Рум усули билан аравалар орасига занжир ўрнига ҳўқизнинг хом терисидан арқон эшиб тасма қилиб бир-бирига боғлашни буюрдим. Ҳар иккита арава ўртасига олти-етти тўра (қалқон) қўйилади. Милтиқлилар шу арава ва тўра — қалқонлар ортида туриб, милтиқ отадилар. Бу қуролларни тайёрлаш учун беш-олти кун шу ерда қолиб кетдик.

Ушбу асбоб ва қуроллар тайёр бўлганидан сўнг биз беклар ва билимдон сара йигитларни чақириб, умумий кенгаш ўтказдик. Панипат — бутун бир шаҳар. Унинг маҳалла ва уйлари кўп, бир томонимизда атрофдаги маҳалла ва уйлар бўлса, иккинчи тараф арава ва қалқонлар билан тўсилади, милтиқли ва пиёдалар арава ва қалқон ортига жойлаштирилади, деган фикрда тўхтадик.

Шу қарорга келиб, биз жўнаб кетдик. Бир манзил ўтиб, жумод ул-охир ойининг сўнгида, пайшанба куни Панипатга етиб келдик. Унг тарафимизда шаҳар ва маҳаллалар жойлашган. Олдимизга тайёр бўлган арава ва қалқонлар қўйилди. Чап тараф ва яна баъзи ерларда хандақлар қазиб, шохлардан тўсиқлар кўтардик. Ҳар бир ўқ отими (милтиқлилар гуруҳи) ўртасида юз-юз эллик от чиқа оладиган жой қолдирилди. Аскарларнинг баъзилари тараддулданиб ваҳимага тушдилар. Қўрқув ва ваҳимага тушиш ўринсиздир. Тангри ниманики азалдан тақдирга битган бўлса, ундан бошқаси бўлмайди. Аммо уларни ҳам айблаб бўлмайди. Уларнинг ҳам ташвишга тушишга ҳақлари бор. Чунки ватанидан икки-уч ойлик йўлни бошиб келиб, бегона қавм билан урушга киришган эдилар. На биз уларнинг тилини биламиз, на улар бизнинг тилимизни билишади.

**Парешон жамъю, жамъе парешон,
Гирифттор қавмею, қавме ажойиб.**

Душман аскарларининг сони айни пайтда бир лак — юз минг кишига етарди. Узи ва амирларида бир-икки мингтага яқин филлари бор, дейипшарди. Отабобосидан қолган хазинанинг ҳаммаси қўлида нақд эди. Ҳиндустонда шундай одат бор: агар шундай урушлар рўй бергудек бўлса, белгиланган муддат учун пулга навкар ёлланилади. Ёлланган кишиларни „бадҳандий“ деб атайдилар. Агар Султон Иброҳим шундай фикрга келса, юз минг, икки юз мингта навкарни ҳам ёллай оларди. Тангри таоло бизни ёрлақади, у на навкарларини рози қила олди, на хазинасини улаша олди. Табиатида бахиллик голиб келган одам қандай қилиб йигитларини рози қила олади. Узи пул йигишга беҳад берилган, тажрибасиз, гўр бир йигит эди. Унинг на келиши ва туришида саранжомлик, на юриши ва урушида гайрат-иштиёқ бор эди.

Панипатда аскарларнинг ён-атрофиға арава ва шохлардан тўсиқ ясад, хандақлар қазиб истеҳком қураётган пайтимиз Дарвеш Муҳаммад сорбон: „Бундай эҳтиёткорлик билан ҳимоялананаётга-

нимизда у бизга қарши келишга қандай имкон топади“, деб айтди.

— Сен буларни узбек хон ва султонларига ўхшатяпсанми? — деб жавоб бердим. — Самарқандни ташлаб чиқиб, Ҳисорга келганимизда, ўзбекнинг барча хон ва султонлари йигилиб, бизнинг устамиизга бирлашиб, бостириб келиш нијатида Дарбанндан ўтдилар. Биз бутун лашкар ва мўгулнинг кўч-кўрони ва молларини маҳаллаларга яшириб, кўчаларни тўсиб қўйдик. Юриш-туришнинг ҳисоб-китобини олгач, хон ва султонлар Ҳисорни ҳимоялаш учун ҳаёт-мамотимизни тикканимизни кўрдилар. Ҳисор устига келишга кўзлари етмай, Чагониён атрофида жойлашган Навандокданоқ ортларига қайтиб кетдилар. Буларни сен уларга ўхшатма, булар ҳарбий ишни ва урушиш қуролларини қаердан билсинлар.

Тангри бизга кўмак берди, ҳаммаси мен айтгандек бўлди. Панипатда ўтган етти-саккиз кун мобайнида одамларимиздан оз-оздан бориб, уларнинг доирасигача яқинлашиб, кўпсонли душманга ўқ отардилар ва бош кесиб келтирадилар. Душман эса на жойидан қўзгалди, на ҳамла қилди. Кейин бизга хайриҳоҳ ҳиндустонлик бекларнинг маслаҳатига амал қилиб, Маҳдий Ҳожа, Муҳаммад Султон мирзо, Одил Султон, Ҳисрав, Шоҳ Мир Ҳусайн, Султон Жунайд барлос, Абдулазиз мiroхўр, Муҳаммад Али жанг-жанг, Қутлуққадам, Вали ҳозин, Муҳиб Али халифа, Муҳаммад бахши, Жонибек ва Қоракўз бошчилигига тўртбеш минг кишини тунги ҳужумга юбордик. Кеч кириб қолгани боис яхшилаб келишиб ололмай, тарқалиб кетиб, бирор иш қилолмадилар. Тонг отиб, кун ёришгунча, улар душман доираси (лагери)нинг яқинида эканида, душман ногоналарини чалиб, филлари билан саф тортиб чиқди. Гарчи бизникилар бирор иш қилолмаган бўлсалар ҳам, шунча кўп киши билан урушиб, бирор кишини йўқотмай, сог-омон чиқдилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ тегди. Жароҳати хавфли бўлмаса-да, уруш куни у жангга ярамади.

Бундан хабар топиб, мен Ҳумоюнни аскарлари билан бир-бир ярим курўҳ олдинга — душман қаршисига юбориб, ўзим қолган жангчилар билан саф тортиб чиқдим. Тунги ҳужумга кетганлар келиб Ҳумоюнга қўшилдилар. Душман одамлари олдинга қараб, биз ҳам орқага қайтиб, тўхтадик.

Шу кеча ўрдуда галати (ёлгондакам) гавго кўтарилиди. Илгари бундай шовқинсурон кўрмаган кишилар қўрқув ва вахимага тушиб қолдилар. Бироз вақт ўтгач, шовқин босилди.

Ражаб ойининг саккизинчисида, жума куни бомдод намози чоги соқчилардан душманнинг саф тортиб келаётганлиги ҳақида хабар келди. Биз яна совутларни кийиб, қуролланиб отландик. Ўнг қанотда Ҳумоюн, Ҳожа Калон, Султон Муҳаммад дўлдой, Ҳиндубек, Вали ҳозин ва Пирқули Сийстоний турдилар. Чап қанотда Муҳаммад Султон мирзо, Маҳдий Ҳожа, Одил Султон, Шоҳ Мир Ҳусайн, Султон Жунайд барлос, Қутлуққадам, Жонибек, Муҳаммад бахши ва Шоҳ Ҳусайн Ёракий мўғул гончи турдилар.

Марказнинг ўнг тарафига Чин Темур Султон, Сулаймон мирзо, Муҳаммадий қўкалдош, Шоҳ Мансур барлос, Юнус Али, Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор қўйилди. Марказнинг чап тарафига Халифа, Ҳожа Мирмирон, Аҳмадий парвоначи, Турдивек, Қўчбек, Муҳиб Али халифа ва Мирзобек тархон қўйилди. Ировулга (аскарнинг айгоқчилик хизматини қилиб, олдинда борадиган қисми) Ҳисрав қўкалдош ва Муҳаммад Али жанг-жанг етакчи бўлдилар. Абдулазиз мiroхўрни тарҳга (ёрдамчи бўлинмага) бошлиқ қилиб тайинладик. Ўнг қанотнинг четига Вали қизил ва Малик Қосим Бобо Қашқани мўғуллари билан тўлгамага* сафладик. Чап қанот четидан Қарокўзи, Абулмуҳаммад найзабоз, Шайх Жамол барин, Маҳдий ва Тенгриқули Пишағи мўғулни тўлгамага сафладик. Душман аскарлари яқинлашилари билан бу икки бўлак тўлгама ўнг ва чап тарафлардан душманнинг орқа тарафига айланиб ўтиб олади. Душ-

* Тўлгама — душман сафининг икки ёнида тартибсиз ҳужум қилиб, шошириш тактикаси.

манинг қораси кўринганда аскарларнинг катта қисми ўнг қанотга қараб келаётганини кўрдик. Шу боис ёрдамчи бўлинмага бошчилик қилаётган Абдулазизни ўнг қанотни мустаҳкамлаш учун юбордик.

Узоқдан қораси кўринган Султон Иброҳимнинг қўшини ҳеч ерда тўхтамай тезлик билан бизга қараб келаверди. Яқинроқ келгач, уларга қорамиз кўринди. Бизнинг саф тортиб, жангга шай турганимизни кўриб, улар нима қилишларини билмай тараффудланиб қолдилар. Эсанкираб, туришни ҳам, келишни ҳам билмай, на жойида туролди, на аввалидек тезлик билан тўхтамасдан илгарилашни ўйлади.

Тулгамага тайинланган аскарларга ўнг ва чап қўлдан душманнинг орқа томонига ўтиб, ўқ отиб уруш бошлашлари, ўнг ва чап қанотлардагилар ҳам душман билан олишишлари учун фармон бўлди. Тўлгамадагилар душман орқасига ўтиб, ўқ ота бошладилар. Чап қанотдаги Маҳдий Хожа жангни ҳаммадан олдин бошлаб юборди. Маҳдий Хожага қарши бир тўда аскар бир фил билан бостириб келди. Маҳдий Хожанинг одамлари кўп ўқ ёғдириб, уларни чекинишга мажбур қилди. Чап қанотта марказдан Аҳмадий парвоначи, Турдибек Қўчбек ва Муҳаббат Али халифа ёрдамга юборилди. Ўнг қанотда ҳам жанг бошланиб кетди.

Муҳаммад Али кўкаaldoш, Шоҳ Мансур барлос, Юсуф Али ва Абдуллога марказ қўшини олдида туриб жанг бошлаш буюрилди. Устод Алиқули ҳам марказ қўшини олдида туриб фарангидан* отди. Мустафо тўпчи ҳам марказий қўшиннинг чап қанотидаги арава устидаги зарбзандан (тўпга ўхшаш қурол) яхши зарбалар берди. Ўнг қанот, чап қанот, марказ ва тўлгамадагилар душманни ҳар тарафдан ўраб олиб, устига ўқ ёғдириб, жангни астойдил қизитдилар. Душман ўнг ва чап қанотларга бир-икки марта қисқа-қисқа ҳамлалар ҳам қилди. Бизнинг жангчиларимиз уларнинг устига ўқ ёғдириб, яна марказ томонга сиқиб келдилар. Душманнинг ўнг ва чап қаноти бир ерга тўпланиб қолиб, шу даражада

тиқилинчлик ҳосил бўлдики, на олдинга юришга, на орқага қочишга йўл топоддилар.

Офтоб бир найза буйи кутарилганда урушни тезлаштиришга чақирилди. Тушгача жанг давом этди. Кун тушга етганида душман енгилди ва яксон қилинди. Тангри таоло фазлу карами билан бундай қийин ишни бизга осон қилди ва шу қадар кўпсонли лашкарни ярим кунда ер билан яксон қилди. Факат Иброҳим ёнидаги бир жойнинг ўзида беш-олти минг киши ўлдирилди. Бошқа ерларларда ўлганларнинг сонини ўн беш-ўн олти минг киши, деб тахмин қилдик. Кейинроқ, Орага келганимизда, ҳиндустонликлардан эшитишимизча, ушбу жангда қирқ-эллик минг киши ҳалок бўлган экан.

Душманни енггач, ортидан кузатиб бориб, отларидан йиқитиб олдик. Аскарларимиз отдан туширилган амир ва йигитларни олиб кела бошладилар. Тудаттуда филларни филбонлари келтириб совга қилдилар. Иброҳимни жанг майдонидан чиқиб кетган, деб ўйлаб, махсус қўшиндаги Қисмтой мирзо, Бобо чуҳра ва Бужка бошчилигидаги кишиларни душман ортидан изма-из юбордик. Тезда қувиб етиб, Орага боргунича уни қўлга олишларини тайинладим.

Иброҳим ўрдасининг ичи билан ўтиб, унинг кичик ҳовлиси — турар-жой ва ўйларини айланиб чиққач, бир қорасув ёқасига тушдик. Аср намози пайти Халифанинг қайин укаси Тоҳир Табарий, Султон Иброҳимнинг жасадини жуда кўп уликлар ичидан таниб қолиб, бошини келтирди.

Шу куниёқ Ҳумоюн мирзо, Хожа Калон, Шоҳ Мансур барлос, Юнус Али ва Абдулло Вали хазиначини тезда бориб, Ограни қўлга киритиб, хазинани эгаллашларини тайинладим.

Маҳдий Хожа, Муҳаммад Султон мирзо, Одил Султон, Султон Жұнайд барлос ва Қутлукқадамнинг сафар анжомларини олиб кетаётган гуруҳдан ажralиб, илдамлаб Деҳли қўргонига кириб, у ердаги хазинани эгаллашларига қарор қилдик.

* Фаранг — Европадан келтирилган отиш қуроли.

Эртаси куни тонгда бир курўҳ йўл юриб, отларга дам бериш учун Жуун ёқасига тушдик. Икки кеча шу ерда қолиб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мозорини тавоф қилиб, Деҳлининг рўпарасида — Жуун қиргогида тўхтадик. Ушбу чоршанба кечасиёқ Деҳли қўргонни сайр қилиб, тунбўйи ўша ерда қолиб, эртаси — чоршанба куни Хожа Қутбиддиннинг мозорини тавоф қилиб, Султон Фиёсиддин Балбан ва Султон Аловуддин хилжийнинг мақбара, иморатлари ва минорасини, гавзи Шамсий, гавзи Хосни, Султон Баҳлул ва Султон Секандар мақбаралари ва боғларини сайр қилиб, ўрдуга қайтиб, кемага кириб, арақ ичилди. Вали қизилга Деҳлининг эшикдорлиги (солиқ йигувчиси мансаби)ни тақдим этиб, Дўстни Деҳли вилоятига девон қилдим, бор хазинани муҳрлашни ва бутун жавобгарликни уларнинг зими масига юкладим.

Пайшанба куни бу жойдан кўчиб, Туғлақобод рупарасига — Жуун қиргогида тушдик.

Жума кунини ўша жойда ўтказдик. Мавлоно Маҳмуд, Шайх Зайн ва яна айrim кишилар жума намозига бориб, менинг номимга хутба ўқитдилар. Факир ва мискинларга бир оз пул тарқатиб, қароргоҳга келдилар.

Шанба куни у ердан жўнаб, жойдан жойга кўчиб, Ограга йўл олдик. Мен бориб Туғлақободни сайр қилиб, қароргоҳга қайtdim.

Ражаб ойининг йигирма иккинчисида, жума куни Огра четида жойлашган Сулаймон Фармулийнинг уйига тушдик. Бу жой қурғондан анча узоқ бўлганлиги боис эртаси куни Жалолхон жагҳатнинг уйига тушилди.

Биздан илгарироқ келган Ҳумоюнни қўргондагилар, узрларини айтиб, ичкарига киритмабдилар. Булар ҳам элнинг бебошлигини ўйлаб, хазинага қўл тегизмасин, деган ниятда биз келгунча Оградан чиқадиган йўлларни қўриқлаб, келишимизни кутиб турибдилар.

Бикрамажит ҳинду Гвалийар рожаси эди, унинг оталари Гвалийар вилоятида юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилганлар. Искандар Гвалийарни олиш мақсадида бир неча йил Ограда қолиб кет-

ди. Кейин Иброҳим замонида Аъзам Ҳумоюн Серваний анча вақт астойдил курашди ва, охир-оқибат, уни сулҳ йўли билан олиб, унга Шамсободни берди. Султон Иброҳимнинг устига уруш бошлаганида, Бикрамажит жаҳаннамга равона бўлди. Болалари ва оила аъзолари Ограда эди. Ҳумоюн Ограга келганида Бикрамажитнинг оила аъзолари қочишга уринадилар ва Ҳумоюн тайинлаган кишилар уларни қўриқлаб туради, Ҳумоюн ҳам уларнинг таланишларига йўл қўймади. Ўз хоҳиплари билан Ҳумоюнга гавҳар ва қимматбаҳо тошлар совға қилибдилар. Улар ичиди бир машҳур олмос бор эдик, уни Султон Аловуддин келтирирган экан. Бу олмос шунчалар машҳурки, бир муқаййим (қиймат белгиловчи) унинг нархини бутун дунёнинг икки ярим кунлик сарф-харажатларига teng, деб баҳолабди. Саккиз мисқол чиқса керак. Мен келганимда Ҳумоюн уни менга совға қилди, мен яна унинг ўзига бағишиладим.

Қўргон ичидаги таниқли сипоҳийлардан Маликдод Караний, Маллий Сурдук ва Ферузхон Меватийнинг эътибори баланд эди. Буларнинг қилган ҳийлалари билиниб қолди. Сиёsat қилиб, жазолашга юборилди. Маликдод Караний олдинга чиқарилганида баъзи бировлар унинг учун ялиниб-ёлвордилар.

Одамлар у ёқ-бу ёққа бориб, бир маслаҳатга келгунларича орадан тўрт-беш кун ўтди. Улар хоҳлаганларидек иноят ва шафқат кўрсатиб, барча мол-мулкини ўзларига қайтариб, жазодан озод қилдик. Иброҳимнинг отасига етти лаклик даромади бор вилоят нақд иноят қилинди. Бекларининг ҳам ҳар бирига вилоятлар берилди. Иброҳимнинг отаси хизматкорлари билан чиқарилиб, унга Оградан дарё бўйлаб бир курўҳ пастдан жой берилди.

Ражаб ойининг йигирма саккизинчида, пайшанба куни аср намози чоғи Ограга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилида тушдик. Тўққиз юз ўнинчи (1504/1505) йили Кобул эгалланганидан бўён Ҳиндустанни қўлга киритишни орзу қилардим. Гоҳbekларнинг ақли ноқислиги, гоҳ ога-иниларимнинг, қариндошурганинг қўллаб-қувватламасликлари

боис Ҳиндустонга юришга эришолмаганди. Ниҳоят, бундай тўсиқлар қолмади. Бек ва амалдорларимдан ҳеч ким менинг мақсадимга қарши бир сўз айттолмади.

Тўққиз юз йигирма бешинчи (1519) иили лашкар тортиб, Бажаврни куч билан икки-уч гарида — бир соатга ҳам колмай олиб, элини қатлиом қилиб, Бҳира га келдик. Бу ерни талон-торож қилмадик. Элига моли омон солиб (мол бергани эвазига хавфсизлигини таъминлаб) тўрт юз минг шоҳрухийни пул ва мол ҳолида олиб, аскар ва баъзи навкарлар сонига қараб улашиб, Кобулга қайтиб келдик.

Ўша йилдан то тўққиз юз ўттиз иккинчи (1526) йилгача Ҳиндустонни эгаллашга астойдил киришиб, етти-саккиз йил ичидаги беш марта қўшин тортидик. Бешинчи сафар Тангри таоло ўз фазлу карами билан Султон Иброҳимдек душманни қаҳру газабига олиб яксон этди, Ҳиндустондек катта мамлакатни бизга мусассар қилди ва бўйсундирди.

Ҳазрати Рисолат (пайғамбаримиз ҳазрат Мұҳаммад с.а.в.) замонидан шу кунгача Ҳиндустонга биз томондан фақат уч киши ҳоким бўлиб, ўз салтанатини ўрнатган. Улардан биринчиси Султон Маҳмуд Гозий бўлиб, у ва унинг авлоди Ҳиндустон мамлакати салтанат тахтида узоқ мuddат ўтиридилар. Иккинчиси Султон Шиҳобиддин Фурий бўлиб, унинг ўзи, қуллари ва унга тобе бўлган кишилар бу мамлакатда кўп йиллар подшоҳлик қилдилар. Учинчиси менман, лекин менинг ишим у подшоҳларнинг ишига ўхшамайди. Чунки Султон Маҳмуд Ҳиндустонни фатҳ этган чогида Хурросон тахти ҳам унинг қўлида эди, Хоразм ва Дорулмурз салтанатлари унга бўйсунарди. Самарқанд подшоҳи унинг қўл остида эди. Унинг қўшини икки юз минг бўлмаса ҳам, юз мингча бор эди. Бунинг устига унинг душманлари рожалар эди. Бутун Ҳиндустон битта подшоҳнинг қўлида эмасди. Ҳар рожа бир вилоятда ўз ерини мустақил бошқаарди.

Султон Шиҳобиддин Фурий Хурросон салтанатига эгалик қилмаган бўлса ҳам, у ер акаси Султон Гиёсиддин Фурийнинг қўлида эди, „Табақоти Носирий“да кел-

тирилишича, бир сафар бир юз йигирма минг ҳарбий билан Ҳиндустонга қўшин тортган экан. Унинг душманлари ҳам рой ва рожалар бўлиб, у пайтлари бутун Ҳиндустон бир кишининг ҳукмронлиги остида эмасди.

Биз биринчи марта Бҳира га келганимизда бир минг беш юз, кўпи билан икки минг киши эдик. Бешинчи бор келганимда Султон Иброҳимни енгиб, Ҳиндустон мамлакатини фатҳ қилдим. Ҳиндустонга юришда ҳеч қачон бунча лашкар билан келинмаганди. Навкар ва хизматкорлар, бутун қўшин билан бирга бўлганларнинг сони ўн икки минг киши деб рўйхатга олинди. Менга Бадаҳшон, Қундуз, Кобул ва Қандаҳор вилоятлари бўйсунарди, аммо бу вилоятларга суюнишдан фойда йўқ эди, аксинча, баъзи вилоятлар душманга яқин ерда жойлашганлиги боис уларга жуда кўп ёрдам бериш лозим эди. Бундан ташқари, Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбек хон ва султонларининг тасарруфида булиб, уларнинг лашкари юз мингтага етарди; улар азалий душманимиз эди. Ҳиндустон мамлакати эса Бҳирадан Биҳаргача афғонлар тасарруфида булиб, уларга Султон Иброҳим подшоҳлик қиларди. Ҳокимиятининг катталигига қараганда, лашкарининг ҳисоби беш юз мингта бўлиши керак эди. Ўша пайтда унинг баъзи амирлари унга мухолифатда эдилар. Танилган лапкарининг сони юз минг кишига етарди. Айтишларича, ўзининг ва амирларининг мингга яқин фили бор эди. Шу ҳолимиз ва кучимиз билан таваккал қилиб, ўзбакдек душманни юз минг қари ортда қолдириб, катта қўшин ва мулк эгаси Султон Иброҳимдек подшоҳ билан юзма-юз келдик. Таваккалимизга яраша Тангри таоло чеккан ранж ва машақкатимизни бекор қилмай, бундай кучли душманни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек катта мамлакатни очиб берди. Бундай давлатни ўзимизнинг куч ва қувватимиздан деб билмаймиз, балки бу фақат Тангрининг лутфи ва марҳаматидандир. Бундай садатни ҳаракат ва интилишларимиз туфайли деб эмас, балки Тангрининг карам ва иноятидандир, деб биламиз.

Ҳиндустон мамлакати — ҳудуди кенг, аҳолиси кўп, ерлари серҳосил ўлкадир.

Шарқи ва жануби, ҳатто гарби ҳам уммонга туташиб кетган. Шимолида бир тог бор. Ҳиндукӯш, Коғиристон ва Кашмир тоглари билан туташ. Шимоли-гарбидаги Кобул, Газна ва Қандаҳор жойлашган. Бутун Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли экан. Султон Шаҳобиддин Гурийдан кейин — Султон Ферузшоҳнинг ҳукмдорлиги сўнгигача Ҳиндустоннинг катта қисми Деҳли султонлари қўл остида бўлган экан.

Мен Ҳиндустонни қўлга киритган йили Ҳиндустонда бешта мусулмон, иккита коғир подшоҳ ҳукмдорлик қиласди. Гарчи тог ва тўқайларда кўпгина катта-кичик рой ва рожалар ҳукмронлик қилаётган бўлса-да, бироқ ушбулар мўътабар ва мустақил эдилар. Биринчиси, афғонлар эдики, пойтахт Деҳли уларнинг қўли остида эди. Улар Бҳирадан Биҳаргача бўлган ҳудудни эгаллагандилар. Бҳирадан Биҳаргача уларнинг қўлида эди. Жўнпур афғонлардан бурун Султон Ҳусайн Шарқийнинг қўлида эди. Бу жамоани ҳиндустонликлар „пурий“ деб атайдилар. Буларнинг оталари Султон Ферузшоҳ ва унинг султонлари қошида соқийлик қилишган. Ферузшоҳдан кейин Жўнпур мамлакатига ҳукмдорлик қилганлар.

Деҳли у пайтлар Султон Аловуддиннинг қўлида эди. Бу табақа саййидлардандир. Темурбек Деҳлини олганида Деҳли ҳукуматини буларнинг оталари қўлига бериб кетган эди. Султон Баҳлул Лўдий афғон ва унинг ўгли Султон Секандар (Искандар) пойтахт шаҳар Деҳли ва пойтахт шаҳар Жўнпурни қулга киритадилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳликка тегишли бўлиб қолди.

Иккинчиси Гужаратдаги Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим устидан галаба қилишиимииздан бир неча кун бурун оламдан ўтди. Шариатга қаттиқ амал қиласиган подшоҳ эди. Илмга толиблиги бор эди, ҳадис мутолаа қиласди, ҳамиша Қуръонни кўчиради. Бу табақани таънклар деб аташардилар. Буларнинг оталари ҳам Султон Ферузшоҳ ва унинг султонларига соқийлик қилишган. Ферузшоҳдан сўнг Гужарат вилоятини бошқарганлар.

Учинчиси Дакандаги баҳманийлар эди. Бироқ шу кунларда Дакан султонларида на куч, на эътибор қолганди. Барча вилоятларини катта беклар ўз қўлларига олганди. Ҳукмдорларга бирор нарса керак бўлиб қолса, беклардан сўраб олишарди.

Тўртинчиси — Султон Маҳмуд Малва вилоятида, бу вилоятни Мандав ҳам деб атайдилар, ҳукмдор эди. Бу табақани хилжийлар дейишади. Раана Сангаа коғир буларни босиб, вилоятининг катта қисмини қўлга киритди. Улар анча заифлашиб колгандилар. Буларнинг оталари ҳам Ферузшоҳ қўлида ўсан. У ўтганидан сўнг Малва вилоятини эгаллагандилар.

Бешинчиси Бангола вилоятидаги Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлган эди, саййид эди ва Султон Аловуддин лақабини олганди. Нусратшоҳга салтанат мерос бўлиб теккан эди. Банголада қизиқ бир одат бор эди: салтанат камдан кам ҳолларда мерос бўлиб ўтарди. Подшоҳининг муайян бир тахти бўлади. Ҳар бир амир, вазир ва мансаб эгалари учун ҳам аниқ ер-жой белгилаб қўйилган. Бангол ҳалқи учун ўша тахт ва жойлар мўътабар ҳисобланади. Ҳар бир ерга бўйсунувчи, итоат этадиган аскар ва хизматкорлар ҳаммаси белгилаб қўйилган. Подшоҳининг кўнгли тиласа, у хоҳлаган кишисини бировнинг ерига ўтказиши, у ердаги навкар ва хизматкорлар ҳам подшоҳ истаган ўша одамнинг ихтиёрига ўтиши мумкин. Бу ҳатто подшоҳининг тахтига ҳам тегишлидир. Кимки амалдаги подшоҳни ўлдириб, тахтга чиқишига имкон топса, ўша подшоҳ бўлади. Амир, вазир, барча аскарлар ва ҳалқ унга итоатда бўлиб, бўйсунадилар. Уни аввалги подшоҳларидек ҳукмдор ва фармон берувчи деб биладилар. Бангол ҳалқи: „Биз тахтнинг ҳалолхўримиз (тактга бўйсунамиз). Тактга ким чиқса, биз ўшанга бўйсунамиз ва фармонларини бажарамиз“, — дейди. Чунки Нусратшоҳнинг отаси Султон Аловуддиндан илгари бир ҳабаший подшоҳини ўлдириб тактга чиқди ва бир муддат ҳукмронлик қилди. Султон Аловуддиндан кейин тахт мерос йўли билан унинг ўгли (қўли)га ўтади ва подшоҳ бўлди.

Банголада яна бир одат бор: кимки тахтга чиқса, аввалги подшоҳнинг бойлигини сарф ва харж қилишни мутлақо айб, уят ҳисоблаган. Хазина туплашни халқининг олдиғаги фахр ва мақтовга сазовор иш, деб билишган. Яна шундай одат борки, хазина, отхона, мамлакат подшоҳининг жами кўч-кўрони (лаш-лушлари) учун кетадиган харажатлар қадимдан белгилаб қўйилган муайян вилоят ва туманлардан тушадиган даромадлар ҳисобидан қопланади; бу даромадлар бошқа мақсадлар учун сарф этилмайди.

Улуг, мўътабар, катта лашкар ва вилоятларга эга бўлган мусулмон подшоҳлар мана шу эсга олганимиз беш подшоҳ бўлди.

Кофиirlардан вилоят ва лашкарининг куплигига кура, энг катта подшоҳ бу Бижанагар рожасидур. Яна Раана Сангаа булиб, у ўзининг жасорати ва қиличи билан яқингинада шуҳрат топди. Унинг асосий ҳукмдорлик қиладиган ери Читур булиб, Мандав сultonни салтанати заифлашган пайтда Раана Сангаа унга тегишли Рантанбўр, Сарангпур, Бҳилсан ва Чандерий каби вилоятларни эгаллаб олди.

Тўққиз ю ўттиз тўртинчи йили Тангри таолонинг меҳрибончилиги билан мен беш-олти минг лашкари бўлган Раана Санганинг улуг ва обрули кишиси Меданийнинг қулидан бир неча гари (дақиқа) ичida узоқ йиллардан буён уруш мамлакати (урушқоқ давлат) бўлган Чандерийни куч билан олиб қўйдим. Кофиirlарни қатлиом қилиб, бу ерни ислом давлатига айлантирдим. Унинг шарҳи кейинроқ баён қилинади.

Яна Ҳиндустоннинг ён-атрофида купгина рой ва рожалар бўлиб, уларнинг баъзилари исломга тобе, баъзилари узоқроқда жойлашганидан ёки мустаҳкам ҳимояланганлигидан исломий ҳукмдорларга бўйсунмайдилар.

Ҳиндустон биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимда жойлашгандир. У тўртинчи иқлимга кирмайди. Жуда ажойиб мамлакатдир. Бизнинг ерларга солиштирганда мутлақо ўзга бир олам. Тоғ ва дарёлари, ўрмон ва саҳролари, шаҳар ва вилоятлари, ҳайвон ва усим-

ликлари, одамлари ва тили, ёмғири ва шамоли — ҳаммаси бошқача, бизникига ўхшамайди. Кобул тарафидаги иссиқ вилоятлар қайсиdir жиҳатлари билан Ҳиндустонга ўхшаб кетса-да, баъзи жиҳатлари мутлақо фарқ қиласди. Синд дарёсидан ўтилиши билан еру сувлар, дарахту тошлар, одамлар, йўллар, одатлар — ҳамма-ҳаммаси фақат Ҳиндустоннинг ўзига хосдир. Ҳиндустон шимолидаги тоғ ҳақида аввал эслатиб ўтилганди. Синд дарёсининг у тарафида Кашмирга тобе вилоятлар жойлашган. Гарчи ҳозирги пайтда бу тогдаги Паклий ва Шаҳманг каби кўпгина вилоятлар Кашмирга бўйсунмасалар-да, авваллари Кашмирнинг бир қисмини ташкил этган. Кашмирдан кейин келадиган бу тогда ниҳоятда кўп қабила ва халқлар, туман ва вилоятлар бор. Бу тоғ аҳолиси Банголагача, ҳатто Муҳит денгизи қиргоқларигача зич жойлашган. Ҳиндустоннинг бу қисми ҳақида кўп суриштириб билишга ҳаракат қилдик, бироқ ҳеч ким улар ҳақида тўғри маълумот беролмади. Айтишларича, бу тоғ халқини „кас“ деб аташаркан. Менинг хаёлимга шундай фикр келди: ҳиндустонликлар „шин“ (ҳарфи)ни „син“ деб талаффуз қиласдилар. Бу тогда эътиборга молик шаҳар Кашмир бўлиб, ундан бошқа шаҳар ҳақида ҳеч гап йўқ. Шу сабабли Кашмирни „Касмир“ деб атаганлар.

Бу тоғ элининг моли — мушк, дengiz қўтоси, заъфарон*, қургошин, мисдир. Ҳинд халқи бу тогни Савалак Парбат деб атайди. Ҳинд тилида „ава“ — чорак, „лак“ — юз минг, „парбат“ — тоғ, яъни „чорак ва юз минг тоғ“ — бир юз йигирма беш минг тоғ келиб чиқади. Бу тогларда қор эримайди. Ҳиндустоннинг Лаҳур, Саҳринд ва Санбал каби баъзи вилоятларидан бу тоглардаги қор оқариб кўринади. Ушбу тогни Кобулда Ҳиндукуш деб атайдилар. Бу тоглар Кобулдан шарқ томонга қараб чўзилиб бориб, бир оз жанубга бурилган. Унинг жанубидаги ерларнинг ҳаммаси Ҳиндустондир. „Кас“ деб аталган номаълум халқ жойлашган бу тогнинг шимоли Тибат (Тибет) вилоятидир.

* Заъфарон — сарғиш тус берувчи хушбўй ўсимлик(рус. шафран).

Жуда кўп дарёлар шу тогдан бошлиниб, Ҳиндустонни оралаб оқиб ўтади. Ушбу тогдан чиққан олти дарё: Синд, Баҳат, Чаноб, Равий, Бийаҳ ва Сатлаж Саҳриндан шимол тарафга қараб оқиб боради. Мултон атрофига боргандада бу сувлар қўшилиб, бир ерга қўйилади ва уни энди Синд деб атайдилар. Синд гарб томонга оқиб Татта вилоятидан ўтгач, бориб Уммон дарёсига қўйилади. Бу олти дарёдан бошқа яна: Жуун, Рапат, Гўмтий, Гагар, Сарӯ, Гандак ва яна кўп дарёлар бўлиб, уларнинг ҳаммаси Ганг дарёсига қўйилади ва улар ҳам Ганг деб аталади. Бу дарё шарққа қараб оқиб, Бангола вилояти ичидан ўтиб, Муҳит уммонига қўйилади. Ушбу барча дарёларнинг манбаи Савалак Парбат тогларида жойлашган. Яна Ҳиндустоннинг ҳеч қачон қор бўлмайдиган тогларидан чиқадиган Чанбал, Банас, Бетвий ва Сўн каби дарёлари борки, улар ҳам Ганг п’эрёсига қўшилади.

Ҳиндустонда бошқа тоглар ҳам бор. Шу жумладан, бир тог тушган бўлиб, у шимолдан жанубга қараб чўзилган. Бу тог Деҳли вилоятида Ферузшоҳнинг Жаҳоннамо номли иморатидан бошланади. Бу иморат бир бўлак унча баланд бўлмаган тог устида қурилган. Бу ердан ўтгач, Деҳли атрофида у ер-бу ерда бўлак-бўлак, тошқояли кичик-кичик тоглар кўринади. Меват вилоятига етганда бу тоглар катталашади. Меватдан ўтиб Байана вилоятигача чўзилади. Секрий, Барий ва Дўлпур тоглари ҳам ушбу тоққа тулашиб кетмаган бўлса-да, мана шу тог тизмасига киради. Галийур деб аташадиган Гвалийар тоглари ҳам ушбу тог шохобчаларидан. Рантанбўр, Читўр, Мандав ва Чандерий тоглари ҳам шу тог тизмасига тегишли. Баъзи жойларда тог тизмаси етти-саккиз курўҳ масофагача бир-биридан узилиб қолган. Бу тоглар паст, ери қаттиқ, тошли ва чангалзорли тоглардир. Бу тогларда ҳеч қачон қор ёгмайди.

Ҳиндустондаги айрим дарёларнинг манбаи шу тоглардир. Ҳиндустон вилоятларининг катта қисми текисликда жойлашган. Гарчи Ҳиндустонда шунча кўп шаҳар ва вилоятлар булса ҳам, ҳеч ерида оқар сувлар (анҳорлар) йўқдир.

Оқар суви дарёлардир, айрим жойларда кўлмак сувлар тупланади.

Айрим шаҳарларда ариқ қазиб, сув чиқариш имконияти ҳам бор, аммо сув чиқармайдилар. Бунинг сабаблари кўп: биринчидан, экин далалари ва боғларини сугоришга ҳожат йўқ. Кузги ҳосил пашакаал ёмғири билан етилади. Шуниси қизиқки, баҳорги әкинлар ёмғир бўлмаса ҳам ҳосил беради. Ёш ниҳолларни бир-икки йилгача чарх ёрдамида ёки челакда сув ташиб парвариш қиласидилар, ундан кейин сугоришга ҳожат бўлмайди. Баъзи сабзавотлар сугорилади. Лаҳўр, Дипалпур ва Саҳринд, ўша атрофдаги ерлар чарх билан сугорилади.

Қудуқнинг чуқурлигича узунликдаги иккита арқонни ҳалқа қилиб ўрайдилар, икки арқон орасига таёқлар боғлаб, у таёқларга кўзаларни маҳкамлайдилар. Бу кўзалар маҳкамланган арқонни қудуқ устига ўрнатилган чархга кийдирадилар. Чарх ўқининг бир томонига иккичи чархни боғлайдилар, иккичи чархнинг ёнига ўқини тик қилиб учинчи чархни ўрнатадилар. Ҳўқиз ана шу чархни айлантирганида, унинг парраклари иккичи чархнинг парракларига кириб, учинчи — кўзали чархни айлантира бошлайди. Сув тушадиган ерга нов ўрнатишиб, ундан сувни турли томонга оқизадилар. Яна Огра, Чандвар, Байана ва шу атрофдаги жойларда ерни чеълак билан сугорадилар. Бу машаққатли иш, нопоклиги ҳам бор. Қудуқ ёнига ёгоч айриларни маҳкам ўрнатиб, айрининг орасига галтак ўрнатадилар. Узун арқонга катта чеълакни боғлаб, уни галтакка кийдирадилар. Арқоннинг иккичи учини ҳўқизга боғлайдилар. Бир киши ҳўқизни ҳайдаши, иккичиси чеълакдаги сувни тўкиши керак. Ҳар сафар ҳўқиз чеълакни сувдан тортиб, яна қайтаётганида арқон унинг сийдиги ва ахлати билан булғанган йўлдан судралиб боради ва яна қудуққа тушади. Баъзан әкинларни сугоришга эҳтиёж бўлса, эр-аёллар кўзада сув тушиб, уни сугорадилар.

Ҳиндустоннинг шаҳар ва вилоятлари жуда бесафодир. Ҳамма шаҳарлари, ҳамма тураржойлари бир хил қурилган, боғлари девор билан ўралмайди. Ерларининг аксар қисми теп-текис. Баъзи

дарё ва анҳорларнинг қирғоқлари баҳор ёмғирлари туфайли ювилиб кетганки, у ерлардан юриб ўтиш ҳам қийин. Далаларининг баъзи ерларида чангальзорлари бор. Бу ерларнинг одамлари ана шу чангальзорларга яшириниб олиб, солиқ тўлашдан бош тортадилар. Ҳиндустонда дарёлардан бошқа оқар сувлар йўқдир. Баъзи ерларда кўлмак сувлар бор. Шунча кўп шаҳар ва вилоятлар кудуқлар ёки пашакаал (баҳорги) ёмғиридан йигиладиган ҳовуз сувлари билан кун кечиради.

Ҳиндустонда бирор мавзे ва катта қишлоқнинг, ҳатто шаҳарларнинг бузилиши ёки қурилиши бир зумда кечади. Агар катта шаҳарларда узоқ вақт яшаганларга у ерни ташлаб кетиш зарурати тугилса, бир-бир ярим кунда у ерда ҳеч нарсадан асар-аломат қолдирмай қочиб қоладилар. Агар улар шаҳар қуришини ўйласалар, уларга ариқ қазиш, тўғонга ҳожат йўқ. Экинларининг ҳаммаси лалмидир. Элининг ҳисоби йўқдир. Бир тўдаси йигилса — битта ҳовуз ё битта қудуқ қазади. Уй қуриш ёки девор кўтариш деган гапнинг ўзи йўқ. Хас ва дарахтлар саноқсиз. Чайлалар қурдиларми, дарҳол шаҳар ёки қишлоқ тайёр бўлди, деяверинг.

Ҳиндустонда фақат ўша ерга хос ҳайвонлар тарқалган. Ёввойи ҳайвонлардан бири филdir. Ҳиндустонликлар уни „ҳаатий“ деб атайдилар, у Қалпий вилоятининг чегараларида бўлади. Ундан юқори — Шарқ томонга қараб борган сари ёввойи филлар кўпроқ учрайди. Ўша ерлардан фил тутиб келтирадилар. Курага ва Маникпурнинг ўттиз-қирқ жойидаги аҳоли фил овлаш билан шугулланади. У ерликлар ҳукумат маҳкамаси олдида ҳар бир фил учун жавобгардир. Фил улкан ва зийрак жоновор. Нима десалар, тушунади ва нимани буюришса, бажаради. Баҳоси катталиги-га қараб белгиланади, уни бўйига қараб сотадилар. Фил қанча катта бўлса, баҳоси шунча баланд бўлади. Ривоят қиласидиларки, баъзи оролларда бўйи ўн қари келадиган филлар ҳам бор экан. Бу ерларда турт-беш қаридан баланд филларни учратмадик. Фил фақат хартуми билан еб-ичади. Хартуми бўлмаса, у яшол-

майди. Хартумининг иккى ёнида юқориги жагида иккита катта тиши бор. Шутишлари кучи билан девор ва дарахтларни йиқитиши мумкин. Урушиш ва куч ишлатиладиган ҳар қандай ишни шутишлари билан бажаради. Бу тишларни ож дейдилар. Ҳиндустонликлар бу тишларни жуда қадрлайдилар. Филнинг туки бўлмайди. Ҳиндустон ҳалқи учун филнинг аҳамияти катта. Лашкардаги ҳар бир гуруҳга (бўлинма, қисм, отрядга) албатта бир неча фил ҳамроҳ булади. Филнинг баъзи яхши хусусиятлари бор: у катта ва тезоқар сувлардан оғир юкни осонлик билан кўтариб ўта олади. Тўрт юзбеш юз киши тортадиган қозон аравасини (тўп ортилган аравани) уч-тўртта фил bemalol тортади. Бироқ филга жуда кўп емиш керак. Битта фил икки түяning емишини ейди.

Яна Ҳиндустонда карк (каркидон) тарқалган. У ҳам жуда улкан жонивордир. Катталиги учта ҳўқизга teng келади. Бу ерларда карк филни шохи билан кўтарармиш, деб тарқалган гаплар тўғри бўлмаса керак. Бурнининг устида битта шохи бор, бир қаричдан узунроқ, икки қаричга етадиганини учратмадик. Бир катта шохидан кема шаклидаги сувдон-ва битта нардинг соққачаси ясалди. Яна уч-тўрт энлик ортибди. Териси жуда қалин бўлади. Таранг ёй билан ипини қўлтиққача тортиб (қулочкашлаб) ва яхши мўлжаллаб отсалар, жуда яхши кирса, тўрт энлик кириши мумкин. Бироқ айтишларича, терисининг айрим жойларидан ўқ жуда осон утаркан. Икки қўли (олдинги оёқлари) олдида ва икки бути (орқа оёғи) олдида қат-қат бурма тушган. Узоқдан ёпиг (жул) ёпиб қўйган-дек куринади. Бошқа ҳайвонлардан қўра отга ўхшаш томонлари кўпроқ. Чунки отнинг катта қорни бўлмайди, бунда ҳам катта қорин йўқ, чунки отда ошиқ ўрнида бир парча суяқ бўлгани каби бунда ҳам ошиқ ўрнига бир бўлак суяқ жойлашган; чунки отнинг илигида кўмиги бор, бунинг илигида ҳам кўмик бор. У филдан қўра йиртқичроқ. Бироқ филдек итоаткор ва бўйсунувчан эмас. Паршовар ва Ҳашнагар чангальзорларида (урмон, тўқайларида) жуда кўп учрайди. Яна Синд дарёси билан Бҳира вилояти

орасидаги чангальзорларда ҳам кўп бўлади. Яна Ҳиндустондаги Сару дарёси қирғоқларида ҳам бисёр. Ҳиндустонга юриш чоғида Паршавар ва Ҳашнагар чангальзорларида кўп карк ўлдирдик. Яхши шоҳ ташлайди. Ов пайтида кўп киппиларни ва отни шоҳи билан сузганиши. Бир сафар овда карк Мақсуд деган хос соқчининг отини шоҳи билан бир найза бўйи улоқтириди. Шу сабабли унга Мақсуди карк деб лақаб қўйдилар.

Ҳиндустонда тарқалган ҳайвонлардан яна бири ёввойи ҳўкиздир. У бизнинг ҳўкиздан анча катта бўлади. Унинг шоҳлари бунивидек орқага қараб кетгансас. У жуда ёмон ва йиртқич жонивордир. Ҳиндустоннинг Сару дарёси қирғоқларида жуда кўп учрайди.

Ҳиндустонда яна нилағов тарқалган. Бўйи отча келади. Бироқ отдан бир оз ингичкароқдир, эркаги кўк рангда бўлади. Шу сабабли уни „нилағов“ (кўк ҳўкиз) деб атайдилар. Унинг иккита кичикроқ шоҳи бор. Бўғзида бир қаричдан узунроқ юнги бор. Шуниси билан у денгиз қўтосига ухшаб кетади. Туёқлари оддий ҳўкизнидек айрилган — қўштуёқдир. Урғочисининг ранги буғу — маралнинг рангидек. Шоҳи йўқ. Бўғзида ҳам юнги йўқ. Эркагига қараганда, буниси чаққонроқ бўлади.

Яна Ҳиндустондаги ҳайвонлардан бири — кўтаҳпой (калтаоёқ) бўлиб, катталиги оқ кийикча. Унинг олдинги ва орқа оёқлари калта, шу сабабли уни кўтаҳпой — калтаоёқ дейдилар. Мугузи буғу мугузидек шоҳчали, бироқ кичикроқдир. Ҳар йили у ҳам бўгудек мугуз ташлайди. Яхши югоролмайди. Шу боис чангальзордан чиқмайди.

Ҳиндустонда яна жайроннинг эркаги — ҳунага ўхшаш кийик бор. Орқаси (усти) қора, қорин қисми оқ тукли, ҳунанинг шоҳидан бунинг шоҳлари узунроқ ва ёйилиб кетгандир. Ҳиндустонликлар уни „калаҳра“ деб атайдилар. Аслида „калаҳиран“, яъни „қора кийик“ деб номланган, кейинчалик осонроқ қилиб „калаҳра“ деб айтишган. Урғочиси оқ рангда бўлади. Ушбу калаҳра билан кийик овлайдилар: бу калаҳранинг шоҳига тузоқнинг ҳалқасини маҳкамлайдилар. Кийик тузоққа тушгач, узоққа

қочиб кетмаслиги учун калаҳранинг оёғига тўпиқдан каттароқ тош осиб боғлайдилар. Шундан сўнг чўл (ёввойи) кийигини топиб, калаҳрани унинг рӯпарасига қўядилар. Бу кийик урушишни жуда яхши кўради, дарҳол урушишга киришади, кийиклар шоҳи билан уришиб, сузишиб олдинга-орқага бориб-келадилар. Бу кийикнинг шоҳи у кийикнинг шоҳига маҳкамланган тузоққа илинади. У қочишга уринса, ўргатилган кийик қочмайди, афтидан, унга унинг оёғига боғланган тош монелик қиласди. Шу йўл билан кўп кийик тутадилар. Тутгандан сўнг бошқа кийикларни тутиш учун уларни қўлга ургатадилар. Қўлга ўргатилган кийикларни уйда ҳам уруштирадилар. Улар яхши урушади.

Ҳиндустоннинг тог этакларида кичикроқ кийиклар ҳам тарқалган. Катталиги тог архарининг бир йиллик тўқлисича келади.

Яна бири чиний ҳўкиздир. Кичиккина ҳўкиз. Катталиги бизнинг қўчқорча бор. Гўшти жуда юмшоқ ва шириндир.

Ҳиндустонда яна маймунлар ҳам бор. Ҳиндустонликлар маймунни „бандар“ дейдилар. Уларнинг турлари жуда кўп. Бир турдаги маймунларни бизнинг ерларга олиб бориб, лўлилар ўйин ургатадилар. Бу маймунлар Дарайи Нур тогларида, Қўхи Сафиднинг Хайбар атрофидаги этакларида ва ундан пастроқда бутун Ҳиндустон бўйлаб тарқалган. Бу ерлардан юқорида бўлмайди. Туки сариқ, юзи оқ, думи унчалик узун эмас.

Яна бир нав маймун бўлиб, у Бажавр, Савод ва ўша атрофларда учрамайди. Улар бизнинг томонларга олиб бориладиган маймунлардан анча каттароқдир. Думи ҳам жуда узун. Туки — оқроқ, юзи қора. Бу хил маймун Ҳиндустоннинг тог ва чангальзорларида яшайди. Бу вилоятларда учрамайди.

Яна бир маймун тури тарқалганки, унинг юзи, туки ва барча аъзолари қопкорадир.

Яна бир ҳайвон нувлдир. Қундуздан бир оз кичикроқ. У дараҳтларга чиқади. Баъзилар уни „муши хурмо“ ҳам деб атайдилар. Уни баҳт келтиради, деб муборак санайдилар.

Ҳиндустонда „гилаҳрий“ деб номлан-

ган сичқонлар ҳам бор. Фақат дараҳтда яшайди. Дараҳт устида баланддан пастга ҳайратланарли даражада тез ва чаққон югуради.

Қушлардан Ҳиндустонда товус тарқалған. Бүёқдор (пурранг) ва жуда чиройли жонивордир. Танаси ранги ва беzekларича әмас. Гавдаси турнадек келади, бироқ бўйи турнадек баланд әмас. Нарининг ҳам, ургочисининг ҳам бошида йигирма-үттизтадан икки-уч энлик баландликдаги пари бор. Модасининг беzagи ва бўёги йўқдир. Нар товуснинг бошида гулсафсар рангидаги ҳалқа бор, буйни чиройли қўкиш рангда. Орқасининг бўйнидан пастроқ қисми сариқ, зангор (сабза), кўк ва сиёҳранг нақшлар билан безалган. Устидаги гуллари кичикроқ-кичикроқ гуллардир. Орқасидан пастроги то думининг учигача шу ранглардаги йирик-йирик гуллар билан bezалган. Айрим товусларнинг думи бир қулоч келади ва уларнинг гуллик парлари остида калта, бошқа қушларникига ўхшаган яна битта думи бўлади. Бу расмий — оддий қўйруғи. Унинг қанотлари қизилдир.

Товуслар Бажавр ва Саводда ва ундан пастроқда бўлади. У ердан юқорида — Қунар, Ламғанот ва бошқа ерларда учрамайди. Учишда қирғовулдан ҳам ожизроқдир.

У бир-икки мартадан ортиқ кўтариолмайди. Учишга ожиз бўлганлиги учун ё тогда, ё чангальзорда яшайди. Яна қизиги шундаки, товуслар яшайдиган чангальзорда чиябурилар жуда кўп бўлади. Товуслар бир қулоч думи билан чангальдан-чангальга ўтиб юраверади. Нима учун улар чиябурилардан зиён кўрмайди? Ҳиндустонликлар товусни „мур“ дейдилар. Ином Абу Ҳанифа мазҳабида унинг гўшти ҳалол ҳисобланади. Гўштини мазасиз деб бўлмайди, дуррожнинг гўштига ухшайди, аммо туюнинг гўшти каби истамайроқ ейдилар.

Яна бу ерда тўти тарқалған. У ҳам Бажавр ва ундан пастроқдаги ерларда учрайди. Ёзда тут пишиги чогида Нингнаҳор ва Ламғанотга учиб келади. Бо-

шқа пайтлари бу ерда учрамайди. Тўтилар бу ерда хилма-хилдир. Бизнинг вилоятларга олиб бориладиган бир тури бор, уни гапиришга ўргатадилар.

Яна бир тури бу тўтидан кичикроқ булиб, уни ҳам гапиришга ўргатадилар. Бу тўтиларни „жангалий“ — чангальзор тўтиси деб атайдилар. Бу тўтилар Бажавр ва Савод ва ўша ерларга яқин жойларда кўп. Беш-олти минг тўти бир гала бўлиб учади. Бу тўтилар билан аввалгиларининг ўртасида фақат катта-кичиклигига фарқ бор, ранглари бир хил.

Яна бир нав тўти бор. У чангальзор тўтисидан ҳам кичикроқ. Боши қипқизил, қанотлари ҳам қизил. Думининг учи икки энликча оқ бўлади. Бу турдаги тутиларнинг боши сафсар рангидадир. Бу тоифа тўтилар гапиришни билмайдилар. Уларни Кашмир тўтиси деб атайдилар.

Яна бир тўти борки, у чангальзор (ўрмон) тўтисидек кичкина бўлади. Тумшуги қора, бўйнида катта ҳалқаси бор, қанотларининг усти қизил, гапиришни яхши ўрганади. Тўти ва майнага нимани ўргатсанг, шуни такрорлайди, ўзлари бирор нарсани ўйлаб айтольмайди, деб юрадик. Яқинда мулозимларимдан Абулқосим Жалойир қизиқ нарсани айтиб берди. Мана шу хилдаги бир тўтининг қафаси ёпиқ экан, тўти: „Рўйи маро во кунки, дамгир шудам“*, деб гапирибди. Бошқа сафар бир неча гапирадиган тўтини олиб кетаётган кишилар бир оз дам олиш учун ўтирадилар. Йўловчиларнинг ўтиб кетаётганини кўрган тўти: „Мардум рафтаанд, шумоён намера-вед“**, дебди. Бу ривоятларнинг тугрилигига жавоб бериш ровийнинг зиммасида. Шундай бўлса-да, киши ўз қулоги билан эшитмагуница, ишониб бўлмас.

У ерда яна бир нав тўти яшайди. Ранги жуда чиройли — қипқизил. Бошқа рангдагилари ҳам учрайди. Аниқ эслаб қолмаганлигим боис уни шарҳлаб ўтирамайман. Бу қизил тўтиларнинг ранги ва шакли жуда ёқимли, улар гапиришни ҳам билишар әмиш. Айби шуки, овози худди чинни синигини мис идишга ургандек ёқимсиз ва баланд чиқади.

* „Менинг юзимни очгин, димиқдим“.

** „У кетди, сиз бормайсиз“.

Ҳиндустондаги яна бир тутиқуш шоракдир. Шорак Ламгонотда жуда кўп. Ундан пастроқда, бутун Ҳиндустонда у куп учрайди. Унинг ҳам турли хиллари бор. Бир тури борки, у Ламгонотда жуда кўп. Боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчуқдан сал каттароқ ва узунроқдир. Унга гапиришни ургатадилар. Бошқа хилини „майна“ дейдилар. Банголадан келтирадилар. Бирдай қора рангда, жуссаси нариги шоракдан анча катта, тумшуғи ва оёғи сариқ, икки қулоғида сариқ пўстлари бор, осилиб туради. Бу жуда хунук кўринади. Гапиришга ургатадилар. Жуда яхши ва тоза гапира олади.

Яна бир турдаги шорак ҳам бўладики, бу айтиб ўтилган шоракдан майдароқдир. Қўзларининг тирди қизил бўлади. Бу тури гапирмайди. Уларни „вин шорак“ дейдилар.

Ганг дарёсига кўприк қуриб, душманни қочирган чогимизда Лакнав, Авад ва унинг атрофларида яна бир нағпоракни кўрдим. Унинг кўкси оқ, боши ола, елкаси қора рангда, бунақасини сира учратмагандим. Бу турдагиларини гапиришга ўргатиб бўлмайди, шекилли.

Ҳиндустонда тарқалган яна бир қуш — лўчадир. Уни буқаламун ҳам деб атайдилар. Бошидан думига қадар бешолти хил рангда. Унинг бўйни кабутарникидек — қўшилиб кетган. Катталиги кабки дарийча (хушвоноз, катта тог каклигича) келади, эҳтимол, бу Ҳиндустон кабки дарийсидир. Чунки кабки дарий тоғларнинг энг баланд жойларида яшайди, бу ҳам тог чўққиларида яшайди. Бу қуш Кобул вилоятидаги Нижров тоғларида ва ундан қўйироқдаги тоғларда яшайди. Ундан юқорида учрамайди. Ҳиндустонликлар қизиқ бир нарсани ривоят қилиб бердилар: қиши келиши билан улар тог этакларига тушар эканлар: уларни узумзор боғи устидан учирсалар, кейин асло учолмай қолишаркан, шу йўл билан тутишаркан. Гўшти жуда ширин, ҳалол ҳисбланади.

Ҳиндустонда яшайдиган қушлардан бири дуррождир. У фақат Ҳиндустондагина тарқалган эмас, бошқа иссиқ вилоятларда ҳам учрайди. Аммо баъзи тури Ҳиндустондан бошқа ерда бўлмайди.

ди. Шу муносабат билан уни зикр қилдим. Дуррожнинг катталиги какликникича келади. Нарининг орқаси қирғовулнинг ургочисиникидек, бўғзи ва кукси қора, оқ-оқ туклари бор, икки кўзининг икки ёнида қизил чизиқлар тортилган. Яхши овози бор. „Шир дорам шакарак“ („Сутим бор шакаргина“) деб қичқирганида, „шир“ни қисқа, „дорам шакарак“ни аниқ талафуз қилади. Астробод дуррожлари: „Бот мани туттилар“, деб қичқиради экан.

Арабистон ва ўша ерларнинг дуррожи „Биш-шукри тадумун нуъм“ („Шукр қилсанг, неъмат фаровон бўлади“) деб чорлар экан. Модасининг ранги қирғовулникидек, Нижровдан қўйида яшайди.

Бу қушнинг бошқа бир тури ҳам бўлиб, уни „канжал“ деб атайдилар. Жуссаси худди дуррожникидек, овози каклик овозига жуда ўхшайди, аммо бунинг овози анча ўткирдир. Нари ва модасининг ранги ўртасида фарқ камдир. Паршовар ва Ҳашнагар вилоятларида, ундан қўйи вилоятларда яшайди, ундан юқорида учрамайди.

Яна Ҳиндустон қушларидан бири — пулпакордир. Жуссаси кабки дарийча келади. Тузилиши уй товуғига ўхшаб кетади, ранги ҳам товуқникидек, томоғидан пасти — то кўксигача хушранг қирмизидир. Пулпакор Ҳиндустон тоғларида учрамайди.

Ҳиндустонда яна ёввойи товуқ ҳам тарқалган. Уй товуғи билан бу товуқнинг ўртасидаги фарқ шундаки, бу ёввойи товуқ қирғовулдек учади, бундан ташқари, уй товуғидек ҳар хил рангда бўлмайди. Бу товуқ Бажавр тоғлари ва ундан қўйи тоғларда яшайди. Бажаврдан юқорида учрамайди.

Ҳиндустонда учрайдиган яна бир қуш — чалсий қушидир. Жуссаси пулпакорникидек келади, фақат пулпакор бундан хушрангроқдир. Бажавр тоғларида яшайди.

Яна бир қуш — шом. Катталиги уй товуғича келади. Ранги бетакрор. У ҳам Бажавр тоғларида тарқалган.

Яна бири — беданадир. Гарчи бедана Ҳиндустон паррандаси бўлмасада, бироқ бу ерда унинг фақат Ҳиндустонда учрайдиган тўрт-беш хили тарқалган.

Беданалардан бир тури бизнинг ерларга борадиган беданалардан каттароқ ва барвастароқдир. Яна бир бедана тури тарқалган бўлиб, у бизнинг ерларга борадиган беданалардан майдароқ, қанотлари ва думи қизғиш. Бу хил бедана чирдек тўда-тўда булиб учади. Яна бошқа бир хили бедананинг бизнинг вилоятларга учиб борадиганларидан кичикроқ бўлади, бўғзи билан кўкси қорароқ. Бу ерда бедананинг яна бир тури тарқалган, улар камдан-кам Кобулга борадилар. Бу кичкина бедана қорчадан сал катта бўлади. Кобулда уни „қурату“ дейдилар.

Яна бир қуши харчалдир, катталиги тугадоқча келади. Эҳтимол, Ҳиндустон тугдоғидир. Гўшти жуда ширин. Баъзисининг оёқ гўшти, баъзисининг тўши ширин бўлади: харчалнинг гўшти бутунлай ширин ва яхшидир.

Ҳиндустонда чара қуши ҳам тарқалган. У тугдоридан бир оз кичикроқ. Нарининг орқаси тугдориникидек, кўкси қорадир. Модаси якранг бўлади. Чарзининг гўшти жуда ширин бўлади. Харчал тувалоққа ўхшаганидек, чарзнинг ҳам тувалоққа ўхшаш томонлари бор.

Яна Ҳиндустон бағриқораси бор. У бизнинг қорабовурдан кичикроқ ва нозикроқдир. Кўксининг қоралиги ҳам камроқдир. Овози ҳам ингичкароқ.

Сувда, дарёлар қиргоқларида яшайдиган қушлар ҳам бор. Улардан бири — дангдир. Жуссаси йирик, ҳар битта қаноти бир қулоқ келади. Боши ва бўйнида туки йўқ. Бўғзида халтага ўхшаш бир нарса осилиб турди. Орқаси қора, кўкси оқдир. Баъзан Кобулга учиб боради. Бир йили Кобулда одамларим данг тутиб келтиргандилар. Қўлга яхши ўрганди. Үнга гўшт ташласалар, ҳеч хато қилмай, тумшуғи билан илиб оларди. Бир сафар олти наъллик(тақалик) кавушни ютиб юборганди. Яна бир сафар бутун бир товуқни қанотлари-ю патлари билан осонгина ютиб юборди.

Яна бир қуши саърасдир. Ҳиндустонга келган турклар уни тева-турна (туятурна) дейишади. Бу қуши дангдан бир оз кичикроқ, бўйи дангницидан узунроқ, боши қип-қизил. Уни уйда сақлайдилар, қўлга яхши ўрганади.

Яна бир қуш майнакдир. Бўйи дебарли саърасникидек. Жуссаси кичикроқ. Лайлакдан кўра анча йирик, аммо унга ўхшашлиги бор. Тумшуғи лайлак тумшуғидан узунроқ ва қора. Боши савсан (бинафша) рангида, бўйни оқ, қанотлари ола, қанотларининг учи айланасига оқ, ўртаси қорадир.

Яна бир қуши лайлакдир. Бўйни оқ, боши ва қолган барча аъзоси қорадир. Бизнинг вилоятларга учиб борадиган лайлакдан кичикроқ. Бу лайлакни ҳиндустанликлар „якранг“ деб айтишади. Бу ерда яна бир лайлак тури тарқалган. Ранги ва тузилиши худди бизнинг ўлкаларга борадиган лайлакларникидек. Фақат тумшуғи қорароқ ва анча кичикроқдир.

Яна ўқор (турна жинсидаги қуш) билан лайлакка ўхшайдиган бир қуш бор. Ўқордан тумшуғи каттароқ ва узунроқ, жуссаси лайлакдан кичикроқдир.

Ҳиндустонда яшайдиган яна бир қуш — катта бўзакдир. Катталиги сордек (калхатдек). Икки қанотининг усти оқ. Баланд овози бор.

Яна бу ерда боши ва тумшуғи қора оқ бўзак тарқалган. Бизнинг ўлкаларга учиб борадиган бўзакдан анча катта. Аммо Ҳиндустон бўзагидан кичикроқдир.

Яна бири ўрдак бўлиб, уни гармпой деб атайдилар. Оддий ўрдакдан каттароқдир, нари ва модаси бир хил рангда бўлади. Ҳашнагарда ҳар доим учрайди, баъзан Ламгонотда ҳам. Гўшти жуда ширин бўлади.

Яна бир ўрдак тури тарқалган, уни шаҳмурғ дейдилар. Гоздан бироз кичик, тумшуғи устида гурраси бор, тўши оқ, орқаси қорадир. Гўшти мазали.

Яна бири зумаж, катталиги бургутча келади. Ранги қора.

Яна сор деган бир қуш тарқалган, орқаси ҳам, думи ҳам қизил.

Ҳиндустонда ҳам ола қарга бор, у бизнинг ола қаргадан кичик ва нозикроқдир. Бўйнида озгина оқи бор.

Яна ҳакка билан қаргага ўхшаб кетадиган бир қуш бор. Ламгонотда уни чангальзор қуши деб аташади. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва думи қизғиш, кўзлари қип-қизил. Яхши учолмаган-

лиги боис ўрмондан чиқмайди. Шунинг учун чанглазор қуши дейдилар.

Яна бир катта қуш шаппарадир. Уни чангадир дейдилар. Катталиги япалоқ-қушдек келади. Боши кучукнинг бошига ўхшайди. Тунни дараҳтда ўтказмоқчи булса, битта шохга ёпишиб, бошини пастга осилтириб, тураверди. Бу жуда қизиқ куринади.

Яна бири Ҳиндустон ҳаккасиdir. Уни „матайла“ дейдилар. Ҳаккадан сал кичик бўлади. Ҳакка оқ-ола бўлса, матайла оладир.

Ҳиндустонда яна бир қушча тарқалган. Катталиги сандугочча (булбулдек) бор. Ранги ёқимли қизил. Қанотларида озгина қораси бор.

Яна бир қуш карчадир. Катталиги қалдирғочдек келади, узи қоп-қора рангда.

Яна бир қуш кўйалдир. Узунлиги зоғдек келади. Зодан анча нозикроқ. Яхши куйлайди. Ҳиндустон булбули шу экан, ҳиндустонликлар уни булбулдек кўрадилар. Сердаҳт боғларда яшайди.

Ҳиндустонда яна шақقا (қизилиштонга) ўхшаш бир қуш бор. Дараҳтларга ёпишиб тураверади, катталиги қизил-иштонча келади. Тўти каби яшил рангдадир.

Ҳиндустоннинг сув ҳайвонларидан бири сув шеридир. Оқмас сувларда яшайди, гиласга (калтакесакка) ўхшашлиги бор. Айтишларича, у одамларни, ҳатто ўқизни ҳам ямлаб юта олармиш.

Яна бири сейсордир. Қўринишидан у ҳам гиласга ўхшайди. Ҳиндустоннинг барча дарёларида яшайди. Бирини тутиб келтиргандилар, узунлиги тўрт-беш қарига яқин эди. Йўғонлиги бир қўйча келади. Ундан каттароги ҳам бўлар экан. Тумшуғи ярим қаридан узуроқ, юқори ва пастки жагида ингичка-ингичка қатор майда тишлари бор. Дарё ёқаларига чиқиб ётади.

Яна у ерларда сув чўчқаси бор. У ҳам Ҳиндустоннинг барча дарёларида учрайди. Сув чўчқаси сувдан бошини бир бор чиқариб, боши кўринар-кўринмас яна сувга шўнгигб кетади, думи сувдан чиқиб кўриниб қолади. Унинг тумшуғи

ҳам сейсар тумшуғи каби узун ва униқидек майда қатор тишлари бор. Қолган бош ва тана қисми балиқникидек, сувда ўйнаётганида мушукка ўхшаб кетади. Сару дарёсидаги сув чўчқалари ўйнаётгандарида сувдан яхши кутарилади. Улар балиққа ўхшаб сувдан ташқарига сира чиқмайдилар.

Яна бир сув ҳайвони — гарийал. У жуда йирик бўларкан. Навкарларнинг кўпчилиги уни Сару дарёсида кўрдилар. Бу одамни ҳам ушлаб еб қўяркан. Сару қирғоқларида эканимизда, бир-икки чўрини еб қўйибди. Гозипур ва Банорас ўртасида эканимизда гарийал ўрдадагилардан уч-тўрт кишини еб қўйди. Шу атрофда мен ҳам гарийални узоқдан кўрдим, аниқ кўролганим йўқ.

Яна какка балиқдур. Икки қулоғининг тўғрисидан иккита суюқ чиқиб турди, узунлиги уч энлик, ётганида мана шу икки суюгини тебратади. Ундан жуда ёқимли овоз келади. Эҳтимол, уни шу сабабдан какка дейишар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти ширин, ҳиди ва қилтиги бўлмайди. Ҳайратланарли даражада чақон балиқлардир. Бир сафар дарёнинг икки тарафидан тўр солиб, тўрнинг бир томони сувдан ярим қаридан кўпроқ кўтарилган эди, балиқларнинг кўни тўрдан бир қари баландга сакраб ўтдилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи дарёларида майда балиқлар яшайди. Бир қаттиқ овоз ёки шовқин эши билса, сувдан бир-бир ярим қари баландга сакраб чиқади.

Ҳиндустон бақалари бизнинг бақаларга ўхшаса-да, улар сув юзида еттисаккиз қари югурга оладилар.

Фақат Ҳиндустонга хос ўсимликлардан бири анбадир. Кўпчилик ҳиндустонликлар „бе“ ҳарфини ҳаракатсиз талаффуз қилганликлари туфайли бу сўзни айтишда қийналадилар, шу боис баъзилар уни „нагзак“ дейишаркан. Хожа Хисрав шундай ёзибди:

*Нагзаки мо нагзкуни бустон,
Нагзтарин меван Ҳиндустон.**

* Нагзакимиз бустон безаги ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир.

Анбанинг яхшиси жуда яхши бўлади, куп ейиш мумкин, лекин яхписи кам учрайди. Купинча уни хом узадилар, уйда пишади. Хомини ошга қўшиб еса бўлади, ошга қатиқдек бўлади. Гўрасининг мураббоси ҳам жуда яхши. Ҳақиқатан, Ҳиндустоннинг энг яхши меваси шудир. Дарахти жуда баланд бўлади. Баъзилар анбани мақтаб, қовундан бошқа ҳамма мевалардан устун қўядилар. Аммо у мақтаганлариdek яхши эмас. Анба кордий шафтолисига ўхшаб кетади. Ёмғир мавсумида пишади. Уни икки хил усулда ейдилар: бири — сиқиб, эзиб юмшатадилар, пўстини тешиб, сўриб сувини ичадилар, иккинчиси — кордий шафтолисидек пўстини ажратиб ейдилар. Барги шафтоли баргига бироз ўхшаб кетади, танаси хунук ва кўримсиз. Бангола ва Гужаратда яхши етиларкан.

Яна Ҳиндустон меваларидан кейладир(банандир). Араблар уни „мавз“ деб аташади. Дарахти унча баланд эмас, балки уни дарахт деб ҳам бўлмайди. Ўсимлик билан дарахт уртасидаги бир нарса. Барги амонқоранинг баргига ўхшайди, аммо кейла баргининг узунлиги икки қари бўлади, эни бир қарига яқин, баргининг ўртасидан юракдек бир шох чиқади, гунчаси шу шохда бўлади ва катта гунчаси қўй юраги шаклидадир, гунчасининг ҳар бир барги очилганда, барг тубида қатор олти-етти дона гул қўринади, бу қатор гуллар кейлага айланади. Ушбу юракдек шох узайгани сари ўша катта гунчанинг барглари очилиб, қатор кейла гуллари намоён бўлади. Ҳар бир кейла дарахти бир марта ҳосил берар эмиш. Кейланинг икки яхши хусусияти бор: бири шуки, пусти осон арчилади: иккинчиси, унинг данаги ва толаси бўлмайди, бақлажондан бироз узурроқ ва ингичкароқдир, унча ширин эмас. Аммо Бангола кейлалари жуда ширин бўларкан. Жуда хушнамо дарахти бор. Кенг-кенг, хушранг яшил барглари чиройли кўринади.

Яна бир Ҳиндустон дарахти анбилийдир. Ҳиндий хурмони шундай ном билан атайдилар. Анбилийнинг барглари майда, умуман, жавзи бўёning (Ҳиндистон ёнғоги; мускат ёнғоги) баргига ўхшайди, аммо унинг барги бўё баргидан

майдароқ. Жуда чиройли серсоя дарахт. Дарахти анча баланд бўлади. Ёввойилари ҳам кўп учрайди.

Яна бири — маҳвадир. Уни гулчиқон ҳам дейдилар. Маҳва дарахти ҳам жуда баланд булади. Ҳиндустон иморатларининг аксар қисми маҳва дарахтидандир. Маҳванинг гулидан арақ оладилар ва гулинни мавздек (банандек ёки майиздек) қуритиб, ундан ҳам арақ оладилар. Умуман, кишишга ухшаб кетади, аммо бадмазалиги бор. Гулининг янгиси ёмон эмас, еса булади. Унинг ҳам ёввойи тури бор. Меваси бемаза булади. Донаси йирик, пусти юпқа, данагининг магзидан ёғ ҳам оладилар.

Яна кирний дарахти ўсади. Бу дарахт жуда баланд булмаса ҳам, жуда кичкина ҳам бўлмайди. Меваси сариқ рангла, жигдадан ингичкароқдир, нозикроқдир. Мазаси, умуман, узумга ухшаб кетади, Еб бўлгандан кейин, оғизда бироз ёқимсиз таъм қолади. Аммо ёмон эмас, еса булади. Данагининг пусти юпқа.

Яна бир дарахт жаъмундур. Барглари, умуман, тол баргига ухшаб кетади, аммо думалоқроқ ва яшилроқдир. Дарахти ёқимсиз эмас. Меваси қора узумга ўхшайди, мазаси нордонроқ, унча яхши эмас.

Яна бир дарахт — камракдир. Меваси беш қирралидир. Катталиги олхурича бор, узунилиги турт энлик, саргайиб пишади, данаги ҳам йўқ. Хомроқ узилгани жуда аччиқ булади. Яхши пишгани нордон бўлса ҳам хуштаъмдир, хушхўрликдан холи эмас.

Яна бири кадҳалдир. Куриниши ҳайратланарли даражада хунук ва бемаза бир мева. Куринишидан худди қўйнинг кепадек қорнининг ичини сиртига агадарип қўйгандек. Мазаси кунгилни оздирадиган даражада ширин, ичиди фундуқдек-фундуқдек(ёнгоқдек-ёнгоқдек) данаклари бор. Умуман, хурмога ухшаб кетади. Фақат бунинг доналари юмалоқ, узун эмас. Бу доналарнинг хурмодан юмшоқроқ гушти бор. Уни ейдилар, жуда ёпишшоқ. Шу боис баъзилар қўлини, оғзини ёғлааб еркан. Мевалари дарахтнинг шохида ҳам, танасида ҳам, илдизида ҳам усади. Дарахтга худди кепаларни (қўйнинг сочиқ қорнини) осиб-осиб қўйгандек.

Яна баджалдир, катталиги олмадек келади. Хомлигига жуда нордон ва бемаза, пишгани ёмон эмас. Пишганида юмшайди, уни қўл билан узиб еса булади. Мазаси беҳининг пишиб ўтиб кетганига ўхшайди, нордонгина, хуштъм.

Яна Ҳиндустон меваларидан бири бейрдир. Форсийлар уни „кунор“ дейишаркан. Унинг турли навлари булади. Олчадан бироз йирикроқ. Ҳусайни узуми кўринишидаги бир нави бор, купи унча яхши бўлмайди. Бандийрда бир бейрни кўрдик, жуда яхши эди. Унинг дарахти айни савр ва жавзода барг туғиб, саратон ва асадда барг чиқариб, яшнайди. Меваси далв ва ҳут ойларида пишади.

Яна бир меваси карундадир. Бизнинг ўлкалардаги жика каби бута-бута бўлиб ўсади. Жика тогларда ўсади. Бу эса даштларда учрайди. Мазаси мирминхонга ўхшайди, мирминхондан ширинроқ ва сувсизроқдир. Ундан қайлали ош пиширадилар, мазали чиқади. Қайласи худди равочга ўхшайди.

Яна бири панийаладир. Бу мева олчадан йирикроқ, қизил олманинг гўрасига ўхшайди, нордонгина мазаси бор, яхшигинадир. Дарахти анор дарахтидан каттароқ, барги бодом баргига ўхшайди.

Яна гулар дарахти бор. Меваси дарахтнинг танасидан чиқади, анжирга ўхшайди. Гулар ҳаддан ташқари bemaza.

Яна бири аъмладир. У ҳам бешқиррали, гўзанинг кўсагига ўхшайди. Тахир ва bemaza бир нарса. Мураббоси ёмон эмас. Фойдаси кўп мевадир. Дарахтининг кўриниши чиройли, барглари жуда майда.

Яна бу ерда чирўнжий ўсади. У тог дарахти экан. Бизнинг bogларда уч-тўрт тупи бор экан, буни кейин билиб қолдим. Меваси маҳвага жуда ўхшайди, магзи ёмон эмас, магзи ёнгоқ магзи билан бодом магзи ўртасидаги катталикда, писта магзидан кичикроқдир. Магзи думалоқ. Чирўнжийни, полудага (овқатноми) ва турли ширинликларга соладилар.

Ҳиндустонда хурмо ҳам бор. Гарчи хурмо фақат Ҳиндустонда учрайдиган дарахт бўлмаса-да, бизнинг ўлкаларда бўлмаганлиги сабабли уни эсга олдим.

Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бор. Шохлари фақат дарахтнинг бошида (учида) бир ерда тўп бўлиб ўсади. Барглари шохларининг тубидан учигача икки томонини қоплаб олган. Танаси нотекис ва бадранг. Узумнинг бошидек мева солади. Фақат ундан бироз йирикроқ.

Айтишадики, ўсимликлар ичидаги хурмо дарахти икки жиҳати билан ҳайвонларга ўхшайди. Бири шуки, агар ҳайвоннинг бошини кессалар, унинг ҳаёти тўхтайди. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурийди. Иккинчиси, нари (эркаги) бўлмаса, ҳайвонлардан зурёд олиб бўлмайди. Хурмо дарахтига ҳам нар (эркак) хурмонинг шохини келтириб тегизмасалар, яхши ҳосил бермайди. Бу сўзлар тўгрими-йўқми — маълум эмас.

Хурмонинг боши, юқорида зикр этганимиздек, пишлоқдан иборатдир. Хурмо пишлоги шундай нарсаки, шох ва барги чиқадиган жой пишлоқдек оқ булади. Бу оқ пишлоққа ўхшаган жойдан шох ва барг ўсиб чиқади. Шох ва барг узайгани сари барги яшилланиб боради. Бу оқ нарсани хурмонинг пишлоги деб айтадилар. Бу ёмон нарса эмас. У ёнгоқнинг унча пишмаган мағзига жуда ўхшайди. Ушбу пишлоқ ҳосил бўладиган жойни кесиб, у ерга хурмо баргини шундай жойлаштирадиларки, агар кесилган жойдан сув оқса, ушбу барг устидан оқади. Баргни кўзанинг оғзига қўйиб, кўзани дарахтга bogлаб қўядилар, кесик жойда қанча сув ҳосил бўлса, кўзада йигилади. Агар у бирдан ичилса, ширин сувдек, уч-тўрт кун ўтказиб ичилса, бир оз масти қиласи, дейдилар. Мен бир сафар Барийни сайр қилганимда, Чанбал дарёси ёқасидаги қишлоқларни айлангандим. Йўлда менга ушбу нав хурмо сувини оладиганлар учраб қолди. Бу сувдан унинг кайфини ҳис қилиш учун бироз ичдим, кайфи сезилмади. Эҳтимол, кайф қилиши учун кўп ичиш керакдир.

Ҳиндустонда яна нарғил дарахти бор. Араблар арабчасига уни „норжил“ деди, ҳиндустонликлар эса „налийар“ деб айтади. Эҳтимол, бу кенг тарқалган хатодир. Наргилнинг бир тури жавзийи ҳинди — ҳинд ёнгогидир. Қора қошиқ-

ларни ундан ясайдилар. Каттарогидан гижжакка коса қиласылар. Дараҳти хурмо дараҳтининг худди ўзи, фақат нарғилнинг шохи сербаргроқдир. Баргининг ранги ҳам очиқроқ. Ёнғоқнинг сирти кўк пўст билан ўралгани каби, нарғилнинг сиртида ҳам кўк пўсти бор, фақат нарғилнинг пўсти тола-тола бўлади. Дарёдаги кемаларнинг жиҳоз ва арқонларини шу нарғил пўстлоғидан тайёрлар эканлар. Кемаларнинг дарз кетган жойларини ҳам шу ип билан тикарканлар. Нарғилнинг пўсти арчилгач, бир учida учбурчак бўлиб жойлашган учта тешикнинг ўрни кўринади. Ундан иккитаси — қаттиқ, биттаси — юмшоқдир. Уни сеқин босиб тешадилар. Магзга кирмасидан аввал нарғилнинг ичи сув бўлади. Шу тешикни очиб, у сувни ичадилар. Мазаси ёмон эмас, худди хурмо пишлогини сувга айлантирилгандек.

Яна Ҳиндустон дараҳтларидан бири таардир. Таарнинг шохлари ҳам фақат тепасида ўсади. Таарга ҳам хурмодек куза боғлаб, сувини олиб ичадилар. Бу сувни таарий дейдилар. Бу сув хурмо сувидан кучлироқ кайф беради. Таар шохларида бир-бир ярим қари жойигача бирорта барги бўлмайди, ундан кейин шохнинг учida ўттиз-қирқта барг бир ернинг ўзида тўда бўлиб йирик панжадек бўлиб ёйлади. Бу баргларнинг узунлиги бир қарига яқинроқ. Ҳиндустонлик хатни худди дафтарга ёзгани каби шу баргларга битади. Яна ҳиндустонликлар қулоқларининг кенг тешикларида ҳалқаси бўлмаса, шу таар баргидан ҳалқа ясаб, осиб оладилар. Қулоққа тақишлиари учун ушбу таар баргидан ҳалқа ясаб бозорларда сотадилар. Танаси хурмо дараҳти танасидан яхшироқ ва текисроқдир.

Яна норанж(апелсин) ва лимуга(лимонга) ўхаш мевалар бор. Норанж Ламгонотда, Бажавр ва Саводда кўп ўсиб яхши етилади. Ламгонот норанжи кичик ва кинкли бўлади, жуда латиф ва нозик ҳамда серсув бўлади. Хурсон атрофидаги норанжга тенглаштириб бўлмайди. Нозиклигидан Ламгонотдан Кобулга келтиргунча, ўн уч-ўн тўрт йигочлик йўлда бузилади. Астробод норанжини Самарқандга — икки юз етмиш-

икки юз саксон йигоч олисга олиб борадилар, терисининг қалинлиги ва камсувлигидан унча эзилмайди. Бажавр норанжларининг катталиги беҳича келади, суви кўп, бошқа норанжлар сувидан нордонроқдир. Хожа Калон: „Бажаврда ана шундай бир норанж дараҳтидан меваларини олиб санаганимизда, етти мингта норанж чиқди“, — деб айтди. Мен доим „норанж“ арабча сўз, деб ўйлардим, шундай экан Бажавр ва Савод ҳалқи норанжни „нораанг“ дейдилар.

Яна бир меваси лимудир. Ҳиндустонда жуда кўп бўлади. Катталиги тухумдек, кўриниши ҳам тухумга ўхшайди. Заҳарланган киши илдизини қайнатиб исча, зиёнини даф қиласаркан.

Яна норанж ўхашаш бир мева — турунж (апелсинмонанд мева) ўсади. Бажавр ва Савод ҳалқи уни „баланг“ деб атайдилар. Шу боис турунж пўстидан тайёрланган мураббони „мураббойи баланг“ дейишаркан. Ҳиндустонда турунжни „бажаврий“ дейдилар. Турунж икки хил бўлади: бири — ширин, мазасиз ва кўнгилни беҳузур қиласидиган. Ширинини еб бўлмайди, фақат пўстидан мураббо қилиш мумкин. Ламгонотнинг турунжи шунаقا: кўнгилни айнитадиган даражада ширин. Яна Бажавр ва Ҳиндустон турунжлари нордон. Унинг нордонлиги хуш ёқади. Шарбати мазали ва хуштаъм бўлади. Турунжнинг катталиги хисравий қовунча келади. Пўсти ғадир-будир ва дагал. Учи ингичка ва тумшуғи узун. Турунжнинг ранги норанж рангидан сариқроқ бўлади. Дараҳтининг танаси ҳақиқий дараҳтларга ўхшамайди, майда бўлади. Бута-бута бўлиб ўсади, барги норанж баргидан каттароқ.

Норанжга ўхашаш мевалардан яна бири сангтарадир. Ранги ва шакли турунждек, фақат териси силлиқ, дагал эмас, турунждан салгина кичик. Унинг дараҳти баланд, ўрик дараҳтича келади, барги норанж баргига ўхашаш, ўзи нордон. Шарбати жуда лаззатли ва хуштаъм бўлади. У лимон каби меъдага куч-қувват беради, у норанждек кучсизлантирамайди.

Норанжга ўхашаш мевалардан яна бири — катта лиму. Ҳиндистонда уни „галгал лиму“ дейдилар. Тузилиши гоз

тухумига ухшайди, лекин икки боши тухумницидек ингичка эмас. Бунинг пўсти ҳам сангтара пустидек силлиқ, жуда серсув булади.

Яна чинбирийдир, норанжга ухшайди. Қуриниши норанждек, лекин ранги сариқ, норанжий (тўқсариқ) эмас. Ҳиди турунж ҳидига ухшайди, меваси ҳам нордонгина.

Яна норанжга ўхшаш мевалардан садофилдир. Қуриниши нокка ўшайди, ранги беҳи рангидек. Ширин булади, лекин ширинлиги норанж каби кунгилни беҳузур қилмайди.

Яна бир норанжга ўхшаш мева амрадпалдир.

Яна бир норанжга ўхшаш мева, бу — карнадир. Карнанинг катталиги галгал лимучага келади, у ҳам нордон.

Яна бир норанжга ўхшаш мева амалбеддир. Уч йилдан бўён унга энди кўзимиз тушди. Айтишларича, унга нина санчиб қўйилса, эриб кетаркан. Бу нордонлигиданми ё бошқа хусусиятиданмикан. Нордонлиги норанж ва лимуникидек.

Ҳиндустонда ажойиб гуллар ўсади. Улардан бири жаасундир. Айрим ҳиндустонликлар уни „гадҳал“ деб айтишади. У гиёҳ эмас, пояли дараҳтдир. Танаси қизил гулбун бутасидан бироз баландроқ, ранги анор гулидан очроқ, катталиги қизил гулча келади, аммо қизил гул гунчалаганидан сўнг очилгач, фақат бир марта гуллайди; жаасун очилганида эса, унинг гулкосаси ўртасидан яна бир энлик ингичка поя ўсиб чиқиб, узаяди ва унда яна шу жаасуннинг гуллари очилади. Натижада ўзига хос дилтортар бир гул пайдо булади. Дараҳт устида жуда хушранг ва чиройли кўринади, узоқ турмайди, бир кундаёқ сўлиб қолади. Тўрт ой — пашакаалда ёмғир мавсумида жуда яхши ва кўп очилади, балки, аксар йил очилар. Шунча кўп бўлса ҳам ҳиди йўқ.

Яна бир Ҳиндустон гули канейрdir. Оқ ва қизил ранглардаги канейрлар бор. Шафтоли гули каби шаклда — бешбаргли булади. Қизил канейрнинг шафтоли гулига ўхшашлиги бор. Бироқ канейр гулидан ўн тўрт-ўн бештаси бир ерда очилади, узоқдан катта гулдек кўринади. Унинг бутаси гулбундан (гул дарах-

тидан) каттароқдир. Қизил канейрнинг жуда яхши ҳиди бор, ўзи жуда ёқимли гул. У ҳам пашакаалда кўп ва хўб очилади. У деярли йил бўйи топилади.

Ҳиндустонда яна жуда нозик ҳидли кевра гули ўсади. Унинг олдида мушкнинг айби шуки, у қуруқ, буни мушки тар — „ҳўл мушк“ деса бўлади. Жуда ёқимли ҳиди бор. Гарчи ўзининг ажойиб қуриниши бўлса-да, гулининг узунлиги бир ярим-икки қарич келади. Қамишникидек узун, тиканли барглари бор. Гунчадек тиқилиб қолган ташқи барглари яшилроқ ва тиканлироқ, ичкариги барглари юмшоқроқ бўлади. Ичкариги баргларининг ўртасида гулнинг ўртасидагидек бир нималари бўлади, яхши ҳид ўшандан келади. Янги чиқиб, ҳали тана пайдо қилмагани эркак қамиш бутасига ўхшаб кетади. Фақат бунинг барги яссироқ ва тиканли, танаси жуда кўримсиз, илдизлари кўриниб туради.

Яна бир Ҳиндустон гули ёсумандир (ёсмин, жасмин). Гули оқ, уни „чампа“ дейдилар. Бизнинг ўлка ёсуманларидан йирикроқ ва ҳиди ўткирроқ бўлади.

Бизнинг ўлкаларда тўрт фасл бор. Ҳиндустонда эса уч фасл бўлади: тўрт ойи ёз, турт ойи пашакаал (ёмғир мавсуми), тўрт ойи қиш. Ҳар бир ой ҳилол (янги ой) кўринганида бошланади. Ҳар уч йилда бир ойни пашакаал ойларига қўшадилар. Яна уч йилдан кейин қиш ойларига қўшадилар. Яна уч йил ўтгач, ёз ойларига бир ой қўшадилар. Уларнинг кабисаси шудир.

Ёз ойлари — чайт, байсак, жет, асаър; унга ҳут, ҳамал, савр, жавзо мувофиқ келади.

Пашакаал (ёмғир мавсуми) ойлари — сааван, баъдун, кувар, каътик; унга саратор, асад, сунбула ва мезон мувофиқ келади.

Қиш ойлари — агҳан, пус, маҳ, паъгун; унга ақраб, қавс, жадий ва далв мувофиқ келади.

Ҳиндустон халқи ҳар фаслни тўрт ойдан қилиб белгилаган. Ҳар фаслдан икки(тадан) ойни жуда иссиқ, серёгин ва совуқ ойлар деб ҳисоблайдилар. Ёзнинг сўнгги икки ойи — жет ва асъар энг иссиқ ойлар ҳисобланади. Пашакаал ойларининг дастлабки икки ойи — сааван ва

баъдун эса энг кучли ёмгиirlар ёғадиган ойлар ҳисобланади. Қиши мавсумининг уртасидаги икки — пус ва маҳ ойлари энг совуқ ойлардир. Бундай ҳисобда уларда йил фасллари олтига булади.

Ҳиндустонликлар кунларга ҳам ном қўйганлар: шанба — саничар; якшанба — айтвар, душанба — сумвар; сешанба — мангальвар; чоршанба — будвар; пайшанба — брипаствар; жума — суквар.

Бизнинг ўлкаларда кеча-кундузни йигирма турт қисмга ажратиб, ҳар бир қисмини соат дейишади ва ҳар соатни олтмиш қисмга бўлиб, ҳар бирини дақиқа деб атайдилар. Бир кеча-кундуз минг турт юз дақиқа (минут) булади. Бир дақиқанинг (минутнинг) миқдори тахминан олти марта „фотиҳа“ни („фотиҳа“ сурасини) „бисмилло“ билан ўқиш вақтига тенг келади, бир кеча-кундуз эса „фотиҳа“ни „бисмилло“ билан саккиз минг олти юз қирқ марта ўқиш вақтига тенг келади.

Ҳиндустон эли кечакундузни олтмиш қисмга (булакка) бўлиб, ҳар бир қисмни „гари“ деб атайдилар. Бундан ташқари, кечани турт, кундузни ҳам турт қисмга ажратганлар. Ҳар бир қисмни бир „паҳар“ деб аташади, форсийда „пос“ булади. Бизнинг тарафларда „пос“ ва „пос-бон“ сўзларини эшитганман, аммо уларнинг бу хусусиятлари маълум эмас эди.

Ушбу ишга (яъни соатларни бонг урдиришга) Ҳиндустоннинг барча эътиборли шаҳарларида муайян кишилар белгилаб қўйилган, уларни гарийалий деб аташади. Биринждан (бронздан) ясалган, катталиги товоқдек, қалинлиги икки энлик бир яssi нарсаси бор. Бу биринжни „гарийал“ дейишади. Бу гирийални баланд бир жойга осиб қўядилар. Яна уларнинг ости (қўйи тарафи) тешик жом соатга ухшаш тослари (жомлари) бор. Ҳар бир гарийда бу идиш тўлади. Гарийалийлар навбат билан тосни сув остига қўйиб, тўлишини кутадилар. Масалан, кунчиқар чоги бу тосни сувга қўядилар, тос бир марта тўлганида, тўқмоқлари билан гарийалга бир марта урадилар, иккинчи марта тўлганида, икки бора урадилар. Бутун паҳар тугагунча, шундай давом этадилар. Ҳар па-

ҳар тугаганида, тўқмоқни гарийалга тез-тез ва узоқ вақт уриб турадилар. Агар кундуздан аввалги (куннинг биринчи ярмидаги) паҳар тугаган булса, жомга тез-тез урганларидан кейин бироз тўхтаб, кейин бир марта бонг урадилар. Иккинчи паҳар тугаган бўлса, тез-тез урганларидан кейин бироз тўхтаб икки бора бонг урадилар. Шу сингари учинчисидан кейин уч, тўртингчисидан кейин тўрт бора бонг урадилар. Қундузги тўрт паҳар тугаганидан кейин ана шу тарзда туннинг тўрт паҳари давом этади.

Авваллари гарийалийлар паҳар белгисини паҳар тугаши билан урадилар. Кечасилари уйқудан уйғонган кишиларга уч гарий ёки тўрт гарийнинг бонги эшишилса, бу иккинчи паҳарми ёки учинчи паҳарми, билолмай қолардилар. Мен тунги гарийларни ва булатли кунлардаги гарийларни қоққандан сўнг паҳарнинг белгисини қоқишлирини буюрдим. Унга кўра, масалан, кечанинг аввалги паҳаридан уч гарий бонги урилгач, бироз тўхтаб, паҳарнинг белгисини яна бир бор урадилар, яъни бундан бу уч гарий аввалги паҳардан эканлиги маълум бўлади. Кечанинг учинчи паҳаридан тўрт гарий бонги урилгач, яна бироз тўхтаб, паҳарнинг аломатини уч бор урадилар, яъни маълум буладики, бу тўрт гарий учинчи паҳардандир. Жуда яхши бўлди. Кечаси ҳар вақт уйғонганингда, гарий бонги овозини адосини эшишиб, қайси паҳардан неча гарий ўтганини биласан.

Ҳар бир гарий ўз навбатида олтмишга бўлинади, ҳар бирини пал деб атайдилар. Бир кечакундуз уч минг олти юз пал бўлади. Ҳар бир палнинг миқдори кўзни олтмиш марта юмиб-очишга тенг, деб айтадиларки, бир кечакундуз кўзни икки юз ўн олти минг марта юмиб-очишга тенг келади. Мен тажриба қилиб, бир пал ичиди „қулҳувалло“ни „бисмилло“ билан саккиз марта ўқиш мумкинлигини аниқладим. Шунда бир кечакундузда „қулҳувалло“ни „бисмилло“ билан йигирма саккиз минг саккиз юз марта ўқиса бўлади.

Ҳиндустон эли оғирлик ўлчовлари ни яхши белгилаб олишган. Саккиз раттий бир маъшага тўғри келади. Тўрт

маъша бир таанкни ташкил этади, бу ўттиз икки раттий булади. Беш маъша, яъни бир мисқол — қирқ раттийга teng. Ўн тўрт тўвла бир сер ҳисобланади. Қирқ сер, белгилаб қўйилганидек, ҳамма ерда бир ботмон булади, ўн икки ботмон бир маънийга teng. Юз маънийни бир маниаса дейдилар. Жавоҳир ва марваридларни таанкда ўлчайдилар.

Ҳинд халқи саноқни ҳам жуда яхши белгилаб олган. Юз мингни улар лак деб, юз лакни карўр деб атайдилар. Юз карўр арб деб номланади. Юз арбни карб, юз карбни нийл, юз нийлни падам, юз падамни санк деб белгилашган. Саноқнинг бундай белгиланиши Ҳиндустонда бойликининг куплигига далолатдир.

Ҳиндустон халқининг катта қисми кофирлардир. Ҳинд халқи кофирларни ҳиндулар деб аташади. Ҳиндуларнинг кўпчилиги таносухий булади, яъни ўлгандан кейин жоннинг бошқа бирор танага киришига ишонадилар. Омилкор, ижарага олувчи ва ишлаб чиқарувчиларнинг ҳаммаси шу ҳиндулардир.

Бизнинг вилоятларда фақат саҳроларда кўчманчиликда кун кўрадиган халқнинг қабила-қабила номлари булади. Бу ерда вилоят ва қишлоқларда яшовчи ўтроқ аҳолининг ҳам қабила-қабила номлари бор.

Бу юртда ҳар бир ҳунарманд ота-бобосидан қолган касбни ўрганиб, давом эттиради.

Ҳиндустон у қадар чиройли ўлка эмас. Элида ҳам ҳусн йўқ. Муомала маданияти, ўзаро мулоқот, борди-келди деган нарсаларни билмайдилар. Табъи, идроки ва адаби йўқ, карам ва мурувватни билмайди, ҳунар ва ишларида ҳисобкитоб, тартиб, режа ва гўния (тўгри бурчак) йўқ. Яхши от ва яхши ит учрамайди. Яхши узум, яхши қовун ва яхши мевалари йўқ, муз ва совуқ сув йўқ, бозорларида яхши овқат ва яхши нон, ҳаммом йўқ, мадраса йўқ, машъала, шам йўқ ва шамдон йўқ. Шам ва машъала ўрнига кўп чиркин кишилари бор, уларни „дивтий“ дейдилар, чап қўлларида бир учоёғни ушлаб турадилар. Учоёғнинг бир ёғоч оёғи учига шамдоннинг бошидек келадиган темир маҳкамланган; темир оёқчা-

га бош бармоқдек келадиган йўгон пиликни урайдилар. Ўнг қўлларида тешигини торайтириброқ қўйган кади бўлиб, ундан ёғ тизиллаб тушади. Ҳар сафар фатилани ёглаш керак бўлса, дивтийлар шу кадидан ёғ қуядилар. Катталарида бундай дивтийлардан юз-икки юз тачаси бўлади, шам ва машъала ўрнига шуни ишлатадилар. Подшоҳ ва бекларининг кечалари шамга эҳтиёжи бўлса, мана шу кир-чир дивтийлар бу чирогни келтириб, уларнинг тепасида ушлаб турадилар.

Жар ва чуқурликлардан оқиб ётадиган дарё ва кўлларидан бошқа — боф ва уйларида оқар сувлари йўқ. Уйларида тоза ҳаво, тартиб ва чирой йўқ. Оддий халқ ва майдада одамлари бутунлай ялангоч юрадилар. Лангутадек бир нарсани боғлаб юрадилар. Бунда киндикдан икки қарич пастга калта латта осилиб туради, бу осилган калта латтанинг устидан яна бир парча латта осилтирилади. Лангутанинг боғини боғлаб, ўша бир парча латтани икки оёқ орасидан (бутидан) ўтказиб, маҳкам боғлашади. Аёллари жуда узун бир лунг — белбогни боғлаб, ярмини белларига, ярмини бошларига ташлаб олишади.

Ҳиндустон жуда катта вилоят, унинг яхши жойлари ҳам бор. У ерда олтин ва кумуш жуда кўп. Ёмғир мавсумида ҳавоси жуда яхши булади. Баъзан бир кунда ўн, ўн беш ва йигирма марта ёмғир ёғадиган вақтлар ҳам булади. Ёмғир пайти бирпасда сел келади, мутлақо сув бўлмаган жойларда дарёлар тошиб оқа бошлайди. Пашакаалда ёмғир ёгаётганида ва ёмғирдан сўнг ҳаво жуда яхши булади. Ҳаво бошқа пайтлари бундай мўътадил ва латофатли бўлган эмас. Камчилиги шундаки, ҳаво жуда сернам булади.

Пашакаалда у ерларда камон отиб бўлмайди, чунки тезда бузилади. Ёмғир фақат ёйгагина таъсир этиб қолмайди, балки зирҳ ва китоб, раҳт (асбоб-анжом, кийим-кечак, сафар анжоми) — ҳаммасига намгарчиликнинг таъсири сезилади. Иморатлар ҳам узоқ турмайди. Пашакаалдан бошқа қиш ва ёз ойларида ҳам ҳаво яхши булади. Аммо ҳамиша шимол

шамоли кўтарилиб туради. Чанг ва тупроқ кўп кўтарилади. Бу ел йилига туртбеш марта — ёзлари савр ва жавзо ойларида — пашакаалга яқин жуда қаттиқ эсади. Кўтарилган чанг ва тупроқдан бирор-бировни кўрмай қолади, буни „аандий“ деб айтадилар. Жавзо иссиқ қелади, аммо ҳаддан ташқари иссиқ бўлмайди. Иссиги Балх ва Қандаҳорникича бўлмаса-да, у ерлар иссигининг ярмисича чўзилади.

Яна яхши бир жиҳати шуки, ишчи ва ҳунармандлари жуда кўп. Ҳар бир иш ва ҳар бир нарса учун муайян кишилар белгилаб қўйилган. Уларнинг ҳар бири отабобоси қилиб келаётган ишни давом эттириб келади. Мулла Шараф „Зафарнома“-да муболага билан шундай битган эдики, Темурбек „Масжиди санг“ни қураётганида ҳар куни Озарбойжон, Форс, Ҳиндус-

тон ва бошқа ўлкалар сангтарошларидан икки юз киши масжидда ишларди. Бир Оганинг ўзида менинг иморатларимда ҳар куни ушбу Огра тошйўнarlаридан олти юз саксон киши ишларди. Яна Огра, Секрий, Байана, Дўлпур, Гвалийар ва Кўйилда ҳар куни бир минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош қурилишларимда ишларди. Ҳиндустонда яна бошқа кўплаб ҳунарманд ва ишчилар ҳаддан зиёд кўп.

Хозирда Бҳирадан Биҳаргача — менинг тасарруфимда бўлган вилоятлардан эллик икки карўр даромад тушади. Унинг лўндасини қўйида батафсил баён қиласиз. Ундан саккиз ёки тўқиз карўри менга итоат қилиб келаётган рой ва рожаларнинг мулкларидан тушган бўлиб, бу ерлар уларга қадимдан тирикчилик яроги бўлиб келган.

Ҳиндустондан голиб подшонинг қўл остига кирган жойлар даромадининг тахминий ҳисоби

№	Вилоятлар	Карурлар	Лак	Танга
1.	Сатлаж дарёсининг нариги томони ҳамда Бҳира, Лаҳур, Сийалкот, Дипалпур ва бошқалар	3	33	15989
2.	Саҳринд	1	29	31985
3.	Ҳисори Феруза	1	30	75174
4.	Пойтахт шаҳар Деҳли ва Миёни Дуоб	3	69	50254
5.	Меват (Искандар (Лўдий) даврида (бизнинг ҳокимиятга) қўшилмаган)	1	69	81000
6.	Байана	1	44	14930
7.	Агра	—	29	76919
8.	Миёна(урта вилоятлар)	2	91	19000
9.	Гвалийар	2	23	57450
10.	Калпий, Сиҳунда ва бошқалар	4	28	55950
11.	Қаннўж	1	36	63358
12.	Санбал	1	38	44000
13.	Лакнур ва Баксар	1	39	82433
14.	Хайробод	—	12	65000
15.	Авад ва Баҳрайиж	1	17	1369
16.	Жунпур	4	0	88333
17.	Курада ва Маникпур	1	63	27282
18.	Биҳар	4	5	60000
19.	Сарваар	1	55	7506 2/1
20.	Саран	1	10	18373
21.	Чапаран	1	90	86060
22.	Кандла	—	43	30300
23.	Рожа Руп Нарайн чегараси ўрталигидаги Тирҳут	—	2	55000

кумуш танга, 27 50000 қора танга

24.	Чатсу, Маланадаги Рантанбур			
	Бўлий	—	20	—
25.	Нагур	—	—	—
26.	Раажа Бикрамажит [Рантанбўрдан]	—	—	—
27.	Каланжарий	—	—	—
28.	Раажа Синг Дэв	—	—	—
29.	Раажа Бикам Дэв	—	—	—
30.	Раажа Бикам Чанд	—	—	—

Ҳиндустон ўлкаси ери ҳамда элининг ўзига хосликлари ва аҳволи ҳақида ўзимга маълум бўлган, аниқлаган нарсаларимни эслаб баён қилдим. Бундан сўнг яна ёзишга арзигулик нарсага кўзим тушса, эшишишга арзигулик бирор нарса эшитсан, битаман.

Ражаб ойининг йигирма тўққизинчисида, душанба куни хазинани кўриб чиқдик ва уни улаша бошладик. Ҳумоюнга хазинадан етмиш лак берилди. Ҳали рўйхатга олинмаган ва текшириб кўрилмаган яна бир хазинани ҳам унга бор-будича инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига саккиз лак, етти лак, олти лакдан берилди. Лашкардаги афғонлар, ҳазоралар, араблар ва балужларга ҳамда ҳар бир аскарга мавқеига қараб пул инъомлари бўлди. Ҳар бир савдогар, ҳар бир толиби илм ва, умуман, лашкарга ҳамроҳлик қилган ҳар бир киши инъом, ҳадядан жуда кўп баҳра ва комил насиба олиб кетдилар.

Лашкарда бўлмаганларга ҳам бу хазинадан кўп инъом ва ҳадялар юборилди. Масалан, Комронга ўн етти лак, Муҳаммад Замон мирзога ўн беш лак, Аскарийга, Ҳиндолга ва, умуман, барча уруг-аймоққа, ўғиллар ва ёш болаларга жуда кўп тилла, кумуш, кийимлик, қимматбаҳо тошлар ва қуллардан совгалар юборилди.

У томонда қолган бек ва сипоҳийларга жуда кўп инъомлар жўнатилди. Самарқанд, Хуросон, Кошгар, Ироққа қариндош-уруглар учун совгалар жўнатилди. Самарқанд ва Хуросондаги шайхларга назрлар юборилди. Макка ва Мадинага ҳам назрлар жўнатилди. Кобул вилояти билан Варсак садаси (лашкарнинг юз кишилик бўлинмаси) атрофифда яшайдиган ҳар бир кишига — эр-

какми, аёлми, қулми, озодми, катта кишими, ёш болами — бундан қатъи назар, ҳаммасига бир шоҳрухийдан инъом қилинди.

Биз дастлаб Ограга келганда одамларимиз билан бу ерликлар орасида ғалати ихтилофлар ва бир-бирини ёқтиरмаслик кайфияти сезилиб турарди. Аскарлари ва оддий ҳалқ бизнинг кишилардан қўрқиб қочардилар. Деҳли ва Оградан бошқа барча қўргонли ҳалқи қўргонларини маҳкамлаб, итоат ва бўйсунишдан бош тортдилар. Санбал қосим Санбалийнинг, Байана Низомхоннинг қўлида эди. Меватда Ҳасанхон Меватийнинг ўзи эди. Бу фитнаю фасодларни бошлаган ўша мулҳид (имонсиз) пасткашнинг ўзи эди. Дулпур Муҳаммад Зайтун қўлида, Гвалийарда Татархон Сарангхоний Раприйда Ҳусайнхон Нуҳоний, Итаъвада Қутбхон, Калпийда Оламхон ҳукмрон эдилар. Қаннуж ва Гангнинг у томони Насирхон Нуҳоний, Маъруф Фармулий сингари яна жуда кўп амирлари бўлган душман афғонлар қўлида эди. Иброҳим вафот этмасидан икки-уч йил бурун улар ёвлашиб қолган эдилар. Мен Иброҳимни енгган пайтлари улар Қаннуж ва унинг нариёғидаги вилоятларни қўлга киритган, Қаннуждан бир-икки манзил буёқроққа келиб жойлашгандилар. Улар Дарёхоннинг ўғли Биҳархонни подшоҳ қилиб кўтариб, унга Султон Муҳаммад деб лақаб бергандилар. Маҳавинда Марғубқул ҳукмронлик қиласиди. Шунча яқин жойда туришига қарамай, мени кўришга бирор марта ҳам келмади.

Биз Ограга келганда жуда иссиқ пайтлар эди. Одамлар ваҳимадан бутунлай қочиб кетгандилар. Ўзимизга овқат, отларга ем-ҳашак топиб бўлмасди. Қишлоқларда душманлик ва нафрат туфай-

ли душманлик, итоатсизлик, ўгирлик ва йўлтўарликка юз бургандилар. Йўлларда юриб бўлмасди. Биз ҳали хазинани улашиб, ҳар бир вилоят, ҳар бир жойга ишончли кишиларни тайин қилишга ҳам улгурмаган эдик. Бунинг устига, ўша йил жуда иссиқ келганди. Куплаб одамлар даҳшатли қаттиқ гармсел таъсиридан тап-тап йиқилиб, ўла бошладилар. Шу боис купгина беклар ва сара энг яхши йигитларнинг руҳи тушиб кетди. Улар Ҳиндустонда қолишга кўнмай, кетиб қола бошладилар.

Кекса, тажрибали беклар бундай десалар, айби йўқ. Улар бундай гапларни айтганларида уни эшитган кишининг ақлу идроки уларнинг қарори тугри ёки нотўғри эканлигини, яхши ёки ёмонлигини ажратса олади. Аммо кимдир ҳамма нарсани ўйлаб, бирор нарсага қатъий қарор қилган булса, айтилган сўзларни такрорлашдан нима фойда. Катта-кичикдан мана шундай сузлар ва бундай bemaza фикрларни эшитишнинг нима кераги бор. Шуниси қизиқки, бу сафар Кобулдан отланаётганимда катта-кичиклардан бир нечасини бек қилиб янги тайинлаган эдим. Менинг булардан умидим шу эдики, мен ўтга кириб-чиқсам ҳам, сувга кириб-чиқсам ҳам, улар ҳеч иккиланмай биз билан бирга киргайлар ва чиққайлар. Мен қайси тарафга борсам, улар менинг ортимдан боргайлар. Улар менинг мақсадимга қарши сўз айтадилар, ҳаммасининг кенгаш ва иттифоқи билан ўзимиз жазм қилган ҳар бир иш ва муҳим нарсадан кенгашдан чиқмасдан бурун қайтадилар, деб ўйламагандим.

Булар ўзларини ёмон тутдилар. Аммо Аҳмадий парвоначи ва Вали хозин булардан ҳам бадтарроқ бўлди. Кобулдан чиқиб, Иброҳим устидан ғалаба қозониб, Ограби олгунча Хожа Калон ўзини яхши тутди, мардона сўзлар айти, ҳимматли фикрлар билдириди, бироқ Ограби эгаллаганимиздан бир неча кун ўтгач, унинг раъийи бутунлай ўзгарди. Айнан Хожа Калон қайтиб кетишига астойдил аҳд қилган эди.

Одамлардаги бундай беқарорликни кўриб, барча бекларни чақириб, кенгаш ўтказдик. Мен шундай дедим: „Салтанат

ва жаҳонгирликка қурол-ярог ва аслаҳа-анжомсиз эришиб бўлмайди. Подшоҳлик ва амирлик навкар ва мулксиз мавжуд бўлолмайди. Неча йиллар ҳаракат қилиб, мاشаққатлар чекиб, узоқ ерларни босиб ўтиб, лашкар тортиб, ўзимизни ва лашкарни жанг ва ўлим хатарига солдик. Тангрининг марҳамати билан шунча кўп душманни енгиб, бундай катта мамлакатни эгалладик. Энди эса, қандай куч ва зарурият муничалар жон тортиб олган ерларимизни ҳеч бир сабабсиз ташлаб кетишига мажбур қилмоқда. Ким бизга хайрҳоқ бўлса, бундан кейин бу каби сўзларни айтмасин, кимки тоқат қилолмай кетишини ният қилган бўлса, кетсин, кетгач, қайтиб келмасин“.

Бундай тўғри ва мақбул сўзларни кетиши ниятига тушган ёки шу ерда қолишни ўйлаётган кишиларга эслатиб, дагдага қилдим.

Хожа Калоннинг бу ерда қолишга кўнгли йўқ эди. Биз шунга қарор қилдик: Хожа Калон кўп навкарли киши эди. Совгаларни олиб, жўнаб кетсин. Кобул ва Газнида одам жуда кам. Уларни қўлга олиб, у ерда ҳокимият ва тартиб ўрнатсин. Газни, Гардиз ва Султон Масъудийга тегишли бўлган ҳазоралар яшайдиган жойларини Хожа Калонга иноят қилдим. Унга яна Ҳиндустоннинг ўзидан уч-тўрт лак фойда келтирадиган Ҳурам (Куҳром) вилояти ҳам берилди. Хожа Мирмиронни ҳам Кобулга жўнатишига қарор қилдик. Совгаларни олиб бориш унинг зиммасига юклатилди. Мулла Ҳасан Сарроф ва Тўка ҳиндуга уларни қабул қилиб олиш тайинланди.

Хожа Калон Ҳиндустонни шунчалар ёмон кўрарди, кетаётиб, Деҳлидаги уйи деворига шундай байтни ёзибди:

*Агар бахайру саломат гузар зи Синд
кунам,
Снёхруй шавам, гар ҳавон ҳинд кунам.
(Мазмуни:*

*Агар Синд дарёсидан сог-саломат ўтиб олсам,
Ҳиндистонни яна ҳавас қилгудек бўлсам,
юзим қаро бўлай.)*

Биз Ҳиндустонда қолган бир пайтда бундай истеҳзоли байт айтиш ва уни ёзиб қўйиш адабсизлик эди. Кетишининг ўзи

кўнглимга бир гашлик солган бўлса, бундай қочирими уни икки баробар қилди. Мен бадиҳа қилиб бир рубоий ёзиб жўнатдим:

*Юз шукур де, Бобурка, кариму гаффор,
Берди сенга Синду Ҳиндуд мулки бисёр.
Иссиқлигига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай дессанг Газни бор.*

Бу пайтда илгарилари мартабаси жуда паст булган, бундан икки-уч йил бурун оға-иниларини тўплаб, чақириб, умуман, ўзига катта жамоа тўплаган Мулло Опоққа ўрукзай ва Синд қиргогидаги баъзи афғонларни бериб, Куйилга юбордик. У ерларда бўлган ёйотарлар ва сипоҳийларга биз томонга оғдирадиган чақириқ фармонлари юборилди.

Шайх Гуран қошимга эътиқод ва ихлос билан келиб, хизматимга кирди. Миёни дуоб ёйчиларидан икки-уч минг сипоҳийни ҳам хизматимга олиб келди. Алихон Фармулийнинг ўғиллари ва қариндошлари Юнус Али билан Дехли ва Агранинг орасида, у Ҳумоюнни йўқотиб қўйиб, адашиб юрган чоғида учрашиб қолишади. Кичик жангда Юнус Али душманни енгиги Алихоннинг ўғилларини асир қилиб, ҳузуримга олиб келганди. Шу муносабат билан Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза мўгулга Алихоннинг асир тушган уғилларидан бирини қўшиб, шундай нотинч замонда Меватга кетган Алихонга чақириқ хати билан юборилди. Уни олиб келишди. Алихонга илтифот курсатиб, йигирма беш лак даромад берадиган вилоятлардан берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Ферузхон Сарангхоний бошлиқ бир неча амирлар Пураб тогида бирлашиб исён кўтарган амирлар устига жўнатилганди. Мустафо бу бўйсунмас амирлар билан кўп ва яхши жанг қилди, бир неча бор уларни енгди. Иброҳимнинг мағлубиятидан бироз илгари Мустафо ўлди. Шайх Боязид унинг укаси эди. Иброҳим муҳим ишлар билан банд эди, дарҳол уни акасининг одамлари ва ишига бош қилиб қўйди.

Ферузхон, Шайх Боязид, Маҳмудхон Нуҳоний, қози Жийа келиб хизматимга келдилар. Уларга ҳам кутганларидан ортиқ эътибор ва шафқатлар кўрсатиб, Ферузхонга Жўнпурдан бир карўру қирқ

олти лаку беш минг танга; Шайх Боязидга Аваддан бир карўру кирқ саккиз лаку эллик минг танга, Маҳмудхонга Фозипурдан тўқсон лаку ўттиз беш минг танга ва қози Жийага Жўнпурдан йигирма лак даромад берадиган ерлар ҳадя иноят бўлди.

Шаввол ойи байрамидан бир неча кун ўтган ҳам эдики, Султон Иброҳимнинг хос саройи ўртасидаги тош устунли, гунбазли айвонида катта суҳбат уюштирилди. Ҳумоюнга чорқаб (шоҳларнинг маҳсус кийими), камар шамшир ва олтин эгарлик чопқир от, Чин Темур Султон, Маҳдий Хожа ва Муҳаммад Султон мирзога ҳам чорқаб, камар шамшир ва камар ханжарлар совға қилинди. Яна бек ва йигитларга мансабига яраша камар шамшир, камар ханжар ва сарполлар инъом қилинди. Ҳаммаси қуйида қисқача қилиб битилди: икки чопқир от эгари билан; қимматбаҳо тошлар билан безатилган икки дона камар шамшир; безакли ханжардан йигирма беш дона; безакли дудама ханжардан ўн олти дона; икки дона безакли шамшир; олтин сопли ҳинд пичноқларидан бир дона; чаҳорқаб (шона кийим)дан тўртта; йигирма саккизта жун чакмон.

Суҳбат куни жуда кўп ёмгир ёғди. Ўн уч марта ёмгир ёғди. Баъзиларга ташқаридан жой теккан эди, ҳаммаси жиққа ҳўл бўлди.

Муҳаммад кўкалдошга Самана вилоятини ҳадя этиб, Санбалга юриш учун илгор тайинланди. Ҳисори Феруза Ҳумоюнга мукофот тариқасида берилган эди, Санбални ҳам Ҳумоюнга ҳадя қилдим. Ҳиндубек Ҳумоюннинг олдида қолган эди. Шу боис Муҳаммадийнинг ўрнига Санбалга илгор қилиб Ҳиндубек, Каттабек, Малик Қосим Бобо Қашқа ака-укалари билан, Мулло Оғоқ, Шайх Гуран Миёни дуоб ёйчилари билан илгор қилиб юборилди.

Қосим Санбалийдан уч-тўрт марта одам келиб, Бибан ҳаромхўр Санбални қамал қилиб, унинг ҳимоясини заифлаштириди, илгор юборинглар, деган хабарни берди. Бибан шу сифату кўриниши билан биздан қочиб кетгач, тоф этакларига борди. Ўша ерларда қочиб юрган афғон ва ҳиндустанликларни йигиб,

ушбу тўполонлар чогида Санбални буш кўриб, келиб уни қамал қилибди.

Ҳиндубек, Каттабек ва илгорга (олд қўшинга) тайинланганлар Аҳар кечигига келиб, сувдан ўта бошлайдилар. Малик Қосим Бобо Қашқани ака-укалари билан бирга олдинга юборадилар. Малик Қосим сувни кечиб ўтган юз-юз эллик кишиси ва биродарлари билан илдам юриб, пешин намози пайти Санбалга етиб боради. Бибан ҳам қўшин тортиб, ўрдусидан чиқади. Малик қосим тез бориб, қўргонни айланиб ўтади ва жангни бошлаб юборади. Бибан қаршилик кўрсатолмай қочади. Жангчиларимиз бир туда кишисининг бошини кесиб, бир нечта фил, жуда кўп отлари ва бошқа улжаларни қўлга киритади.

Эртаси тонгда илгор беклари ҳам етиб боради. Қосим Санбалий келиб улар билан куришади, лекин қўргонни уларга топшириш хуш келмайди ва ҳийлалар қиласди.

Бир куни Шайх Гурэн, Ҳиндубек улар билан сўзлашиб, бир баҳона толиб, Қосим Санбалийни бу беклар олдига олиб келади ва бизнинг одамларимизни Санбал қўргонига киритади. Қосим Санбалийнинг юки ва одамларини сог-саломат қўргондан чиқариб юборадилар.

Байанага Қаландар пиёдани жўнатиб, Низомхонга ваъда ва таҳдид билан фармонлар юборилди. Мана бу қитъа бадиҳа қилиб, ёзиб юборилди:

*Бо турк ситета макун, эй мири Байана,
Чолокию мардона турк аёнаст.*

*Гар зуд наёни насихат нақуни гўш,
Онжоки аёнаст чи ҳожат ба баёнаст.*

(Мазмуни: Эй Баяна мири, турк билан уйнашма, туркнинг эпчиллиги ва мардлиги ҳаммага аён. Агар тез келиб насиҳатни қулоққа олмасанг, аён бўлган гапни баён қилишнинг нима ҳожати бор.)

Байана қўргони Ҳиндустаннинг машҳур қалъаларидандир. Бу ақлсиз пасткаш одамча қалъанинг мустаҳкамлигига ишониб, жигилдонига сиғадиганидан ҳам кўпроқ нарсалар сўраб юборибди. Ундан келган кишига яхши жавоб қилганим йўқ. Қалъани эгаллаш учун қуролярог тайёрлашга машғул бўлдик.

Бобоқулибек Муҳаммад Зайтунга ваъда ва таҳдид фармонлари юборилди. У ҳам узрлар айтиб, турли айёрликларни ўйлай бошлади.

Коғир Раана Сангаа Кобулда эканимизда хайриҳоҳлик билан элчи юборган ва биз шундай келишиб олган эдик: агар подшоҳ (яъни, мен) у тарафдан Деҳли вилоятига борсам, Раана Сангаа бу тарафдан Огра устига юриши керак.

Мен Иброҳимни енгдим ва Деҳлини ҳам, Ограни ҳам қўлга киритдим. Аммо шу пайтгача бу коғирдан чиқиб кетиши учун бирор ҳаракат кўринмади. Анча вақт ўтганидан кейин Кундар деган қўргонни қамал қилди. Маканнинг Ҳасан исмли ўғли ўша ерда эди. Ҳасан Макандан бир неча марта одамлар келди, аммо Маканнинг ўзи ҳали ҳам кўрингани йўқ. Бу атрофдаги Итаъва, Дўлпур, Гвалийар, Байана ҳалигача қўлимга ўтмаганди. Шарқ томонда афғонлар қаршилик кўрсатиб, саркашлик қилардилар. Қанингдан Огра томонга икки-уч манзил нарида лашкар тўплаб ўтирган эдилар. Яқин-атроф ерлардан ҳануз хотиржам эмас эдик. Шу боис Ҳасанга кўмак бериш учун одам ажратолмадик.

Икки-уч ойдан кейин Ҳасан чорасиз қолиб, Кундар қўргонини топширди. Раприйдаги Ҳусайнхон қўрқиб, Раприйни ташлаб қочиб кетди. Раприй Муҳаммад Али жанг-жангга берилди. Итаъвадаги Қутбхонга бир неча бор ваъда ва таҳдид билан фармонлар юборилди. Аммо у на бизни кўришни истади, на Итаъвани ташлаб кетди.

Маҳдий Хожага марҳамат қилиб Итаъвани бердим, Муҳаммад Султон мирзо, Султон Муҳаммад дўлдор, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мироҳур бошлиқ беклар ва хос амалдорлардан анчаси кўмакка Итаъвага жўнатилди. Қанинг Султон Муҳаммад дўлдорига берилди. Ферузхон, Маҳмудхон, Шайх Боязид ва Қози Жийя каби бошлиқларга ҳурмат кўрсатилиб, Пураб томондаги вилоятлардан берилган эди, уларга ҳам Итаъвага жўнаб кетиш буюрилди.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўтирганди, турли ҳийлалар қилиб, келишга шошилмасди. Дўлпурни марҳамат қилиб

Султон Жунайд барлосга бердик ва унга Одил Султон, Мұҳаммадий кукалдош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлуққадам, Абдулло Вали, Жонибек, Пирқули, Шоҳ Ҳусайн йўракий бошчилигидаги кишиларни ёрдамга бериб, уларга Дўлтурни куч билан олиб, Султон Жунайдга топшириб, Байана устига юришларини буюрдик.

Бу лашкарни тақсимлагандан сўнг турк ва ҳинд амирларини чақириб, кенгаш қилиб, ушбу сузларни ўртага ташладим: Пураб тоги томонида саркаш амирлар Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ қирқ-эллик минг киши билан Гангдан ўтиб, Қаннўжни эгаллаб, икки-уч манзил бери келиб ўтирибди. Кофир Раана Санга Кундарни эгаллаб, фитна ва бузгунчиликлар қилиб юрибди. Пашакаал ҳам охирлаб қолди. Ё бу саркашлар устига, ёки кофир устига бостириб бориш зарур ва лозим куринади. Бу яқин-атрофдаги қурғонларнинг иши осон. Катта душманларни енгганимиздан кейин, булар қаерга ҳам борарди.

Раана Сангаани унча ўйламасдик. Ҳамма бир оғиздан дедики, Раана Сангаа узоқда, унинг бу ерларга яқин келиши ҳам маълум әмас. Жуда яқин келиб қолган душманни даф қилиш мұхим ва туғридир.

Бу душманлар устига ўзимиз юриш бошламоқчи әдик, Ҳумоюн подшоҳнинг отланишига ҳожат йўқ, бу хизматни мен бажарай, деб арз қилди.

Унинг бу сўзлари барчага хуш келиб, турк ва ҳинд амирлари бу қарорни маъқулладилар. Ҳумоюннинг Пурабга юриши тайинлангач, Дўлтурга белгиланган лашкарнинг келиб, Чандварда Ҳумоюнга қўшилишлари буюрилди ва Қобулий Аҳмад Қосим чопар қилиб жўнатилди. Итаъва устига юриши таъйинланган Маҳдий Ҳожа, Мұҳаммад Султон мирзо бошлиқ лашкарга ҳам бу ерга келиб, Ҳумоюнга қўшилиш фармони берилди.

Зулқаъда ойининг ўн учинчисида, пайшанба куни Ҳумоюн сафар бошлаб, Оградан уч курўҳ нарида жойлашган Жалесар деган қишлоқчага тушди. У ерда бир кун туриб жўнатди, манзилманзил кўчиб, олдинга йўналди.

Ушбу ойининг йигирманчисида, пайшанба куни Ҳожа Калонга Қобулга жунаб кетиши учун рухсат берилди.

Доим Ҳиндустаннинг битта катта камчилиги — унда оқар сувнинг йўқлиги, деб ўйлаб юрадим. Қаердаки ўрнашишимиз лозим бўлса, чархлар ясаб, оқар сув ўтказиб, режа билан боялар барпо қилсанк бўлади. Орага келганимиздан бир неча кун кейин мана шу ишни деб Жуун дарёсидан ўтиб, боя қуриш учун ерларни куриб чиқдик. Бу ерлар шу қадар кўримсиз ва ҳароб әдики, уни кўнглимиз тортмай ва қониқмай яна сувдан кечиб, кетдик. Бу ернинг кўримсиз ва ёқимсизлиги туфайли чорбог ҳақидағи фикрларим ҳам хаёлдан кўтарилиди. Аммо Орага бунча яқин бошқа бўш ер ҳам йўқ әдики, бир неча кундан сўнг иложисиз, шу ернинг ўзида иш бошладик. Аввал катта қудуқ қазилди, ҳозир ҳаммом суви ўша ердан олинади. Яна анбилий дараҳтлари ўсиб ётган ва саккиз бурчакли ҳовуз қурилган бир бўлак ерда ишладик. Ундан сўнг катта ҳовуз ва ҳовли барпо бўлди. Кейин тош иморат олдидаги ҳовуз ва толор қурилди. Ундан сўнг „Хилватхона“ боягаси ва уйлар бино бўлди. Ундан сўнг ҳаммом қурилди. Бундай кўримсиз ва бетартиб Ҳиндда яхши тартибли бинолар ва текис боялар барпо этилди. Ҳар гўшада, ҳар бурчакда ёқимли гулзорлар, ҳар бир гулзорда тартиб билан экилган яхши гул ва настаранлар этилди.

Ҳиндустаннинг яна уч нарсасидан қийналардик: биринчиси — унинг иссиғи; иккинчиси — чанги; учинчиси — қаттиқ шамоли. Ҳаммом ҳар учаласининг зиёнини даф қила оларкан. Ҳаммомда чанг ва шамол нима қилсин. Иссиқ кунлари у ер шу қадар совуқ бўладики, одам ҳатто совқотиши ҳам мумкин. Ҳаммомнинг иссиқ сувли ҳовуз жойлашган битта ҳужраси фақат тошдан қурилган. Пастки қисми оқ тошдан, қолган бошқа тарафлари — ери ва шифти бутунлай Байананинг қизил тошлари билан қопланган.

Яна Халифа, Шайх Зайн, Юнус Али ва кимга дарё ёқасидан ер теккан бўлса, чиройли, яхши йўсунда бояча ва ҳовузлар барпо этилар. Лаҳур ва Дипалпур усули билан чархлар ўрнатиб, оқар сувлар келтирдилар.

Ҳинд халқи бу тартиб ва кўринишдаги жойларни ҳеч қачон курмаганликлари боис Жууннинг бу иморатлар жойлашган тарафига Қобул деб ном қўйишибди. Яна қурғон ичиди Иброҳимнинг иморатлари билан шаҳар қўргони девори орасида бир буш ер бор эди. У ерга ҳам ўнга-ўн ҳажмида катта бир вайн барпо эттиридим. Ҳиндустонликлар тилида зинали катта қудуқ „вайн“ деб аталади. Ушбу вайн чорбогдан олдинроқ бино қилинган эди. Уни айни пашакаалда қазидилар. У бир неча марта упирилиб тушиб, ишчиларни босиб ҳам қолди. У Раана Сангаага қарши олиб борган газотдан сўнг қуриб битказилди. Унинг тошига битилган тарихда ҳам газотдан кейин якунланганига ишора қилганлар. Жуда чиройли вайн бино бўлибди. Вайннинг пастки қисмida уч айвони бўлиб, уларнинг йўли зинанинг ўзидан қудуққа олиб тушади. Битта йўл ҳар уч айвонга олиб боради. Ҳар бир айвон бир-биридан уч зина тепада жойлашган. Пастдаги айвондан сув тортилган чогда сув бир зина қўйига тушади. Юқориги айвонга баъзан — пашакаал вақти сув кўпайгандан сув чиқади. Ўрта қаватда бир ҳужрали айвон бўлиб, бу айвон яқинида сув чархи ўрнатилган гунбаз бор. Ҳўқиз шу гунбаз ичиди чархни айлантиради. Юқориги қаватда бир айвон қурилган. Ташқаридан — ҳовли саҳнидаги қудуқдан беш-олти зина пастроқда, икки томондаги зинадан ҳам бу айвонга йўл боради. Ўнг тарафга юрилса, йўлнинг қаршисида тарих битилган тош бор. Бу қудуқнинг ёнида яна бир қудуқ қазилиб, ушбу қудуқнинг туби аввалги қудуқнинг ўртасидан бир оз юқорироқда бўлади. Айтиб ўтилган гунбазда чарх ҳўқизи айланиб, у биринчи қудуқдан бу иккичи қудуққа сув келтиради. Иккичи қудуққа яна бир чарх ўрнатилган. Бу чарх орқали сув тепаликка чиқади. У тепалик усти билан юқори боққа оқиб боради. Қудуқ зиналари чиқадиган ерда ҳам бир иморат барпо қилинган. Бу қудуқ деворидан ташқаридан бир тош масжид қурилган. Аммо уни ҳинд усулида жуда ёмон қилиб қуришган.

Ҳумоюн уруш сафарига отланган фурсатда Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ саркапи амирлар Жажмавда тўпланиб утирган эдилар. Ўн-ўн беш курӯҳ йўл юргандан кейин Ҳумоюн Мўминatkани хабар топиб келтиришга жўнатади. Аммо уни мол тутишга юборса арзийди. Бирор яхши хабар топиб келтиролмайди. Мўминatkанинг яқинлашганидан хабар топган душман тўхташга куч тополмай, қочиб кетади. Муминatkадан кейин Қисмтой, Бобоҷуҳра ва Бўчкани хабар келтириш учун юборадилар. Бу борганлар душманнинг тумтарақай бўлиб қочгани хақида хабар келтиришади. Ҳумоюн бориб, Жамжавни эгаллайди. У ердан ўтиб Далмав атрофига келганида Фатҳон Серваний келиб, у билан қўришади. Ҳумоюн Фатҳон Серванийни Маҳдий Ҳожа ва Муҳаммад Султон мирзога қўшиб, бизнинг олдимизга юборди.

Шу йили Убайдхон Бухородан лашкар тортиб Марвнинг устига бостириб келди. Марвнинг арқида ўн-ўн беш фуқаро бор экан. Убайдхон Марвни эгаллаб, бу одамларни қириб, Марв тўғонини қирқ-эллик кун bogлаб, Сарахс устига юрди. Сарахсда ўтиз-қирқ қизилбош бор экан. Улар дарвозани ёпиб, қўргонни бермаганлар. У ернинг халқи буларга ҳужум қилиб дарвозани очадилар. Ўзбаклар қириб, бу қизилбошларни ҳам қирадилар. Сарахсни олгандан кейин Тус ва Машҳад устига бостириб борадилар. Машҳад эли чорасиз қолиб, таслим бўлади. Тусни саккиз ой қамал қилиб, сулҳ йўли билан қўлга оладилар. Аммо тузган аҳдида турмай эр кишиларнинг барчасини қириб, аёлларини асир қилиб олади.

Худди ўша йили Султон Музаффар Гужаратийнинг ҳозирда отасининг ўрнига Гужаратта подшоҳ бўлган Баҳодурхон исмли ўғли отасини ёмонлаб Султон Иброҳимнинг ҳузурига келди. Султон Иброҳим уни ҳурмат билан қарши олмади. Панипат вилоятларида эканимизда менга мактублари келди. Мен ҳам илтифотли ва мушфиқ фармонлар юбориб, уни олдимга чақирдим. У келмоқчи ҳам бўлди. Кейин фикри ўзгариб, Иброҳим қўшинидан ажралди ва Гужаратга жўнаб кетди.

Шу пайтлари унинг отаси Султон Музaffer вафот этиб, акаси Искандаршоҳ — Султон Музafferнинг катта угли отаси ўрнига Гужаратга подшоҳ бўлди. Муомаласининг ёмонлигидан Имодулмулк деган қули кўпчилик билан келишиб, Искандаршоҳни бўғиб ўлдирди ва ҳали йўлда келаётган Баҳодурхонни чақириб, отасининг ўрнига ўтқазди. Баҳо-

дурхонга Баҳодуршоҳ лақаби берилди. Бу ҳам яхши иш қилди, яъни Имодулмулкни кўрнамаклик қилгани учун ўлдирб жазосини берди. Отасидан қолган ундан бошқа беклардан ҳам кўпини ўлдирди. Уни қонхўр ва худодан қўрқмайдиган бебош йигит, деб ҳисоблайдилар.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ УЧИНЧИ(1526-1527) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Муҳаррам ойида Бек Вайс Форуқнинг туғилгани ҳақида хабар келтириди. Гарчи ундан олдин бир пиёда бу хабарни келтирган бўлса-да, аммо суюнчисига Бек Вайс шу ойда келди. Чақалоқ шаввовл ойининг йигирма учинчисида, жума кечаси туғилди, унга Форуқ деб исм қўйилди.

Байана ва бизга келиб қўшилмаган баъзи қўргонларни ўқча тутиш мақсадида Устод Алиқулига катта тўп (замбарак) қўйиш буюрилган эди. Ўчоқ ва бошқа керакли нарсаларни тайёр қилиб, менга одам юборди. Муҳаррам ойининг ўн бешинчисида, душанба куни устод Алиқулининг тўп қўйишини томоша қилгани бордик. Тўп қуядиган ернинг атрофига саккиз ўчоқ қуриб, асбобларни эритиби. Ҳар бир ўчоқнинг тубидан тўп қўйиладиган қолипга тўғри келадиган биттадан нов қазиб тайёрланган. Биз боргач, у ўчоқларнинг тешикларини очди, ҳар бир новдан эриган қурол-ярог сувдек шариллаб қолипга оқиб киради. Бироздан кейин қолип тўлмасидан бу ўчоқлардан келаётган эритманинг келиши аста-секин тўхтади. Ўчоқ ёки темирда бирор камчилик бўлган шекилли. Устод Алиқули жуда ёмон аҳволга тушиб қолди. У ҳатто ўзини қолипдаги эриган мис ичига ташлаб юборай деди. Устод Алиқулига тасалли бериб, сарпо кийдириб, бу хижолатдан қутқардик. Бир-икки кун ўтиб, қолип совуганидан сўнг уни очишиди. Устод Алиқули жуда хурсанд бўлиб, тўпнинг тош уйи камчиликесиз, дорихонасини қўйиш осон, деган хабарни юборди. Қозоннинг тош уйини чиқариб, ёрдамчиларига уни ислоҳ қилишни тайинлаб, ўзи қозоннинг (тўп-

нинг) дорихонасини қўйиш билан машғул бўлди.

Маҳдий Хожа Фатҳон Серванийни Ҳумоюннинг олдидан олиб келди. Улар Ҳумоюн билан Далмавда ажралишибдилар. Фатҳонни яхши қабул қилиб олиб, унга отаси Аъзам Ҳумоюннинг ерларига яна бошқа вилоятларни ҳам қўшиб бердик. Бир карўру олтмиш лаклик даромад келтирадиган вилоятлар берилди.

Ҳиндустонда баланд обрўли амирларга турли унвонлар берилади. Улардан бири — Аъзам Ҳумоюн унвонидир. Яна бири — Хонижажон ва бошқаси — Хониҳонон. Фатҳон отасининг унвони — Аъзам Ҳумоюн эди. Углимнинг исми Ҳумоюн бўлганлиги боис бировга бундай унвон беришни ножуя деб ўйлаб, бу унвонни бекор қилдим. Фатҳон Серванийга Хонижажон унвони берилди.

Сафар ойининг саккизинчисида, чоршанба куни дараҳтларнинг юқори тарафидаги катта ҳовуз бўйида ёзлик бино (шомиёна) тикилиб мажлис қилдик. Фатҳон Серванийни бу шароб мажлисига таклиф қилиб, шароб бериб, унга ўзим кийган дастор (салла) ва бош-оёқ кийимим инъом этилди. Бундай иноят ва илтифотлар билан уни хурсанд қилиб, ўз вилоятига кетиши учун рухсат берилди. Унинг ўғли Маҳмудхоннинг доим менинг хизматимда бўлишига қарор қилинди.

Муҳаррам ойининг йигирма тўртинчисида, чоршанба куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдорни Ҳумоюннинг олдига шундай буйруқ билан шошилинч жунатдик: Оллоҳга шукр, Пураб душманлари қочиб кетибди. Бу юборилган киши етиб боргач, Жўнпурга бир неча муносиб бекларни тайинлаб, ўзинг лашкарни олиб,

биз томонга тезда етиб кел. Раана Сангаа кофир яқинга келибди, унинг ташвишини асосий иш деб билайлик.

Хумоюннинг лашкари Пураб томонга кетганидан сўнг Турдигек, Қўчбек, ииниси Шерафган, Муҳаммад Халил ахтабегига ака-ука ва ахтачилари билан, Рустам туркманга ака-укаси билан ва яна ҳиндустонликлардан Равуй Серванийга Байана ерларига бориб, ҳужум қилиб, талаш буюрилди. Агар қўргон ҳимоячиларини ваъда ва ишонтириш йўли билан биз томонга қаратса олишса, қаратишсин. Бўлмаса, уларга ҳужум қилиб, талаб, душманни ожиз қолдиришсин.

Низомхоннинг Оламхон исмли бир акаси Байананинг Таҳангар қўргонида эди. Унинг одамлари қайта-қайта келиб, бизга бош эгиб, хайриҳо бўлдилар. Бу Оламхон „Агар подшоҳликдан бир гуруҳ лашкар тайинланса, мен Байана ва бу қишлоқлардаги барча ёйчиларни ваъда ва ишонтириш йўли билан олиб келиб, Байана қўргонини қўлга оламан“, деган масъулиятни ўзига олди.

Бундай қарорга келгач, Турдигек бошлиқ илгор йигитларига: Оламхон узи шу ерлик одам, ўзига бундай хизмат ва вазифани олар экан, Байанага тегишили ишларда унинг тўғри фикрларини маъқуллаб, уларга амал қилинг, деб фармон берилди.

Ҳиндустонликларнинг баъзилари қилич солсалар ҳам, аксарияти ҳарбийлик йўл-йўригидан, сардорлик юриш-туршидан маҳрум ва бебаҳрадирлар. Бу Оламхонга бизнинг илгор қўшилгач, ҳеч кимнинг сўзига қарамай, ишнинг яхшиёмон томонини ўйламай, бу илгорни Байанага яқин олиб боради. Биздан борган илгорда икки юз әллик-уч юзга яқин турк бор эди. Ҳиндустонлик ва унинг атрофидан йигилган лашкар икки мингтадан бир оз кўп эди. Низомхон ва Байанада афғон ҳамда сипоҳий — тўрт мингдан кўпроқ отлиқ лашкар бор эди. Пиёдалари ўн мингдан ошарди. Бу душманни кўриб, билиб, Низомхон юқорида зикр этилган отлиқ-пиёда лашкари билан шу дамнинг ўзидаёт буларнинг устига юради; жадал келиб, кўп отлиқларини жангга солиб, илгор аскарларини қочиради. Акаси Оламхон Таҳангарий-

ни асир олади. Яна беш-олти кишини ҳам қўлга оладилар. Бир қисм партол (сафар асбоб-анжомлари) ҳам қўлдан кетади. Низомхоннинг бундай хатти-ҳаракатига қарамай, унга ваъда ва ишончлар билдириб, бурунги ва кейинги гуноҳларини афв этиб, унга фармонлар юборилди.

Раана Сангаа кофирнинг тезлик билан келаётганидан хабар топгач, унинг бошқа чораси қолмади. У Сайид Рафиъни чақириб, Сайид Рафиъ воситачилигида, қўргонни бизнинг кишиларга топшириб, ўзи Сайид Рафиъ билан келиб, менга хизмат қилиш бахтига мушаррафа бўлди. Мен унга йигирма лаклик вилоят — Миёни дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оға вақтинча Байанага юборилди. Бир неча кундан кейин Байанани Маҳдий Xожага иноят қилиб, тириклий яроғи учун етмиш лак белгилаб, у ерга кетишига рухсат берилди.

Гвалийардаги Татархон Сарангхонийдан одамлари бир неча бор келиб, хизматимга кириши ва хайриҳохлигини билдирарди. Кофир Кундарни эгаллаб, Байанага яқинлашиб қолганда, Гвалийар рожаларидан Дарманкат ҳамда Хонижажон исмли кофир Гвалийар ерларига келиб, қалъага кўз олайтириб, гавғо ва фитна қўзгата бошладилар. Татархон қийин аҳволда қолиб, Гвалийарни менга топшироқчи бўлди. Беклар, хос амалдорлар ва кўпгина сара йигитларнинг барчаси лашкарда, ҳар тарафдаги илгорда эдилар. Раҳимдодга бир неча бҳиралий ва лаҳурликни, Ҳастичи тунқатор (тунги посон)ни ака-укалари билан қушиб, номларини тилга олганим ушбу кишиларга Гвалийарнинг ўзидан вилоятлар тайинлаб жўнатилди. Раҳимдодни Гвалийарда ҳокимиятга ўтқазиб келиш учун Мулла Опоқ ва Шайх Гуранни ҳам юбордик. Булар Гвалийар яқинига борганларида, Татархоннинг фикри ўзгариб, уларни қалъага чорламади.

Ўша пайти, узи дарвеш бўлиб, дарвешлик билан ҳам шуғулланган, мурид ва дўстлари жуда кўп Шайх Муҳаммад Фавс, Гвалийар қўргоннинг ичидан Раҳимдодга, қандай қилиб бўлса ҳам қўргоннинг ичига кириб олинг, бу кишининг фикри ўзгариб, ёмон хаёлларга борган, дея одам юборибди.

Бу хабар Раҳимдодга етиши билан у Татархонга: „Қўргон ташқариси кофирлар туфайли хатарли. Мен бир неча киши билан қўргон ичкарисига кирай, қолганлар, майли, ташқарида турсин“, деб айтиб юборади. Кўп уринишлардан сўнг Татархон бунга рози бўлади. Раҳимдод озроқ кишиси билан киргач, бу дарвозада бизнинг одам турсин, деб ўз одамини қўяди. Ҳаатий Пўл дарвозасига у ўз одамларини қўяди. Ўша кечанинг ўзидаёқ Ҳаатий Пўлдан бор кишиларини киритади. Эртасига Татархон чорасиз қолиб, қўргонни хоҳлаб-хоҳламай топшириб, чиқиб кетади. Ограга келиб, хизматимга кирди. Унинг тирикчилиги учун Байана ерларидан йигирма лаклик даромади бор жойни тайинладик.

Мұҳаммад Зайтун ҳам ҳеч бир чора тополмай, Дўлпурни топшириб келди ва хизматимга кирди. Унга ҳам бир неча лаклик даромад келтирадиган вилоят иноят қилинди. Дўлпурни холиса қилиб, бирор бекка бермай ўз ихтиёrimda қолдирдим, у ердан солиқ йигиш ҳуқуқини Абдулфатҳ туркманга топшириб, уни Дўлпурга юбордим.

Ҳисори Феруза ерларида Ҳамидхон Сарангхоний паний афғонларининг бир қисмини ҳамда атрофдаги афғонлардан уч-турт минг кишини тўплаб, гавго ва фитна қўзгаётган эди.

Сафар ойининг ўн бешинчисида, чоршанба куни Чин Темур Султонга Аҳмадий парвоначи, Абдулфатҳ туркман, Маликдод Карапий ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошчилигидаги лашкарни қўшиб, бу афғон устига бостириб боришлигини буюрдик. Улар олисдан жадал отланиб, бориб афғонларга яхши ҳужум қилдилар, жуда кўп кишиларини қириб ташлаб, анчагина бошлар юборишли.

Сафар ойининг охирларида Ироқҳа Шаҳзода Таҳмоспга элчиликка кетган Хожагий Асад Сулаймон деган туркман билан келди, кўп совгалар келтирди. Совгалар ичida икки чаркас қизи ҳам бор эди.

Раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида, жума куни галати воқеа рўй берди. Бу ҳақда Кобулга жўнатилган мактубда батафсил ёзилган эди. Ўша мактубнинг ўзини ҳеч нарса қўшмай ва қис-

қартирмай шу ўринда келтираман. Мана ўша мактуб:

„Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526-1527) йили раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида, жума куни катта воқеа рўй берди. Унинг тафсилоти шундай: Иброҳимнинг онаси бадбахт Буъа менинг ҳиндустонликлар қўлидан нарса ейишим ҳақида эшитиб қолади. Воқеа шундай бўлганди. Бундан уч-турт ой бурун, Ҳиндустон овқатларини сира кўрмаганлигим боис Иброҳимнинг ошпазларини келтиришларини буюрдим. Эллик-олтмиш ошпаздан тўрттасини олиб қолдим. Буни эшитган Буъа Итаъвага Аҳмад чошнигирга одам юборади. Ҳиндустонликлар баковулни (бош ошпазни) чошнигир (подшоҳ учун тайёрланадиган овқат назоратчиси) дейдилар. Бир чурининг қўлига Буъа тўрт буқланган қоғозда бир тувла заҳар беради. Бир тувла икки мисқолдан бир оз кўпроқ келади. Уни, аввалроқ айтиб ўтганимиздек, Аҳмад чошнигирга элтиб беришни тайинлайди. Аҳмад уни бизнинг ошхонадаги ҳиндустонлик ошпазга бериб, қандай бўлмасин, заҳарни менинг ошимга солиши тайинлаб, эвазига тўрт вилоятни ваъда қиласди. Аҳмад чошнигирга заҳар олиб бориб бериши лозим бўлган чўрининг ортидан заҳарни олиб борган ёки бормаганлигини билиш учун бошқа бир чўрини жўнатади. Яхшиямки, заҳарни қозонга эмас, товоққа солганлар. Қозонга солмаганлигининг сабаби шуки, мен ҳар доим баковулларга ҳиндустонлик ошпазлардан эҳтиёт бўлишни таъкидлардим ва улар қозонда овқат пишаётган пайти уни тотиб кўрадилар. Овқат тортилаётган маҳали бизнинг бадбахт баковуллар гафлатда қолади. Ошпаз чинни идишга юпқа нонни қўйиб, унинг устига ўша қоғоздаги заҳарнинг ярмидан камроғини сепади, заҳарнинг устига ёғли қайлани солади. Агар заҳарни қайла устига сепганида ёки қозонга солганида, ёмон бўларди. Саросимага тушиб, заҳарнинг ярмидан кўпини ўчоққа ташлаб юборади.

Жума куни кечқурун, аср намозидан сўнг овқатни тортилар. Қуён гўштидан пиширилган овқатдан анча едим. Зардак қайладан ҳам тотиб кўрдим. Бу за-

ҳар солинган Ҳиндустон овқатининг устидаги бир икки бўлганинига еб кўрдим, қайладан едим, ҳеч қандай нохуш таъмни сезмадим. Қовурилган гўштдан бир-икки булак едим. Кўнглим беҳузур бўлди. Ўтган куни қовурилган гўшт еганимда, унда нохуш бир маза бор эди, кўнглим айнишини ўшандан, деб билдим. Яна кўнглим бир агдарилди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглим беҳузур бўлиб, қусиб юборай дедим. Охир қарасам, бўлмайдиган, ўрнимдан турдим. Обхонага боргунча йўлда яна бир бор қусиб юборай дедим. У ерга киргач, кўп қусдим. Мен ҳеч қачон овқатдан кейин, ҳатто ичганимда ҳам қусмасдим. Кўнглимга шубҳа тушди. Ошпазни ушлаб туришларини ва ушбу қусуқни итга бериб, итни қўриқлаб туришларини буюрдим. Эртасига бир паҳарга (уч соатга) яқин ит беҳол бўлиб, қорни дамлангандек бўлди. Ҳар қанча тош билан урсалар ҳам, ағдариб кўрсалар ҳам ўрнидан қимириламади. Туш пайтигача ит шу ҳолда ётди, кейин ўрнидан турди, ўлгани йўқ. Бир-икки хос соқчиларим ҳам бу овқатдан ейишганди. Эрталаб улар ҳам кўп қусдилар, бирининг аҳволи жуда ёмон эди, охир-оқибат ҳаммаси халос бўлди. Мисра:

Расида буд балое, vale bakhayr guzapt.

(Мазмуни:

Бир бало етишган эди, бироқ яхшилик билан ўтиб кетди.)

Тангри менга қайтадан жон берди. Худди у дунёдан келгандек, онадан энди туғилгандек эдим. Мен хаста эдим, тирилдим. Жон қадрини, Оллоҳ номи билан қасам ичаман, энди билдим.

Султон Муҳаммад бахшига ошпазни эҳтиёт қилиб асрашларини буюрдим. Қийнасан, зикр этганимиздек, ҳаммасини бирма-бир айтиб беради.

Душанба — девон куни улуг, шарафли кишилар, амир ва вазирларнинг деонда ҳозир бўлишларини тайинладим. Ўша икки эр киши ва икки аёлни олиб келиб, сўроқ қилдик. Улар воқеани бутун тафсилотлари билан айтиб бердилар. Чошнигирни пора-пора қилдирдим. Ошпазни тириклайн терисини шилдирдим.

Аёллардан бирини филнинг оёқлари остига ташлаттиридим. Иккинчисини қамаб қўйдим. У ҳам қилган ишига яраша жазосини олади.

Шанба куни бир коса сут ичдим. Якшанба куни ҳам бир коса сут ичдим, „гили маҳтум“ни араққа аралаштириб ичдим. Душанба куни сутга „гили маҳтум“ни аралаштириб, „тарёки форуқ“ни эзид ичдим. Сут ичимни анча сурди. Ойнинг бошида, сешанба куни куйган сафродек қора-қора нарсалар йўқ бўлди. Оллоҳга шукрки, ҳозир касалликдан ҳеч қандай асар қолмади. Жон шу қадар азиз нарса эканини шу пайтгача билмаган эканман. Шундай мисра бор:

Ким улар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини.

Қачон бу даҳшатли воқеа ёдимга тушса, беихтиёр ўзга бир ҳолатга тушаман. Тангри таоло меҳрибончилик кўрсатиб, менга қайта бошдан жон бағишилади. Бунинг шукрини қай тил билан ифодалай. Кўнгилларда турли шубҳа-гумонлар пайдо бўлмасин деб, мен нимаики содир бўлган бўлса, ҳаммасини батафсил, шарҳи билан битдим. Гарчи тилга, оғизга ҳам сигмайдиган қўрқинчли воқеа юз берган бўлса ҳам, Тангрига шукрки, менинг яна кун кўрарим бор экан. Ҳаммаси бешикаст ва яхшилик билан ўтди. Кўнглингизга ҳеч бир ташвиш ва ҳавотир тушмасин, деб раби ул-аввал ойининг йигирманчисида, сешанба куни чорбоғда эканимда битилди“.

Бу ташвишлардан қутулишим билан битилган ушбу хатни Қобулга юбордим. Модомики, бу бадбахт кампир бундай катта гуноҳни содир этган экан, Юнус Али ва Ҳожагий Асадга унинг пул ва нарсалари, қул ва чўриларини олиб қўйгандан сўнг, ўзини Абдурраҳим шиговулга эҳтиёт қилиб сақлаш учун топшириш буюрилди. Унинг набираси, Иброҳимнинг ўғлига авваллари жуда ҳурмат ва эҳтиром билан кўз-қулоқ бўлиб турардик. Модомики, менинг жонимга қасд қилганлар шу оиласдан чиққан экан, Иброҳимнинг ўғлини бу ерда ушлаб туришни тўғри, деб ҳисобламадим ва раби ул-аввал ойининг йигирма тўққизинчисида, пайшанба куни уни Комроннинг

ҳузуридан баъзи ишлар билан келган Мулло Сарсонга қўшиб, Комроннинг олдига юборилди.

Ҳумоюн Пураб тогидаги душманлар устига бостириб бориб, Жўнпурни эгаллади, гозипурга Носирхоннинг устига жадал борди. Бундан хабар топган Насирхон Ганг дарёсини кечиб ўтибди. Шунда Ҳумоюн Гозипурдан Харийдинг устига бостириб борди. У ердаги афғонлар ҳам бундан хабар топиб, Сару сувини кечиб ўтишибди. Аскарлар Харийдин талаб, ортга қайтдилар. Менинг қароримга биноан, Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайдни бир қисм сара йигитлар билан Жўнпурда қолдириб, қози Жийани ҳам улар билан бирга бўлишини тайинлади. Авадга Шайх Боязидни қўйди. Бу ишларни қўлга олиб ҳамда тартибга солиб бўлгач, Курада Маникпур атрофидан Ганг дарёсини кечиб ўтиб Калпий йўли билан менинг олдимга кела бошлади. Бу вақтда Калпийда бўлган Оламхон ва Жалолхон жагҳатдан хабарлар келиб турарди, ўзлари келмасди. Ҳумоюн Калпий тўғрисига етганида, одам юбориб, унинг кўнглидан қўрқувни чиқариб ташлади ва ўзи билан бирга олиб келди.

Раби ул-охир ойининг учинчисида, якшанба куни „Ҳашт биҳишт“ bogiga Ҳумоюн келиб, ҳурматимни жойига қўйди. Шу куни Хожа Дўст Хованд ҳам Кобулдан келди.

Ўша кунлари Маҳдий Хожанинг одамлари „Раана Сангаанинг юриши аниқ булиб қолди“, деган хабарлар билан устма-уст кела бошлади. Ҳасанхон Меватий ҳам Раанага қўшилиш ниятида эмиш. Ҳаммадан олдин шулар ҳақида ўйлаш керак. Лашкардан илгарироқ битта ёрдамчи қисм ҳам Байанага келса, давлатимизга муносиб иш бўлади, деб лашкарни отлантиришга азму қарор қилиб, Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос, Каттабек, Қисмтой Бужака бошчилигидаги лашкарни ўзимиздан олдин илгор қилиб Байанага юбордик.

Ҳасанхон Меватийнинг Ноҳирхон исмли ўғли Иброҳим билан бўлган урушда қўлга тушган эди, уни гаровда ушлаб тургандик. Шу боис унинг отаси Ҳасан-

хон яширинмасдан олдимизга келиб-кетиб турарди. Ҳар доим ўғлини қайтаришимизни илтимос қиласди. Баъзи мулоzимларнинг хаёлига Ҳасанхоннинг майлига қараб, ўғли қайтариб берилса, у кўпроқ биз томонга мойил булиб, бизга яхши хизматлар қиласди, деган фикр келди. Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонга сарпо кийдириб, отасига ваъдалар қилиб рухсат берилди. Бу мунофиқ пасткаш ўғлига рухсат тегишини кутиб, тўхтаб турган экан. Ўғлининг озод бўлганидан хабар топиши билан, ўғли олдига етиб бормасидан олдиноқ, Алвардан чиқиб келиб, Тўдада Раана Сангага қўшилди. Бундай вазиятда унинг ўғлига рухсат бериб юбориш ўринсиз бўлган экан.

Бу фурсатларда ёмгир жуда кўп ёғарди, доим сұхбатлар қурадик. Ҳумоюн ҳам бу сұхбатларда иштирок этарди. Гарчи у ичкиликни хуш кўрмаса ҳам, бир неча кун бу ноўрин ишни қилди.

Ўша замонда булиб ўтган қизиқ воқеалардан бири мана будир: Ҳумоюн Қалъайи Зафардан Ҳиндустон лашкарига қараб келаётганида йўлда Мулло Бобо Пашагарий ва унинг укаси Бобо Шайх қочиб Кетин Қаро Султоннинг олдига бордилар. Балхликлар қаршилик кўрсатишга ожизлик қилдилар. Балх Кетин Қаро Султоннинг қўлига ўтди. Бу қовоқ-калла пасткаш укаси билан бу тарафдаги ишларни ўз зиммасига олиб, Айбак, Хуррам ва Сорбог атрофларига келади. Шоҳ Искандар Балхни берганидан кейин саросимага тушиб, Фўрий қалъасини ўзбакка беради. Мулло Бобо билан Бобо Шайх ўзбакнинг бир неча одами билан Фўрий қўргонига кириб келадилар. Мирҳаманинг қўргони жуда яқин бўлгани боис бирор-бир чора қилолмай, ўзбакнинг қўлига тушади. Бир неча кундан кейин Мирҳамани унинг одамлари билан бу ердан кўчириб, Балх томонга олиб бориш мақсадида Бобошайх бир неча ўзбак одамлари билан Мирҳаманинг қўргонига келишади. Мирҳама Бобо Шайхни қўргонига туширади. Қолганларга ҳар ер-ҳар ердан чодир беради. Мирҳама Бобо Шайхни қилич билан жароҳатлаб, бир неча кишиси билан банди қилиб Тенгрибердининг олдига — Қундузга чопар жўнатади. Тангриберди Ёрали ва Абдул-

латифга бир неча сара йигитларини қўшиб жўнатади. Булар етиб келгунлари чар, Мулло Бобо ўзбакнинг одамлари билан Мирҳаманинг қўргонига келиб урушмоқчи бўлади, лекин ҳеч нарса қилолмайдилар. Мирҳаманинг аскарлари Тенгрибердининг одамларига қўшилиб, Қундузга келдилар.

Бобо Шайхнинг бир укаси ёмон экан, шунинг учун бошини кесдилар ва уша кунлари Мирҳама уни олиб келди. Мирҳамани меҳр ва шафқат билан ҳаммадан устун куриб, тенгдош ва ўхшашлари ичидаги алоҳидаги кўрдим. Боқи шиговорул (подшоҳликда элчи ва меҳмонларни кутишга таъйинлаган киши) кетаётганида бу икки қари бадбахтнинг ҳар биттасининг бошига бир сердан олтин ваъда қилгандим. Эсга олинган совглардан бошқа, яна, мана шу ваъдага мувофиқ, бир сер олтин ҳам Мирҳамага берилди.

Айни шу пайтлари Байанага илгор бўлиб борган Қисмтой бир нечта бош кесиб келтирди. Қисмтой билан Бўжака бир нечта қазоқ йигитлар (ҳарбий саргардон йигитлар) билан „тил“ ушлашга борганларида кофирларнинг икки бўлинмаси ҳужумчиларини босиб, етмиш-саксон кишини асир қилиб оладилар. Ҳасанхон Меватийнинг ҳақиқатан Раана Сангага қўшилгани ҳақидаги хабарни Қисмтой айтиб келди.

Ойнинг саккизинчисида, якшанба куни Устод Алиқулининг ўша — аввал тош уйини бенуқсон қуриб бўлган, кейин ўқ соладиган қисми (дорихонаси)ни тайёрлаган катта тўпида тош отишини томоша қилишга бордим. У аср намози пайти тўпдан тош отди. Тош бир минг олти юз қадамга учиб борди. Устод Алиқулига камар-ханжар, сарпо ва бир от инъом бўлди.

Жўмод ул-аввал ойнинг тўққизинчисида, душанба куни кофирларга қарши уруш бошлаш мақсадида сафарга отланиб, шаҳар ташқарисидаги ерлардан чиқиб, далада тўхтадик. Бу ерда уч-тўрт кун лашкар йигиш ва улар учун қурол-аслаҳа тайёр бўлишини кутиб тўхтаб турдик. Ҳинди斯顿ликларга тўлиқ ишончим бўлмагани боис уларнинг амирларини турли тарафларга ил-

гор қилиб жўнатдим. Оламхон қўл остидагилари билан Гвалийарга Раҳимдода га ёрдам бериш учун илгор қилиб юборилди. Макан ва Қосимбек Санбалийни, Ҳомидни ака-укаси билан ва Муҳаммад Зайтунни Санбалга илгор қилиб белгиладик.

Ушбу қароргоҳда эканимиизда Раана Санганинг бор лашкари билан Байана яқинига келиб қолгани ҳақида хабар келди. Қаровулликка борганлар хабар келтиrolmas, ҳатто қўргонга ҳам кира олмасдилар. Қўргон ҳалқи у ердан анча олдин эҳтиёtsизлик билан чиқадилар. Душман куч билан бостириб келиб, уларни яксон қиласди. Сангархон жанжўҳа ўша ерда шаҳид бўлди.

Бу алғов-далғовда Каттабек совутини ҳам киймай, отилиб чиқади. Бир кофирни отидан йиқитиб олаётган маҳалида бир ҳинд Каттабек навкарларидан бирининг қиличини олиб, унинг елкасига қаратиб солади. Каттабек кўп азобуқубатни бошидан кечирди. Раана Сангага қарши олиб борилган муқаддас урушда бошқа қатнашолмади. Анча вақтдан кейин яхши бўлди. Аммо ногирон бўлиб қолди.

Қисмтой, Шоҳ Мансур барлос ва Байанадан келганларнинг барчаси, билмадим, қўрқанлариданми, ё ҳалқни қўрқитиши учунми, кофирнинг лашкарини жуда чаққон ва ботир деб, кўп мақтаб таъриф қилдилар.

Тўхтаган лашкаргоҳдан Қосим мирохўрни белчилар (ер қазувчилар) билан қўшин тушадиган жой — Мадҳакур вилоятида кўп чоҳлар қаздиришни тайинлаб, жўнатдик.

Жўмод ул-аввал ойнинг ўн тўртинчисида, шанба куни, Огра томонлардан жўнаб, чоҳлар қазилган жойга келиб тушдик. Эртасига у ердан жўнадик. Бу ўлкаларда катта лашкарга суви етадиган бирдан-бир жой Секрийдир, деган фикрга келдим. Кофирнинг сувни эгаллаб, ўша ерга ўрнашиб олиш эҳтимоли бор. Шу боис лашкарнинг ўнг қанот, чап қанот, марказ қисмларини жанговар тартибда сафлаб, Секрий томонга йўналдик. Дарвеш Муҳаммад сорбон билан Қисмтой Байанага келиб-кетиб юрганлари учун бу ерларнинг ер-сувини кўриб-

билиб юради. Уларни Секрий кули ёқасидан қароргоҳ учун жой кўришга ўзимиздан олдинроқ юбордик. Лашкаргоҳга келиб тушгач, Маҳдий Хожа ва Байанадагиларга зудлик билан келиб, бизга қўшилишларини тайинлаб, чопар жўнатдик.

Ҳумоюннинг навкари Бек мирак мўгул бир неча йигит билан кофирдан хабар олиб келиш учун юборилди. Улар кечаси жўнаб кетиб, хабар топиб, эртасига душман одамлари Бусовардан бир курўҳ олдинроққа келиб тушган эмиш, деган хабарни келтирдилар. Шу куни яна Маҳдий Хожа, Муҳаммад Султон мирзо ва Байанадаги илгор келиб қўшилди. Беклар навбат билан қоровулликга тайинландилар.

Абдулазиз қоровуллик навбати келганида орқа-олдига қарамай, тўғри Секрийдан беш курўҳ узоқда жойлашган Канваҳага борибди. Кофир бу пайти олдинга қараб юра бошлаган экан, буларнинг бундай тўхтамасдан илгарилаб бораётганини билиб қолиб, буларнинг устига тўрт-беш минг кишиси шу ондаёқ етиб келади. Абдулазиз ва Мулло Опоқ билан бир минг беш юзча одам бирга эди, душман одамлари сонини ҳисобга олмай, қўл жангига киришадилар. Қўп кишиларни йўқотиб, ортларига қараб жўнайдилар. Бу хабар бизга етиб келгач, у ерга Муҳиб Али халифани навкарлари билан юбордик. Мулло Ҳусайн ва яна баъзи кишиларни шошилинч ёрдамга жўнатдик. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жанг ҳам юборилди.

Илгари қилиб тайинланган Муҳиб Алиниң одамлари етиб боргунларича, душман Абдулазизни сиқиб келиб, байрогини олиб қўйиб Мулло Неъмат, Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг укаси ва яна бир неча кишини асир олиб, шаҳид қилган экан. Булар етиб боргунларида, Муҳиб Алиниң тогаси Тоҳир Табарий олдинга интилади, унга ёрдам етиб бормайди, шу ернинг ўзидаёқ уни қўлга оладилар. Муҳиб Али ҳам уруш пайтида отдан йиқилади. Болту унинг ёнидан келиб Муҳиб Алини олиб чиқиб кетади. Душман бир курўҳ жойгача буларнинг ортидан келаверади. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси кўрингач, улар тўхтайдилар.

Бизга душман жуда яқинлашиб қолди, деган хабар устма-уст келди. Совет кийиб, отларга кежим солиб, қуролланиб, ҳужумга отландик. Мен аробаларни ҳам тортиб боришларини буюрдим. Бир курўҳ йўл юрдик. Душман кишилари ортга чекинган экан. Ёнимизда катта кўл бор эди. Унинг сувини деб шу ерда тўхтадик. Араваларни олдинга истеҳком қилиб занжирлар билан bogладик. Ҳар икки араванинг орасида етти-саккиз қари жой қолдириб, занжир тортиларди. Мустафо Румий рум усулида ароба ясаганди. У жуда чаққон ва киришимли уста. Аравалари яхши эди. Устод Алиқули у билан зиддана муносабатда эди. Шу боис Мустафони ўнг қанотга Ҳумоюндан илгарига қўйдим. Арава киролмаган ерга хуросонлик ва ҳиндустонлик белчи ҳамда кетмончиларни солиб, хандақ қаздирдилди.

Бу кофирнинг бундай илдам келишидан, Байанада олиб борган урушидан ва Шоҳ Мансур, Қисмтой ҳамда Байанадан келганларнинг мақтову таърифларидан кейин лашкар халқи юраксиз бўлиб қолганди. Абдулазизнинг енгилиши яна бир сари бўлди. Халқнинг кўнглини тинчилиш ва қўшинни ташқи томондан ҳимоялаш учун ароба етмаган ерга ёғочдан сепояга (учоёққа) ўхшаш бир нарсалар ясаб, ҳар икки учоёқнинг орасига ҳўқизнинг ҳом терисидан тасмалар ясаб, яшилаб маҳкамлаб bogланди. Бу асбоб ва қуроллар тайёрланиб жойлаштирилгунича йигирма-йигирма беш кун ўтди.

Шу фурсатда Кобулдан Султон Ҳусайн миразонинг қиз набираси, Қосим Ҳусайн Султон ҳамда Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф ва Қивом Үрдушоҳ, яна кимлардир — ҳаммаси бўлиб беш юзтacha киши келди. Мунажжим Муҳаммад Шариф шумнафас ҳам улар билан бирга келди. Шароб учун Кобулга борган Бобо Дўст сувчи ҳам Газнанинг энг яхши шаробларидан уч карвон туяга юклаб, булар билан бирга келди.

Бу пайтда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар, бекорчи гап-сўзлардан, юқорида айтиб ўтганимиздек, лашкар халқининг хавотир ва ваҳимаси янада ошганди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас менга айттолмаётган булса-да, йўлида дуч

келган одамга: шу кунлари Миррих гарб томонда турибди, кимки шу тарафдан туриб уруш қылса — енгилади, деб муболагалар билан ишонтиришга уринарди. Бундай шумнафас нима деса, деди. Құрқиб руҳи тушиб кетган халқнинг күнглини бадтар синдириди. Унинг бундай бекорчи гапларини эшишиб ҳам ўтирамай, қилаётган ишларимизни тұхтатмай, урушга астойдил тайёрланиб, жангга шай булиб турдик.

Ойнинг йигирма иккинчисида, якшанба куни Шайх Жамолга Миёни дуоб ёйчиларидан олиб ҳамда Дәхлидан йигиб, Меватий қишлоқларини босиб, талаб, құлидан келганча хатога йұл құймасликларини тайинлаб, жұнатдым. Токи душманга ұша тарафдан талафотлар бұлсин. Кобулдан келаётган Мулло Турк Алига Шайх Жамолийга құшилиб, Меватни босиб олиш ва талонторож қилишда ҳеч бир камчиликка йұл құймасин, деб фармон бердик. Магфур девонга ҳам шундай фармон бұлди. Улар бориб Меватнинг узоқ чеккасидаги бир неча қишлоқларни босиб, талаб, одамларини асир қилиб олибдилар. Бундан душман унча катта талафот күрмади.

Жұмод ул-аввал ойининг йигирма учинчисида, душанба куни сайр қилишга отландым. Сайр чогида күнглимга бир фикр келди: ҳар доим күнглимда ҳамиша тавба ташвиши юради, шариатга хилоф иш қилиш ҳамиша күнглимга губор соларди, дедимки, эй нафс:

*Чанд болпи за маосият мазакам,
Тавба ҳам бемаза нест бячаш.*

(Мазмұны:

*Қачонгача гуноқ ишлардан завқ оласан,
Тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб күр.)*

*Нече исен била олудалигинг.
Нече ҳирмои аро осудалигинг.
Нече нағсингга бұлурсөя тобе,
Нече умрунгни қилурсөя зөв,
Нияти газз илаким юрубсөн,
Ұлмаккынғын үзига күрубсөн,*

*Кимки үлмак үзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсөкии нетар,
Дур этар жумла маңақидин үзин,
Арнтур барча гуноқидин үзин,
Хуш қилиб үзин бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чогир ичмакликтин.
Олтину нұқра суроқию аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул ზоқ,
Хозир айлаб бориғи синдердүрдүм,
Тарк этиб майни, күнгүл тиңдердүрдүм.*

Синдирилган бу олтин-кумуш май идишлари ва бошқа асбобларни муносиб кишилар ва дарвешларга улашилди. Тавбада менга әргашган биринчи киши Асас бұлди. У соқол олиш ва қўйишда ҳам менга тақлид қиласарди. Ўша кеча, эртаси куни беклар ва хос амалдорлардан, аскар ва аскар бўлмаганлардан уч юзга яқин киши май ичмасликка қасам ичиб тавба қилдилар. Ўзимизда бор булган шаробни тўқтириб ташлаб, Бобо Дўст олиб келган шаробга туз солиб, сирка қилишларини тайинладим. Ичкиликларни тўккан ерда бир „вайн“ қаздирилган эди. Бу вайнни тош билан тўлдириб, унинг ёнига бир хонақох қуришларини ният қилдим.

Тўққиз юз ўттиз бешичи йили, муҳаррам ойида бориб Гвалийарни сайд қилдим. Қайтишда Дўлпурдан ўтиб, Секрийга келдим. „Вайн“ ишлари якунинга етган эди.

Аввалдан агар Раана Сангаа коғир устидан галаба қилсам, тамгани мусулмонларга совға қиласам, деб ният қилгандым. Тавба замонида Дарвеш Мұҳаммад сорбон билан Шайхи Зайн тамгани ҳадя қилишни ёдга солдилар. Мен уларга: „Ёдимга солганингиз яхши бўлди, қўлимиздаги вилоятларда мусулмон тағаси тортиқ бўлди“, деб айтдим. Котибларни чақиритириб, бу рўй берган икки буюк воқеа хабарини билдириш учун фамонлар битишни буюрдим.

Шайх Зайнинг иншоси билан фармонлар битилиб, барча қўл остилиздаги ўлкаларга юборилди. У иншо мана будир.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОНИ

Сабаблар сурати инъикосининг тұлпаниш жойи ва садоқат, тұғрилик инжулари нақшининг хазинаси бўлган

ақл әгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини үзига олурки, инсон табиати үзининг

яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ телтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш Худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка bogliq. Башар нафси ёмонликка майл қилишдан узоқ эмас. „Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этгувчи“dir. Ундан қайтиш багишловчи Маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. Бу Оллоҳнинг эҳсонидир, кимга хоҳласа, бахш этади, Оллоҳ катта эҳсон эгасидир“.

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан гараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русуми, подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдан сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шариат ман этган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгуларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк этилар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпиларди.

Аммо мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги булган ичкиликтан қайтиш тавбаси „ҳар иш вақтига bogliq“ деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр гайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда гайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан „Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?“ мазмуни эшитилиб гуноҳ ва саркашлиқ асбобини илдизидан қўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик, тавфиқ йўлловчиси „Кимки астойдил эшик қоқса, киради“ мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилик кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, „Эй раббим, нафсларимизга гул қилдик“ни ихлос билан тилга келтириб, „Сенинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман“ деган гапни дил лавҳасига нақш этдик. Кўнгил хаэинасида махфий қолган ичкиликтан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан кўплик ва зийнатда юк-

сак юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва кумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлар, бошқа асбобларни ерга уриб, Худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул этилишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари „кишилар подшоҳлари изидан борадилар“ тақ мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳолига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан баҳтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, „Яхшиликка ундовчи киши — яхшилик қилган кишидек“ деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлгай ва бу саодат баракатидан олға босиш ва гала-ба кундан-кунга орта боргай.

Бу орзу ва осойишталик тўла-тўкис охирига етгандан кейин, олам бўйсуниши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сахланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилиқ ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сахламасин, элтмасин ва келтирмасин: „Ичкиликтан қочинглар, шоядки, нажот топсангизлар“.

Бу ғалабанинг шукронаси ва чин тавбанинг қабул даражасига эришмогининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган карам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган сultonлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ташқари кўп бўлган тамгани, ўзи ҳам шариат қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон бўлдики, ҳеч шаҳар, қишлоқ, йўл, гузар ва бандарларда тамга олмасинлар ва ундиришмасинлар, ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: „Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади“.

Подшоҳнинг меҳрибончилигига синган турк, тожик, араб, ажам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун мил-

латлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу баҳшишга суюниб, умид тутиб, абадийликка биринкан давлатимиз дуосига машгул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуг подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амири олий билан 933 (ҳижрий) илии жумод ул-аввал ойининг 24- кунида ёзилди.

Шу кунларда бўлиб ўтган воқеалардан, аввал ҳам зикр этилганди, каттаю кичикда қўрқув ва хавотир ошди. Ҳеч кимдан мардона суз ва шижаатли фикр эшитилмасди. На сўёамол вазирлар ва вилоят сўраётган амирларнинг на сўзларида, на тадбирлари мардоналик бор эди, на ўзлари ва қарорларида ҳиммат бор эди.

Бу юришда биргина Халифа ўзини жуда яхши тутди. Ҳокимиятни қўлда тутиш, мустаҳкамлаш бобида саъӣ-ҳаракат ва гайрат қилиб хатога йўл қўймади.

Охири, одамларнинг бундай қўрқоқлик ва сустликларини кўриб, бир режа ўйлаб топдим. Барча бек ва йигитларни чақириб шундай дедим:

„Беклар ва йигитлар!

*Ҳарки омад бар жаҳон аҳли фано
хоҳад буд,
Онки пояндаву боқист, Худо хоҳад буд.*

(Мазмуни:

*Ҳар кимса бу жаҳонга келаркан, охири
йўқликка кетади, авадий қолувчи ёлгиз Ол-
лоҳдир.)*

Ҳаёт мажлисига кирган одамнинг ҳар бири охир-оқибат ажал қадаҳидан ичади ва тириклик манзилига келган ҳар бир киши охири дунё ғамхонасидан кешиб кетади. Ёмон ном билан тирик юргандан, яхши ном билан ўлган афзал.

*Ба номи некӯ гарбимирам равост,
Маро ром боядки, тан маргрост.*

(Мазмуни:

*Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга
яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.)*

Тангри таоло бундай саодатни бизга насиб қилибди ва бундай давлатни бизга яқин айлабди. Ўлган — шаҳид, ўлдир-

ган — гозий. Барчангиз Тангрининг қаломи номи билан бу урушдан ҳеч ким юз ўгиришни хәёлига келтирмаслиги ва то танасидан жони чиқмагунича, бу жанг ва урушдан чиқиб кетмаслигини айтиб, онт ичмогингиз керак“.

Бек ва навкар, каттаю кичик — ҳам маси истак билан Қуръонни қўлига олиб, ана шу мазмунда қасам ичиб, вавда бердилар. Бу жуда яхши режа эди. Яқин-йироқдаги дўсту душманинг кўзи ва қулоги эшитиши учун яхши бўлди.

Шу кунлари ҳар тарафдан гавғо-тўплонлар кўтарилиди. Ҳусайнхон Нуҳоний келиб Раприйни олди. Қутбхоннинг одамлари Чандварни әгаллади. Рустамхон деган пасткаш Миёни дуобдаги ёйчиларни тўплаб келиб, Қўйилни әгаллади, Қичик Алини асир қилиб олди. Зоҳид Санбални ташлаб чиқди. Султон Муҳаммад дўлдой Қаннўжни қолдириб менинг олдимга келди. Гвалийарни гвалийарлик кофирлар келиб, ўраб олдилар. Гвалийарга ёрдамга юборилган Оламхон Гвалийарга бормай, ўз вилоятига кетди. Ҳар куни ҳар томондан бир нохуш хабар келиб турарди. Айрим ҳиндустонликлар лашкарни ташлаб қоча бошладилар: Ҳайбатхон каркандоуз Санбалга қочиб кетди, Ҳасанхон Баривал қочиб, кофирларга қўшилди. Буларга парво қилмай, фаяқат ўзимизга ишондик.

Аравалар, галтакли учоёқ аравачалар, қурол-яроглар тайёр бўлгач, жумод ул-охир ойининг охири, сешанбада — наврўз куни кўчдик. Ўнг қанот, чап қанот ва марказни сафлаб, олдимиздаги арава ва галтакли сепоялар билан олдинга ҳаракат қилдик. Устод Алиқулига ўзининг милтиқлилари билан аравачилар ортидан, улардан қолиб кетмай, сафланиб бўлиб яёв бориш буюрилди. Ҳамма сафда ўз жойини әгаллаганидан сўнг, отда илдам бориб, ўнг қанот, чап қанот, ва марказдаги бек ва йигитларнинг кўнглини кўтариб, ҳар бир қисмнинг қаерда туриши ва қай йўсинда юришини белгилаб, кўрсатдик. Ушбу тартибинизом билан биз бир курўҳча йўл босиб, тўхтадик.

Кофирининг одамлари ҳам бизнинг яқинлашаётганимиздан хабар топиб, бўлак-бўлак сафланиб бизга қараб кела

бошладилар. Лашкар тўхтаб, аравалар ўрнатилиб, хандақлар қазилганидан сўнг, ўрду ва унинг атрофи муҳофазасини мустаҳкамладик. Ўша куни уруш бошлаш ниятимиз бўлмаганлиги боис озгина йигитларимиз олдинга бориб, душманнинг одамлари билан олишиб, уз баҳтларини синаб кўрдилар. Бир нечта коғирни қўлга олиб, бошини кесиб келтиридилар. Малик Қосим ҳам бир нечта бош кесиб олиб келди. У ўзини жуда яхши тутди. Буларнинг барчасидан жангчиларнинг кўнгли анча кўтарилиди, улар қувонди. Одамларда ўзгача қувонч пайдо бўлди.

Эртасига беклар билан уруш қилиш ниятида жўнамоқчи бўлган эдик ҳамки, Халифа ва бошқа хайриҳоҳ баъзи кишилар тўхтаган еrimiz яқинлигини, уни аввал хандақ билан ўраб, мустаҳкамлаб, кейин уруш бошласак, мақсадга мувоғиқ бўларди, деган фикрни билдиридилар. Хандақ қазиш ишлари учун Халифанинг ўзи отланиб, хандақ қазиладиган ерларни белчиларга кўрсатиб,

улар устидан назоратчилар белгилаб келди.

Жумод ул-охир ойининг ўн учинчи сида, шанба куни араваларни олдимизга қатор қўйдириб, ўнг қанот, чап қанот ва марказга сафланиб, қаторлар бир курўҳга яқин йўл юриб келиб, белгилangan жойга тушдик. Баъзи чодирлар тикиб бўлинган, баъзилари энди тикилаётган эди ҳамки, душманнинг сафи кўрина бошлаганлиги ҳақида хабар келтиришди. Дарҳол ўнг қанот ўнг қанотга, чап қанот чап қанотга — жой-жойларига бориб, сафларни аравалар билан тўсиб, мустаҳкамлашлари буюрилди. Ушбу „Фатҳнома“дан ислом лашкарининг кайфияти ва коғирлар тўдасининг камчилик эканлиги, қатор ва сафларнинг туришлари, ислом аҳли ва коғирларнинг урушлари аниқ ва маълум бўлади. Шайх Зайн томонидан битилган бу „Фатҳнома“ ҳеч қандай ортиқча сўз ва камчиликларсиз бу ерда қайд этилмоқда.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ГОЗИЙ ФАРМОНИ

... Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано айтишнинг кўпайиши Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон кудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг маросимини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлиқ ундан буюкроқ ва охиратда бирор яхшилик ундан гузалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли коғирларга галаба қозониш ва магрур фожирларга устун келишдан бошқача бўлмайдики, буларга ухшашлар тургисида „Улар коғирлар ва фожирлар“ деган оят ингандир ва ақл эгаларининг ўткир кўзларига бу галабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худога шукрки, тугилгандан то шудамгача хайриҳоҳ хотир ва тўғрилик истар кўнгилнинг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва

у улуг бахшиш бу муборак кунларда буюк Тангрининг лутф-қарам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини галаба қозонган шоҳимизнинг улуг чеҳраларига очди, севинчга тўлган қўшиналаримизнинг атоқли номлари иззатли гозийлар дафтарига ёзилди ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир булиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги „Фатҳнома“ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари галаба нишонли байроқларимизни Деҳли, Огра, Жўнпур, Харийд, Биҳар ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Ҳалқларнинг кўпчилик мусулмон ва коғир тоифалари бизнинг қутлуг подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Раана Сангаа кофир ўтган вақтларда қутлуг подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда у „тортинди ва кибранди ва кофирлар жумласидан бўлди“ мазмунига мувофиқ шайтонсифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи булдики, баъзиларнинг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига-гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси ҳинд вилоятида шу мартабада-эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожалар ва ройлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловида бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлиқ ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари, чунончи, Деҳли султони, Гужарат султони, Манду султони ва бошқалари ўзга кофирлар билан биргалашмай, у бузуқи билан қаршилик курсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулойимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик тугини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳрида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқеий ҳолатдан ўтиб, шу дараҷага бордики, Ҳиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни ўн минг сувор ва бир карўрли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиласидилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн карўрга етди. Бу даромад бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг кўлгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузуқтабиат лашкарлари сафини орттиридилар. Чунончи, худди тутундай саркашлиқ даъвосида бўлган

ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган унта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва занжирдек ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршисига чиқиб, ёмонлик тугини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда гоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворийли, Равал Удай Синг Багарий ўн икки минг суворийли ва Мединий Рав ўн икки минг суворийли, Ҳасанхон Меватий ўн икки минг суворийли, Бармал Идрий турт минг суворийли, Нрипат Ҳара етти минг суворийли, Сатравий Кейчий олти минг суворийли, Ҷарар Ҷэв тўрт минг суворийли, Бирсинг Ҷэв тўрт минг суворийли вилоята эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг суворий жам қилган эди. Согломлик ва омонлик водийсидан узоқлашганларнинг жами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятларида давом этиб келган қоида буйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у магур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан урушиш ҳамда пайгамбар алайҳиссалом шариатининг асосларини емириш ҳолатига утди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари Худонинг балосидек у кўзсиз қора дажжоллар бошига ёпирилиб, „қазо етишса, кўз кўр булади“ деган ҳукмни хулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва „кимки дин учун уруш қиласа, албатта, у ўз нафси учун уруш қилган булади“ оятини мулоҳаза қилиб, „кофирларга ва мунофиқларга қарши урушинг“ деган бажарилиши лозим бўлган ҳукмни амалга оширилар.

933 (ҳижрий) йил жумод ус-соний ойининг 13-нчи шанба куни Байана музофотининг Канва мавзесидаги тог атрофида душмандан икки курӯҳ масофада галабанишонли ислом лашкарларининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лаъинларнинг қулоқларига етиши билан муҳаммадий

миллат мухолифлари, аҳли ислом қаъбасини бузишга бел боллаган „асҳоби фил“дек, тогжусса ва девҳайбат филларни узларига мададкор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон, бир тан булиб, узбузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

Назм мазмуни:

*Залил ҳиндилар, „асҳоби фил“ каби,
уз филларига магрур бўлдилар.*

Ҳаммалари ажал тунидек хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди оловдек, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортган эдилар. Отлиқ ва яёв, худди чумолидек минг-минглаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон ўналдилар. Шижаот бўстонининг дараҳтларига ўхшаган газотчи ислом аскарлари санавбардай саф тортиб, санавбар шаклли пўлат қалпоқларининг қуёшдай порловчи учларини, Худо йўлида жанг қилувчиларнинг қалбларидек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар деворидек темирга айланган ва тузилиш пайғамбар шариатининг йуллари каби тўгри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати „гуёки тубдан бир-бира ги чирмашиб кетган“; нажот ва бахтиёрлик „улар Худодан бўлган тўгри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар“ деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

Қитъа (мазмуни):

Шаҳаншоҳнинг раъийи каби ва барқарор, диндек кишиларда қўрқув йўқликдан сафлар раҳнасиз. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси „Инна фатаҳна“ (Биз фатҳ қилдик) алифларидек.

Хушёрлик ва эҳтиёткорликни кўзда тутиб қўшиннинг олд томонига қўйилган туфакчилар ва раъдандоzlарни Рум жангчилари йўсинида паналаш учун аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истеҳком пайдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси, тартиб берувчисига оғарин деди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истеҳкомни вужудга келтиришда ҳазрат

султоннинг яқини, хоқоний давлатининг суяничи Низомиддин Али Халифадоднинг ҳамма саъӣ-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ, барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ раъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг гулда туришига қарор берилди.

Гулнинг ўнг томонида: Мададга Худонинг лутфига хос бўлган саодатли қуттулғ азиз катта биродар Чин Темур Султон ва Худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўгри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дуст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг з rubbingasi Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, ихтисос эгаларининг з rubbingasi Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дуст эшикога ўз ўринларида қарор топдилар.

Гулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Аловуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюги, исломнинг қуввати Шайх Зайнни Хавоғий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султоннинг яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдивек (марҳум Қўч Аҳмадбекнинг биродари), асилзода ва аъёнлар буюги, улуг хон Орайишиён, мазкур Қўчбек марҳумнинг ўғли Шерафған, ҳалқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Ҳусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Баронгорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъзозлиси Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодир ўрнашиб, ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Ҳусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўглоқчи ва мамлакат ишончи, комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндубек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалдош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлос-

ли Вали хозин қароқузи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл уртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар ишончлиси Низомиддин Абдушшукур ва аъёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Ҳусайн оға қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр галабали чап томонида олижаноб Муртазога нисбатли сайдид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кукалдош ва Низомиддин Хожаги Асад хондор тайинландилар.

Баронгорда ҳинд амирларидан мамлакат таянчи, хонлар хони Диловархон, аъёнлар таянчи Маликдод Караний ва аъёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гурэн — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Исломшиорли қўшиннинг жавонгрида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Сайдид Маҳдий Хожа, энг азиз ва улуг биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жангжанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлуққадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мӯгул гончи ва Низомиддин Жонибек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда ҳинд амирларидан сultonлар хulosasi Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аъёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аъёнлар ишончлиси Низомхон Байана тайин бўлган эдилар.

Тўлгама учун хослар ишончи комил ишончли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мӯгул тўдлари билан — баронгор томонида; хослар таянчи, тугри ихлосли Мумин атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиг хос аскарлардан бир тудаси билан жавонгор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисослиларнинг сараси Низомиддин Султон Муҳаммад бахши ислом гозийлари аъён ва арконларини тайинланган жойларида сахлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр туради. Тавочи ва ясо-

вулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳийларни забт қилиш бобида ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли гозийларга етказиб туради.

Қўшин керак-яроги барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши уз жойига бориб турганда сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруксиз турган ўрнидан қимирламасин ва рухсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муҳобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон гули, гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига карши туриб, баронгор ва жавонгорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксак осмонга гулгulla тушди. Кофирларнинг бузуқи жавонгори исломнинг маборак аскари баронгори томон йўналиб, Хисрав қўкалдош, Бобо Қашқанинг биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва улуг биродар Чин Темур Султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардана уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярли силкитиб юборди. Галаба инъоми у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодири Мустафо Румий улуг яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-каралари билан ихтисос топган баҳтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодирнинг гулидан араваларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан қалбларидек чил-чил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуг биродар Қосим Ҳусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва Қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб келардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалдош ва Хожаги Асад жондорни, ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шиҳобиддин

Абдулло китобдорни, улар орқасидан хослар таянчи Дуст эшикога ва Шамсиддин Мұхаммад Халил ахтабегини күмакка юбордик.

Кофиirlарнинг баронгари неча мартарадан ислом қүшини жавонгори томон ҳужум қилиб, узларини нажот әгалари гозийларга етказдилар. Ҳар гал азamat гозийлар баъзиларини зафарли ўқлар билан тамугга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мұминатка ва Рустам туркман бадкирдор кофиirlарнинг зулматшиор қушилларининг орқасидан йұналдилар. Навкарлар бошлиги хослар таянчи, тұғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атка ва ҳазрати сultonнинг яқини, хоқоний давлатининг ишончи Низомиддин Али Халифани ұтаплар күмагига юбордик. Азиз ва улуг би-родар Мұхаммад Султон мирзо, салтанат әгаси Одил Султон, мамлакат ишончи Муизиддин Абдулазиз мигохур, Жалолиддин Қуттулукқадам қаровул ва Шамсиддин Мұхаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шоҳ Ҳусайнин Боракий мұғул ғончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Ҳусайнни девон кишилари гуруҳи билан уларнинг күмагига юбордим. Барча жангчилар тұлық саъй ва гайрат билан урушга raigbat күrsatiб, „Айт, икки әзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?“ деган оятни назари әътиборга олдилар ва жон бериш юритини қилиб, жон олиш байробини күтәрдилар.

Уруш-үлдириш узоққа чүзилиб охир күринмас бұлғандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдик, занжирланган шердек арава кетида турған подшоқта хос аскарлардан жанговар йигитлар, яқдиллик үрменида ётар арслонлар гулнинг үнг ва сұлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсінлар. Улар уғқ пардасида күринган тонг ёругидек, араба кетидан чиқиб ҳужум қилдилар. Манхұс кофиirlарнинг шафақ тусли қонларини фалак гунбазига үшшаган маңрака майдонида тукиб, күпчилик саркашларнинг бошларини тан фалагидан юлдуздек маҳв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули үз кишилари билан гулнинг олдида туриб, марданалик күрсатиб, темир құргондек кофиirlар саfiga шундай катта жуссалы тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, әгаси „Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди“ деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепаға отсалар, „таралған юнгдай“ тит-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбzan отиш билан күпчилик кофиirlарни қулатди.

Подшоқ гулининг туфакандозлари, буйруқ бүйича, аравадан майдон үртасига келиб, ҳар бирлари кофиirlардан күпига үлим зақарларини ичирдилар. Пиёдалар зұr хатарли үйинга кириб, үз номларини үрмөн шерлари ва мардлик майдонининг ботирлари үртасида машхұр қилдилар.

Бу ақвол муносабати билан ҳазрати Хоқондан, гулнинг аробаларини илгари суришга фармон бұлды. Шахсан подшоқнинг үзи, үнг томондан фатқ ва давлат, сұл томондан иқбол ва нұсрат бұлғани ҳолда, кофиirlар қүшини томон құзгалди. Теварак-атрофдан зафарнишонли күшин бу ҳолни мушоҳада қилиб, зұr қүшин деңгизида дағшатли тұлқин күтәрildи ва бу деңгизнинг барча нағанғ балиқлари шижаатини юзага чиқарди. Губор зулмати бутун майдонни қора булат каби қоллаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам үтиб кетди. Гарднинг күтарилиши күн юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, голиб билан маглуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бұлды. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдики, унда тийрдан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турған суворийлардан ташқари турғун юлдузлар күринмас эди.

Назм мазмуни:

Уруш куни қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Гозий жангчилар, айни жон олиб, жон берив турған пайтда гайб нидочисидан: „Қайгурманг, умидсизланманг,

гамга тушманг — галаба сизларда“ деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: „Оллоҳдан ёрдам ва фатҳ яқинидир, мўминларга башорат қил“ деган хушхабарни тингладилар, шундай шавқ билан уруш қиласардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин ниодси етарди. Муқарраб фаришталар парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш шундай гурилладики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтарилиларди. Ислом лашкарларининг баронгор ва жавонгорлари кофирларнииг баронгор ва жавонгорларини гул билан бирликда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз галабаси асарлари ва ислом байрогининг юқори кўтарилиши зоҳир була боргани сари, у малъун кофирлар ва ярамас динсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгил узиб, гулнинг ўнг ва сўлида ҳужумга ўтдилар. Сўл томонда кўпроқ ҳужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шижоатли гозийлар савобни кузда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига ўтказдилар ва ҳаммаларини ўзларининг қора баҳтлари каби орқага қайтардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шабадаларини қутлуқ наввоблик давлатимиз чаманига эстирди. Ба „Ҳақиқатан, биз сенга ёрқин галаба эшигини очдик“ муждасини етказди. Фатҳ гўзалининг оламга оро берувчи жамоли „Оллоҳ сенга улуғ нусрат билан кўмак беради“ кокили билан безалиб, парда остида яшириниб турган иқбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузуқ ҳиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, „титилган юнгдек“ сочилиб ва тўзиган палосдек нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маърака майдонида қолдилар, бирмунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қузгунга емиш бўлдилар. Ўлганлардан тепалар ва бошлардан миноралар юзага келди.

Ҳасанхон Меватий туфак зарби билан ўлганлар қаторига тизилди; ҳалойиқ сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг куплари ўқ ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар. Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими, ўн икки минг суворийли Равал Удай Синг Багарий; тўрт минг суворийли Раай Чандарбан Чавҳан; олти минг суворийли Чандерий ўлкасининг ҳокими Бупат Рав мазкур Салоҳиддин ўғли; тўрт минг суворийли Маникчанд Чавҳан ва Дилпат Рав; ўттиз минг суворийли Гангу, Карамсинг ва Дангурсий, яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиги ва шавкат ҳам шукуҳ эгаси булган бошқалари тамуғга йўлландилар ва бу ботқоқлик ўтидан энг чуқурликка кетдилар. Кофирларнинг мамлакати мажруҳлар ва ўликлар билан жаҳаннамдек тўлди, жаҳаннамнинг энг туби дўзах посбонига жон топширган мунофиқларга лиммо-лим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар қадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Урдуга қочувчилар кетидан юурса, ҳар бир қадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

*Ҳама ҳиндулар ўлдирилган хор-зор,
Туфак тоши билан „асҳоби фил“ дай.
Танлардан тоглар бўлди яёя,
Ҳар бир тогда у чашмадая оқарди қон.
Зур шукуҳли саф үқининг қўрқинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тог томон.*

933 (ҳижрий) йил, шаъbon ойининг 25-нисида битилди.

Бу галабадан кейин „тугро“да“, „го-зий“ сўзи битилди. Фатҳномада тугронинг остида ушбу рубоийни битдим:

*Ислом учун овораи ёзи бўлдум,
Куффору ҳунуд ҳарбози бўлдум,
Жазм айлаб эрдим ўзни шаҳид ўлмоққа,
Ал-миннату лиллаҳки, гози бўлдум.*

Шайх Зайн бу фатҳга „Фатҳи подшоҳи ислом“** жумласини таърих қилиб топган эди. Мир Гису ҳам таърихни ушбу жумладан топиб, рубоий битиб, Кобулдан келаётган кишилардан менга

* Тугро — буйруқ ва ёрлиқларнинг тепасига катта қилиб ёзилган подшоҳ белгиси.

** „Фатҳи подшоҳи ислом“ жумласи араб ҳарфлари билан ёзилиб, абжад ҳисобида ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил келиб чиқади, милодий йил ҳисобида 1527 йил.

юборган эди. Таворуд* рўй берибди. Ҳам Шайх Зайн, ҳам Мир Гисунинг рубоийларидан топган сўзлари жуда яхши бўлганлиги учун ўша сўзларнинг ўзи келтирилди. Яна бир сафар Дипалпур фатҳида Шайх Зайн „Васъати шаҳри раби ул-аввал“** ни таърих қилган эди. Мир Гису ҳам шу сўзлардан таърих топганди.

Душманни яксон қилиб, ортидан қувиб бориб, саваладик. Кофирнинг қароргоҳи бизнинг ўрдадан икки курӯҳ нарида эди. Ўрдасигача етиб боргач, Муҳаммадий, Абдулазиз, Алихон ва яна баъзи одамларимизни кофирнинг ортидан қувиб бориш учун жўнатдик. Озгин на бепарволик булди. Бирорга ишонмай, ўзим боришим керак эди. Кофирлар қароргоҳидан бир курӯҳча масофа босиб ўтган эдим. Кун кеч бўлгани боис қайтдик, хуфтон намози пайти ўрдага келдик.

Муҳаммад Шариф мунажжим, қанча шумнафасликлар қилган эди, дарҳол муборакбод қилишга келди. Қаттиқ сўкиб, ичимни бўшатдим. Гарчи у кофирсифат ва шумнафас, ўзига жуда магрур ва кўп совуқ киши бўлса-да, менга кўп йиллардан буён хизмат қилиб келарди. Унга бир лак инъом қилдим ва менинг қўлим остида булган мамлакатларда қолмаслигини ятиб, рухсат бердим.

Кейинги кунни ҳам шу лашкаргоҳда ўтказдик. Муҳаммад Али жанг-жанг, Шайх Ҳуран ва Абдумалик қурчи(милтиқчи) катта гуруҳ билан Миёни Дуобда исён кўтариб, Кўйилни эгаллаб, Кичик Алини асир қилиб олган Илёсхон устига юборилди. Булар етиб борганларида Илёсхоннинг одамлари урушолмай, сафи бузилиб, ҳар томонга тарқаб кетадилар. Мен Оргара келганимдан бир неча кун кейин Илёсхонни тутиб келтирдилар, тириклайн терисини шилдирдим. Ўрдунинг қаршисида жойлашган Кўхбачча тепалиги устида (уруш шу ерда содир бўлганди), калламинон қуришларини буюриб, фармон бердим.

* Таворуд — икки шоир шеърида бирор байт ёки мисранинг мазмунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши.

** „Васъати шаҳри раби ул-аввал“ жумласидаги арабий ҳарфлар абжад ҳисобида олиниб қўшилганда, ҳижрий 930 чиқади, милодий 1524 йил.

Бу жойдан икки манзил юриб, Байанага бордик. Байанага етгунча, ҳатто Алвар ва Меваттacha бўлган ерларда кофир ва муртадларнинг ўлиги тўлиб ётарди. Мен бориб Байанани сайд қилдим. Қароргоҳга келиб, турк ва ҳинд амирларини чорлаб бу кофирнинг (Раана Сангаанинг) ерлари устига бостириб боришни кенгашиб олдик. Йўлда сув озлиги ва ҳаво ҳаддан зиёд иссиқ бўлганлиги боис бу юриш тухтатилди.

Меват вилояти Деҳлига яқин ерда жойлашган. Тахминан уч-тўрт карурча даромади бор. Ҳасанхон Меватийга бу ерлар ота-бобосидан қолган, улар бу ерларни юз-икки юз йиллардан буён мустақил бошқариб келганлар. Деҳли султонига эса ярим-ёрти бўйсуниб келишаркан. Ҳинд султонлари вилоятларининг катталигидан ё фурсатларининг озлигидан ёхуд Меват ерларининг тогли жойлар бўлганлиги боис унга қайрилиб ҳам қарамай, ўзларига тўлиқ бўйсундиришга ҳаракат қилмаганлар, меватликлар уларга шунчаки итоат қиладигандек эдилар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидан сўнг собиқ султонлар йўлини тутиб, Ҳасанхоннинг ҳурматини жойига қўйдик. Аммо бу кўрнамак, кофирсифат имонсиз бизнинг лутф ва иноятларимизни унугиди, гамхўрлик ва ҳурмат кўрсатганимиз учун шукр қилмади, балки аввал ҳам ёзганимиздек, барча фитналарга ўт қўювчи ва барча ёмонликларга сабабчи унинг ўзи бўлди.

Кофирларга қарши юриш қолдирилганидан кейин Меватни эгаллаш учун йўлга тушдик. Тўрт манзилда тўхтаб, Меват ҳукмдори ўтирган Алвар қўргонидан олти курӯҳлик масофада Маанас дарёси қиргогига келиб тушдик. Ҳасанхондан бурун ота-бобоси Тижарада ўтиришар экан. Мен Ҳиндистонга кириб, Паҳархонни босиб, Лаҳур ва Дипалпурни қўлга олган йили мендан қўрққани боис эҳтиёткорлик қилиб, бу қўргонни бино қилишга киришган эди.

Ҳасанхоннинг Карамчанд исмли обрули кишиларидан бири Ҳасанхоннинг ўгли Ограда эканида ҳам келганди. Ўглининг қошидан келиб Алварда омонлик сўради. Унга Абдурраҳим шиговулини қўшиб, чақириқ фармонлари билан жунатдим. У бориб Ҳасанхоннинг ўгли Ноҳирхонни олиб келди. Яна марҳамат кўрсатиб, хизмати учун бир неча лаклик вилоятларни бердим.

Урушда Хисравни катта қаҳрамонлик кўрсатди, деб ўйлаб, унга тирикчилик яроги учун эллик лаклик ер ажратиб, Алварни бошқариш айтилди. Бадбахтлигидан ноз қилиб, Алварни олмади. Кейинроқ қаҳрамонликни Чин Темур Султон кўрсатганилиги маълум бўлди. Жулду (мукофот) Султон номига бўлди. Унга Меватнинг пойтахти Тижара шаҳрини иноят қилиб, тирикчилиги учун эллик лаклик даромади бор ер белгиланди.

Сангага урушида унг қўл тўлгамасида бошқалардан кўра яхши жанг қилган Турдига хизмат ҳақини ун беш лак қилиб, ўзига Алвар қургонни инъом қилинди. Алвар қўргонининг хазинаси ичидагилари билан бирга Ҳумоюнга иноят қилинди.

У лашкаргоҳдан ражаб ойининг биринчи куни, чоршанбада жунаб кетиб, Алварга икки курӯҳ яқин келиб қолдик. Мен бориб Алвар қургонини сайр қилдим. Тунни уша ерда ўтказиб, эрталаб қароргоҳга қайтиб келдим.

Коғирга қарши газотдан бурунроқ каттаю кичик қасам ичганини ёзган эдик; ушанда бу галабадан кейин ҳеч кимга ҳеч қандай мажбурият юклатилмайди, кимки кетмоқчи бўлса, рухсат берилади, деб айтгандик. Ҳумоюн навкарларининг кўпчилиги Бадахшон ва уша тарафлардан келган кишилар эди. Улар ҳеч қачон бир ой-икки ойга аскарликка кетган эмасдилар. Урушдан олдин уларнинг бетоқат була бошлигинликларини кўриб, уларга шундай ваъда бергандим. Бунинг устига Кобул ҳам буш эди. Шу боис Ҳумоюнни Кобулга жўнатишга қарор қилдик. Шундай келишиб олгач, тўрт-беш курӯҳ юриб, Маанас дарёси қиргогида тўхтадик. Маҳдий Хожа ҳам кўп хавотирда эди, унга ҳам Кобулга кетиш учун рухсат бердик. Байана-

нинг шақдорлиги (солиқ йигувчиси лавозими) Дўст эшикогага берилди. Аввал Итаъва Маҳдий Хожага аталганди. Қутбхон Итаъвани ташлаб қочиб чиққанида, Маҳдий Хожанинг ўрнига ўгли Жаъфар Хожа Итаъвага юборилди. Ҳумоюнга рухсат берганимиз муносабати билан учтўрт кун шу қўнимжойда турдик. Ушбу жойдан Мумин Али товачи фатҳнома билан Кобулга юборилди.

Пирўзпур (Фирўзпур) чашмаси ва Котладаги катта кўлнинг таърифини эшитгандим. Ҳам Ҳумоюнни кузатиш, ҳам бу ерларни сайр қилиш ниятида якшанба куни лашкарни уша ерда қолдирб, отландим. Уша куни Пирўзпур чашмасини томоша қилиб, маъжун едик. Чашма суви оқиб ўтадиган даранинг ҳамма ерида канейр гуллари очилиб ётибди. Бу ерлар таъриф қилганлариdek бўлмаса-да, сафодан холи эмас. Ушбу даранинг ичиди, қаердаки сув ёйилиб оқаётган бўлса, уша жойга тошларни тарошлаб, унга-үн (қари) қилиб ўрнатишларини буюрдим.

Кечани шу дарада ўтказиб, эрталаб отланиб, бориб Котла кўлини сайр қилдим. У ҳамма тарафидан тог этаклари билан ўралган. Айтишларича, Маанас суви шу кўлга оқиб кирапкан. Кўл жуда катта, унинг бир қирғогидан иккинчи қирғоги яхши кўринмайди. Кўл атрофидаги анчагина кичик-кичик кемачалар бор. Айтишларича, атрофдаги қишлоқларнинг аҳолиси уруш-жанжаллар пайти шу кемаларга тушиб, ўзларини қутқарар экан. Биз борганимизда ҳам бир қанча кишилар кемага тушиб, кўл ичига сузиб кетдилар.

Кўлни сайр қилиб қайтгач, Ҳумоюннинг ўрдасига тушдик. У ерда дам олиб, овқатланиб, мирзо ва унинг бекларига сарполар кийдириб, Ҳумоюн билан хайрлашиб, хуфтон намози пайти жўнадик. Йўлда бир ерда ухлаб, яна йўлга тушиб, тонг отганда Куҳрий вилоятидан ўтиб, яна бир оз ухлаб, Туъдада тўхтаган лашкарга етиб келдик.

Туъдадан жўнаб Сункарада тўхтаганимизда, Ҳасанхон Меватийнинг ўгли Ноҳирхон Абдурраҳимга топширилган эди, қочиб кетди. У ердан бир манзил ўтиб, Бусаъвар ва Чавсаннинг ўртасида

— тогнинг тумшуғида жойлашган чашма ёнида тұхтаб, өздірлар тиктириб, маъжун едик. Бу ерлардан утаётганимизда Турдибек Хоксор бу чашмани мақтаган эди. Отда келиб томоша қилиб үтгандик. Чиндан жуда чиройли чашма экан. Оқар сув топиб бұлмайдиган Ҳиндустонда бундай чашма булоқтар қандай бино бұлған. Ахён-аҳёнда учрайдиган чашмалар ердан зах сувидек сизиб чиқади, бизнинг ұлкалардаги булоқтардек қайнаб чиқмайды. Бу чашманинг суви ярим тегирмон сувига яқин. У тог орасидан қайнаб чиқади, атрофи ямжасыл үт билан қопланған, менга жуда ёқди. Бу чашма устида тарошланған тошлардан саккиз бурчакли (мусамман шаклида) ҳовуз ясашларини буюрдим. Чашма ёқасида маъжунхүрлик қилиб үтирганимизда, Турдибек гуур билен қайта-қайта: „Мен бу ерни мақтаган эканман, унга ном бериш керак”, деб тақрорлади. Абдуллоқ: „Подшоқнинг Турдибек ёқтирган чашмаси“ дейиш керак, деб қолди. Унинг бу сұзлари қаттиқ кулги ва шодонникка сабаб бўлди.

Дўст эшикога Байанадан шу чашма бошида келиб, илтифот кўрсатди. Бу ердан кетиб, яна бориб Байанани сайр қилдим. У ерни сайр қилиб, Секрийга келиб, барпо этишлари аввалдан тайинланған bog ёнида тушиб, у ерда икки кун турдим. Богни яхши тутиш ҳақида кўрсатма бериб, ражаб ойининг йигирма учинчисида, пайшанба куни тонг саҳарда Ограга келдим. Аввал айтиб үтганимиздек, гавго-тўполонлар пайтида муҳолифлар Чандвар ва Раприйни уз тасарруfiga олғандилар. Муҳаммад Али жанг-жанг, Турдибек Құчбек, Абдулмалик қўрчи ва Ҳусайнхон Дарёхоннинг одамлари билан Чандвар ва Раприй устига юборилди. Улар Чандварга яқинлашганларида, ичкарида бўлған Қутбоннинг одамлари хабар топиб, қочиб чиқадилар, Чандварни қўлга олиб, Раприйга қараб юрадилар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг одамлари шаҳар дарвозаси олдига бироз урушиш ниятида келадилар. Бизнинг жангчилар бостириб боргач, тўхтамай қочадилар. Ҳусайнхоннинг ўзи филга миниб, бир неча кишиси билан дарёга киради, худди чўкиб кетгандек эди.

Бу хабарни эшитган Қутбхон ҳам Итаевани ташлаб озгина одами билан қочиб қолади.

Итаевва дастлаб Маҳдий Хожага аталган эди. Угли Жаъфар Хожа Маҳдий Хожа ўрнига Итаевага юборилди. Аввал зикр этганимиздек, Сангаайи кофирга қарши юриш пайти кўпгина ҳиндустонлик ва афгонлар мендан узоқлашди. Уларнинг барчаси тайинланған вилоят ва ерларга эга бўлди.

Муҳаммад дўлдой Қаннужни ташлаб келган эди. Қўрқанидан ёки уялганидан Қаннужга боришини қабул қилмасдан, Қаннужнинг ўттиз лаклик даромадини Саҳриндинг ун беш лаклик даромадига алмашди. Қаннужни Муҳаммад Султон мирзога иноят қилиб, хизмат ҳақини ўттиз лак қилиб белгиладик. Бадавунни Қосим Ҳусайн Султонга бериб, Муҳаммад Султонга қўшилишни буюрдик. Яна турк амирларидан Малик Қосим Бобо қашқани ака-укалари ва мўгуллари билан, Абдулмуҳаммад найзабозни, Муайядни отасининг навкарлари билан, Ҳусайнхонни Дарёхоннинг одамлари билан, Султон Муҳаммад дўлдойни навкарлари билан, яна ҳинд амирларидан Алихон Фармулий, Маликдод Караний, Шайх Муҳаммад, Шайх Бакарий ва Татархон Хонижажонни Муҳаммад Султон мирзога қўшиб, Сангаайи кофирнинг уруш-тўполонлари вақтида келиб, Лакнурни қамал қилган Бибаннинг устига юбордим. Бу қисм Ганг дарёсидан утаётганида, Бибан хабар топиб, сафар анжомларини ташлаб, қочиб кетибди. Қисм Хайрободгача унинг ортидан қувиб бориб, ўша ерда бир неча кун туриб, қайtdi.

Хазинани улашиб улгурган эдим. Ерва вилоятларни тақсимлаб берамиз деганда, кофир билан бўлған ишлар орага тушди. Кофирга қарши урушдан қутулгач, ер ва вилоятларни тақсим килдик. Пашакаал яқинлашиб қолгани боис ҳар кимнинг ўз ерига бориб ҳозирлик кўриши ва ёмғир мавсуми тугагач, олдимга келишига қарор қилдик.

Шу пайт Ҳумоюн Деҳлига бориб, Деҳлидаги хазина сақланадиган уйлардан бир нечтасини очиб, уларни беҳукм ўз тасарруfiga олгани ҳақида хабар кел-

ди. Мен ҳеч қачон ундан буни кутмаган эдим. Кунглимга жуда оғир келди. Қатиқ-қўулол сўзлар билан насиҳатлар битиб, юбордим.

Шаъbon ойининг ўн бешинчисида, пайшанба куни Ироққа элчиликка бориб Сулаймон туркман билан келган Хожаги Асадни яна Сулаймон туркманга қўшиб, шаҳзода Таҳмоспга совгалар билан Ироққа элчиликка жўнатдик.

Турдивек Хоксорни дарвешликдан чиқариб, сипоҳийликка олган эдим, бир неча йил хизматимни қилди. Унинг дарвешликка майли яна кучайди ва мендан рухсат сўради. Унга рухсат бердим ва Комроннинг олдига элчи сифатида жўнатдим. Утган йили кетганларнинг ҳасби ҳолига бир қитъа айтилган эди. Мулло Алихон ўқисин деб, бу қитъани Турдивекдан бериб юбордим. У қитъа мана будир:

**Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини согиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам.
Курдингиз топтингиз экин анда,
Ишрату айш бирла нозу ииам.
Биз даги ўлмадук, биҳамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад гам,
Ҳаззи нафсию машаққати бадани,
Сиздан утти ва утти биздин ҳам.**

Бу рамазонни „Ҳашт биҳишт“ богида ўтказдик. Ҳар бир таровиҳ намози гусл билан ўтди. Ўн бир ёшимдан бери икки рамазон ҳайитини кетма-кет бир жойда ўтказган эмасман. Ўтган рамазон ҳайити Ограда келганди. Бу одат бузилмасин деб, якшанбада, ойининг охирги куни ҳайит қилиб Секрийга бордик. Секрийда солинган „Боги Фатҳ“нинг гарби-шимол тарафидаги тошсупа тайёр бўлган эди. Шу супа устига оқ уй тикиб, ўша ерда ҳайит қилдик. Оградан жўнаган оқшом Мир Али қўрчини Таттага Шоҳ Ҳасанинг олдига юбордик. Шоҳ Ҳасанинг, канжафа (қарта) ўйнашга майли кучли эди, канжафа сўраганди, шуни бериб юбордик.

Зулқаъда ойининг бешинчисида, якшанба куни томогим оғриди. Ўн етти кун чузилди.

Мазкур ойининг йигирма тўртинчисида, жума куни Дўлтурни сайр қилишга бордик. Кечаси ярим йўлда бир ерда ухлаб, тонгда Султон Искандар тўғонига келиб тушдим. Тўғондан қуайроқда — тогнинг тугаш жойида яхлит қизил иморат тоши бор экан. Устод Шоҳ Мұхаммад сангтарошни келтиришларини ва агар ундан яхлит уй тарошлаб, қуриш мумкин бўлса, ясашларини буюрдим. Агар пастлик қилса, иморат учун текисланган тошдан яхлит ҳовуз ўйишларини буюрдим.

Дўлтурдан Барий томонга сайр қилдик. Эртаси Барийдан чиқиб, Барий билан Чанбал орасидаги тогдан ўтиб, Чанбал дарёсини томоша қилиб қайтдик. Барий билан Чанбал оралигидаги тогда обнус* дарахтини кўрдик. Унинг мевасини тинду дейдилар. Обнус дарахтининг оқи ҳам бўларкан. Бу тогда асосан оқ обнус ўсган эди. Барийдан кетиб, Секрийни сайр қилиб, шу ойининг йигирма тўққизинчисида, чоршанба куни Оргага келдик.

Шу кунлари Шайх Боязиддан тури тутуриқсиз хабарлар айтиб келардилар. Султон Али туркни, йигирма кунда қайтиб келиш ҳақидаги ваъдасини олиб, Шайх Боязиднинг олдига жўнатдик.

Зулҳижжа ойининг иккинчисида, жума куни қирқ бир марта ўқиладиган вирдни(дуони) ўқишини бошладим. Уша кунлари ушбу:

**Кузу қошу сўзу тилиниму дей,
Қаду ҳаду сочу белинуму дей —**

деган байтимни беш юз тўрт вазнда тақтиъ** қилдим. Шу боис рисола тартиб бердим. Уша куни яна томогим оғриди, тўққиз кунга чузилди.

Зулҳижжа ойининг йигирма тўққизинчисида, пайшанба куни Кўйил ва Санбал сайрига отландик.

* Обнус — қора тусли қаттиқ ва хушбўй дарахт.

** Тақтиъ — шеърда мисраларни айрим бўлакларга ажратиб, вазнини ўлчаш.

ТҮККИЗ ЮЗ ҮТТИЗ ТҮРТИНЧИ (1527-1528) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Муҳаррам ойининг аввалида, шанба куни Кўйилга келиб тушдик. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қолдирган эди. Улар дарёдан ўтиб, Қутб Серваний ва бир қанча рожаларни босибдилар. Жуда куп одам ўлдириб, бир қисмининг бошини ва битта филни Кўйилда эканимда келтирдилар.

Икки кун Кўйилни сайр қилиб, Шайх Гуран ёлвориб сўрагани боис, унинг уйига тушдик. Зиёфат қилиб, тортиқлар келтирди. У ердан жўнаб, Ўтруйида тўхтадик.

Чоршанба куни Ганг дарёсидан ўтиб, Санбал қишлоқларида қўндик.

Пайшанба куни Санбалга келиб тушдик. Икки кун Санбални айланиб, шанба саҳари у ердан қайтиб кетдик.

Якшанба куни Секандарага келиб, Равий Серванийнинг уйига тушдик. Ошлар тортиб, хизматимизни қилди. У ердан тонг отмасидан жўнаб кетдик. Йўлда бир баҳона билан одамларимдан ажralиб, отимни елдириб кетдим. Ограга бир куруҳ масофа қолгунича ёлгиз ўзим келдим. Шу ердан утганимизда, орқадагилар менга келиб қушилди. Пешин намози чоги Ограга келиб тушдик.

Муҳаррам ойининг ўн олтинчисида, якшанба куни иситма тутиб, титрадим. Касаллик қайта-қайта хуруж қилиб, йигирма беш-йигирма олти кунга чўзилди. Сурги дори ичдим. Охири қиздирувчи дори ёқди. Уйқусизлик ва ташналиктан кўп қийналдим. Мана шу касал бўлган кунларимда уч-тўртта рубоий битдим. Улардан бири мана будир:

*Жисмимда иситма кунда маҳкам буладур,
Куздин ӯчадур уйқу чу охшам буладур.
Ҳар иккаласи гамим била сабримдек,
Боргон сайи бу ортадур, ул кам буладур.*

Сафар ойининг йигирма саккизинчисида, шанба куни аммабегимлар — Фахрижаҳонбегим ва Хадича Султонбегим келдилар. Кемада бориб, Секандарободдан юқорироқда кутиб олдим.

Якшанба куни Устод Алиқули катта тўвидан тош отди. Тоши жуда узоққа отилган бўлса-да, тўпи майдамайда бўлиб кетди. Тўпнинг бир бўлаги бир тўда одамнинг устига тушиб, уларни бо-

сиб қолди. Улардан саккизтаси ҳалок бўлди.

Раби ул-аввал ойининг еттинчисида, душанба куни Секрийни сайр қилиш учун отландим. Қўйилдаги кўл ичига қурилиши тайинланган саккиз қиррали супа тайёр бўлган эди. У ерга кема билан бориб, супага чодир тикириб, маъжунхўрлик қилдик. Секрий сайдидан қайтиб келиб раби ул-аввал ойининг ўн тўртнинчисида, душанба куни кечқурун газот бошлаш ниятида Чандерийга қараб йўлга тушдик. Уч курўҳга яқин йўл юриб, Жалесарда тўхтадик. Одамларимизнинг қуролланиш ва тайёргарлик қўришлари учун шу ерда икки кун туриб, пайшанба куни жўнаб кетиб, бориб Унварда тўхтадик. Унвардан кемага тушиб, Чандварда ундан чиқдик. У ердан манзилма-манзил кўчиб, ойининг йигирма саккизинчисида, душанба куни Кунар кечиги олдида тўхтадик.

Раби ул-охир ойининг иккинчисида, пайшанба куни дарёдан ўтдим. Тўртбеш кун — то лашкар ҳалқи дарёдан ўтиб бўлгунича, дарёнинг гоҳ у, гоҳ бу қиргогида туриб қолдим. Бир неча кун кемада устма-уст ўтириб, маъжун едик. Чанбал Ганга дарёсига Кунар кечигидан бир-икки курўҳ юқорироқда қуйилади. Жума куни кемага тушиб, Чанбалнинг қўйилиш жойидан ўтиб, қароргоҳга келдик.

Гарчи Шайх Боязид душманлигини очиқ кўрсатмаса-да, унинг ҳаракат ва қилаётган ишларидан душманлик нияти сезилиб турарди. Шу сабабдан Муҳаммад Али жанг-жангни қўшиндан айириб, Қаннўждан Муҳаммад Султон мирзо ва ўша ердаги султон ва амирлардан: Қосим Ҳусайн Султон, Беҳуб Султон, Малик Қосим Қўкий, Абулмуҳаммад найзабоз, Минучеҳронни ака-укалари билан, Дарёхонийлар билан биргалашиб Сарваардаги мухолиф ағонлар устига юриш учун юборилди. Шайх Боязидга келиб қўшилишни таклиф қилсинлар, агар ишониб келиб қўшилса, бирга келсинлар. Мабодо келмаса, энг биринчи бўлиб, уни яксон қилсинлар. Муҳаммад Али бир неча фил сўради. Унга ўнтача

фил берилди. Мұхаммад Алига рухсат бергандан сұнг, Бобо чуҳрага ҳам бориб уларға құшилиши учун фармон берилди. Кунардан бир манзил кемада босиб ўтилди.

Раби ул-охир ойининг саккизинчисида, чоршанба куни Калпийдан бир күрөх берида тұхтадик. Бобо Султон Сайдхоннинг туғишиган укаси Султон Халил Султоннинг ўгли келиб шу құнимжойда хизматимизга кирди. Ўтган иили огасидан қочиб Андароб чегарасигача келган ва пушаймон бұлиб қайтиб кетган эди. Ўшанда Кошгар яқинига етганида хон унинг олдига Ҳайдар мирзони юбориб, ортига қайтарған экан.

Әртаси куни Калпийга келиб Оламхоннинг уйига тушдик. У Ҳиндустон расм-қоидаси билан ош тортиб мәжмон қылды ва совгалар келтирди.

Ойнинг үн учинчисида, душанба куни Калпийдан жұнаб кетдик.

Жұма куни Ирижга келиб тұхтадик.

Шанба куни Боязидга (Бондирга) келиб түшилди.

Ойнинг үн тұққизинчисида, якшанба куни Чин Темур Султон бошчилигидаги олти-етти минг кишини ўзимиздан илгарироқ Чандерий устига юбордик. Жұнаб кетган илгор беклари: Боқи мингбеки, Турдібек Құчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Мұхсин дүлдой, Ҳиндустон бекларидан: Шайх Гуран.

Ойнинг йигирма тұрткынчисида, жұма куни Качва яқинида тұхтадик. Качва әлини ўзимизга қаратиб, Качвани Бадруддиннинг ўглиға бердик.

Качва — яхшигина жой. Унинг атрофида кичик-кичик тогчалар түшгап. Качванинг шарқи-жанубидаги тогнинг ўртасига тұғон солинган ва каттагина күл ҳосил бұлған, айланаси беш-олти күрөх келади. Бу күл Качванинг уч тарафини түсіб турибди. Гарби-шимол тарафида озгина қуруқ ер қолган бұлиб, дарвозаси ұша томонда. Бу күлда учтүрт киши сигадиган кичик-кичик кемалар бор. Қачонки ахоли бирор хатардан қочиб кетмоқчи бұлса, кемаларга ўтириб, күл ичкарисига сузиб кетади. Качвага етгунча яна иккى жойда мана шундай тог орасида тұғон қуриб, Качвадагидан кичикроқ иккита күл барпо этишибиди.

Качвада бир күн туриб, чаққон назоратчи ва жуда күп белчиларни тайинлаб, аравалар ва тұп қийинчилексиз ўтиши учун йұлнинг үнқир-чүнқир ерларини текислаб, чангальзорларни кесишлирини буюрдым. Качва билан Чандерийнинг ораси қалин бутазор билан қопланған.

Качвадан жұнаб, орада бир бор тұхтаб, Чандерийга уч күрөх қолганида Бурғонпур сувидан ўтиб, тушдик. Чандерийнинг арки тог устига түшгап. Тош құргони ва шақарнинг үзи тог ўртасида жойлашған. Аравалар юрадиган текис йүли құргоннинг тубидан ўтади. Бурғонпурдан жұнаб, аравалар туфайли Чандерийдан бир күрөх қуириқдан юрилди.

Бир марта тұхтаб, ойнинг йигирма саккизинчисида, сешанба куни Баҗжатхон ҳовузининг қирғогида — тұғон тепасида тұхтадим. Эртаси куни отланиб, жанг майдони — лашкар қысмлари жойлашадиган ер — құргон айланаси марказ, үнг қанот ва чап қанот құшинларига тақсимланды. Устод Алиқули тұпи учун бир бօғда текис ер танлади. Назоратчи ва белчиларға тұпни ўрнатиши, тупроқ уйиб тепалик тиклашлари буюрлди. Бутун лашкар халқига қалъагирлик асблолари — қалқон(тұра), нарвон ҳамда олдинда қалқон бұлиб борадиган навкарларни тайёр қилишлари ҳақида фармон бўлди.

Чандерий авваллари Мандав подшохлари құлида эди. Султон Носириддин үлганидан сұнг, үғилларидан бири — ҳозир ҳам Мандавда бұлған Султон Маҳмуд Мандав ва ұша ҳудудларға әғалик қылди. Мұхаммадшоқ исмли яна бир ўгли Чандерийни құлға олиб, Султон Искандарға ёрдам сұраб мурожаат қиласади. Султон Искандар ҳам жуда күп лашкар жұннатиб, унга ҳомийлик қиласади. Султон Искандардан сұнг, Султон Иброҳимнинг замонида Мұхаммадшоқ үлади, ундан Аҳмадшоқ исмли кичик ўгли қолади. Султон Иброҳим Аҳмадшоқни ҳайдаб, үрнига ўзининг одамини құяди. Раана Сангаа Иброҳимнинг устига құшин тортиб Дүлпурга келган чогда беклари Султон Иброҳимга қарши исён құтариади. Ұша пайтда Чандерий Сангаанинг

қўлига ўтади. Сангаа у ерни Мединий Рав исмли улуг ва обрўли бир кофирга беради. Ушбу дамда Мединий Рав тўртбеш минг кофир билан Чандерий қўргонида эди. Оройишхоннинг у билан ошнолиги бор экан. Иноят ва шафқат қилишимни айтиб, Оройишхон билан Шайх Гуранни Мединий Рав олдига юбордик. Чандерий ўрнига Шамсиободни беришини ваъда қилдик. Бир-иккита обрў-эътиборли кишиси олдимизга чиқди. Билмадим, ишонмадиларми ёки қўргоннинг мустаҳкамлигига ишонишдими, сулҳиши битмади.

Чандерий қурғонини ҳужум билан олиш ниятида жумод ул-аввал ойининг олтинчисида, сешанба куни эрталаб Баҳжатхоннинг ҳовузидан кўчиб, қўргон яқинидаги ўрта ҳовуз қиргогига тушдик. Шу куни эрта билан келган Халифа биринкита хат ҳам келтириди. Уларнинг мазмунига кўра, Пурабга юборилган лашкар орқа-олдини ўйламай бориб, урушга кириб шикаст топибди. Лакнавни ташлаб Қаннўжга келиби. Халифа шу сабабдан қаттиқ хавотир ва ташвишда эди.

Мен: „Хавотир ва ташвиш ўринсиздир. Худо берган тақдирдагидан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун бу ҳақда ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага ҳужум қилиб кўрамиз, Ундан кейин нима рўй берса, кўраверамиз“, дедим.

Душман фақат аркни мустаҳкамланган экан. Тошқўргонда ҳар эҳтимолга қарши ҳар-ҳар ерга бир-иккитадан одам қўйишган экан. Бу оқшом аскарлар ташқи қўргонга ҳар тарафдан яқин келдилар. У ерда озгина одам бор эди, унча уруш ҳам бўлмади. Душман аркка қочиб кетди.

Жўмод ул-аввал ойининг еттинчисида, чоршанба куни эрталаб, аскарларга қуролланиб, жой-жойига бориб, уруш бошлашлари учун фармон берилди: Мен байроқ кўтариб ногора садолари остида отланганимда, ҳамма тарафдан ҳужум бошласинлар. Уруш қизигунча ногора ва байроқни туттириб қўйиб, узим Устод Алиниг тўпидан тош отишини кўриш учун бордим. Уч-тўрт бор тош отди. Ери қияроқ бўлмагани ва шаҳар қўргони де-

ворининг мустаҳкамлиги — бутунлай тошдан қурилганлиги боис отилган тошларнинг таъсири бўлмади.

Чандерий аркининг тог устида жойлашгани зикр этилганди. Бир тарафидан сув ўтиши учун усти ёпиқ йўл солибдилар. Унинг девори тоғдан пастроқдадир. Ҳужум қилиш мумкин бўлган ягона жой шу ер эди. Марказ қўшиннинг ўнг қўли, чап қўли ҳамда бир тўда хос аскарларга шу ерга жойлашиш тайинланди. Ҳар тарафдан ҳужум бошладилар. Мана шу ерда қаттиқ уруш бўлди. Кофирлар юқоридан бир неча тош отди, ўт ёндириб улоқтириди, лекин бу йигитлар парво қилмадилар. Охир-оқибат ташқи қўргон девори билан ушбу сув ўтказилган ернинг девори туташган жойдан Шоҳим Нурбек кўтарилиди, яна икки-уч ердан ҳам йигитлар тирмashiб чиқдилар. Сув ўтказилган йўл ёнида турган кофирлар қоча бошладилар ва ўша ер эгалланди.

Юқори қурғондагилар озгина ҳам урушмай, бир зумда қочиб қолдилар. Кўп йигитлар тирмashiб, юқори қўргонга чиқдилар. Оз фурсат ўтар-ўтмас, кофирлар тамом ялангоч бўлиб, келиб уруша бошладилар. Кўп кишиларимизни чекинтириб, девордан улоқтиридилар. Бир неча одамни чопиб, йўқ қилдилар. Деворнинг устидан бир зумда кетиб қолганларининг сабаби шу эканки, қалъани бой беришлари муқаррар бўлгач, улар аёлларининг ҳаммасини чопиб, ўлдириб, ўзларига ўлимни танлаб, ялангоч бўлиб урушга келибдилар. Охир-оқибат, одамларимиз ҳар томондан ҳужум қилиб, уларни девор устидан улоқтиридилар. Икки юз-уч юз кофир Мединий Равнинг ҳовлисига кирди. Кўпчилиги ушбу ҳолатда бир-бирларини ўлдирибдилар: биттаси бир қилични кўтариб турган бўлса, қолганлари ўз хоҳиши билан навбатнавбат бўйинларини қилич остига қўйибдилар. Кўпчилик шу йўл билан дўзахга кетди.

Тангрининг марҳамати билан бундай машҳур қўргон байроқни кўтариб, ногорани чалиб улгурмай, қаттиқ қуашларсиз, икки-уч гарийда қўлга кирди. Чандерийнинг гарби-шимол тарафидаги тог тепасида кофирларнинг бошидан

калламинора кўтарили. Бу галабанинг таърихини „фатҳи дорулҳарб“ сўзларидан топган эдилар. Мен унга шундай шеър bogладим:

*Буд чанде мақоми Чандерий,
Пур зи куффору дорулҳарбию зарб.
Фатҳ кардам ба ҳарб қалъаи у,
Гашт таърих: „Фатҳи дорулҳарб“.*

(Мазмуни:

Чандерий кўп вақтлардан буён кофирларга тўлган „дорулҳарб“ эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим, „фатҳи дорулҳарб“ бунга таърих бўлди. (Бу таърих абжад ҳисобида ҳижрий 934-, милодий 1527 йилга тўгри келади.)

Чандерий — жуда гўзал жой. Теварак-атрофида оқар сувлари кўп. Арки тогнинг тепасида жойлашган, тогнинг ўртасида тошдан катта ҳовуз ўйилган. Яна бир катта ҳовуз биз ҳужум қилиб олган дутаҳида (сув ўтказилган усти ёпиқ йўл ёнида) эди. Оддий кишиларнинг ҳам, мартабалиларининг ҳам уйлари тамом тошдан қурилган. Фақат катталарининг иморатлари такаллуф билан, тарошланган тошлардан, кичикларининг (паст табақадагиларнинг) уйи эса тарошланмаган тошдан қурилган. Томларини ҳам сопол ўрнига тахта, тошлар билан ёпишган. Қўргоннинг олдида учта катта ҳовуз бор. Бурунги ҳукмдорлар бутун атрофига тўғонлар солиб, ҳовузлар қурган эканлар. Ерлари баландликда жойлашган. Чандерийдан уч курўҳ берида Бетвий деган бир дарёчаси бор. Бетвий Ҳиндустонда сувининг яхши ва хуштаъмлиги билан машҳур бўлган ажойиб дарёчадир. Унинг ўртасида бўлак-бўлак иморатбоп қоялар бор. Чандерийгача Оградан жануб сари тўқсон курўҳ йўлдир. Чандерийда Қутб юлдузининг баландлиги йигирма беш даражага тенг.

Эртаси, пайшанба куни қўргон четидан кўчиб, Маллухоннинг ҳовузи ёқасига жойлашдик. Биз бу ерларга Чандерийни эгаллагандан сўнг Салоҳиддин кофирга тегишли кофирлар ўлкаси — Раай Синг, Бҳилсан ва Сарангпур устига юриш ниятида келган эдик. Буларни қўлга олгач, Читўрга Сангаанинг устига юриш қиласиз. Турли тутуруқсиз, хавотирга соладиган хабарлар келганлиги боис бекларни чорлаб, кенгаш ўтка-

зид, бу фитначилар ва душманларнинг гавго-тўполонларини даф қилишга киришиш энг тўгри ва яхши иш деб топилди.

Чандерий аввал зикр этиб ўтганимиз Султон Носириддиннинг набираси Аҳмадшоҳга берили. Чандерийдан ҳазина даромадига эллик лак белгиланиб, солиқдорлигини Мулла Опоқга юкладик. Уни икки-уч минг турк ва ҳиндустонлик билан Аҳмадшоҳга кўмаклашиш учун қолдирдик.

Бу ишларни тартибга солиб, жумод ул-аввал ойининг ўн биринчисида, якшанба куни қайтиб келиш ниятида Маллухон ҳовузидан кўчиб, Бурҳонпур дарёсининг қирғогига тушдик.

Якшанба кунининг ўзида Бандийрдан Яккахожа билан Жаъфархожани Калпий кемаларини Кунар кечигига келтиришлари учун юбордим.

Ойининг йигирма тўртинчисида, якшанба куни Кунар кечиги олдида тўхтаб, лашкарга кечиб ўтиш учун буйруқ берили. Уша кунлари олдинда жўнаб кетганлар Қаннўжни ҳам ташлаб, Раприйга келишибди, Абулмуҳаммад найзабоз Шамсобод қўргонини қамал қилган экан, бироқ душманнинг кўп одами келиб, Шамсобод қўргонини ҳужум билан эгаллабди, деган хабар келди. Уч-тўрт кун лашкар дарёдан кечиб ўтгунича, гоҳ дарёнинг у юзида, гоҳ бу юзида туриб қолдик. Дарёдан ўтиб, манзилма-манзил тўхтаб, Қаниўж сари юриб, қазоқ йигитларни душмандан хабар олиб келишлари учун илгари юбордик. Қаннўжга етишимизга икки-уч манзил қолганида хабар келтирдиларки, бу „тил“ тутишга борганларнинг қорасини кўриб, Қаннўждан Маъруфнинг ўғли қочиб кетибди. Бибан, Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдан ўтиб, Гангнинг Қаннўж тўғрисидаги шарқий қирғогидан ўтадиган кечикни ўраб олиш хаёли билан ўтирган эмишлар.

Жумод ул-охир ойининг олтинчисида, пайшанба куни Қаннўждан ўтиб, Ганг дарёсининг гарбий қирғогига тушдик. Бизнинг йигитларимиз бориб, душманнинг бир нечта кемасини ҳужум билан олдилар. Юқори ва қуйидан катта-кичик ўттиз-қирқта кемани келтириш-

ди. Мир Мұҳаммад жолабонни күпприк қуришга ярайдиган жой таңлаб, күпприк қуришда керак буладиган асбобларни ҳозирлаш учун жұнатдик. Үрду тушган жойдан бир күрүхча құйириқдан жой күриб келди. Чаққон назоратчилар тайинланды. Күпприк солинадиган ернинг яқинидан Устод Алиқули тұп үрнатыб, тош отиш учун жой таңлаб, тош отиш билан машғул бўлди. Күпприк тушадиган ердан құйириқда Мустафо Румий зарбзан* араваларни бир оролга олиб утиб, ўша оролдан зарбзан ота бошлиди. Күпприкдан юқоририқда мўлжар** кўтарилиди. Туфакандозлар мўлжар устида милтиқни яхши отдилар. Малик Қосим мўгул ва яна баъзи йигитлар дарёдан кемада бир-икки марта кечиб утиб, озчилик бўлса ҳам, жуда яхши жанг қилдилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш кишини ёнига олиб шижаот билан, орқа олдига қарамай, бир куни шомда кема билан дарёни кечиб утиб, уруш ҳам бошламай, бошқа бирор нарса ҳам қилмай қайтиб келишди. Бу ишлари учун уларни қаттиқ койидик. Охир-оқибат, Малик Қосим жасорат кўрсатиб, озгина одами билан душман ҳалқасини ёриб кириб, уни сиқиб қўйди. Душман жуда кўп одами ва битта фил билан ҳужум қилди. Буларни орқага сурдилар. Кемага тушиб, кемани юргизгунларигача, фил етиб келиб кемани чўктириб юборди. Малик Қосим ўша урушда ҳалок бўлди. Бир неча кун — то күпприк қурилгунича, устод Алиқули тўпдан яхши тошлар отди. Биринчи кун саккиз марта тўп отди, иккинчи кун ўн олти марта отди. Учтўрт кун мана шундай тўп отди. Бу тошларни „гозий тўп“ билан отди. Бу — Сангаайи коғирнинг урушида тош отган ўша тўп эди. Шу боис уни „гозий“ деб номладилар. Яна бир каттароқ тўп ҳам қўйганди, бир марта тош отганидаёт парчаланиб кетди. Милтиқлилар ҳам жуда кўп ўқ отдилар. Жуда кўп кишилар ва отларни милтиқ ўқи билан қулатдилар. Қочган қуллар, хизматчилар ва йўловчиларни отлари билан отдилар.

Күпприк қуриш ишлари охирлаб қолганида, жумод ул-охир ойининг ўн тўққизинчисида, чорсанба куни қучиб, күпприк устига келдик. Афгонлар күпприк қуришимизга ишонгилари келмай, устимиздан кулган эканлар. Пайшанба куни күпприк тайёр бўлди. Озгина пиёда ва лаҳўрлик күпприкдан ўтди, бир озуруш бўлди.

Жума куни марказдан маҳсус аскар тўдаси, ўнг қўл ва чап қўл йигитлари ҳамда милтиқлилар пиёда ўтдилар. Афгонлар тўла қуролланиб, от ва филлари билан келиб ҳужум қилдилар. Улар чап қанотдагиларни сиқиб қўйдилар. Марказ ва ўнг қўлдагилар қаршилик кўрсатиб, душманни чекинишга мажбур этишиди. Икки жангчимиз кўпчиликдан ажралиб чиқиб, олдинга от сурдилар. Бирини ўша дамнинг ўзидаёт отдан тушириб, олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини роса калтакладилар. Оти орқа оёқларини кўтариб тик турди, орқасига қайтиди ва ўзимизнинг кишилар орасига кириб йиқилди. Ўша куни еттисаккиста бош келтирдилар. Душманнинг кўп кишиси ёй ва милтиқ ўқларидан яраланди. Уруш аср намозигача давом этди.

Кечқурун күпприкдан ўтганларнинг барчасини ортга қайтардик. Агар мана шу шанба кечаси кишиларимиз нариги томонга ўтказилса, эҳтимол, душманнинг катта қисми қўлга тушарди. Аммо шу нарса эсимга тушдик, ўтган йили сесанбада — Наврӯз куни Секрийдан Сангаага қарши урушга отланганимизда, шанба куни душманни яксон қилгандик. Бу йил чорсанбада — Наврӯз куни бу душманга қарши отландик. Якшанба куни душман устидан ғалаба қозонсак, ажойиб иш бўларди. Шу боис одамларимизни у тарафга ўтказмадик.

Шанба куни душман урушга чиқмади, узоқда саф тортиб турди. Шу куни күпприкдан аравалар ўтказилди. Эртаси саҳарда одамларнинг ўтиши учун фармон бўлди. Ноғора чалинган пайт қаровулдан душман кишилари қочиб кетди, деган хабар келди.

* Зарбзан — тўп үрнида ишлатиладиган уруш қуроли.

** Мўлжар — душман ўқларидан сақланиш учун ясалган тупроқ уюми; парапет.

Чин Темур Султонга лашкарга бош булиб душман ортидан қувиб боришга буйруқ бердик. Мұхаммал Али жангжанғ, Ҳисомиддин Али халифа, Мұхіб Али халифа, Құкий Бобо қашқа, Дуст Мұхаммад Бобо қашқа, Boқи Тошқандий, Вали қызил бошчилігіда қувгинчи тайинладик. Уларга Султон билан бирға булиб, унинг сүзидан чиқмаслик буюрилди. Бомдод намози чоги мен ҳам дарёдан ўтдим. Туяларни қуайроқдаги, күриб келган кечикдан олиб ўтишлари ҳақида ҳукм бўлди.

Ўша якшанба куни Бангармавудан бир курўҳ берида Қорасув қирғогига тушдик. Душманни кузатиш учун юборилган кишилар яхши ҳаракат құймаландилар. Улар Бангармавуда турган эканлар. У ердан уша куни пешин намози чоги қузгалибдилар. Эртаси куни саҳарда Бангармавунинг олдидаги кўл ёқасида тўхтадик.

Шу куни кичик хон додамнинг угли Тўхта Буга Султон келиб, хизматимга кирди.

Жўумод ул-охир ойининг йигирма тўққизинчисида, шанба куни Лакнавни сайр қилиб келиб, Гўйи дарёсидан ўтиб тўхтадик. Шу куни Гўйи дарёсида чўмилдим. Билмадим, қулоғимга сув кирдими ёки ҳаво таъсириданми, унг қулоғим битиб қолди, лекин бу бир неча кунгина давом этди, қаттиқ оғриқ бўлмади.

Авадга бир-икки манзил қолганида Чин Темур Султоннинг одами келиб, душман Сару дарёсининг нариги юзида ўтирибди, кўмак юборсинлар, деган хабарини берди. Қазоқ (Қарочахон) бошчилигидаги мингга яқин йигитни марказдагилардан кўмак учун ажратдик.

Ражаб ойининг еттинчисида, шанба куни Аваддан икки-уч курўҳ юқорироқда Гагар билан Сарунинг қўшилиш жойида тўхтадик.

ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎТТИЗ БЕШИНЧИ(1528-1529) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Мұҳаррам ойининг учинчисида, жума куни Чандерийга юришдан бурунроқ Мўлтон масаласидаги ишлар учун Аскарийни чақиртирган эдим, келди. Хилватхонада эдим, илтифот кўрсатди. Эртаси куни тонгда Хондамир муаррих (тарихчи), Мавлоно Шиҳоб муаммойи,

Шу кунгача Сару дарёсининг Авад рўпарасидаги нариги қирғогида Шайх Боязид ўрнашган экан. Хат юбориб Султон билан музокара олиб бораркан, унинг ҳийлаларини Султон сезиб қолиб, пешин намози чоги Қарочага одам юбориб, дарёдан кечиб ўтишга тайёрланади. Қароча Султонга қўшилгач, тўхтамасдан дарёдан кечиб ўтадилар. Элликтacha отлиғи ва уч-тўрт фили бўлган душман дош беролмасдан қочишига тушади. Бир неча кипини отдан йиқитиб, бошини кесиб, менга юбордилар. Беҳуб Султон, Турдивек, Бобо чуҳра, Қўчбек, Boқи Шифовул Султондан кейин кечиб ўтадилар. Улардан аввалроқ ўтганлар Шайх Боязидни намозшомгача қувиб борадилар. Шайх Боязид ўзини чангалзорга уриб қутулади. Чин Темур Султон кечаси Қорасув ёқасида тўхтаб, ярим кечаси отланиб, душманнинг ортидан қувиб боради. Қирқ курўҳча йўл босиб, Султон Боязиднинг оила ва яқинлари яшайдиган ерга етадилар. Аммо улар қочиб кетишган экан. Шу ерда таъқиб қилувчилар ҳар тарафга тарқалишади. Boқи шифовул бир неча йигит билан душманнинг кетидан қувиб, Шайх Боязиднинг оила аъзолари ва қариндошларига етиб олади, бир неча афғонни асир қилиб олиб келишади.

Бир неча кун Авадни ва ушбу ерларни эгаллаш ҳамда тартибга солиш учун шу жойда туриб қолдик. Аваддан еттисаккиз курўҳ юқоридаги Сару дарёси қирғоқларини ов қилиш учун яхши ерлар деб мақтадилар. У ерга Мир Мұхаммад жолабонни юбордик. Гагар ҳамда Сару дарёларининг кечикларини кўриб келди. Ойнинг ўн иккинчисида, пайшанба куни ов қилиш нияти билан отландим.

Юнус Алининг қариндоши Мир Иброҳим қонуний хизматимга кириш ниятида Ҳиротдан чиққанларига анча вақт бўлганди, етиб келиб, хизматимга кирдилар.

Ойнинг бепинччисида, якшанба куни аср намози чоги Гвалийарни сайр қилиш ниятида, уни китобларда „Галийур“ деб

битадилар, Жуундан кечиб ўтиб, Огра қалъасига кирдим. Икки-уч кундан кейин Кобулга қайтиб кетиши лозим булган Фахрижаҳонбегим ҳамда Хадича Султонбеким билан хайрлашиб, Гвалийарга отландим. Мұхаммад Замон мирзо рухсат сұраб, Ограда қолди. Ұша кечаси уч-тұрт курұх йүл юриб, катта бир күл ёқасида тұхтаб, уйқуладик. Намозни эртароқ аді этиб, отландик. Гамбийр дарёси қиргогида тушланиб, пешин намози чоги у ердан жұнаб кетдик. Йүлда кайфиятни күтариш учун Мулло Рафиъ тайёрлаган талқон дорини (сафуфни) ичдик. Жуда бадхұр ва бемаза экан.

Кечки пайт аср намози чоги, Дұлпурдан бир курұх гарб томонға bog va иморат солишилари буюриб құйылған зди, ұша ерга келиб тушдим. Мен буюрган бу bog va иморат төгнинг тугаш жойида жойлашибди. Бу төг тумшугининг учи яхлит қизил иморат тошидан зди. Мен бу төгни ергача қазиб тушишларини, агар бу яхлит тошдан иморат тарошлаб бұлса, иморат қуришларини, агар у баланд бұлмаса, тошнинг устини текис slab, ҳовуз үйишларини буюрган здим. Төг як-пора тошдан иморат қурадиган даражада баланд змас экан. Устод Шоқ Мұхаммад сантарошга сақни текисланған ушбу тошнинг устига саккыз бурчакли ўлчамда ҳовуз қуришни режалаштириш тайинланди. Сантарошларнинг ишга қаттық киришишлари ҳукм қилинди.

Бу яхлит тошдан ҳовуз үйиш буюрилған ернинг шимолида анба, жамъун ва бошқа ҳар хил дараҳтлар жуда күп. Бу дараҳтларнинг орасидан үнга-үн қары ҳажмда қудук қазиб буюрилған зди, у ҳам якунига етайдеб қолибди. Бу қудук-нинг суви ұша ҳовузға бориб қуайлади. Бу ҳовузнинг гарби-шимолий томонида Султон Исқандар түғон солған. Түғоннинг устига иморатлар қурибди. Түғон тепасида пашакаалда сув үйгилиб, катта күл ҳосил бўлади. Бу кўлнинг шарқий тарафлари бодтир. Кўлнинг шарқ томонига ҳам яхлит тошдан супага ўхшаш жойлар тарошлашларини буюрдим. Гарб томонга масжид солип тайинланди. Сешанба ва чоршанба кунлари мана шу ишлар учун Дұлпурда турдик.

Пайшанба куни отланиб, Чанбал дарёсидан ўтдик, пешин намозини дарё ёқасида ўқиб, икки намоз орасидаги вақтда Чанбал қиргогидаң құзғалиб, шом ва хуфтон намозлари уртасида Каварий дарёсидан ўтиб тушдик. Ёғингарчилик туғайли дарё суви күтарилған зди, отларни сүздириб ўтказдик, ўзимиз эса кема билан ўтдик.

Эртаси — жума куни ашур ойи зди, у ердан отланиб йүлда бир қишлоқда тушланиб, хуфтон намози чоги Гвалийардан бир курұх шимол томонға ўтган йили қуришларини буюрганим — чорбоққа келиб тушдим.

Эртаси, пешин намозидан сұнг отланиб Гвалийар шимолидаги тепаликлар ва Намозгоҳни саир қилиб келгач, Гвалийардаги Раажа Ман Сингнинг иморати туташиб кетган Ҳаатий Пұл деган дарвозадан кириб Раҳимдод ўтирган Раажа Бикрамажитнинг иморатларига кечга яқин — аср намози чоги келиб тушдим.

Шу кеча қулогим оғригани учун, кечанинг ойдинлиги ҳам сабаб бўлғанди, қорадори (афюн) едим. Эртаси куни афюннинг хумори күп азоб берди. Анча қайт қилдим. Шунга қарамай, Ман Синг ва Бикрамажит иморатларини тамом юриб, саир қилдим. Гарчи бўлак-бўлак ва тартибсиз қурилған бўлса ҳам, жуда ажойиб иморатлардир. Бу иморатларнинг ҳаммаси тарошланған тошлардан-дир. Барча рожаларнинг иморатларидан Ман Сингнинг иморатлари яхшироқ ва баландроқдир. Ман Синг қасрининг бир тараф девори шарққа қараган. Бу тарафдаги деворлар бошқа деворларга қараганда кўпроқ ҳашаматлироқ бўлиб, баландлиги таҳминан қирқ-эллик қари келади, тамоман тарошланған тошдан қурилған, сиртини ганч билан оқартирибдилар. Баъзи жойларда тўрт қаватли иморатлар бор. Уларнинг пастки икки қавати жуда қоронғи. Озгина ёруғлик у ерда бирпас ўтиргандан кейин сезилади. Бу жойларни шам билан юриб, томоша қилдик. Ушбу иморатнинг ҳар бир тарафида бештадан гунбаз бор. Бу гунбазлар орасига ҳиндустанча усулда қурилған тўрт қиррали кичик-кичик гунбазчалар тушган. Ушбу бешта катта гунбаз тепаси зар юргутирилған мис тангалар билан қопланған. Бу деворларнинг ташқи тарафи

яшил кошин билан безатилган. Бутун атрофидаги деворларга яшил кошин билан кейла (банан) дараҳтларининг тасвири туширилган. Қалъанинг шарқ тарағида девори буржи остида Ҳаатий пул жойлашган. Ҳиндлар Филни „ҳаатий“, дарвозани „пул“ деб атайдилар. Дарвозадан чиқишида бир филнинг суратини ўйиб тасвирлабдилар, устида икки филбони ҳам бор. Ҳудди филнинг ўзи, жуда яхши ўхшатишибди. Шу боис „Ҳаатий пўл“ деб айтадилар. Тўрт қаватли иморатнинг энг пастки қаватида бу фил ҳайкалига қаратилган туйнук бор, ундан фил жуда яқин кўринади. Юқори қаватида зикр этилган гунбазлар юксалиб туради. Иккинчи қаватида яшаш хоналари жойлашган. Бу уйлар ҳам анча чуқурда. Гарчи уйларни ҳиндча йўсингда безаган бўлсаларда, аммо бу жойлар беҳавороқ ерлардир.

Ман Сингнинг ўғли Бикрамажитнинг иморатлари қўргоннинг шимол тарафида — ўртароқда жойлашган. Ўглининг иморатлари отасининг иморатича эмас. Фақат битта катта гунбази бор, жуда қоронги, у ерда бир муддат тургандан сўнггина қўзлар равшанлашади. Бу катта гунбаз остида бир кичик иморат қурилган бўлиб, унга ҳеч тарафдан ёруғлик тушмайди.

Ушбу катта гунбазнинг устида Раҳимдод кичикроқ бир тахтасупа (толор) солибди. Раҳимдод Бикрамажитнинг ушбу иморатларига жойлашгач, Бикрамажитнинг иморатларидан унинг отасининг иморатларигача олиб борадиган бир йўл солибди. Ташқаридан у билинмайди ҳам, ичкаридан ҳам ҳеч ер кўринмайди, унга фақат баъзи ерлардан ёруғлик киради, жуда ажойиб йўл тушган.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб, Раҳимдод солган мадрасани кезиб, қўргоннинг жануб тарафидаги катта бир ҳовуз четида Раҳимдод солган bogчани томоша қилиб, кечқурун ўрду тушган чорбоққа келдик.

Бу боққа жуда кўп гуллар экилибди. Хушранг қизил канейр гуллари ҳам жуда кўп. Бу ерларнинг канейр гули шафтоли гулидек. Гвалийар канейри қип-қизил хушранг канейрлардир. Бир бўлак қизил канейрни Гвалийардан Огра боғларига келтириб эктирдим.

Бу бог жанубида катта бир кўл бор. Пашакаал сувлари шу кўлда йигилади. Бу кўлнинг гарбида бир баланд бутхона жойлашган. Султон Шамсиддин Элтамиш бу бутхонанинг ёнида бир жоме масжиди солдирибди. Бу бутхона жуда баланд бутхона экан. Қўргонда бундан баландрок иморат йуқ. Дўлпур тогидан Гвалийар қўргони ва бутхона аниқ кўриниб туради. Айтишларича, ушбу бутхонанинг ҳамма тошларини мана шу катта кўлдан қазиб олишган экан. Бу боғда пастгина, беухшовроқ, усти ёпиқ бир тахтасупа қурибдилар. Богнинг эшиги олдига ҳиндустанча бичимда хунук айвонлар қуришибди.

Эртаси куни пешин намози чоги Гвалийардаги кўрмаган ерларни томоша қилиш ниятида отланиб, Ман Синг қўргонидан ташқаридаги Баъдалгар деб номланган иморатни кўриб, Ҳаатий Пўл дарвозасидан кириб, Удва деган жойга бордик. Бу Удва деган ер қўргоннинг гарб тарафидаги бир тогаро йўлда вордийда жойлашган. Гарчи бу тогаро йўл тогнинг тепасида қурилган қўргоннинг деворидан ташқаридан бўлса ҳам, бу тогаро йўлнинг кириш жойида яна икки қатор баланд деворлар қуришибди. Бу деворларнинг баландлиги ўттиз-қирқ қарига яқин келади. Ичкариги девор узунроқ ва баландроқдир. Бу ташқи девор тогаро йўлнинг у тарафидан ҳам, бу тарафидан ҳам қўргонга туташган. Бу деворни орқа томонидан биринчи девордан пастроқ яна бир девор билан иҳота қилибдилар (ўрабдилар). Бу девор бошдан-оёқ катта деворга туташмаган. Уни катта ариқ қуриш учун ана шундай иҳота қилганлар. Бу деворнинг ичидаги сув олиш учун вайн (қудуқ) қазганлар. Ўн-ун беш зина тушиб сув олиш мумкин. Бу катта деворнинг вайн жойлашган деворга ўтиш жойидаги эшик устига Султон Шамсиддин Элтамишнинг исмини тошга ўйиб ёзгандар, таърихи: олти юз ўттизинчи (милодий — 1232/1233) йилдир.

Ушбу ташқи девор тубида, қўргон ташқарисида бир катта кўл бор, кўринишидан унинг суви камаймайди, катта ариққа шу кўлнинг суви боради. Удванинг ичидаги яна икки катта кўл бор. Қўргон халқи бу кўлларнинг сувини ўзга

сувлардан афзал биладилар. Удванинг уч тарафи батамом тоғлар билан ўралган. Тошининг ранги Байана тошлариdek қизил эмас, бир оз рангсизроқ.

Удванинг атрофидаги яхлит қояларни қазиб, катта-кичик бутлар тарошлабдилар. Жануб тарафида баландлиги йигирма қари келадиган катта бут туриди. Бу бутларни бутунлай ялангоч — кийимсиз тасвирлабдилар.

Удва ичидағи икки катта кўлнинг атрофига йигирма-йигирма бешта қудуқ қазишибди. Бу қудуқлардан сув тортиб, экин етишириб, гул ва дарахтлар ўтқазибдилар. Удва ёмон ер эмас, аксинча, жуда ажойиб жой. Унинг битта айби — атрофидаги бутлардир. Бутларни бузиб ташлашларини буюрдим. Удвадан яна қургонга чиқиб, кофирлар замонидан бери дарвозаси ёпиб қўйилган Султоний Пўлнинг ўзини томоша қилиб, шом намози чоги Раҳимдод солган боғчага келиб тушдим. Ўша кеча шу ернинг ўзида қолдим.

Ойнинг ўн тўртинчисида, сешанба куни Раана Сангаанинг Рантанбўр қалъасида уз онаси Падмаватий билан турган Бикрамажит исмли иккинчи углидан одамлар келди. Гвалийар сайрига жўнаб кетишимиздан бурун ҳам Бикрамажитнинг баланд обрўли Асўк исмли ҳиндусидан одамлар келиб, қуллик ва хизматкорлигини изҳор қилган эдилар. Асўк тирикчилик яроғи учун ўзига етмиш лаклик даромад берадиган ер сўраганди. Агар Рантанбурни топширса, унга истаганидек вилоятлар бериш қарорига келиб, одамларига рухсат бериб юбордик. Гвалийар сайрига жўнаётганимизда унинг одамлари билан Гвалийарда учрашишимизни ваъдалашиб олдик. Улар ваъдалашган вақтимиздан бир неча кун кейинроқ келишди. Бу Асўк ҳинду, айтишларича, Бикрамажитнинг онаси Падмаватийга яқин қариндош бўлар экан. У аҳволни она ва ўғилга баён қилибди. Булар ҳам Асўк билан иттифоқ бўлиб, менга хайриҳоҳ ва хизматкор бўлишни қабул қилибдилар.

Сангаа Султон Маҳмудни енгиб, Султон Маҳмуд кофирларга асир тушганида, Сангаа унинг тож ва кулоҳини ҳамда зар камарини олиб, ўзини қўйиб юбор-

ганди. Ўша тож, кулоҳ ва заркамар Бикрамажитда экан. Ҳозир отаси ўрнида раана бўлиб, Читўрни бошқараётган акаси Ратансин тож, кулоҳ ва зар камарни укасидан сўратибди. Бу эса бермабди. Бу келган кишиларидан менга тож, кулоҳ ва заркамар ҳақида гап очтирибди. Рантанбўрнинг ўрнига Байанани сўрабди. Байана ҳақидаги сўзни бошқа томонга буриб, унга Шамсободни Рантанбўрга алмashiшга ваъда бердик. Ўша куннинг ўзидаёқ бу келган кишиларга сарполар кийдириб, тўққиз кундан сўнг Байанага бориш ваъдаси билан рухсат бериб юбордик.

Бу — Раҳимдод солган богдан отланиб, Гвалийар бутхоналарини сайд қилдик. Баъзи бутхоналар икки қават, уч қаватли. Қаватларнинг бўйи пастроқ (хоналари паст-паст). Эскича кўринишида, пастки қисми тошдан ўйилган ҳайкаллар билан тўла. Баъзи бутхоналар мадраса кўринишида қурилган. Бинонинг олд томонида кенг ва баланд гунбази, мадраса ҳужраларидек ҳужралари бор. Ҳар бир ҳужранинг устида тошдан кичик-кичик гунбазлар тарошлаб ўрнатилган. Қуий ҳужраларда тошлардан бут ҳайкаллар тарошланган. Бу иморатларни томоша қилиб, Гвалийарнинг гарб тарафидаги дарвозасидан чиқиб, Гвалийар қўргонининг жануб тарафидан айланиб ўтиб, сайд қилиб, Ҳаатий пўл олдидаги Раҳимдод солган чорбоқча келиб тушдим. Раҳимдод бу чорбогда катта байрам ҳозирлаб қўйган эди. Яхши ошлар тортиб, кўп совгалар улашди. Совга қилган нарса ва пуллари тўрт лак келарди. Бу чорбогдан жўнаб, кечқурун ўз чорбогимга қайтиб келдим.

Ойнинг ўн бешинчисида, чоршанба куни Гвалийарнинг шарқи-жанубий тарафида, олти курӯҳлик ерда жойлашган шаршарани томоша қилиш учун жўнадим. Йўлга кеч отланган эканмиз, шаршараға пешин намозидан кейин етиб бордик. Бир арқон бўйи баландлиқдаги қоядан бир тегирмон сув оқиб тушади. Бу сув тушаётган ердан пастроқда катта кўл ҳосил бўлибди. Шаршарағача юқоридаги сув яхлит қоятош буйлаб оқиб келади. Бу сувнинг туби яхлит тошдан иборат. Ҳар жой-ҳар жойда сув

тўпланиб, кўл ҳосил бўлибди. Бу сувнинг қиргоқларида ўтиrsa бўладиган бўлак-бўлак яхлит тошлар сочилиб ётибди. Аммо айтишларича, бу сув доим оқмас экан. Шаршара бошида ўтириб, маъжун едик. Кейин сув бўйлаб юқорига кўтарилиб, сувнинг бошланиш жойигача бордик. Қайтишда бир баланд жойга чиқиб, бир муддат ўтирдик. Созандалар соз чалдилар, қўшиқчилар бир нималарни айтдилар. Ҳинд эли „тинду“ деб атайдиган обнус дарахтини кўрмаганларга кўрсатдик.

Ортга қайтиш учун тогдан тушиб, шом ва хуфтон намозлари ўртасида отларга миндик. Тунги иккинчи посга яқин бир ерга келиб уйқуладик. Қуннинг биринчи паҳарида чорбоққа келиб тушдик.

Ойнинг ўн еттинчисида, жума куни Салоҳиддининг ватани — Суҳжана деган қишлоқни ва қишлоқдан юқорида — тог орасидаги ва унинг ичкарисида жойлашган лиму(лимон) ва садафил богини сайр қилиб, қуннинг биринчи паҳарида чорбоққа келиб тушдим.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, якшанба куни тонг отмасиданоқ чорбоғдан жўнаб, Қаварий дарёсидан ўтиб, тушландик. Пешин намози чоги у ердан жўнаб, кун ботай деганида Чанбал дарёсидан ўтиб, шом ва хуфтон намозлари орасида Дўлпур қўргонига кириб келиб, Абулфатҳ солган ҳаммомни чирог билан томоша қилиб, у ердан жўнаб кетдик ва тўғон тепасидаги янги солинган чорбоққа келиб тушдик.

Эртаси тонгда ўзим турли ишлар қилиш буюрилган ерларни айланиб чиқдим. Яхлит тошга ўйиш буюрилган (кайлар) соябонли ҳовузнинг юзини ҳали бирор марта ҳам текислай олмаган эдилар. Кўпроқ сангтарошлар келиб, ҳовуз тубини сув қўйиб қиргоқларини текислаш мумкин бўлган даражада, бир марта яхшилаб ўйиб олишлари буюрилди. Кечки пайт — аср намози вақтига келиб, ҳовуз туви юзасини биринчи марта тўлиқ текисладилар. Ҳовузга сув тўлдиришларини буюрдим. Қиргоқларини сув сатҳи билан тенглаштириб, текислаш билан машгул бўлдилар. Бу сафар ҳам ерини яхлит тошдан тарошлаб, ичидаги

кичик ҳовузни ҳам яхлит тошдан ўйиб бир обхона (таҳоратхона) қуришларини буюрдим. Душанба куни маъжун сухбати бўлди. Сешанба куни ҳам ўша ернинг ўзида эдим.

Чоршанба куни кечқурун оғиз очиб, озгина нарса еб, Секрига бориш ниятида отландик. Вақт иккинчи паҳарга яқинлашганда, бир ерда тўхтаб, уйқуладик. Қулогимга, билмадим, совуқнинг таъсири бўлдими, бу кеча жуда қаттиқ огриди, ухлай олмадим. Тонг саҳарда бу ердан қўзғалиб, биринчи паҳарда Секрийда солган боққа етиб тўхтадик. Богнинг девори ва қудуқнинг иморатлари менинг кўнглимдагидек бўлмагани учун бу ишларни назорат қилаётган кишиларга дўқ-пўписа ва сиёsat қилдим. Секрийдан аср ва шом намозлари оралигиде жўнаб, Мадҳакурдан ўтиб, бир ерда тўхтаб ухладик. У ердан отланиб, биринчи паҳарда Ограга келдик. Қалъада Хадича Султонбеким, Фахрижаҳонбекимни, баъзи иш-куч учун қолган эдилар, бориб кўрдим. Уларни кўриб, Жуундан ўтиб, „Ҳашт биҳишт“ боғига келдим.

Сафар ойининг учинчисида, шанба куни катта амма бегимлардан уч бегим: Гавҳаршодбеким, Бадиулжамолбеким, Оқбеким; кичик бегимлардан: Хонзодабеким, Султон Масъуд мирзонинг қизи, яна Султонбаҳтбекимнинг қизи ҳамда Зайнаб Султонбеким деган янга-чечамнинг набираси келиб, Тутъадан ўтиб, шаҳар ташқарисида дарё қиргогида тўхтаган эдилар, аср ва шом намозлари орасида бориб, уларни кўрдим. У ердан кемада қайтиб келдим.

Сафар ойининг бешинчисида, душанба куни Рантанбўрни топшириш ва Бикрамажитнинг у ер хизматини қабул қилиб олишда ўз йўл-йўриқлари билан аҳд ва шарт тузишларини тилаб бҳиралик ҳиндулардан Деванинг ўғли Ҳамусийни Бикрамажитнинг аввалги ва кейин келган элчиларига қўшиб жўнатдик. Бизнинг томондан борган одам буларнинг ҳаммасини кўриб, ишониб қайтиши лозим эди. Мен ҳам агар Бикрамажит аввал айтган сўзларида турса, Тангри ишимизни ўнгласса, отасининг ўрнига раана қилиб, Читўрга ўтиргазаман, деб ваъда бердим.

Бу пайтга келиб Деҳли ва Оградаги Искандар ва Иброҳимнинг хазиналари тугади. Лашкарни таъминлаш, туп ва миљтиқилар ўқдориси ҳамда меҳнатига ҳақ тўлаш учун барча хизматчилар маошининг юздан ўттиз қисмими сафар ойининг саккизинчисида, чорпанба куни девонга тушириб, уни қурол-ярог учун сарф этишлари ҳақида фармон берилди.

Ойнинг ўнинчисида, шанба куни Хуросонга аввал ҳам бир бор чақириқ (истимолат) фармони олиб борган Султон Муҳаммад бахшининг Шоҳ Қосим исмли пиёдаси (теаюари) яна Ҳиротга юборилди. У олиб кетган фармон: „Тангри кўмаги билан Ҳиндустоннинг шарқ ва гарбидағи душман ва коғирлардан кўнгиллар тинчили. Худо ҳоқласа, шу йили ёзда нима қилиб бўлса ҳам сизларни кўришга борамиз“, деган мазмунда эди. Аҳмад Афшорга ҳам фармон юборилди. Фармоннинг ҳошиясига ўз хатим билан Фаридун Қубузийни чорлаб, бир неча сўз ёздим. Шу куни пешинда симоб ейишни бошладим.

Ойнинг йигирма биринчисида, чоршанба куни ҳиндустонлик пиёда Комрон ва Ҳожа Дўст Хованддан хабар келтирди. Ҳожа Дўст Хованд зулҳижжа ойининг ўнинчисида Кобулга бориб, Ҳумоюннинг олдига жўнаган экан. Хубёнда унинг олдига Комроннинг одами келиб, менинг фармонимни Комроннинг олдига бориб, унинг ўзига сўзма-сўз етказишини илтимос қилибди. Комрон зулҳижжа ойининг ўн еттинчисида Кобулга келган экан. Ҳожа билан сўзлашиб, ушбу зулҳижжа ойининг йигирма саккизинчисида уни Қалъайи Зафарга кузатади.

Бизга келган хабарларда яхши янгиликлар бор эди: Шаҳзода Таҳмосп ўзбакни ҳайдаш ниятида Рениш ўзбакни Домгонда ушлаб ўлдириб, элини қатлиом қилибди. Убайдхон қизилбошлар ҳаракатидан хабар топгач, Ҳирот атрофидан жўнаб кетиб, Марвга бориб, Самарқанд ва ўша вилоятлардаги султонларни Марвга чақиради. Мовароуннаҳрдаги султонларнинг ҳаммаси Марвга кўмакка келадилар.

Ҳумоюннинг Ёдгор тоганинг қизидан ўғил кўрганлиги ва Комроннинг Кобулда тогаси Султон Али мирзонинг қизига уйланаётганлиги ҳақидаги хабарларни ҳам шу хабарчи келтирди. Ӯша куни мен Сайид Дақний Шерозий жибагарга* сарпо кийдириб, фавворали қудуқ қурилишини ўз билганича якунлашини буюрдим.

Ойнинг йигирма учинчисида, жума куни танамнинг ҳарорати кўтарилди. Жума намозини масжидда қийналиб ўқидим. Кейинги куни пепин намозини эҳтиёткорлик билан китобхонада анча вақт ўтказиб ўқидим. Индини — якшанба куни иситмам чиқиб, озроқ титроқ тутди.

Сафар ойининг йигирма еттинчисида, сешанба кечаси ҳазрат Ҳожа Убайдуллоҳнинг „Волидия“ рисоласини назмда битиш кўнглимдан ўтди. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглимдан ўтказдимки, агар бу манзума ҳазратга мақбул бўлса, „Қасидаи Бурда“ соҳибига худди у зотнинг қасидаси мақбул тушиб, фалаж касалидан халос бўлгани каби мен ҳам бу хасталикдан қутулгайман ва бу назмимнинг қабулига далил бўлгай. Шу ният билан рисолани „рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф“ вазнида назм этишини бошладим. Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг „Субҳат ул-аброр“и ҳам шу вазнда битилган. Уша кеча ўн уч байт айтилди. Мен ҳар куни ўн байтдан кам ёзмаслик мажбуриятини олдим, адашмасам, фақат бир кун ёзолмадим. Ўтган йили ва, умуман, ҳар сафар шу хасталик бошланса, у камида бир ойқирқ кун давом этарди. Тангри инояти билан, ҳазратнинг ҳимматидан ойнинг йигирма тўққизинчисида, пайшанба куни бир оз руҳсизландим ва шу билан бу қасалдан халос бўлдим. Раби ул-аввал ойининг саккизинчисида, шанба куни рисола сузларини назмга солиб тугатдим. Бир куни эллик икки байт ёзилди.

Ойнинг йигирма саккизинчисида, чоршанба куни шу атрофдаги ва бошқа жойларлардаги аскарларга яқин кунларда, Тангри ҳоқласа, лашкар тортишимиз ҳақида фармон юборилди. Лашкарининг

* Жибагар — қурол ишловчи.

бор қурол-яроги билан тезда етиб келишлари буюрилди.

Раби ул-аввал ойининг тўққизинчи сида, якшанба куни Бек Муҳаммад таълиқчи (хаттот) келди. Ўтган йили муҳаррам ойининг охирида Ҳумоюнга сарпо ва от олиб борган эди.

Ойнинг ўнинчисида, душанба куни Ҳумоюннинг олдидан Беккина Вайс Логарий ва Баёншайх исмли Ҳумоюннинг бир навкари келдилар. Беккина Ҳумоюн ўглининг севинчисига келибди. Болага Алъамон деб исм қўйибдилар. Шайх Абулважд унинг туғилиши таърихини „Шаҳи саодатманд“ сўзларидан топибди. Баёншайх Беккинадан анча кейин йўлга чиққан экан. Ҳумоюндан сафар ойининг тўққизинчисида, жума куни Кишимнинг пастида, Душанба деган ерда ажralишиб, жўнашган эканлар. Раби ул-аввал ойининг ўнинчисида, душанба куни Орграга келди. Жуда тез етиб келди. Бир сафар мана шу Баёншайх қалъаи Зафардан Қандаҳорга ўн бир кунда етиб борганди. Таҳмоспнинг келгани ва ўзбакнинг шикаст топгани ҳақидаги хабарни шу Баёншайх келтирди.

Бунинг тафсилоти шундай: Шаҳзода Таҳмосп қирқ минг кишилик лашкари билан милтиқ ва араваларини Рум усулида сафлаб Ироқдан катта тезлик билан келиб, Бистом ва Домгонда Реним ўзбакни енгиб, уни эли билан қириб ташлаб, тезлик билан олдинга қараб юради. Кепакбийнинг ўғли Қанбар Алини ҳам қизилбошнинг одамлари яксон қиласди. У озгина одами билан Убайдхоннинг ҳузурига келади. Убайдхон Ҳирот атрофидаги ерларда туриш учун қурол-ярог тополмай, Балх, Ҳисор, Самарқанд ва Тошканндаги хон ва султонларга шошилинч равишда одам жўнатиб, ўзи Марвга кетади. Султонлар зудлик билан ийғиладилар. Тошкандан Суюнчакхоннинг иккинчи ўғли Бароқ Султон, Самарқанд ва Миёнколдан Кўчумхон, Абусаид Султон, Пўлод Султон, Жонибек Султон ўғиллари билан, Ҳисордан Ҳамза Султон ва Маҳдий Султоннинг ўғиллари ва Балхдан Кетин Қаро Султон етиб келдилар. Султонларнинг ҳаммаси тез-

да бориб, Марвда Убайдхонга қўшилдилар. Уларнинг сони бир юз беш минг кишига етади. Уларнинг тилчиси келтирган хабарга кўра, шаҳзода Таҳмосп Убайдхонни Ҳиротнинг чеккасида озгина лашкар билан ўтирибди деб ўйлаб, қирқ минг кишисини бошлаб илдам жўнайди. Энди уларнинг бирлашган жамиятидан хабар топгач, Родагон сайхонлигига хандақ қазиб ўтиради. ўзбаклар бундан хабар топгач, душманни писанд қилмай, „Барча хон ва султонлар Машҳадда қоламиз. Фақат бир неча султон йигирма минг кишилик лашкар билан қизилбошлар ўрдуси жойлашган ерларга бориб, уларни хандақдан бошларини чиқаришига қўймайди. Ақраб ойи келгач, ядачиларга* яда қилиш буюрилади“, дея кенгашиб оладилар. Шу йул билан душманни кучсизлантириб енгамиз, дея Марвдан жўнайдилар. Шаҳзода ҳам Машҳаддан чиқади. Жом ва Харгирд атрофларида улар бир-бирларига рубарў келишади. Ўзбаклар мағлубиятга учрайдилар. Жуда кўп султонлар асир тушиб, қатл қилинади.

Бир хатда ёзишларича, Кучумхондан ўзга бирор султоннинг қочганлиги тўғрисида аниқ хабар йўқ. Лашкар билан бирга бўлганлардан бирор киши ҳануз қайттани йўқ. Ҳисордаги султонлар Ҳисорни ташлаб кетдилар. Иброҳим Жониининг ўғли Чалма, асли исми — Исмоил, Ҳисор қурғонида экан. Ҳумоюнга, Комронга хатлар битиб, ўша Баёншайхнинг ўзига бериб, уни зудлик билан яна ортига жўнатдик.

Ойнинг ўн тўртингчисида, жума куни хатлар тайёр бўлди. Уларни Баёншайхга топшириб, унга рухсат бердик. Ойнинг ўн бешинчисида, шанба куни у Оградан жўнаб кетди.

Ҳумоюнга битилган мактубнинг қораламаси қўйидагича:

„Ҳумоюнга муштоқликлар билан соғиниб салом дегач, сўзим ушбуки, раби ул-аввал ойининг ўнинчисида, душанба куни Беккина билан Баёншайх келдилар. Уларнинг хат ва арзларидан сўнг тогнинг у ва бу тарафидаги аҳвол аниқ маълум булди.

* Ядачи — ёмғир чақириувчилар.

*Шукр, бермеш сенга ҳақ фарзанде,
Сенга фарзанду, манга дилбанде.*

Тангри таоло бундай севинчларни мента ва сенга ҳамиша насиб этсин, омин ё раббил-оламин. Исмини Алъамон қўйибсан. Тангри муборак қилсин. Аммо шундай бўлса-да, ўзинг ёзганингдек, гоғиллик қилибсанки, бу исмни куп қўллаганда, авом Аламо ёки Эл Амон дейдилар, „алиф“ ва „лом“ нинг бундай қўшилиб келиши исмда кам учрайди. Тангри оти ва зотини қутлуғ ва муборак қилсин, менга ва сенга узоқ умр берсин, Алъамон куп асрлар давлат ва саодатли бўлсин.

Тангри таоло ўз фазлу карами билан бизнинг ишларимизни ўнглади. Бундай омад ва зафар юз йилларда ҳам топилмас. Яна ойнинг ўн биринчисида, сесанба куни Балх халқи Қурбонни чақириб, уни Балхга киритганмиш, деган мишишлар ҳам етиб келди.

Яна Комронга ва Кобулдаги бекларга бориб сенга қўшилишга ва ундан Ҳисорга ёки Самарқандга, умуман, давлат осойишталиги қаерни тиласа, ўша ерга жўнайсизлар, деган фармон бўлди. Тангрининг инояти билан душманни енгиб, худо ҳоҳласа, вилоятларни қўлга олиб, дўстларни шод ва душманларни остин-устин (хор) қилгайсизлар. Сизларнинг жонни тикиб, қилич соладиган пайтингиз келди. Омадингиз келганида, уни бой бериб қўйманг. Бепарволик ва сусткашлик билан подшоҳлик мувофиқ келмайди.

*Жаҳонгирни таваққуф бар յаёбад,
Жаҳон овро бувад кӯ беҳ шитобад,
Ҳама чизи зи рӯи қадхудои —
Сукун меёбад илло подшоҳий.*

(Мазмуни:

*Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди,
Ким яхши тиришса, жаҳон үшанини бўлади,
Ҳаётда ҳар бир нарса(нинг) тўхташи мумкин,
Аммо подшоҳлик тўхтамайди.)*

Агар Тангрининг марҳамати билан Балх ва Ҳисор вилоятларини қўлга киритиш насиб этса, Ҳисорга сен ўз одамингни қўй, Балхда Комроннинг одами турсин. Агар Тангрининг инояти билан Самарқанд ҳам фатҳ этилса, Самарқандда ўзинг ўтири. Ҳисор вилоятини, Худо

ҳоҳласа, ўз ихтиёrimda қолдирман. Агар Комрон Балхни оз деб билса, ҳабар беринг, бу камчиликни, Худо ҳоҳласа, ўша ердаги қўшни вилоятлар билан тўлдирамиз. Сенга маълумки, ҳар доим бир қоидага амал қилинарди: олти ҳисса сенга бўлса, беш ҳисса Комронга тегарди. Ҳамиша ушбу қоидага амал қилгин, ундан четга чиқманлар. Уканг билан яхши яшагин. Катталар кўтаримли бўлишлари керак, сенинг ҳам у билан яхши муомалада бўлишингга умид қиламан. У ҳам имонли ва яхши йигит, хизмат ва ҳамжиҳатликда унинг ҳам камчилиги йўқ.

Сендан бир оз гинам ҳам бор. Иккичу йилдан бери бирорта одаминг келмади. Мен юборган одам ҳам роппа-роса бир йилдан кейин қайтди. Шундай ҳам бўладими?

Бунинг устига хатларингда ёлгизлик, ёлгизлик деб ёзибсан. Подшоҳликда бундай дейиш айбдир. Ахир, айтадилар-ку:

*Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яксувори сари хеш гир.*

(Мазмуни:

*Агар оёгинг банд булса, ризони олдингга қуй,
Агар танда сувора булсанг, ўз бошингга бор.)*

Яъни: жангга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган бўлсанг, йўлингдан қолма, кетавер.)

Ҳеч бир банд подшоҳлик бандича бўлмас. Подшоҳлик билан ёлғизлик мувофиқ келмас. Яна мен айтгандек, хатларингни ёзиб бўлгач, уларни қайта ўқимайсан, чунки уқишига ният қилганингда ҳам ўқий олмасдинг. Ўқий олмаганингдан сўнг албатта ўзгартирган бўлардинг. Хатингни қийналиб ўқиса бўлади, лекин у жуда чалкаш. Насрда ҳали ҳеч ким муаммо курган эмас. Гарчи унча тўғри бўлмаса ҳам, имлонг ёмонмас. „Илтифот“ни „то“ билан, „қуулунж“ни „ё“ билан битибсан. Хатингни бир амаллаб ўқиса бўлади, лекин тушунарсиз сўзларни қўллаганингдан мақсадингни тўла тушуниб бўлмайди. Эҳтимол, хат ёзишига сустлигинг шундандир. Жимжимадор сўзларни битмоқчи бўласан, шу боис тушунарсиз чиқади. Бундан кейин такаллуф қилма, равшан ва аниқ сўзлар би-

лан ёз. Сенга ҳам, ўқувчига ҳам ташвиш камроқ бўлади.

Энди сен катта ишлар олдида турибсан. ўй-фикрли ва тадбирли беклар билан кенгашиб, уларнинг сўзларига амал қил.

Агар менинг розилигимни истасанг, хилватда ўтиришни бас қил, одамлардан узоқлашишни унут. Бир кунда икки бора уканг ва бекларни ихтиёрларига қўймай, қопингга чорлаб, ҳар қандай маслаҳат бўлса кенгашиб, ҳар бир ишингни бу хайриҳоқ кишилар билан иттифоқликда амалга оширгин.

Хожа Калон мен билан тортинмай муомала қилишга ўрганган эди. Мен Хожа Калонга қандай муносабатда бўлган бўлсам, сен ҳам ўшандай муомала қилгин. Агар Тангрининг марҳамати билан у тарафларда ишлар бироз камайса ва Комронга эҳтиёж бўлмай қолса, Комрон Балхга ишончли кишиларини қўйиб, ўзи менинг қошимга келсин.

Жуда кўп фатҳ ва зафарларни Кобулда әканимда кўрдим. Шу боис Кобулини яхши ниятларимга эришган жой деб билдим ва уни ўз ихтиёrimda қолдирдим. Ҳеч бирингиз унга тана қилмагайсиз.

Сен ўзингни яхши тутиб, Султон Вайснинг кўнглини олибсан. Уни қошингга чорлаб, унинг раъий билан иш қилгин, чунки у иш биладиган одам. Лашкарингни ҳар доим йифиқ ва яхши тартибда сақла. Оғзаки айтган кўп сўзларимдан Баёншайх воқифдир ва улардан сени хабардор қиласди, деб, сенга муштоқликлар билан салом. Раби ул-аввал ойининг ўн учинчисида, пайшанба куни битилди“.

Комронга ва Хожа Калонга ҳам ўз қўлим билан ушбу мазмунда хатлар битиб юбордим.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, чоршанба куни мирзолар, султонлар, турк ва ҳинд амирларини чорлаб, кенгашиб қилиб, бу йил лашкар албатта бирор тарафга юриши керак, деган фикрга келдик. Биздан бурунроқ Аскарий Пурабга жўнайди. Ганг дарёсининг у тарафидаги султон ва амирлар ўз лашкарлари билан Аскарийга келиб қўшиладилар ва давлатимиз учун фойдаси бор томонга отланадилар.

Ушбу кайфиятимизни битиб, ойнинг йигирма иккинчисида, шанба куни Фиёсиддин қўрчини ўн олти кундан кейин учрашиш ваъдаси билан Султон Жунайд барлос бошчилигида Пураб амирлари томонга чоптирдик. Зарбзан, арава, милиқ ва шу каби бошқа қурол-аслаҳалар тайёр бўлгунича, ўзимиздан илгарироқ Аскарий жўнатилди, деб оғзаки айтиб юбордик. Гангнинг нариги юзидаги барча султон ва амирларга Аскарий қошига йигилиб ва давлатимиз учун фойдаси бор томонга Тангри инояти билан отлан-синлар, деган фармон бўлди. У ердаги хайриҳоқ кишилар билан кенгашиб қилинг. Агар у ердаги ишларда менга эҳтиёж бўлса, ушбу ваъда билан борган кишидан айтиб юборинг. У келиши билан, Худо хоҳласа, жўнайман. Агар Бангалий биз билан ҳамжиҳатлик ва ихлос маҳомида бўлса ва у ерда менинг боришумга эҳтиёж бўлмаса, унинг ҳам шарҳини битиб, маълум қилинг. Жим қараб туриб бўлмайди, мен бошқа томонга отланаман. Сизлар хайриҳоқ кишилар билан кенгашиб, Аскарийни яхши қабул қилиб олинг. Тангри таоло кўмаги билан у ердаги ишларни ҳал қилисангиз.

Раби ул-аввал ойининг йигирма тўққизинчисида, шанба куни Аскарийга қимматбаҳо тошлар қадалган камар ханжар билан шоҳона сарпо кийдириб, байроқ, ногора, бир отхона от, унта фил, бир карвон түя, бир карвон хачир ва подшоҳона асбоб-анжомлар инъом қилдик. Унга девонда бош ўринга ўтириш ҳукм бўлди. Мулласига ва икки тарбиячисига тугмалик чакмонлар, яна бошқа навкарларига тўққизтадан уч марта тун инъом бўлди.

Ойнинг охирида, якшанба куни Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим. Пойандоз солиб, совгалар сочқи қилди. Пул ва буюмлардан икки лакдан кўпроқ нарса тортиқ қилди. Ош тортилиб, совгалар тақдим этилгач, яна бир уйга бориб, маъжун едик. Учинчи паҳарда у ердан чиқиб, сувдан ўтдик ва „Хилватхона“га келдик.

Раби ул-охир ойининг тўртинчисида, пайшанба куни Чақмоқбекнинг Шоҳий тамгачи котиблигида Оградан Кобулгача бўлган масофани ўлчаб чиқишига

қарор қилдик. Ҳар тўққиз қурўҳ масофа ерда баландлиги ўн икки қари келадиган минора қуриб, минора устига чордара* ўрнатсинлар. Ҳар ўн саккиз қурўҳда олтита ём отини** боғлаб қўйисинлар. Ёмчи (элчи, чопар) ва сайисга улуфа (маош ва озиқ-овқат), отларга ем-хашак тайинлансан. Агар бу ём отлари боғланадиган ер бирор холисага (давлат ерларига) яқин жойда бўлса, унинг харжатлари ана шу ердан ундирилсан, агар ундаи бўлмай, бирор бекнинг вилоятида жойлашган бўлса, унинг таъминоти ўша бекнинг зиммасига юклатилисин. Ўша куни Чақмоқ билан Шоҳий Оградан чиқиб жунаб кетдилар. „Мубаййин“да зикр этилганидек, бу қурўҳлар бир милга мувофиқ қилиб белгиланди:

*Турт мингдур қадам била бир мил,
Бир қурўҳ они ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир яrim қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам турт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи булди, бил, бу биллик.*

Ўлчов танобини зикр этилган бир яrim қари билан тўққиз қулоч чиқадиган қирқ қари деб белгиладикки, унинг юз таноби бир қуруҳ бўлади.

Ойнинг олтинчисида, шанба куни тўй бўлди. Қизилбош, ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бў тўйда қатнашдилар. Қизилбош элчиларни ўнг қўлга — ўзимиздан етмиш-саксон қари узоқроққа шомиёна*** ўрнатиб, ўтқаздик. Беклардан Юнус Алига қизилбошлар билан бирга ўтириш ҳақида фармон бўлди. Чап қўлда худди шу тартибда ўзбак элчилари ўтқазилиб, беклардан Абдуллоҳга улар билан бирга ўтириш учун фармон берилди. Мен янги солинган саккиз қиррали, усти хас билан ёпилган толорнинг шимол тарафида ўтирдим. Ўнг қўлимда — мендан беш-олти қари нарида — Тўхта Бўға Султон, Аскарий, Ҳазрати Хожанинг фарзандлари Хожа Абдушшаҳид, Хожа Калон, Хожа Ҳусайнӣ, Халифа

ва яна Самарқанддан келган хожага қарашли ҳофиз (қори) ва муллолар ўтириши. Чап ёнимда беш-олти қари нарида — Муҳаммад Замон мирзо, Тонготмиш Султон, Сайид Рафиъ, Сайид Румий, Шайх Абдулфатҳ, Шайх Жамолий, Шайх Шиҳобиддин араб ва Сайид Дакний ўтирдилар. Барча сultonлар, хонлар, улуғлар ва амирлар ошдан бурун олтин, кумуш, мис пуллар ва кийимлик матолар тортиқ қилдилар. Олдимга бир гиламча солишлирини буюрдим. Олтин ва кумушни шу гиламча устига тўқтилар. Матолар, кийимликлар ва бадраларни (олтин, кумуш ақча солинган халтача) унинг ёнига тўдалаб қўйдилар.

Ошдан бурунроқ совга тақдим этиш чоғида маст туяларни ва филларни қаршимиздаги оролда урушга солдилар. Бир нечта қўчқорни ҳам уриштиришиди. Улардан кейин курашчи полвонлар кураш тушдилар.

Катта ош тортилганидан кейин Хожа Абдушшаҳид билан Хожа Калонга авраси тия жунидан тўқилган матодан бўлган қундуз тўнлар муносиб сарполар билан кийдирилди. Мулла Фарруҳ ҳамда ҳофиз бошлилигига келганларга чакмонлар кийдирилди. Қўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабийнинг укасига ҳам ипак, бош кийим (бошлиқ), тугмалик қундуз тўнлар ва шунга яраша сарполар инъом бўлди. Абусаид Султон, Мехрибон хоним ва унинг ўғли Пўлод Султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасанинг элчисига тугмалик чакмонлар, ипак тўнлар инъом бўлди. Икки хожага ҳамда ва икки катта элчи — Қўчумхоннинг навкари ва Ҳасан Чалабийнинг укасига кумуш тоши билан олтин ва олтин тоши билан кумуш тортилиб, инъом қилинди. Олтин тоши беш юз мисқолга teng бўлиб, Кобул тоши билан бир сер келади, кумуш тоши эса икки юз эллик мисқолга teng келиб, Кобулнинг яrim серига тўғри келади. Хожа Мир Султонга ва унинг ўғилларига, Ҳофиз Тошқандий ва Мулла Фарруҳ бошлилигидаги Хожанинг хизматидаги ки-

* Чордара — бог ўртасида икки томонидан дарчалар очиб қўйиб солинган бино.

** Ём оти — у шаҳардан бу шаҳарга хат, хабар етказувчининг ҳар бекатда алмаштириб минадиган оти.

*** Шомиёна — кечалари дам олиш учун ясалган маҳсус нозик чодир; деворлари юпқа ёзлик бино.

шиларга ҳамда бошқа әлчиларга ҳам олтин ва кумуш ёйлар түхфа этилди. Ёдгор Носирга камар ханжар совға булди. Мир Муҳаммад жолабонга ҳам Ганг дарёси устига яхши күпrik согани учун мана шундай муносиб совға инъом булди. Мир Муҳаммадга, милтиқлилардан паҳлавон Ҳожи Муҳаммад, паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсийга якка ханжар (биттадан ханжар) инъом булди. Устод Алиқулининг икки ўглига ханжар инъом булди. Яна Сайид Довуд Гармсерийга олтин-кумуш пуллар тортиқ қилинди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўглим Ҳиндолнинг навкарларига тугмалик чакмонлар ҳамда шойи сарполар инъом қилинди. Мен билан Андижондан келиб, жойсиз, ватансиз юрганларга, Сўх ва Ҳушёрдан келганларга ҳам чакмонлар ҳамда ипак сарполар, олтин, кумуш, кийимлик ва бошқа нарсалардан инъомлар булди. Қурбон билан Шайхнинг навкарларига, Коҳмард аҳолисига ҳам шу усуlda иноятлар қилдик.

Ош тортилганидан кейин Ҳиндустон бозигарлари (ўйинчи, масхарабоз) келиб ўйинларини кўрсатсинглар, деган фармон бўлди. Лўлилар келиб томоша кўрсатдилар. Ҳиндустон лўлилари шундай томоша кўрсатдики, бизнинг вилоятлардаги лўлилардан бундай ишларни кўрган эмасдик. Масалан, бири шундайки, улар етти ҳалқани олиб, биттасини пешонасига ва иккитасини тиззасига жойлаштиради. Қолган тўртта ҳалқадан иккитасини қўлининг бармоқларига, иккитасини оёги бармоқларига кийдириб тез ва тўхтовсиз айлантиради. Яна бири — тоусюриш усули бўлиб, унда лўли бир қўли билан ерга таяниб, бошқа қўли ва икки оёгини юқорига кўтаради ва уларнинг ҳар бирига ҳалқа кийдириб, бу уч ҳалқани тез ва тўхтовсиз айлантиради. Яна бир томошаси шундайки, бизнинг ўлкалардаги лўлилар икки ёғочни оёқларига боғлаб, „пойи чўбин“ — „ёғочоёқ“ қилиб юрадилар. Ҳиндустонлик лўлилар эса бир оёги билан „ёғоч оёқ“ қилиб, уни ҳатто оёқларига боғламасдан ҳам юра оладилар. Яна бири буки, икки лўли бир-бирини ушлаб, бизнинг ўлкаларда икки хил чайқалади, Ҳиндустон лўлилари бир-бирига осилиб, уч-тўрт хил кўринишда

чайқаладилар. Яна бири буки, бир лўли олти-етти кари келадиган ёғочнинг бир учини белига тик тутиб туради, бошқа бир лўли шу ёғочга чиқиб, ёғоч устида ўйинлар кўрсатади. Яна бири буки, кичкина лўли катта лўлининг бошига чиқиб тик туради, пастдаги лўли у ёқ-бу ёққа тез-тез бориб келиб томоша курсатётган чогда бу кичкина лўли ҳам унинг бошида тебранмай туриб, томошалар кўрсатади. Лулилардан кейин кўп раққосалар келиб, рақс тушдилар.

Шом намозига яқин анчагина олтин, кумуш ва мис сочилиди. Ажойиб гавго кўтарилиди ва ур-ийқит бўлди. Шом ва хуфтон намозлари оралиғида беш-олтига ўзимга яқин кишиларни қошимга ўтиргиздим. Бир паҳардан кўпроқ вақт ўтиридик. Эртаси тонгда — иккинчи паҳарда кемага ўтириб „Ҳашт биҳишт“га келдик.

Душанба куни сафарга отланган Аскарий келиб, ҳаммомда рухсат олиб, Шарққа қараб жўнади. Сешанба куни қурилиши буюрилган ҳовуз ва қудуқларни кўриш учун Дўлпурга бордим. Биринчи паҳардан бир гарий ўтганда бодган жўнаб кетдим. Кечанинг биринчи посидан беш гарий ўтганида Дўлпур богига етиб келдик.

Ойнинг ўн биринчисида, пайшанба куни тошқудуқ, йигирма олтига тоштарнов ва тошустун ва якпора қизил қоядан қазилган ариқлар тайёр бўлганди. Ўпа куни учинчи паҳардан кейин қудуқдан сув торта бошладик. Дўлпурда ишлайдиган сангтарош, дурадгор ва барча мардикорларга Оградаги усталар ва ишчилар одатига кўра, инъомлар бўлди. Қудуқ сувида ҳид борлиги боис эҳёткорлик қилиб, ўн беш кечакундуз унинг чархини тинмай айлантириб, сувини чиқариб ташлаш тайинланди.

Жума куни биринчи паҳарга бир гарий қолганида Дўлпурдан жўнадик. Кун ботмасидан дарёдан кечиб ўтдик.

Ойнинг ўн олтинчисида, сешанба куни қизилбош билан ўзбакнинг урушида қатнашган киши — Дэв Султоннинг навкари келди. Унинг айтишича, ошур(ашур) куни Жом ва Харгирд атрофида туркманлар билан узбаклар жанг қилибдилар. Бомдод намози пайтидан то пе-

шин намозигача урушибдилар. Узбаклар уч юз мингта чиқарди, деди у. Туркманлар эса қирқ-эллик минг киши экан. Аммо кўз билан чамалаганда, уларни юз минг киши дейиш мумкин. Лекин ўзбак уз одамлари сонини бир юз беш минг киши дер экан. Қизилбошлар Рум усулида — арава, зарбзан, милтиқлиларни бир саф қилиб, ўзини улар ортига бекитиб уруш бошлайдилар. Икки минг арава, олти мингта милтиқлиси бор экан. Шаҳзода ва Жӯҳа (Хожа) Султон йигирма минг сара йигити билан аравалар орасида турар, бошқа бекларни араваларнинг ўнг ва чап қанотларига саф тортирган эди. Узбаклар етиб бориб, четдаги кишиларни босиб, отдан тушириб олдига солиб жўнайдилар. Қизилбошларнинг орқа тарафидан айланиб ўтиб, туюва партолни (сафар анжомларини) ўлжа қилиб оладилар. Шу пайт аревалар орасида турган жангчилар занжирларни ечиб, олдинга чиқадилар. Бу ерда ҳам жуда шиддатли жанг бўлади. Ўзбак уч бора қаршиликка учрайди. Тангри таоло кўмаги билан ўзбакни енгадилар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид Султон бошчилигидаги тўққиз султон асир олиниди. Бир Абусаид Султонгина тирик эмиш, қолган саккиз султон қатл эттирилади. Убайдхоннинг боши топилмабди, бироқ танасини топибдилар, ўзбаклардан эллик минг киши ва туркманлардан йигирма минг киши ўлимга бордилар.

Худда уша куни Гиёсиддин қўрчи, ун олти кунда қайтиб келиш ваъдасини олиб Жўнпурга жўнатган эдик, келди. У жўнаган пайтда Султон Жунайд лашкари билан Харидга кетганлиги боис Гиёсиддин қўрчи ўз вақтида етиб келолмади. Султон Жунайд оғзаки тарзда: „Шукр-шукр. Тангрининг марҳамати билан бу тарафларда подшоҳнинг келишини талаб этадиган ишлар кўринмайди. Мирзо Аскарий келганларида, бу вилоятдаги султонлар, хонлар ва амирларга Мирзо билан бирлашишга фармон бўлса, ҳамма ишларнинг осонлик билан йўлга тушишига умид бор“, деб айтиб юборибди.

Гарчи Султон Жунайддан шундай жавоб келган бўлса-да, Сангаа кофирига қарши газовотдан кейин Банголага элчи

қилиб юборган кишимиз — бугун келиши лозим бўлган Мулло Муҳаммад музахҳиб келтирадиган хабарни ҳам кутдик.

Ойнинг ўн туққизинчисида, жума куни маъжун еб, бир неча яқин одамларим билан „Хилватхона“да ўтирган эдим, Мулло Муҳаммад музахҳиб кечқурун, яъни шанба кечаси келиб мулозамат қилди. У тарафлардаги аҳволни сўраб билдик. Банголий итоат ва ҳамжиҳатлик мақомида экан.

Якшанба куни турк ва ҳинд амирларини „Хилватхона“га чорлаб, кенгашдик. Банголий элчи юбориб, итоатда ва ҳамжиҳатлик йўлини тутганлиги ҳақида сўз борди ва Банголага боришнинг ўзи ўринсиз, деган фикрга келдик. Агар Банголага бормасак, бу ерларда лашкарни таъминлаш учун етарли хазинага эга бўлган бирор ер йўқ. Фарб тарафда бундай жойлар бор: ҳам яқин, ҳам хазинаси бор.

*Молия воғир, эли коғир, йўл ёвук,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвук.*

Охири гарб томонга йўлимиз яқин бўлганлиги боис, бир неча кун тўхтаб, шарқ тарафдан кўнгилни хотиржам қилиб гарбга қараб борсан ҳам бўлади, деган қарорга келдик. Пураб амирларига фармонлар битиб, яна Фиёсиддин қўрчини, йигирма кунда бориб келиш ваъдасини олиб, чопар қилиб жўнатдик. Фармонда Ганг дарёсининг нариги юзидаги барча султонлар, хонлар, амирлар Аскарийнинг қошида йигилиб, бу душманинг устига юрсин, деб ёзгандик. Бу фармонларни етказгач, у ердаги бор воқеалар хабарини олиб, белгиланган муддатда етиб келиши лозим эди.

Уша кунлари Муҳаммадий кўкалдошдан Балуч яна келиб, баъзи ерларни вайрон қилди, деган хабар келди.

Шу боис Чин Темур Султонга буюрилдики, Саҳринд ва Саманадан наридаги Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдор, Хисрав кўкалдош, Муҳаммал Али жанг-жанг, Абдулазиз мироҳур, Сайид Али, Вали қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ баковул, Шайх Али, Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Савадий сингари беклар бошчилигидаги кишилар Султон

қошига йиғилиб, олти ойлик қурол-ярғ билан Балұч устига юрсин. Султоннинг эълону қарорларига тайёр туриб, унинг қонун-қоидаларидан чиқмасинлар, деб буюрдик. Бу фармонни етказиш учун Абдулгаффор товачи тайинланди. Ушбу фармонлар аввал Чин Темур Султонга етказилсин, деб тайинланди. У ердан ўтиб, номлари зикр этилган бекларга фармонни кўрсатиш, қаердаки, Чин Темур Султон қўшин қисмлари учун жой белгилаган бўлса, барчаси қўшини билан ўша ерда ҳозир бўлиши тайинланди. Абдугаффорнинг ўзига ҳам шу лашкарда бўлиш, кимки сустлик ва эътиборсизлик қиласа, менга хабар қилиши тайинланди. Бундай камчиликка йўл қўйган кишини мансаби ва даврасидан четлатиб, ер-жойларидан узоқлаштиргаймиз. Бу фармонларни топшириб, яна бир неча сўзларни оғзаки тайинлаб, Абдугаффорга рухсат бердик.

Ойнинг йигирма саккизинчисида, якшанба кечаси, учинчи паҳардан олти гарий утганида Жуундан ўтиб Дўлтурдаги Нилуфар богига йўл олдик. Якшанба куни учинчи паҳарга яқинлашганда боққа келдик. Богнинг атрофидаги жойларга беклар ва хос амалдорларимга ўзлари учун иморатлар, боғлар солсин деб, ер ва жойлар тайинланди.

Жумод ул-аввал ойнинг учинчисида, пайшанба куни богнинг шарқи-жанубий тарафида ҳаммом учун жой белгиладим ва унинг ерини текисладилар. Ушбу текисланган ерда ҳаммомнинг пойдеворини қўйиш ва қурилиш режасини тузишни буюрдим. Бу ҳаммомнинг бир хонасида ўнга-үн қари ҳажмида ҳовуз буюрдим.

Ўша куни Халифа Оградан юборган қози Жийа билан Бирсанг Дэвнинг хабарлари келди. Биҳарни Секандарнинг ўғли Маҳмуд эгаллаганмиш, деб хабар берилганди. Бу хабарни эштишим билан лашкарни олиб йўлга чиқишга жазм қилдим. Эртаси, жума куни олтинчи гарийда Нилуфар богидан жўнаб, намози шомда Ограга келдик. Муҳаммад Замон Дўлтурга кетаётган экан, йўлда учради. Чин Темур Султон ҳам шу куни Ограга келган экан.

Эртаси, шанба куни кенгаш бекларини чақириб, ойнинг ўнинчисида, пайшан-

ба куни Пураб сари жўнашга қарор қилинди.

Ўша шанба Кобулдан ҳам хат ва хабар келди. Ҳумоюн нариги юздаги аскарларни йигиб, Султон Вайсни ўзига қўшиб олиб, қирқ-эллик мингга яқин киши билан Самарқанд устига юриш бошлабди. Султон Вайснинг укаси Шоҳқули Ҳисорга бориб кирибди. Турсун Муҳаммад Султон Тирмиздан чиқиб, Қабодиённи олиб, ёрдам сўрабди. Ҳумоюн Тулак кўкалдош ва Мир Хурдни кўп кишилари, ўша ердаги бор мўгуллар билан Турсун Султонга кўмакка юбориб, ўзи ҳам уларнинг ортидан жўнабди.

Жумод ул-аввал ойнинг ўнинчисида, пайшанба куни учинчи гарийдан сўнг Пурабга бориш ниятида сафарга чиқиб, Жалесар қишлоғидан юқорироқда кема билан Жуундан кечиб ўтиб, „Зарафшон“ богига келдим. Байроқ, ногора ва отлиқларга ҳамда бутун лашкар элига bog rupa rasida — сувнинг у юзига жойлашсин, деган фармон берилди. Мени кўриппга келадиганлар сувдан кема билан ўтиб келаверади.

Шанба куни Бангола элчиси Исломил Митаа Банголийнинг тортиқларини келтириб, Ҳиндустон одати бўйича мулозамат қилди. Бир ўқ отими масофасидаги жойга келиб, таъзим қилди ва ортига қайтди. Кейин унга „сермўйна“ деб аталадиган одатий сарпо кийдириб, олиб келдилар. Бизнинг одат бўйича у уч бор тиз чўкиб таъзим қилди ва олдимга келиб Нусратшоҳнинг мактубини берди. Келтирган тортиқларини топшириб, ортига қайтди.

Душанба куни Ҳожа Абдулҳақ келдилар. Кема билан сувдан кечиб, Ҳожанинг чодирлариға бордим ва илтифот кўрсатдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Лашкарни жангга шайлаш учун бир неча кун Чорбогда қолдик.

Ойнинг ўн еттинчисида, пайшанба куни учинчи гарийдан кейин у ердан кўчдик. Мен кемада кетдим. Оградан етти курўҳ нарида жойлашган Унвар қишлоғида тўхтадик.

Якшанба куни ўзбак элчилариға кетиш учун рухсат берилди. Кўчумхоннинг элчиси Амин мирзога камар, ханжар ва

зарбоф ялакқават тұн ва етмиш минг танга инъом булди. Абусаид Султоннинг навкари Мулло Тагойига, Меҳрихоним ва унинг угли Пулод Султоннинг навкалариға тұгмалик чакмонлар, шойи тұнлар кийдирildи. Уларнинг ҳам ҳар бирига яраша пул инъомлари булди.

Әртаси куни Хожа Абдулҳаққа Ограда туриши, ўзбак хон ва султонларидан әлчи бўлиб келган Хожа Яҳёнинг набираси Хожа Калонга Самарқандга кетиш учун рухсат берилди.

Хумоюннинг ўғилли бўлгани, Комроннинг уйланиши муносабати билан қутлаш учун Мирзойи Табризий ва Мирзобек тагойини ўн минг шоҳрухий сочиқ билан жўнатдим. Узим кийган тұн ва боялаган камар ҳар икки мирзога юборилди. Мулло Биҳиштий орқали Ҳиндолга қимматбаҳо тошлар қадалган камар ҳанжар ва яна шундай безакли сиёҳдон ҳамда садаф билан безалган сандал (хонтахта), кийган нимчамни ва камар ҳамда „Бобурий хатти“нинг алифбеси юборилди. Яна „Бобурий хатти“ билан битилган қитъалар юборилди. Хумоюнга таржима ва Ҳиндустонга келганда битган шеърларни юбордим. Ҳиндол ва Хожа Калонга ҳам таржима ва шеърлар юборилди. Мирзобек тагойидан Комронга ҳам таржима ва Ҳиндга келганимдан кейин ёзган шеърларим, „Бобурий хатти“ билан битилган сархатлар^{*} юборилди.

Сешанба куни Кобулга кетадиган кишиларга хатлар ёзиб бериб, рухсат бердик. Мулло Қосим, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош, Мирак Миргиёс, Мирсангтарош ва шоҳ Бобойи белчига Огра ҳамда Дўлпурда солинадиган иморатларни эсларига солиб ва улар зиммасига юклаб, рухсат бердик.

Биринчи паҳар яқинлашганида Унвардан жўнаб кетдик. Пешин намозидан кейин Чандварга бир курўҳ қолганида, Абапур деган катта қишлоққа келиб тушдик. Пайшанба оқшоми Абдулмалик қўрчини Ҳасан Чалабийга қўшиб шоҳнинг олдига, Чопуқни зса ўзбак әлчиласидик.

ри билан бирга хонлар ва султонлар олдига юбордик.

Кечанинг тугашига тўрт гарий қолганида Абапурдан кўчиб, тонг отаётганида Чандвар ёнидан ўтиб, кемага тушдим. Ҳуфтон намози чоги Раприй олдидан кемадан чиқиб лашкаргоҳга келдим. Ўрду Фатҳпурда жойлашганди. Фатҳпурда бир кун туриб, шанба саҳари таҳорат олиб, отланиб Раприй яқинида бомдод намозини жамоат булиб ўтадик. Мавлоно Маҳмуд Форобий имомлик қилдилар. Офтоб чиққанида Раприйдаги катта тўқай пастидан кемага кирдик. Таржимани „таркиб хати“** билан битиш ниятида ўн бир сатрлик мистар*** боғладим (ясадим). Уша куни аҳлулоҳнинг сўзлари кўнглимга огоҳлик солди.

Раприй вилоятларидан Жакийн деган вилоят рўпарасида кемаларни қиргоққа тортиб чиқиб, ўша кечани кеманинг ўзида ўтказдик. У ердан тонг отмасидан аввал кемаларни юритиб, орада бомдод намозини ўқидик. Кемада эканимда Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навкари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Келтирган хатлари, айтганларидан Кобулдаги аҳвол маълум ва аниқ бўлди. Маҳдий Хожа ҳам кемада экинимизда келди. Эртаси куни пешин намозидан олдин Итаъва олдидаги дарёning нариги юзидаги боқقا чиқиб Жўнда гусл қилиб, пешин намозини адо этдим. Намоз ўтаган ердан Итаъвага яқинроқ жойга келиб, дарёдан юқори-рироқда жойлашган тепалик устидаги боғ дараҳтлари соясида ўтириб, йигитларни шўхликка солдик. Маҳдий Хожа буюрган таом шу ерда тортилди. Намозшомда дарёдан ўтиб ҳуфтон намози чоги ўрдага келдим. Лашкарнинг йигилишини кутиб ҳамда Шамсиддин Муҳаммад орқали Кобулдагиларга бериб юбориладиган хатларни битиш учун икки-уч кун шу жойда турдик.

Жумод ул-аввал ойининг охирида, чоршанба куни Итаъвадан кўчиб, саккиз курўҳ йўл юриб, Мурий ва Адусада

* Сархат — ҳусниҳат машқ қилувчи учун ўқитувчи томонидан ёзиб бериладиган хат намунаси.

** Таркиб хати — аралаш хат; матнда турли ёзувларни қўллаш.

*** Мистар — чизиқсиз қогозга чизиқ тушириш учун қалин қогозга иплар тортиб ясалган асбоб (чизгич).

тўхтадик. Кобулга жўнатадиган баъзи хатларни шу жойда битдик. Ҳумоюнга мана бу мазмунда хат битилди: „Агар ҳозирча арзирли бирор иш қилмаётган бўлсанг, ўгрилик ва қароқчиликни ман этгин, токи улар юзага келган тинчликни бузмасинлар. Яна шуки, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўгилларимдан ҳеч бирингиз унга тама қилмагайсиз. Ҳиндолни чақиртирган эдим. Яна Комронга Шаҳзода билан яхши муносабатда булишни, Мўлтон вилоятини унинг ўзига инъом қилганимни ҳамда Кобул вилоятининг холиса бўлганини, менинг оила аъзоларим ва қариндош-уругларимнинг олдимга келаётганликларини битган эдим. Яна баъзи ишлар Хожа Калонга битилган хатдан маълум бўлишини ўйлаб, уша хат қораламасини ўзgartирмай кўчириб ёздим:

„Хожа Калонга саломдан сўнг, сўзим шуки, Шамсиддин Муҳаммад Итаъвага келди. Кобулдаги аҳвол маълум бўлди. Бизнинг у томонларга боришга бўлган иштиёқимиз ҳадсиз-адоқсизdir. Ҳиндустондаги ишлар бирмунча тартибга кела бошлади. Тангри таолодан умид қиласизки, бу ердаги ишлар Тангри таолонинг кўмаги билан тез кунларда саранжом булади. Бу ердаги ишлар йўлга тушиб кетса, Тангри насиб қилса, тўхтаб турмай Кобул сари йўлга тушаман. У ерларнинг латофатини киши қандай унтуади? Айниқса, ичишни гуноҳ билиб, тарқ этганда, қовун ва узумдек шаръий нарсанинг лаззатини киши қандай қилиб эсдан чиқарсин. Яқинда менга қовун келтиришган эдилар, кесиб еганимда, галати таъсир қилди. Роса йигладим. Кобулдаги нотинчилклар ҳақида битилган эди. Бу ҳақда ўйлаб, охири, агар бир вилоятда етти-саккиз ҳоким бўлса, қандай қилиб тартиб ва ободонлик, яхши бошқарув бўлсин, деган фикрга келдим. Шу боис опамни ва ҳарамни (аёлларни) Ҳиндустонга чақиртирдим, Кобул вилоят ва қишлоқларини холиса қилдим. Ҳумоюн ва Комронга ҳам ушбу мазмунни шарҳлаб батафсил ёздим. Бир муносаб киши бу хатларни мирзоларга олиб борсин. Илгари ҳам мирзоларга бу ҳақда ёзиб юборгандим, эҳтимол, сизга ҳам маълум бўлгандир. Энди буёгига у ви-

лоятни бошқариш ва ободонлаштириш масаласида ҳеч бир баҳона, эътиroz бўлиши мумкин эмас.

Бундан кейин агар қўргон номустаҳкам ва ҳалқ нообод бўлса, ё захира қолмаса, ёки ҳазина тўлмаса, бу фақат мамлакат суюнчиги бўлганларнинг уқувсизлиги туфайли содир бўлиши мумкин. Қўйида айтиладиган баъзи зарур ишларга фармон ҳам юборилган. Булардан бири шундай: кўп ҳазина тўплансин. Зарур ишлар қўйидагилардир: энг аввало, қўргон тартибга келтирилсин, ундан кейин захира тўплаш, ундан кейин келиб-кетувчи элчилар учун маош ва озиқовқат ва яшаш жойи харажатларини таъминлаш, ундан кейин жоме масжиди иморатини қуриш. Буларнинг барчаси учун маблагни тушаётган даромаддан олиб шариат қонун-қоидаларига мувофиқ сарф этилсин. Яна карвонсарой ва ҳаммомлар тартибга келтирилсин, яна аркда Устод Ҳасан Али пишиқ гишт билан қуриб ярмига етказиб қўйган иморат битказилсин. Бу иморатни Устод Султон Муҳаммад билан кенгашиб, яхши режа билан қуриш тайинлансин. Агар Устод Ҳасан Али тузган аввалги режа сақланиб қолган бўлса, иморатни ўша режа асосида охирига етказилсин, иморат режаси топилмаса, унда ўзаро келишиб, чиройли бир режали иморат солинсин. Ҳовлисининг саҳни девонхона ҳовлиси саҳни билан баробар бўлсин. Яна дарадан Кичик Кобул сари бориб, Бутҳоқ дарёсида тўпландиган Кичик Кобул тўғонини яхши сақланг. Яна Газни тўғонини тузатинг, Боги Хиёбон ва хиёбонни ҳам. Яна бу боғнинг суви кам, унга бир тегирмон сув топиб келтириш керак. Яна Хожа Бастанинг гарби-жануб тарафида Тутум дарадан бир тепалик устига сув келтириб, ҳовуз қаздириб, ниҳоллар эктирган эдим. Кечик рўпарасига тушгани ва ўзига тортадиган жой бўлганлиги боис „Назаргоҳ“ деб атагандик, бу ерларга ҳам яхши ниҳоллар экиш керак. Тартиб билан гулзорлар қилиб, атрофига хушранг ва хушбўй гуллар,райхонлар экиш лозим.

Яна Сайид Қосим ҳам кўмакчилар қисмига бошлиқ бўлиб тайинланди. Яна ўқотарлар ва устод Муҳаммад Амин

жибачининг аҳволидан гоғил бўлманг. Яна ушбу хат етиб бориши биланоқ опамни ва ҳарамни тезда йўлга чиқариб, Нилобгача йўлбошли бўлиб келинг. Ушбу хат етиб боргач, бир ҳафтадан кеч қолмасдан албатта йўлга чиқишин. Чунки уларни кутиб олиш учун Ҳиндустондан чиқсан лашкар тор ерда сиқилиб, қийналиши ва борган ерини хароб қилиши мумкин.

Яна Абдуллога битилган мактубда тавба водийсида кечирган ташвишларим ҳақида кўп ёзилганди. Мана бу рубоий ўша пайтдаги аҳволимни бир оз ифодалайди:

*Май таркини қилгали наришондурмен,
Билмон қилур ишимни Ѹайровдурмен.
Эл борча пушаймоа бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.*

Бинойнинг қочиримли сўзлари хаёлимга келди: бир куни Биной Алишербекнинг олдида қочирим қиласди. Алишербек тугмалик чакмонда экан. Унга қараб: „Жуда яхши зарофат қилдинг. Чакмоними берардим, бироқ тугмалари халал беради“, деб айтса, Биной: „Тугмалар нимага халал берарди, балки димогдорлик халал берар“, деб жавоб қилибди. (Бу сўзлар масъулияти ровийлар зиммасида.) Маъзур тутинг. Мунча ҳазил гаплар бўлди, Худо ҳаққи, мен ҳақимда ёмон ўйламанг.

Юқоридаги рубоий ўтган йили айтилган эди. Ҳақиқатан, бу ўтган икки йилда чогир мажлисининг оразуси ва иштиёқи ҳадсиз-ниҳоясиз эдики, ҳатто баъзи пайтлари шароб иштиёқидан ҳатто йиглаш даражасига етардим. Бу йил, Оллоҳга шукрки, бу ташвиш кўнглимдан бутунлай кутарилди. Эҳтимол, бу таржимани назм қилишимнинг яхшилиги ва баракотидан бўлгандир. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат, майхўрлик ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била ёқимлики, сиз ким билан суҳбат қиласиз ва ким билан ҳамкоса бўласиз. Агар ҳамсуҳбат ва ҳамкоса Шераҳмад билан Ҳайдарқули бўлса, унда бу тавбанинг оғирлиги йўқдир, деб орзумандлик билан сизни соғиниб салом.

Жумод ул-охир ойининг аввалида, пайшанба куни битилди“.

Бу насиҳатомиз сўзларни битаётганимда қаттиқ таъсирландим. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадга топшириб, оғзаки кўрсатмалар бериб, жума кечаси жўнаб кетишига рухсат берилди.

Жума куни саккиз курўҳ юриб Жуманудунага тушдик. Уша куни Кетин Қаро Султоннинг бир навкари ундан бизга элчи бўлиб келган Қамолиддин Қиёқ исмли навкарининг олдига юборилган экан, келди. Кетин Қаро Султон Қиёққа чегарадаги бекларнинг бўлмагур ишлари ва қиликлари ҳамда қароқчи ва ўгриларнинг бебошликларидан ҳасрату шикоят қилиб бир нималар ёзганди. Қиёқ ўша келган одамни бизнинг олдимизга юборибди. Қиёққа кетишига рухсат бердим ва чегарадаги бекларга қароқчи ва ўгриларнинг жиловини тортиб қўйишини, яхши муомалада бўлиб, ўзларини яхши тутишларини буюрдим. Бу фармонларни Кетин Қаро Султондан келган кишига топшириб, мана шу жойда ижозат берилди.

Ҳасан Чалабийдан Шоҳқули деган киши келиб, ўзбеклар ва қизилбошлар ўртасидаги урушдаги аҳвол ҳақида ҳабар берди. Шоҳқулидан шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кечикканлиги узрини айтиб, ойнинг иккинчисида, жума куни Шоҳқулига рухсат берилди.

Шанба куни саккиз курўҳ юриб Калпий вилоятидаги Какура ва Чачавалий ерларида тўхтадик.

Ойнинг тўртингчисида, якшанба куни тўққиз курўҳ юриб Калпий вилоятининг Дийдапур деган ерида тўхтадик. Уша ерда сочимни қирқдим. Икки ой бўлган эди ҳамки, сочимни қирқтирганим йўқ эди. Сенгар дарёсида гусл қилдим.

Ойнинг ўнинчисида, душанба куни ўн тўрт курўҳ юриб Калпий вилоятларидан Чапаркадада тўхтадик.

Эртаси — ойнинг олтинчисида, сешанба куни Қарочанинг ҳиндустонлик хизматкори Моҳимнинг келаётганилиги ҳақидаги Қарочага битилган фармонни олиб келди. Менинг илгари ўз қўлим билан битган парвона хатга* ўхшатиб ёзилган фармонда Моҳим Лаҳур, Бҳира

* Парвона хат — ҳукмдорнинг қўл остидаги амалдорларга ёзиладиган хати.

ва ўша атрофда яшайдиганлардан йўлбошли сўрабди. Фармон жумод ул-аввал ойининг еттинчисида Кобулда битилган.

Чоршанба куни етти курўҳ юриб Одампур вилоятида тўхтадик. Ўша куни тонг отмасданоқ отланиб йўлга тушдим. Ёлгиз тушланиб, Жуун дарёсига етиб келдим. Жуун ёқалаб пастга қараб юрдим. Одампурнинг туғрисига етганди, бир оролда қароргоҳга яқин жойда шомиёналар тикириб маъжун ейилди. Ўша куни Содиқ билан Кулолни кураш туширдик. Кулол шу пайтгача турли даъволар қилиб келарди. Ограда йул чарчогини ёзай деб, узр сўраб, йигирма кунга муҳлат сўраганди. Бу муҳлатдан қирқ-эллик кун ўтди. Бугун у кураш тушишта мажбур булди. Содиқ яхши кураш тушди, Кулолни жуда осон йиқитди. Содиққа ўн минг танга, эгарланган от ва тугмали чакмон инъом қилдик. Гарчи Кулол йиқилган бўлса-да, кўнгли ўксимасин деб, унга ҳам сарпо, уч минг танга совга қилдик. Арава ва тупларни кемалардан чиқаришга фармон бўлди. Йўл қуриб, ерни текислаб арава ва тўпларни чиқаргунча шу жойда уч-тўрт кун туриб қолдик.

Ойнинг ўн иккинчисида, душанба куни ўн икки курўҳ юриб, Курарага тушдик. Ўша куни тахтиравонда келдим. Курарадан ўн икки курўҳ ўтиб, Курара вилоятларидан бири — Курийага келиб тўхтадик. Курийадан саккиз курўҳ ўтиб, Фатҳпур Асвага тушдик. Фатҳпурдан саккиз курўҳ юриб, Сарой Мундада тўхтадик. Шу ерда тўхтаганимизда хуфтон намози чоги Султон Жалолиддин келиб хизматимга кирди. У ўзи билан икки кичик ўглини ҳам бошлаб келди.

Эртаси — ойнинг ўн еттинчисида, шанба куни саккиз курўҳ юриб, Курара вилоятларидан бўлган Ганг қирғогидаги Дугдугийда тўхтадик. Якшанба куни Муҳаммад Султон мирзо, Қосим Ҳусайн Султон, Беҳуб Султон ва Турдика шу жойда эканимизда келдилар. Душанба куни Аскарий ҳам шу жойга келиб, илтифот кўрсатди. Уларнинг ҳаммаси Гангнинг шарқий тарафидан келган эдилар. Аскарий ўз лашкари билан Гангнинг у юзидан борсин, деган фармон берилди.

Бизнинг ўрду(лашқар) қаерда тўхтаса, улар ҳам нариги бетда — рўпарамизда тўхтайдилар.

Шу ерда эканимизда олдиндагилардан Султон Маҳмуд бир лак афгон йиғибди, деган хабар кетма-кет келарди. У Шайх Боязид ва Бибанни катта лашқари билан Сарваар томонга юбориб, ўзи Фатҳхон Серваний билан Ганг ёқалаб Чунар устига келаётган экан. Шерхон сурни ўтган йили ҳурматини қилиб кўпгина вилоятлар бериб, шу ерларда қолдирган эдим, у эса мана шу афгонларга қўшилиб кетибди. Шерхон ва яна бир неча амирларни мажбурлаб дарёдан ўtkазибдилар. Султон Жалолиддиннинг одамлари Банорасни ҳимоя қилолмай, у ерни ташлаб қочибди. Сўзларига қараганда, улар Банорас қўргонида етарли даражада аскар қолдириб, Ганг ёқасига келиб жанг қилмоқчи бўлишган экан. Дугдугийдан жўнаб кетиб, олти курўҳ юриб, Курарага уч-тўрт курўҳ қолганида Кусарда тўхтадик. Мен кемада келдим. Султон Жалолиддиннинг зиёфати боис бу қароргоҳда икки-уч кун турилди.

Жума куни Султон Жалолиддиннинг Курара қалъаси ичидаги уйларига тушилди. Меҳмондорлик қилиб, ош ва таомлар тортти. Таомдан сўнг унинг ўзи ва ўғилларига яктак, тўн, нимча кийдирildi. Султон Жалолиддиннинг илтимосига кура, унинг катта ўғлига Султон Маҳмуд унвони берилди. Курарадан отланиб, бир курўҳча йўл юриб Ганг қирғогига тушдик. Гангда аввал тўхтаган жойимизда Моҳимнинг қошидан Шаҳракбек келганди. Бугун хат битиб, мана шу қўнимжойдан унга рухсат берилди. Хожа Яҳёнинг набираси Хожа Калон мен битаётган „Вақоєъ“ни сўраганди, китоб қилиб кўчиригандим, Шаҳракдан бериб юборилди.

Эртаси — шанба куни бу ердан жўнадик. Тўрт курўҳ юриб Кўҳда тушдик. Мен фақат кемада келдим. Тўхтайдиган жойимиз яқин экан, эрта келдик. Бир муддатдан сўнг кемада маъжун едик. Хожа Абдушшаҳид Нурбекнинг уйида экан, уларни чорладик. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидан чақиртиридик. Бир замон шу ерда утириб, сўнгра кема билан дарёning у юзига ўтиб, пол-

вонларни кураш туширдик. Дуст Ясин Хайрга паҳлавон Содиқ билан эмас, бошқа курашчилар билан олишиш буюрилди. Қоидага хилоф равишда аввал зўроқ полвонларнинг кураш тушиши буюрилди. Ясин Хайр саккиз киши билан яхши кураш тушди.

Аср намози чоги Султон Мұҳаммад баҳши кема билан у тарафдан келди. У Султон Искандарнинг угли Маҳмудхоннинг, душман уни Султон Маҳмуд деб аташарди, мағлубияти ҳақида хабар келтириди. Пешин намози чоги биз тарафдан борган айгоқчи ҳам душманнинг мағлубияти туғрисидаги хабарни келтириди. Икки намоз орасида Тожихон Сарангхоний келтирган хабар ҳам жосуснинг хабарига түгри келарди. Султон Мұҳаммад келиб бу ҳақда менга хабар берди. Душман Чунарни ўраб олибди. Бир оз уруш ҳам қилибди. Бизнинг келганимиздан ишонарли хабарни эшлишишгач, тартибсиз бир ҳолда у ердан жұнаб қолибди. Банорасни ўраб олган афғонлар ҳам саросимага тушиб ортга чекинадилар ва сувдан ўтаётгандаридан икки кемаси гарқ бўлиб, бир қанча кишиси сувга чўқди.

Кейинги куни олти курӯҳ йўл юриб Пайаг вилоятларидан бири — Сиравлийга келдик. Мен кемада келдим. Эсон Темур Султон ва Тўхта Бўға Султон мен билан кўришиш учун ярим йўлда кутиб туришган эдилар. Султонларни ҳам кемага чорладим. Тўхта Бўға Султон яда қилган(ёмгир чақирган) экан, тунда қаттиқ шамол кўтарилиб, ёмгир ёға бошлади. Ҳаво жуда яхши эди. Бундай об-ҳаво маъжун ейиш истагини уйғотди. Гарчи бир кун аввал маъжун еган бўлсан ҳам, бу кун яна маъжун едик. Қўнимжойга келиб, эртаси куни ҳам шу ерда қолдик.

Сешанба куни йўлга тушдик. Қароргоҳ тўғрисида катта ям-яшил бир орол бор экан. Кема билан ўтиб, оролни томоша қилиб, биринчи паҳарда кемага кирдим. Отда сайр қилиб қайтаётганимда билмасдан жар ёқасига келиб қолибман. От ёрилган жар устига чиққач, жар кўчди. Мен дарҳол сакраб, ўзимни четга отдим, от ҳам учиб кетмади. Агар мен отнинг устида бўлганимда, эҳтимол, от билан бирга жарга учардим.

Ўша куни мен Ганг дарёсини қулочлаб сузис үтдим. Ҳар қулочимни санаб, ўттис уч қулочлик жойдан сузис үтдим. Яна тўхтамасдан бу томонга ҳам сузис үтдим. Барча дарёлардан сузис, кечиб үтгандим. Фақат Ганг дарёси қолганди. Намозшом чоги Ганг Жуун дарёларининг қўшилиш жойига етиб бориб, кемани Пайаг тарафидан қирғоқча тортириб бир паҳару тўрт гарийда ўрдуга келдим.

Чоршанба куни иккинчи паҳардан кейин лашкар Жуун дарёсидан ўта бошлади. Тўрт юз йигирмата кемамиз бор эди.

Ражаб ойининг бошида, жума куни мен дарёдан үтдим.

Ойнинг тўртинчисида, душанба куни Жуун қирғоги бўйлаб Биҳарга қараб жўнадик. Беш курӯҳ юриб Лавайнда тушдик. Мен кемада келдим. Ўша кунгача аскарлар Жуундан кечиб ўтаётган эдилар. Одампурда кемалардан чиқарилган зарбзанли араваларни Пайагда яна кемага юклаб, кема билан олиб келишлари буюрилди.

Тўхтаган жойимизда курашчиларни курашга туширдик. Паҳлавон Лаҳўрий билан Дуст Ясин Хайр кураш тушди. Улар қаттиқ олишдилар. Дуст қийинчилик билан рақибини йиқитди. Иккаласига ҳам сарпо инъом бўлди.

Айтишларича, олдинда Тўс деб аташадиган, ботқоқ ва балчиқли ёмон бир дарё бор экан. Кечик кўриш ва йўл қуриш мақсадида икки кун шу қўнимжойда қолдик. От ва туялар учун кечик жойи юқорироқдан топилди. Айтишларига қараганда, кечикнинг нотекис тошлари бўлғанлиги боис юкли аравалар у ердан ўтолмас эмиш. Аммо мен юкли араваларни худди ўша ердан олиб ўтишларини буюрдим.

Пайшанба куни у ердан кўчиб, мен Тўс дарёсининг Гангга қўшиладиган жойигача кемада келдим. Бу икки дарё қўшиладиган ерда кемадан тушдим ва отга миниб Тўс дарёси бўйлаб юқорига қараб юрдим. Аср намози пайти сувдан кечиб ўтиб, тўхтаган жой — ўрдуга келдим. Ўша куни олти курӯҳ йўл юрдик. Эртасига ўша қўнимжойда бўлдик.

Шанба куни йўлга тушиб, яна Ганг қирғогига — Нилобга келдик. У ердан

жўнаб, олти курўҳ юриб, катта қишлоқдан (кентдан) юқорироқда тўхтадик. У ердан яна етти курўҳ ўтиб, Нанупурда тўхтадик. Ушбу жойда Тожихон Чунардан ўғиллари билан келиб, ҳурмат кўрсатди. Ўша кунлари Кобулдан юклар ва қариндошларимнинг ҳақиқатан келаётганлиги тўгрисида Муҳаммад бахшидан хабар келди.

Чоршанба куни қароргоҳдан кўчиб, Чунар қўргонини сайр қилдик ва Чунардан бир куруҳча ўтиб тўхтадик. Пайагдан жўнаган кунлари танамда чечак жароҳати пайдо бўлганди. Шу жойда бир румлик бу касалга қарши Румда энди пайдо бўлган муолажани қўллади. Мурчни сопол қозонда қайнатди, ярани унинг бугига тутдим. Бу муолажа учун икки нужумий (астрономик) соат вақт кетди. Шу жойда бир киши ўрду ёнидаги оролда шер ва карк кўрганини айтди. Эрталаб ўша оролни яхшилаб айланиб чиқдик. Филни ҳам олиб келишганди. Шер билан карк чиқмади. Ҳалқанинг четидан бир ёввойи говмиш чиқибди. Уша куни қаттиқ шамол турди. Қум ва чанг кўп қийнади. Кемага етиб бориб ўтирдим ва ўрдуга келдим. Урду Банорасдан икки курўҳ юқорироққа тушганди. Чунар атрофидаги чангальзорларда, айтишларича, фил жуда кўп бўларкан. Бу жойдан чиқиб бориб фил овлаш ниятим бор эди. Тожихон Маҳмудхоннинг Сўн дарёси қирғогида эканлиги ҳақида хабар келтирди. Бекларни чақириб, душман устига бостириб боришни келишиб олдик. Охир-оқибат, зудлик билан бу ердан кўчиб, тўхтамай йўл юришга қарор қилинди. У ердан жўнаб, тўққиз курўҳ юрдик ва Билва кечиги ёнига тушдик.

Шу жойдан ойнинг ўн саккизинчи сида, душанба кечаси Тоҳирни Ограга юбордик. Кобулдан келаётганларнинг меҳмондорчилиги учун сарфланадиган пулларнинг баротини* олиб кетди.

Уша куни кемада келдим. Тонг отмасиданоқ кемага чиққандик. Гўйи дарёсининг қўшилиш жойига, яъни Жўнупур дарёсига етиб, Гўйи дарёсидан бироз юқорига сузиб бориб, яна ортга қайтдим. Гарчи торгина дарё бўлса ҳам, гузари (кечик жойи) йўқ эди. У томондаги лашкар ўтган йили кема ва сол ҳамда отда сузиб ўтган эди. Жўнупур дарёси қўшиладиган жойдан бир курўҳ қўйироққа тушиб бултурги қўнимжойни, ўша ердан Жўнупурга борган эдик, айланиб чиқдим. Дарё бўйлаб юқоридан ҳамроҳ шамол эса бошлади. Банголий кеманинг елканини торттириб, катта кемани шу кемага боягладилар, у анча тез сузиб кетди. Урду Банорасдан бир курўҳ юқорироққа тушган эди, қўнимжойга кун тугашига икки гарий қолганида етиб бордик. Ортимиздан тўхтамай келган кемаларнинг энг тез юргани хуфтон намози чогида келди.

Чунарда эканимда Мўгулбекка ҳар бир манзилда тўгри йўлни паймойип таноби** билан таноблаб ўлчаш буюрилганди. Ҳар сафар мен кемага тушганимда Лутфибек дарё қирғоги бўйлаб масофани таноблаб ўлчashi лозим эди. Тўгри йўл ўн бир курўҳ чиқди, сув ёқаси эса саккиз курўҳ. Кейинги кунни шу жойда ўтказдик.

Чоршанба куни ҳамма кемалар билан келиб, Гозипурдан бир курўҳ қўйироққа тушдик. Пайшанба куни ўша жойда Маҳмудхон Нуҳоний келиб, илтифот кўрсатди. Шу куни Жалолхон Биҳархон Биҳарий, Фаридхон Насирхон, Шерхон Сур, Аловуддинхон Сур ва яна бир неча афғон амирларидан хабарлар келди.

Шу куни Абдулазиз мироҳўрнинг*** Лаҳўрдан жумод ул-аввал ойининг йигирманчисида битилган хабари келди. Ушбу арз битилган куни Лаҳўрга Калпий вилоятидан Қарочанинг мен юборган ҳиндустонлик хизматкори етиб борганди. Абдулазизнинг мактубида ёзилишича, Абдулазиз ва у билан бирга та-

* Барот — ёрлиқ, солиқдан озод қилиш ёки солиқ олиш ҳақида ҳукмдорлар томонидан бериладиган алоҳида ҳужжат.

** Паймойип таноби — масофаларни ўлчайдиган ип.

*** Мироҳўр — 1) хон отбоқарларининг бошлиғи; 2) хирож ва бошқа даромадларни назорат қилувчи амалдор.

йинланган кишилар жумод ул-охир ойининг тўққизинчисида Нилобда менинг яқинларимни қарши олибдилар. Абдулазиз улар билан Чанобгача бирга келиб, Чанобда улардан ажралиб, Лаҳурга улардан илгарироқ келиб, ушбу хабарни юборибди.

Жума куни турган еримиздан кўчдик. Мен кемага утириб ўтган йили Чавса тўғрисидаги қўёш тутилганида бир кунлик рўза тутиб тўхтаган жойни чиқиб сайд қилдим. Қайтиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам ортимдан кемада келди. Мирзонинг қистови билан маъжун ейилди. Урду Кармунас дарёсининг қирғогига тушган эди. Ҳиндустонликлар ушбу Кармунас дарёси сувидан кўп сақланарканлар. Парҳезкор ҳиндулар бу дарёдан ўтмай, кемада унинг этагидаги Гангдан сузиб ўтдилар. Уларнинг эътиқодларича, бу дарё суви кишига тегса, унинг барча ибодатлари зое кетармиш. Дарёning бундай номланиш сабабини ҳам шунга боғлаб тушунтиридилар. Кемада Кармунас дарёси буйлаб юқорига сузиб, яна ортга қайтидик ва Гангнинг шимолий томонига кечиб ўтиб, кемаларни дарё қирғогига қўйдик.

Йигитлар бир оз шўхлик қилдилар, бир оз курашга тушдилар. Соқи Муҳсин тўрт-беш киши билан курашга тушаман, деб даъво қилди. Бир киши билан курашга тушиб, йиқилай деди. Иккинчи рақиби Шодмон эди. У Муҳсинни йиқитди. Хижолат бўлиб, уялиб қолди. Ҳақиқий полвонлар ҳам келиб кураш тушдилар.

Эртаси, шанба куни Кармунас дарёсининг кечигини кўриш учун одам юборганим боис биринчи паҳарга яқин кўчдик. Мен отга миниб, кечикка қараб Кармунас дарёси буйлаб юқорига бордим. Кечик узоқ бўлгани учун яна ортга қайтиб, кеманинг ўзида қўнимжойга келдим. Урду Чавсадан бир курўҳ олдинроққа тушганди.

Уша куни яна мурч дорисини қилдим. Бир оз иссиқроқ экан, танам қаварив чиқди. Анча ташвиш чекдим.

Олдимизда боткоқли кичикроқ дарё бор экан. Унинг устидан йўл қуриш учун эртаси ўша ерда турилди. Душанба оқшо-

ми Абдулазиз юборган ҳиндустонлик чопар келтирган хатга жавоб битиб юборилди.

Душанба куни эрталаб кемада келдим. Шамол бўлганлиги боис кемаларни арқон билан тортиб келтирдилар. Баксара тўғрисида жойлашган ўтган йили узоқ вақт ўтирган қўнимжойнинг рўпарасига бориб, дарёдан ўтдим ва уша жойни сайд қилдим. Дарё қирғогига тушиш учун зиналар ясагандик, тахминан қирқтадан кўпроқ, элликтадан озроқ эди. Юқоридаги иккита зина қолибди, қолган барча зиналарни сув бузиб кетибди. Кемага кириб маъжун ейилди. Урдудан юқорироқда бир оролга кемани қўйиб, паҳлавонларни курашга солдик. Хуфтон намози пайти ўрдуга келдик.

Бултур ҳозир ўрду тушган қароргоҳни кўриш учун Ганг дарёсидан мен таёқ билан, баъзилар от, баъзилар тую миниб ўтиб, сайд қилган эдик. Уша куни афъюн егандим.

Эртаси, сешанба куни Каримберди, Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор ва Бобо Шайх бошчилигидаги икки юзга яқин сара йигитни душмандан хабар олиб келишга юборилди. Ушбу жойда эканимда, Бангола элчисига учта қатъий таклифимни ҳукмдорига етказишини буюриб, фармон бердим.

Чоршанба куни Муҳаммад Замон мираннинг олдига унинг Биҳар тарафидаги ишларидан хабар олиб келиш учун юборилган Юнус Али сустроқ жавоб келтирди. Биҳар шайхзодаларининг одами душман Биҳарни ташлаб кетди, деган хабарни келтирган экан.

Пайшанба куни Турди Муҳаммад ва Муҳаммад Али жанг-жангга турк ва ҳинд амирлари ҳамда ёйтарлардан икки мингга яқин кишини қўшиб, Биҳар элига чақириқ фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Биҳар атрофидаги ерларга маҳкамама бошлиги қилиб, Турди Муҳаммадга қўшиб юборилди.

Эртаси Муҳаммад Замон мирзо Биҳарга боришга рози бўлиб, Шайх Зайн ва Юнус Алидан баъзи нарсалар ҳақида хабар бериб, бир гуруҳ одами кўмак учун сўрабди. Баъзи йигитларимизни

Муҳаммад Замон мирзога ҳарбий кўмак учун, баъзиларини нағкар қилиб жўнатиб, шаъбон ойининг аввалида, шанба куни уч-тўрт кун тўхтаб турганимиз ушбу жойдан кўчилди. Мен шу куни отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайд қилиб келиб, ўрдуга тушдим.

Муҳаммад Али бошчилигидаги йигитлар хабар олиб келиш учун юборилган эди, йўлда бир қисм коғирни яксон қилиб, Султон Маҳмуд ўтирган ериб борибдилар. Султон Маҳмуднинг икки мингтacha одами бор экан. Бизнинг қаровулимизнинг хабарини эшишиб, саросимага тушиб, иккита филини ўлдириб, жўнаб қолади. Бир бегини аскарлари билан қоровул қилиб қўйган экан. Йигитларимиздан йигирмага яқин киши уларга яқинлашганларида, тўхтамасдан қочибдилар. Бир нечасини отдан йиқитиб, бирининг бошини кесиб, бир-икки зўр йигитини тириклайн келтирдилар.

Эртаси куни кўчдик. Мен кемада бордим. Шу ерда Муҳаммад Замон мирзо дарёдан ўтди. Мирзонинг кечиб утиши ва кетиши учун икки-уч кун шу қўнимжойда ўтиридик.

Ойнинг тўртинчисида, сешанба куни Муҳаммад Замон мирзога маҳсус бошоёқ кийим, камар шамшир, чопқир от ва чодир инъом қилиб, Биҳар вилоятини бошқариш учун таъзим қилдирилди. Биҳар атрофидаги ерлар даромадидан бир курўҳ йигирма беш лакни хазина учун холиса қилиб белгилаб, унинг назорати Муршид Ироқийга юқлатилди.

Пайшанба куни у қўнимжойдан кема билан келдим. Ҳамма кемаларни сувга туширишларини, етиб келишим билан кемаларни юргизиб, ҳалқа билан бир-бира га боғлашларини буюрдим. Уларнинг қатори дарё кенглигидан ҳам ортди. Гарчи барча кемалар йигилмаган бўлса ҳам, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур, баъзи ер текис ва баъзи ер нотекис бўлганлиги учун кемаларни бу йўсинда олиб юриб бўлмади. Кемаларнинг ўртасида(чаргасида) бир гарийал кўринди. Бир балиқ гарийалдан қўрқиб шундай баланд сакрадики, бир кеманинг ичига келиб тушди. Уни ушлаб келтирдилар.

Қароргоҳга етиб келгач, кемаларга ном қўйдик. Ограда Раана Сангаага қар-

ши урушдан олдин қурилган биринчи синашта катта кемага „Осойиш“ деб от қўйилди. Ўша йили қўшин жангга отланнишида Оройишон бир кема ясатиб, менга тортиқ қилганди. Мана шу сафар келаётганимизда унга тахтасупа ўрнаттирдим. Бу кемага „Оройиш“ деб от қўйдик. Султон Жалолиддин тақдим этган кемага каттароқ толор ясаттириб, унинг устига яна бир тахтасупа ўрнатишлирини буюрдим. Бу кема „Гунжойиш“ деб номланди. Яна ҳар қандай иш учун юбориладиган кичик ҳужрали бир кемачага „Фармойиш“ деб ном қўйилди.

Эртаси, жума куни ҳеч қаерга қимирламадик. Муҳаммад Замон мирzonинг иши якунига етди. Биҳарга жўнаш ниятида ўрдудан бир-икки курўҳ узоқлашиб тушган эди. Уша куни келиб мендан жўнаб кетишга рухсат олди.

Бангола лашкаридан икки жосус келиб, Маҳдуми Олам бошчилигидаги банголийлар Гандак дарёси қирғонининг йигирма тўрт жойида қисмларга бўлиниб, тупроққўргонлар кўтараётганлари ҳақида хабар берди. Уз оиласлари ва қариндош-уругларини нариги қирғоққа олиб ўтмоқчи бўлган Султон Маҳмуд бошчилигидаги афгонларнинг ўтишлари га йўл бермай, ўзларига қўшиб олибдилар. Бу хабар келгач, уруш бўлиш эҳтимоли пайдо бўлди ва биз Муҳаммад Замон мирzonинг кетишини тўхтатдик. Шоҳ Исқандар уч-тўрт юз киши билан Биҳарга юборилди.

Шанба куни Дуду ва унинг ўғли Жалолхон Биҳархоннинг одами келди. Банголий уларни кўз-қовогидек асрар экан. Мени деб Дуду ва унинг ўғли Банголийдан тамом урушиб, қутулиб чиқиб, дарёдан кечиб утиб, Биҳар вилоятига етиб бориб, менинг хизматимга кириш учун келаётган эмиш. Шу куни Бангола элчиси Исмоил Митаага: „Бурун битиб юборган уч талабимизга негадир жавоб жуда кечикиб кетди. Агар улар бизга ихлос ва ҳамжиҳат мақомида бўлсалар, тезроқ жавоб битишларини айтиб хат ёзиб юборилсин“, деб фармон бердим.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жанг-жангнинг одами келди.

Шаъбон ойининг бешинчисида, чоршанба куни эрталаб бу тарафдан булар-

нинг қаровули борса, Биҳарнинг шиқдори шаҳарнинг нариги тарафдаги дарвозасидан қочиб кетибди.

Якшанба куни у қўнимжойдан кучиб, Арий вилоятига тушдик. Бу жойда эканимизда Харийдан келаётган лашкар юз-юз эллик кема билан Сару билан Гангнинг қўшилиш жойида, Сару дарёсининг нариги қирғогида ўтирибди, деган хабар келди. Мадомики, Банголий билан сулҳнома бор эди. Ҳамиша бундай ишларда қутлуг булгани боис сулҳишини илгари суардим. Гарчи беадаблик қилиб, келиб йўлимиз устида ўтирган бўлса ҳам, аммо доимги қоидага риоя қилиб, Бангола элчиси Исмоил Митаага Мулло Муҳаммад музахъибни қўшиб, ўша аввал ҳам айтган уч талабни яна айтиб, рухсат беришга қарор қилдик.

Душанба куни Бангола элчиси илтифот кўрсатиб келганди, унга кетиш учун рухсат берганлигини айтдим. Душманни даф қилиш учун у ёқбу ёққа боришимизга тўгри келади. Аммо сизларга таалуқли ер ва сувга бундан зарар ҳам, фойда ҳам бўлмайди. Чунки биз қўйган уч шартимизнинг бири маҳа шундай эди: „Харийд лашкарига айтгинки, йўл устини қўйиб, Харийдга келсин. Турклардан бир неча кишини уларга қўшинг ва улар Харийд ҳалқини ўзларига мойил қилалигани мурожаатлар қилиб, ўз ерларига олиб кетсинлар. Агар улар кечик бошидан кетмасалар ва бу бўлмагур зиддана сўзларидан воз кечмасалар, бошига ҳар қандай ёмонлиқ келса, ўзидан, қошига ҳар қандай номуносиблик келса, сўзидан кўрсин“.

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митаага одатдаги тўндан кийдирб, инъомлар қилиб, рухсат берилди.

Пайшанба куни Шайх Жамолни Дудува унинг ўғли Жалолхон олдига ўзимизга қаратадиган фармонлар ва иноят сўалари билан жўнатдим. Ўша куни Моҳимнинг навкари келди. Боги Сафодан нарида — Волийда улардан ажрабиб жўнаган экан. Хатлар келтириди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод қўрчи қожар билан кўришдик.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музахъибга одатий ёдгорликларни топшириб, рухсат бердик.

Душанба куни Халифа ва яна баъзи бекларни дарёning қайси жойидан ўтиш мумкинлигини кўриб келишлари учун жўнатдим. Чоршанба куни яна Халифани икки дарё оралиғидаги жойни кўриб келиш учун юборилди.

Жануб тарафга Арий вилояти яқинидаги нилуфарзорни сайр қилиш учун отландим. Нилуфарзорни томоша қилаётганда Шайх Гуран нилуфарнинг янги тугилган уругини олиб келди. Бу уруглар бир қадар пистага ухшаб кетади. Нилуфар жуда яхши бир гул, ҳиндустонликлар уни — „кавал какрий“, уругини — „дўда“ деб атайдилар. Менга Сўн дарёси шу ерга яқин, деб айтдилар. Бориб Сўнни кўриб келдик. Сўн дарёсининг пастиди жуда қалин дараҳтлар кўринди. У ерни Манер деб айтдилар. Шайх Шарифуддин Манерийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри ўша ердадир. Модомики, шунча яқин келиб қолган эканмиз, Сўндан кечиб ўтиб, Сўндан икки-уч курўҳ қўйига тушиб Манерни сайр қилдик. Боглардан ўтиб, мозорни тавоф қилдик. Сўн қирғогига келиб, гусл қилдик, пешин намозини адо қидиб, ўрда томонга йўл олдим.

Отларимиз семиз бўлгани учун бир неча от ортда қолди. Яна бир нечаси чарчаб қолганди. Бир неча кишини қолдириб, толиққан отларни йигиб, уларни сугориб, дам бериб, қийнамасдан олиб келишларини буюриб фармон бердим. Агар шундай қилмасак, анча отларни йўқотишимиз мумкин эди.

Манердан қайтаётганимизда бир киши Сўннинг қирғогидан то урдугача отининг ҳар қадамини санаб келсин, деб буюрган эдим. Йигирма уч мингу бир юз қадам санабди. Бу одамнинг қирқ олти минг икки юз қадами ун бир ярим курўхга tengdir. Манердан Сунгача ярим курўҳча чиқади. Қайтиш йўлимиз ўн икки курўҳ. Бориша у ер-бу ерни томоша қилиб, ўн беш-ун олти курўҳ юриб бордик. Ҳаммаси бўлиб ўша куни ўттиз курўҳга яқин сайр қилдик. Кечанинг биринчи паҳарига олти гарий бўлганида ўрдуга келдик.

Эртаси, пайшанба куни Жўнпурдан Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдаги йигитлар келдилар. Кеч қолганлари учун

қаҳр билан таъна-маломат қилиб, кўришмадим. Қози Жийани олдимга чақириб, у билан кўришдим. Шу куни турк ва ҳинд амирларини кенгашга чақириб, дарёдан ўтиш борасида тортишдик. Шунга қарор қилдикки, Устод Алиқули туп ва фарангি зарбзанни Ганг ва Сару дарёлари оралиғидаги тепаликка қуриб, кўп милтиқлилар билан ўша ердан урушни бошлайди. Икки дарё қўшиладиган жойдан бир оз пастроқда Банголийнинг бир фил ва жуда куп кемалари турадиган оролнинг қаршисида Ганг дарёсининг Биҳар тарафидан Мустафо бутун қурол-аслаҳаларини тўлиқ тайёрлаб, жангга киради. У билан жуда кўп милтиқлилар ҳам бирга бўлади. Муҳаммад Замон мирзо ва у ерга белгиланган бошқа кишилар Мустафонинг орқасида туриб, унга ёрдамчи қисм сифатида кўмаклашадилар. Устод Алиқули ва Мустафо зарбзан отиш, тўп ўрнатиш, мўлжор кўтариш, ер текислаш ишлари учун белгиланган жуда кўп белчи ва ишчиларга назоратчи қилиб тайинланди. Улар қурол-ярог ва керакли нарсаларни топиш ва йигиш билан машгул бўлдилар. Султонлар, амирлар ва хонлар олдинда бориб Ҳалдий кечиги орқали Сару дарёсидан ўтишлари, мўлжор қурилиб битгунича у тарафда тўла қуролланиб, душман устига ташланишлари лозим эди.

Шу пайт Султон Жунайд ва қози Жийа саккиз курўҳ юқорида кечик бор, деб хабар бердилар. Шунга мувофиқ солчилардан бир-иккитаси Султон Жунайд, Маҳмудхон ва қози Жийанинг кишиларидан олиб, бориб кечикни кўрсинглар, деб тайинланди. Агар ўтиш мумкин бўлса, ўша ердан кечиб ўтилади.

Одамлар орасида Банголий Ҳалдий кечигига ҳам одамларини қўймоқчи экан, деган гап тарқалди. Маҳмудхоннинг Секандарпурдаги шиқдоридан: „Ҳалдий кечигига элликтача кема йигиб, кемачиларга хизмат ҳақи берганман, аммо кемачилар Банголийнинг келиши ҳақидаги гаплардан қаттиқ ваҳимага тушган“, — деган хабар келди.

Сару дарёсидан кечик жойини тез топиш жуда зарур бўлганлиги боис, ке-

чик кўришга кетган кишиларни кутиб ўтирасдан шанба куни бекларни кенгашга чақирдим ва уларга шундай дедим: „Чатурмакда Секандарпурдан Авад ва Баҳрайижагача Сару дарёсининг бирор кечиги йўқ. Бундай қилиб ўтиргунча, катта гуруҳни тайинлаймиз. Улар Ҳалдий кечигидан кемалар билан ўтиб, душман устига бостириб боради. Улар келгунларича, Устод Алиқули ва Мустафо тўп, милтиқ, зарбзан ва фарангий* билан жанг қилиб турадилар. Биз ҳам Ганг дарёсидан ўтиб Устод Алиқулига ёрдамчи қисм тайинлаб урушга тўла тайёр бўлиб турамиз. Кечикдан ўтган қисм душманга яқинлашиши билан биз ҳам уруш бошлаб, дарёдан ўтамиз. Муҳаммад Замон мирзо ва Гангнинг Биҳар тарафига тайинланган кишилар Мустафо билан бирга урушга кирадилар.

Шундай қарорга келиб, Гангнинг шимолидаги қўшинни тўрт қисмга бўлиб Аскарий бошчилигига Ҳалдий кечигига юбордик. Бир қисмда Аскарий ўз навкарлари билан, иккинчи қисмда Султон Жалолиддин Шарқий, яна бир қисмда ўзбак султонлари Қосим Ҳусайн Султон, Беҳуб Султон, Тонготмиш Султон, Маҳмудхон Нуҳоний Фозийпурий, Кукий, Бобо Қашқа, Тўламиш ўзбак, Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон боплиқ Дарёхонийлар бор эди. Туртинчи қисмга Мусо Султон, Султон Жунайд бошчилик қилаётган бўлиб, уларнинг қўйл остидаги Жўнпур аскарлари тахминан йигирма минг кишига етарди. Ушбу кечанинг ўзида, якшанба кечаси эди, қўшинни отлантириш учун назоратчилар тайинланди.

Якшанба куни тонгда қўшин Гангдан ўта бошлади. Мен кемага тушиб биринчи посада кечиб ўтдим. Уч паҳар бўлганида кечик кўришга борганлар қийналиб қайтиб келдилар. Ҳеч қандай кечик топилмабди. Улар кемаларни ва биз тайинлаган қисмни йўлда кўрганликларини айтдилар.

Сешанба куни дарёни кечиб ўтган ердан жўнаб, дарё қуйиладиган жойдан бир курўҳ узоққа, жанг майдонига яқин ерга тушдик. Мен ўзим бориб Устод Али-

* Фарангий — Европадан келтирилган уруш қуроли.

қулининг фарангий ва зарбзан отишини томоша қилдим. Шу куни Устод Алиқули фарангий тоши билан иккита кемани яксон қилиб чўқтириб юборди. Мустафо ҳам шу ердан икки кемани синдириб чўқтирди. Катта тупни жанг майдонига элтиб, ерини текислаш учун Мулло Гуломни назоратчи қилиб тайинладим, бир неча қўриқчи ва чаққон йигитларни унинг ёнига ёрдамга қўйдим. Қайтиб келиб ўрду тўгрисидаги бир оролда маъжун едик. Бу кеча маъжундан кайф бўлиб, кемани чодирга яқин келтириб, кеманинг ўзида ётдим. Кечаси ғалати воқеа юз берди. Қечанинг учинчи посига яқин кемада шовқин-сурон кўтарилди. Менинг хос соқчиларим — ҳар бири кеманинг бир ёғочини олиб, ур-ур деб қичқиради. „Фармойиш“ кемаси мен ётган „Осойиш“ кемаси ёнида эди. Бир тунги қаровул ўша ерда „Фармойиш“ кемасида экан. Уйқудан кузини очиб қараса, бир киши „Осойиш“ кемасига қўли билан осилиб чиқмоқчи бўлаётган экан. Қаровул ўзини унинг устига ташлайди; у сувга шўнғиб, чиқаётганида қаровулнинг бошига қилич билан солади; бироз жароҳатлаб, яна сувга қараб қочади. Шовқин шунинг учун кўтарилган экан. Манердан келган тунда ҳам кеманинг яқинида тунқаторлардан бир-иккитаси бир неча ҳиндустонликни қуввлаб, икки қилич ва битта ханжарини келтиришган эди. Тангри таоло асрари.

*Агар тиги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад Худой.*

(Мазмуни:

*Агар олам тиги уз жойидан қўзгалса,
Худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам
қирқмайди.)*

Эртаси, чоршанба куни „Гунжойиш“ кемасига тушиб, тошотар жойлашган ерга яқинроқ келдим ва ҳар бир кишини бир ишга тайинладим. Угонберди мўгул бошчилигидаги мингтacha йигитга дарё бўйлаб бир-икки ёки уч курўҳ юқорироқдан, қандай бўлмасин, сувдан кечиб утишларини тайинлаб жўнатдим. Булар кетаётганиларида бандоллар йиғирма-ўттизистача кемаси билан Аскарий ўрдусининг тўгрисидан чиқадилар. Жуда кўп пиёдалари кемадан чиқиб, тўсатдан

ҳужум бошламоқчи булишади. Аммо бизнинг одамларимиз от солиб уларни қочишга мажбур этадилар. Бир нечасини қўлга тушириб, бошини кесиб, кўпчилигини отиб ташлаб, етти-саккиз кемани қўлга оладилар. Худди ўша куни Муҳаммад Замон мирзо тарафидан ҳам бир неча бандолий кемаси билан сузуб кириб, урушни бошлаб юборади. Муҳаммад Замон мирзо томонидагилар шиддат кўрсатиб, бандолийларни қочиради; уларнинг уч кема кишиси сувга гарқ бўлади. Битта кемасини қўлга олиб, ҳузуримга келтирдилар. Бу урушда Бобо чуҳра яхши жанг қилиб, жасорат курсатди. Муҳаммад Султон, Якка Ҳожа, Юнус Али, Угонберди ва нариги тарафга кечиб ўтиши бурундан белгиланган жамоага Ўгонберди ва ўзлари қўлга киритган етти-саккиз кемани кечаси қоронгида юқорига тортиб ўтишлари буюрилди.

Уша куни Аскарийдан одам келиб, сувдан ҳамма — битта қолмасдан ўтди, эртага тонгда, пайшанба куни барчаси душман устига бостириб боради, деган хабарни айтди. Бу ўтганларга Аскарийга қўшилиб, душман устига юришлари ҳақида фармон берилди. Пешин намози чоги Устод қошидан одам келиб, тош тайёр бўлибди, қандай фармон бўлади, деб сўради. Бу тошни отсин ва мен боргунимча яна бир тошни тайёр қилсан, деб фармон бердим.

Аср намози пайти кичкина Бандолий кемага тушиб, мўлжор кўтарилган ерга бордим. Устод бир марта катта тош отди, кейин яна бир неча бор фарангий отди. Бандолийларнинг оташбозликлар шуҳрати бор эди, бу сафар яхшилаб синадик, улар бир ерни мўлжаллаб эмас, балки ҳар томонга ҳар хил усулда отадилар.

Шу куни аср намози чоги бир неча кемани Сару дарёси буйлаб душман қаршисидан юқорига тортиб ўтишларини буюрдик. Кема тортувчи кишилар қўрқмасдан ва ёпинмасдан бир неча кемани тортиб ўтказдилар. Эсон Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон ва Шайх Гуранга бу кемалар ўтган ерда туриб, кемаларни муҳофаза қилишлари тайинланди.

У ердан қайтиб, биринчи посда ўрдуга келдим. Ярим кечага яқин юқорига

кема тұртаётгандардан тайинланған қисм олдинга үтди, деган хабар келди. Кемаларни тортиб бораётганимизда, банголийлар бизни пайқаб қолиб, биз билан жангга киришдилар. Бир кемачининг оёғига тош тегиб, оёғи синди, үта олмадик.

Пайшанба куни тонгда мұлжордагилардан юқорига жұнатылған кемаларнинг ҳаммаси етиб келди, деган хабар келди. Душман отлиқларининг барчаси отланиб, бизнинг қаракатдаги қисмимизга қарши юриш бошлади. Мен ҳам зудлик билан отланиб, кече оқшом үтказилған кемалар устига етиб келдім. Мұхаммад Султон мирзо бошчилигіда үтишга қарор қылған кишилар тұхтамай үтиб, Аскарийга құшилсін, деб чопар юборилди. Мана шу кемалар тепасида бұлған Эсон Темур Султон билан Тұхта Бұға Султонға тезроқ үтишни бошласындар, деб буйруқ бердім. Бобо Султон белгиланған ерга келмаётганди. Дархол Эсон Темур Султон бир кемада үттиз-қирқтаса навкари билан отларини кема ёніга олиб, ёлидан ушлаб сұздыриб үтділар. Буларнинг ортидан яна бир кема сузиб үтди.

Буларнинг дарёдан утаётганини күриб банголийларнинг жуда күп пиёдаси буларга қараб юрди. Эсон Темур Султоннинг етти-саккыз навкари отланиб, бу пиёдаларнинг қархисига бориб, султон отлангунича, уларни жангга тортиб, үқотишиб, Султон турган томонға тортдилар. Бунгача Эсон Темур Султон ҳам отланди. Иккінчи кема ҳам кечиб үтди. Султон үттиз-үттиз беш отлиқ билан жуда күп пиёданинг устига бостириб, уларни қочишга мажбур қилди. Жуда яхши иш күрсатди. У чаққонлик билан, құрқмасдан, ҳаммадан бурун дарёни кечиб үтди. Иккінчиси шуки, күп пиёданнинг устига оз одами билан бостириб бориб, уларни қочишга мажбур қилди. Тұхта Бұға Султон ҳам дарёдан кечиб үтди. Кемалар олдинма-кейин дарёдан кечиб үта бошладилар. Лаҳұрлық ва ҳиндустонликлар ҳам ҳар томондан — бири ёғочға таяниб, бошқаси — даста (бир бөг) қамиш ёрдамида дарёдан кечиб үтишга киришдилар.

Бу ахволни күрган мұлжор тұғрисидаги жуда күп банголийлар кемалари

билан дарёning қуи тарафига қоча бошладилар.

Дарвеш Мұхаммад Сорбон, Дұст эшикога ва яна баъзи йигитлар мұлжор тұғрисидан үтдилар. Султонларга отлиқ одам юбориб, дарёдан кечиб үтгандарни яхшилаб йигинг ва қаршида турған қисмга яқынлашынг ва уларни айланиб үтиб, душман билан жангга кириң, — деб буйруқ бердім. Султонлар үтгандарни үзларига құшиб, уч-тұрт қисм бўлиб, душманга ташландилар.

Булар яқынлашганда душман пиёдаларини олдинга солиб, сафини бузмай кела бошлади.

Аскарий билан бирга белгиланған қисмдан Күкий аскарлари уларга яқынлашади. У тарафдан Күкий, бу тарафдан султонлар етиб бориб, душман билан жанг бошлайдилар. Душманни отидан қулатиб, бошқа отлиқларини ортга қайтишга мажбур қиладилар. Басант Рав исмли обрұғ-әтъиборли коғирни Күкий ва унинг одамлари отдан қулатиб, бошини кесадилар. Унинг ўн-ўн беш жангчиси Күкийнинг жангчилари устига бостириб келади ва булар шу замониёқ уларни чопиб ташлайди. Тұхта Бұға Султон душманнинг қархисидан бориб, жуда яхши қилич солади. Мұғул Абдуваҳұб ва унинг укаси ҳам яхши қиличбозлик қилдилар. Шундай бұла туриб, Мұғул сузишни билмасди, дарёдан зирхи билан отнинг ёлини ушлаб кечиб үтарди.

Менинг кемаларим орқада қолған әди. Уларни олиб келиш учун одам юбордім. „Фармойиш“ кемаси илгарироқ келди. „Фармойиш“ га чиқиб банголийларнинг ерларини сайр қилиб, „Гунжойиш“ кемасига тушиб, юқорида кечик борйұқлигини сұрадым.

Мир Мұхаммад жолабон Сару дарёсинаннан юқорисида үтадиган яхши жой бор, деб маълум қилди. У айтған ердан лашкар кечиб үтаверсін, деган фармон бўлди.

Мұхаммад Султон Мирзо бошчилигидаги кишиларга дарёдан үтишга буйруқ берилған әди. Сувдан утаётгандан Якка Хожанинг кемаси чўкиб кетиб, Якка Хожа Тангри раҳматига борди. Унинг навкар ва вилоятларини укаси Қосим Хожага иноят қилдим.

Пешин намози чоги гусл қилаётган пайтим султонлар келишди. Уларни мақтаб, келгандарини маъқуллаб, иноят ва шафқатимдан умидвор қилдим. Ўша пайти Аскарий ҳам келиб қолди. Аскарий биринчи марта бундай ишларда қатнашаётган эди. Унинг хулқи келажаги учун яхши аломат бўлди. Ўша оқшом ҳали урдудан кўчуб кетмаётганимиз боис бир оролда „Гунжойиш“ кемасида ухладим.

Жума куни Сару дарёсининг шимол тарафида Харидга тегишли Нирхун вилоятидаги Кундаба деган қишлоқда тўхтадик.

Якшанба куни Кўкийни одамлари билан Ҳожипурга хабар олиб келиш учун юбордик. Шоҳмуҳаммад Маъруф ўтган ўили келганида унга катта әътибор қилиб, Саран вилоятини берган эдим, жуда кўп яхши ишлар қилди. Отаси — Маъруф билан икки марта уруш қилиб, уни енгди ва асир қилиб олди. Султон Маҳмуд ҳйла билан Биҳарни эгаллаганида, Бибан билан Шайх Боязид унга қарши борганларида, Шоҳмуҳаммад ҳеч нима қилолмай, уларга қўшилди. Ўша пайтда ҳам бир неча марта хабарлар келганди. Халқ орасида ҳам у ҳақда бўлмагур гап-сўзлар юарди. Аскарий Ҳалдий кечигидан ўтган заҳоти Шоҳмуҳаммад ўз одамлари билан келди. Аскарий билан учрашиб, банголийлар устига бирга борди. Ўша жойда эканимизда келиб, илтифот кўрсатди.

Ўша кунлари Шайх Боязид ва Бибандан, уларнинг Сару дарёсидан ўтиш ниятида эканлиги ҳақида кетма-кет хабарлар келарди.

Шу пайтда Санбалдан қизиқ хабар келди: Али Юсуф Санбалда туриб, у ерни жуда яхши идора қилиб, тартиб ва интизом ўрнатган эди. Ўзи ва дўстидек бўлиб қолган табиби бир куннинг узида Тангри раҳматига борибди. Санбални бошқариш учун Абдулла Санбални юборишига қарор қилдик. Рамазон ойининг бешинчисида, жума куни Абдуллага у ерга кетиш учун рухсат берилди. Ўша кунлари Чин Темур Султондан ҳам хабарлар келди. Белгиланган бекларнинг кўпчилиги Кобулдан менинг қариндошларим келаётганлиги боис Султонга қў-

шила олмаётган эканлар. Муҳаммадий ва яна баъзилар Султон билан юз курўҳча жойга жадал бориб, Балучни босибидилар. Абдуллодан Чин Темур Султонга, Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммадий ва у ердаги айрим бек ва йигитларга Чин Темур Султон билан Ограда йигилиб, тайёр бўлиб туришларини тайинлаб фармон юбордим. Душман қайси тарафдан келса, ўша томонга отлансинлар.

Ойнинг саккизинчисида, душанба куни Дарёхоннинг набираси Жалолхон, унинг олдига Шайх Жамолий борган эди, ўзининг обрў-эътиборли амирлари билан ҳузуримга келиб илтифот кўрсатди. Ўша куннинг ўзида Яхё Нуҳоний, аввалроқ укасини юбориб қуллигини изҳор қилган эди, унга бошқариш ишлари учун фармон ҳам юборган эдим, келиб хизматимга кирди. Модомики, етти-саккиз минг нуҳоний ва афгон умидвор бўлиб келган экан, уларни ноумид қилишни истамай, Биҳардан подшоҳ хазинасига тушадиган бир карўр даромадни ажратиб, эллик лакни Маҳмудхон Нуҳонийга иноят қилиб, қолганини мана шу Жалолхонга бердим. У бир карўр солиқ тўлашга рози бўлди. Бу пулларни йигиб олиш учун Гулом ясовул юборилди. Муҳаммад Замон мирзога Жўнпур вилояти берилди.

Пайшанба куни оқшомда Исмоил Митаадан бурунроқ, бизнинг учта шартимизни Халифанинг Гулом Али исмли навкари Шоҳзода Мунгернинг Абулфатҳ деган навкари билан биргаликда Нусратшоҳга етказган эди, ўша Абулфатҳ билан биргаликда Шоҳзода Мунгер, Ҳасан Лангар вазир ва Халифанинг хатларини олиб келди. Улар биз айтган учта шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ розилиги учун масъулиятни ўз зиммаларига олиб, сулҳ тузишни таклиф этибдилар.

Модомики, бизнинг бу юришимиз исёнкор bogий афғонларни даф қилиш мақсадида бўлган экан, бу душманлардан баъзилари бош олиб кетди, баъзилари келиб хизматкорлик ва қулликни қабул қилди, қолган оз қисми Банголийнинг қўлида қолди. Улар учун Банголий жавоб берарди. Бунинг устига пашака-ал яқинлашиб қолганди. Биз ҳам Банголийнинг таклифига зикр этилган шарт-

лар билан сулҳ сўзини ёзиб юбордик.

Шанба куни Исмоил Жилвоний, Аловулхон Нуҳоний, Авлиёхон Ишроқий беш-олтита амир билан келиб, хизматимга тайёр эканликларини билдирилар. Ўша куни Эсон Темур Султон ва Тўхта Бўға Султонга мукофот қилиб камар шамшир ва камар ханжар, зирҳлар ва хилъатлар ҳамда чопқир отлар инъом қилдим. Эсон Темур Султонга Нарнўл вилоятидан ўттиз олти лак ва Тўхта Бўға Султонга Шамсобод вилоятидан ўттиз лак иноят қилинди ва таъзим қилдирилди.

Ойнинг ун бешинчисида, душанба куни Биҳар ва Бангола тарафлардан хотиржам бўлиб, Сару дарёси қирғоги ва Кундаба яқинида жойлашган қўнимжойдан Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг ёмон ишларини даф қилиш нијатида жўнадик. Орада икки бор тўхтаб, чоршанба куни Секандарпурнинг Чатурмак деган жойидаги Чапура деб аталган кечиги устида тўхтадик. Ўша куннинг ўзидаёқ ҳалқ дарёдан ўта бошлади. У ҳаромхўрларнинг Сару билан Гагардан ўтиб, Лакнавга қараб бораётганликлари ҳақида кетма-кет хабарлар кела бошлади. Улар ўтмоқчи бўлган кечик йўлини тўсиш учун аскарларга турк ва ҳинд амирларидан Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Байаний, Тўламиш ӯзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон Дарёхонийни бошлиқ қилиб тайинлаб, пайшанба куни кечқурун рухсат бердим.

Шу оқшом таровиҳ намозидан сўнг биринчи посадан беш гарий ўтганида, пашакаал булутлари қайнаб чиқиб, бир замоннинг ичидаги шундай тўфон бўлиб, қаттиқ шамол қўзгалдики, йиқилмаган чодир деярли қолмади. Мен чодир ичидаги ўтириб ёзаётган эдим, қогоз ва дафтарни йиғиширишга ҳам улгурмадим. Чодирни эшиги олдидаги пардаси билан бошимга қулатди. Чодир тепасидаги кигиз бўлак-бўлак бўлиб кетди. Тангри сақлади, ҳеч қандай зиён етмади. Китоб ва дафтар жиққа ҳўл бўлди. Уларни қийинчилик билан йиғишириб олдилар. Жун шолчага ўраб, кат остига қўйиб, устига гиламларни ёпдик. Бўрон икки гарийдан сўнг тинди. Йигма чодирни

тиқтириб, шам ёқтиридим. Машаққат билан ўт ёқиб, тонггача ухламай, варақ ва дафтарларни қуритиш билан машғул бўлдик.

Пайшанба куни мен дарёдан кечиб ўтдим. Жума куни отга миниб, Харийд ва Секандарпурни сайр қилдик. Ўша куни Абдулло ва Боқи Лакнавнинг олингани ҳақида ёзган эдилар. Шанба куни Кўкийни одамлари билан бориб Боқийга қўшилишларини тайинлаб олдинроқ жўнатдим. Якшанба куни Султон Жунайд барлос, Ҳасан Ҳалифа, Мулло Опоқнинг одамлари ва Мўмин атканинг ака-укалагрига бориб, Боқига қўшилишларини ва мен етиб боргунимча қўлларидан келганича унга бехато хизмат қилишларини тайинлаб рухсат бердим.

Шу куни аср намози пайти Шоҳ Муҳаммад Маъруфга маҳсус сарпо ва яхши от иноят қилиб, рухсат берилди. Ўтган йилги тартиб бўйича Сарандаги хизматлари ҳамда Кандладаги ёйчиларни таъминлаб туриши учун маош иноят қилинди. Шу куни Исмоил Жилвонийга ҳам Сарваар даромадидан етмиш икки лак хизмат ҳақи тайинлаб, рухсат берилди. Аловулхон Нуҳон ва унинг бошчилигига келгланларга ҳам Сарваар даромадидан хизмат ҳақи тайинлаб, рухсат берилди. Улардан ҳар бири ўғлини Ограда менинг доимий хизматимда қолдиради, деган қарорга келдик. „Гунжойиш“ ва „Орайиш“ кемасини, яна қўлимизга тушган банголий кемаларидан танлаб олинган икки кемани Тирмуҳаний ва Фозипурга олиб бориш банголийлар зиммасига юкланди. „Осойим“ ва „Фармойиш“ кемаларини Сару дарёси бўйлаб юқорига ўрду билан бирга элтсин, деган фармон бўлди.

Биҳар ва Сарудан хотиржам бўлиб душанба куни Чатурмукнинг Чўпара кечигидан Сару қирғоқлари бўйлаб Авад томонга кучдик. Ўн курўҳча йўл юриб Фатҳпурга тегишли Калийра деган қишлоқ ёнида, Сару қирғогига тушдик. Олдинроқ жўнаганлар адашиб Фатҳпурнинг катта кўлига кетиб қолибдилар. Бир неча кишини яқин ўртадаги одамларни орқага қайтариб келишлари учун жўнатдик. Кичик Ҳожани кўл ёқасига бориб, у ерга тушган лашкарни эртаси

куни ўрдуга олиб келиши учун жўнатдик. Эрталаб у ердан кучдик. Ярим йўлга етганда „Осойиш“ кемасига тушдим. Юқорида жойлашган қароргоҳга чарортириб бордим. Йўлда кетаётганимизда Боқининг ҳузуридан келаётган Шоҳ Муҳаммад девонанинг ўғлини Халифа олиб келди. Лакнав ҳақидаги хабарнинг тўғрилиги тасдиқланди.

Рамазон ойининг ўн учинчисида, шанба куни душман уруш бошлайди. Лекин урушшиб ҳеч нима қилолмайдилар. Уруш кетаётган пайтда бирдан йигиб қўйилган хас-хашак, капалар ва жар ичига бир йўла ўт кетади, қўргон ичи тандирдек қизийди. Қўргон деворлари устида юриб бўлмай қолади ва улар қўргонни оладилар. Икки-уч кундан сўнг бизнинг қайтганимиз ҳақидаги хабарни эшишиб, душман Далмудга қараб жўнайди. Ўша куни ҳам ўн курўҳча йўл юриб Секрий вилоятининг Жалесар деган қишлоғи ёнида Сару дарёси ёқасида тўхтадик.

Чоршанба куни отларга дам бериш мақсадида ўша жойда қолдик. Баъзи кишиларнинг айтишларича, Шайх Боязид ва Бибан Гангдан ўтиб, Чунар ва Жуун ерлари орқали ўзларининг сипоҳийлари томонига ўтиш ниятида юрганимиш. Бекларни чақириб кенгашдим. Жунпур ўрнига Чунарни, яна баъзи вилоятларни олган Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлос, Маҳмудхон Нуҳоний, Қози Жийа ва Тожихон Сарангхоний бориб Чунарда душманнинг ўлини тўссин, деган фикрга келдик.

Эртасига пайшанба куни тонгда кўчиб, Сару дарёсидан узоқлашиб ўн бир курўҳ йўл юрдик ва Парсарудан ўтиб, Парсару ёқасига тушдик. Бекларни чорлаб, кенгаш ўтказдим. Эсон Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Ҳусайн Султон, Беҳуб Султон, Музаффар Ҳусайн Султон, Қосим Ҳожа, Жаъфар Ҳожа, Зоҳидхожа, Жонибек, Аскарийга навкарлари билан Кичик Ҳожа, ҳиндустанлик амирлардан Оламхон Калпий, Маликдод Карайи, Равий Серванийга лашкардан ажralиб, ўз йигитларини бошлаб Боязид ва Бибаннинг ортидан тезлик билан олдинга — Далмуд тарафга боришларини тайинладим.

Мана шу Парсару дарёсида кечаси таҳорат олаётган эдим, шам ёруғига жуда кўп балиқ тўпланиб сув юзига чиқди. Мен ва ёнимдагилар қўл билан балиқ тутдик.

Жума куни Парсарунинг катта бир ирмоги бошида тўхтадик. Жуда ингичка дарё экан. Лашкар ҳалқи у ёқдан-бу ёққа тинимсиз юриб, безовта қилмасин деб, сувни юқорисидан бўғдириб, ўнга ўн қари келадиган ерда таҳорат учун жой қилдирдим. Йигирма еттинчи кечаси шу жойда бўлдик.

Эртаси бу дарёдан узоқлашиб, Тус сувидан ўтиб тушдик. Якшанба куни ҳам шу дарё ёқасида турдик.

Ойнинг йигирма тўққизинчисида, душанба куни мана шу Тус дарёси қирғоги манзилимиз эди. Бу оқшом, гарчи, ҳаво унча булатсиз бўлмаса ҳам, бир неча киши ойни кўрди ва қозининг ҳузурида гувоҳлик беришди. Янги ойнинг бошланиши аниқ ҳужжатланди.

Сешанба куни тонгда ҳайит намозини ўқиб, йўлга тушдик. Ўн курўҳ йўл юриб, Тайикка бир курўҳ қолганида, Гўйи дарёси қирғогида тўхтадик. Пешин намозига яқин маъжун едик. Шайх Зайн, Мулло Шиҳоб ва Хондамирни қошимизга чақириб, мана бу байтни юбордик:

*Шайху Мулло Шиҳобу Хондамир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.*

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али, Абдулло ҳам шу ерда эди. Аср намози вақтида полвонлар кураш тушдилар. Чоршанбани ўша жойда ўтказдик. Тушга яқин маъжун ейилди. Тожихонни Чунардан ҳайдаб чиқариш учун борган Малик Шарқ шу куни келди. Ўша куни полвонлар кураш тушдилар. Аввалроқ келган Паҳлавон Авадий эндиғина келган ҳиндустанлик курашчи билан олишиб, уни йиқитди. Яҳё Нуҳонийга Сарваар еридан ўн беш лаклик даромадни хизмат ҳақи қилиб белгилаб, сарпо кийдириб, руҳсат берилди.

Эртасига ўн бир курўҳ йўл юриб, Гўйи дарёсидан ўтиб, дарё ёқасида тўхтадик. Олдинда кетган султон ва беклардан уларнинг Далмудга етиб борганлари, бироқ ҳали Ганг дарёсидан ўтмаган-

ликлари ҳақида хабар келди. Мен аччигланиб, уларга Ганг дарёсидан тезда ўтиб душман ортидан боринг, Жуундан ҳам ўтиб Оламхонни ўзингизга қўшинг ва душман билан жангга киришга ҳаракат қилинг, деган фармон юбордим.

Ушбу дарё ёқасидан жўнаб, икки жойда тўхтаб, Далмудга етиб келдик. Қўшиннинг катта қисми ўша куннинг ўзидаёқ Ганг дарёсидан кечиб ўтдилар. Ўрдуни нариги қирғоқقا ўтказгач, кечикдан қўйидаги оролда маъжун ейилди. Аскарлар Жонолигон тарафдан сувдан ўтиб, бир кун туриб қолди. Боқи Тошкандий Аваднинг лашкари билан келиб хизматимга кирди.

Ганг дарёсидан бир манзил узоқлашиб, Қўраанинг яқинида Аринд дарёси ёқасида тушдик. Далмуддан Қурагача йигирма икки курўҳ йўл экан.

Пайшанба куни у жойдан тонгда қўзгалиб, Одампур вилояти қаршисида тўхтадик. Душман ортидан дарёдан кечиб ўтиш ниятида олдинроқ жолабонлардан бир-икки кишини бор кемаларни олиб келиш учун Калпийга юборгандик. Биз тўхтаган куни кечқурун бир неча кема келди. Дарёдан ўтиш учун кечик ҳам топилди. Қўнимжой жуда чанг бўлгани боис фақат оролда бўлардим. Неча кун ўша ерда турган булсак, кечакундуз фақат оролда турардим. Душмандан ишонарли бирор хабар келмагани учун Боқи шиговулни Аваддаги йигитлар билан сув кечтириб, душмандан хабар топиб келиш учун юборилди.

Эртаси жума куни аср намози пайти Боқибекнинг навкари келди. Шайх Боязид ва Бибаннинг қаровулини тор-мор қилиб, Муборакхон Жилвоний деган доворак йигитини ва яна бир неча кишини ўлдириб, бир неча бош ҳамда битта тирик одамини юборибди. Кейинги куни эрталаб Боқи билан бирга кетган Шоҳ Ҳусайн бахши қайтиб келди. У қаровулни тор-мор қилганларни ҳамда бўлиб ўтган воқеаларни батафсил сўзлаб берди. Шу куни кечқурун, ойнинг ўн учинчисида, якшанба кечаси Жуун дарёси суви шундай кутарилдики, эрталаб ушбу оролни яхшигина сув босди. Мен бошқа оролга, дарёдан бир ўқ отими

пастроқдаги оролга ўтиб, чодир тикиб ўтирдим.

Душанба куни илгари кетган бек ва султонлар олдидан Жалол Тошкандий келди. Илгорнинг хабарини эшитиб, Шайх Боязид ва Бибан Махуба вилоятидан қочибдилар.

Пашакаал бошланган, лашкар эса беш-олти ойдан буён сафарда эди. Лашкарнинг от-улови хароб бўлганди. Шу боис илгари кетган султон ва бекларга Огра ва ўша атрофдан янги кучли илгор келгунича, борган жойингизда тўхтаб туринг, деган фармон берилди.

Шу куни аср намози пайти Боқи шиговулга ва Аваддан келган лашкарга рухсат берилди. Лашкар Сару дарёсидан кечиб ўтаётганида қайтиб келиб хизматимга кирган Маъруф Фармулийнинг ўғли Мусога Амруҳардан ўттиз лаклик даромади бор вилоятни хизмат маоши қилиб тайинлаб, маҳсус бош-оёқ кийим ва эгарли от совга қилиб, Амруҳарга кетишга рухсат берилди.

Бу томонлардан хотиржам бўлиб, сешанба куни кечаси учинчи посадан кейинги биринчи гарийда тезлик билан Ограга йўл олдик. Эртасига ўн олти курўҳ йўл юриб, тушга яқин Калпийга қарашли Билавар деган вилоятда тушланиб, отга арпа бериб, намозшом пайтида у ердан жунаб кетдик. Бу кеча ўн уч курўҳ юриб, учинчи посада Калпий вилоятларидан Сўгандпурга тушдик. Баҳодирхон Сервонийнинг мақбарасига кириб ухладик. Бомдод намозини ўша ерда ўтаб, йўлга тушдик. Ўн олти курўҳ юриб, туш пайти Итаъвага етиб келдик. Маҳдий Хожа қаршимизга чиқиб кутиб олди. Кечанинг биринчи посадан кейин у ердан жўнаб кетдик. Йўлда бир муддат ухлаб, ўн олти курўҳ йўл босиб, тушчоги Раприйнинг Фатҳпурнида тўхтадик. Эртаси куни пепин намози пайти Фатҳпурдан жўнаб, ўн олти курўҳ йўл юриб, кечанинг иккинчи посида Оградаги „Хашт биҳишт“ богига тушдик.

Эртаси — жума куни Муҳаммад баҳши ва яна баъзи киппилар келиб илтифот кўрсатиши. Пешин намозига яқин Жуундан ўтиб, Хожа Абдулҳаққа илтифот қилиб, қалъага бориб аммабегимларни кўрдим.

Балхлик бир дәққонни қовун экиш учун қўйгандим. Бир неча қовун сақлаб қўйган экан, олиб келди. Анча яхши қовунлар етилибди. Бир-икки туп токни „Ҳашт биҳишт“ боғига эктиргандим, у ҳам яхши узумлар солибди. Шайх Гурган ҳам бир сават узум юборган экан, узумлари ёмон эмасди. Ҳиндустонда бундай қовун ва узум етилишидан жуда хурсанд бўлдим.

Якшанба кечаси иккинчи посадан ўтган эди ҳамки, Моҳим келди. Биз лашкар томонга жумод ул-аввал ойнинг ўнинчисида отлангандик. Галати тасодиф содир бўлибди. Улар ҳам Кобулдан ўша куни йўлга чиқишиган экан. Зулқаъда ойининг аввалида, пайшанба куни катта девонхонада йигилиш ўтказилаётганида Ҳумоюн ва Моҳимнинг тортиқларини келтирдилар. Шу куни Магфур девоннинг бир навкарига юз эллик каҳара(юк ташувчи, ишчи) бериб, қовун, узум ва мевалар келтириш учун Кобулга юбордик.

Ойнинг учинчисида, шанба куни Кобулдан карвонбоши бўлиб келган Ҳиндубекни Али Юсуфнинг ўлими боис Санбалга юборган эканлар, келиб менга илтифот қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвардан шу куни келиб, мулозамат қилди.

Эртаси, якшанба куни Али Юсуфнинг вафоти боис Тирмуҳанийдан Санбалга юборилган Абдулло келди.

Кобулдан келган кишилардан эшитдикки, Шайх Шариф Қорабогий Абдулазизнинг игвогарлиги ёки ўзига тарафорлиги боис қилмаган зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга нисбат бериб, даъво хатлари битибди, унинг остига Лаҳур имомларининг номларини ёзиб ҳамда уларга куч билан имзо чектириб, аризанинг нусхаларини шаҳарларга тарқатиб, жанжал қилиш ниятида юрганмиш. Абдулазиз бундан ташқари, менинг бир қанча ҳукмларимга қулоқ солмай, ҳар хил номуносиб гаплар айтиб, кераксиз ишлар қилиб юрди. Шу боис, ойнинг ўн биринчисида, якшанба куни Қанбар Али аргунни Шайх Шарифни, Лаҳур имомларини югурдаклари билан ҳамда Абду-

лазизни ҳузурумизга олиб келишни тайинлаб жўнатдик.

Ойнинг ўн бешинчисида, пайшанба куни Тижарадан Чин Темур Султон келиб, илтифот кўрсатди. Ўша куни паҳлавон Содиқ билан Улуг Авадий куштигир кураш тушдилар. Содиқ жуда қийналиб, ярим-ёрти йиқитди. Жуда қаттиқ курашишига тўғри келди.

Ойнинг ўн тўққизинчисида, душанба куни қизилбошлар элчisi Мурод қўрчига қимматбаҳо тошлар қадалган камар ханжар ва муносиб тўн кийдириб, икки лак танга иноят қилиб, кетишига рухсат берилди.

Ўша кунлари Сайид Машҳадий Гвалийардан келиб, Раҳимдоднинг душманлик ишларини қўзғётганини хабар қилди. У ерга Халифанинг навкари Шоҳмуҳаммад муҳрдорни кўп насиҳатомиз сўзлар битиб жўнатдик. Шоҳмуҳаммад бориб, бир неча кундан кейин ўзи билан бирга Раҳимдоднинг ўғлини келтирди. Ўғли келган бўлса ҳам Раҳимдоднинг келиш нияти йўқ эди. Унинг қўрқувини тарқатиш мақсадида зулҳижжа ойининг бешинчисида, сешанба куни Нурбекни Гвалийарга юбордик. Бир неча кундан кейин Нурбек келиб, Раҳимдоднинг ялиниб-ёлворганини айтди. Унинг муддаосидагидек фармонлар битиб юборилаётган бир пайтда унинг бир навкари келиб: „Мени ўғлини олиб қочишига юборди, бу ерга келиш унинг хаёлида ҳам йўқ“, деди. Бу хабарни эшитиб, дарҳол Гвалийарга отланмоқчи бўлдик. Аммо Халифа менга яна бир бор Раҳимдодга насиҳатомуз хат ёзиб юборай, шоядки, у тўғри йўлга ўтса, деб айтди. Бу ишни бажариш учун Шиҳобиддин Ҳусрав юборилди.

Мазкур ойнинг еттинчисида, пайшанба куни Итаъвадан Маҳдий Хожа келди. Ҳайит куни Ҳиндубекка маҳсус бош-оёқ кийим, қимматбаҳо тошлар қадалган камар-шамшир ва яхши от иноят қилинди. Туркманлар орасида Чигатой номи билан машҳур Ҳасан Алига бош-оёқ сарпо, қимматбаҳо тошлар қадалган камар ханжар ва етти лаклик даромади бор вилоят иноят бўлди.

ТҮҚҚИЗ ЮЗ ҮТТИЗ ОЛТИНЧИ(1529) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Муҳаррам ойининг ўн учинчисида, сешанба куни Шиҳобиддин Хисрав билан Шайх Муҳаммад Гавс Гвалийардан Раҳимдоднинг гуноҳларини сўраб келди. Дарвешваш ва азиз инсон эди. Раҳимдоднинг гуноҳини у кишига багишлаб, Шайх Гуран билан Нурбек Гвалийарга юборилди. Гвалийарни буларга топшириб...

... Буларни кўмакка юбордик. Кейин Муҳаммад Али жанг-жанг жўнатилди. Илгари бориши тайинланган Мулло Муҳиб Али аскарлари етиб боргунича, Абдулазиз уларни жойидан қувлаб, байрогини олиб, Мулло Неъмат, Мулло Довуд, Мулло Опоқнинг укаси ва яна бир неча кишини қўлга тушириб, шаҳид қилиби. Булар етиб боришгач, Муҳиб Алини тогаси Зоҳир Табарий бостириб бориб жанг қиласи, лекин унга ёрдам етиб бормайди, Зоҳирни ўша ердаёқ қўлга оладилар, Муҳиб Али ҳам уруш пайти отдан ийқилади. Болту ён тарафдан кириб, Муҳиб Алини олиб чиқади. Бир курўҳгacha буларнинг ортидан қувиб келадилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси кўрингач, тўхтайдилар. Бизга душманнинг одамлари яқин келиб қолди, деган хабарлар кетма-кет кела бошлади. Жиба (совут) кийиб, отларга кежим солиб, қуролланиб жангга отландик. Араваларни тортиб келишларни буюрдим. Бир курўҳ йўл босдик. Душман одамлари орқага қайтган экан.

Дарёйи Хўрд каттагина кўл эди. Сувнинг ташвишини қилиб шу ерда тўхтадик. Араваларни олдинга истеҳком қилиб, занжирлар билан уларнинг гир атрофини боғлаб чиқдик. Раана Сангаа бениҳоя кўп жангчилари ва қўшини билан олдинга юриш бошлади. Ҳиндустон одатига кўра, юз мингни бир лак ва юз лакни бир карўр деб айтадилар. Унинг жангчилари ва лашкари икки мингга, вилояти ўн карўрга етган эдики, унга бир лак отлиқ жойлашиб, яшashi мумкин эди. Ҳеч бир урушда унга ёрдам қилмаган, итоат этмаган ва ваъдалашмаган бош ва бошлиқлар унга қўшилиб, унинг ҳукму фармонларини бажара бошладилар.

Унинг лашкари тафсилоти мана бундай: Раай Синг ва Сарангпур ҳукуматининг эгаси Салоҳиддинда ўттиз минг отлиққа етадиган ер ва сув бор эди. Равал Удай Синг Багарий ўн икки минг отлиққа эга эди. Меватнинг ҳокимлиги қўлида булган Ҳасанхон Меватийнинг ўн икки минг, Баҳодир Ҳамлойдариининг тўрт минг ва Сатравий Кейчийнинг олти минг, Жармал Парам Дэв ва Меват ҳокимининг тўрт минг ва Бир Синг Дэв Чавҳанинг тўрт минг отлиққа етадиган ер-суви бор эди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннинг, гарчи вилояти бўлмаса ҳам, сардорликни ҳавас қилиб, ўн икки минг отлиқ лашкарни сақларди. Булар ҳисоблаб чиқилса, душман икки минг лак кишига етиб қолади.

Душманнинг келишини сезиб, ўз қароримизни қабул қилиб аскарларни шундай сафладик. Марказга подшоҳ ҳузуридаги хос отлиқ аскарлар қўйилди, марказнинг ўнг қанотига Чин Темур Султон, Мирзо Сулаймон, Хожа Дўст Ҳованд, Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос, Дарвеш Муҳаммад сорбон, Абдулло китобдор ва Дўст эшикогани бошқа амирлар билан қўйишга қарор қилдик. Чап қанотига султон Баҳовуддин Баҳлул Лўдийнинг ўғли Аловуддин, Шайх Зайн Ҳавоғий, Низомиддин Али халифанинг ўғли Амир Муҳиб Али, Қўчбекнинг укаси Турдивек, Қўчбекнинг ўғли Шераған ҳамда Орайишхон, Хожа Ҳусайн ва бошқа кишиларимизни сафладик. Унг қанотга ўзимиз туриб, Ҳиндустон амирларидан Хонихонон Ҷиловархон, Маликдод Караний ва Шайх Гуран каби кишиларни хизматимизда ушлаб турдик. Унг қанотга яна Қосим Ҳусайн Султон, Аҳмад Юсуф углоқчи, Ҳиндубек қавчин, Хисрав кўкалдош, Қивомбек, Ўрдушоҳ, Вали хозин, Қароқўзи ва Марқули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукур ҳамда Малик Қосим Бобо Қашқа, унинг укаси бошқа мўгул баҳодирлари билан тайинланди. Уларнинг ортидан Мирҳама, Муҳаммадий кўкалдош, Хожаги Асад бир неча йигит билан мўлжалланди. Чап қанотнинг ўнг қўли белгиси қилиб Маҳдий Хожа, Му-

ҳаммад Султон мирзо, Маҳдий Султоннинг уғли Одил Султон, Абдулазиз ми-рохӯр ва Муҳаммад жанг-жанг, Қутлуқ-қадам қаровул, Шоҳ Ҳусайн Ёракий, Жонибек атка ва Ҳиндустон амирлари-дан Султон Аловуддиннинг ўгиллари Жалолхон ва Камолхон ҳамда Алихон, Шайхзода Фармулий, Низомхон Байана, Мўмин атка, Рустам туркман саройдаги хос амалдорлари билан, бошқа баҳодирлар, гозийлар ихлос билан сафланиб, урушга бел боягидилар.

Низомиддин Али Халифага Рум ғазо-ти тартибида лашкарларимиз олдида борадиган милтиқлилар ва раъдандо-ларни* пана қилиш учун араваларни келтириб занжир билан боялашларини буюрдик. Султон Муҳаммад баҳшига яқинимизда туриш буюрилди. Зарур иш чиқиб қолганда унга буюришимизни, у эса ясовуллар ва товачиларга айтиши, улар эса бошлиқларига етказишини тай-инладик. Лашкарнинг юриши тартибга солингач, бошлиқлар ўз қўли остидаги аскарлари билан бориб, жой-жойларига турдилар. Ундан кейин биз буйруқ бўлмагунича ўрнидан бирор киши қўзгал масин ва то рухсат бермагунимизча майдонга кириб жанг бошламасин, деб фар-мон бердик.

Куннинг биринчи поси ўтиши билан чап ва ўнг қанотларда шундай уруш бўлдики, гўё заминни зилзила ва замонни тўполон босди. Душман бизнинг ўнг қанотимиздан кириб келиб, Хисрав қўкалдош ва Малик Қосим Бобо Қашқа-га қарши ҳужумга ўтди. Чин Темур Султонга уларга қўмак бериш учун етиб бориш буюрилди. У жасорат кўрсатиб, душманни қувиб, қўриқчилари сафини бузиб, уларни марказ қўшини яқинига суриб бориб қўйди ва бу ғалабанинг му-кофотини унинг номи билан атадик. Мустафо Румийга араваларни марказдан олдинроққа элтиш буюрилди. Милтиқ ва зарбзан билан душман лашкарини тўхтовсиз ўққа тутдиларки, баҳодирларнинг кўнгиллари ёришди. Душмандан жуда кўпчилигининг танаси ер билан битта бўлди — уларни фано ели олиб кетди.

Лекин воқеа шундай бўлган эдики, Раана Сангаанинг лашкари саф-саф бў-либ келаверарди. Мен ҳам одамларим-дан яхшиларини териб-териб олиб бир-бирининг ортидан ёрдамга юборардим. Дастлаб Қосим Ҳусайн Султон, Аҳмад Юнус ва Қивомбекка фармон бердим. Ундан кейин Ҳиндубек қавчинга фармон бердим. Сўнгра Муҳаммад қўкалдош ва Ҳожаги Асадга ҳукм қилдим. Ундан сўнг Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос ва Аблулло китобдор, уларнинг ортидан Дўст эшикога ва Муҳаммад Ҳалил ахтабеги қўмакка юборилди. Душманнинг ўнг қа-натидаги аскарлари бизнинг жавонгор-га ҳужум қилди ва ҳар сафар бизнинг ихлоси баланд гозийларимиз душман-нинг бир тўдасини ўқ ёмгири билан ерга санчарди. Қолган қисмини эса қилич ва ҳанжар чақмоги билан тўппа-тўғри жа-ҳаннамга равона қиласарди. Мўмин атка, Рустам туркман, Мулло Маҳмуд, Али атка, Муҳаммад Султон мирзо, Одил Султон, Абдулазиз ми-рохӯр, Қутлуқ-қадам қаровул, Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул гончи қўл билан урушга тушиб, бир жойда қаттиқ олишдилар. Ҳожа Ҳасан девон девонийлар (маҳкамадагилар) билан қў-макка кетди. Барча баҳодирлар жон олиб жон бериб курашиб, душмандан қасос олдилар. Чунки душманнинг кўп-лигидан уруш узоқ чўзилди. Ҳос хизматкорлар аравалар ортида ҳудди занжирдаги шердек туришарди. Уларга марказнинг ўнг ва чап тарафларидан милтиқ-лиларни ўртага олиб жанг қилишларини буюрдим. Бу йигитлар ҳудди занжирни гажиб, узиб чиқсан шердек ўз бошига тушганини кўриб, ўзларини кофирлар тўдасига уриб, қўлларидан нимаики келса, қилдилар. Нодир ул-аср Али Қули қўли остидагилар билан марказ олдида турди, унинг одамлари милтиқ, зарбзан ва тош отиш билан банд эдилар.

Қарасак, душманнинг енгилиши анча чўзилди. Марказдаги араваларнинг ол-динроққа юришига буйруқ бердик. Ўзимиз ҳам унинг ортидан юрдик. Қўриқ-чиларим ўнг ва сўл тарафдан ўнг ва чап қанотларга қараб, олдинга интилиб,

* Раъдандоz — олов отадиган қуролни бошқарувчи.

душманга ҳамла қилдилар. Шундай уруш-жанг бўлдики, бизнинг ўнг ва чап томонлардаги қўшинимиз душманнинг ўнг ва чап тарафларидағи қўшинини сурб бориб, бир жойда тўхтаб урушдилар. Душман қўлидан ҳеч иш келмай, ҳаёт ипларини куйдуриб, бизнинг ўнг ва чап қанотдаги жангчиларимизга ҳужум қилиб, ўзларига жуда яқинлаштиридилар. Оёгимизда мустаҳкам турганимиз учун душманнинг туришга мажоли қолмай, беихтиёр қоча бошлади. Кўпчилиги ўша майдонда жон бериб, жаҳаннамга равона бўлди. Қолган оз қисми саросимага тушиб, қум саҳросига қочди. Ҳасанхон Меватийга ўқ тегиб, фано гардига айланди. Ганимнинг Равал Удай Синг, Маникчанд Чавҳан, Раай Чандарбан, Дилпат Раай, Қангар ва Қарамсинг каби бошлиқлари йўқлик йўлининг губори бўлдилар. Бир неча минг киши аскарларимиз отлари туёги остида поймол бўлди. Муҳаммад кўкалдош, Абдулазиз мироҳур, Оламхон ва яна бир неча амирларга Раана Сангаанинг ортидан таъқиб қилиб бориш буюрилди. Менинг ўзим ҳам бир неча куруҳ қувлаб бордим, Раана Сангаанинг бошига қоронги кун тушди.

То шу кеча киргунича, душмандан хотиржам бўлиб, мақсадимизга етиб қайтдик. Бир неча соатдан кейин манзилга етиб бордик. Тақдирда бўлмагани учунми, у кофирни қўлга тушиrolмадик. Ортидан юборилган кишилар гайрат қилмабдилар. Буларга ишониб ўтирамай, ўзимиз таъқиб қилишимиз керак эди, деб пушаймон бўлдик. Фозил билимли кишиларимиздан Шайх Зайниддин бу ғалабага „подшоҳи ислом“ деган таърихни топди. Кобулдан Мир Гису ҳам шу таърихи битиб юборибди. Илгариги мана шундай ғалабаларимиздан бири Дипалпур фатҳига икки киши „васъати раби ул-аввал“ деган таърихни топди.

Бу фатҳ мана шундай қўлга киргач, Раана Сангаанинг ортидан вилоятига таъқиб қилиб боришга сабаб йўқ эди. Лашкарни тўхтатиб, Меватни забт этишига ҳиммат қилдик. Муҳаммад Али жангжанг, Али Гуран ва Абдумалик қўрчи ни жуда кўп одам билан Илёсхоннинг устига юбордик. У икки дарё орасида бош кўтариб, Кўйил шаҳарчасини жанг

қилиб эгаллаганди. Кўйил шаҳарчасининг ҳокими Қичик Алини ушлаб, банди қилиб қўйган экан. Биз жўнатган қўшин етиб борганида дош беролмай, қочибди. Бир неча кундан кейин Оргага етиб бордик. У ерга киришимиз билан бу баҳтиқарони bogлаб, чирмаб олиб келдилар. Жазосини олди.

Ундан кейин Меват тарафларга бориши керак, деган фикрга келдик. Ражаб ойининг олтинчисида, чоршанба куни Меват ҳокимлиги жойлашган Алварга бордик. Унинг хазинасини осонлик билан қўлга киритдик. Бу вилоят ҳам ҳимоямиздаги мамлакатлар қаторига ўтгач, биз пойтахтга қараб йўл олдик. Муҳаммад Ҳумоюнга Кобул ва Бадахшонга кетишига рухсат бериб, ўзимиз марказга борадиган бўлдик.

Тўққиз юз ўттиз тўртинчи йили Хон Мирзо оламдан ўтди. Бадахшон ҳукуматини кўзимизнинг нури Муҳаммад Ҳумоюнга бериб эдик. Уша йили ражаб ойининг тўққизинчисида Муҳаммад Ҳумоюнга ўша мамлакатга боришга рухсат берилди. Шу пайтлари Бибан афғон бош кўтарган эди. Қосим Ҳусайн Султон, Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа, Абдулла-муҳаммад найзадор, Ҳусайнхон ҳамда Ҳиндустон амирларидан Алихон Фармулий, Маликодд Қараний, Татархон ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога йўлдош қилиб юбордик. У бадбахт қўшин тайинланганини эшитиб, бошини қўлига олиб дунёдан чиқиб кетади.

Ўзимиз уша йилнинг охирларида Фатҳпур ва Барийни айланиб, Оргага келдик. Тўққиз юз ўттиз тўртинчи йили Кўйилни томоша қилишга бордик. У ердан Санбалга овга чиқдик. Кўҳистонни саир қилиб, дорулхилофага келдик. Сафар ойининг йигирма саккизинчисида Фахрижаҳонбегим ва Ҳадича Султонбегим бола-чақаси билан Кобулдан келдилар. Биз кемага тушиб, уларни кутиб олдик ва вақтни яхши ўтказдик.

Бир оз вақтдан сўнг Чандерий ҳокими Мединий Рав ва Раана лашкар йигаётган эмиш, деган хабар келди. Бундай хабарлар етиб келиши билан олти-етти минг йигитни Чин Темур Султонга йўлдош қилиб Калпий ҳудудидан Чандерийга юборилди.

Жумод ул-аввал ойининг еттинчисида, чорпанба куни Чандерий забт этилди. Унинг таърихини „дорул-ҳарб“ деб топдилар. Чандерий қўлга киргач, уни Султон Носириддиннинг набираси Аҳмадшоҳга инъом қилдик.

Жумод ул-аввал ойининг ўн биринчисида, якшанба куни қайтиб дорул хилофа — пойтахтга кирдик. Ундан илгарироқ Чандерийга борадиган эдик, Раана лашкари билан олдинга юриб бизнинг хизматимиздагилар турган Ирижга келиб, уни қамал қилмоқчи бўлади. Уша кеча улуғлардан бири унинг тушига кириб қўрқитади. У уйқудан сесканиб уйғониб кетади, уни иситма тута бошлайди. Уша иситмада лашкарга ортга қайтиши буюради. Йўлда унга ажал ҳамроҳ бўлиб, жаҳаннамга юборгани аён бўлди.

Бизнинг қўшинимиз Бурҳонпур дарёсидан ўтаётганда шундай хабар келди: Маъруф, Бибан ва Боязид Қаннуждан қочиб, Ирижга келиб, Шамсобод қальясини Абулмуҳаммад найзабоздан куч билан тортиб олибдилар. Шу боис жиловни ўша тарафга буриб, бир неча йигитни ўзимиздан олдинроқ юбордик. Бу хабарни эшитганидан сўнг Маъруфнинг ўгли Қаннуждан қочиб қолади. Бибан, Боязид, Маъруф ҳам Гангдан ўтиб Қаннужнинг тўғрисида Гангнинг кунчиқар томонидан бориб, кечикни тўсиб қўйиш ниятида ўтирадилар.

Тўққиз юз ўттиз бешинчи йили, муҳаррам ойининг учинчисида, жума куни Мирзо Аскарийни Мўлтон маслаҳати учун чақириргандик, Кобулдан етиб келиб, Гвалийарда илтифот кўрсатди. Ўша куни Раажа Бикрамажит ва Ман Сингнинг иморатларини айланиб, пойтахтга жўнаб кетдик. Ўша ойининг йигирма бешинчисида, пайшанба куни у ерга кириб бордик.

Раби ул-аввал ойининг ўнинчисида, душанба куни Муҳаммад Ҳумоюндан элчилар келиб, илтифот кўрсатдилар, хат ҳам олиб келдилар. Унда Тангри таоло бизга бир ўғил берган эди, отини Алъамон қўйдик, деб битилганди. Бу исм менга ёқмади. Ундан сўнг турк ва ҳинд амирларини чорлатиб, зиёфат бердик. Бу зиёфатда шарқ тарафдаги вилоятларга

ҳокимият ўрнатиш керак, деган маслаҳатни кенгашдик. Мирзо Аскарий оғир лашкар билан олдинда жўнасин. Ганг дарёсининг у тарафидаги амирлар унга йўлдош бўлиб, бу ишга жаҳд қиласинлар. Раби ул-охир ойининг еттинчисида, душанба куни Мирзо Аскарийга жўнаб кетиши учун рухсат берилди.

Узимиз Даҳпур тарафга овга отландик. Жумод ул-аввал ойининг учинчисида Маҳмуд Искандарнинг ўгли Биҳарни олиб, гавго-тўполон кўтариш ниятига тушган, деган хабар келди. Овдан қайтиб, дорул хилофага — пойтахтга тушдик.

Шу пайти Бадахшондан Муҳаммад Ҳумоюннинг элчилари келди. Мактубда битилишича, Муҳаммад Ҳумоюн қирқ-эллик минг аскар йигиб, Султон Вайсни ўзига йўлдош қилиб, Самарқандга бориш ниятига тушибди. Орада сулҳ сўзи ҳам бор. Унинг хатига жавобда Тангри таолодан умидвормизки, ҳадемай Ҳиндустон ўлкаси қўлга киради, деб ёздим, — хайриҳоҳ ва муносиб кишиларимизни Ҳиндустон ўлкасига қўйиб, ўзимизга мерос ўлкамизга борамиз. Бу юришда бутун ҳалқимиз Ҳумоюнга йўлдош бўлиб, ихлос кўрсатадилар.

Ўша ойининг ўн еттинчисида, пайшанба куни Жуун дарёсидан ўтиб, шарққа қараб жўнадик. Ўша куни Бангола вориси бўлган Нусратшоҳдан элчилар келиб, тортиқлар келтириб, қуллик изҳор қилдилар.

Жумод ул-охир ойининг ўн тўққизинчисида, душанба куни Мирзо Аскарий келиб бизни кўрди. Сиз лашкарингиз билан Ганг дарёсининг нариги тарафida тўхтанг, деб фармон бердик. Огра яқинида Искандар Султоннинг ўгли Маҳмудхоннинг шикаст топганлиги ҳақида хабар етиб келди. Гозипур ерларигача бориб, Бажпур ва Баҳатда тўхтадик. Уша ерда Биҳар вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга бердик.

Рамазон ойининг еттинчисида, пайшанба куни Бангола ва Биҳардан хотиржам бўлиб, Сарваар тарафга Бибан ва Боязидни даф қилиш учун юриш бошладик. Бу ғанимлар билан жанг қилиб, уларга шикаст етказдик. Ундан кейин Харийд ва Секандарпурни сайр қилиб,

бу вилоятлардан хотиржам бўлиб, илғор билан пойтахтга қараб жўнадик ва оз фурсатда у ерга кириб келдик.

Муҳаммад Ҳумоюн, бир йилдирки, Бадахшонда, дийдоримиздан айро тушганди. Бизни соғиниб, Бадахшонни куёви Мирзо Сулаймонга топшириб, бир кунда Кобулга келади. Мирзо Комрон ҳам Қандаҳордан Кобулга келган экан. Ийдоҳда учрашиб қолиб, ҳайрон бўлиб, келиши сабабини сўрабди. Муҳаммад Ҳумоюн ҳам бизни соғинганини айтиб, Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга юбориб, бизнинг тарафга келаверибди. Бир неча кунда дорул хилофа — Оргага етиб келади. Биз унинг онаси билан отини айтиб, сўзлашиб ўтирган эдик ҳамки, келиб қолди. Қўнгиллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чирогдек ёришди. Ҳар куни зиёфат бериларди. Кейин унинг ўзига тўй бериб, хурсандчилик қилдик. Анча пайтгача бир ерда бўлиб, бир-биримиз билан дўстона муносабатда бўлдик. Ҳақиқатда, суҳбатда тенги йўқ эди ва агар комил инсон дейиш мумкин бўлса, у — ўша эди.

Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондан келган вақтлари Кошгар хонларидан ва бизга қариндошлиги ҳам бўлган Султон Саидхон Рашидхонни Ёркентга қўйиб, хомхаёллик қилиб Бадахшон томонга жўнабди. У Бадахшонга етгунича, ундан илгарироқ Мирзо Ҳиндол бориб Қалъаи Зафарга кирган экан. Султон Саидхон у ерни уч ой қамал қилиб, қўлидан ҳеч иш келмай, ортига қайтибди.

Бадахшонни кошварийлар эгалладилар, деган хабар бизга етиб келди. Биз Ҳожа Халифага Бадахшонга бориб, қўлидан нима келса, қилсин, деб фармон бердик. У фаҳмизликтан қабул қилмади. Муҳаммад Ҳумоюнга: „Сен борсанг қандай бўлади?“ — деб айтдик. У: „Фармонга чора йўқ, лекин ўз ихтиёrim билан дийдордан айрилмайман, деб аҳд қилганман“, — дея жавоб берди. Шунинг учун Мирзо Сулаймонга Бадахшонга боришга рухсат берилди. Шундай бўлса-да, Султон Саидга бизда сизнинг қанча ҳаққингиз борки, сиз бундай қилдингиз, жуда галати бўлди, деб ёздик. Дарҳол Мирзо Ҳиндолни чақириб, Мирзо Сулаймонни юбордик. Агар ҳуқуқни назарда тутиб, Бадахшонни фарзандимиз

Сулаймон мирзога берсангиз яхши бўларди, дедик. Илло, биз гуноҳни ўзимиздан соқит қилиб, меросни меросхўрга топширдик, билсинглар.

Мирзо Сулаймон ундан илгари Ко-булга етиб боради. Бадахшонни душман қўлдан бериб, у ерда омонлик бўлган экан. Мирзо Сулаймон Бадахшонга борганидан сўнг, Мирзо Ҳиндол Бадахшонни унга топшириб, ўзи Ҳиндустанга йул олади.

Муҳаммад Ҳумоюнга ўзи жойлашган ер — Санбалга кетиши учун рухсат берилди. Олти ойгача ўша ерда турди. Кўринишича, у жойнинг ер ва суви унга ёқмади. Уни иситма тутар экан, борабора узоқ чўзиладиган бўлибди. Буни эшитишим билан Деҳлига олиб келишларини ва у ердан кемага солиб олиб келсинглар, бу ерда уни зийрак ҳакимлар кўриб, дардига даъво қилсинглар, деган фармон берилди. Бир неча кунда уни дарё йўли билан олиб келдилар ва табиблар ҳар қанча дори-дармон бермасин, яхши бўлмади. Улуг кишилардан Мир Абдулқосим, бундай дардларга бирор яхши нарсани садақа қилиб бериш керак, шунда Тангри таоло шифо беради, деб айтди. Менинг кўнглимга келдики, Муҳаммад Ҳумоюннинг мендан бошқа яхши нарсаси йўқ. Мен ўзим унга тасаддуқ бўлайин, Худо қабул қилсин, дедим. Ҳожа Халифа ва бошқа яқинлар: Муҳаммад Ҳумоюн сиҳат топади, сиз нега бу сўзни тилингизга келтирасиз, дейишди. Мақсад шуки, дунё молидан яхшисини садақа қилиш керак. Бас, уша Иброҳим билан бўлган урушда қўлга киритилган олмосни Муҳаммад Ҳумоюнга инъом қилган эдингиз, ўша олмосни садақа қилиш керак, дейишди. Унинг эвазига дунё молини бериш қандай бўлади, мен унга ўзимни фидо қилурманки, у жуда мушкул аҳволда қолибди, деган сўзлар тилимга келди. Ундан нима ўтган бўлса, ўзимга оламан, унинг кучига куч, бардоғига бардош бўламан. Ўша ҳолатга кириб, уч қатла бошидан айланиб, ҳар қандай дардинг бўлса, мен олдим, дедим. Ўша замон мен оғир бўлдим, у енгил тортди. У согайиб ўрнидан турди. Мен нохуш бўлиб йиқилдим. Давлат аъёнлари ва мамлакат арబбларини чорлаб,

байъат (аҳд-паймон) қўлларини Ҳумоюннинг қўлига топшириб, у ўрнимда қоладиган валисаҳд эканлигини тайинладим. Тахтни унга топширдим. Ҳожа Халифа, Қанбар Алибек, Турдиган, Ҳиндубек ва бошқа кишилар ҳам бу насиҳатларимда бор эдилар, ҳаммаси қабул қилиб, ҳеч нима деёлмадилар.

Варақларни қораловчи — котиб айтидики, тўққиз юз ўттиз еттинчи йили, жумод ул-аввал ойининг олтинчисида ўша подшоҳ ўз қўли билан обод қилган Ҷаҳорбогда аҳволи ўзгариб, бу бевафо оламни тарқ этди.

Замоннинг доно кишилари таърих, марсия, қасида ва таркиблар битдилар. Шу жумладан, Мавлоно Шиҳоб Муаммойи мана бу мисрадан таърих топди: „Ҳумоюн буд вориси мулки вай“*.

У қобил подшоҳнинг яхшиликларини айтиб ва ёзиб тугатиш маҳол. Лекин лўнда қилиб айтганда, унинг асли зотида мана бу саккиз сифат ҳамма вақт муҷассам эди: биринчиси шуки — муваффақиятлари баланд эди; иккинчиси — ҳиммати аржуманд(азиз ҳимматли) эди; учинчиси — вилоят олмоқ; тўртинчиси — вилоят сақламоқ; бешинчиси — маъмурлик; олтинчиси — Тангри таоло бандаларига турмуш кенгчилиги(яхши аҳвол) нияти; еттинчиси — лашкарнинг кўнглини қўлга олиш; саккизинчиси — адолат қилмоқлик.

Фазилат бобида камчилиги йўқ эди, назм ва насрни туркий ва форсийда айтишда тенгсиз эди. Ҳусусан, туркий девони бор. Унда янги маънолар ҳам то-пиб, шеърлар айтган. „Мубайин“ деб номланган маснавий китоби ҳам бор. Тил биладиган доно кишилар орасида унингдек латиф(гўзал) сўз айтувчи йўқ. Ҳожа Аҳрор айтган „Волидия“ рисоласини шу подшоҳ назм қилибди. Ушбу китоб „Бобурия“ бўлиб, Байрамхоннинг ўғди Мирзоҳонга туркийдан форсийга таржима қилишни буюрдилар, токи туркий билмаган кишиларга осон бўлсин. Ул подшоҳнинг мусиқа илмидан ҳам хабари бор эди ва мана бу рубоийни форсийда айтган эдилар:

*Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон мұлтакиди әшонем.
Дур аст магүй шоҳи зи дарвеший,
Шоҳем, вале баңдан дарвешонем.*

(Мазмуни:

Гарчи дарвешлар бизларга яқин булмасалар ҳам, биз уларга жон-дилимиз билан мухлисмиз. Шоҳликни дарвешликдан узоқ дема, биз шоҳ бўлсан ҳам, дарвешларнинг бандаси(қули)миз.

Форсийда мана бу матлаъни ҳам айтибди:

*Ҳалок мекунядам фурқати ту доностам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.*

(Мазмуни:

Сендан айрилиш мени ҳалок қилишини билдим, булмаса, бу шаҳардан кета олардим.)

Бу матлаъ ҳам уларницидир:

*To ба зулфи сияҳат дил бастам,
Аз паришония олам растам.*

(Мазмуни:

*Унинг қора сочига дил боғлаганимдан
буён оламнинг бесарянжомлигидан қутудим.)*

У подшоҳнинг аруз ва қофия илмига багишлиланган рисолалари ҳам бор ва, шу жумладан, „Муфассал“ ушбу фаннинг шарҳи бўлади, кўпдан-кўп яхши таснифлар қилибдилар.

У подшоҳга Тангри таоло тўрт ўғил ва уч қиз каромат қилган эди. Ўғиллари: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ, Мирзо Комрон, Мирзо Аскарий ва Мирзо Ҳиндол эдилар. Қизлари: Гулрангбегим, Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегим эдилар. Бу уч қиз бир онадан эди.

Подшоҳ ҳар доим бир неча табъ аҳллари — шоир ва санъат аҳлининг суҳбатидан узоқлашмасди. Улар ушбулардир: илми ҳикмат бобида тенги йўқ Абулбақо. Яна Зайниддин Ҳавофийнинг набираси Шайх Зайн садр бўлиб, жуда ўткир табъи бор эди, назм ва иншода завқи баланд эди, Ҳумоюн подшоҳ замонида амирлик ҳам қилди. Яна Шайх Абулвояҳид Форигий, у Шайх Зайн Ҳавофийнинг отаси эди, хуштабъ киши эди, шеърни ҳам яхши айтарди. Яна бири — Султон Муҳаммад кўса Мир Алишернинг мусо-

* „Ҳумоюн буд вориси мулки вай“ — Ҳумоюн унинг мулкининг вориси эди.

ҳибларидан эдики, подшоҳ сұхбатида иззат топиб, улуг мартабага эришди. Яна Мавлоно Шиҳоб Муаммойи, у „Фақирий“ тахаллусини олганди. Фазилатли ва шеърдан хабари бор киши эди. Яна Мавлоно Юсуфий табибки, уни Хуросондан чақириб олган әдилар, томирдан күриш ва ташхис қўйиш унинг иши эди. Яна Сурҳ Вадоийки, туркӣ ва форсийда шеър айтарди. Яна Мулло Бақоийнинг завқи баланд эди, „Махзан ул-асрор“ вазнида подшоҳга багишлаб маснавий битганди. Яна Ҳожа Низомиддин Али Халифа хизмат, маҳрамият ва вазирлик ишларига ақл, тадбири бор эди, подшоҳ олдида шунчалар иззати бор әдики, кўп сўзи табъига маъқул келарди, табибликка ҳам қобилияти бор эди. Яна

Мир дарвеш Муҳаммад сорбонки, Ҳожа Аҳрорнинг яхши муридларидан, хушсұхбат киши эди, фазилатидан подшоҳ саройида обрў-эътибор топди. Тарихчи Ҳондамир ҳам ажойиб инсон эди. Ҳалқ орасида машҳур булган „Ҳабиб ус-сияр“, „Хулосат ул-аҳбор“, „Дастур ул-анвор“ ва яна бошқа асарлари бор. Амирларидан Ҳожа Калонбек подшоҳ хизматида ўтиради. Фозиллик ва сахийлик бобида барчага ўрнак бўла оларди. Унинг укаси Қичик Ҳожа муҳрдор ва хослар аҳлидан эди. У ҳам ҳамиша подшоҳ хизматида эди. Улуг амири Султон Муҳаммад дўлдой хушхулқ киши эди.

„Валлоҳу би қулли шайин алим“. (Ҳамма нарсани билгувчи Оллоҳдир.)

Омин.

МУНДАРИЖА

Шоҳ, адаб ва шоир — Заҳириддин Муҳаммад Бобур	3
Бобурнома	
Саккиз юз тўқсан тўққизинчи (1494) йил воқеалари	29
Тўққиз юзинчи (1494—1495) йил воқеалари	43
Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари	48
Тўққиз юз иккинчи (1496—1497) йил воқеалари	51
Тўққиз юз учинчи (1497—1498) йил воқеалари	54
Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари	63
Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари	68
Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари	75
Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари	84
Тўққиз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари	88
Тўққиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари	100
Тўққиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари	123
Тўққиз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари	142
Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари	154
Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари	163
Тўққиз юз ўн бешинчи (1509—1510) йил воқеалари	163
Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519—1520) йил воқеалари	187
Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525—1526) йил воқеалари	189
Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526—1527) йил воқеалари	225
Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527—1528) йил воқеалари	245
Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528—1529) йил воқеалари	250
Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари	280

84(5У)1

Б 79

Бобур Заҳириддин Муҳаммад.

Бобурнома / Заҳириддин Муҳаммад Бобур; Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов, Х.Султанов, Б. Алимов ва бошқ.; Халқаро Бобур фонди. — Т.: „O'qituvchi“ НМИУ, 2008. — 288 б.

ББК 84(5У)1

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

БОБУРНОМА

*,„O'qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2008*

Муҳаррир Г. Насриддинова

Бадиий муҳаррир ва дизайнер Ш. Мирфаёзов

Техник муҳаррир Т. Грешникова

Компьютерда саҳифаловчи К. Ҳамидуллаева

Мусаҳҳиҳлар: М. Солиҳов, Н. Жумаева

Оригинал-макетдан босилига рухсат этилди 5.08.2008. Бичими 60x84¹/₈.
Гарн. SchoolBookTAD. Қегль 11 шпонли. Шартли б.т. 33,48+0,46 форзац.
Нашр т. 32,8+0,42 форзац. 2000 нусхада босилди.

Буюртма № 286.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „O'qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент—129, Навоий кӯчаси, 30 уй. // Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кӯчаси, 1- уй. Шартнома № 12—182—07.